V 930
Б82Фм

ФЕРНАН БРОДЕЛ

СВЕТОВНОТО ВРЕМЕ

ПРОЗОРЕЦ

ПОРЕДИЦА ✸ ХРОНИКА

03 -12- 2009

05 -01- 2010

17 -06- 2012

20 -04 2010

03 -05 2010

0 0 1

05. 12. 2010

21. 12. 2010

09. 02. 2011

08. 02. 2011

28. 03. 2 11

28. 06. 2011

04. 07 2011

10 0 6.

Фернан Бродел

СВЕТОВНОТО ВРЕМЕ

ПРОЗОРЕЦ

Education and Culture

Culture 2000

Книгата е издадена с подкрепата на „Култура 2000", програма на Европейския съюз.

This book was published with the support of the Culture 2000 programme of the European Union.

© Armand Colin, Paris, 1979
© Мария Георгиева, превод
© Буян Филчев, художник на корицата
© ИК „Прозорец" ЕООД,
всички права запазени

ISBN 954-733-429-8

Fernand Braudel
de l'Académie française

Civilisation matérielle,
écomonie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle
tome 3

LE TEMPS DU MONDE

Armand Colin, Paris

ПОРЕДИЦА „ХРОНИКА“

ФЕРНАН БРОДЕЛ

СВЕТОВНОТО ВРЕМЕ

ПРОЗОРЕЦ
2005

930.05 "14/18" + 338(091)"18"

930
Б82Фм

10497/05

247886
Столична Библиотека

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР 11

Глава 1. **РАЗДЕЛЯНЕТО НА ПРОСТРАНСТВОТО И ВРЕМЕТО В ЕВРОПА 15**
ПРОСТРАНСТВА И ИКОНОМИКИ: СВЕТОВЕ-ИКОНОМИКИ 15
Световете-икономики 16
Светове-икономики открай време 17
Няколко правила тенденции 19
Първо правило: едно пространство, което бавно се променя 20
Второ правило: в центъра – доминиращ капиталистически град 21
Второ правило (продължение): водещите градове се сменят 26
Второ правило (продължение и край): повече или по-малко изявени градски надмощия 29
Трето правило: различните зони са йерархизирани 30
Трето правило (продължение): зони на Тюнен 32
Трето правило (продължение): пространствената схема на света-икономика 33
Трето правило (продължение): има ли неутрални зони? 35
Трето правило (продължение и край): обвивка и инфраструктура 37
СВЕТЪТ-ИКОНОМИКА: ЕДНА СИСТЕМА СРЕЩУ ДРУГИ СИСТЕМИ 39
Икономическият ред и международното разделение на труда 41
Държавата: политическа власт, икономическа власт 43
Империя и свят-икономика 47
Войната според зоните на света-икономика 49
Общества и светове-икономики 53
Културният ред 56
Схемата на света-икономика със сигурност е валидна 61
СВЕТЪТ-ИКОНОМИКА ОТ ГЛЕДНА ТОЧКА НА РАЗДЕЛЕНИЕТО НА ВРЕМЕТО 62
Конюнктурните ритми 63
Флуктуации и резонансови пространства 66
Секуларният тренд 68
Обяснителна хронология на световете-икономики 70
Кондратиев и секуларният тренд 72
Може ли да се обясни дългата конюнктура? 73
Вчера и днес 76

Глава 2. **СТАРИТЕ ЕВРОПЕЙСКИ ИКОНОМИКИ С ДОМИНИРАЩА РОЛЯ НА ГРАДОВЕТЕ: ПРЕДИ И СЛЕД ВЕНЕЦИЯ 80**
ПЪРВИЯТ ЕВРОПЕЙСКИ СВЯТ-ИКОНОМИКА 82
Европейската експанзия след IX век 82
Свят-икономика и двуполюсност 85

Северните пространства: богатството на Брюге 88
Северните пространства: подемът на Ханзата 90
Другият полюс на Европа: италианските градове 95
Посредничеството на шампанските тържища 99
Пропуснат шанс за Франция 103
ЗАКЪСНЯЛОТО ПРЕВЪЗХОДСТВО НА ВЕНЕЦИЯ 104
Генуа срещу Венеция 105
Мощта на Венеция 106
Венецианският свят-икономика 111
Отговорността на Венеция 112
Galere da mercato 113
Венеция, един специфичен капитализъм 115
А трудът? 120
Първенство на индустрията? 122
Турската опасност 123
НЕОЧАКВАНОТО БОГАТСТВО НА ПОРТУГАЛИЯ, ИЛИ ОТ ВЕНЕЦИЯ ДО АНТВЕРПЕН 125
Традиционното обяснение 125
Нови обяснения 126
Антверпен, световната столица, създадена отвън 129
Етапите на антверпенското величие 132
Първи подем, първо разочарование 133
Вторият шанс на Антверпен 135
Промишлен подем 137
Оригиналността на Антверпен 138
ДА ВЪРНЕМ МАЩАБИТЕ И ЗНАЧЕНИЕТО НА ВЕКА НА ГЕНУЕЗЦИТЕ 141
„Стена от голи планини“ 142
Далечни действия извън пределите на града 144
Акробатическа игра 144
Генуа незабелязано господства над Европа 147
Причините за генуезкия успех 149
Оттеглянето на Генуа 152
Оцеляването на Генуа 153
Да се върнем към света-икономика 155

***Глава 3.* НЯКОГАШНИТЕ ИКОНОМИКИ В ЕВРОПА С ДОМИНИРАЩИ ГРАДОВЕ: АМСТЕРДАМ 156**
ОБЕДИНЕНИТЕ ПРОВИНЦИИ У ДОМА СИ 157
Късче природно бедна земя 157
Подвизите на земеделието 159
Свръхоживена градска икономика 161
Амстердам 162
Своеобразно население 165
В началото е риболовът 170
Холандската флота 171
Съществува ли „държава“ Обединени провинции? 175

Вътрешните структури изобщо не се променят 178
Данъкът срещу бедните 181
Срещу другите държави 183
Царството на сделките 187
ДА ЗАВЛАДЕЕШ ЕВРОПА, ДА ЗАВЛАДЕЕШ СВЕТА 188
Основното се разиграва преди 1585 г. 189
Останалата част от Европа и Средиземноморието 192
Холандци срещу португалци, или да заемеш чуждото място 193
Свързаността на трафиците в холандската империя 199
УСПЕХ В АЗИЯ, ПРОВАЛ В АМЕРИКА 203
Време на битки и успех 203
Величие и падение на Остиндийската компания 206
Защо се стига до фалит през XVIII век? 210
Неуспехът в Новия свят ограничава холандските постижения 215
НАДМОЩИЕ И КАПИТАЛИЗЪМ 219
В Амстердам всичко върви, когато върви работата на стоварищата 219
Стоки и кредит 222
Комисионната търговия 224
Доводите да участваш в акцепт 226
Модата на заемите или извращението на капитала 229
Поглед от друг зрителен ъгъл: отдалечавайки се от Амстердам 233
Около балтийските страни 233
Франция срещу Холандия: една неравна битка 241
Англия и Холандия 244
Да напуснем Европа: Индонезия и Филипините 247
Можем ли да обобщим? 248
ЗА УПАДЪКА НА АМСТЕРДАМ 249
Кризите от 1763, 1772–1773 и 1780–1783 г. 251
Батавската революция 257

***Глава 4.* НАЦИОНАЛНИТЕ ПАЗАРИ 261**
ЕЛЕМЕНТАРНИ ПОДРАЗДЕЛЕНИЯ, ПОДРАЗДЕЛЕНИЯ ОТ ВИСШ РЕД 264
Гама на пространствата 264
Провинциални пространства и пазари 270
Национална държава – да! Но национален пазар? 272
Вътрешни митници 274
Не са нужни априорни обяснения 279
Териториална икономика, градска икономика 280
ДА ПРЕСМЕТНЕШ И ИЗМЕРИШ 284
Три променливи и три величини 285
Три двусмислени понятия 290
Редове на величини и корелации 291
Държавен дълг и БНП 294
Други съотношения 295
От потребление към брутен национален продукт 297

Пресмятанията на Франк Спунър 299
Очевидни приемственост 301
ФРАНЦИЯ – ЖЕРТВА НА СОБСТВЕНИЯ СИ ГИГАНТИЗЪМ 302
Различие и единство 303
Естествени и изкуствени връзки 308
Политиката преди всичко 310
Свръхизобилие на пространство 313
Париж плюс Лион, Лион плюс Париж 316
Париж взима връх 320
За диференциалната история 326
За или против линията Руан–Женева 328
Морски и континентални гранични области 329
Градовете на „другата Франция“ 336
Вътрешните райони 339
Вътрешни райони, завзети от периферията 343
ТЪРГОВСКОТО ПРЕВЪЗХОДСТВО НА АНГЛИЯ 344
Как Англия става остров 345
Лирата стерлинга 347
Лондон – създаващ националния пазар и създаден от него 357
Как Англия става Великобритания 362
Английското величие и държавният дълг 369
От Версайския мирен договор (1783) до договора на Идън (1786) 373
Статистиката осветлява проблема, но не го решава 376

***Глава 5.* СВЕТЪТ ЗА И ПРОТИВ ЕВРОПА 380**
АМЕРИКА ИЛИ ЗАЛОГЪТ НА ЗАЛОЗИТЕ 381
Враждебна и все пак благодатна необятност 382
Регионални и национални пазари 385
Последователно закрепостяване 387
За Европа 393
Срещу Европа 396
Индустриалният спор 398
Английските колонии избират свободата 400
Търговско противопоставяне и съперничество 404
Испанското и португалското стопанство 408
Отново се връщаме към испанска Америка 409
Испанската империя стъпва на крака 413
Съкровището на съкровищата 415
Нито феодализъм, нито капитализъм? 421
ЧЕРНА АФРИКА – ПОГЛЕД ОТВЪТРЕ 426
Единствено Западна Африка 427
Един изолиран, но достъпен континент 430
От крайбрежието към вътрешността 433
Тристранната търговия и условията на обмена 434
Краят на робството 437

РУСИЯ – ТОЗИ ДЪЛГО ВРЕМЕ ОТДЕЛЕН ИКОНОМИЧЕСКИ СВЯТ 438
Руската икономика не след дълго се свежда до квазиавтономия 438
Една силна държава 441
Крепостничеството в Русия се засилва 444
Пазарът и селските стопани 446
Градове, които са по-скоро паланки 450
Свят-икономика, но какъв? 453
Да изобретиш Сибир 454
Несъвършенства и слабости 459
Цената на европейското проникване 461
СЛУЧАЯТ С ТУРСКАТА ИМПЕРИЯ 465
Основите на света-икономика 465
Мястото на Европа 470
Керванджийска вселена 472
Дълго време запазени морски територии 474
Търговците в услуга на турците 478
Икономически и политически упадък 480
НАЙ-ОБШИРНИЯТ ОТ СВЕТОВЕТЕ-ИКОНОМИКИ: ДАЛЕЧНИЯТ ИЗТОК 482
Четвъртият свят-икономика 484
Индия, завладяна от самата себе си 486
Злато и сребро, сила или слабост? 488
Войнствено пристигане, или търговци не като другите 489
Представителства, фактории, агентски бюра, магазии 491
Как да разкрием в дълбочина историята на Далечния изток 493
Индийските села 494
Занаятчиите и индустрията 500
Националният пазар 506
Тежестта на Моголската империя 508
Политически и неполитически причини за разпадането на Моголската империя 510
Отстъплението на Индия през XIX век 515
Индия и Китай обхванати в икономически суперсвят 519
Първата слава на Малака 521
Новите средища на Далечния изток 527
МОЖЕМ ЛИ ДА НАПРАВИМ ИЗВОДИ? 531

***Глава 6.* ИНДУСТРИАЛНА РЕВОЛЮЦИЯ И ИКОНОМИЧЕСКИ РАСТЕЖ 534**
НЯКОЛКО ПОЛЕЗНИ СРАВНЕНИЯ 534
Революция: сложна и двусмислена дума 535
Надолу по течението: слаборазвитите страни 537
Нагоре по течението: неуспелите революции 540
Александрийският Египет 541
Първата промишлена революция в Европа: коне и мелници през XI, XII, XIII век 542

Революция, очертала се по времето на Агрикола и Леонардо да Винчи 546
Джон Ю. Неф и първата английска революция – 1560–1640 549
Английската революция сектор по сектор 553
Един първостепенен фактор: английското земеделие 555
Демографският ръст 561
Техниката – необходимо, но несъмнено недостатъчно условие 563
Да не „омаловажаваме" революцията на памука 568
Победата на далечната търговия 571
Умножаване на вътрешните транспортни средства 577
Една бавна еволюция 582
ДА ОТИДЕМ ОТВЪД ИНДУСТРИАЛНАТА РЕВОЛЮЦИЯ 583
Различни растежи 584
Обяснение на растежа? 586
Разделение на труда и растеж 587
Разделението на труда: краят на putting out sistem 588
Индустриалците 590
Секторното разделение на английското общество 593
Разделението на труда и английската география 594
Финанси и капитализъм 596
Каква е ролята на конюнктурата 603
Материален прогрес и жизнено равнище 611
ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ: ИСТОРИЧЕСКИ И СЪВРЕМЕННИ РЕАЛНОСТИ 613
Дълготрайният период 614
Обществото обгръща всичко 617
Ще оцелее ли капитализмът? 621
И наистина в заключение: капитализмът и пазарната икономика 624

БЕЛЕЖКИ 629
ПОКАЗАЛЕЦ 687

ПРЕДГОВОР

Третата и последна част на това произведение е отговор на един облог и една претенция. Облогът и претенцията му придават смисъл. Заемайки сполучливата фраза на Волфрам Еберхарт[1], нарекох книгата си „*Световното време*". Това е хубаво заглавие, което дава повече обещания, отколкото бих могъл да изпълня.

Облогът е доверието, което оказвам на историята, тъй като прибягвам до нея възможно най-често, като този път я разглеждам в хронологическото ѝ развитие и различните ѝ темпоралности. Все едно тя ме движи според наклоните и логиката си. Все едно се връщам отново към проблематиката, за да докажа или потвърдя предварителните изследвания от първите два тома на този труд. Вижда се, че това е облог, съчетан с известна претенция, а именно, че историята може да се разкрие едновременно като обяснение – едно от най-убедителните – и като доказателство. Като единствената истина, стояща извън абстрактните ни умозаключения, извън нашата логика *apriori*, дори извън клопките, пред които здравият разум постоянно ни поставя. А може би претенция е и желанието да се представи схема, валидна за цялата световна история, изградена от множество непълни данни, които същевременно са толкова многобройни, че не могат да бъдат обхванати изцяло?

В общи линии това е картината на настоящия том. Читателят ще открие описания, картини, еволюции, прекъсвания, закономерности. Но през цялото време съм се пазил от удоволствието да разказвам прекалено много, да давам прекомерни описания или да изтъквам някой важен детайл. Опитах се единствено да гледам и показвам, за да се разбере, тоест да доказвам. Но го правех настоятелно, сякаш усилието ми оправдава изследванията ми дори отвъд самата професия на историка.

Една цялостна история на света има с какво да уплаши и най-безстрашните, а дори и най-наивните. Не е ли това безбрежна река без начало и край? Сравнението не е съвсем точно: световната история не е река, а множество реки. За щастие, историците са свикнали със свръхизобилието. Те го опростяват, като разделят историята на сектори (политическа, икономическа, социална, културна история). И най-вече те научиха от икономистите, че времето се дели на различни периоди и така се опитомява, става като цяло податливо. Има периоди с голяма или много голяма продължителност, бавни или по-малко бавни конюнктури, бързи отк-

лонения, някои от които внезапни, като най-кратките сред тях често са най-лесни за откриване. Като цяло за организиране на световната история разполагаме с доста значителни средства. И можем да отделим едно отминало време, *световното време*, което не е нужно да бъде цялата човешка история. Това изключително време управлява, според местата и епохите, определени пространства и определени реалности. Но други реалности, други пространства му се изплъзват и му остават чужди.

Например Индия е континент сам по себе си. Да прокараме четири линии: брегът на Коромандел, на Малабар, оста Сурат – Делхи, оста Делхи – делтата на Ганг. Така затваряме Индия в четириъгълник[2]. Само страните на този четириъгълник живеят в тон с останалия свят, в досег с движението и ритъма на вселената, но не и без да го преобразуват и да му се съпротивляват. *Световното време* активира приоритетно тези живи линии. Разпростира ли се то във вътрешността на четириъгълника? Без съмнение на места да. Но също така и отсъства. А това, което се случва в мащабите на индийския „континент", се отнася и за останалите обитавани части на земното кълбо, дори и за Британските острови от времето на Индустриалната революция. Навсякъде има зони, до които световната история не достига, зони на тишина, на спокойно незнание. „Има региони от нашето кралство (Неапол), пише икономистът Антонио Дженовези (1712–1769), в сравнение с които самоедите биха изглеждали културни и цивилизовани."[3]. На пръв поглед сме обърканн: застанали сме пред някаква опростена карта на света, тъй като е обсипана с множество бели петна – цели региони извън триумфиращата история, за която ставаше въпрос в първия том на това произведение.

Световното време ще представи също така един вид надстройка на глобалната история: това ще бъде върхна точка, създадена сякаш и причинена от сили под нея, а тежестта ѝ на свой ред ще бъде насочена към основата. Според местата и епохите това двойно действие от долу на горе и от горе на долу е повече или по-малко значително. Но дори и в икономически и социално развитите страни световното време не е успяло да размеси всичко.

По принцип нишката на настоящия том следва приоритетно един раздел на историята – материалната и икономическата история. В третия и последен том имам намерение да разгледам преди всичко икономическата история на света между XV и XVIII в. Това е или би трябвало да бъде улеснение на задачата ми. Разполагаме с десетки великолепни общи икономически истории, едните заради яснотата им[4], другите – поради обилната им документация. От излизането им насам през 1928–1929 г. съм използвал двата тома на *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte* на Йозеф Кулишер[5], които и днес си остават най-добрите сред справочниците и най-

сигурните сред сборниците. В не по-малка степен използвах и монументалното произведение на Вернер Зомбарт *Der moderne Kapitalismus* (последно издание, 1928), великолепен сборник от описания и анализи. Но всички тези произведения са ограничени в рамките на Европа. А аз съм убеден, че историята само ще спечели при едно сравнение в световен мащаб – единствено валидното. Фридрих Новалис (1772–1801) казва: „Всяка история по необходимост е световна."[6] Световната икономическа история е действително по-умопостижима, отколкото само европейската. Но дали е по-проста?

Още повече, че най-малко от 50-те години насам[7] нито икономистите, нито историците смятат икономиката за самодостатъчна дисциплина, а икономическата история за ясно ограничена територия, в която човек може да се затвори на спокойствие. За Витолд Кула „теорията за автономна икономика в развития капитализъм (спокойно ще добавя – дори и в ранния капитализъм) се демонстрира чрез една проста учебникарска конвенция"[8]. За Жозе Жентил да Силва „в историята всичко е свързано и особено икономическата активност не може да се отдели нито от политиката и вярванията, които я съпътстват, нито от възможностите и ограниченията, които я определят"[9]. Дали за У. У. Ростоу[10] човекът в обществото е задължително икономически човек? Разбира се, че не. За Дьорд Лукач[11] е смешно да се мисли, че икономическата материя може „наистина да бъде изолирана от останалите социални, идеологически и политически проблеми". Всички човешки действия според Реймънд Фърт „имат икономически аспект, социален аспект, културен аспект" и със сигурност политически аспект[12]. За Йозеф Шумпетер икономическата история „не може да бъде чисто икономическа"[13], а за етнолога Жан Поарие „икономическият факт може да бъде добре разбран от икономиста само ако го разгледа отвъд икономиката"[14]. Един днешен икономист твърди дори, че „скъсването с другите социални науки [...] е неприемливо в политическата икономия"[15]. Подобно нещо твърди и Жан-Батист Се (1828): „Политическата икономия, която на пръв поглед се занимава само с материалните неща, се оказва, че обхваща цялата социална система и влияе на всичко в обществото."[16]

Следователно световната икономическа история е цялостна история на света, но видяна през определен поглед, този на икономиката. Впрочем да се предпочете една гледна точка пред друга означава да се привилегирова някакво едностранчиво обяснение (което поради това е и опасно), от което предварително е известно, че е трудно изцяло да се освободиш. Не може безнаказано да се привилегирова серия от така наречени икономически факти. Колкото и внимателно да се използват, да се подреждат и най-вече да се тълкуват, може ли да се избегне скритият „икономизъм" и проблемът за историческия материализъм? Това е като да се пресичат плаващи пясъци.

Така че, както най-често се случва, със стабилни аргументи се опитваме да прогоним трудностите по пътя си. Но още в началото те упорито се завръщат. Обаче това са трудности, без които, да си признаем, не бихме взимали историята на сериозно.

Читателят ще забележи по страниците на тази книга как съм се опитвал да се справя с тези трудности.

Първо трябваше да осветля проблема. На това е посветена първата ми теоретична глава – *„Разделянето на пространството и времето"*, – в която се опитвам да разположа икономиката в пространството и времето заедно с другите феномени, споделящи това пространство и време: политиката, културата, обществото.

В следващите пет глави (II–VI) се занимавам главно с времето за сметка на нашия основен или дори единствен съперник. Заложих за пореден път на *дългите периоди*[17]. Естествено, то е все едно да обуеш бързоходки и да преминеш някои епизоди и реалности на един дъх. На следващите страници читателят няма да открие нито биография на Жак Кьор, нито портерет на Якоб Фугер Богатия, нито хиляда и едно обяснения на системата на Лоу. Това са пропуски. Но по какъв друг начин мога логически да бъда кратък?

Иначе казано, според един добре познат и ползотворен метод разделих *световното време* на дълги периоди според последователния опит на Европа. Две глави (втората: „Венеция" и третата: „Амстердам") разказват за *старите икономики с доминираща роля на градовете*. Глава IV със заглавие *„Националните пазари"* разглежда разцвета на националните икономики през XVII в., в частност тези на Англия и Франция. Глава V – *„Светът за и против Европа"* – прави околосветско пътешествие в епохата на Просвещението. Глава VI – *„Индустриална революция и икономически растеж"* – разглежда огромния разрив в произхода на света, в който все още живеем. Заключението разшири размерите си до тези на отделна глава.

Надявам се, че чрез разгледаните отблизо различни исторически събития анализите от предстоящия том ще се потвърдят. Йозеф Шумпетер в произведението си, което за нас, историците, е неговият шедьовър – *„История на икономическия анализ"* (1954), казва, че има три начина да се изучава икономиката: посредством историята, теорията и статистиката, но че ако тепърва започвал кариерата си, щял да стане историк. Бих искал и специалистите по обществени науки подобно на него да открият в историята изключително познавателно и изследователско средство. Не е ли настоящето по-скоро жертва на едно минало, предопределено да пребъде, а миналото, с правилата, приликите и разликите си – необходимият ключ за всяко сериозно разбиране на настоящото време?

Глава 1

РАЗДЕЛЯНЕТО НА ПРОСТРАНСТВОТО И ВРЕМЕТО В ЕВРОПА

Както се вижда от заглавието, тази глава, която е теоретична, съдържа две части: тя се опитва да раздели пространството, а след това и времето. Проблемът е предварително да се разположат икономическите реалности, след това и социалните реалности, които ги съпътстват според пространството и след това според продължителността им. Тези уточнения ще са дълги, най-вече първото, което е необходимо за по-лесно разбиране на второто. Но смятам, че и едното, и другото са полезни. Те маркират пътя, който трябва да се следва, обосновават го и предлагат удобен речник. Впрочем, както във всички сериозни дебати, думите са господарите.

ПРОСТРАНСТВА И ИКОНОМИКИ: СВЕТОВЕ-ИКОНОМИКИ

Пространството като източник на обяснения поставя под въпрос едновременно всички исторически реалности и отделните части на разгръщането на пространността: държавите, обществата, културите, икономиките... И според това дали ще изберем една или друга от тези *композиции*[1], значението и ролята на пространството се променят. Но във всеки случай не изцяло.

Първо ще се опитам да разгледам за момент само и единствено икономиките. После ще се опитам да ограничa мястото и ролята на другите *композиции*. Това, че започвам с икономиката, не е само поради темата на този труд. От всички пространствени факти икономическите, както ще видим, са най-лесни за разполагане и са най-разпространени. Но икономиката не е единствен двигател на материалното време на света. Най-малкото защото в играта ѝ постоянно взимат участие и другите социални реалности, съпричастни или враждебни, които на свой ред търпят влияния.

Световете-икономики

За да открием дебата, трябва да дадем обяснение на два израза, които могат да доведат до объркване: *световна икономика* и *светове-икономики*.

Световната икономика обхваща цялата земя. Тя представлява, както казва Сисмонди, „пазар на цялата вселена“[2], „човешкият род или тази част от човешкия род, която търгува заедно и в известен смисъл образува днес един-единствен пазар“[3].

Светът-икономика (неочакван и не много добре звучащ на нашия език израз, който някога въведох поради липса на по-добър вариант и без много логика, за да преведа едно специално значение на немската дума *Weltwirtschaft*[4]) означава фрагмент от вселената, икономически автономен отрязък от планетата, който е способен в основата си да бъде самодостатъчен и чиито вътрешни връзки и обмени обуславят известно органическо единство[5].

Например преди доста време изследвах Средиземноморието през XVI в. като *Welttheater* или *Weltwirtschaft*[6] – „свят-театър“ или „свят-икономика“. В това влиза не толкова самото море, а всичко, което е раздвижено, по-близо или по-далече от бреговете му чрез живите му обмени. Най-общо – една собствена вселена, едно цяло. Средиземноморското пространство, въпреки че е разделено политически, културно, социално, притежава известно икономическо единство. В действителност то е изградено отгоре, от доминиращите градове на Северна Италия начело с Венеция и намиращите се в съседство Милано, Генуа, Флоренция[7]. Тази съвместна икономика не е *целият* икономически живот на морето и прилежащите му региони. В известен смисъл това е най-горният му слой, чието действие е повече или по-малко силно според мястото. Намираме го по всички брегове на морето, а понякога дълбоко във вътрешността на сушата. Тази активност надхвърля границите на империите – испанската, която ще достигне завършен вид при Карл V (1519–1558) и турската, чиято поява е много преди превземането на Константинопол (1453). Тя надхвърля също и добре очертаните граници на цивилизациите, които си поделят Средиземноморието: гръцката, която е в унизително положение под засилващото се турско иго; мюсюлманската с център Истанбул; християнската, свързана едновременно с Рим и Флоренция (ренесансова и контрареформаторска Европа). Ислямът и християнството се сблъскват по разделителната линия, прокарана между Средиземноморието на Понанта и Средиземноморието на Леванта. Тази линия минава по крайбрежието на Адриатика и достига бреговете на днешен Тунис. По тази граница, която разделя на две Средиземноморието, стават всички големи битки между

неверници и християни. Но търговските кораби непрекъснато я прекосяват.

Характерно за този особен свят-икономика, който споменаваме – Средиземноморието от XVI в., – е именно прекосяването на политическите и културните граници, които, всяка по свой начин, раздробяват и диференцират средиземноморския свят. Така християнските търговци през 1500 г. са в Сирия, Египет, Истанбул, Северна Африка. Левантински търговци, турци, арменци по-късно ще се пръснат из Адриатика. Тази завладяваща икономика, която ражда пари и размяна на стоки, се опитва да създаде една цялост, докато впрочем всичко останало действа в полза на противостоящите блокове. Най-общо бихме могли да разделим средиземноморското общество на две пространства. От една страна, е християнското общество – сеньориално в по-голямата си част, от друга – мюсюлманското общество с преобладаваща система на *възнагражденията*, сеньории с преходен характер, награда за всеки мъж, способен да се прояви и служи по време на война. При смъртта на титуляра възнаграждението или издръжката се връща отново при държавата и се разпределя наново.

Накратко, от разглеждането на един частен случай можем да заключим, че свят-икономика е съвкупност от индивидуализирани, икономически и неикономически пространства, обединени помежду си. Той представлява огромно пространство (по принцип това е най-обширната зона на взаимодействие в една или друга епоха в дадена част на планетата). Обикновено то надхвърля границите на другите мащабни исторически обединения.

Светове-икономики открай време

Светове-икономики съществуват открай време или поне много отдавна. Както открай време е имало и общества, цивилизации, държави и дори империи. Ако с бързоходни ботуши се върнем назад в историята, бихме казали, че антична Финикия по времето на големите империи очертава картината на такъв свят-икономика. Същото се отнася и за Картаген по времето на неговото величие. Както и за елинистичния свят. Също така и за Рим. И за исляма след поразителните му успехи. През IX в. нормандското нашествие в периферията на Западна Европа ще очертае един кратък и крехък свят-икономика, от който други ще се възползват по-късно. След XI в. в Европа започва да се изгражда първият свят-икономика, чийто пример други ще следват и до днес. Московското княжество, свързано с Ориента, Индия, Китай, Централна Азия и Сибир, е свят-икономика за себе си поне до XVIII в. Така е и с Китай, който

10193/05

ЦЕНТРАЛНА СЛАВЯНСКА БИБЛИОТЕКА СОФИЯ

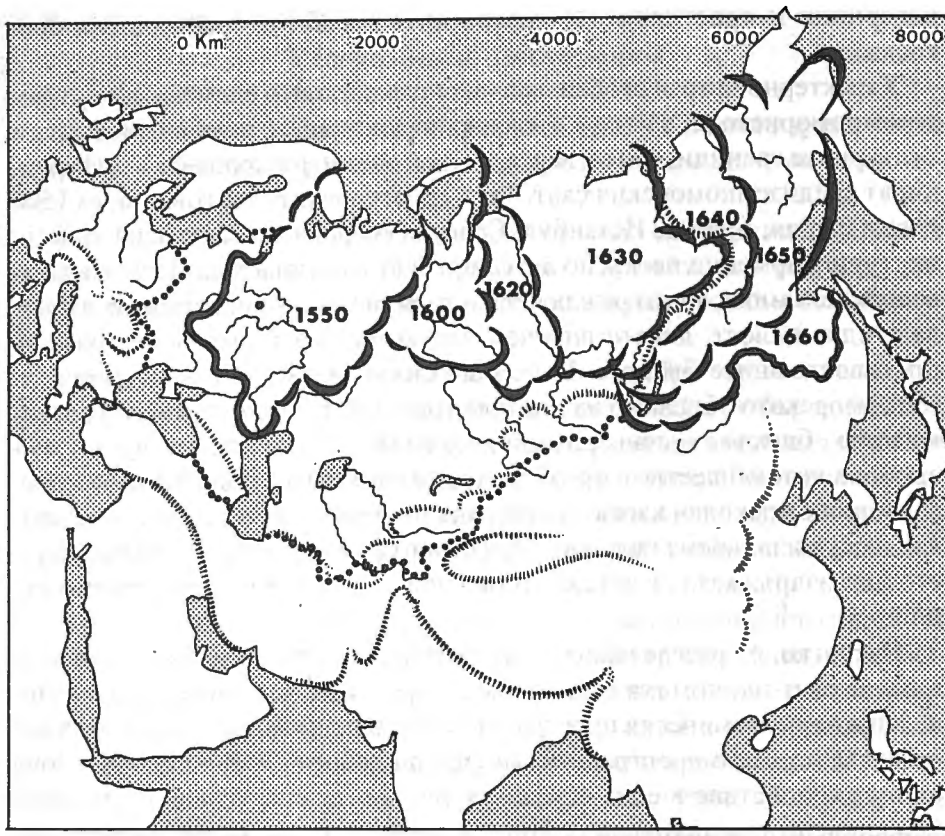

1. ИКОНОМИКА-СВЯТ ИЛИ ИМПЕРИЯ-СВЯТ?

За едно столетие Русия си присвоява сибирското пространство: мочурливите зони на Западен Сибир, Централносибирското плато, планините на Изтока, където напредването ѝ е трудно, доколкото откъм юг е притискана от Китай. Как да се нарече това – икономика-свят или империя-свят, нещо, което ще ни вкара в спор с Имануел Валерщайн? Нека му отстъпим по точката, че Сибир е бил изграден със сила, а икономиката, сиреч снабдяването, просто е вървяло в крак. Отбелязаните с точки граници очертават пределите на СССР към 80-те години на XX в.

много рано успява да свърже съдбата си с обширни съседни региони като Корея, Япония, Индонезия, Виетнам, Юнан, Тибет, Монголия – тоест множество независими страни. Индия още по-рано преобразува за свои нужди Индийския океан в един вид вътрешно море от източните брегове на Африка до островите на Индонезия.

Накратко, не сме ли изправени пред един безкрайно повтарящ се почти спонтанен процес, чиито следи откриваме навсякъде? Дори в случая с Римската империя, чиято икономика прелива все пак границите при прос-

перирацитe Рейн и Дунав или по посока на Ориента, чак до Червено море и Индийския океан. Според Плиний Стари Рим е губел в стокообмена си с Далечния изток по 100 милиона сестерции годишно. А в Индия античните римски монети днес се откриват доста често[8].

Няколко правила тенденции

Миналото ни предлага серия от примери за светове-икономики. Не много, но достатъчно, за да можем да правим сравнения. Впрочем, тъй като всеки свят-икономика е въплъщение на дългия период, той еволюира, променя се с годините. Последователните му състояния също изискват разглеждане. Оказва се, че материята е доста сложна, за да може да се изработи *типология* на световете-икономики, за да се извлече съвкупност от правила тенденции[9], които да уточнят или дори да дефинират отношенията им с пространството.

Първата ни грижа, за да обясним който и да е свят-икономика, е да определим границите на пространството, което той заема. Обикновено границите му са лесно различими, тъй като се променят бавно. Зоната, която заема, е първото условие за съществуването ѝ. Няма свят-икономика без собствено пространство, което означава няколко неща:

– То има граници и линията, която го обгражда, му дава смисъл, както бреговете определят морето;

– То предполага център, който е някакъв град или доминиращ *капитализъм*, независимо от формата му. Многобройността на центровете му означава или незряла форма, или дегенерация, или мутация. Причинени от външни и вътрешни сили, могат да се очертаят, а после и да се извършат децентрализации: градовете със световно значение, *градовете-светове* са в постоянно съревнование помежду си и могат да се редуват;

– Това пространство е йерархизирано и е съвкупност от отделни икономики, едните бедни, другите скромни, а една-единствена – относително богата в неговия център. Следствие от това са неравенството, разликата в напрежението, които осигуряват функционирането на композицията. Оттук и „международното разделение на труда“, за което П. М. Суизи ни казва, че Маркс не е успял да предвиди, че „ще се конкретизира в [планетарен] модел на развити и слабо развити страни, който ще противопостави два лагера на човешкия род – *have* и *have not*, – разделени от още по-радикална пропаст от тази, която разделя буржоазията и пролетариата в развитите капиталистически държави“[10]. Тук не става въпрос за „ново“ разделение, а за стара рана, която несъмнено е нелечима. Тя съществувала още отпреди времето на Маркс.

Така че имаме три групи общи условия.

Първо правило: едно пространство, което бавно се променя

Границите на един свят-икономика се намират там, където започва друга икономика от същия тип. По протежението на една линия или по-точно на зона, чието преминаване не носи някакви икономически изгоди, освен в изключителни случаи. За по-голяма част от търговията и в двете посоки „загубите в стокообмена надвишават печалбите“[11]. Също така в *общия случай* границите на световете-икономики се оказват слабо активни, инертни зони. Те са като дебели обвивки, които трудно могат да бъдат преодолени. Често това са естествени бариери, *no man's lands, no man's seas.* Такава е Сахара въпреки керваните между черна и бяла Африка. Такъв е Атлантикът, пустеещ на юг и на запад от Африка. От своя страна тя в продължение на векове е бариера на Индийския океан, който отдавна е окупиран от търговския трафик, поне в северната си част. Завоевателна Европа не успява да присъедини към територията си Тихия океан. Пътешествието на Магелан по същество е само откриване на една входна врата към Южните морета, а не на двупосочна връзка. За да се върне в Европа, експедицията не използва ли португалския път през нос Добра надежда? Дори в началото, през 1572 г., пътешествията на Манилския галеон не успяват окончателно да преодолеят чудовищните препятствия на Южното море.

Не по-малко непреодолими са препятствията между християнска Европа и турските Балкани, между Русия и Китай, между Европа и Московското княжество. През XVII в. източната граница на европейския свят-икономика минава източно от Полша, като изключва Московското княжество. За един европеец тя е краят на света. На пътешественика[12], който през 1602 г. на път за Персия навлиза в Русия през Смоленск, Московското княжество му изглежда като „огромна и обширна“ страна, „дива, пуста, мочурлива, покрита с мъгли“ и гори, „насечена от блата, които се прекосяват през бродове от отрязани дървета“ (той преброява повече от 600 такива брода между Смоленск и Москва „често в много лошо състояние“). Страна, в която нищо не е както другаде, пуста („могат да се изминат 20–30 мили, без да се срещне село или град“), с отвратителни пътища, мъчителни дори и в добрия сезон. Една страна, която е „толкова затворена“, че е „невъзможно да влезеш или излезеш от нея тайно, без разрешението на Великия княз“. Затворена страна, това е и впечатлението на един испанец, който разказва за пътешествието си от Вилнюс до Москва през Смоленск през 1680 г. Той твърди, че „цялото Московско княжество е един непрекъснат лес“, там няма поля, освен тези, които брадвите са отворили[13]. Дори в средата на XVIII в. един пътешественик, който преминава през Митау, столицата на Курландия, не

намира никакъв друг подслон освен „вълшливите странноприемници", държани от евреи, където „спели заедно с кравите, прасетата, кокошките, патиците и гъмжило от израилтяни, с всевъзможни миризми от печката, която винаги е много гореща[14]".

Добре е да се осъзнае значението на тези враждебни разстояния. Именно сред тези трудности се раждат, развиват и укрепват световете-икономики. На тях им е необходимо да победят пространството, за да господстват над него, а пространството непрестанно взима реванш и налага възобновяване на усилията. Цяло чудо е, че Европа е преместила границите си с един замах или почти с един замах, благодарение на Великите географски открития в края на XV в. Но веднъж отворено, пространството трябва да бъде удържано. Това се отнася и за водите на Атлантика, и за американските брегове. Не е лесно да удържиш един празен океан и една почти празна Америка. Но не е по-лесно да се проправи път към друг свят-икономика, да се насочи към него „антена" или кабел с високо напрежение. Колко условия са били необходими да се изпълнят, за да се поддържа отворена търговската врата в Леванта в продължение на векове между два враждебни и взаимно подозиращи се блока... Успехът на пътя през нос Добра надежда щеше да е немислим без този предварителен триумф на дългия период. И вижте колко усилия ще струва, колко условия ще изисква: първият му експлоататор, Португалия, буквално ще се изтощи от него. Победата на керваните на исляма над пустинята също е подвиг, извършен бавно с помощта на изграждането на мрежа от оазиси и водни кладенци.

Второ правило: в центъра – доминиращ капиталистически град

Светът-икономика винаги притежава урбанистичен център, град – като логистичен център на деловите отношения: информации, стоки, капитали, кредити, хора, полици, търговски писма. Това е царството на едри търговци, често прекалено богати.

Множество градове сателити обкръжават полюса на по-голямо или помалко разстояние. Те са или съучастници, или негови съдружници. Но най-често изпълняват второстепенна роля. Дейността им е съгласувана с тази на метрополията: те я пазят, насочват към нея деловия поток, разпределят или насочват благата, които са им поверени, присъединяват се към кредита ѝ или се възползват от него. Венеция не е сама. Антверпен не е сам. Амстердам няма да бъде сам. Метрополиите са следвани от кортеж. Ричард Хепке говори за архипелази градове. Думите му са показателни. Стендал храни илюзията, че големите италиански градове великодушно

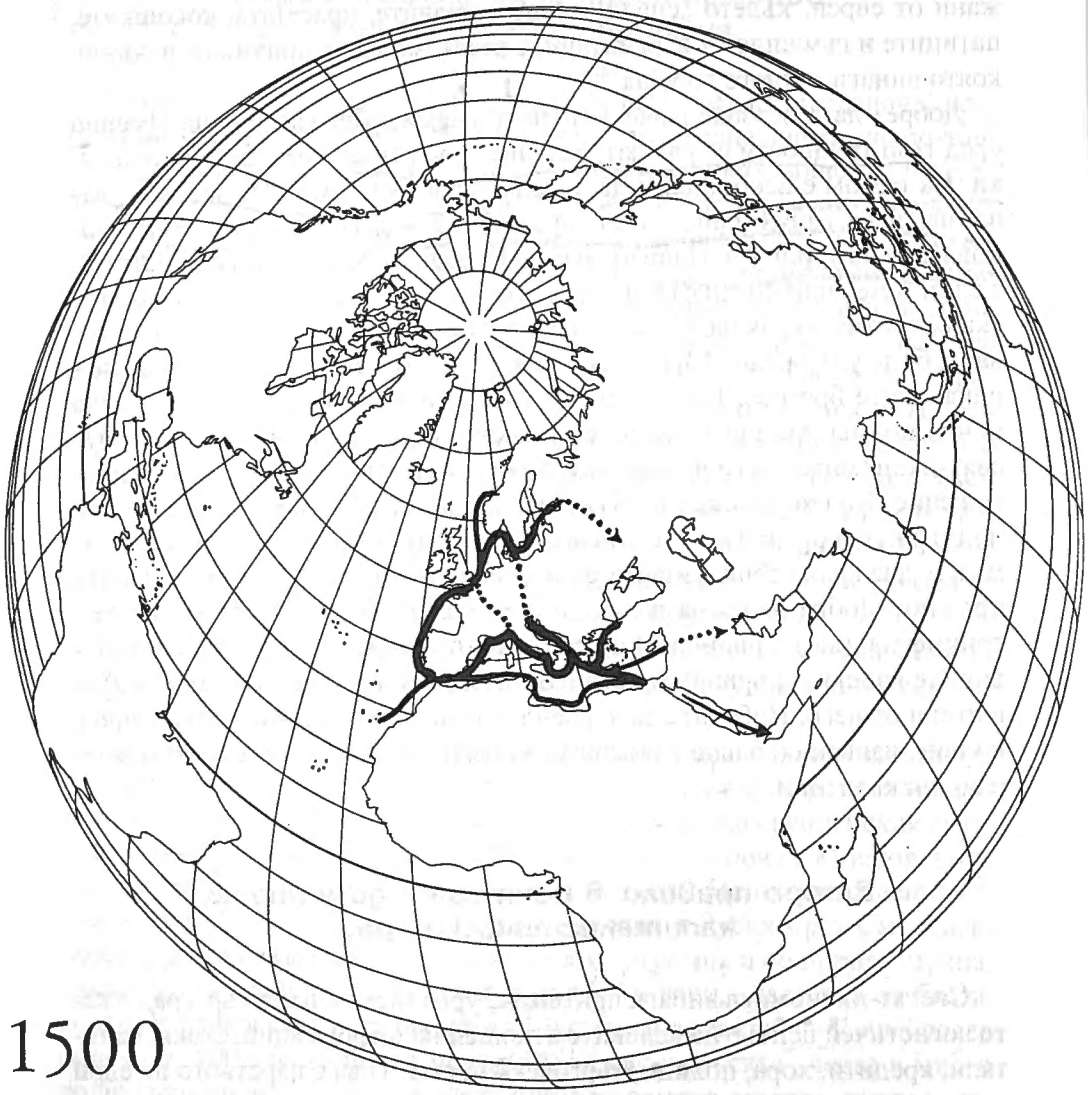

2 и 3. ЕВРОПЕЙСКИТЕ ИКОНОМИКИ-СВЕТОВЕ В ПЛАНЕТАРЕН МАЩАБ

Европейската икономика, тръгнала по пътя на развитието и процъфтяването, е представена чрез най-важните си търговски направления по целия свят. През 1500 г. от Венеция като изходна точка се експлоатират непосредствено Средиземно море (вж. по-нататък схемите с мрежата от направления на търговските ѝ кораби) и Западът; допълнителни връзки продължават тази експлоатация по посока на Балтика, Норвегия и отвъд пределите на Леванта – към Индийския океан

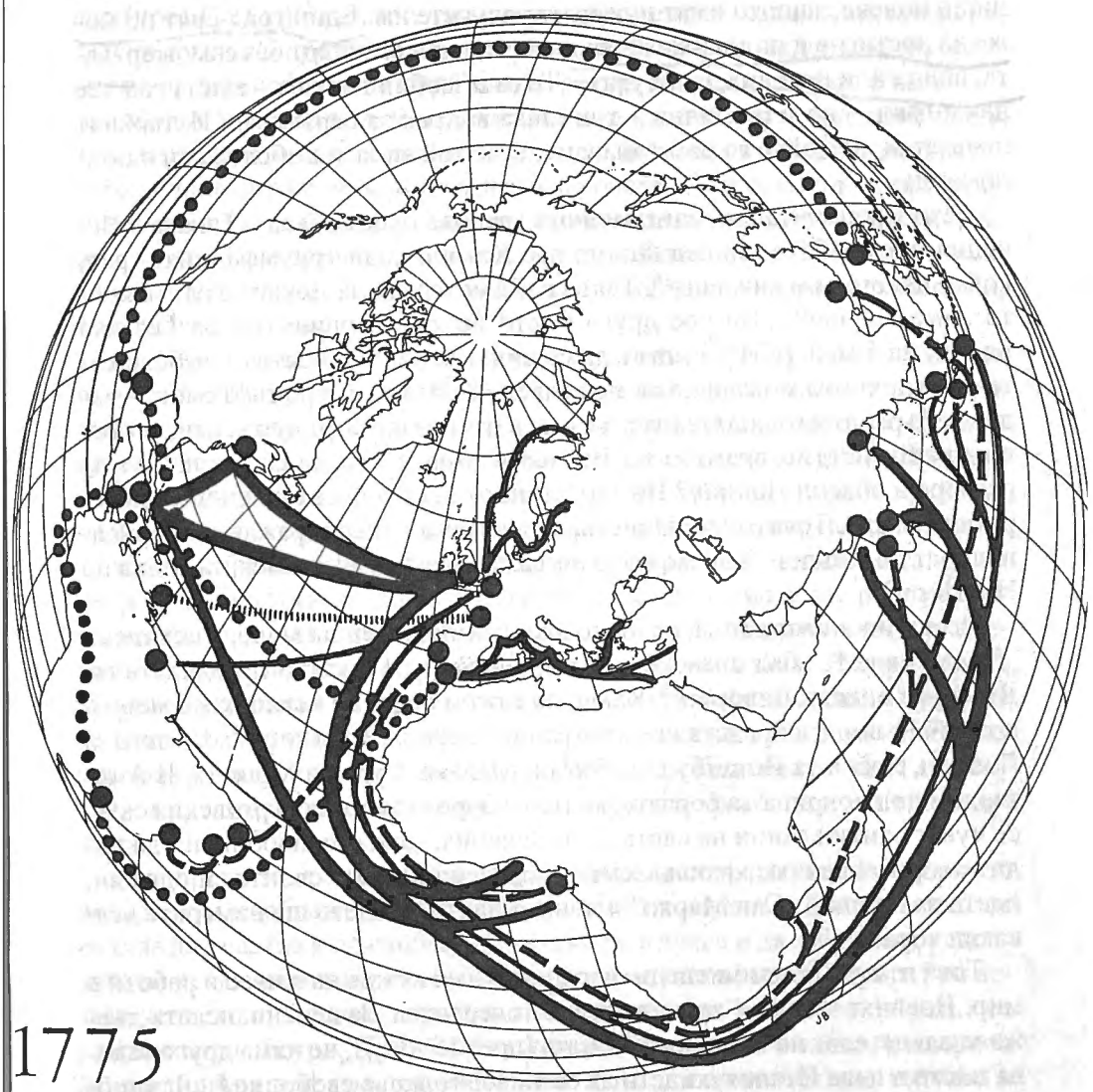

1775

През 1775 г. октоподът на европейските търговски направления обхваща целия свят: на картата се различават съобразно изходните си точки английски, нидерландски, испански, португалски и френски търговски маршрути. Относно последните, и по-точно що се отнася до Африка и Азия, трябва да имаме предвид, че се сливат с останалите европейски маршрути. Проблемът е да се извади на показ преди всичко ролята на британските търговски връзки. Лондон се превръща в световен център. В Средиземно и Балтийско море акцентът се поставя единствено върху основните маршрути, по които се движат всички кораби на различните търговски нации

пазят по-малките[15]. Но могат ли да ги унищожат? Да ги подчинят – да, но нищо повече, защото имат нужда от услугите им. Един град-свят не може да достигне и поддържа високия си жизнен стандарт без саможертвата, волна или неволна, на другите. Те са подобни на него – един град все пак е град, – но и различни – тук става въпрос за свръхград. И първият показател, по който го разпознаваме, е, че той винаги е обслужван и подпомаган.

Тези изключителни, енигматични градове процъфтяват. Такава е Венеция през 1495 г. според Филип дьо Комин: „най-триумфалният град, който някога съм виждал“[16]. Такъв е и Амстердам за Декарт, град, в който „има всичко“. „На кое друго място по света, пише той на Гез дьо Балзак на 5 май 1631 г., могат да се видят всички удобства и забележителности, които можеш да си пожелаеш?“[17] Но тези процъфтяващи градове объркват наблюдателите. Те им се изплъзват. Кой чужденец, особено французин, по времето на Волтер и Монтескьо не се е опитвал да разбере и обясни Лондон? Пътешествието в Англия се превръща в литературен жанр. Това е начинание, предизвикано от неподражаемата оригиналност на Лондон. Кой може да ни каже днес коя е истинската тайна на Ню Йорк?

Всеки по-значим град, особено ако е разположен на море, е истински „Ноев ковчег“, „бал с маски“, „Вавилонска кула“, както председателят Дьо Брос описва Ливорно[18]. Какво да кажем обаче за истинските метрополии? Те винаги представляват странна смесица. Това се отнася както за Лондон, така и за Истанбул, Исфахан, Малака, Сурат и Калкута. В Амстердам под покрива на борсата, която е сборен пункт на търговския свят, се чуват всички езици на света. Във Венеция, „ако сте любопитни да видите хора от всички краища земни, облечени всеки в своите си одежди, идете на площад „Сан Марко“ или на „Риалто“, където ще намерите всякакви хора“.

Това пъстро, космополитно население има нужда да живее и работи в мир. Ноевият ковчег е задължително толерантен. За венецианската държава владетелят на Виламонт[19] смята (през 1590 г.), „че няма друго такова място в цяла Италия, където да се живее толкова свободно [...], защото, първо, властта трудно би осъдила някой човек на смърт, второ, оръжията не са забранени[20], трето, няма никаква религиозна инквизиция, тоест всеки живее според желанията си и в свобода на съвестта, което е причина множество развратни французи[21] да живеят там, за да не бъдат преследвани и контролирани“. Предполагам, че тази вродена толерантност на Венеция отчасти обяснява „прочутия ѝ антиклерикализъм“[22] или по-скоро внимателната ѝ опозиция спрямо римската праволинейност. Но чудото на търпимостта се повтаря навсякъде, където се настанява търговското разбирателство. Амстердам има заслугата да го приюти след религиозните насилия между арминити и гомаристи (1619–1620). В Лондон

религиозната мозайка е във всички цветове. Един френски пътешественик (през 1725 г.)[23] казва,че там „има евреи, немски, холандски, шведски, датски, френски протестанти; лутерани, анабаптисти, миленаристи, браунисти, индепендисти или пуритани и трепереши или квакери". Към които се добавят англиканите, презвитерианците и католиците, англичани или чужденци, които имали навика да слушат литургия в черквите на френското, испанското или португалското посолство. Всяка секта, всяко вероизповедание има своя църква, свое място за срещи. И всеки се различава от другите. Квакерите „се разпознават от четвърт левга по облеклото си, с плоски шапки, малки вратовръзки, със закопчана до горе дреха и с очи, затворени през повечето време[24]".

Може би по-важната характеристика на тези свръхградове е тяхното значително социално разнообразие. Във всички тях има пролетариат, буржоазия, патрициат, господар на богатството и властта, толкова сигурен в себе си, че не си прави вече труда да се кичи, както по времето на Венеция и Генуа, с титлата *nobili*[25]. Патриции и пролетариат са на двете крайности; богатите стават все по-богати, бедните – все по-бедни, тъй като вечното зло на свръхмощните капиталистически градове е скъпотията, да не кажа безспирната инфлация. Тя даже е следствие от висшата роля на града, доминиращ над съседните икономики. Икономическият живот се обединява около високите му цени, породени от самия него. Но при такова напрежение градът и икономиката, която го предизвиква, рискуват да се взривят. В Лондон или Амстердам на моменти високата цена на живота минава границите на поносимото. Ню Йорк днес бива напускан от търговците и предприятията, които бягат от огромните разходи и местните данъци.

И въпреки това в големите градски центрове твърде често говорят за интереси и въображение, за да не бъде чут този апел. Сякаш всеки се надява да участва в празника, в спектакъла, в лукса и да забрави трудностите на всекидневния живот. Световните градове не демонстрират ли великолепието си? Ако се прибавят и миражите на миналото, образът се разраства до абсурд. През 1643 г. един пътеводител[26] описва Антверпен от предишния век: град от 200 000 жители, „колкото местни, толкова и чужденци", способен да събере „наведнъж 2500 кораба в пристанището си [където чакат] месец на котва, без да могат да разтоварят"; свръхбогат град, който предал на Карл V „300 тона злато" и където всяка година се изсипват „500 милиона златни и 130 милиона сребърни монети", „без да броим оборотните средства, които идват и си отиват като водата в морето". Звучи като сън. Изглежда като дим. Но този път поговорката е права: няма дим без огън! През 1587 г. Алонсо Моргадо в книгата си *„История на Севиля"* твърди, че „с богатствата, внесени в града, може да се павират всички улици със злато и сребро"[27]!

Второ правило (продължение): водещите градове се сменят

Доминиращите градове не траят *in aeternum:* те се сменят. Това важи както за върха, така и за всички нива на градската йерархия. Тези промени, където и да се извършват (на върха или в подножието), на каквото и да се дължат (на чисто икономически причини или не), са винаги значителни. Те прекъсват спокойния ход на историята и колкото по-рядко се случват, толкова по-значими следи оставят. Когато Амстердам заменя Антверпен, когато на свой ред Лондон сменя Амстердам или когато през 1929 г. Лондон отстъпва върховенството на Ню Йорк, всеки път голяма част от историята се срива, като разкрива слабостите във вътрешното равновесие и силите на този, който се налага. Засегнат е целият свят-икономика и последиците са не само икономически – можем предварително да се досетим за това.

Когато през 1421 г. династията Мин сменя столицата си, като изоставя Нанкин, отворен за морско корабоплаване благодарение на Синята река, за да се настани в Пекин поради опастността, идваща от манджурите и монголците – огромният Китай, могъщ свят-икономика, обръща гръб на един вид активна икономическа дейност, възползваща се от предимствата на морето. Една глуха и затворена метрополия пуска корени в сърцето на сушата, като привлича всичко към себе си. Това е съзнателен или несъзнателен, но решаващ избор. В съревнованието за скиптъра на света точно в този момент Китай губи играта, в която, без да подозира, е влязъл с морските си експедиции в началото на XV в., тръгвайки от Нанкин.

Аналогичен е случаят с избора на крал Филип II през 1582 г. Испания *политически* доминира над Европа. Филип II завладява Португалия (1580) и премества правителството си в Лисабон, където остава в продължение на почти 3 години. Лисабон придобива огромно значение. Разположен на океана, той е идеалното място да се контролира и управлява светът. Благоприятстван от присъствието на краля и правителството, испанският флот успява да изгони французите от Азорите през 1583 г., а пленниците без какъвто и да е съдебен процес са обесени на корабните мачти. Напускането на Лисабон през 1582 г. е равносилно на изоставяне на мястото, което доминира икономиката на империята, за да се затвори силата на Испания в практически неподвижното сърце на Кастилия. В Мадрид. Каква грешка! Непобедимата армада още тогава тръгва към своето поражение през 1588 г. Испания страда от този акт и това се осъзнава още от съвременниците. В епохата на Филип IV още ще се намерят адвокати, които да препоръчат на католическия крал[28] да реализира старата „португалска мечта“ и да премести от Мадрид в Лисабон центъра на монархи-

ята си. „На никой владетел морската власт не е толкова необходима, колкото на испанския, пише един от тях, защото единствено чрез морските сили може да се създаде единно цяло от толкова отделени една от друга провинции.“[29] Подемайки отново същата идея, през 1638 г. един военен писател изпреварва думите на адмирал Махан: „Мощта, която е най-подходяща за армията на Испания, е тази, която се разполага по море, но тази държавна материя е толкова обсъждана, че няма да се спираме отново на нея, макар и мястото да е уместно.“[30]

Да разсъждаваме върху това, което не се е случило, но е могло да се случи, е един вид спекулация. Единственото сигурно нещо е, че ако Лисабон, подсилен от присъствието на католическия крал, триумфира, нямаше да има Амстердам или поне не толкова скоро, тъй като в центъра на един свят-икономика може да има в дадено време само един полюс. Успехът на единия е поражение за другия. По времето на Август в римското Средиземноморие Александрия играе срещу Рим и губи. През Средновековието в борбата за богатството на Ориента трябва да спечели един град: Генуа или Венеция. Тяхният дуел остава нерешен чак до края на войната в Чиоджия (1378–1381), в която Венеция побеждава. Италианските градове-държави си оспорват върховенството с ожесточение, което остава ненадминато и от наследниците им – модерните национални държави.

Движението към успех или провал е свързано с истински сътресения. Ако столицата на един свят-икономика падне, трусовете се усещат надалеч, чак в периферията. Впрочем именно в колониите, псевдо или истински, спектакълът е особено показателен. Венеция губи скиптъра си – губи владенията си: Негрепонт през 1540 г.; Кипър (който е нейният венец) през 1572; Кандия през 1669. Амстердам утвърждава върховенството си – Португалия губи превъзходството си в Далечния изток. По-късно е на косъм да загуби и Бразилия. Франция след 1762 г. губи първия сериозен манш от дуела си с Англия: отказва се от Канада и практически от всякакво сериозно бъдеще в Индия. През 1815 г. Лондон демонстрира пълната си мощ: тогава Испания губи Америка. Така и през 1929 г. светът, който все още е концентриран около Лондон, започва да се пренасочва към Ню Йорк: след 1945 г. колониалните империи на Европа изчезват една след друга. Английската, холандската, белгийската, френската, испанската (или това което е останало от нея), а днес и португалската. Това повторение в разпадането на империи не е случайно, а е следствие от разкъсването на веригите на зависимост. Трудно ли е да си представим днес какви ще бъдат последствията, които би предизвикал понастоящем в целия свят краят на „американската“ хегемония?

Символ на английското мореплавателско могъщество: поражението на Непобедимата армада. Детайл от платно на неизвестен автор от National Maritime Museum в Гринуич (Лондон) (Клише от музея)

Второ правило (продължение и край): повече или по-малко изявени градски надмощия

Изразът „доминиращи градове" не бива да ни заблуждава, че става въпрос за все един и същ тип градски успехи и сили. Различните централни градове в хода на историята са въоръжени в различна степен и техните различия и недостатъци, разгледани отблизо, налагат нуждата от точна интерпретация.

Ако разгледаме класическата последователност от доминиращите градове на Запада: Венеция, Антверпен, Генуа, Амстердам, Лондон, към които подробно ще се върнем, ще констатираме, че първите три не разполагат с целия арсенал на икономическото господство. В края на XIV в. Венеция е търговски град в разцвета си. Но тя почти не е засегната от индустриализацията. И макар да притежава финансова и банкова рамка, то кредитната ѝ система функционира само във вътрешността на венецианската икономика – тя е ендогенен двигател. Антверпен, който практически не притежава флота, приютява търговския капитализъм на Европа. За стокообмена той е като странноприемница. Всеки намира там онова, което е донесъл. По-късно Генуа ще добие само банково превъзходство, подобно на Флоренция от XIII и XV в. и ако играе първостепенна роля, то е само защото има за клиент краля на Испания, владетеля на скъпоценните метали. А също така и поради една колебливост в установяването на гравитационния център на Европа: Антверпен вече не играе тази роля, а Амстердам – все още не. Тоест това е своеобразна пауза. В лицето на Амстердам и Лондон световните градове притежават пълния арсенал на икономическата мощ. Те владеят всичко – от контрола на корабоплаването до търговската и индустриалната експанзия, както и пълните възможности на кредита.

Това, което варира от едно господство към друго, е въплъщението на политическата мощ. От тази гледна точка Венеция е силна, независима държава. В началото на XV в. тя се сдобива с „твърда земя", която е добра защита около нея. От 1204 г. тя притежава и колониална империя. За сметка на това Антверпен не разполага с никаква политическа мощ. Генуа притежава само някакъв териториален скелет: тя се отказва от политическата независимост, като залага на другото средство за господство – парите. Амстердам си присвоява в известна степен собствеността над Обединените провинции – със или без тяхното желание. Но в крайна сметка „царството" му не е нищо повече от *„твърдата земя"* на Венеция. С Лондон всичко се променя, тъй като огромният град разполага с английския национален пазар и впоследствие с целите Британски острови – до момента, в който светът не промени мащабите си и тази агломерация, Англия, не се окаже нищожна в сравнение с мастодонта САЩ.

Накратко, проследена в най-общи линии, историята на господстващите градове в Европа от XV в. насам очертава еволюцията на подвластните им светове-икономики, свързани и подчинени в различна степен, колебаещи се между силно и слабо централизиране. Тези последователни смени между другото осветяват и променливото значение на средствата за господство: корабоплаването, търговията, индустрията, кредита, политическата власт или политическото насилие...

Трето правило: различните зони са йерархизирани

Различните зони в един свят-икономика са винаги насочени към една и съща точка – „поляризирания" център. Те оформят едно цяло с различна степен на свързаност. Както ще каже Търговската камара на Марсилия (през 1763 г.): „Всички търговски дейности са свързани и се държат ръка за ръка."[31] Век по-рано в Амстердам някакъв наблюдател заключава от случая с Холандия, че „между различните части на световната търговия съществува такава връзка, че ако се игнорира някоя от тях, означава да не се разпознаят останалите"[32].

А веднъж установени, връзките стават трайни.

Едно увлечение ме подтикна да стана историк на Средиземноморието от втората половина на XVI в. Мислено пътувах из всичките му пристанища в продължение на половин век. После ми се наложи да се занимая с историята на Средиземноморието през XVII и XVIII в. Мислех, че своеобразието му ще ме объркa, че за да го разбера, ще ми се наложи да го изучавам отново. Бързо разбрах, че познанията ми са достатъчни за 1660 или за 1670, а дори и за 1750 г. В основата си пространството, пътищата, времето за придвижване, производствата, стокообменът, пристанищата си остават същите или почти същите. Тук-таме като цяло се забелязват някои промени, но почти единствено свързани с надстройката, което е едновременно много и почти нищо. Но дори това почти нищо – пари, капитали, кредити, повишено или понижено търсене на един или друг продукт – може да доминира над един спонтанен, земен, сякаш „естествен" живот. Той продължава без обаче да знае, че истинските господари вече не са вчерашните или във всеки случай това не го интересува особено. Обстоятелството, че зехтинът от Апулия през XVIII в. се изнася за Северна Европа (през Триест, Анкона, Неапол, Ферара) и много по-малко за Венеция[33] – това определено е важно, но дали е толкова важно за селяните – производители на маслини?

Именно на базата на този опит си обяснявам изграждането на световете-икономики и механизмите, благодарение на които капитализмът и пазарната икономика съжителстват, проникват се взаимно, без непременно да се сливат. С течение на вековете се изграждат вериги от местни и реги-

онални пазари. Тази местна икономика, която се движи от само себе си по рутинни правила, периодично става предмет на интеграционни процеси, на нови залози в „рационалния" ред в полза на определена зона или доминиращ град. Това трае в продължение на един-два века до появата на нов „организатор". Сякаш *централизацията* и *концентрацията*[34] на ресурси и богатства става по необходимост, в полза на определени избрани места на *натрупване*.

Ще дам един показателен пример, за да останем в рамките на предишния случай: подчиняването на Адриатика в полза на Венеция. Венеция налага контрол над това море не по-късно от 1383 г. със завладяването на Корфу. За нея той е един вид *национален пазар*. Тя го нарича „свой залив" и твърди, че го е завладяла с цената на кръвта си. Галерите ѝ с позлатени носове не спират да го преброждат, освен в бурни зимни дни. Но Венеция не е измислила това море. Тя не е сътворила градовете по бреговете му. Производствата на крайбрежните градове, стокообмена и дори моряците им тя е заварила вече създадени. Тя просто взима в ръцете си съществуващия преди нейната намеса трафик: зехтина от Апулия, дървесината от горите на Монте Гаргано, камъка от Истрия, солта, търсена и на двата бряга, хората, стадата, виното и зърното... Тя събира също така и пътуващите търговци, стотици, хиляди ветроходи и впоследствие нагажда всичко това за собствените си нужди и го интегрира в собствената си икономика. Това завладяване е основният процес, „моделът", който предшества създаването на света-икономика с неговите очевидни монополи. Синьорията настоява *целият* трафик на Адриатика да бъде насочен към пристанището ѝ и да премине под неин контрол, независимо каква е посоката му. Това е причината за постоянната ѝ борба с пиратските градове Сиена и Фиуме, както и с търговските ѝ конкуренти Триест, Дубровник и Анкона[35].

Схемата на венецианското господство се среща и другаде. В основни линии тя почива върху диалектиката на пазарната икономика, която се развива спонтанно, почти от само себе си, и свръхмощната икономика, която оформя тези второстепенни дейности, насочва ги, държи ги в подчинение. Споменахме за зехтина от Апулия, дълго време обсебен от Венеция. За тази дейност през 1580 г. Венеция е имала повече от 500 търговци[36], нейни поданици в района производител, които са били натоварени със събирането, складирането и експедирането на продукцията. Така висшата икономика обгръща производството и управлява продажбите. В името на успеха всички средства са добри, особено добре отпуснатите кредити. По същия начин англичаните налагат превъзходството си в Португалия след договора на лорд Метюен (през 1703 г.). Така и американците изтласкват англичаните от Южна Америка след края на Втората световна война.

Трето правило (продължение): зони на Тюнен

Едно от обясненията (но не и единствено валидното) е предложено от Йохан Хайнрих фон Тюнен (1780–1851), който наред с Маркс е най-големият германски икономист на XIX в.[37] Всеки свят-икономика се подчинява на схемата, начертана в произведението му *Der isolierte Staat* (1826). „Нека да си представам, пише той, един голям град, разположен сред плодородна долина, през която не минава нито плавателна река, нито канал. Споменатата долина е съставена от също тъй плодородна почва, изцяло годна за обработка. На известно разстояние от града долината свършва и започва дива, необработваема зона, чрез която нашата държава е напълно отделена от останалия свят. Освен това в долината няма друг град освен споменатия по-горе."[38] Нека за пореден път поздравим потребността на икономиката да напусне границите на реалното, за да бъде разбрана по-добре[39].

Градът и полето си взаимодействат като скачени съдове. Всяка дейност е обусловена единствено от разстоянието (тъй като различието между почвите не предполага отглеждането на специални култури на дадено място). От само себе си се очертават концентрични зони около града. В първия кръг са градините, зеленчуковите култури (те се прибавят към градския пейзаж, като завладяват дори свободните междинни пространства), както и производството на мляко. Във втория и третия кръг са житните култури и животновъдството. Пред очите си имаме модел, който може да се приложи, както вече е направил Г. Нимайер[40], в Севиля и Андалусия; или както го отнесохме към районите, които снабдяват Лондон, Париж[41] или който и да било друг град. Теорията отговаря на действителността, доколкото предложеният модел е почти празен и ако се върнем за пореден път на сравнението със странноприемницата – всеки си носи онова, от което има нужда.

Няма да критикувам модела на Тюнен за това, че в него няма място за възникването и развитието на индустрията (която съществува доста преди английската революция от XVIII в.), или за това, че описва едно абстрактно село, където разстоянието – *deus ex machina* – очертава от само себе си последователните кръгове на различните дейности и където не се появяват ни градове, ни села. Тоест липсват всички човешки реалности на пазара. В действителност всяко транспониране на действителен пример в този прекалено опростен модел позволява те да бъдат въведени наново. Онова, което възнамерявам да критикувам, е, че понятието за *неравенство* не намира място в схемата. Неравенството между зоните е несъмнено, но прието без обяснение. „Големият град" доминира над околността си, това е всичко. Но защо доминира? Размяната град–село, която

създава елементарната циркулация в икономическото тяло, е добър пример, каквото и да казва Адам Смит[42], на неравна размяна. Това неравенство има своите корени, своя произход[43]. Икономистите твърде много пренебрегват историческата еволюция, която несъмнено много по-рано е казала своята дума.

Трето правило (продължение): пространствената схема на света-икономика

Всеки свят-икономика е съчетание, съпоставяне на взаимно свързани зони, но *на различни нива*. Очертават се три „пространства", *най-малко* три категории: един ограничен център, достатъчно развити второстепенни региони и накрая огромни външни полета. И задължително: качеството и характеристиките на обществото, икономиката, техниката, културата, политическият ред се променят в съответствие с преместването ни от зона в зона. Върху това много общо обяснение Иманюел Уолърстийн е построил цялото си произведение *The Modern World-system* (1974).

Центърът, „сърцето", съдържа всичко най-напредничаво и разнообразно. Следващият пръстен притежава само част от тези предимства, въпреки че участва в тях: това е зоната на „брилянтните втори". Огромната периферия, слабо населена, е, напротив, зона на архаизъм, изостаналост, лесна експлоатация от другите. Тази дискриминационна география днес все още впримчва и обяснява общата история на света, въпреки че понякога примката е създадена със съучастничеството на самата история.

В централната зона няма нищо загадъчно: когато Амстердам е „складът" на света, Обединените провинции (или по-скоро най-активните от тях) са централната зона. Когато Лондон налага господството си, Англия (ако не и целите Британски острови) става център. Когато Антверпен в началото на XVI в. една сутрин се събужда като център на световната търговия, Нидерландия, както казва Анри Пирен, става „предградие на Антверпен"[44], а широкият свят – далечните му предградия. Силата на „изпомпване и на привличане на тези полюси на развитие"[45] е очевидна.

За сметка на това много по-трудно е да се очертаят цялостно размерите на съседстващите с тази централна зона региони. Те се допират до нея, нисшестоящи са спрямо нея, макар и често само в някои отношения; опитвайки се да се присъединят към нея, я притискат от всички страни и са в движение повече от всички останали. Разликите не винаги са силно подчертани: според Пол Берок[46] денивелацията между тези икономически зони преди е била много по-слаба, отколкото днес. Херман Келенбенц дори се съмнява в тяхното съществуване[47]. Но силно подчертани или не, разликите съществуват. Това го показват критериите на цени, заплати,

„Местен варварин": китайска рисунка, представляваща полугол камбоджанец, държащ черупка от морско животно. Гравюра от Че Конг Ту (В. N.)

стандарт на живот, национален продукт, доход на глава от населението, търговски баланс, тоест на всяко нещо, което се измерва с числа.

Най-простият, ако не и най-добрият критерий във всеки случай е най-достъпният, сиреч присъствието или отсъствието в този или онзи регион на *чужди* търговски колонии. Ако в даден град или дадена държава чуждестранните търговци имат предимство, то това показва от само себе си нисшестоящото положение на града или държавата спрямо икономиката, чиито представители или емисари са те. Имаме множество примери за такова превъзходство: генуезките търговци банкери в Мадрид по времето на Филип II; холандските търговци в Лайпциг през XVII в.; английските търговци в Лисабон през XVIII в. или италианците, най-вече, в Брюге, Антверпен, Лион, както и в Париж (до управлението на Мазарини). Към 1780 г. „в Лисабон и Кадис всички търговски къщи са чужди кантори", *Alle Häuser fremde Comptoirs sind*[48]. Почти същото е положението и във Венеция през XVIII в.[49]

Всяко двусмислие обаче изчезва в момента, в който навлезем в някаква страна от периферията. Тук грешката е невъзможна: това са бедни, архаични страни, където преобладаващият социален статус често е крепостничеството или дори робството (свободни или наричащи себе си свободни селяни има единствено в сърцето на Запада). Това са страни, които

едва навлизат в паричната икономика. Страни, в които разделението на труда едва започва – там селянинът извършва всички професии едновременно. Страни, в които цените в пари, когато се практикуват, са особено ниски. Впрочем прекалено евтиният живот от само себе си показва слабо развитие. Един унгарски проповедник, Мартино Сцепси Комбор, като се връща в страната си през 1618 г., „забелязва високото ниво на цените на хранителните продукти в Холандия и Англия; положението започва да се променя във Франция, после в Германия, Полша и Бохемия. Хлябът продължава да поевтинява по време на цялото пътуване до Унгария."[50] Унгария е почти в подножието на стълбата. Но ако отидем още по-далеко: в Тоболск, Сибир, „необходимите за живота неща са толкова евтини, че един обикновен човек може да живее доста добре с десет рубли годишно"[51].

Изостаналите региони в покрайнините на Европа предлагат множество модели на такива маргинални икономики. „Феодална" Сицилия от XVIII в.; Сардиния от която искате епоха; турските Балкани; Мекленбург, Полша, Литва – обширни райони, експлоатирани в полза на западните пазари, принудени да задоволяват по-често външните търсения, отколкото собствените си потребности; както и Сибир, експлоатиран от руския свят-икономика. Но в подобно положение са и венецианските острови в Леванта, където външното търсене на сухо грозде и ликьорни вина, употребявани дори и в Англия, налага след XV в. една агресивана монокултурност, която е разрушителна за местното равновесие.

Разбира се, *периферии* съществуват навсякъде по света. Преди, както и след Васко да Гама, негрите златотърсачи и ловци от примитивните страни на източния африкански бряг заменят жълтия метал и слоновата кост срещу памучни тъкани от Индия. Китай не спира да се разширява и да присъединява „варварските" страни по границите си, както ги определят китайските текстове. Китайското виждане за тези народи е същото, както и на гърците от „класическата" епоха за народите, които не говорят гръцки. Във Виетнам, както и в Индонезия има само *варвари*. Но във Виетнам китайците различават два вида варвари – китаизирани и некитаизирани. Според един китайски историк от XVI в. сънародниците му „наричат *сурови* варвари тези, които продължават да са независими и запазват примитивните си нрави, и *обработени* варвари тези, които малко или много са приели китайската цивилизация, като са се подчинили на империята". Тук политика, култура, икономика и социален модел влизат в много тясна връзка. *Суров* и *обработен* в тази си семантика, обяснява Жак Дурн, е и противопоставянето между култура и природа. Суровостта се демонстрира преди всичко чрез голотата на тялото: „когато Потао [„кралете" на планината] платят данъка си на [китаизирания] двор на Анан, той ще ги облече в дрехи"[52].

Такива отношения на зависимост се забелязват също така и на големия остров Хайнан, на юг от китайския бряг. Островът е планински, централната му част е независима и населена с некитайско, действително примитивно население, докато ниските му части, прорязани от оризища, са вече в ръцете на китайските селяни. Планинците – разбойници по призвание, но и често преследвани като диви зверове – доброволно заменят твърда дървесина (орлово дърво и *каламба*) и златен прах чрез един вид негласна търговия. Китайците „първи носят платовете и галантерията си в планините им“[53]. Ако изключим негласните сделки, тези размени приличат на размените от атлантическия бряг на Сахара от времето на Хенри Мореплавателя, където е започнала замяната срещу платове, тъкани и завивки от Португалия на златен прах и черни роби, водени на брега от берберите номади.

Трето правило (продължение): има ли неутрални зони?

Не всички изостанали зони обаче се намират изключително в периферията. Фактически те обсипват дори централната зона с множество регионални петна със скромните размери на „страна“ или кантон, на изолирана долина в планината или на труднодостъпна зона, разположена извън използваните пътища. *Всички* развити икономики са надупчени от безброй кладенци, които се намират извън *световното време*, в които историкът в търсене на едно почти винаги непонятно минало има чувството, че потъва като при подводен риболов. През последните години се увлякох повече, отколкото си личи в първите два тома на този труд, в усилието да разбера тези отделни съдби, цялата тази особена тъкан, която ни поставя над или извън пазара и икономиката на обмена, която заобикаля споменатите особени региони, които, както съм казвал неведнъж, не са нито по-нещастни, нито по-щастливи от другите.

Но такъв риболов рядко е плодоносен. Документите са недостатъчни, детайлите, които събираме, са повече живописни, отколкото полезни. Необходимо е да съберем елементите, за да можем да отсъдим за дълбочината и природата на съседните на този нулев план зони. Това, разбира се, е прекалено. Но няма никакво съмнение, че такива „неутрални“ зони съществуват почти изцяло извън обмените и смесванията. Във френското пространство дори през XVIII в. тези особени светове се срещат както във вътрешността на Бретан, така и в алпийския масив Оазан[54] или в долината Морзин[55], отвъд прохода Монте или във височинната равнина на Шамони, но преди началото на алпинизма, когато е била затворена за външния свят. Невижданият късмет на един историк, Колет Бодуи, от който тя се възползвала, бил срещата ѝ през 1970 г. в Сервиер, Бриансо-

не, с общност от планински селяни, които „продължаваха да живеят като предците си, според нравите от миналото, и да произвеждат според древните земеделски технологии [като цяло], оцелели за разлика от съседите им“[56].

Във всеки случай, щом такива *изолати* могат да съществуват във Франция през 1970 г., то не бива да ни учудва, че в Англия дори и в навечерието на Индустриалната революция такива изостанали региони се срещат всеки ден от пътници или изследователи. Дейвид Хюм[57] (1711–1776) отбелязва към средата на XVIII в., че във Великобритания и Ирландия не липсват райони, където животът е също толкова евтин, колкото и във Франция. Това е заобиколен начин да се говори за региони, които днес бихме нарекли „слаборазвити“ и където се живее според традицията; където селяните имат на разположение дивеч в изобилие и реки, пълни със сьомга и пъстърва. Що се отнася до хората, трябва да се говори за тях като за живеещи в дивачество. Така в началото на XVII в. в района на Фанс, на брега на залива Уаш, са предприети мащабни подобрения по холандски маниер. Изграждането на напоителни канали създава капиталистически земеделски земи там, където преди е имало свободни хора, изхранвали се от риболов и лов. Тези диваци жестоко се сражават, за да съхранят живота си, като атакуват инженерите и копачите; те събарят диги и убиват проклетите работници[58]. На такива конфликти на модерното с архаичното сме свидетели и днес както в Кампания, така и в други части на света[59]. Но тези насилия са *относително* редки. Като цяло „цивилизацията“, когато е необходимо, има хиляди начини да прелъсти и проникне в региони, които е изоставила сами на себе си в продължение на дълго време. Но какъв е резултатът?

Трето правило (продължение и край): обвивка и инфраструктура

Светът-икономика представлява огромна обвивка. *A priori*, като имаме предвид средствата за комуникации в миналото, той е трябвало да обедини значителни сили, за да осигури правилния си ход. Той безспорно функционира, макар да няма плътност, нито ефикасни сили, освен в централната си част и околните й региони. Също така, както забелязахме в случая с Венеция, Амстердам или Лондон, той включва и не толкова оживени икономически зони, които не са добре свързани с командния център. Дори и днес Съединените щати имат своите слаборазвити райони във вътрешността на страната.

Така че дори да разглеждаме света-икономика в пространственото му разгръщане или в дълбочината на централната му зона, възниква все съ-

щата изненада: машината работи, въпреки че (нека си спомним най-вече първите доминиращи градове в европейското минало) разполага с малка мощност. Как е възможен подобен успех? Въпросът ще се поставя постоянно в книгата, без да можем да дадем категорични отговори. Това че Холандия успява да разгърне търговските си предимства въпреки враждебността на Франция на Луи XIV, че Англия завладява огромната Индия, си остават подвизи, които наистина граничат с невероятното.

Позволете ми да предложа обяснение с помощта на метафора.

В кариерите на Карара Микеланджело или някой негов съвременник е избрал мраморен блок[60] – гигант с огромна тежест, който обаче ще бъде повдигнат с помощта на елементарни средства, а после преместен със скромни сили. Ще е необходим малко барут, който отдавна се използва в кариерите и миите, два-три лоста, десетина мъже, въжета, впряг добитък, дървени трупи при евентуално търкаляне, наклонена плоскост и ето – имаме всичко необходимо! Така е, защото гигантът е забит в земята само благодарение на тежестта си. Това е огромна, но неподвижна сила, която може да бъде неутрализирана. Съвкупността от прости дейности не е ли сякаш неподвижно закотвена в земята и поради това по-лесно управляема *отгоре*? Апаратите и лостовете, които позволяват подобни подвизи, са малко звонкови пари, бял метал от Данциг или Месина, изкушаваща възможност за кредит, печалба или рядък и желан предмет... Същото е и с пазарната система. Високите цени в края на пазарната верига са постоянните стимули. Достатъчен е един знак и всичко се задвижва. Прибавяте и силата на навика – и черният пипер и подправките векове наред чакат скъпоценния бял метал в пристанищата на Леванта.

Разбира се, понякога се прибягва и до насилие: португалските и холандските ескадри са помагали на търговските операции много преди „епохата на канонерките". Но много по-често именно на вид скромни средства лукаво са управлявали зависимите икономики. Метафората е валидна за всички механизми на света-икономика. Както за центъра спрямо периферията, така и за центъра спрямо себе си. Същото важи и за периферите. „Всеизвестно е, че в Палермо, пише един руски консул[61], почти всичко е с 50 % по-скъпо от Неапол." Но забравя да уточни какво има предвид под това „всичко" и какво означава „почти". Нека сами да си отговорим и да си представим дейностите, които могат да предизвикат тези разлики между столиците на двете кралства от бедния италиански юг.

СВЕТЪТ-ИКОНОМИКА: ЕДНА СИСТЕМА СРЕЩУ ДРУГИ СИСТЕМИ

Колкото и да са очевидни икономическите зависимости, каквито и да са последствията им, ще бъде грешка да твърдим, че системата на света-икономика управлява цялото общество и че тя единствено определя останалите обществени системи. Защото има и други системи. Икономиката никога не е изолирана. На същия терен и пространство се настаняват и живеят другите сфери – културата, социумът, политиката, – които непрекъснато ѝ влияят – било за добро, било за да ѝ пречат. По-трудно е те да бъдат разграничавани, отколкото наблюдавани – те са реалност на опита, „реалната реалност", както казва Франсоа Перу[62]. Това е една *глобалност*, която сме определили като обществото *par excellence*, *композиция от композиции*[63]. Всяка композиция[64] поради невъзможността да бъде обособена рационално си остава в житейската реалност, смесена с останалите. Не вярвам и за момент, че съществува *ничия земя* между икономическата и социалната история, както смята Уилън[65]. Затова можем уверено да твърдим: икономиката е политика, култура, общество. Културата е икономика, политика, общество и т.н. Или можем да приемем, че в дадено общество политиката дирижира икономиката и обратно; че икономиката благоприятства или пречи на културата, и обратно. И т.н. Дори можем като Пиер Брюнел да кажем[66], че „всичко, което е човешко, е политическо, така че всяка литература (дори и идиосинкразната поезия на Маларме) е политическа". Защото ако специфичната способност на икономиката е да надхвърля собственото си пространство, то не може ли да се каже същото и за другите социални редове? Всички те заемат от пространството, опитват се да се разширят, очертават последователните си зони по модела на Тюнен.

По такъв начин държавата изглежда разделена на три зони: столица, провинция, колонии. Тази схема отговаря на Венеция от XV в.: градът и околностите му – *Dogado*[67]; градовете и териториите от „твърдата земя"; колониите – *la Mar*. За Флоренция това са: градът, *Contado, lo Stato*[68]. Последният, завладян за сметка на Сиена и Пиза, според мен принадлежи към категорията на псевдоколониите. Безсмислено е да говорим за Франция от XVII, XVIII, XIX и XX в. Както за Англия или за Обединените провинции. Но в пределите на Европа системата, наречена *Европейско равновесие*[69], изучавано с предпочитание от историците, дали не се явява един вид политическо копие на света-икономика? Целта е да се създадат и поддържат периферии и полупериферии, където реципрочните напрежения никога да не се унищожават по начин, който би заплашил централната власт. Защото политиката също притежава „сърцевина" – ограничена зона, откъдето се наблюдават близките и далечните събития: *wait and see*.

Социалните форми също имат своето различно географско разполо-

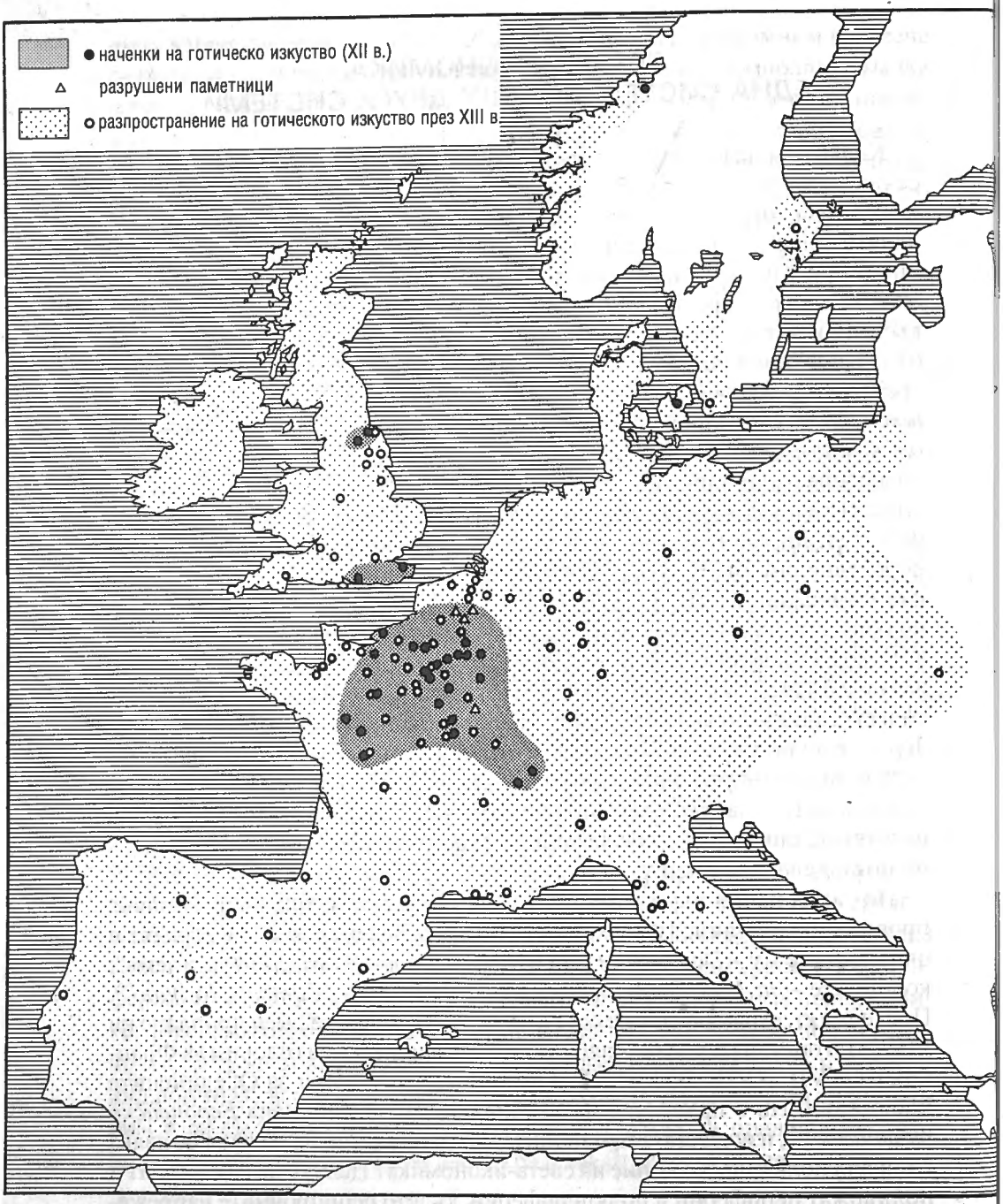

4. КАРТА НА ГОТИКАТА

Из „Исторически атлас", публикуван под ръководството на Жорж Дюби (Larousse, 1978)

жение. Докъде в пространството например стигат робството, крепостничеството, феодалното общество? С пространството изцяло се променя и обществото. Когато Дюпон дьо Немур приема да стане възпитател на сина на княз Чарториски, той с ужас открива, че в Полша, една крепостническа страна, има селяни, които не познават държавата и знаят единствено господаря си; владетели, които са абсолютни господари на „райони по-големи от Лотарингия“[70].

Така и културата е пространствено разделена на няколко кръга. През Ренесанса тези кръгове са Флоренция, Италия и останалата част на Европа. Те, разбира се, отговарят на пространствените завоевания. Вижте по какъв начин „френското“ изкуство, това на готическите катедрали, тръгва от областта между Сена и Лоара и завладява Европа. Как барокът, дете на Контрареформацията, завладява целия континент, като тръгва от Рим и Мадрид и достига дори до протестантска Англия. Как през XVIII в. френският става общ език на всички образовани европейци. Или как от Делхи цялата мюсюлманска и индуистка Индия ще бъде завладяна от архитектурата и мюсюлманското изкуство, които благодарение на индийските търговци ще достигнат и до Индонезия.

Без съмнение можем да очертаем върху картата начина, по който различните „редове“ на обществото се вписват в пространството; как разполагат полюсите си, централните зони и своите силови линии. Всеки ред има своя собствена история, своя собствена територия. И взаимно си влияят. Никой не се налага окончателно. Класирането им по значение, ако въобще има някакво класиране, непрекъснато се променя.

Икономическият ред и международното разделение на труда

Но във всеки случай с настъпването на модерната епоха върховенството на икономиката е все по-забележимо: тя насочва, смущава, влияе на останалите системи. И увеличава неравенствата. Тя разделя съучастниците в света-икономика на бедни и богати; определя им роля, която те, както изглежда, дълго играят. Не казваше ли един икономист[71], и то без да се шегува: „Бедната страна е бедна, защото е бедна.“ А един историк[72]: „Експанзията влече експанзия.“ Това ни кара да заявим: „Една страна се обогатява, защото вече е богата.“

Тези съзнателно опростени очевидности в моите очи имат повече смисъл, отколкото псевдотеоремата на Дейвид Рикардо (1817), наречена „неопровержима“[73]. Тя гласи: отношенията между две дадени страни зависят от „съпоставимата цена“ на производството. Всеки външен стокообмен клони към реципрочно равновесие. Той не може да носи печалба и за

двамата партньори (в краен случай печалбата ще бъде малко повече за единия, отколкото за другия), тъй като „обединява чрез една обща връзка на взаимодействие всемирната общност на нациите в цивилизования свят. Именно този принцип определя, че вино трябва да се произвежда във Франция и Португалия, жито трябва да се отглежда в Полша и Америка, а железарски изделия и други стоки да се изготвят в Англия."[74] Доста успокоителна картина, дори прекалено успокоителна. Възниква въпросът: кога и по какви причини се поражда разделението на задачите, което Рикардо описва през 1817 г. като нещо напълно естествено?

То не е предопределено, не е „естествено" и не е станало от само себе си, а е наследено от предишни състояния и се е очертавало исторически бавно. Разделението на труда на световно равнище (или на равнището на света-икономика) не е договорност, която се сключва и преразглежда във всеки момент между равни партньори. То се установява последователно като верига от субординации, които се определят една друга. Неравната размяна, създаваща неравенството по света, и от друга страна – световното неравенство, неотклонно пораждащо размяна, са стари реалности. В икономическата игра винаги едни карти са по-силни от други, а често се играе и нечестно. Някои дейности носят повече печалба от други: по-изгодно е да отглеждаш лозя, отколкото жито (при условие, че някой се съгласи да гледа жито вместо теб). По-изгодно е да действаш във вторичния сектор, отколкото в първичния, в третичния, отколкото във вторичния. Ако стокообменът между Англия и Португалия по времето на Рикардо е такъв, че първата изнася платове и други промишлени продукти, а втората – вино, то е защото Португалия е в първичния сектор и е в неравностойна позиция. Преди векове Англия, дори преди управлението на Елизабет, спира да изнася суровини – вълната например, за да развие индустрията и търговията. А Португалия, преуспяваща преди векове, се е развила (или е била принудена да се развие) в обратна посока. Португалското правителство по времето на херцог Ерсейра използва, за да се защити, оръжието на меркантилизма и поощрява развитието на собствена индустрия. Но две години след смъртта на херцога (1690) всичко това е изоставено. Десетина години по-късно ще бъде подписан договорът на лорд Метюен. Кой твърдеше, че англо-португалските отношения са диктувани „в името на общия интерес" между приятелски общества, а не чрез силови отношения, които трудно могат да се променят?

Силовите отношения между нациите понякога произлизат от минали състояния. За една икономика, общество, цивилизация или дори за политическа общност зависимостта от миналото се преодолява трудно. Без съмнение италианското Мецоджорно е налице поне от XII в. Но това дава повод на един сицилианец да каже, преувеличавайки: „Ние сме колония

от 2500 години."[75] Бразилците, които са независими от 1822 г., се чувстваха довчера, а и днес все още, в „колониално" положение не спрямо Португалия, а спрямо Европа и САЩ. Днес често срещана шега в тази страна е да се каже, че „ние не сме Съединените щати на Бразилия, а Бразилия на Съединените щати...".

Така и закъснялото индустриално развитие на Франция от XIX в. може да се обясни само ако се върнем много време назад. Според някои историци[76] Франция е пропуснала индустриалното си преобразуване и е загубила съревнованието с Англия за първото място в Европа и света заради Революцията и Империята. Тогава е изгубен един шанс. Вярно е, че обстоятелствата спомагат Франция да отстъпи на Англия цялото световно пространство за търговска експанзия. Както е истина, че последствията от Трафалгар и Ватерлоо са много тежки. Но можем ли да не се сетим за изгубените от Франция шансове преди 1789 г.? Франция не загуби ли в края на войната за испанското наследство през 1713 г. свободния достъп до среброто на Испанска Америка? През 1722 г., след провала на Лоу, тя се лишава (чак до 1776) от централна банка[77]. През 1762 г., дори преди договора от Париж, тя губи Канада и практически Индия. Много по-рано, от XIII в., Франция просперира благодарение на пътищата *по суша* заради панаирите в Шампан. В началото на XIV в. тя губи това предимство заради *морската* връзка между Италия и Холандия през Гибралтар. Тогава (по-късно ще обясним как[78]) тя се оказва извън основния „капиталистически" път на Европа. Поуката е, че никой никога не губи само в едно сражение. Както и че никой не печели само в едно сражение. Успехът зависи от това дали ще се възползваш от шансовете през дадена епоха, от повторенията и натрупванията. Властта се натрупва както парите и ето защо очевидните на пръв поглед разсъждения на Нурск и Чауну ми допадат. „Една страна е бедна, защото е бедна." Да го кажем още по-ясно: защото вече е била бедна или влязла в „порочния кръг на бедността", както също се изразява Нурск[79]. „Експанзията води до експанзия." Една страна се развива, защото вече се е развивала. Защото е хванала в едно предишно движение, което я тласка напред. Миналото винаги има какво да ни каже. Миналото неравенство разкрива структурни реалности, които бавно се осъществяват, но и бавно се изтриват.

Държавата: политическа власт, икономическа власт

Днес държавата си има своята роля. Дори философите ѝ идват на помощ. Изведнъж всяко обяснение, което не изтъква достатъчно ролята ѝ, остава извън днешната мода, която, разбира се, на моменти твърде опростява нещата. Но най-малкото има предимството да накара някои френ-

ски историци да се върнат назад и да преоткрият това, което са пренебрегвали досега.

Във всеки случай, държавата между XV и XVIII в. далеч не запълва цялото обществено пространство. На нея ѝ липсва тази „диаболична" сила, която ѝ приписва съвременността. Липсват ѝ средства. Още повече че изтърпява жестоките удари на кризата от 1350–1450 г. Възстановяването ѝ започва през втората половина на XV в. Градовете-държави, които до XVIII в. имат предимство пред териториалните държави, са оръдия изцяло в ръцете на търговците. За териториалните държави, чиято сила бавно се възстановява, нещата въобще не са толкова прости. Но първата териториална държава, която се конституира като национален пазар или национална икономика, Англия, попада твърде рано, още след революцията от 1688 г., под властта на търговците. Следователно няма нищо чудно, че в прединдустриална Европа по силата на определен детерминизъм политическата и икономическата мощ се препокриват. Във всеки случай картата на света-икономика, с мощните централни зони и с концентричните разлики, доста точно съвпада с политическата карта на Европа.

В центъра на света-икономика винаги е разположена една изключителна държава – силна, агресивна, динамична, от която другите се страхуват и която същевременно уважават. Такъв е случаят с Венеция от XV в., Холандия от XVII в., Англия от XVIII и XIX в., с днешните Съединени щати. Може ли тези държави „в центъра" да не бъдат силни? Имануел Уолърстийн си е направил труда да докаже, че не е възможно, като взема за пример управлението на Обединените провинции от XVII в., за което съвременници и историци постоянно повтарят, че е едва ли не несъществуващо. Сякаш самата централна позиция не поражда и не изисква ефикасно управление[80]. Сякаш управление и общество не са една композиция, един съюз и блок. Сякаш парите не създават обществена дисциплина и не са изключително благоприятно условие за действие!

Следователно съществуват силни управления във Венеция, Амстердам, Лондон. Държави, способни да се наложат вътре, да дисциплинират „широките маси" в градовете, да усилят данъчната тежест в случай на нужда, да гарантират кредита и търговските свободи. И способни да се наложат навън. Именно за тези държави, които никога не се колебаят да прибягнат до сила, можем *твърде рано*, без да се притесняваме от анахронизъм, да използваме думите *колониализъм* и *империализъм*. Което не пречи, дори напротив, тези „централни" държави да са повече или помалко зависими от ранния капитализъм, който показва вече зъбите си. Властта се поделя между тях и него. В тази игра държавата, без да се дави, се потапя в движението на света-икономика. Служейки на другите, на парите, тя служи и на самата на себе си.

Декорът се сменя, когато преминем в съседните на центъра зони. Те са оживени, но по-слабо развити. В тях държавата дълго време е смесица от традиционна харизматична монархия и модерна организация. Управленията са впримчени в донякъде архаични общества, икономики, дори култури. Те не се чувстват добре по широкия свят. На монархиите от европейския континент им се налага, каквото и да им струва, да управляват със и или против аристокрацията. Дали без нея незавършената държава (дори когато става дума за Франция на Луи XIV) щеше да изпълни задачите си? Разбира се, има и „буржоазия", която се развива. Нейното развитие е организирано от държавата, но предпазливо, защото тези социални процеси са продължителни. В същото време пред очите на тези държави е успехът на търговските нации, по-добре разположени от тях на кръстопътя на търговските пътища. Те си дават сметка за неизгодното си положение и най-важното за тях е на всяка цена да се присъединят към по-висшата категория, да се придвижат към центъра. От една страна, те се опитват да копират модела и да си присвоят рецептите за успеха: дълго време това е идея фикс за Англия спрямо Холандия. От друга страна, като създават и мобилизират ресурси за война или за показен лукс, те демонстрират определен начин на управление. Факт е, че всички съседни на центъра страни от света-икономика стават нервни, завоевателни, когато имат такава възможност, сякаш самото съседство им размътва мозъците.

Но нека не се заблуждаваме, огромна е разликата между модерна Холандия от XVII в. и величествени държави като Испания или Франция. Тази разлика се изразява в отношението на правителствата към една икономическа политика, смятана тогава за панацея, която ние ще наречем с изнамерената по-късно дума *меркантилизъм*. В този термин историците са вложили множество значения. Но най-основното е: да се защитиш от другите. Защото меркантилизмът е преди всичко начин на отбрана. Владетелят или държавата, които прилагат принципите му, без съмнение са жертва на мода, но възприемането им е преди всичко знак за слабост, която трябва се преодолее или поне временно да се ограничи. Холандия не прибягва до меркантилизъм освен в много редки случаи, когато се появи външна опасност за самата нея. Тя няма равна на себе си и обикновено е способна безнаказано да прилага свободната конкуренция, щом ѝ е от полза. През XVIII в. Англия се отдалечава от бдителния меркантилизъм. Не е ли това доказателството, че часът на величието на Англия наближава? Век по-късно (1846) тя може без риск да се отвори към свободния пазар.

Всичко се променя още повече, когато достигнем до покрайнините на света-икономика. Именно там се намират колониите, които са населени с

роби, лишени от правото да се самоуправляват. Господар е метрополията, която се грижи да си запази *изключителните* търговски печалби, независимо от формата им. Вярно е, че метрополията е далеч и че градовете и малцинствата доминират в местния живот. Но тази мощ на администрацията и на местните власти, която наричаме американска демокрация, е само елементарна форма на управление. Дори повече от тази на античните гръцки градове. Това ще се забележи при независимостта на колониите, която предизвиква внезапна празнота във властта. А след края на псевдоколониалната държава трябва да се създаде качествено нова. На Съединените щати, образувани през 1787 г., им трябва много време, за да изградят от федералната държава вътрешно единна и ефикасна политическа власт. Същият процес се повтаря и в другите американски държави.

В неколониалните периферии, особено в Източна Европа, има най-малко установени държави. Но там икономиката е доминирана от група хора, свързани с чужбина. По такъв начин в Полша например държавата е институция, лишена от съдържание. Италия от XVIII в. също няма истинско управление. „Третираме Италия, казва граф Мафей (1736), занимаваме се с народите ѝ, сякаш е стадо овце или някакви други животни.“[81] Дори самата Венеция след Пасаровиц (1718) е изпаднала в „неутрално“ блаженство или примиреност, т.е. отказала се е от всичко[82].

Единственото спасение за всички губещи е прибягването до насилие, агресия, война. Швеция по времето на Густав Адолф е добър пример за това. Още по-добър пример е Африка на берберските пирати. Вярно е, че в случая с берберите вече не сме в рамките на европейския свят-икономика, а в политическото и икономическото пространство, което покрива Турската империя – свят-икономика сама по себе си, към която ще се върна в една от следващите глави. Но алжирската държава е специален случай. На границите на два свята-икономики, европейския и турския, тя не се подчинява нито на единия, нито на другия. Практически тя е прекъснала васалните си връзки с Истанбул, а агресивните европейски флоти я поставят извън средиземноморския търговски трафик. Алжирското пиратство е единственият начин, единственият изход да се измъкне от европейската хегемония. Впрочем същият е и случаят с Швеция. Намираща се на границата на две икономики – европейската и руската, тя е изключена от преките печалби в Балтика. Войната за нея е единственото спасение.

Империя и свят-икономика

Империята, т.е. свръхдържавата, която сама заема цялото пространство на един свят-икономика, поставя всеобщи проблеми. Империите-светове, както ги нарича Уолърстийн, са несъмнено архаични образувания, отминал триумф на политиката над икономиката. Но в периода, който разглеждам тук, те все още съществуват извън Европа: в Индия с империята на Великия могол, в Китай, Иран, Османската империя и Московското княжество на княза. Според Имануел Уолърстийн всеки път, когато имаме империя, зараждащият се свят-икономика не се е доразвил, развитието му е спряно. Можем дори да кажем, че тогава имаме *command economy*, ако следваме урока на Джон Хикс или *азиатски* начин на производство, ако използваме демодираното обяснение на Маркс.

Вярно е, че икономиката не се приспособява добре към изискванията и спънките на произволната имперска политика. Никой капиталист, никой търговец не може да бъде спокоен. Михаил Кантакузин, който е нещо като Фугер на Османската империя, е обесен без присъда пред вратите на собствения си великолепен палат в Анхиоли, Истанбул, на 13 март 1578 г. по заповед на султана[83]. В Китай[84] богаташът Хе Шен, любимият министър на император Киан Лон, е екзекутиран, а богатството му е конфискувано от новия император. В Русия[85] княз Гагарин, губернатор на Сибир и рушветчия при удобен случай, е обезглавен през 1720 г. Естествено трябва да си спомним за Жак Кьор, за Самблансе, за Фуке. От тези процеси и от екзекуцията на Самблансе можем да съдим за политическото и икономическото състояние на Франция. Единствено капиталистическите режими, дори от стар тип, имат стомах да погълнат и смелят скандалите.

Във всеки случай, аз лично смятам, че дори и спъван от една потисническа империя, която слабо се интересува от интересите на отделните си владения, светът-икономика, макар и ограничаван, може успешно да просъществува. Римляните търгуват в Червено море и Индийския океан. Арменските търговци от Джулфа, предградие на Исфахан, са се разпръснали из целия свят. Индийските *банияни* стигат чак до Москва. Китайските търговци посещават всички пристанища на Индонезия. За рекордно кратко време Московското княжество слага ръка върху Сибир – тази огромна периферия. Витфогел[86] не греши, като казва, че в тези пространства на силен политически натиск, каквито са империите на традиционна Южна и Източна Азия, „държавата е много по-силна от обществото". От обществото – да, но не и от икономиката.

Да се върнем към случая с Европа, която успява да се измъкне рано от задушаващото въздействие на империите. Римската империя не е съвсем

Европа. Каролингската и Отонската империя владеят една Европа в пълен упадък. Църквата, която разпростира културата си в цялото европейско пространство, не успява в края на краищата да наложи политическото си господство. При тези условия трябва ли да преувеличаваме икономическото значение на опитите за *всемирна монархия* на Карл V (1519–1555) и на Филип II (1555–1598)? Това изтъкване на имперското превъзходство на Испания или по-точно на важността, която Имануел Уолърстийн придава на имперския неуспех на Хабсбургите, набързо фиксиран във фалита от 1557 г. (годината на раждане на европейския свят-икономика), ми се струва неуместен подход към проблема. Смятам, че политиката на Хабсбургите винаги е преувеличавана. Тя е бляскава, но и колеблива, едновременно силна и слаба, но най-вече анахронична. Опитите им се сблъскват не само с Франция, разположена между разпръснатата държава на Хабсбургите, но и с враждебния европейски концерт. Този концерт на европейското равновесие не е нещо ново по времето, когато Карл VIII нападна Италия (1494). Това е процес, който съществува отдавна, както с право отбелязва В. Киенаст[87]. Вероятно още от времето на конфликта между династиите на Капетингите и Плантагенетите, а дори и от преди това, както смята Фредерико Чабод. Европа притежава защитни сили от векове – политически и икономически. Накрая и най-вече тази Европа се отваря към широкия свят – към Средиземно море след XI в., към Атлантика след баснословните пътешествия на Колумб (1492) и Васко да Гама (1498). Накратко, съдбата на Европа като свят-икономика предшества тази на императора с тъжното лице. И нека дори да предположим, че Карл V успява да триумфира, както са желаели най-известните хуманисти по негово време. Нямаше ли тогава и капитализмът, настанил се вече на решителните за Европа пунктове в Антверпен, Лисабон, Севиля и Генуа, да спечели от авантюрата? Нямаше ли и генуезците също толкова добре да ръководят движението на европейските тържища, ако се занимаваха с финансите на „император" Филип II, вместо на крал Филип II?

Но нека оставим място за най-важния проблем. А той е: да разберем кога Европа е станала достатъчно активна, привилегирована и мощна, за да могат всичките различни икономики да се впишат в нея, да живеят една с друга и една срещу друга. Международното съжителство започва много рано, още през Средновековието, и продължава векове наред. Така към света-икономика се добавят допълнителни зони, много рано се извършва йерархизация на производствата и търговията, които са ефикасни още в началото на играта. Това, което Карл V не успява през целия си живот, Антверпен, заставайки в центъра на обновения през първата половина на XVI в. свят-икономика, успява да извърши без усилие. Градът овладява цяла Европа, както и тази част от света, която вече е била тясно свързана с континента.

При всички политически превъплъщения на Европа, заради или въпреки тях, се установява един европейски (или по-скоро западен) икономически ред, който отива отвъд границите на континента, като използва разликите във вътрешното си напрежение. Много рано „сърцето“ на Европа е обградено от близка полупериферия и по-далечна периферия. Именно тази полупериферия, която притиска сърцето, като го кара да бие поучестено – Северна Италия около Венеция през XIV и XV в., Нидерландия около Антверпен, – без съмнение е основна черта на европейската структура. Изглежда, че полупериферии не съществуват около Пекин, Делхи, Исфахан, Истанбул, дори около Москва.

И така, смятам, че европейският свят-икономика се ражда много рано и не съм хипнотизиран, както Имануел Уолърстийн, от XVI в. Впрочем проблемът, който го тормози, не е ли същият като този на Маркс? Нека още веднъж да цитираме известната фраза: „Биографията на капитала започва от XVI в.“ За Уолърстийн европейският свят-икономика е матрица на капитализма. Няма да противореча на това твърдение, защото „централна зона“ и капитализъм са една и съща реалност. Така че да се твърди, че един свят-икономика, създаден през XVI в. в Европа, не е първият на този континент, означава *ipso facto* да се твърди, че капитализмът не е чакал XVI в., за да се появи за първи път. Така се съгласявам с Маркс, който е написал (за да се разкае по-късно), че европейският капитализъм (дори той казва „капиталистическото производство“) е възникнал в Италия през XIII в. Този дебат е всичко друго, но не и маловажен.

Войната според зоните на света-икономика

Историците изучават войните една след друга, но войната сама по себе си, в безкрайния поток на времето, ги интересува много рядко. Така е дори в известната книга на Ханс Делбрук[88]. А войната винаги присъства в историята. Тя включва в себе си всичко: прецизни калкулации, геройства и предателства. Според Вернер Зомбарт тя изгражда капитализма, но обратното също е вярно. Тя е изпитание на силите за страните и признак на лудост, която никога не изчезва. Тя е индикатор за всичко, което се смесва и влива в историята с едно-единствено движение. Да заместим войната в рамките на света-икономика означава да разкрием нов смисъл в човешките конфликти и да дадем на таблицата на Имануел Уолърстийн неочаквано обяснение.

В действителност войната няма едно-единствено лице. Географията я прави различна и я оцветява. Съществуват едновременно множество форми на война, примитивни или модерни, както съществуват заедно робството, крепостничеството и капитализмът. Всеки прави такава война, каквато може.

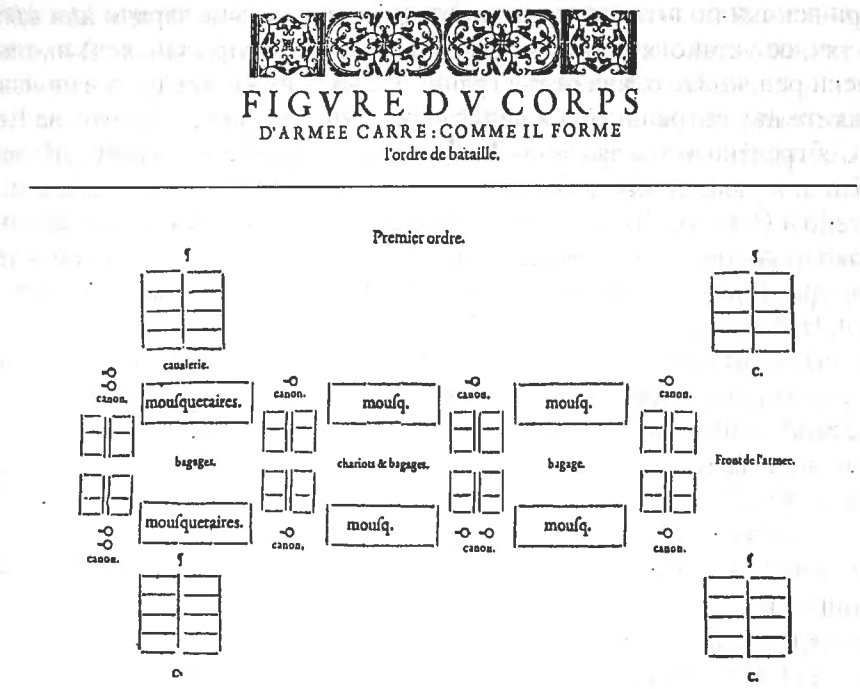

5. ПРОСВЕТЕНАТА ВОЙНА СЕ ПРЕПОДАВА И УЧИ

Една от безбройните схеми за напредване, разгръщане и водене на бой, предлагани и тълкувани от „Принципи на военното изкуство" (1615) от И. дьо Бийон, сеньор Дьо ла Прюн, в съответствие с „правилата на този велик и превъзходен капитан, принц Морис дьо Насау"

Вернер Зомбарт правилно говори за война, която е осъвременена от техниката; която е създателка на модерността и работи за ускореното налагане на капитализма. След XVI в. съвременната война мобилизира парите, интелигентността и уменията на техниците, за да бъде в крак с времето и да следва модата, която определено не е толкова симпатична като тази при дрехите. Но войната, майка и дъщеря на прогреса, съществува единствено в сърцето на света-икономика. За да се развие, на нея ѝ е нужно изобилие от хора и средства. Ако напуснем тази главна сцена на световния театър, която има привилегията да е осветена от информацията и съвременната историография, и отидем в бедните, понякога примитивни периферии, ще видим, че славна война не може да съществува. Там тя е смешна и още повече – неефикасна.

Диего Суарес, военен хроникьор от Оран, дава по този повод ценни сведения[89]. Към 1590 г. испанското правителство има глупавата идея да

изпрати в малката африканска крепост едно *tercio* от елитни войници, изтеглени по тази причина от Фландрия, която по това време е театър на модерната война. При първото им излизане на хоризонта се появяват няколко арабски конници. Мъжете от *tercio*-то се строяват веднага в каре. Но тук изкуството е безполезно. Врагът не смее да се приближи до смелите бойци. Гарнизонът открито се присмива на безсмислената маневра.

В действителност модерната война е възможна единствено когато е практикувана и от двете страни едновременно. Това се доказва още по-добре от дългата война в бразилския *Nordeste*, водена от 1630 до 1654 г., както я представя книгата на един млад бразилски историк[90].

Тук несъмнено се намираме в периферията на голяма Европа. Холандците, настанили се в Ресифе през 1630 г., не успяват изцяло да завладеят захарната провинция Пернамбуко. В продължение на двайсет години те са практически блокирани в града и получават провизии, муниции, подкрепления, дори камъни и тухли за постройките си през океана. През 1650 г. дългият конфликт логично завършва в полза на португалците, по-точно в полза на лузо-бразилците, защото именно те освобождават Ресифе.

До 1640 г. кралят на Испания е господар на Португалия, завладяна през 1580 г. В този далечен театър на бойните действия са изпратени офицери и войници, ветерани от фландърската армия – италианци и испанци. Но между местните войници, *soldados da terra*, и редовната армия от Европа неразбирателството е пълно. Един неаполитанец, граф Ди Бануоло, командващ експедиционния корпус, не спира да проклина местните войници, да мръзне и както се казва, да се налива по цял ден за утешение. Какво е искал? Да води войната в Бразилия, както би я водил във Фландрия. Да обсажда и отбранява укрепени места според общовалидните правила. Така след овладяването от холандците на Параиба той смята за нужно да им напише: „Нека завладеният град бъде *от полза за* господарите ви. С тези редове ви изпращам петима пленици..."[91] Войната освен модерна е и галантна, дори в духа на капитулацията на Бреда, през 1625 г. според картината на Веласкес *Lanzas*.

Но войната в Бразилия не може да бъде като война във Фландрия, колкото и да се оплакват ветераните. Индианци и бразилци са несравними специалисти в наложената от тях партизанска война. Когато Бануоло, за да им даде кураж преди атаката, раздава ракия от захарна тръстика, те си тръгват, за да подремнат и изпият алкохола си. Когато някакво решение не им допада, тези странни войници напускат фронтовата линия и се скриват в горите и обширните тресавища на страната. Холандците, които също искат да водят войната според европейските правила, са ужасени от тези врагове, които вместо да приемат честна битка, се крият, измъкват се, правят засади. Какви страхливци! Испанците са на същото мнение. Както казва един техен ветеран: „Ние не сме маймуни, за да се бием по дървета-

та!“ Но едва ли тези стари войници са сърдити от това, че зад укрепените линии са пазени от прекрасно обучени стражи и ефикасни части, които са се превърнали в господари на сраженията, наречени *la guerra do matto* (горската война) или още по-живописно *la guerra volante*.

През 1640 г. Португалия се бунтува срещу Испания. Следва разделяне на двете корони. На Иберийския полуостров, между Мадрид и Лисабон, започва една почти трийсетгодишна война: тя ще трае до 1668 г. В Бразилия прикритието на испанската флота, разбира се, изчезва. Следователно спира снабдяването със скъпи материали, изчезват ветераните. От бразилска страна войната се превръща изцяло в *guerra volante*. Тя подхожда повече на бедните. И въпреки всички прогнози побеждава накрая холадското търпение през 1654 г. Вярно е, че тогава холандците вече са ангажирани в първата война срещу Англия и поради това са силно отслабени военно. А Португалия има благоразумието с доставки на сол да плати скъпо мира, който най-сетне става възможен.

Трудът на Евалдо Кабрал де Мело достоверно свидетелства, че в младостта си Гарибалди е участвал в авантюрата на бразилските войни (този път към 1838 г. при въстанието на *Faroupilhas*, на „дрипльовците“). Там той научил тайните на една особена тактика: съсредоточване от десет различни пътеки, силен удар и разпръскване отново по възможно най-незабележимия начин, за да се нанесе удар на друго място. Именно тази тактика той използва в Сицилия през 1860 г. след дебаркирането на „Хилядата“[92]. Но *guerra do matto* не е характерна единствено за Бразилия. Партизанската война съществува и днес и читателят се е сблъсквал със скорошни примери. Гарибалди е можел да я научи и другаде освен в Бразилия. Във френска Канада по време на английските войни офицер от редовната армия остро осъжда войната със засади на френските канадци, негови сънародници. Те дебнат врага, сякаш дебнат едър дивеч. „Това не е война, казва той, а убийство.“[93]

В Европа, напротив, около централните региони войните са мащабни, с разгъване на големи сили, с изкусни и дисциплинирани движения. Войната през XVII в. е война на обсадите, артилерията, логистиката и подредеността... Като цяло войната е скъпа; тя е финансова бездна. Незначителните по размери държави пропадат в нея, особено градовете-държави със скромни военни припаси и изпитващи нужда от наемници. Войната често е инструмент за разширяване на държавата и за настаняване на модерния капитализъм в нея: *bellum omnium pater*. Все пак тази война все още няма нищо общо с тоталната война. Пленниците се разменят, богатите се освобождават срещу подкуп; операциите са по-скоро изкусни, отколкото смъртоносни. Един англичанин, Роджър Бойл[94], граф на Орери, откровено заявява през 1677 г.: „Воюваме по-скоро като лисици, отколкото като лъвове. Правим двайсетина обсади, за да проведем една битка.“

Безпощадната война започва едва при Фридрих II или дори при Революцията и Империята.

Основно правило на тази по-висша война е сраженията да се водят винаги у съседа, у този, който е най-слаб или не толкова силен. Ако все пак нещата се обърнат – това означава край на първенството. От това правило има съвсем малко изключения. Така наречените Италиански войни бележат упадъка на полуострова, доминиращ до тази епоха. Холандия се изплъзва на Луи XIV през 1672 г. – браво на нея! Но не успява да се спаси през 1795 г. от кавалерията на Пичегру. Това означава, че тя вече не е сърцето на Европа. Никой през XIX и XX в. не успява да премине Ламанша или Северно море. Великата Англия води войни далече от територията си. Спасяват я нейното островно положение и субсидиите, които отпуска на съюзниците си. Защото, ако си силен, войната се води другаде. Когато английските кредити са отпуснати на Австрия, Великата армия като по заповед се насочва към Дунав.

Общества и светове-икономики

Обществата еволюират бавно и това благоприятства историческото наблюдение. Китай продължава да има мандаринатите си: дали някога ще се отърве от тях? В Индия още съществуват касти. Монголската империя до последните си дни запазва *ягиндарите*, подобни на турските *спахии*. Дори и западното общество, най-подвижното от всички, еволюира като на забавен кадър. Английското общество, което през XVIII в. учудва не един европеец, дошъл от континента, както днес учудва неанглийските историци (говоря от личен опит), започва да се очертава по време на войната на „Двете рози", т.е. три века преди това. Робството, което Европа преоткрива за колониална Америка, изчезва в САЩ през 1865 г., а в Бразилия – през 1888 г., т.е. едва „вчера".

Като цяло не вярвам в бързите социални мутации. Дори и революциите не са абсолютни прекъсвания. Колкото до социалното издигане, то се активизира с икономическия подем. Но буржоазията никога не излиза от притесненото си положение, защото процентът на привилегированите е винаги ограничен спрямо общото население. Висшата класа се барикадира: трябва да си ловък, за да проникнеш в нея. Така е във Франция през 90-те години на XVI в. Можем да дадем пример и с миниатюрната република Лука през 1628–1629 г.[95] Обратно на това, което се смята, там държавата периодически подкрепя издигането на буржоазията, и то само когато има нужда от нея. И ако малобройните доминиращи класи нямат склонност да правят промени в редовете си, то социалното издигане се извършва още по-бавно, въпреки че във Франция, както и другаде, „тре-

тото съсловие ревниво се опитва да имитира аристокрацията, към която се мъчи с *невероятни усилия*[96] да се присъедини". Тъй като социалното издигане е бавно и трудно, често малкото новоизбрани подсилват досега съществуващия ред. Дори и в малките градове, контролирани от Папската държава, тънката благородническа прослойка е ревнива към прерогативите си и допуска само бавна интеграция, която не застрашава съществуващото социално статукво[97].

Нищо чудно тогава, че социалната материя в рамките на света-икономика трайно се е адаптирала, застинала е и се е смяла с тях. Не ѝ липсва време, за да нагоди ограничаващите я обстоятелства в полза на равновесието. В рамките на света-икономика едновременно и съгласувано преминаваме от наемничество към крепостничество и робство, и така – векове наред. Социалният ред не спира монотонно да се конструира в съгласие с основните икономически изисквания. Всяка задача, зададена чрез международното разделение на труда, създава свой особен контрол и контролът движи и командва обществото. В края на XVIII в. Англия е страната, където наемният труд навлиза едновременно по села и градове. Скоро той обхваща всичко. На континента наемният труд, получил вече съответното разпространение, определя равнището на модерно развитие. Занаятчиите обаче си остават многобройни. Изполичарите все още са значително количество – те са компромис между фермера и крепостния от миналото. Революционна Франция гъмжи от дребни селски собственици... Крепостничеството доминира във феодална Източна Европа, както и на турските Балкани. През XVI в. робството сензационно навлиза в Новия свят, сякаш всичко отново започва от нулата. Всеки път обществото отговаря на различна икономическа необходимост и се затваря в приспособяването си, без да успее да се измъкне бързо от веднъж постигнатите решения. Така че, ако на съответното място обществото е едно или друго, то е тъкмо такова, защото представлява *единственото възможно* решение или поне „най-добре съобразеното с определени типове производство, пред които е изправено"[98].

Разбира се, в тази адаптация на социалното към икономическо няма нищо механично или автоматично. Има общи императиви, но и отклонения и волности. Отклоненията са значителни съобразно културата и дори географската среда. Никоя схема не отговаря изцяло на реалността. На няколко пъти се опитвах да обърна внимание към показателния случай с Венесуела[99]. След откриването ѝ от европейците всичко започва почти от нулата. През XVI в. в тази обширна страна има може би около 2000 бели и 18 000 индианци. Крайбрежният лов на перли продължава само няколко десетилетия. Експлоатацията на мините, особено на златните в Яракуй, създава условия за първите робски отношения: пленени индианци и малко внесени негри. Първият успех е животновъдството, най-вече

в обширните *llanos* във вътрешността, където няколко бели господари, собственици, и индиански пастири на коне изграждат примитивно общество с феодални порядки. По-късно, най-вече през XVIII в., плантаторите на какао от крайбрежието отново въвеждат използването на черни роби. Т.е. имаме две Венесуели: едната „феодална", другата „робовладелска". Първата се е развила преди другата. Но трябва да се отбележи, че през XVIII в. черните роби са включени и в *haciendas* на *llanos*. Трябва също да се отбележи, че колониалното общество на Венесуела с градовете и институциите не се вписва изцяло в тези две схеми, дори доста се различава от тях.

Може би трябва да се наблегне на някои показателни факти. Според мен всички особености, всички „модели", анализирани от историците и социолозите, са представени доста рано в социалната мостра, която е пред очите ни. Заедно съществуват класи, касти (тоест затворени в себе си групи), „общества", които обикновено са фаворизирани от държавата. Класовата борба започва доста рано и се успокоява само за да избухне наново. Няма общество без конфликтни сили. Както няма и общества без йерархия, тоест – без принудителност на труд и подчинение на масите, които го съставляват. Робство, крепостничество, наемен труд са различни исторически решения на един универсален проблем, който си остава еднакъв. Сравненията са възможни както в единия, така и в другия случай. Няма значение дали са точни или неточни, дълбоки или повърхностни. „Домашните прислужници на един голям господар от Ливония, пише през 1793 г. Маккартни[100], или негрите, които сервират в къщата на някой ямайски робовладелец, въпреки че самите те са роби, се считат за много по-висши от селяните или негрите, които работят на полето." През същата епоха Бодри де Лозиер, воювайки срещу „възмутителните негрофили", дори твърди, че „в същността си думата „роб" в колониите означава само местната класа, която по природа е създадена за работа, т.е. това е класата, която преобладава в Европа. В колониите робът живее, като работи, и винаги намира сносна работа. В Европа нещастниците не винаги намират занимание и умират в мизерия... Нека някой да ми посочи в колониите един нещастник, който да е умрял от нямане, който да е бил принуден да пълни с трева празния си стомах или да се е самоубил от глад! В Европа могат да се посочат множество примери за умрели от липса на храна..."[101]

Тук сме в същината на проблема. Методите на социална експлоатация следват един след друг и като цяло се допълват. Това, което е възможно в сърцето на света-икономика, с изобилието от хора и средства, е вече невъзможно да се прояви по същия начин в периферията. Едната и другата точка са разделени от икономическо „разстояние", от исторически регрес. Страхувам се обаче, че и сегашната система *mutatis mutandis* все още

се гради на структурни неравенства, произхождащи от историческите разлики. Дълго време централните райони са изсмуквали хора от покрайнините: това е зоната им за снабдяване с роби. Но откъде пристигат днес неквалифицираните работници за индустриалните зони на Европа, САЩ или Съветския съюз?

Според Имануел Уолърстийн таблицата на света-икономика в социален аспект свидетелства, че „начините на производство" от робовладелството до капитализма съществуват едновременно. И че капитализмът не може да съществува, освен ако не е заобиколен от другите, и то в техен ущърб. Роза Люксембург имаше право.

Постепенно стигнах до мнението, че капитализмът предполага преди всичко йерархия; той самият заема главното място в тази йерархия, създадена или не от него. Той се намесва едва в края, но следва една щафета, една социална йерархия, която му е чужда, но съучастническа. Тя продължава и улеснява действието му: полски княз, интересуващ се от пазара в Гданск, господар на *engenho* от бразилския *Nordeste*, свързан с търговците от Лисабон, Порто или Амстердам, ямайски плантатор, свързан с лондонските търговци – и веригата е налице, по нея токът протича. Тези връзки произхождат от капитализма, те са негови неделими части. Капитализмът се намесва във веригата „производство–търговия" в полза на „напредналите", на центъра и неговите „антени". Той се намесва не за да поеме цялата отговорност, а за да се намести в стратегическите точки, които контролират основните сектори на натрупването. Дали именно поради тази строго йерархизирана верига социалната еволюция не е толкова бавна като цяло? Или, което води до същото, както предполага Питър Ласлет, защото по-голяма част от обикновените икономически задачи са тежки, грубо наложени на хората[102]. А винаги се намират привилегировани (наречени по различен начин), които да прехвърлят на другиго товара на тежкия труд, необходим за живота на всички.

Културният ред

Културите (или цивилизациите – двете думи, каквото и да се твърди, могат да се използват като синоними в повечето случаи) са редове, които формират пространството, със същото значение както икономиките. Колкото и взаимно да се препокриват (тъй като съответният свят-икономика се стреми да споделя една и съща култура или поне елементи от нея в противовес на съседните светове-икономики), те също така се и различават. Икономическите и културни карти не съвпадат една с друга и това е логично. Може би това е поради факта, че културата има продължителност, която значително надвишава тази на световете-икономики, която впро-

6. ИМИТАЦИИТЕ НА ВЕРСАЙ В ЕВРОПА ПРЕЗ XVIII ВЕК

Тази карта на неизброимите копия на Версай от Англия до Русия и от Швеция до Неапол сочи водещата роля на Франция в културно отношение в Европа през Просвещението (Из Луи Рео, „Френската Европа през века на Просвещението", 1938, с. 279)

чем също е впечатляваща. Тя е най-старият персонаж в човешката история: икономиките се редуват една след друга, политическите институции се рушат, обществата се сменят, но цивилизациите продължават пътя си. Рим загива през V в. след Христа, Римската църква го увековечава и до днес. Индуизмът, изправяйки се срещу исляма, отваря пропаст, в която се вмъкват английските завоеватели. Но битката между двете цивилизации продължава и до днес с всичките си последици, докато Британската индийска империя не съществува вече от трийсетина години. Цивилизацията е старецът, патриархът на световната история.

В сърцето на всяка цивилизация са религиозните ценности. Това е една много стара истина. Ако църквата през Средновековието, а и по-късно се бори срещу лихварството и увеличаващото се значение на парите, то е защото тя представлява една отминала епоха, много по-ранна от капитализма и не приема новостите. Но във всеки случай религиозната действи-

телност не е единствената. Не е цялата култура, която включва и духа, стила на живот във всичките значения на думата: литература, изкуство, идеология, идентификация... Културата е изградена от множество блага, духовни и материални.

И за да стане всичко още по-сложно, ще кажем, че тя е едновременно общество, политика, икономическа експанзия. Това, което обществото не успява да направи, културата успява. Това, което икономиката би направила от само себе си, културата ограничава. И така нататък. Впрочем няма културна граница, която да не е доказана чрез множество станали процеси. В хронологичното пространство на тази книга границата между Рейн и Дунав е истинска културна граница. От едната страна е старата християнска Европа, от другата – „християнската периферия", която е завладяна отскоро. Когато се извършва Реформацията, между християните се образува пукнатина: от едната страна са протестантите, от другата – католиците. А очевидно е, че това е стара граница, старият *limes* на Римската империя. Множество други примери говорят на сходен език. Нека посочим само експанзията на романското и готическото изкуство, които съвместно, след като изключенията потвърждават правилото, свидетелстват в полза на засилващото се европейско единство – една истинска култура-свят, една цивилизация-свят.

Цивилизацията-свят и светът-икономика могат да съвпаднат, да си помогнат взаимно. Завладяването на Новия свят е също и експанзия на европейската цивилизация във всичките ѝ форми. Тази експанзия поддържа и гарантира колониалното разширение. Дори в Европа културното единство благоприятства икономическите връзки и обратно. Първата поява на готическото изкуство в Италия, в град Сиена, е резултат от посещенията на сиенските търговци на тържищата в Шампан. Всички фасади на големия централен площад са реконструирани. Според Марк Блох културното единство на християнска Европа през Средновековието е една от причините за нейната пробивност, за нейните икономически възможности. Нещо, което важи и за епохата след Средновековието.

Така полиците, основно оръдие на западния търговски капитализъм, се движат в границите на християнството още от XIII в., без да минават границите на исляма, на Московското княжество или на Далечния изток. През XV в. се срещат генуезки полици из северноафриканските тържища, но това са полици, които генуезец или италианец подписва на друг християнски търговец в Оран, Тлемсен или Тунис[103]. Така нещата си остават между тях. По същия начин през XVIII в. полиците, подписани в Батавия[104], Английска Индия или Ил дьо Франс[105], си остават операции между европейци. Венециански полици в Леванта съществуват, но най-често са подписани *за* или *от* венецианския регент в Константинопол[106]. Сделките с хора отвън, с търговци, които не изповядват същите принци-

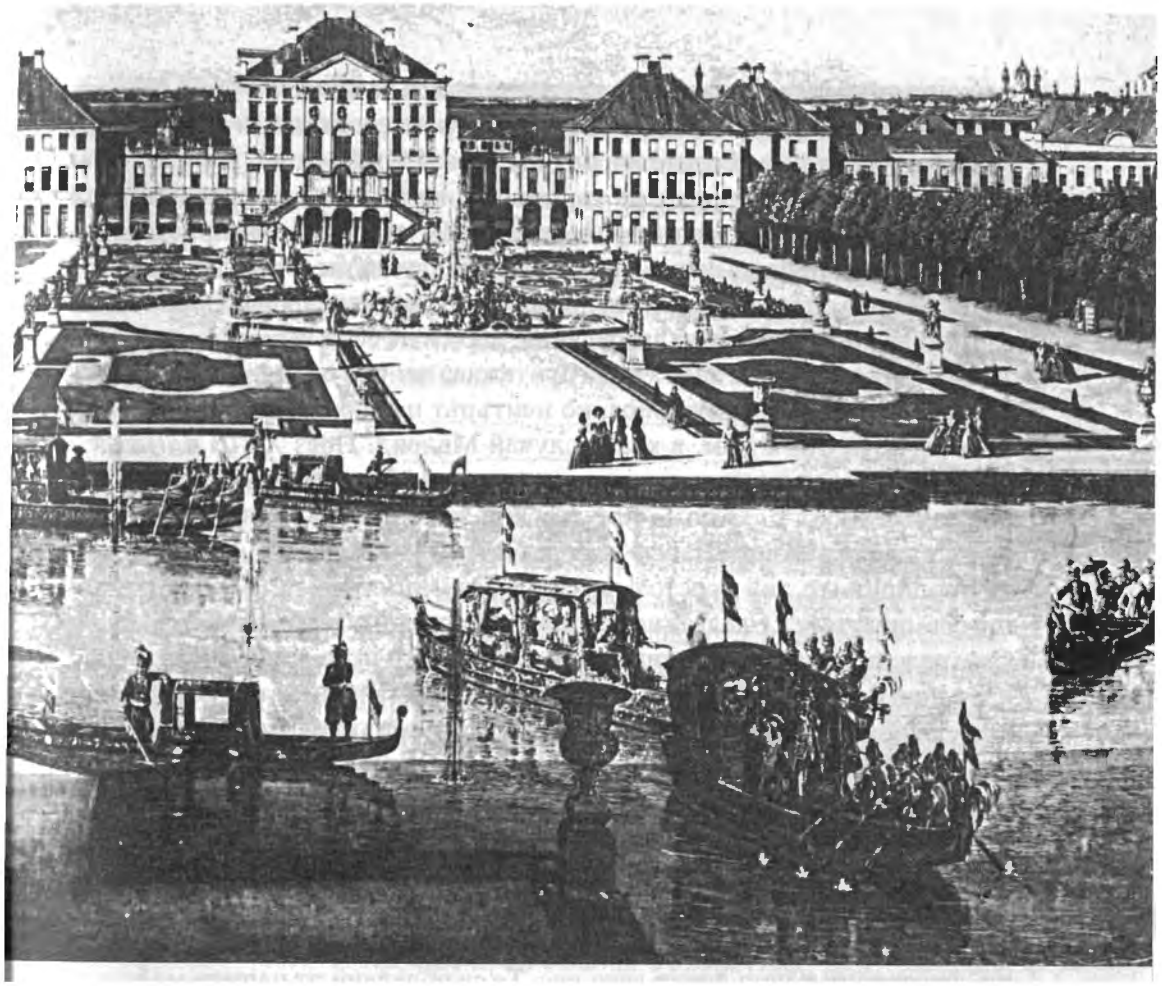

Първенствуващото влияние на Франция и Венеция през XVIII в.: баварският Версай в Нимфенбург през 1746 г., гондоли по време на празненство по венециански образец (Замъкът Нимфенбург, Мюнхен, Cl. A. Colin.)

пи и не попадат под същата юрисдикция, са неразумен риск. Във всеки случай проблемът не е технически, а културен. Извън Запада съществува гъста и ефикасна мрежа на боравещи с полици в полза на мюсюлмански, арменски или индийски търговци. Тези мрежи също се прекъсват на границата на съответните култури. Таверние описва как може да се пренесат пари от едно място до друго чрез последователни полици – *banyans* – от която и да е точка на Индия до Средиземноморския Левант. Това е последната спирка. Тук съвпадат границите и бариерите на световете-икономики и цивилизациите-светове.

За сметка на това, във *вътрешността* на света-икономика културната

та този социолог африканист не успява да реши своята задача. Делението според пространството е задължително. Но е необходимо и отнасянето към времева единица. Защото в европейското пространство са се редували много светове-икономики. Или по-скоро европейският свят-икономика е сменял много пъти формата си от XIII в. насам. Изместал е центъра и перифериите си. Следователно не трябва ли да се замислим коя е за света-икономика най-дългата времева единица, в която въпреки множеството промени той остава кохерентен? Ако кохерентност не съществува, то няма и мерна единица, без значение дали става въпрос за време или пространство.

СВЕТЪТ-ИКОНОМИКА ОТ ГЛЕДНА ТОЧКА НА РАЗДЕЛЕНИЕТО НА ВРЕМЕТО

Времето, както и пространството, се дели. Чрез тези разделения историците се опитват да разположат хронологически и да разберат по-добре такива чудовища като световете-икономики. В действителност това не е лесна задача, защото поради бавната им история те приемат само приблизителни датировки. Например експанзиите им могат да се определят с точност до десет или двайсет години, а за обособяването или разпадането на центъра понякога трябва повече от век. Бомбай, отстъпен от португалското правителство на англичаните през 1665 г., чака повече от век, преди да надмине търговското значение на Сурате, около който дълго време се е въртяла икономическата дейност на Западна Индия[113]. Следователно изправени сме пред история в каданс, пред безкрайно и толкова безплодно откъм показателни събития пътешествие, та съществува сериозен риск да не може да се възпроизведе изминатото разстояние. Тези огромни и почти неподвижни грамади са предизвикателство за времето: на историята са ѝ нужни векове, за да ги създаде и унищожи.

Другата трудност се състои в това, че конюнктурната история ни предлага и натрапва услугите си, защото единствено тя е в състояние да освети пътя ни. Но тя се интересува по-скоро от движението и кратките времеви отрязъци, отколкото от бавните люшкания и колебанията, които са „индикаторите", от които имаме нужда. Така че в хода на обясненията ще трябва да прескочим кратките моменти, които впрочем са най-лесни за откриване и обясняване.

Конюнктурните ритми

Преди около петдесет години науката откри истината, че целият човешки живот флуктуира около безкрайни *периодични* движения. Г. Х. Боске[114] казва през 1923 г.: „Различните аспекти на социалното движение [имат] вълнова, ритмична форма, която не варира равномерно, а съобразно периоди, в които интензивността им се увеличава или намалява." Под „социално движение" трябва да се разбира всяко движение, което оживява обществото. Съвкупността от тези движения съставлява конюнктурата или по-точно *конюнктурите*. Съществуват множество конюнктури, които се отнасят до икономиката, политиката, демографията, но също така и до съзнанието, общественото мнение, престъпността, последователните творчески школи, литературните течения, модата (дори и тази при дрехите). Икономическата конюнктура е единствената, която е сериозно изследвана, доведена до крайните ѝ заключения. Следователно конюнктурната история е много сложна и непълна. В това ще се убедим в заключението.

За момента нека се съсредоточим единствено върху икономическата конюнктура, най-вече върху тази на цените, от която започва едно мащабно изследване. Теорията за нея е изградена през 1929–1932 г. от икономистите според тогавашните данни. Историците последваха стъпките им. Благодарение на нас се осветиха периоди назад във времето. Създадени бяха понятия, знания, един цял език. Неравномерното движение на цялото бе разделено на отделни моменти. Всеки един от тях с определението, периода и евентуалното му значение[115].

Сезонните процеси, които в дадени случаи все още играят роля (като сушата през лятото на 1976 г.), обикновено са пренебрегвани от сегашните ни икономики. Но в миналото не винаги е било така, даже напротив. Лоша реколта или бедствие можели за няколко месеца да създадат инфлация, подобна на революцията на цените от XVI в.! За бедните било задължително да живеят възможно най-скромно до следващата реколта. Единственото предимство на движението е, че последиците му изчезвали бързо. Както казва Витолд Кула, след бурята полският селянин като охлюв отново излиза от черупката си[116].

Другите движения, по-точно *цикли*, обхващат много по-дълги периоди. За да ги различим, сме им дали имена на икономисти. Така например *Кичин* е кратък цикъл от 3–4 години. *Юглар*, или интрадеценалният цикъл, трае от 6 до 8 години. *Лабрус* (или още *интерцикъл*, или *интердеценален* цикъл) трае 10–12, дори повече години, тоест Юглар и половина. Класически пример за Лабрус е интерцикълът на депресията и стагнацията от 1778 до 1791 г. в навечерието на Френската революция, за избухване-

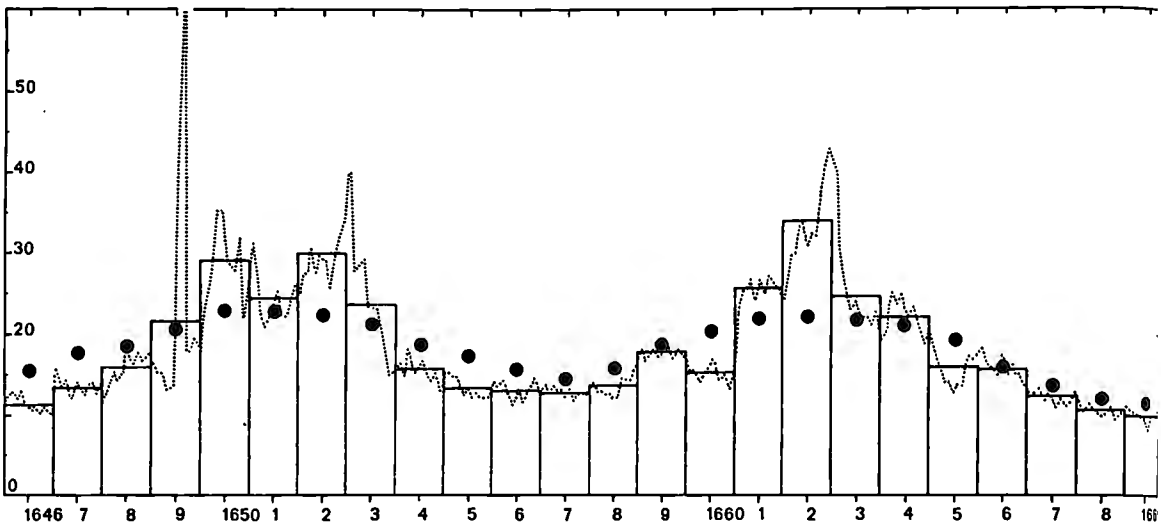

7. КАК ДА СЕ РАЗЧЛЕНЯТ ЦЕНИТЕ В РАЗЛИЧНИ ДВИЖЕНИЯ

На графиката са насложени три различни записа на цената на крина жито в парижките Хали:
– с дребен точков пунктир е обозначена кривата на месечното движение. Бидейки доста спокойна през нормална година, тя шеметно се издига нагоре по време на глад и трудно свързване на двата края;
– с непрекъсната линия е обозначена кривата на стъпаловидното движение на средногодишните показатели, изчислени според годишната реколта (август–юли): редуване на лошите години (от 1648–1649 до 1652–1653; Фрондата, 1661–1662; възцаряването на Луи XIV) и добрите реколти;
– с едрите точки е обозначена кривата на цикличните движения, очертана съобразно променливите средни показатели за седемгодишен период (от 1645–1646 до 1655–1656 и от 1656–1657 до 1668–1669). Преминаването към тези широки циклични движения вписва плаващите цени в хода на секуларния тренд

то на която той определено е спомогнал. Хиперцикълът, или *Кузнец*, продължава два Юглара, тоест около двайсет години. *Кондратиев*[117] е около половин век: един Кондратиев начева през 1791 г., достига кулминацията си към 1817 г. и завършва към 1851 г. Тоест в навечерието на Втората империя във Франция (1852–1870). Най-дългият период е секуларният *тренд*, но той не е добре изучен. Към него ще се върна по-късно. Докато не бъде проучен и не бъде осъзнато значението му, конюнктурната история, въпреки всичките произведения, които е вдъхновила, ще си остане непълна.

Разбира се, всички тези цикли са едновременни, синхронни. Те съществуват съвместно, смесват се един с друг, заедно определят колебанията

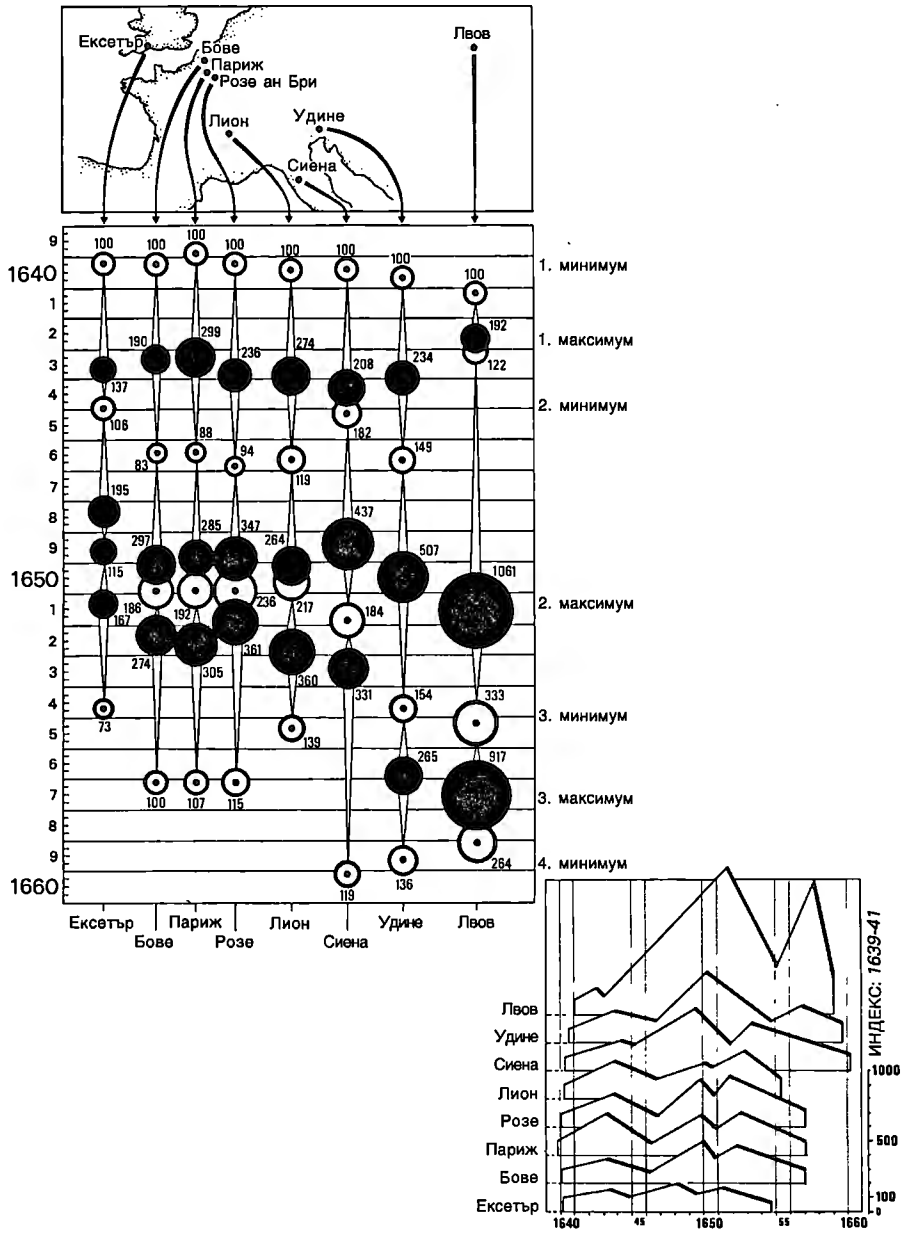

8. СЪЩЕСТВУВАТ ЛИ ЦЕНОВИ КОНЦЕНТРИЧНИ ВЪЛНИ? ЗЪРНЕНИТЕ КРИЗИ В ЕВРОПА, 1639–1660

На предходната графика, родена във въображението и осъществена от Франк Спунър (Cambridge Economic History, 1967, IV, p. 468), черните кръгове обозначават максимумите от четири последователни кризи; същите помитат цялото европейско пространство от Атлантика до Полша. Базата 100 е изчислена от последната четвърт на 1639 до първата четвърт от 1641 г. Втората графика (Laboratoire de l'Ecole des Hautes Etudes) представя по-схематично същите ценови концентрични вълни

на цялото. Но чрез една технически лесна игра можем да разделим глобалното движение на отделни движения, да пренебрегнем това или онова с цел да привилегироваме едно главно движение, което да осветлим.

Основният проблем в началото на тази игра е да определим дали циклите, които наблюдаваме в *сегашната* икономика, са съществували или не в миналите прединдустриални икономики. Например имало ли е Кондратиев преди 1791 г.? Един историк иронично би ни казал, че ако търсим преди XIX в. някаква форма на този или онзи цикъл, е почти сигурно, че ще я намерим[118]. Това презастраховане е необходимо, за да не подценяваме важността на предизвикателството. Ако днешните цикли приличат на вчерашните, то можем да забележим известна приемственост между старите и днешните икономики. Вероятно са важали правила, аналогични на тези, които откриваме в настоящия опит. Но ако се проявяват и действат различно, то значи се наблюдава значителна еволюция. Така че не смятам, че откритите от Пиер Шоню цикли на Кичин в търговския трафик на севилското пристанище през XVI в. е маловажен детайл[119]. Или че циклите на Кондратиев, които следват дъгата на цената на житните култури и хляба в Кьолн[120] от 1368 до 1797 г., не са основно свидетелство на първостепенния проблем за непрекъснатостта.

Флуктуации и резонансови пространства

Цените (за прединдустриалната епоха се използват най-вече цените на житните култури) не спират да варират. Тези флуктуации са забелязани сравнително рано, което е знак за ранното установяване в Европа на верига от пазари, още повече че те следват общ ритъм.

Точно това разколебава историка на цените и заплатите: търсейки да възстанови някаква нова последователност, което е завършекът на труда му, той отново попада на отдавна познати положения. Това, което показва една анкета, следващата го повтаря. Показаната по-долу карта, взета от *Cambridge Modern Economic History*[121], демонстрира такъв унисон, сякаш вълната на поскъпване или поевтиняване се движи из европейското пространство досущ както изобарните линии по метеорологичните карти. Франк С. Спунър се опитва да представи нагледно този процес и графиката, която предлага, макар и да не решава проблема, доста ясно го показва. За да бъде решен той, трябва да се открие епицентърът на тези движещи се вълни, ако предположим, че има такъв. Възможно ли е това? Според Пиер Шоню, „ако през XVI в. имаме някаква наченка на свят-икономика... универсалността на тези флуктуации [изглежда] започва някъде между Севиля и Веракрус“[122]. Аз лично бих избрал за начало на

тази конюнктурна вибрация Антверпен, градът в центъра на европейската търговия по онова време. Но може би действителността е прекалено сложна, за да приемем само един център, който и да е той.

Тези цени, които, общо взето, варират заедно, са най-добрият свидетел за вътрешното единство на света-икономика, който се развива под знака на капитализма. Бързината на разпространението, на „уравновесяването" е доказателство за ефикасността на стокообмените и бързината на тогавашните средства за транспорт. За нас това е смешна скорост. Но тогава специални куриери бързат, изтощавайки конете си, към големите търговски центрове. След всяко международно тържище те носят полезни новини: за нивото на цените, пакети с полици. Както и лоши новини: за слаби реколти, фалити и т.н. В Ливорно, оживено пристанище, но съвсем не в центъра на европейския живот, през септември 1751 г.[123] „големият брой фалити в множество градове предизвикал множество щети. Разбрало се, че господата Лийк и Прескот са банкрутирали в Петербург и са загубили пет или шест хиляди рубли. Страхуваме се [търговията на Ливорно] да не пострада от решението, което генуезците са взели, да премахнат пристанищните такси." Тези новини не демонстрират ли еднаквост на конюнктурата в Европа?

Но най-любопитното е, че ритъмът на европейската конюнктюра надхвърля границите на нейния свят-икономика и проявява някои способности извън него. Московските цени, както ни се представят, към XVI в. се изравняват със западните, вероятно чрез посредничеството на американското злато, което, както и другаде, служи като „предавателен ремък". Дори и османските цени по същата причина се адаптират към европейските. Америка, или поне Нова Испания и Бразилия, където цените се колебаят, също следват далечния европейски модел. Луи Дермини дори пише: „Корелацията Атлантически океан–Тихи океан, показана от Пиер Шоню[124], не важи само за Манила."[125] Европейските цени налагат ритъма си дори отвъд пътя на Манилския галеон, чак до Макао. А от изследването на Азиза Хазан знаем, че европейската инфлация от XVI в. с двадесетгодишно закъснение намира отзвук чак в Индия[126].

Интересът на тези констатации е очевиден: ако ритъмът на цените, наложен или предаден, действително е знак за надмощие, както смятам аз, то сиянието на европейския свят-икономика много рано надхвърля и най-амбициозните граници, които можем да му отредим. Това ни връща към *антените*, които завоевателният свят-икономика насочва извън себе си, истински далекопроводи с високо напрежение, от които левантинската търговия е може би най-добрият пример. Има тенденция (дори и при И. Уолърстийн) да се подценява този тип стокообмени, да се смятат те за допълнителни, тъй като се касае само за предмети на лукса, дотам че мо-

гат да се премахнат, без това по никакъв начин да навреди на живота на обикновеното население. Без съмнение. Но в сърцето на най-сложния капитализъм те имат *последствия*, които влияят на всекидневния живот. Върху цените, но не само върху тях. Ето кое отново ни води до парите и ценните метали. Това са инструменти за господство, оръжия за война, по-мощни, отколкото обикновено се смята.

Секуларният тренд

От всички цикли най-дълъг е секуларният *тренд*, който може би е и най-пренебрегваният. Донякъде това е така, понеже икономистите се интересуват само от кратките конюнктури – „чисто икономическият анализ на дълъг период е безсмислен", пише Андре Маршал[127]. Донякъде понеже дългият период прикрива някои особености. Можем да си го представим като повърхност, на която се опира ансамбълът на цените. Дали повърхността е леко наклонена нагоре, надолу или е хоризонтална, това не се забелязва особено. Докато другите движения на цените, тези на краткосрочната конюнктура скриват кривата, която характеризира базата с техните по-раздвижени и резки линии. Секуларният *тренд* не е ли тогава само производна на други процеси, това, което остава след взаимното им унищожаване? Но ако преувеличим ролята му, като го наречем „индикатор" (все още не казвам ефективна причина), не рискуваме ли (както в случая с фаза А и фаза В на Симианд, но в друга хронологическа ширина) да замъглим реалните проблеми. Съществува ли секуларният *тренд*?

Отговорът на не един икономист, на не един историк е *не*. Или просто, според мен, се държат все едно, че не съществува. Но дали тези скептици не са прави? Станалата очевидна към 1974 г., но започнала преди тази дата, дълга, анормална, разконцентрираща криза изведнъж насочи вниманието на специалистите към дългите периоди. Леон Дюприе започна битката, умножавайки констатациите и предупрежденията. Мишел Луфала говори дори за „връщане към Кондратиев". Рондо Камерън[128] сам предлага да се въведат цикли от 150 до 350 години, които той нарича „логистични". Но ако се абстрахираме от наименованието, по какво се различават те от секуларния *тренд*? Моментът е подходящ да рискуваме с пледиране в полза на секуларния *тренд*.

Трендът е *кумулативен* процес. Всичко се случва така, сякаш той лека-полека покачва масата от цени и икономически дейности до един момент, след който започва да въздейства със същата съсредоточеност върху обратния процес – бавното им и продължително смъкване. Година след година, век след век той се превръща във важен актьор. Ако се опитаме да разгледаме систематично секуларния *тренд* чрез европейската

история (както прави Уолърстийн в пространствената схема на света-икономика), можем да получим някои обяснения относно икономически течения, които още ни въздействат, без да можем да ги разберем много точно, нито да се предпазим успешно от тях. Разбира се, нямам нито намерението, нито възможността да импровизирам теория за секуларния *тренд*. Ще се опитам да представя данните от класическите книги на Джени Гризиоти Крестчман[129] и на Гастон Имбер[130] и да отбележа техните евентуални последици. Това е начин да прецизираме проблемите си, а не да ги решаваме.

Секуларният цикъл, както и всеки друг цикъл, има начална точка, връх и край. Но определянето му, тъй като се има предвид дължината на секуларната крива, е доста приблизително. Според последните данни[131], *що се отнася до Европа*, различаваме четири последователни секуларни цикъла: 1250 [1350] 1507–1510; 1507–1510 [1650] 1733–1743; 1733–1743 [1817] 1896; 1896 [1974?] ... Първата и последната дата отбелязват началото и края на цикъла; средната дата в скобите е кулминантната точка, място на разгръщане на секуларната тенденция, иначе казано, на *кризата*.

От всички хронологични репери първият определено е най-несигурен. Вместо 1250 г. аз по-скоро бих избрал за начална точка първите години на XII в. Затруднението идва от несигурните данни за нивото на цените по онова време. Но развитието на селата и градовете, както и началото на кръстоносните походи ни карат да датираме началото на този период поне петдесетина години по-рано.

Тези дискусии и уточнения не са напразни. Те предварително показват колко е трудно да се съди за сравнителната продължителност на тези цикли. Дотук разполагаме само с три секуларни цикъла, четвъртият (освен ако не се бъркаме с датата 1970) все още е наполовина. Забелязваме обаче, че тези безкрайни вълни имат тенденцията да се скъсяват. Дали можем да смятаме, че историята ускорява темпа си и да заложим на това, както залагаме на печелившо число?

Проблемът ни не е в това. Той се състои, нека повторим, в това да разберем дали въпросното невидимо за съвременниците движение регистрира или поне осветлява съдбата на световете-икономики. Дали те, въпреки тежестта и продължителността си, или именно заради тях, предизвикват тези движения, поддържат ги, търпят въздействието им и обяснявайки ги, могат да се обяснят чрез тях. Щеше да е прекалено хубаво, ако беше точно така. За да не прибързвам с обяснението и за да съкратя дебата, ще се задоволя с последователните обяснения, които предлагат кулминационните точки от 1350, 1650, 1817 и 1973–1974 г. По принцип тези наблюдения са на границата на два процеса, на два противоречащи си пейзажа. Не сме ги избирали, а просто ги приехме на базата на някои

извършени не от нас изчисления. Факт е във всеки случай, че тези върхове се срещат (без съмнение не случайно) в различни периодизации на множество историци. Ако те съвпадат със значителни събития в историята на европейските светове-икономики, то няма да е защото ние съзнателно сме насочили наблюденията си в една или друга посока.

Обяснителна хронология на световете-икономики

Хоризонтът, който се открива от височината на тези четири върха, може и да не обясни цялата история на Европа. Но ако тези точки са правилно определени, ще ни подскажат и дори гарантират важни сравнения, тъй като те отговарят на аналогични ситуации.

През 1350 г. започва Черната чума. Негативното ѝ въздействие се прибавя към бавния и тежък спад, който започва много преди средата на века. През тази епоха европейският свят-икономика обхваща Централна, Западна Европа, Северно и Средиземно море. Тази система Европа–Средиземноморие търпи дълбока криза. Християнството, което губи желанието или възможността си за кръстоносни походи, се отказва от съпротивата срещу исляма, на когото отстъпва през 1291 г. последния важен пост в Светите земи – Сен Жан д'Акър. Към 1300 г. тържищата в Шампан, на половина разстояние между Средиземно и Северно море, западат. Към 1340 г., което е доста важно, се прекъсва „монголският път", пътят на коприната, път на свободна търговия за Венеция и Генуа отвъд Черно море до Индия и Китай. Ислямската стена, която прекъсва този търговски път, е реалност и принуждава християнските кораби да се върнат към традиционните пристанища на Леванта в Сирия и Египет. Към 1350 г. Италия започва да се индустриализира. Дотогава тя боядисва платовете от Северна Европа, за да ги продава в Ориента. Сега започва да си ги произвежда сама. *Arte della Lana* ще бъде основно във Флоренция. Накратко, вече не сме в епохата на Луи IX Свети. Европейският свят, който дотук е бил поделен между Севера и Юга, все повече клони към юг. Венеция налага превъзходството си. Светът-икономика, който започва да се върти около нея, ще ѝ осигури относителен просперитет, а скоро и бурно развитие в една отслабена и западаща Европа.

Триста години по-късно, през 1650 г. (след „лятото на свети Мартин" от 1600 до 1630–1650), завършва дългият разцвет на XVI в. Дали това е заради мините на Америка? Или конюнктурата изиграва една от лошите си шеги? В този момент за сетен път се забелязва мащабна деградация на света-икономика. Тогава средиземноморската система достига упадъка си, наченал с Испания и Италия, които са прекалено зависими от американските скъпоценни метали и от имперските финанси на Хабсбургите.

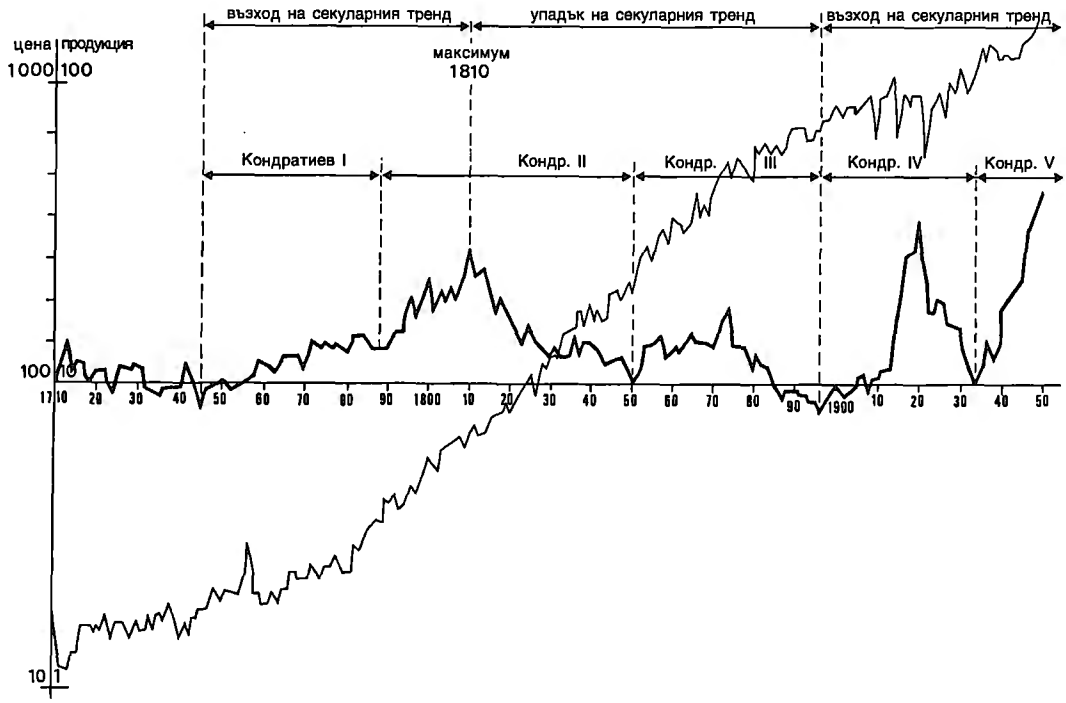

9. ЦИКЛИТЕ НА КОНДРАТИЕВ И СЕКУЛАРНИЯТ ТРЕНД

На тази графика за английските цени от 1700 до 1950 г. са видни и двете движения: на циклите Кондратиев и на секуларния тренд. Кривата на производството е добавена допълнително; отбележете пълното разминаване с ценовата крива. Из Гастон Имбер, Des mouvements de longue durée Kondratieff, 1959, p. 22

Това е знаменитата „криза на XVII в.", класическа тема на множество нерешени спорове. Това е моментът, в който триумфално се налага Амстердам, превърнал се вече в световен център от началото на XVII в. Средиземноморието вече е извън голямата история, над която в продължение на векове държи монопола.

1817 г.: датата не е твърде точна. Секуларната кулминация в Англия е към 1809–1810 г. Франция е в кризата през последните години на Наполеоновия период. За Съединените щати 1812 г. е началото на новата тенденция. По това време сребърните мини в Мексико, желание и надежда за Европа, са сполетени от революцията през 1810 г. и ако след това не се възстановяват изцяло, то е защото конюнктурата изиграва ролята си. Европа и светът изпитват липсата на белия метал. Засегнат е целият икономически ред от Китай чак до Америките. Англия е в центъра на този свят и не можем да отречем, че страда въпреки победата си. Ще са ѝ

нужни години, докато отново успее да си поеме дъх. Но тя успява да заеме първото място, което никой не ѝ оспорва (Холандия е изчезнала от хоризонта) и никой не може да ѝ отнеме.

А 1973–1974, ще попитате? Дали това е кратка конюнктурна криза, както, струва ми се, смятат повечето от икономистите? Или ще имаме привилегията да наблюдаваме със собствените си очи упадъка на нашия век? Ако това е така, въпреки изключителната си компетентност политически владетели и икономически експерти ще бъдат безсилни да излекуват една болест, на която дори децата на децата ни няма да видят края. Реалността упорито ни кара да си зададем въпроса. Но преди да сторим това, ще трябва да отворим една скоба.

Кондратиев и секуларният тренд

Секуларният *тренд*, както видяхме, включва движения, които нито имат замаха, нито продължителността, нито дискретността му. Те действат по вертикала и по това можем лесно да ги забележим. Всекидневният живот, вчера, както и днес, е пресечен от тези активни движения, които трябва да прибавим към *тренда*, за да можем да оценим съвкупността им. Ще се задоволим да въведем единствено уважаемия цикъл на Кондратиев, който също е с размах, тъй като трае около половин век; а това е времето на две поколения – едното в добра, а другото в лоша конюнктура. Ако свържем тези движения (секуларният *тренд* и Кондратиев), ще имаме дълга конюнктурна музика на два гласа. Това усложнява наблюдението ни, но го и подсилва. Още повече че циклите на Кондратиев, въпреки това, което се повтаря, се появяват на европейския театър не през 1791 г., а векове по-рано.

Като прибавим движенията им към възхода или упадъка на секуларния *тренд*, циклите на Кондратиев го подсилват или отслабват. В петдесет процента от случаите върхът на един Кондратиев съвпада с върха на *тренда*. Така е през 1817 г. Така е (ако не греша) през 1973–1974. Може би така е било и през 1650 г. Между 1817 и 1971 г. има два отделни върха на Кондратиев: през 1873 и 1929 г. Ако тези данни не се оспорваха, какъвто е случаят, бихме казали, че през 1929 г. кулминцията в основа на световната криза е просто обрат в един обикновен Кондратиев. Движението му нагоре, започнало от 1896 г., преминавайки през последните години на XIX в., първите на XX, Първата световна война и десетте сиви години на следвоенния период, достига върха си през 1929 г. Обратът през 1929–1930 г. толкова силно изненадва наблюдателите и специалистите, че те полагат огромно усилие за разбирането му, за което най-добро доказателство е книгата на Франсоа Симианд.

1973–1974 г. е обрат на един нов Кондратиев, чието начало е около 1945 г. (тоест възходът му продължава около четвърт век, както е според правилото), но няма ли както през 1817 г. обрат и във вековното движение? Тоест двоен обрат? Изкушавам се да мисля така, още повече че нищо не сочи обратното. Ако тази книга попадне в ръцете на читател след 2000 година, може би тези редове ще му се сторят смешни, както и аз се посмях на глупостта, излязла изпод перото на Жан-Батист Се.

Единичен или двоен, обратът през 1973–1974 г. поставя началото на продължителен регрес. Тези, които са преживели кризата от 1929–1930 г., са запазили спомен за неочакван, но сравнително кратък ураган, който се е стоварил без предупреждение. Сегашната криза е още по-жестока. Тя не показва истинското си лице, не ни позволява да открием името и модела ѝ, което би я обяснило и би ни успокоило. Тя не е ураган, а по-скоро наводнение, с бавно и отчайващо покачване на водите и с небе, покрито от сиви облаци. Всички основи на икономическия живот, всички уроци на опита, настоящи или минали, са поставени под съмнение. Парадоксът е, че имаме регрес, забавяне на производството, безработица, но цените продължават стремглаво да растат в противоречие със старите правила. Феноменът бе наименован *стагфлация*, но с това ни най-малко не бе обяснен. Дали не е виновна за особеностите на тази криза държавата, която играе ролята на провидение? Която се превърна в господар на кратките кризи, като следваше уроците на Кейнс и се считаше за защитена от завръщането на катастрофите от типа на тази от 1929 г.? Или безкрайният растеж на цените и заплатите се обяснява с работническата бдителност и защита, които действат въпреки всичко? Леон-Х. Дюприе[132] поставя тези въпроси, без да може да им отговори. Последната дума ни убягва. Както и точното значение на тези дълги цикли, които сякаш се подчиняват на известни закони или тенденциозни правила, които не познаваме.

Може ли да се обясни дългата конюнктура?

Икономистите и историците констатират и обясняват конюнктурните движения. Следователно трябва да внимават за начина, по който те се наслагват, защото, както се казва след Франсоа Симианд: приливът носи в движението си и движението на вълните. Трябва да внимават и за многобройните последици от тях.

Но те никога не са се опитвали да си обяснят причините за това налагане, развитие и повторение. Единствената забележка в тази посока се отнася до колебанията на Юглар, който според Джейвънс е свързан със слънчевите петна! Никой не би повярвал на тази тясна връзка. А как да си обясним другите цикли? Не само тези, които регистрират промяната на

цените, но и тези, които засягат индустриалното производство (вижте кривата на Хофман) или цикъла на бразилското злато през XVIII в. Или двувековния цикъл на мексиканското сребро (1696–1900), или промените в търговския трафик на пристанището на Севиля по времето, когато тя определя ритъма на цялата атлантическа икономика. Без да броим и дългите процеси сред населението, които съвпадат с вариациите на секуларния *тренд* и които несъмнено са колкото следствие, толкова и причина за тях. Без да смятаме и потока от ценни метали, по който историци и икономисти толкова са работили. Тук също, като се има предвид сложността на явленията, е по-добре да се предпазваме от прекалено опростен детерминизъм: количествената теория играе своята роля, но съм съгласен с Пиер Вилар, че всеки икономически подем може да създаде своите пари и своя кредит[133].

За да се ориентираме, но не и да решим този невъзможен проблем, трябва да прибегнем до обясненията на елементарната физика за вибрационните движения. Всяко движение е следствие от външен натиск и в отговор на този натиск тялото започва да вибрира, без значение дали е струна или метална пластина... Струните на цигулката вибрират под лъка. Една вибрация естествено може да доведе до друга: един маршируващ взвод е длъжен да наруши ритъма, когато преминава през мост, иначе мостът би завибрирал и в определени случаи рискува да се счупи като стъкло. Нека да си представим в комплекса на конюнктурата такъв процес, който предизвиква друг, после втори, трети и т.н.

Най-сериозният натиск несъмнено е този на външните причини. Икономиката на Стария режим, както казва Джузепе Паломба, е зависима от *календара*, тоест всичко зависи от реколтата. Добре, но зимата например не е ли сезонът на занаятчийските работи? Разбира се, съществуват бедствия и плодородия извън властта на хората и онези, които ги управляват, също и колебания на пазара, които се разпространяват, непостоянства на далечните пазари и последици върху „вътрешните“ цени. Всяка среща навън и вътре е пропукване или рана.

Но освен външния натиск значение има и средата, където той се осъществява: има значение какво е тялото (думата не е особено подходяща), което, бидейки носител на движението, налага периода си. Запазил съм далечен спомен (1950) за един разговор с професора по икономика от Лувенския университет Юрбен, чиято основна грижа бе да прикрепи играта на цените към повърхността или обема, към който се отнасят. За него сравними бяха само цените от една и съща вибриращa повърхност. Това, което вибрира под ударите на цените, действително са предварително установени мрежи, които според мен представляват вибриращите повърхности, *структурата* на цените (не точно в смисъла, който ѝ дава Леон Дюприе). Читателят забелязва какво имам предвид: светът-иконо-

мика е възможно най-широката вибрираща повърхност, която не само приютява конюнктурата, но на определена дълбочина, на определено ниво я създава. Във всеки случай именно тя създава *уникалността* на ценните на огромни пространства, както артериалната система снабдява с кръв живото тяло. Тя сама по себе си е структура. Във всеки случай, пред нас си остава проблемът да разберем дали въпреки съвпаденията, които отбелязах, секуларният *тренд* е добър или лош индикатор на тази повърхност на мислене. Според мен вековната вибрация, необяснима без огромната, но ограничена от света-икономика повърхност, предизвиква сложните потоци на конюнктурата.

Не съм сигурен, че историческите или икономическите изследвания се насочват към тези дългосрочни проблеми. Пиер Леон[134] заяви неотдавна: „Историците в повечето случаи са безразлични към дългосрочните неща." Лабрус дори пише[135]: „Ние се отказахме от всякакво обяснение на дългосрочните процеси." В интервала на интерцикъла *трендът* действително може да се пренебрегне. Витолд Кула[136] обръща внимание на дългосрочните процеси, които „чрез общото им действие предизвикват преобразования на структурата". Но той е едва ли не единствен. Мишел Морино[137], от друга страна, изисква да върнем на „отминалото време вкуса, плътността и събитийността му". А Пиер Вилар[138] – да не изпускаме от очи краткосрочното, защото би било равностойно на това „да затулим систематично сблъсъците и класовите борби. В капитализма, както и през Стария режим, те се разкриват в краткосрочното." Няма да взема страна в тази дискусия, защото тя е погрешна. Конюнктурата трябва да се изследва в дълбочина. Ще е жалко да не се потърсят границите ѝ, от една страна, към краткосрочните събития, а от друга – към дългосрочността и вековността. Краткосрочно и дългосрочно съществуват едновременно и са неделими. Кейнс, който изгражда теорията си върху краткосрочността, казва в една фраза, по-често повтаряна от другите, отколкото от него: „В дългосрочен план всички ще умрем." Като оставим настрана хумора, фразата е банална и абсурдна. Защото всички живеем едновременно и в краткосрочен, и в дългосрочен план. Езикът, на който говоря, професията, която упражнявам, убежденията ми, човешкият пейзаж, който ме заобикаля, всичко това съм наследил. Те са съществували преди мен, ще съществуват и след мен. Но не съм съгласен също и с Джоан Робинсън[139], която смята, че краткият период „не е времетраене, а определено състояние на нещата". В този ред на мисли какво е тогава „дългият период"? Времето би било само това, което го изпълва, само което го населява. Това възможно ли е? Бейсад има по-голямо основание, когато твърди, че времето не е „нито невинно, нито безвредно"[140]. Ако не създава съдържанието си, то поне действа върху него, дава му форма, реалност.

Вчера и днес

За да завърша настоящата глава, която представлява само теоретично въведение или ако предпочитате – есе за проблематиката, трябва да изградим стъпка по стъпка типология на секуларните периоди. Тези, в които се наблюдава растеж; тези, в които се наблюдава спад, и кризите, които предизвикват кулминациите. Нито ретроспективната икономика, нито най-рискованата история ще ни подкрепят в това начинание. Възможно е следващите изследвания да оставят чисто и просто настрана тези проблеми, които се опитах да формулирам.

Тези три случая (възход, криза, спад) трябва да класираме и разделяме според трите кръга на Уолърстийн, което вече прави девет отделни случая. Тъй като различаваме четири социални композиции – икономика, политика, култура, социална йерархия, – случаите стават трийсет и шест. Трябва също така да се предвиди, че нормалната типология няма да ни е от полза. Трябва, ако имаме необходимите сведения, да продължаваме да разграничаваме според отделните случаи. Трябва да сме внимателни с обобщенията, тъй като са крехки и противоречиви.

Нека да опростим нещата без много съжаление. В предходните редове обясних кризите. Те отбелязват началото на разпадането на структурата: един кохерентен свят-система се е развил достатъчно, започва да запада, а една друга система бавно започва да се изгражда. Това е резултат от множество катастрофи и щети. Именно това преминаване от една система в друга ще се опитам да обясня в следващите глави на настоящия том.

Ако погледнем вековния възход, става очевидно, че икономиката, социалният ред, културата и държавата процъфтяват. Ърл Хамилтън по време на отдавнашните ни срещи в Симанкас (1927) обичаше да казва: „През XVI в. всяка рана е излекувана, всяка повреда е отстранена, всяко изоставане е компенсирано." И това във всички сфери: като цяло производството е добро, държавата има ресурси за действие, аристокрацията процъфтява, културата е във възход. Икономиката, подсилена от нарастването на населението, се усложнява. Профилирането и разделението на труда благоприятстват покачването на цените. Паричните резерви се увеличават, натрупват се капитали. Освен това всеки възход е консервативен. Той поддържа съществуващата система. Той благоприятства *всички икономики*. Именно по време на тези възходи е възможно съществуването на множество центрове. През XVI в. това са Венеция, Антверпен и Генуа.

При бавните и продължителни спадове пейзажът е друг: здрави икономики има само в центъра на света-икономика. Концентрацията е в полза само на един център. Държавите стават свадливи и агресивни. Оттук следва и „законът" на Франк Спунър, отнасящ се за Франция: икономика-

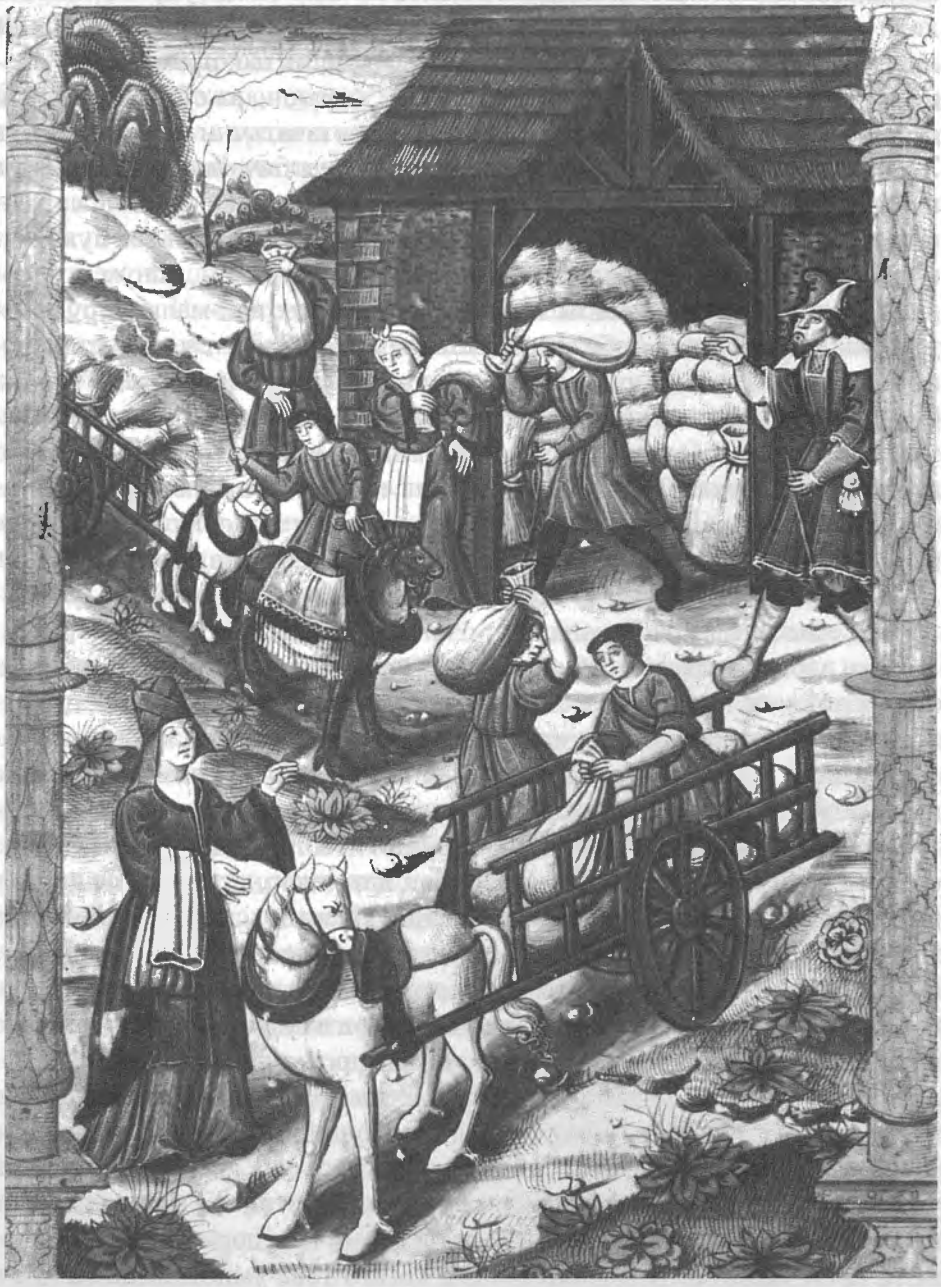

През XVI в. богатството означава трупане на чували със зърно
(Chants royaux sur la conception, Paris, B. N., Ms. fr. 1537)

та в разцвет има склонност да разпръсква, да разделя в ущърб на собствения си интерес (периодът на Религиозните войни). Докато лошата конюнктура сближава отделните страни в полза на едно силно управление. Но дали този закон важи за цялата история на Франция? Дали важи и за другите държави? Що се отнася до висшето общество, през лошите икономически периоди то се бори, затваря се, ограничава обема си (късни сватби, масова емиграция на младите, противозачатъчни методи, както в Женева през XVII в.). Но се забелязва едно необичайно поведение на културата: ако тя се намесва със сила (както държавата) по време на дългите спадове, то несъмнено е поради призванието ѝ да запълва пукнатините и празнотите в социалната композиция (културата – „опиум за народа"?). А също може би защото културната дейност е най-малко струващата от всички останали. Забележете, че испанският Златен век се установява тогава, когато Испания е вече в упадък. Златният век е преди всичко блясъкът на Мадрид, на Двора и театрите му. През прахосническия режим на херцог Д'Оливарес набързо изникват множество сгради, които дори бихме нарекли евтини! Не знам дали същото обяснение е валидно за епохата на Луи XIV. Но като цяло забелязвам, че секуларните спадове благоприятстват бума или това, което смятаме за бум на културата. След 1600 г. това е разцветът на Венеция, Болоня, Рим. След 1815 г. романтизмът обхваща стара Европа.

Тези набързо изказани твърдения поставят обичайните, но според мен не и основните проблеми. Без да претендираме за изчерпателност, разгледахме прогреса и спадовете във висшия социален живот, културата (тази на елитите), социалния ред (този на привилегированите на върха на пирамидата), държавата на етажа на управлението ѝ, икономиката в най-развитите ѝ зони. Както повечето историци неволно оставихме настрана съдбата на огромната част от хората. Как, като цяло, тези маси се държат по време на секуларните растежи и спадове? Парадоксално е, че по-скоро зле, когато всичко, според икономическата диагностика, върви на добре. Покачването на производството води до увеличаване на населението, но налага по-голяма тежест на различните сфери на действие и труд. Както показва Ърл Хамилтън[141], отваря се голяма пропаст между цените и заплатите. От трудовете на Жан Фурастие, Рене Грандами, Вилхелм Абел и публикациите на Фелпс Браун и Шийла Хопкинс[142] става ясно, че има значителен спад в *реалната заплата*. Прогресът на висшите кръгове и увеличаването на икономическия потенциал е платен със страданието на маса хора, която се увеличава със същия темп или дори по-бързо от самото производство. И именно тогава, когато това умножаване на хора, на техните размени и усилия вече не е компенсирано от увеличението на производителността, всичко се разхлабва, кризата е достигната, движението се обръща и започва слизане надолу. Странното е, че регресът на

надстройката води до подобрение в живота на масите, чиито реални заплати започват да растат. Периодът от 1350 до 1450 г., който е най-мрачен за растежа на европейската икономика, е един вид златен век за всекидневния живот на малките хора.

От гледната точка на тази история, която по времето на Шарл Сеньобо[143] биха нарекли „искрена", най-важното събитие, събитие с огромни последици, е, че в средата на XIX в. в хода на Индустриалната революция продължителният възход не води до влошаване на общото благосъстояние, а към покачване на доходите *pro capite*. Не е лесно да се даде обяснение на този проблем. Но се смята, че рязкото покачване на производителността, дължащо се на машините, изведнъж е повдигнало тавана на възможностите. Именно в рамките на тази нова вселена в продължение на повече от век се забелязва безпрецедентно увеличение на населението, съпътствано от подобряване на дохода *pro capite*. Очевидно общественият възход се променя според условията. Но как ще бъде при регреса, започнал от седемдесетте години на нашия век?

В миналото благополучието на малките хора, което съпътства секуларните спадове, винаги е било платено с огромни предварителни жертви – милиони жертви през 1350 г., сериозна демографска стагнация през XVII в. Точно това намаляване на населението и отслабване на икономическото напрежение води до очевидно подобряване живота на оцелелите, тези, които са отминати от бедствието. Сегашната криза не показва същите симптоми: силен демографски ръст в световен мащаб, забавяне на производството, безработица и инфлация. Откъде тогава би дошло подобрението в живота на масите? Никой не съжалява, че конският цяр на миналото – глад или епидемии – е премахнат с развитието на селското стопанство и медицината. Но бихме си задали въпроса дали въпреки привидностите и склонността на модерния свят да вярва невъзмутимо в непрекъснатия растеж сегашният проблем не стои *mutatis mutandis* досущ както в миналото; дали човешката прогресия не е достигнала (и дори надхвърлила) предела на възможностите, разширени щедро през миналия век от Индустриалната революция; дали поне временно, докато някоя нова революция, на енергията например, не промени нещата, броят на хората може да продължава да се увеличава без катастрофални последици.

Глава 2

СТАРИТЕ ЕВРОПЕЙСКИ ИКОНОМИКИ С ДОМИНИРАЩА РОЛЯ НА ГРАДОВЕТЕ: ПРЕДИ И СЛЕД ВЕНЕЦИЯ

Дълго време европейският свят-икономика ще бъде свързан с тясното пространство на един град-държава, почти или изцяло свободен в действията си, оставен кажи-речи единствено на собствените си сили. За да компенсира слабостта си, той често ще се възползва от различията между пространства и групи, ще играе с едните срещу другите, ще се опира на десетки градове, държави или икономики, които го обслужват. Защото да го обслужват е в техен интерес или е тяхно задължение.

Невъзможно е да не се запитаме как толкова малки центрове са могли да създадат и поддържат такава огромна мощ. Още повече че във вътрешността им тяхната власт е непрекъснато оспорвана и наблюдавана отблизо от население, което е управлявано сурово и обикновено е „пролетаризирано". Всичко е в полза на няколко фамилии, познати на всички, които са естествен обект на недоволство; те държат – но могат и един ден да я загубят – цялата власт. А отгоре на всичко са в постоянна борба помежду си[1].

Вярно е, че обкръжаващият тези градове свят-икономика е все още една нестабилна мрежа. Но е вярно още, че ако тя се прекъсне някъде, лесно може да бъде поправена. Това е въпрос на повишено внимание и на умело използване на сила. По същия начин по-късно ще действа и Англия на Палмерстън и Дизраели. За да се контролират тези огромни пространства, е достатъчно да се разполага с няколко укрепени поста (Кандия, завладяна от Венеция през 1204 г., Корфу – през 1383 г., Кипър – през 1489 г., или Гибралтар, овладян от англичаните през 1704 г., Малта – през 1800 г.), да се установят няколко успешни монопола, които да се поддържат, както ние поддържаме машините си. Тези монополи много често се развиват от само себе си, по силата на натрупаната инерция, въпреки че не рядко са обект на спор между съперничещите си градове, които обикновено създават доста затруднения.

Все пак ми се струва, че историците обръщат прекалено внимание на вътрешните напрежения и епизодите, които ги подчертават, на политическите борби и социалните движения, които силно оцветяват вътрешна-

та история на градовете. Факт е, че външното превъзходство на тези градове, както и вътрешното господство на богатите и могъщите е трайна реалност. Нищо, нито напреженията, нито борбите за заплати и работа, нито жестоките сблъсъци между политическите партии и клановете, нищо не може да попречи на успешната еволюция на капитала в тези малки светове. Дори когато сцената е изпълнена с шумотевица, играта за победа продължава зад кулисите.

Всички търговски градове през Средновековието са ориентирани към печалбата, моделирани са от това усилие. Пол Грусе казва за тях: „Съвременният капитализъм не е измислил нищо ново.“[2] Армандо Сапори добавя[3]: „Дори и днес не можем да открием нещо, включително и *income tax*[4], за което да не е имало прецедент в някоя гениална италианска република.“ И това е вярно: менителници, кредит, сечене на монети, банки, обществени финанси, заеми, капитализъм, колониализъм, както и социални противоречия, развитие на силите на труда, борба между класите, политически и социални жестокости – всичко това вече е налице. И много рано във Венеция и Генуа, както и в нидерландските градове, много големи плащания се извършват в брой[5]. Но много скоро се появява и кредитът.

Модерни за времето си, градовете-държави се възползват от изостаналостта на другите. Именно тези външни слабости ги правят силни, имперски. Те им носят големите печалби от далечната търговия, поставят ги извън общите правила. Съперникът, който може да им оспорва господството – териториалната, модерната държава, която се очертава след успеха на Фридрих II в Южна Италия, се развива слабо или поне не достатъчно бързо. А и продължителната криза през XIV в. ще ѝ повлияе негативно. Множество държави тогава са разтресени, уязвени, което разкрива ново свободно поле за изява пред градовете.

Но градове и държави ще си останат могъщи врагове. Кой ще господства над другия? Това е големият въпрос в първоначалната съдба на Европа, а продължителното господство на градовете не се обяснява лесно. Преди всичко Жан-Батист Се[6] има право да се учудва, че „венецианската република, която не притежава и парченце земя в Италия, е станала достатъчно богата от търговията си, за да завладее Далмация, по-голяма част от гръцките острови и Константинопол“. Не е парадоксално да смятаме, че градовете имат нужда от пространство, от пазари, от зони за движение и защита, тоест от обширни държави, които да експлоатират. За да живеят, са им нужни жертви. Венеция е немислима без Византийската, а покъсно и без Турската империя. Това е монотонната трагедия на „взаимно допълващите се врагове“.

ПЪРВИЯТ ЕВРОПЕЙСКИ СВЯТ-ИКОНОМИКА

Тези градски доминации се обясняват само в рамките на първия свят-икономика, който се очертава в Европа между XI и XIII в. По това време се създават широки пространства на движение, на които градовете служат и от които се възползват. Следователно Европа – мощното оръдие на световната история – не се ражда през 1400 г., от когато започва тази книга, а най-малко два, три, дори и повече столетия по-рано.

Следователно струва си да излезем от хронологичните граници на този труд, за да се върнем назад към корените, да видим конкретния начин, по който се създава един свят-икономика чрез все още несъвършеното обединяване и йерархизация на образуващите се пространства. Големите линии на развитие на еропейската история вече са се очертали и проблемът за модернизацията (колкото и мъгляво да е това понятие) е на дневен ред. Централните зони са приютили един протокапитализъм и модернизацията им се извършва не като просто преминаване от едно състояние в друго, а като изминаване на серия от етапи, като първите значително предхождат класическия Ренесанс от края на XV в.

Европейската експанзия след IX век

В хода на това продължително зараждане градовете естествено играят основна роля, но те не са единствени. Европа ги носи на гърба си, сиреч „цялата колективно сезирана Европа", според неволно изпуснатата формулировка на Исаак Пинто[7], с цялото си политическо и икономическо пространство. А също и с цялото си историческо минало, включително и с далечния модел на Рим, който тя наследява и който продължава да има значение. През V в. се наблюдава експанзия, която надхвърля границите, начертани от Рим, в посока към Германия, европейския Изток, скандинавските страни, Британските острови, наполовина завладени от Рим. Лека-полека е завзето морското пространство, в което влизат Балтийско, Северно, Ирландско море и Ламаншът. Тук също Западът надминава Рим, който въпреки флотите си, базирани в Сома и Булон[8], не се разпростира особено в тези морски ширини. „Балтика дава на Рим само малко кехлибар."[9]

На юг по-зрелищно е повторното покоряване на исляма и Византия откъм средиземноморските водни простори. Сърцето на Римската империя през нейното могъщество, „езерото в средата на градината"[10], е завзето от италиански кораби и търговци. Тази победа е коронясана от мощното кръстоносно движение. На християнското нашествие обаче се съп-

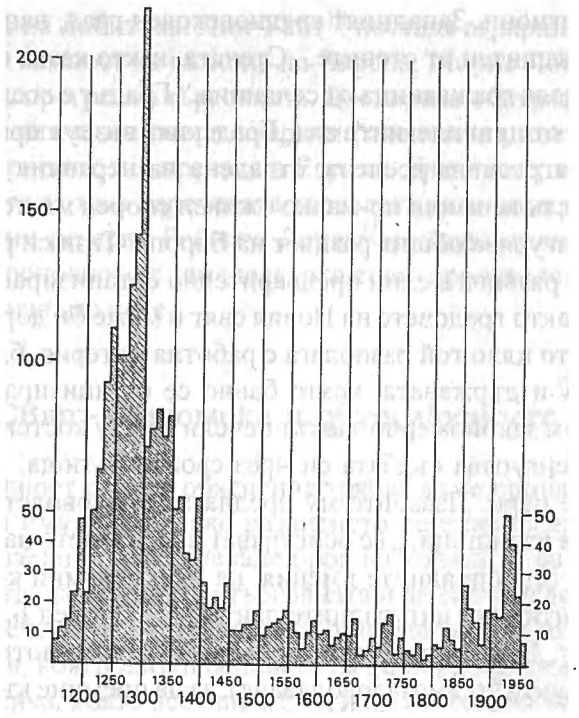

10. ЗАРАЖДАНЕ НА ГРАДОВЕТЕ В ЦЕНТРАЛНА ЕВРОПА

Графиката показва изключителното разрастване на градовете от XIII век (D'après Heins Stoob, Landwirtschaft, 1962, p. 46)

ротивляват Испания, където бавно напредва Реконквиста (Лас Навас де Толоса, 1212 г.), Северна Африка *lato sensu* от Гибралтар до Египет, Леванта, където кръстоносните държавици ще имат съвсем кратък живот, и гръцката империя, която ще се срине през 1204 г.

Арчибалд Люис правилно отбелязва, „че най-важна от границите на европейската експанзия е била тази на горите, блатата и степта“[11]. Пустите пространства отстъпват пред настъпващите селяни. Хората се възползват от услугите на колелата и крилете на вятърните мелници. Създават се връзки между чужди до този момент региони. Възникват многобройни градове, където започват да се пресичат търговски пътища. Европа се изпълва с градове. Има повече от 3000 само в Германия[12]. Вярно е, че по-голяма част си остават села от по 200–300 души, въпреки че са обградени от стени. Но част от тях растат и това, в известен смисъл, са градове от нов тип. Античността познава свободните градове, еленистичните градове, които са отворени за присъствието и дейността на обитателите от

селските им региони. Западният средновековен град, напротив, е затворен в себе си, защитен от стените. „Стената, както казва една германска поговорка, отделя гражданина от селянина." Градът е вселена сама за себе си, защитен от привилегиите си („Градският въздух прави човека свободен"), една агресивна вселена, отдадена на неравния стокообмен. И именно градът, повече или по-малко оживен според мястото и епохата, е този, който осигурява общия разцвет на Европа. Тази си роля той дължи на факта, че се развива в един предварително организиран селски свят, а не в нищото, както градовете на Новия свят и може би дори самите гръцки градове. Като цяло той разполага с работна материя, благодарение на която расте. А и държавата, която бавно се организира, не му пречи. Този път съвсем закономерно заекът печели срещу костенурката.

Градът подсигурява съдбата си чрез своите пътища, работилници и натрупващи се пари. Пазарите му предлагат продоволствия от всекидневните селски излишъци. „Те осигуряват пласирането на увеличаващия се излишък от сеньориалните имения, на тези огромни количества продукти, придобити чрез натуралните данъци."[13] Според Б. Х. Сличер ван Бат след 1150 г. Европа изоставя „непосредственото потребление на земеделски продукти" (самозадоволяване), за да премине към „недиректно потребяване на земеделска продукция", породено от раздвижването на селскостопанските излишъци[14]. По същото време градът привлича към себе си цялата занаятчийска дейност; той въвежда монопол за производство и продажба на индустриални продукти. Едва по-късно прединдустрията ще се върне обратно към селата.

Накратко, „икономическият живот... тръгва... особено след XIII в., от [стария] аграрен дух на градовете"[15]. Върху огромно пространство се извършва решителен преход от домашна към пазарна икономика. С други думи, градовете се отделят от окръжаващите ги села. Това е „огромен пробив", след който започва създаването на европейското общество и насочването му към бъдещите успехи[16]. Този тласък може да се сравни само с образуването в европейска Америка на множество градове, свързани помежду си чрез пътищата и търговията, командването и отбраната.

Нека да повторим думите на Джино Луцато и Армано Сапори[17], че точно тогава Европа познава истинския си Ренесанс (въпреки двусмислеността на думата) два или три века преди традиционния Ренесанс от XV в. Но обяснението на тази експанзия си остава трудно.

Разбира се, има и демографски растеж. Той може да обясни всичко, но и трябва на свой ред да бъде обяснен. Без съмнение, в частност той се дължи на прогреса в земеделската техника, започнал от IX в.: усъвършенстване на ралото, тригодишното сеитбообръщение, системата *openfield*

при отглеждане на добитъка. Лин Уайт[18] поставя аграрния напредък на първо място по важност за възхода на Европа. Морис Ломбар[19] от своя страна държи на прогреса в търговията. Доста рано обвързала се с исляма и Византия, Италия се ангажира с парична икономика, която вече е разпространена в Ориента, и я пренася в Европа. Градовете, това са парите. Това е основното за така наречената търговска революция. Джордж Дъби[20] и с известни резерви Роберто Лопес[21] се присъединяват по-скоро към Лин Уайт: основното е земеделското свръхпроизводство и преразпределението на излишъците.

Свят-икономика и двуполюсност

В действителност едното обяснение трябва да се прибави към другото. Може ли да има растеж, ако развитието не е почти едновременно? Необходимо е заедно с увеличаване броя на хората да се развива земеделската техника, да се възроди търговията и да се създаде индустрията. Така през европейското пространство се разгръща мрежа от градове, градска конструкция, която ляга в основата на „пазарната икономика". Тази пазарна икономика, която все още е с малки възможности, ще предизвика енергийна революция – широкото използване на мелниците за индустриални цели – и най-накрая ще доведе до изграждането на един свят-икономика с размерите на цяла Европа. През XIV в. Федериго Мелис[22] смята, че тази *Weltwirtschaft* се намира в многоъгълника между Брюге, Лондон, Лисабон, Фес, Дамаск, Азов, Венеция, а във вътрешността му се намират 300-те тържища, от които идват 153 000 писма, запазени в архивите на Франческо ди Мато Датини, търговец от Прато. Хайнрих Бехтел[23] говори за четириъгълник: Лисабон, Александрия, Новгород, Берген. Фриц Рьорих[24], първият, който придава смисъл на немската дума *Weltwirtschaft* като свят-икономика, очертава границата ѝ на изток от Велики Новгород, през езерото Илмен, до Византия. Интензивността и сложността на обмена работи за икономическото единство на това огромно пространство[25].

Световете-икономики са възможни единствено тогава, когато мрежата е достатъчно гъста, когато стокообменът е достатъчно редовен и обемен, за да създаде някаква централна зона. Но в тези далечни векове нищо не се очертава и обособява прекалено бързо. Секуларният възход от XI в. улеснява всичко, но позволява съществуването на множество центрове едновременно. Едва с процъфтяването на тържищата в Шампан в началото на XIII в. започва да се появява една свързана общност от Нидерландия до Средиземноморието. В нея предимство имат не обикновените, а търговските градове, не морските, а дългите сухоземни пътища. В това

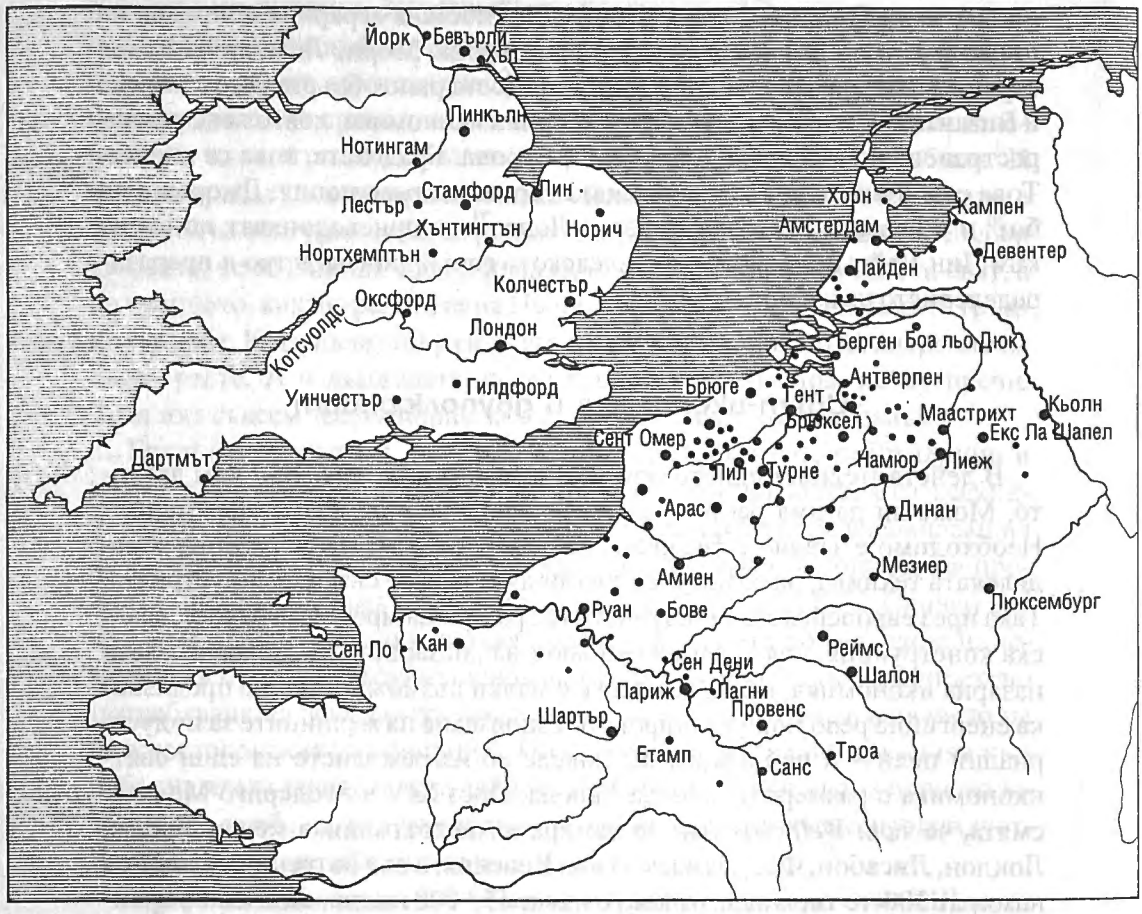

11. СЕВЕРНИЯТ ИНДУСТРИАЛЕН „ПОЛЮС“

Галактиката от текстилни работилници от Зюидерзее до долината на Сена. За цялостната картина Север–Юг вж. по-нататък картата за разпространението на панаирите в Шампан (Из Хектор Аман, in: Hessisches Jahrbüch fur Landesgeschichte, 8, 1958)

се състои оригиналността на началото. Или по-точно на интермедията, защото това не е истинското начало. Какво щяха да бъдат панаирите в Шампан, ако не беше предхождащият ги подем на Нидерландия и Северна Италия, две рано развили се пространства, чиято участ е да се срещнат?

Действително, в началото на нова Европа трябва да се постави развитието на тези две общности: Севера и Юга, Нидерландия и Италия, Се-

верно заедно с Балтийско море и цялото Средиземноморие. Следователно Западът няма един-единствен „полюс", а два и тази биполярност, която разделя континента между Северна Италия и Нидерландия *lato sensu* ще трае векове. Това е една от основните черти на европейската история, може би най-важната от всички. Впрочем, да се говори за Средновековна и модерна Европа, означава да се използват два различни езика. Това, което е вярно за Севера, не е задължително валидно за Юга и обратно.

Вероятно всичко се е решило около IX–X в.: развили са се две регионални икономики, почти напълно независими една от друга. На север процесът е бърз, защото не среща съпротива. Страните, дори и да не са нови, са примитивни. В Средиземноморието, регион с древна история, обновяването вероятно е започнало по-късно, но впоследствие се е развило по-бързо. Още повече, че италианският подем има като свои ускорители исляма и Византия. Северът е по-„индустриализиран" от Юга и не толкова изтънчен, а Югът е по-развит в търговско отношение. Това са два свята, които се различават географски и по заряд; които са създадени, за да се привличат и допълват. Връзката им се осъществява по сухоземните пътища в посока „север–юг", чиято среща на тържищата на Шампан през XIII в. е първата им значима проява.

Тези връзки не премахват двойствеността, а я подчертават. Системата се изгражда и засилва от стокообмена. Тя дава и на двамата партньори огромна в сравнение с останалата част на Европа жизненост. За първи път в Европа се появяват *свръхградове* и те възникват в едната или в другата зона или по осите, които ги свързват. Местоположението им очертава скелета или по-скоро кръвоносната система на европейското тяло.

Разбира се, централната зона на европейския свят-икономика може да се обособи само с цената на битка между двата полюса. Италия ще бъде победител до XVI в., тъй като Средиземноморието все още е център на Стария свят. Но към 1600 г. везните в Европа се наклоняват в полза на Севера. Възходът на Амстердам със сигурност не е банална случка, обикновено преместване на гравитационния център от Антверпен към Холандия, а дълбока криза. Завършил е процесът на упадък на дълго време процъфтяващите Италия и Вътрешното море. Европа вече има само един център – на север, и спрямо този полюс векове наред, чак до днес ще се очертават линиите и кръговете на дълбоката асиметрия. Следователно е необходимо, преди да преминам нататък, да представим в общи линии възникването на тези основни региони.

Северните пространства: богатството на Брюге

Икономиката на Севера се създава от нищото. В действителност Нидерландия е едно *творение*. „По-голяма част от големите градове на Италия, Франция, на Германия по Рейн и Австрия по Дунав са отпреди нашата ера. А градовете Лиеж, Лувен, Малин, Антверпен, Брюксел, Ипър, Гент и Утрехт се появяват едва в началото на Средновековието."[26]

Каролингите подпомагат този процес, като се установяват в Аахен. Нашествията на норманите от 820 до 891 г.[27] го прекъсват. Но завръщането на мира и добрите отношения със земите отвъд Рейн и Северно море отново съживяват Нидерландиите. Те престават да бъдат земя на „края на света". Изникват замъци и укрепени градове. Скитащите досега търговци усядат в градовете и край замъците. В средата на XI в. тъкачите се настаняват в градските агломерации. Населението се увеличава. Големите земеделски имения просперират. Текстилната индустрия се развива. Отварят се работилници от бреговете на Сена и Марна чак до Зуйдерзее.

Всичко това донася огромното богатство на Брюге. След 1200 г. градът е част от веригата фламандски тържища заедно с Ипър, Туру и Месин[28]. Чуждите търговци го посещават, индустрията му се активизира, търговията достига до Англия и Шотландия, откъдето се снабдява с вълна, необходима за занаятчийството, както и за реекспорт към тъкаческите градове на Фландрия. Връзките с Англия са полезни и за провинциите, които английският крал владее във Франция, откъдето се внася жито от Нормандия и вино от Бордо. Корабите на ханзейците, които накрая достигат до пристанищата му, утвърждават и засилват просперитета на града. Тогава изникват аванпортът Дам (преди 1180 г.), малко по-късно и този в Еклуз (Слуис) на устието на Зуйн, което е резултат не само от затлачването на водите край Брюге, но и от необходимостта от пристанище, което да приема по-дълбоко газещите тежки *Koggen* на Ханзата[29]. Като поданици на императора търговците от Любек и Хамбург получават през 1252 г. привилегии от графинята на Фландрия. Но тя все пак отказва да позволи на ханзейците да установят край Дам търговска колония с широка автономия, подобна на лондонската *Stahlhof,* която англичаните впоследствие много трудно премахват[30].

През 1277 г. генуезките кораби достигат Брюге. Тази редовна морска връзка между Средиземно и Северно море отбелязва решителното навлизане на южняците. Още повече, че след генуезците към 1314 г. пристигат и венецианските галери. За Брюге това едновременно е плен и подем. Плен, защото южняците си присвояват заслугата за развитието, което Брюге е могъл и сам да извърши. Но и подем, защото моряците, корабите и търговците от Средиземноморието допринасят за притока на блага,

капитали, финансови и търговски техники. Богати италиански търговци се настаняват в града. Те доставят най-скъпоценните стоки за времето си, подправките и пипера от Изтока, които разменят за индустриални продукти от Фландрия.

Към Брюге се стича огромен поток от хора – не по-малко, отколкото в Средиземноморието, Португалия, Франция, Англия, германските земи край Рейн или Ханзата. През 1340 г. градът наброява 35 000 жители, вероятно около 100 000 през 1500 г. „В епохата на Ян ван Ейк (1380–1440) и на Мемлинг (1435–1449) той безспорно е един от най-красивите градове на света."[31] И вероятно един от най-индустриализираните. Текстилната индустрия не се установява единствено в него, а завладява и градовете на Фландрия. Благодарение на нея стават известни Гент и Ипър. Като цяло това е индустриален район, който няма равен на себе си в Европа. Същевременно като апогей на търговския живот, паралелно с тържищата, през 1309 г. се създава и знаменитата борса, която бързо се превръща във важен център на паричната търговия. От Бргеж на 26 април 1399 г. кореспондентът на Франческо Датини пише: *„A Genova pare sia per durare larghezza di danari e per tanto non rimettete la nostri danari o sarebbe a buon prezo piutosto a Vinegia o a Firenze o qui o a Parigi rimettete, o a Monpolier bien se lla rimesse vi paresse miglore."* (В Генуа, изглежда, има изобилие от пари, но не влагайте в Генуа парите ни, освен ако не е много изгодно; вложете ги по-скоро във Венеция и Флоренция, или тук [в Брюге], или в Париж, или в Монпелие; или ги вложете там, където ви се струва най-добре.[32])

Колкото и важна да ни се струва ролята на Брюге, не бива да се заблуждаваме. Да не вярваме на Анри Пирен, който твърди, че Брюге има „международно значение", *по-голямо* от това на Венеция. От негова страна това е проява на национализъм спрямо миналото. Впрочем самият Пирен признава, че по-голяма част от корабите, които посещават пристанището, „принадлежат на чужди корабособственици". „А жителите му взимат съвсем малко участие в активната търговия. Те се задоволяват да служат като посредници между приждащите отвсякъде търговци."[33] Ако използваме термина от XVIII в., можем да кажем, че търговията на Брюге е „пасивна". В една своя статия Я. А. ван Хоут (1952) показва разликата между Брюге и Антверпен, между едно *„национално* пристанище"– Брюге, и едно *„международно* пристанище"– Антверпен[34]. Но може би това също е леко преувеличено. Ще се съглася, че Брюге (за да доставя удоволствие на Ричард Хепке[35]), както и Любек (за да доставя удоволствие на Фриц Рьорих[36]) са вече *Weltmärkte*, пазари-светове, въпреки че не са съвсем градове-светове, тоест слънца, които нямат равни на себе си в центъра на вселената.

Северните пространства: подемът на Ханзата[37]

От цялата северна зона, която започва от Англия и стига до Балтика, Брюге е може би най-важен, но не е единствен. Това огромно търговско и морско пространство, което включва Балтийско, Северно, Ирландско море и Ламанша, е мястото, където се разгръща търговският и *морският* успех на Ханзата, започнал още през 1158 г. след основаването близо до водите на Балтийско море на град Любек, разположен между предпазващите го тресавища на Трав и Вакениц.

Но той все пак не е създаден *от нищото*. През VIII и IX в. нормандските експедиции и нашествия очертават и дори прекрачват границите на тази северна морска империя. Въпреки че авантюрите им завършват по бреговете на Европа, след тях все пак остава нещо. Дълго време леките скандинавски кораби са кръстосвали Балтийско и Северно море. Норвежците стигат чак до английските брегове и Ирландско море[38]. Корабите на селяните от Готланд посещават пристанища и реки на юг, чак до Велики Новгород[39]. Разкопките показват, че възникват множество славянски градове от Ютланд до Финландия[40]. Руските търговци достигат Шчечин, който по онова време е чисто славянски град[41]. Въпреки това Ханзата не е предшествана от никаква истинска *международна* икономика. Лека-полека, благодарение на обмените и на разбирателството с владетелите, а понякога и чрез сила и насилие, двойното морско пространство, Балтийско и Северно море, е заето и организирано от градове, търговци, войници и селяни от Германия.

Но нека не си представяме градове, които са тясно свързани помежду си още от началото. Думата Ханза (*Hansa*[42], група търговци) възниква късно.Тя се среща в една английска кралска грамота от 1267 г.[43] В началото става въпрос за множество търговци и кораби, от Зуйдерзее до Финландия, от Швеция до Норвегия. Централната ос на търговския им трафик тръгва от Лондон и Брюге и стига до Рига и Ревал, които са врати към Новгород, Витебск и Смоленск. Организиран е стокообмен между все още слаборазвитите страни на Балтийско море, доставчици на суровини, и Северно море, където Западът вече е установил своите постове и изисквания. В Брюге светът-икономика, изграден от Средиземноморието и Европа, посреща големите кораби на Ханзата – *Koggen*, които се появяват през XIII в. (те служат като образец за средиземноморските кораби)[44] . По-късно се появяват и *урките*[45], големи плоскодънни съдове, които пренасят тежки товари като сол, вино, дървесина, зърно. Морските умения на градовете от Ханзата са очевидни, но не и съвършени. Чак до 1280 г. техните кораби избягват да преминават през теснините на Датския проток и когато *Umlandfahrt*[46] (корабоплаването, което използва то-

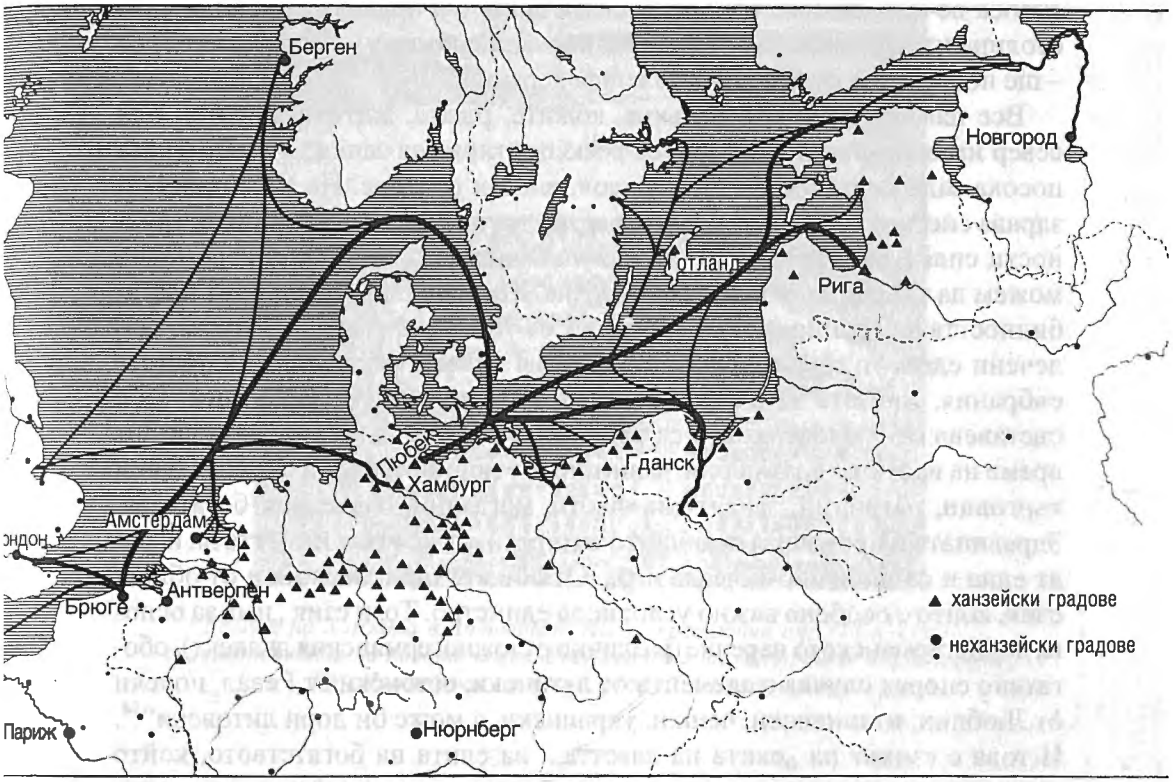

12. ТЪРГОВСКИТЕ МАРШРУТИ НА ХАНЗАТА ОКОЛО 1400 г.

Из Historischer Weltatlas от F. W. Putzger, 1963, p. 57

зи проток) става обичайна практика, продължава да бъде използван пътят през *провлака,* който свързва Любек с Хамбург през реки и канали, които са доста бавни за преодоляване[47].

Именно този път през провлака осигурява доминиращата роля на Любек. Всички стоки между Балтика и Северно море задължително преминават през него. През 1227 г. той получава привилегията да стане имперски град, единственият от тази категория на изток от Елба[48]. Друго негово предимство е близостта на солните мини в Люнебург, които рано минават под контрола на търговците му[49]. Върховенството на града се очертава през 1227 г. (след победата на Борнхьовед над датчаните[50]) и става очевидно след получаването на привилегиите във Фландрия през 1252–1253 г.[51] Тоест това е един век по-рано от свикването на първата обща Диета на Ханзата, която ще събере депутатите ѝ в Любек през 1356 г. Тя *най-сетне* ще създаде Ханзата на градовете[52]. Но много преди тази дата

Любек вече е „символ на Ханзейската лига[...], признат от всички като столица на търговската конфедерация[...]. Гербът му – имперският орел – ще послужи за герб на цялата конфедерация.“[53]

Все пак дървесината, восъкът, кожите, ръжта, житото от изток или север имат стойност само ако се реекспортират на запад. А в обратната посока задължително се товарят сол, вино и платове. Но тази проста и здрава система се сблъсква с множество трудности. И именно тези трудности сплотяват градската общност на Ханзата, за която едновременно можем да твърдим, че е здрава и крехка. Крехкостта произлиза от нестабилността на групирането на общност от 70 до 170 града, които са отдалечени един от друг и чиито делегати не винаги се събират на общите събрания. Ханзата не е нито държава, нито здраво свързана лига. Тя е съставена от градове, които са ревниви и горди с достойнствата си. От време на време са враждебни, защитени от мощни стени; имат собствени търговци, патриции, занаятчии, флоти, магазини, спечелени богатства. Здравината ѝ произлиза от общите интереси, от необходимостта да играят една и съща икономическа игра. От общата цивилизация и от общия език, който е особено важно условие за единство. Този език „има за основа долногерманското наречие (различно от южногерманския диалект), обогатено според случая с елементи от латински, естонски от Ревал, полски от Люблин, италиански, чешки, украински, а може би дори литовски“[54]. И това е езикът на „елита на властта... на елита на богатството, който показва принадлежност към определена социална и професионална група“[55]. Впрочем тези търговски патриции рядко са подвижни и от едни и същи фамилии: Ангермюнде, Фекингхузен, Фон Зьост, Гизе, Фон Зухтен се срещат навсякъде между Ревал, Гданск, Любек и Брюге[56].

Всички тези връзки пораждат сплотеност, солидарност, навици, обща гордост. Трудностите правят останалото. В Средиземно море, където богатството е относително изобилно, градовете могат да играят собствената си игра и да се борят един срещу друг. В Балтийско и Северно море това би било много трудно. Печалбите от суровините са скромни, а разходите и рисковете – значителни. В най-добрия случай нивото на печалбите варира около 5 %[57]. Повече от необходимо е да се пресмята, да се пести, да се предвижда. Едно от условията за успех е едновременно да се удържа и търсенето, и предлагането. Тоест износ на запад или в обратната посока – внос към изток. Търговските колонии на Ханзата са укрепени пунктове, общи за всички ханзейски търговци, пазени от привилегии, защитавани упорито от обитателите си. Такива са *Sankt Peterhof* в Новгород, *Deutsche Brücke* в Берген, *Stahlhof* в Лондон. В търговските колонии цари абсолютна дисциплина. В Берген младите „стажанти“ остават в продължение на десет години, за да изучават езици и търговски практики. През цялото това време те трябва да останат ергени. В тези

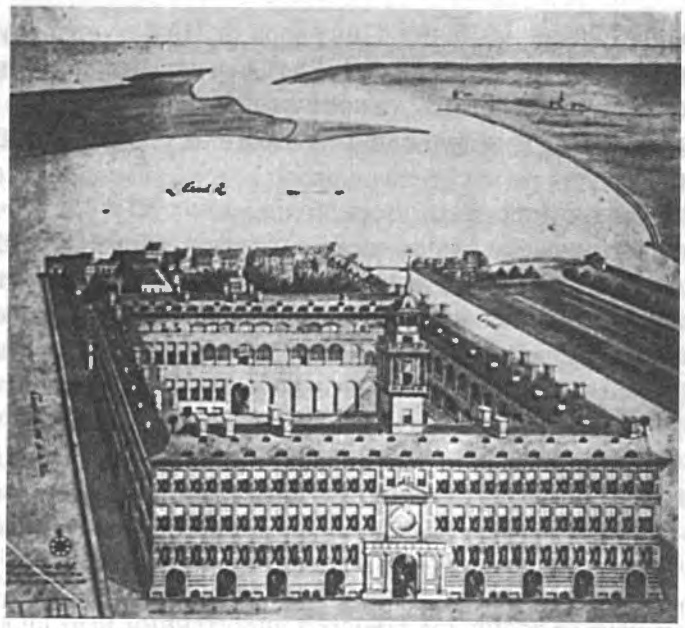

Домът на Ханзата в Антверпен. Късна постройка от XVI в. (1564), съответстваща на новите повеи в търговията на ханзейците в Антверпен. Из „Кардифски акварел", 1761 (Снимка Жиродон)

колонии всичко се управлява от Съвет на старейшините и от двама *Aldermen*. Изключение прави само Брюге, където единственото задължение на търговеца е да живее в техния *Kontor*.

Цялото северно пространство се намира под контрола на Ханзата. Чисто норвежките интереси в Берген са постоянно пренебрегвани. Страната[58], чието земеделие е недостатъчно, е зависима от житото, което ханзейците внасят от Померания или Бранденбург. Ако Норвегия се опитва да ограничи привилегиите им, те веднага налагат зърнена блокада (както е през 1284–1285 г). И тъй като вносът на зърно пречи на собственото производство на Норвегия, търговците получават от нея всичко, което пожелаят: осолено месо или риба, дървесина, кожи, мас, катран...

На запад, където партньорите ѝ са по-добре въоръжени, Ханзата успява да си издейства привилегии. В Лондон, край Лондонския мост е разположен *Stahlhof*, който е един вид *Fondaco dei Tedeschi*. Той притежава собствени кейове и магазини. Ханзейците са изключени от повечето данъци. Те имат собствени съдии и дори войници. Тяхна е и честта да държат едно от пристанищата на града[59].

Все пак апогеят на Любек и градовете, свързани с богатството му, идва значително по-късно, между 1370 и 1388 г. През 1370 г. Ханзата

триумфира над краля на Дания с договора от Щралзунд[60] и установява крепости по датския провлак. През 1388 г., вследствие на противоречие с Брюге, след успешна блокада[61] тя принуждава богатия град да капитулира. Но тези късни успехи прикриват началото на упадък, който скоро ще стане явен[62].

Впрочем именно през тази втора половина на XIV в. започва мощна криза, която обхваща Запада, но не подминава и ханзейците. Вярно е, че въпреки демографския срив Западът не ограничава търсенето на продукти от Балтийско море. Населението на Нидерландия е незначително засегнато от Черната чума и подемът на западните флоти ни кара да мислим, че вносът на дървесина ни най-малко не е намалял, даже напротив. Но движението на цените на запад играе срещу Ханзата. След 1370 г. в действителност цените на зърното спадат, както и тези на кожите. Докато цените на индустриалните продукти не спират да се покачват. Това обратно движение на ножиците е неблагоприятно за търговския трафик на Любек и другите балтийски градове.

Освен всичко това във вътрешността на Ханзата често възникват кризи, които изправят едни срещу други князе, сеньори, селяни и градове. Към това може да се добави и западането на далечните мини за злато и сребро в Унгария и Бохемия[63]. Укрепват и териториалните държави: Дания, Англия, Холандия, Полша (победила през 1466 г. тевтонските рицари), Московското княжество на Иван Грозни, който през 1476 г. слага край на независимостта на Велики Новгород[64]. Търговци от Англия, Холандия, Нюрнберг навлизат в пространството на Ханзата[65]. Някои от градовете се защитават, като Любек, който побеждава англичаните през 1470–1474 г. Други предпочитат да се приспособят към новопристигналите.

Немските историци обясняват залеза на Ханзата с *политическата* инфантилност на Германия. Ели Хекшер[66] смята, че те грешат, но без да обясни достатъчно ясно защо. През тази епоха, когато градовете налагат превъзходството си, не можем ли да предположим, че една силна германска държава може по-скоро да попречи, отколкото да помогне на ханзейските градове? Упадъкът им изглежда повече предизвикан от слабо еволюиралата им икономика спрямо по-живата западна. Във всеки случай, от една по-обща перспектива не бихме сложили Любек в същите рамки, както Венеция или Брюге. Ханзейският капитализъм е елементарен. Икономиката им се колебае между размяната и парите. Тя много рядко прибягва до кредит. Сребърните монети дълго време остават единствено приеманите. Това са традиции, които са назадничави дори и за капитализма през онази епоха. Кризата от XIV в. удря най-лошо поставените икономики. Само най-силните са пощадени в някаква степен.

Другият полюс на Европа: италианските градове

През VII в. ислямът не успява отведнъж да завладее Средиземноморието. Кризата, предизвикана от последователните му нашествия, прекъсва морската търговия, както предполага Е. Астор[67]. Но през VIII и IX в. стокообменът се възстановява. Средиземноморието отново се изпълва с кораби. От това полза имат както богатите, така и бедните.

На италианските и сицилианските брегове се активизират множество малки пристанища. И не само Венеция, която още е незначителна, но двадесетина малки Венеции. Начело на тази група застава Амалфи[68], въпреки че градът едва намира място за пристанището, къщите, а по-късно и за катедралата си във вдлъбнатината, която планината му е оставила на морския бряг. На пръв поглед трудно обяснимият му подем се дължи на неговите ранни и привилегировани връзки с исляма и бедността на земята, която принуждава жителите му да се впуснат в рисковете на морската търговия[69].

Съдбата на тези миниатюрни градчета всъщност се разиграва на стотици мили от техните води. За тях успехът е да достигнат по море богатите страни, ислямските градове или Константинопол, да получат жълтици[70] или египетски и сирийски динари, да закупят византийски копринени тъкани и да ги препродадат на Запад. Тоест това е една триъгълна търговия. Трябва да се отбележи, че търговска Италия е просто един изостанал „периферен" район, който предлага услугите и доставките си от дървесина, жито, вълнени тъкани, сол и роби, с които се сдобива във вътрешността на Европа. Всичко това е преди кръстоносните походи, преди християнството и ислямът да се изправят един срещу друг.

Тези дейности пробуждат полузаспалата след падането на Рим италианска икономика. В Амалфи прониква паричната икономика: още през X в. се подписват нотариални актове за покупка на земя срещу златни монети[71]. От XI до XIII в. пейзажът на „долината" на Амалфи е преобразен: засажденията от кестени, лози, маслини, плодове, както и мелниците се увеличават. Като знак за просперитета на международните дейности на града таблицата на Амалфи ще се превърне в един от най-важните морски закони на християнското Средиземноморие. Но нещастията не го избягват. През 1100 г. градът е завладян от норманите; два последователни пъти след това, през 1135 и 1137 г., той е разграбен от пизанците. А през 1343 г. като капак на всичко ниската част на града е залята от морето. След това градът продължава да съществува, но преминава във фона на т. нар. „голяма история"[72]. След 1250 г. търговията му намалява може би с около една трета в сравнение с тази от 950 до 1050 г. Морските му връзки се стесняват до каботажно плаване край Италия, като на разположение има едва десетина различни по тонаж кораба.

Първите стъпки на Венеция са от същия порядък. През 869 г. нейният дож Юстиниан Партеципацио оставя богатство от 1200 сребърни ливри – значителна сума[73]. Както и Амалфи във вдлъбнатината на скалата, така и Венеция върху шестдесетте си острова и островчета е странен свят: без питейна вода и храна и с прекалено много сол! За венецианеца казвали: *„Non arat, non seminat, non vendemiat"* („Не оре, не сее, не бере"[74]). „Построен в морето без никакви лозя и поля", така дожът Джовани Сорансо описва града си през 1327 г.[75] Това е град, лишен от всичко, което не е чисто градско. Принуден е другаде да търси необходимото за съществуването си: жито, просо или ръж, жив добитък, сирене, зеленчуци, вино, масло, дърво, камъни. Дори и питейна вода! Населението му се намира изцяло извън „първичния сектор", който обикновено е силно представен дори във вътрешността на прединдустриалните градове. Венеция разполага дейността си изцяло в тези сектори, които днешните икономисти биха определили като *вторични* и *третични*: индустрията, търговията, услугите. Сектори, където рентабилността на труда е по-висока от земеделските дейности. Така най-малко печелившият труд е оставен за другите. Създава се неравновесие, присъщо на всички големи градове. Флоренция, въпреки че е богата на земя, след XIV в. внася житото си от Сицилия и покрива с лозя и маслинени дръвчета съседните си хълмове. Амстердам през XVII в. ще яде балтийско зърно и ръж, датско месо и херинга от „улова" на Догер Банк. Но именно след първите си стъпки Венеция, Амалфи и Генуа – градове без истинска територия – са принудени да живеят по този начин. Те просто нямат друг избор.

Когато през IX и X век Венеция навлиза в далечната търговия, Средиземно море е разделено между Византия, исляма и западното християнство. На пръв поглед именно Византия е трябвало да се превърне в център на света-икономика, който е на път да се изгради. Но Византия е прекалено обременена с миналото си и въобще не демонстрира боеспособност[76]. Разпрострял се от другата страна на Средиземно море, разширил се към Индийския океан и Китай, към които е насочил кораби и кервани, ислямът има надмощие над старата гръцка империя. Но дали той ще успее да завземе всичко? Не, защото Византия си остава препятствие поради старите богатства, опита и тежестта си в един свят, където нищо не може да стане без съгласието ѝ.

Италианските градове Генуа, Пиза и Венеция се вмъкват между икономиките, които владеят морето. Шансът на Венеция е може би в това, че не ѝ се налага да прибегне до сила, за да си извоюва място под слънцето. Пребивавайки дълго време под формалната зависимост на гръцката империя, тя навлиза по-лесно от другите в лошо пазения огромен византийски пазар. Върши многобройни услуги на империята, дори помага за отбраната ѝ. В замяна на това получава огромни привилегии[77]. Но въпре-

ки ранните прояви на известен „капитализъм“ тя все още си остава посредствен град. В продължение на векове площад „Сан Марко“ ще е покрит с лозя, дървета и паразитни постройки, пресечен на две от канал, чиято северна страна е заета от овощна градина (откъдето името *Brolo*, овощна градина, останало нарицателно за това място, когато то става среща на благородниците и център на политическите интриги[78]). Улиците са от трамбована пръст, мостовете от дърво, както и къщите, дори за да се предпази от пожарите, новият град премества в Мурано пещите за стъкло. Несъмнено белезите за активност се увеличават: секат се сребърни монети, подписват се заеми в хиперпери (златната византийска монета), но размяната запазва позициите си, нивото на кредита продължава да е много високо (*de quinque sex,* 20%) и драконовските условия за погасяването му не го правят много популярен[79].

Но нека не бъдем категорични. Преди XIII в. историята на Венеция е забулена в гъста мъгла. Специалистите спорят върху нея, както познавачите на древната история върху неясния произход на Рим. Възможно е също така еврейски търговци от Негропонте, Константинопол и Кипър навремето да са посещавали града и пристанището на Венеция, макар не винаги да са отсядали, въпреки името му, на острова, наречен *Giudecca*[80]. Още по-вероятно е по време на срещите между Фридрих Барбароса и папа Александър III (1177) вече да съществуват търговски връзки между града на свети Марко и Германия и белият метал от немските мини да играе важна роля във Венеция заедно с византийското злато[81].

Но за да може Венеция да е Венеция, тя трябва да контролира залива, да си осигури свободно преминаване през речните пътища, които достигат до Адриатика, да овладее и подчини пътя на Бренер (който до 1178 г. е в ръцете на Верона[82]). Трябва да умножи търговските и военните си кораби, а Арсеналът, построен през 1104 г.[83], да се превърне в център на неоспорима мощ. Адриатика трябва постепенно да се превърне в „нейно езеро“ и да се пречупи или отстрани конкуренцията на градове като Комачо, Ферара, Анкона и на *altra sponda* на Адриатика, Сполато, Зара, Дубровник. Без да броим борбата с Генуа, която започва от рано. Венеция трябва да изгради институциите си – данъчни, финансови, парични, административни, политически, а богатите ѝ мъже („капиталистите“ според Г. Грако[84], на когото дължим една революционна книга за началото на Венеция) да вземат властта след режима на последния самовластен дож, Витале Микиел (1172)[85]. Именно тогава започва величието на Венеция.

Но със сигурност фантастичното приключение на кръстоносните походи ускорява търговския подем на християнството и на Венеция. Хората от Севера поемат към Средиземно море. Натоварват се заедно с конете си на корабите на италианските градове, разоряват се, за да платят разходите си. Изведнъж транспортните кораби на Пиза, Генуа или Венеция

стават все по-големи. В Светите земи християнските държавици отварят пролука към Ориента и престижните стоки от пипер, подправки, коприна и опиум[86]. *Решителният* обрат за Венеция е ужасният[87] IV кръстоносен поход, който започва с овладяването на християнския град Зара и завършва с плячкосването на Константинопол (1204). Дотогава Венеция е паразитирала и ядяла отвътре Византийската империя. Тя почти се превръща в нейна собственост. Всички италиански градове се възползват от рухването на Византия. Те се възползват дори и от монголското нашествие, което след 1240 г. за около век отваря пряк континентален път от Черно море до Китай и Индия. Неоценимото предимство на този път е фактът, че заобикаля позициите на исляма[88]. Противоборството между Генуа и Венеция тогава се пренася в Черно море и Константинопол.

Вярно е, че кръстоносното движение спира още преди смъртта на Луи Свети през 1270 г. и че ислямът си възвръща последния важен християнски пункт в светите земи след падането на Сен Жан д'Акър през 1291 г. Но остров Кипър остава решителен стратегически пост, който предпазва християнските търговци и моряци в моретата на Леванта[89]. И най-вече – морето си остава християнско, под господството на италианските градове. Във Флоренция през 1250 г., в Генуа още преди това и във Венеция през 1284 г. сеченето на златни монети[90] показва освобождаване на икономиката от зависимостта от ислямските динари. Това е проява на сила. Градовете безпрепятствено манипулират териториалните държави. Генуа възстановява гръцката империя на Палеолозите през 1261 г. Тя улеснява настаняването на арагонците в Сицилия (1282). Два века преди Васко да Гама братята Вивалди[91] тръгват оттам в търсене на нос Добра надежда. Генуа и Венеция притежават колониални империи и в един момент по всичко изглежда, че те ще бъдат под контрола само на една от двете страни. Това е моментът, в който Генуа поразява смъртоносно Пиза в битката при Мелиора през 1284 г. и разрушава галерите на Венеция при остров Курзола в Адриатика (септември 1298). В таза битка Марко Поло попада в плен[92]. В края на XIII в. всеки би се обзаложил, че абсолютната победа на града на свети Георги е близо.

Но облогът е щял да бъде загубен. В края на краищата Венеция побеждава. Важното в случая е, че битката в Средиземно море вече не е между християнството и исляма, а между множеството просперираци търговски и индустриални градове в Северна Италия. Основният залог е пиперът и подправките от Леванта, привилегия със значение и отвъд Средиземноморието. Те са основното предимство на италианските търговци в Северна Европа, която се изгражда по същото време, когато се възстановява Западното Средиземноморие.

Посредничеството на шампанските тържища

Двете икономически зони, Нидерландия и Италия, се изграждат бавно и горе-долу по едно и също време. Между тези два полюса възниква епохата на шампанските панаири. Двете зони не си оспорват първенството в това първо обособяване на европейския свят-икономика. Центърът на икономиката в продължение на дълго време се намира между двата полюса, в шестте целогодишни тържища в Шампан и Бри, които през два месеца си предават щафетата[93]. „Първо, през януари, е този в Лани сюр Марн, после в средата на постите е този в Бар сюр Об, през май е първият панаир на Провен, наречен на свети Кириас, през юни е „горещият панаир" в Троа, през септември е вторият панаир в Провен или панаирът на Сен Аюл, и накрая през октомври се завършва със „студения панаир" в Троа."[94] Събранието на делови хора и сделки се мести от град на град. Тази система не е нещо ново, тъй като вероятно просто имитира съществуващия цикъл на фландърските панаири[95], който на свой ред повтаря верига от по-ранни регионални тържища[96].

Така или иначе шестте панаира в Шампан и Бри, всеки от които продължава два месеца, запълват цялата година, като образуват „постоянен пазар"[97], тогава без конкуренция. Останките от стария Провен дават представа днес за мащабите на магазините и складовете от онова време. Колкото до тяхната известност, народният език свидетелства: „Да не познаваш панаирите на Шампан", означава да не знаеш нещо общоизвестно[98]. Действително те са мястото за среща на Европа; там е всичко, което могат да предложат и Северът, и Югът. Търговските кервани се отправят към Шампан в защитени конвои, почти както други кервани, чиито камили пресичат широката пустиня на исляма в посока към Средиземно море.

Не е невъзможно да картографираме движението им. Съвсем логично панаирите в Шампан предизвикват просперитета на съседни на тях многобройни семейни тъкачески работилници, от Сена и Марна чак до Брабант. Тези платове потеглят на юг към Италия и оттам поемат през всички пътища на Средиземноморието. Нотариалните архиви доказват преминаването на северни платове през Генуа още през втората половина на XII в.[99] Във Флоренция северните платове са боядисвани от *Arte di Calimala*[100], която събира всички най-богати търговци в града. От Италия идват пиперът, подправките, опиумът, копривата, звонковите пари и кредитите. От Венеция или Генуа търговците пътуват по море до Ег Морт, оттам следват дългите долини на реките Рона, Сона и Сена. Единствено сухоземни пътища пресичат Алпите, като например *via francigena*, която свързва Сиена и много други градове с далечна Франция[101]. От Асти[102] потеглят конвои и група дребни търговци, лихвари и прекупвачи, които

ще популяризират на запад скоро станалото нарицателно име на ломбардците като заемодатели с лихва. Към тях по пътя от Сен Жак дьо Компостел се присъединяват стоки от различни френски провинции, Англия, Германия и Иберийския полуостров[103].

Оригиналността на шампанските панаири се състои не толкова в изобилието от стоки, колкото в появата на кредита. Първите четири седмици преминават в търговски операции. Но месецът, който ги следва, минава под знака на сарафите. На пръв поглед скромните персонажи на уречения ден се настаняват „в Провен, във високата част на града, на стария пазар пред църквата „Сен Тибо“ или „в Троа на улица „Моайен и Л'Еписри“ пред църквата „Сен Жан дю Марше“[104]. Тези сарафи, по принцип италианци, са истинските господари на играта. Реквизитът им не е сложен – „маса с покривка“ и чифт везни, но и кесии, „пълни с монети“[105]. През ръцете им минават също и полици, менителници, заемите на владетели и сеньори и прочие. Като следствие от това панаирите на Шампан са контролирани от италиански търговци, чиито фирми често са големи предприятия, като *Magna Tavola* на фамилията Буонсеньори например, този сиенски Ротшилд[106].

Това е ситуацията, която ще се повтори по-късно и при тържищата в Женева и Лион: италианският кредит експлоатира в своя полза огромния европейски пазар. Дали именно за да овладеят европейския пазар, шампанските тържища са разположени не в икономическия център, който неоспоримо е Северна Италия, а близо до клиентите и доставчиците от Севера? Или са били повлияни от факта, че гравитационният център на сухоземния стокообмен около XI в. се премества към северната индустрия? Във всеки случай шампанските тържища са разположени точно на границата на тази зона на производство: Париж, Провен, Шалон, Реймс са текстилни центрове от XI в. За разлика от тях Италия през XIII в. си остава чисто търговска. Тя е водеща в търговските техники: въвежда в Европа сеченето на златни монети, менителните писма, практиката на кредита, но индустрията няма да е сред дейностите ѝ, поне до кризата през XIV в.[107] Дотогава северните платове са необходими за търговията ѝ с Леванта, откъдето идва най-съществената част от нейното богатство.

Натежават по-скоро тези необходимости, а не либералната политика на шампанските графове, която често е споменавана от историците[108]. Разбира се, търговците винаги търсят повече свободи – това, което именно им предлага един граф на Шампан, който има достатъчно власт, въпреки че е под номиналната власт на френския крал. Поради същите причини имат успех и тържищата в графство Фландрия[109]. Търговците желаят да избегнат опасностите и затрудненията, които обикновено създават прекалено силните държави. Но все пак можем ли да смятаме, че завзема-

13. ГРАДОВЕТЕ ВЪВ ВРЪЗКИ С ПАНАИРИТЕ В ШАМПАН (XII–XIII в.)

Тази карта вади на показ икономическата общност и биполярността на Европа през XIII в., Нидерландия на север, Италия на юг (Из Х. Аман. Ibid., p. 79)

нето на Шампан през 1237 г. от Филип Смели и присъединяването ѝ към френската корона при Филип Хубави[110] през 1284 г. е сложило край на панаирите? Панаирите западат поради много други причини в последните години на XIII в., който иначе е много благоприятен за тях. Забавянето на икономиката засяга първо стоките. Кредитните операции продължават още известно време докъм 1310–1320 г.[111] Тези дати съвпадат с кризите, които разтърсват европейския континент от Флоренция до Лондон и загатват, още преди Черната чума, за голямата рецесия през XIV в.

Тези кризи силно засягат просперитета на панаирите. Но допълнителна роля в това отношение изиграва създаването в края на XIII и началото на XIV в. на постоянната конкурентна морска връзка през Гибралтар между Средиземно и Северно море. Първата редовна връзка е изградена от Генуа през 1277 г. След това тя е последвана и от другите италиански градове.

По същото време се развива и друга сухоземна връзка. Западните алпийски пътища Монсени и Симплон губят значението си за сметка на източните Сен Готар и Бренер. През 1237 г. мостът над Ройс отваря пътя на Сен Готар[112]. Германия и Централна Европа отбелязват подем, дължащ се на просперитета на сребърните и медните мини, на прогреса в земеделието, зараждането на памучната идустрия и развитието на пазарите и тържищата. Забелязва се експанзия на германските търговци във всички западни и балтийски страни, както и в Източна Европа, шампанските панаири и Венеция, където през 1228 г. е създаден *Fondaco dei Tedeschi*[113].

Дали привлекателността на стокообмена през пътя Бренер обяснява закъснението на Венеция (чак до 1314 г.) да последва генуезците в морските пътища към Брюге? Това е несъмнено, като се има предвид ролята на немските сребърни мини в търговията на Леванта. Впрочем мрежата от сарафски кантори много рано покрива градовете от Горна Германия и Рейн. Те играят същата роля както търговците банкери в Брюге или Шампан[114]. Старото френско място за срещи започва да бъде заобикаляно в полза на конкурентните морски и сухоземни пътища.

Често се твърди, че тържищата в Шампан са пострадали от „търговска революция“, от налагането на нов вид търговия, в която търговецът си стои в дюкяна или кантората, разчита на своите представители и на специализирани превозвачи и управлява сделките си от разстояние. Но в действителност търговията не е ли познавала много преди тържищата в Шампан тази практика? А и какво пречи новата практика да се наложи в Провен или Троа?

Пропуснат шанс за Франция

Кой може да каже доколко тържищата в Шампан са печелившн за френското кралство и специално за Париж?

Ако политически структурираното след Филип Август кралство (1180–1223) несъмнено се превръща в най-брилянтната от европейските държави още преди Луи IX Свети (1226–1270), то това е функция от общия подем на Европа, но и от факта, че европейският гравитационен център е само на един-два дни път от столицата му. Париж става добро пазарно място и остава такова чак до края на XV в. Градът се възползва от съседството на толкова делови мъже. В същото време той приютява и институциите на френската монархия. Напълва се с паметници, разполага с най-блестящия от европейските университети, където избухва научна революция вследствие на преоткриването на Аристотел. През този „велик век (XIII в.), казва Аугусто Гуцо, ...всички гледат към Париж. Много италианци там са били ученици, а някои и учители, като свети Бонавентура и свети Тома."[115] Можем ли да твърдим, че това е векът на Париж? Това твърди *a contrario* заглавието на полемичната и страстна книга на Джузепе Тофанин, историк на хуманизма за XIII в. За него това е *Il Secolo senza Roma*[116]. Във всеки случай готиката, френското изкуство, се разпространява от Ил дьо Франс и не само сиенските търговци го разнасят в багажите си. Именно към този момент се отнася и процъфтяването на френските общини около Париж, Сюси ан Бри, Боаси, Орли и други между 1236 и 1325 г. благодарение на кралските услуги и освобождаването на селяните[117]. Това е моментът, когато Франция на Луи IX Свети поема водачеството на кръстоносните походи към Средиземно море. Може да се каже, че тя е един вид почетната стража на християнството.

Но в историята на Европа и Франция тържищата в Шампан са само посредник. Това е първият и последен път, когато европейската икономика ще бъде изградена около верига панаирни градове – при това континентални. Това също е първият и последен път, когато икономическият център на Запада се установява във Франция – богатство, което е загубено, без да бъде осъзнато от отговорните за френската съдба[118]. Но това, което се случва при последните Капетинги, задълго изкарва Франция от играта. Развитието на пътищата север–юг между Германия и Италия, морската връзка между Средиземно и Северно море изграждат предпочитания път на капитализма. Той заобикаля Франция от разстояние. Ако изключим Марсилия и Ег Морт, голямата търговия и капитализмът са почти изцяло извън френското пространство. По време на Стогодишната война и след нея то е едва полуотворено за тях.

Но едновременно с френската икономика извън играта остава и териториалната държава, и то много преди рецесията, съвпадаща със Стогодишната война. Ако френското кралство беше поддържало единството и силата си, може би италианският капитализъм нямаше да има такова поле за изява. Но вярно е и обратното. Новите пътища на капитализма демонстрират огромната мощ на градовете-държави в Италия и Нидерландия. Това не може да не засегне зараждащите се териториални държави като Англия, Франция или Испания.

ЗАКЪСНЯЛОТО ПРЕВЪЗХОДСТВО НА ВЕНЕЦИЯ

Франция губи позициите си в Шампан. Кой се възползва от това? Нито фландърските панаири, нито Брюге (обратно на това, което твърди Ламберто Инкарнати[119]) въпреки създаването на прочутата борса през 1309 г. Корабите, търговците, ценните стоки, парите, кредитът идват най-вече от юг, това го казахме. „Професионалистите на кредита, отбелязва самия Ламберто Инкарнати[120], в голямата си част са италианци." И балансът в плащанията на Нидерландия чак до края XV в. е в полза на южняците[121].

Ако гравитационният център беше останал на половината път между Северно и Адриатическо море, той можеше да се фиксира в Нюрнберг например, където се срещат десетина важни пътища, или в Кьолн, най-големия немски град. Ако Брюге или някой друг панаирен център като Шампан не се налага, то е може би защото Италия вече няма същата нужда от Севера. Тя развива във Флоренция и Милано свои собствени индустриални центрове, които са подръка на нейните търговци. Флоренция, чиято дейност досега е била боядисването на платовете от Север, преминава от *Arte di Calimala* към *Arte della Lana* и индустриалното ѝ развитие е бързо, зрелищно.

Огромно значение има упадъкът, който години наред подготвя терена за апокалиптичната Черна чума и за регреса в икономическия живот, настъпил след нея. Както видяхме[122], кризата и промяната на тенденцията допринасят за влошаването на действащите системи, елиминират най-слабите, засилват сравнителното надмощие на най-силните, въпреки че кризата не подминава и тях. Италия не остава настрана. Тя също е разтърсена от кризата. Но за нея да се затвори в себе си означава да се затвори в Средиземно море, което си остава най-активната зона и сърцето на най-печелившата външна търговия. Спрямо общия упадък на Запада Италия, както казват икономистите, се оказва в „зона на завет": за нея остава най-доброто от търговския трафик. Играта на златото[123], опитът ѝ в областта на парите и кредита я предпазват. Нейните градове-държави са машини,

които се управляват много по-лесно от тежките териториални държави. Те могат да живеят на широка нога в тази тясна конюнктура. Трудностите са за другите, особено за големите териториални държави, които страдат и понасят щети. Средиземноморието и активна Европа както никога се ограничават в архипелага от градове.

Следователно няма нищо учудващо, че съревнованието вече е само между италианските градове.Особено между Венеция и Генуа, които си оспорват скиптъра в името на страстите и интересите си. И едната, и другата могат да победят. Тогава защо Венеция печели победата?

Генуа срещу Венеция

През 1298 г. Генуа разгромява венецианската флота при Курзола. Осемдесет години по-късно, през август 1379 г., тя завладява Киоджа, малко риболовно пристанище, което контролира един от изходите към Адриатика от венецианския залив[124]. Гордият град на свети Марко изглежда загубен, но като по чудо обръща в своя полза ситуацията: Ветор Пизани през юни 1380 г. възвръща Киоджа и разгромява генуезката флота[125]. Подписаният през следващата година мир формално не дава никакви изгоди за Венеция[126]. Но това е началото на оттеглянето на генуезците. Те повече няма да се върнат в Адриатика – неоспоримо доказателство за превъзходство на Венеция.

Не е лесно да се разбере това поражение и последвалият го триумф. След Киоджа Генуа не е зачеркната от списъка на богатите и мощни градове. Тогава защо спират сраженията в огромното затворено пространство на Средиземноморието, където двата съперника дълго време биха могли да си нанасят удари, да ограбват крайбрежията, да пленяват конвои, да разрушават галери или да използват услугите на чужди владетели: анжуйския, унгарския, арагонския или византийския?

Може би именно продължителният просперитет, благоприятните търговски сделки позволяват да бъдат водени дълго време тези ожесточени битки, които не са смъртоносни. Сякаш всеки път раните и белезите зарастват от само себе си. Ако след Киоджа войната бележи край, то не е ли защото към 1380 г. дългият период на растеж безапелационно приключва? Войните, малки или големи, се превръщат в много скъп лукс. Налага се мирно съжителство. Още повече че интересите на Генуа и на Венеция, търговски и колониални сили (а тъй като са колониални, следователно са достигнали един напреднал стадий на капитализъм), не диктуват да се воюва до унищожението на една от двете. Капиталистическото съперничество винаги допуска известна доза съучастничество, дори между убедени противници.

Така или иначе аз не вярвам, че успехът на Венеция се дължи на съвършенството на капитализма ѝ, превъзнасян от Оливър С. Кокс[127] като раждане на нов оригинален модел. Никой историк не може да оспори уникалната модерност и напредничавостта на Генуа в движението ѝ по капиталистически път. От тази гледна точка Генуа е много по-модерна от Венеция и може би затова е по-уязвима. Може би едно от предимствата на Венеция се състои в това, че е по-предпазлива, по-разумна. А географското ѝ разположение очевидно я облагодетелства. Да напуснеш лагуната означава да навлезеш в Адриатика, а за един венецианец това е все едно да си стоиш у дома. За генуезеца да напусне града си означава да навлезе в Тиренско море. То е прекалено обширно, за да бъде ефикасно контролирано, и в действителност принадлежи на всекиго[128]. И тъй като Изтокът е основният източник на богатства, то по-голямата му дотъпност за Венеция е предимство. Когато „монголският път" е прекъснат към 1340 г., изпреварвайки съперниците си, Венеция първа се появява след 1343 г. в пристанищата на Сирия и Египет, които намира отворени[129]. Освен това от италианските градове Венеция е най-тясно свързаната с Германия и Централна Европа, които са най-сигурният ѝ клиент за памука и подправките, както и привилегирован източник на бял метал – господарят на търговията в Леванта.

Мощта на Венеция

В края на XIV в. върховенството на Венеция е неоспоримо. През 1383 г. тя окупира остров Корфу, особено важен за корабоплаването на входа и изхода на Адриатика. Без особени усилия, макар и на немалка цена[130], завладява между 1405 и 1427 г. градовете от своята „твърда земя", Падуа, Верона, Бреша, Бергамо[131]. Сега я защитава цял слой от градове и територии. Окупацията на тази континентална зона, където икономиката ѝ е проникнала преди много време, се вписва в един общ показателен процес. По същото време Милано олицетворява Ломбардия, Флоренция се налага в Тоскана и завладява съперника си Пиза през 1405 г., Генуа разширява своето господство над двете си „реки" към Леванта и Понанта* и завзема пристанището на Савона, нейната съперница[132]. Наблюдава се експанзия на големите италиански градове за сметка на градовете с помалка тежест. В общи линии това е съвършено класически процес.

---

* *Т.е. към Изтока и Запада; Понант означава както западна посока, така конкретно и Атлантическия океан. – Бел. прев.*

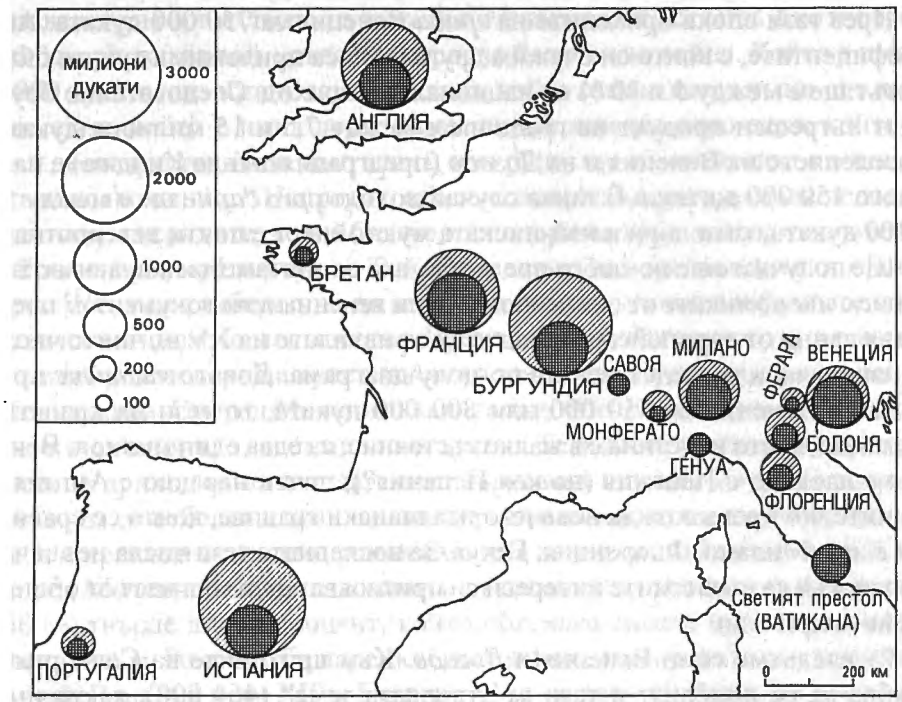

14. БЮДЖЕТИ ЗА СРАВНЕНИЕ: ВЕНЕЦИЯ УСТОЯВА НА КРИЗАТА ПО-ДОБРЕ ОТ ДРУГИТЕ ДЪРЖАВИ

Това графично изображение на венецианските постижения (Bilanci generali, I, 1912, pp. 98–99) сочи едновременно съответните обеми на европейските бюджети и тяхното повече или по-малко изразено свиване през първата четвърт на XV в. Посочените цифри горе вляво, най-достоверните, отговарят на най-тъмния кръг и безусловно на 1423 г. По-светлият кръг обозначава предишните бюджети, които очевидно са били доста по-значителни

Още преди това Венеция успява да се сдобие с империя, скромна по размери, но с учудваща стратегическа и търговска стойност поради разположението си на търговските пътища за Леванта. Една разпръсната империя, която предварително напомня (като имаме предвид пропорциите) тази на португалците или холандците в Индийския океан, според англосаксонската схема наречена *trading posts Empire*. Тоест серия от търговски постове, които сами по себе си са една дълга капиталистическа система. Една „финикийска“ империя, както бихме казали.

Мощта и богатството вървят заедно. Това богатство (следователно и тази мощ) може да бъде проверено чрез бюджетите на Сеньорията, нейните *Bilanci*[133] и чрез известната тържествена реч на стария дож Томасо Мочениго малко преди смъртта му през 1423 г.

През тази епоха приходите на *града* Венеция са 750 000 дуката. Ако коефицентите, с които си служим другаде[134], са приложими тук, то бюджетът ще е между 5 и 10 % от националния приход. Следователно брутният вътрешен продукт на града ще е между 7,5 и 15 милиона дуката. Населението на Венеция и на *Догадо* (предградията ѝ до Киоджа) е най-много 150 000 жители. В такъв случай доходът *pro capite* ще е между 50 и 100 дуката, като дори и най-ниската му стойност е почти невероятна.

Ще получим още по-добра представа, ако се опитаме да направим сравнение с икономиките от онази епоха. Един венециански документ[135] представя данни от европейските бюджети от началото на XV в., чиито числа са използвани в представената по-долу диаграма. Докато *чистите* приходи на Венеция са 750 000 или 800 000 дуката, то тези на кралство Франция, което наистина е в жалко състояние, са едва един милион. Венеция е наравно с Испания (но коя Испания?), почти наравно с Англия и значително превъзхожда повечето италиански градове, които се сравняват с нея: Милано, Флоренция, Генуа. За последната тези числа не значат много, тъй като частните интереси си присвояват огромна част от обществените приходи.

Разгледахме само Венеция и *Догадо*. Към приходите на Сеньорията трябва да се прибавят и тези от „твърдата земя" (464 000), както и от „морската" империя (376 000). Общата сума (1 615 000 дуката) поставя венецианския бюджет на първо място в цяла Европа. Дори повече, отколкото изглежда. Защото ако приемем, че населението във венецианското пространство (Венеция, „твърдата земя" и империята) е около милион и половина жители (в най-добрия случай), а това на Франция при Шарл VI – петнайсет милиона (най-грубо сметнато), то излиза, че последната при същото богатство би трябвало да има 10 пъти по-голям бюджет, тоест 16 милиона. Френският бюджет е едва един милион, това подчертава чудовищното превъзходство на градовете-държави спрямо „териториалните" икономики. Също така ни кара да се замислим какво означава за един град или по-точно за шепа хора ранната концентрация на капитализма. Друго интересно сравнение: документът хвърля светлина върху бюджетните спадове през XV в., за съжаление без да уточнява през коя точно година започва споменатият спад. Спрямо старата норма английският бюджет намалява с 65 %, този на Испания (но коя Испания?) – със 73 %, докато този на Венеция – само с 27 %.

Друго свидетелство е тържествената реч на дожа Мочениго, която едновременно е завещание, статистика и политическа инициатива[136]. Преди смъртта си старият дож прави отчаяно усилие да спре Франческо Фоскари, войнолюбецът, който го наследява на 15 април 1423 г. и ръководи съдбините на Венеция до 23 октомври 1457 г., датата на оттеглянето му. Старият дож обяснява на тези, които го слушат, предимствата на мира за

запазването на богатството на държавата и частните граждани. Ако изберете Фоскари, казва той, „съвсем скоро ще бъдете във война. Който е имал 10 000 дуката, ще остане само с хиляда, който е имал десет къщи, ще има само една, който е имал десет наметки, ще намери само една, който е имал десет фустана или панталона, или ризи, ще се озове едва с един, и така за всяко нещо..." Напротив, ако се поддържа мирът, „ако последвате съвета ми, ще видите, че ще бъдете господари на християнското злато".

Това е език, който учудва. Той предполага, че венецианците от онова време могат да разберат, че да запазят дукатите, къщите и фустите си е пътят на истинското могъщество. Чрез търговия, а не чрез оръжия могат да станат „господари на християнското злато", тоест на цялата европейска икономика. Според Моченито капиталът, който се инвестира всяка година в търговията, е десет милиона дуката. Тези десет милиона, освен два милиона приход от капитала, носят търговска печалба от два милиона. Трябва да се отбележи този начин на разграничаване на търговската печалба и прихода от инвестирания капитал, които са съответно от по 20%. Според Моченито възвръщаемостта от далечната търговия във Венеция е 40 %, твърде висок процент, който обяснява силата на венецианския капитализъм. Зомбарт би нарекъл „детинщина" говоренето за капитализъм във Венеция през XII в. Но през XV в. какво друго име да дадем на света, който прозира в удивителната реч на Моченито?

Четирите милиона годишен търговски приход, изчислени от самия дож, според мен са половината или дори една четвърт от общия приход на града. Речта на Моченито дава между другото и някои данни за търговията и флотата на Венеция. Те подкрепят изчисленията ни. Не противоречат и на това, което знаем за дейността на *Zecca,* венецианския монетен двор (който в една по-късна епоха, наречена „упадъка на Венеция", става инфлационен). *Zecca* действително сече в последните години на XVI в. около 20 милиона дуката годишно, сребърни и златни монети[137]. Това позволява да предположим паричен поток, който достига до 40 милиона[138]. Какво учудващо има в това, при условие че търговците ѝ държат основния морски трафик, пипера, подправките, сирийския памук, житото, виното, солта? Още Пиер Дарю в своята класическа и все още полезна *История на Венеция* (1819)[139] отбелязва „колко печеливша за Венеция е търговията със сол". Именно поради това Сеньорията е загрижена за контрола над солниците в Адриатика и по бреговете на Кипър. Всяка година от Унгария, Хърватия и дори от Германия повече от 40 000 коня идват да товарят сол от Истрия[140].

Друг показател на венецианското богатство е огромната концентрация на мощ, каквато представлява нейният Арсенал, броят на галерите, товарните ѝ кораби, системата на *galere da mercato*, към която пак ще се върнем[141]. Не по-малко показателно е разхубавяването на града, който мал-

ко по малко през XV в. придобива нов вид. Улиците от пръст са павирани, мостовете и кейовете от дърво са заменени от мостове и *fondamenta* от камък (наблюдава се едно „вкаменяване“ на столицата, което освен лукс е и необходимост), без да броим другите дела в името на урбанизацията: копаенето на кладенци[142] или почистването на градските канали, чиято смрад понякога става непоносима[143].

Всичко това е част от една политика на престиж, която може да е средство за господство както за една държава, така и за един град или индивид. Правителството на Венеция е твърдо убедено в нуждата да се разхубави градът, *„non sparangando spexa alguna come e conveniente a la beleza sua“* (без да се икономисват разходите, необходими за красотата)[144]. Работите по реконструкцията на Палата на дожите вървят почти без прекъсване. В Риалто Векио през 1459 г. е издигната новата Лоджия, нещо като търговска борса срещу *Fondaco dei Tedeschi*[145]. От 1421 до 1440 г. Контарини ще построят *Ca' d'Oro* на *Canal Grande*, където новите дворци ще се множат. Несъмнено тази строителна треска е обща за множество италиански, а и не само италиански градове. Но да се строи във Венеция, върху хиляди пилони, забити в пясъка и калта на залива, с камъни, докарани от Истрия, е определено колосален разход[146].

Естествено силата на Венеция се проявява бляскаво и в политически план. Там тя е ненадмината. Още от много рано тя изпраща посланиците си, нейните *oratori*. В услуга на политиката ѝ са също армии от наемници. Парите ги наемат, парите ги купуват, те ги разместват по шахматната дъска на битките. Те не винаги са най-добрите войници. *Condottieri* ще измислят войните, в които взаимно любезно ще се преследват, без да се стигнат[147]. „Странни войни“ като тази през 1939–1940 г. Но Венеция успява да неутрализира хегемонистичните амбиции на Милано. Тя взима участие при подписването на мира в Лоди (1454), който създава или поскоро консервира италианското равновесие на силите. При втората Ферарска война (1482–1483) Венеция успешно се съпротивлява срещу съперниците си, които мечтаят да я изтласкат обратно в морето, чиято съставна част е била преди това[148]. През 1495 г. тя отблъсква френския крал Шарл VIII, който предната година много лесно успява да стигне до Неапол – красноречиво свидетелство за мощта на един изключително богат град-държава. Приюли в неговите *Diarii*[149] с право е горд от невероятното събиране на посланиците на всички владетели в Европа заедно с представителя на султана, от което ще възникне антифренската лига от 31 март 1495 г., призвана да защити бедната Италия, завладяна от един отвъдалпийски крал. Тази Италия, чиито „бащи са венецианските защитници на християнството“[150].

Венецианският свят-икономика

Светът-икономика с център Венеция, източникът на нейната мощ, не се очертава ясно върху картата на Европа. На изток границата ѝ е на височината на Полша и Унгария. На Балканите тя е доста мътна поради напредващото турско завоевание, още *преди* превземането на Константинопол (1453), което постепенно се разпростира на север. Адрианопол е овладян през 1361 г. Битката при Косово, след която рухва Сръбското царство, е през 1389 г. За сметка на това на запад няма никакво колебание: цяла Европа е под похлупака на Венеция. Както и Средиземно море, заедно с Константинопол (до 1453 г.) и черноморското пространство, използвано още няколко години след това в полза на Запада. Ислямските страни, които турците още не са завладели (Северна Африка, Египет и Сирия), са отворени за християнските търговци от Сеута, станала португалска през 1415 г., до Бейрут и Триполи в Сирия. Но те запазват единствено за себе си дълбоките пътища във вътрешността на страните си в посока към черна Африка, Червено море и Персийския залив. Подправките, дрогата и коприната са донасяни в пристанищата на Леванта. Западните търговци трябва да ги очакват там. Още по-трудно от начертаването на границите на общността е разделянето на зоните, които я съставят. Несъмнено централната зона е лесна за определяне. Заявленията на Томазо Моченигo, цитирани преди това, разкриват преференциалните отношения на Венеция с Милано, ломбардските градове, Генуа и Флоренция. Този архипелаг от градове, простиращ се на юг до линията, свързваща Флоренция и Анкона, и на север до Алпите, е без съмнение сърцето на света-икономика, доминиран от Венеция. Но това пространство, изпъстрено с градове-звезди, продължава на север и отвъд Алпите като своеобразен Млечен път от търговски градове: Аугсбург, Виена, Нюрнберг, Ратисбон, Улм, Базел, Страсбург, Кьолн, Хамбург и дори Любек и завършва с мощната маса от нидерландски градове (над която все още грее Брюге) и двете английски пристанища: Лондон и Саутхемптън (*Антон* за южняците).

Европейското пространство е разделено на две от оста Венеция – Брюге – Лондон. На север от тази основна ос, както и на юг, обширни зони, които са доста по-слабо оживени, остават периферни. А центърът, противно на елементарните правила, предизвикали шампанските панаири, се намира в края на оста, на връзката ѝ със средиземноморската ос, която от запад на изток е основната линия на далечната търговия на Европа, главен източник на печалба.

Отговорността на Венеция

За всичко произтичащо от въпросното централно положение има и друга допълнителна причина: икономическата политика на Венеция, която сама прилага същите методи, от които страдат нейните търговци, затворени в небезизвестните *fondouks* (улица или последователни сгради) в ислямските страни[151]. Венеция създава същото за немските търговци. Едно задължително сегрегационно място – *Fondaco dei Tedeschi*[152] – точно срещу моста „Риалто". Всички немски търговци трябва да оставят там стоките си, да се настанят в една от предвидените за това стаи и да продават стоките си под строгия контрол на агентите на Сеньорията. А парите от продажбите да вложат във венециански стоки. Все ограничения, от които германският търговец не спира да се оплаква. Той е изключен от далечната търговия, която Венеция ревниво пази за своите *cittadini, de intus et extra*. Ако в нея се намеси германец, неговите стоки ще бъдат конфискувани.

За сметка на това Венеция практически забранява на собствените си търговци да продават директно в Германия[153]. Резултатът е задължението на германците лично да пътуват до Венеция, да купуват оттам платове, памук, вълна, коприна, подправки, пипер, злато... Тоест обратното, което ще направят португалците след пътешествието на Васко да Гама, когато ще разположат своята *feitoria*[154] в Антверпен и ще донасят сами пипера и подправките на клиентите от Севера. Разбира се, немските купувачи могат да отидат и отиват в Генуа, която е отворена за тях без много ограничения. Но Генуа е по-скоро пристанище за връзка с Испания, Португалия и Северна Африка. Там те не могат да намерят нищо повече от това, което намират във Венеция. Тя е нещо като универсален склад, какъвто по-късно (много по-голям) ще бъде и Амстердам. Как да устоиш на удобствата и изкушенията на един град, който е център на света-икономика? Цяла Германия участва в играта. Тя предава на търговците на Серенисимата желязо, кинкалерия, платове и след средата на XV в., в големи количества бял метал, част от който венецианците разменят в Тунис срещу златен прах[155].

Не бива да се съмняваме, че става въпрос за съзнателна политика на Венеция, защото тя налага това на всички градове, които са ѝ повече или по-малко подчинени. Целият износ от „твърдата земя", от островите ѝ в Леванта или от градовете на Адриатика задължително минава през венецианското пристанище (дори да става въпрос за стоки за Сицилия или за Англия). Така че Венеция съзнателно обсебва в своя полза подчинените ѝ икономики, в това число и немската. Тя се храни от тях. Пречи им да действат според желанията им и според собствената им логика. Ако Лиса-

бон след Великите географски открития беше накарал корабите от север да идват в пристанището му за подправки и пипер, щеше да разчупи или поне да разклати господството на Антверпен. Но може би му липсват необходимите сили, търговският и банковият опит на италианските градове. Примката на *Fondaco dei Tedeschi* е в еднаква степен следствие и причина за венецианското превъзходство.

Galere da mercato

Връзката на Венеция с Леванта и Европа дори по времето на превъзходството на града на свети Марко поставя не един проблем, особено този за транспорта през Средиземно море и Атлантика, тъй като преразпределението на скъпоценните стоки засяга цяла Европа. При благоприятна конюнктура всичко се регулира от само себе си. Ако конюнктурата се влоши, трябва да се прибегне до сериозни средства.

Системата на *galere da mercato* е следствие от мерките на *управляваната икономика*, която трудните времена налагат на Венецианската държава. Създадена е в началото на XV в. в отговор на една продължителна криза и представлява нещо като *dumping* (думата е на Джино Лудзато). Тази система едновременно е държавно предприятие и общност от ефикасни частни съдружия. Истински морски *pool* на износителите[156], стремящ се да намали транспортните разходи и да остане конкурентоспособен спрямо чужденците, тоест непобедим. Сеньорията след 1314 г., най-вероятно през 1328 г., построява в Арсенала си *galere da mercato*, търговски кораби (в началото от по 100 тона, после те достигнали до 300 тона), способни да поберат в трюмовете си еквивалента на товарен влак с 50 вагона. При влизане или излизане от пристанището галерите използвали гребла, през останалото време плавали на платна, както най-обикновените тумбести кораби. Те със сигурност не са най-големите търговски кораби от онази епоха, тъй като геуезките платноходи през XV в. достигат и дори надхвърлят 1000 тона[157]. Но това са сигурни кораби, които са защитавани от стрелци и войници с прашки. По-късно ще бъдат снабдени и с оръдие. Сред стрелците с прашки (*ballestieri*) Сеньорията наема обеднели благородници. Това е нейният начин да им помогне.

Всяка година галерите се дават под наем на търг. Патрицият, който е сметнат за *incanto*, на свой ред получава от другите търговци навло в зависимост от натоварените от тях стоки. Това е „частно" използване на средства, построени от „обществения" сектор.

Дали ползвателите пътуват и влагат всичко заедно „*ad unum denarium*" (тоест създавайки един *pool*) или правят компания за товаренето и обратния курс на една-единствена галера, Сеньорията благоприятства тези прак-

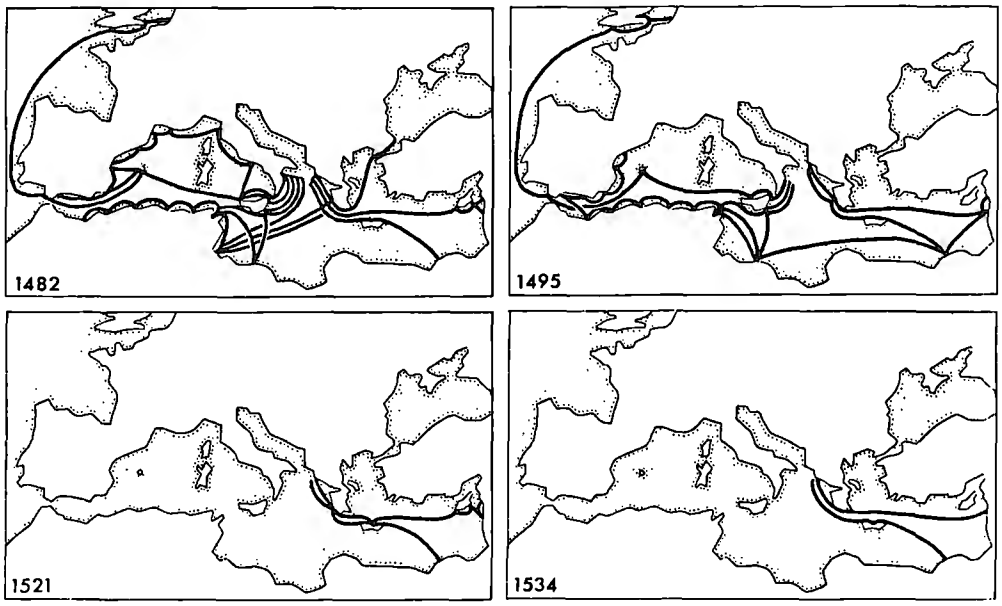

15. ВЕНЕЦИЯ: ПЪТУВАНИЯТА НА GALERE DA MERCATO

Тези четири скици, отделени от дългата серия, публикувана от Алберто Тененти и Корадо Виванти, in Annales E.S.C., 1961, обобщават етапите на упадък на старата система на galere da mercato и техните конвои (Фландрия, Ег Морт, Страната на берберите, „Трафего", Александрия, Бейрут, Константинопол). Всички тези маршрути са в употреба през 1482 г. През 1521, както и през 1534 г. оцеляват единствено плодотворните връзки с Леванта. За да се опростят схемите, търговските маршрути са отбелязани от излизането от Адриатика, а не от Венеция

тики, които по принцип дават равни шансове на всички участници. Дори *pool*-ове, отворени за всички търговци, са често срещани при закупуването на памук от Сирия или пипер от Александрия в Египет. За сметка на това Сеньорията разваля всеки картел, който ѝ изглежда, че налага някакъв монопол.

Документите, запазени в *Archivio di Stato* на Венеция, позволяват да се възстановят пътуванията на *galere da mercato* година по година, да се види как се променя огромният октопод, който Сеньорията е простряла из Средиземноморието, и ръката, която е насочила след 1314 г. към Брюге (или по-точно към пристанището му в Еклуз) със създаването на *galere di Fiandra.* Нека читателят обърне внимание на обяснителните схеми. Апогеят на системата без съмнение е към 1460 г.[158], когато Сеньорията създава любопитната линия на *galere di trafego*, която усилва натиска по посока на Северна Африка и суданското злато. После тази система ще се сблъска с неуспехи и ще се разпадне през XVI в. Но разпадът ѝ ни интересува помалко от предхождащия го успех.

Венеция, един специфичен капитализъм V

Оливър Кокс[159] отдава венецианския триумф на ранната капиталистическа организация. Според него капитализмът е бил роден, измислен във Венеция, след което се е усъвършенствал. Можем ли да вярваме на това? По същото време, а дори и по-рано от Венеция съществуват и други капиталистически градове. И ако Венеция не беше заела своето ръководно място, то тя несъмнено лесно щеше да бъде окупирана от Генуа. В действителност Венеция не расте като единствена по рода си, а сред мрежа от активни градове, на които епохата е подсказала едни и същи решения. Често дори Венеция не е в основата на истинските нововъведения. Тя е доста назад от градовете пионери на Тоскана в областта на банковото дело или създаването на мощни компании. Не тя сече първите златни монети, а Генуа в началото на XIII в., после Флоренция през 1250 г. (дукатът, наречен скоро *sequin*, се появява едва през 1284 г.[160]). Не Венеция измисля двойното счетоводство, а Флоренция[161], където първият образец от края на XIII в. е запазен в документите на компаниите на Фини и Фаролфи[162]. Именно Флоренция, а не морските градове, се отказва от посредничеството на нотариуси (удобно улеснение) за сключването на морски застраховки[163]. Именно във Флореция започва развитието на индустрията и тя неоспоримо навлиза в стадия, наречен манифактура[164]. Именно Генуа извършва първата *редовна* морска връзка с Фландрия през Гибралтар (огромно нововъведение). Именно Генуа и братята Вивалди, на гребена на новаторското въображение, се опитват през 1291 г. да открият директен път към Индиите. Към края на 1407 г. пак Генуа, разтревожена от португалските пътешествия, ще предприеме разузнавателна експедиция с Малфанте до златото на Туат[165].

От гледна точка на капиталистическите техники и предприятия Венеция е по-скоро изостанала, отколкото напреднала. Дали това трябва да бъде обяснено чрез преференциалния ѝ диалог с Изтока (една традиция), докато другите градове в Италия са ангажирани със Запада много повече от нея, свят, който тепърва се създава? Лесното богатство на Венеция може би я кара да бъде в плен на стари решения, докато другите градове, изправени пред повече случайни събития, са принудени да бъдат по-хитри и инициативни. Но това не пречи във Венеция да бъде изградена система, която още при първите ѝ крачки да постави всички проблеми на отношенията между капитал, труд и държава. Отношения, които думата капитализъм ще включва все повече и повече по време на дългата си последваща еволюция.

В края на XII и в началото на XIII в., *a fortiori* през XIV в. венецианският икономически живот вече разполага с всички средства: пазари, дю-

Венециански търговци разменят платове срещу произведения от Ориента. Марко Поло, Livre des merveilles (B.N., Ms. 2810)

кяни, магазини, тържищата в Сенса, Зека (монетния двор), Палатът на дожите, Арсеналът, Догана... И вече всяка сутрин на „Риалто" срещу сарафите и банкерите, разположени пред миниатюрната църквичка „Сан Джакомето"[166], се събират големите търговци – венецианци или чужденци, дошли от „твърдата земя", Италия и отвъд Алпите. Банкерът е там с перо и свитък в ръка, готов да запише преводите от сметка в сметка. Записването (*scritta*) е чудесен начин веднага да се оправят прехвърлянията между търговците чрез превод от сметка в сметка, без да се прибягва до монетите и без да трябва да се чака издължаването след панаирите. *Banchi di scritta*[167] позволяват на някои клиенти да надвишат сметките си. Понякога те издават *cedole*[168], нещо като банкноти, и вече играят с влоговете, които им се поверяват, освен ако държавата не ги взима назаем.

„Борсовите“ събирания на „Риалто“ определят курса на стоките, а по-късно и този на държавните заеми на Сеньорията (защото Сеньорията, която първоначално е живяла от данъци, сега все повече прибягва до заема[169]). Те фиксират и процента на морските застраховки. На две крачки от Риалто дори и днес *Calle della Sicurta* пази спомена от застрахователите през XIV в. Всички важни сделки се сключват из улиците близо до моста. Ако се случи някой търговец да е „лишен от правото да ходи на „Риалто“, тази санкция „означава, както показват многобройните молби за помилване, че е лишен от правото да се занимава с търговия“[170].

Много рано се установява търговска йерархия. Първото познато преброяване на венецианците, плащащи данък (1379–1380)[171], позволява да различим сред благородниците данъкоплатци (общо 1211) двайсетте или трийсетте най-богати семейства, да различим също и няколко забогатели *popolani* (общо шест), както и няколко прилично богати съдържатели на магазини, месари, обущари, зидари, производители на сапун, бижутери, бакали – тези последните държат първенство.

Разпределението на венецианското богатство е вече доста неравномерно и печалбите от търговския трафик се натрупват в най-различни джобове, важни или скромни. Те не спират да се инвестират и реинвестират. Корабите, огромни плаващи домове, както по-късно ще каже Петрарка, са почти винаги разделени на 24 карата (всеки собственик държи известен брой от тях). Корабите са капиталистически още от началото на играта. Стоките, които се товарят обикновено, са платени на кредит. Колкото до заемането на пари, *mutuo*, то съществува открай време и обратно на това, което бихме си помислили, не навлиза в тресавището на лихварството. Доста рано венецианците приемат „законността на кредитните операции с критерия на бизнесмени“[172]. Това не означава, че лихварският заем (в смисъла, който приписваме на тази дума) също не се практикува при много висока лихва (тъй като нормалният процент *secundum usum patriae nostrae* е вече 20 %), като при това се взимат залози, които впоследствие остават в ръцете на заемодателя. По такъв начин семейство Зиани през XIII в. се сдобиват с по-голяма част от терените около площад „Сан Марко“ и по протежението на *Mercerie*. Но навсякъде преди модерната банкова организация лихварството е било едно необходимо зло. В навечерието на войната в Чиоджя, която жестоко разтърсва Венеция, тя се примирява да приеме първата *condotta* (1382–1387[173]) от еврейски лихвари, които заемат пари на обикновените граждани, а понякога и на самите патриции.

Но търговският заем, *mutuo ad negotiandum*, е нещо съвсем друго. Той е необходимо средство за търговията. Лихвеният му процент, макар и висок, не се смята за лихварски, тъй като в общия случай е на същото ниво, както и заемът от банкерите. В девет от десет случая той е свързан с

договори за съдружие, наречени *colleganza*, появили се най-малко след 1072–1073 г.[174] Скоро те започват да се срещат в две разновидности. При едностранната *colleganza* заемодателят (наречен *socius stans*, съдружник, който остава на място) дава известна сума на *socius procertans* (съдружник, който пътува). При завръщането му, когато се оправят сметките, пътуващият, след като върне получената преди заминаването му сума, запазва една четвърт от печалбата, останалото остава за капиталиста. При двустранната *colleganza* заемодателят финансира само три четвърти от сумата, *socius procertans* влага труда си плюс една четвърт от капитала. Разделянето на печалбата тогава е по равно. Втората *colleganza*, както смята Джино Лудзато[175], неведнъж служи за замаскиране на това, което в едностранната *colleganza* би минало за лихварство. Нека думата да не ни обърква, *colleganza* абсолютно си прилича с *commenda* от другите италиански градове, чийто еквивалент намираме по различно време както в Марсилия, така и в Барселона. Във Венеция думата *commenda*[176] има значение на склад, затова е трябвало друг термин за обозначаване на морския заем.

При тези условия може да се разбере позицията на Андре Е. Сайю[177] от 1934 г., приета от повечето историци, в това число и от Марк Блох[178]: във Венеция между 1050 и 1150 г. има „раздалечаване", разделение между капитала и труда. Нали *socius stans* е капиталистът, който стои вкъщи? Съдружникът му на борда на кораб пътува до Константинопол или Тана, или Александрия... Когато корабът се върне, труженикът се представя с парите, взети назаем, и с плодовете на тези пари, ако пътуването е било плодоносно. Следователно капиталът е от едната страна, а трудът от другата. Но нови документи, открити след 1940 г.[179], ни задължават да преразгледаме това прекалено опростено обяснение. Първо, *socius stans* въпреки името си не спира да пътува. През разглежданата от нас епоха (преди и след 1200 г.) той е в Александрия в Египет, в Сен Жан д'Акър, във Фамагуста и още по-често в Константинопол (показателен детайл за това доколко венецианското богатство е натрупано в рамките на самата византийска икономика). Колкото до *socius procertans*, той няма нищо общо с измъчения работник. Освен че при всяко пътуване представлява до десетина *colleganze* (което му гарантира значителни печалби, ако всичко е наред), той често е кредитор по един контракт и същевременно длъжник по друг.

Още повече че имената на заемодателите разкриват цяла гама от „капиталисти" или самозвани капиталисти, защото някои от тях са доста скромни[180]. Цялото население на Венеция заема парите си на търговците предприемачи. То създава нещо като търговско дружество, обхващащо целия град. Това вездесъщо, спонтанно предлагане на кредит позволява на търговците да работят сами или във временни сдружения от две или

три лица, без да се изграждат дългосрочни компании и без натрупване на капитал, нещо характерно за Флоренция.

Може би самото съвършенство на тази система, удобството на тази организация, тази капиталистическа самодостатъчност обясняват границите на венецианската предприемчивост. Банкерите ѝ, обикновенно чужди на града, са „привлечени единствено от дейността на градския пазар и не се чувстват заинтересувани от евентуално прехвърляне на дейността им навън, в търсене на клиенти“[181]. Вследствие на това Венеция въобще не може да се сравнява с авантюрите на флорентинския капитализъм в Англия или по-късно на генуезкия в Севиля и Мадрид.

Лесното получаване на кредит и улеснените сделки позволяват на търговеца да влиза от сделка в сделка: отплаването на кораб създава съдружие, завръщането му го разваля. И всичко започва отначало. Като цяло венецианците практикуват масивно инвестиране, но в краткосрочен план. Естествено по различно време са се появили дългосрочните заеми и инвестиции, и то не само във връзка с далечните морски предприятия като пътуванията до Фландрия. Те обслужват индустрията, както и други дейности на града. Заемът, *mutuo,* който в началото е твърде краткосрочен, постепенно се приспособява към постоянно повтарящите се дейности. Той може да трае и години. За сметка на това менителницата, която впрочем се появява късно през XIII в., се разпространява бавно[182] и по-често е инструмент на краткосрочния кредит. За времето на преместване от едно място до друго.

Икономическият климат на Венеция е специфичен. Налице е интензивна търговска активност, разделена на множество малки сделки. Появява се също *compagnia,* дългосрочното сдружение, но флорентинският гигантизъм не му е присъщ. Може би защото нито правителството, нито патрицианският елит са били действително оспорвани както във Флоренция и градът като цяло е бил сигурно място. Или защото търговският живот, който открай време се чувства удобно, се задоволява с традиционните средства, които вече са доказали ефективността си. Но природата на сделките също играе своята роля. Търговският живот на Венеция обхваща целия Левант. Това е търговия, която изисква огромни капитали. Мощната парична маса на венецианския капитал се използва почти изцяло, така че след всяко отплуване на галерите за Сирия градът е буквално изпразнен от звонкови монети[183]. Така по-късно ще е със Севиля при заминаването на флотилиите за Индиите[184]. Но завръщането на капитала е доста бързо: шест месеца, година. А отплуванията и пристиганията на корабите налагат ритъм на всички дейности в града. Така че ако Венеция изглежда специфична, то е защото Леванта обяснява от А до Я търговското ѝ поведение. Например смятам, че късното сечене на златния дукат (едва през 1284 г.) е поради това, че дотогава за Венеция е било по-лесно

да използва златната византийска монета. Дали девалвацията на хиперпера-та не я кара да промени политиката си[185]?

Още от началото Венеция се ограничава в уроците на своя успех. Истинският дож на Венеция, враждебен на всяка промяна, е миналото на Сеньорията, прецедентите, на които се позовават, както на съдържанието на закона. И сянката, която надвисва над величието на Венеция, е самото ѝ величие. Но не можем ли да кажем същото за Англия от XX в.? Един *leadership* в мащабите на света-икономика е мощ, която рискува да направи победителя сляп относно движението и промяната на историята.

А трудът?

Венеция е огромен град, вероятно с повече от 100 000 жители през XV в. и между 140 и 160 000 през XVI и XVII в. Но като се оставят настрана няколкото хиляди привилегировани – *nobili, cittadini,* духовници, – и бедняците и скитниците, огромна част от населението живее от труда на ръцете си.

Съществуват заедно два трудови свята: от една страна, неквалифицираните работници, които никоя организация не обединява и не защитава, включително и тези, които Фредерик Лейн нарича „морски пролетариат"[186] – носачи, товарачи, моряци, гребци. От другата страна е светът на *Arti,* занаятчийските съсловия, които образуват организираната рамка на занаятите в града. Понякога границата между двата свята е неясна. И историкът не винаги знае от коя страна да постави професиите, които среща. Несъмнено в първата група са разтоварачите по протежение на Големия канал, в *Ripa del Vin, Ripa del Ferro, Ripa del Carbon,* хилядите гондолиери или бедняците, които се записват в корабните екипажи пред Палата на дожите – истинска трудова борса[187]. Всеки записал се получава премия. Ако в уречения ден не се появи, той е издирван, арестуван, осъждан на глоба, двойно по-голяма от премията му, и закарван под стража на кораба, където заплатата му ще послужи да покрие дълга му. Друга важна група неорганизирани работници са тези, които извършват грубата работа в *Arti* на коприната и вълната. За сметка на това е изненадващо да видим, че *aquaroli,* които разнасят с лодките си прясна вода, *peateri,* водачите на шлепове, калайджиите и дори *pestrineri,* които разнасят млякото от къща на къща, са обединени в занаятчийски съсловия.

Ричард Тилден Рап[188] се опитва да пресметне количеството респективно на тези две маси работници, тоест общата *labour force* в града. Въпреки несъвършенството на източниците общите резултати ми изглеждат достоверни. Тъй като не се забелязва *никаква сериозна промяна* през XVI и XVII в., това показва в известна степен структурата на труда във Вене-

ция. През 1586 г., когато градът има 150 000 жители, трудовата сила включва малко по-малко от 34 000 души. Тоест, ако сметнем семейство по четири души за всеки работник, това прави почти цялото население с изключение на 10 000 души, които представляват тясната група на привилегированите. От тези 33 852 души, изброени от Рап, членовете на *Arti* са 22 504, а работниците, които бихме нарекли свободни – 11 348, тоест две трети за *Arti* и една трета за неорганизираните труженици.

Тази последната група, ако смятаме жените и децата, наброява около 40 000 души и има огромна тежест на пазара на труда във Венеция. Това е пролетариатът или дори субпролетариатът, който е необходим на цялата венецианска икономика. Но дали всъщност той е достатъчен за нуждите на Венеция? Малкото хора в залива и града не доставят достатъчно моряци, въпреки че доста рано на помощ пристига и чужд пролетариат, впрочем не винаги по собствено желание. Венеция го търси из Далмация и гръцките острови. Често тя попълва екипажа на галерите си в Кандия, а после и в Кипър.

В сравнение с това организираните „индустрии" изглеждат като един привилегирован свят. Не че животът на сдруженията протича според буквата на статутите им: съществуват и правото, и практиката. От придирчивата наблюдателност на държавата не убягват нито стъкларите в Мурано, нито *Arte della Seta*, която възниква преди пристигането на работниците от Лука към 1314 г., нито *Arte della Lana*, която се *възражда* през пролетта на 1458 г. според една декларация на Сената[189] и която трябва да бъде защитавана от самите венециански търговци, търсещи платове „като флорентинските", но в чужбина, във Фландрия или в Англия[190], където работната ръка е по-евтина и законодателството по-гъвкаво. Венецианската държава е твърде стриктна. Тя налага норми за качество, които фиксират размера на парчетата, избора на материите, броя на нишките, продуктите, използвани за боядисване. Това пречи на адаптацията на производството спрямо промяната на търсенето, макар че изграждат репутацията му главно из пазарите на Леванта.

Всички тези занаяти, нови или стари, от XIII в. се организират в *arti* (корпорации) и *scuole* (братства)[191]. Но тази самозащитна система не гарантира занаятчията нито срещу правителствена намеса, доста характерна за Венеция, нито срещу намесата на търговците. Вълненото изкуство, което процъфтява през XVI в., се развива и триумфира в рамките на една *Verlagssystem* с търговци, които често са чужденци, главно генуезци, установили се във Венеция. Дори старата корабостроителна индустрия след XV в. се подчинява на изискванията на търговците корабонаемници, които доставят необходимите средства за изплащането на заплатите и закупуването на суровините.

Първенство на индустрията?

Като цяло имаме един свят, контролиран от парите и от публичния авторитет. Публичният авторитет разполага с четири организма за надзор и арбитраж: *Giustizia Vecchia, Cinque Savii a la Mercanzia, Provveditori di Comun, Collegio alle Arti.* Дали именно този внимателен надзор и подсигуряването не обясняват учудващото социално спокойствие на Венеция? Тежки инциденти почти не се случват. Доброволните гребци настояват, но хленчейки, да получат неплатените си надници пред Палата на дожите[192] през февруари 1446 г. Огромният Арсенал, държавно предприятие с повече от 3000 работници, които всяка сутрин са свиквани на работа с голямата камбана на „Свети Марко", *Marangona*, се контролират особено строго. Ако възникнат подозрения за някакво вълнение, един или двама от неговите водачи са обесвани *impicati per la gola* и всичко си идва на мястото.

В никакъв случай венецианските *Arti* не се допускат до управлението, по подобие на тези във Флоренция. Те са държани на разстояние. Но това не обяснява социалното спокойствие във Венеция. Вярно е, че дори и обикновените хора в сърцето на света-икономика получават своя дял от капиталистическото богатство. Може би това е една от причините за общественото спокойствие? Заплатите са относително високи във Венеция. И каквито и да са, почти е невъзможно да бъдат върнати назад. Това е пункт, в който венецианските *Arti* успешно се защитават. Ще забележим, че в началото на XVII в. просперитетът на *Arte della Lana* е спрян от конкуренцията на тъкачите от Севера поради високите заплати на занаятчиите, от които те не желаят да се откажат[193].

Но ситуацията през XVII в. съответства на залеза на индустриалната дейност на града, която изнемогва пред близката конкуренция на „твърдата земя" и далечната на северните индустрии. За да разберем дали многобройната индустриална активност е основна черта на Венеция, както предполага Ричард Т. Рап, трябва да се върнем към XV и XVI в. Дали индустриалната дейност е съдба на доминиращите градове? Такъв е случая с Брюге, Антверпен, Генуа, Амстердам, Лондон. Готов съм да призная, че Венеция от XV в., имайки предвид високия брой на дейностите ѝ, качеството на техниките ѝ, превъзходството ѝ (всичко, за което Дидро говори, във Венеция съществува два века по-рано), е първият индустриален център в Европа. Тази констатация има огромна тежест за съдбата ѝ. Разрушаването на индустриалния ѝ просперитет в края на XVI и първите две десетилетия на XVII в. бележи нейния упадък. Но обяснява ли го? Причина за него ли е? Това е друг проблем. Превъзходството на търговския капитализъм над индустриалния най-малко до XVIII в. е неоспори-

мо. Трябва да се отбележи, че през 1421 г., като изброява богатствата на града, старият дож Приули не говори за индустриалното богатство. *Arte della Lana*, която несъмнено съществува от XIII в., изглежда, отново възобновява дейността си през 1421 г. след дълго прекъсване. Истинският ѝ разцвет е между 1580 и 1620 г. Най-общо казано, индустрията, изглежда, навлиза в богатството на Венеция с известно закъснение, като компенсация, като начин да се въздейства на неблагоприятните обстоятелства. Същия модел ще видим и в Антверпен след 1558–1559 г.

Турската опасност

В постепенния упадък на огромния град не всичко зависи от собствената му отговорност. Преди дори Европа да се разпростре над света в резултат на Великите географски открития (1492–1498), териториалните държави вземат положението в свои ръце. Отново се появяват един опасен крал на Арагон, крал на Франция в силна позиция, холандски владетел, който не се колебае дали да посегне към сопата, германски император – дори и да става въпрос за безпаричния Максимилиян Австрийски, – който готви опасни планове. Общата участ на градовете е под заплаха.

Но от всички тези държави, които вълната на растежа тласка напред, най-опасна за Венеция е империята на османските турци. В началото Венеция я подценява. За нея турците са сухоземен народ, неспособен да я застраши по море. Но много бързо в моретата на Леванта се появяват турски (или наричащи себе си турски) пирати, а сухоземните завоевания на турците малко по малко обграждат морето и все повече започват да го контролират. Превземането на Константинопол през 1453 г., което проехтява като гръм, ги води в сърцето на морето, в един град, създаден, за да господства над него. Изпразнен от съдържание благодарение на латините (в това число и на венецианците), градът рухва пред турците от само себе си. Но скоро той отстъпва място на един нов и мощен град – Истанбул, раздут от огромни преселения, често по служба[194]. Турската столица скоро се превръща в мотор на морската политика на султана, която Венеция ще усети на свой гръб.

Възможно ли е било Венеция да се противопостави на завладяването на Константинопол? Тя бленува за това, но е прекалено късно[195]. После бързо се приспособява към събитията и се опитва да се разбере със султана. На 15 януари 1454 г. дожът обяснява на венецианския *orator* (пратеник) при султана Бартоломео Марсело: „*...dispositio nostra est habere bonam pacem et amicitiam cum domino imperatore turcorum*“[196]. Мирът е условие за добрите сделки. Колкото до султана, ако иска да има търговски отношения с Европа – което е жизнено необходимо за империята му, – не трябва ли непременно да мине през Венеция? Това е класически случай

на *допълващи се врагове*. Всичко ги разделя, но интересът все повече (с продължаването на османското владичество) ги задължава да живеят заедно. През 1475 г. превземането на Кафа в Крим означава почти пълното затваряне на Черно море за търговията на Генуа и Венеция. През 1516 и 1517 г. завладяването на Сирия и Египет дава на турците възможност да затворят традиционните пристанища за търговията с Леванта. Което впрочем те няма да направят, защото транзитът им носи огромни печалби.

Следователно страните трябва да живеят заедно. Това съжителство обаче е съпътствано от ужасни бури. Първата голяма турско-венецианска война (1463–1479)[197] показва смазващата диспропорция между силите на двете държави. Това не е, както по-късно ще кажат за Англия и Русия, битката на кита и мечката. Тук имаме една мечка – Турската империя. Но срещу нея имаме не повече от една пчела. Все пак пчелата се оказва неуморима. Венеция е свързана с прогреса на европейската техника и от тази гледна точка е с предимство. Тя се обляга на богатството си, наема войски от цяла Европа (дори от Шотландия по време на войната в Кандия, 1649–1669 г.), съпротивлява се и не се бои от врага. Но ако другият се задъхва, тя се изтощава. Тя знае как да действа в Истанбул, успешно да подкупва, а когато войната избухва – да намери начин чрез Дубровник и Анкона да поддържа част от търговския си трафик. Освен това срещу османската мечка тя успява да раздвижи другите териториални мечки: империята на Карл V, Испания на Филип II, Свещената германска римска империя, Русия на Петър Велики и Екатерина II, Австрия на принц Ойген. Дори за един момент по време на войната в Кандия – и Франция на Луи XIV. А за да удари турците в гръб, се обръща към далечната Персия на Сефевидите, люлка на шиизма, враждебна на турските сунити, тъй като ислямът също си има своите религиозни войни. Накратко, това е достойна за уважение съпротива, защото Венеция се бори срещу Турция до 1718 г., датата на договора от Пасаровиц, който бележи края на усилията ѝ, тоест два века и половина след Константинополския мир.

Виждаме каква гигантска сянка хвърля Турската империя върху напрегнатия живот на Венеция. Тя малко по малко губи жизнени сили. Но упадъкът на Венеция от началото на XVI в. не се дължи на това, на един банален конфликт между град и териториална държава. Впрочем един друг град застава в центъра на света след 1500 г. Това е Антверпен. Старите господстващи структури на градската икономика все още не са се прекъснали, но европейският център на богатството и капитализма без много шум се е оттеглил от Венеция. Това бихме обяснили с Великите морски открития, с началото на експлоатацията на Атлантическия океан, с неочакваното богатство на Португалия.

НЕОЧАКВАНОТО БОГАТСТВО НА ПОРТУГАЛИЯ, ИЛИ ОТ ВЕНЕЦИЯ ДО АНТВЕРПЕН

Историците дълго време изучават португалското богатство. Малкото лузитанско кралство играе първостепенна роля в огромното космическо сътресение, предизвикано от географската експанзия на Европа в края на XV в. и нейната експлозия върху света. Португалия е детонаторът на експлозията. На нея се пада първостепенната роля.

Традиционното обяснение[198]

Традиционното обяснение се извежда лесно: Португалия е разположена в най-западната част на Европа и, общо взето, е готова да тръгне на път. След 1253 г. тя приключва с отвоюване на територията си от исляма. Ръцете ѝ са развързани за действия извън нея. Превземането на Сеута през 1415 г. на юг от Гибралтарския проток я прави съучастник в тайните на далечната търговия и събужда в нея агресивния дух на кръстоносните походи. Така се отваря вратата към разузнавателни плавания и амбициозни проекти по протежение на африканския бряг. Точно в определения момент се намира и един герой, инфантът Хенри Мореплавателя (1394–1460), пети син на крал Жоао I, майстор на пребогатия Христов орден, който от 1413 г. се е установил в Сагрес, близо до нос Свети Венсан в крайния юг на Португалия. Обграден от учени, картографи, мореплаватели, той е страстният вдъхновител на откритията, които започват през 1416 г., една година след превземането на Сеута.

Враждебността на ветровете, абсолютното негостоприемство на брегове на Сахара, ужасите, родили се от само себе си или разказвани от португалците, за да прикрият тайните на плаванията си, трудното финансиране на експедициите, слабата им популярност, всичко това забавя изследването на безкрайния бряг на Черния континент. То става със забавен ход: през 1416 г. – нос Божадор, през 1445 – Зелени нос, през 1471 – преминаването на Екватора, през 1482 – откриването на устието на Конго. Възкачването на престола на Жоао II (1481–1495), страстен почитател на морските изследвания, един нов мореплавател, ускорява процеса в края на XV в. Южната крайна точка на Африка е достигната през 1487 г. от Бартоломео Диас. Той я кръщава Нос на бурите, но кралят ѝ дава името Добра надежда. След това вече всичко е готово за пътешествието на Васко да Гама, което поради хиляди причини се осъществява едва десет години по-късно.

През тези дълги години португалските мореплаватели трупат опит за

ветровете и теченията в Атлантика. „Така че е почти случайно, пише Ралф Дейвис, дето в кулминацията на португалския опит най-решителното откритие е направено от генуезец на испанска служба.“[199] Разбира се, става въпрос за откриването на Америка от Христофор Колумб. Във времето веднага след него това сензационно откритие няма толкова значение, колкото пътешествието няколко години по-късно, извършено от Васко да Гама. Нос Добра надежда е преминат, португалците веднага разпознават морските пътища на Индийския океан и се понасят по него. В началото на играта никой кораб, никое пристанище не могат да се противопоставят на оръдията на флотите им. В началото на играта арабското и индийското корабоплаване е прекъснато, разпръснато. Новодошлият се държи като господар, а скоро и като мирновременен господар. Така португалските открития (ако включим и изследването на бразилския бряг от Алварес Кабрал през 1501 г.) достигат до героичния си край. Те завършват с невероятен успех – донасянето на пипера и подправките в пристанището на Лисабон. Само по себе си това е революция.

Нови обяснения[200]

Най-малко от двайсетина години насам историците – и на първо място португалските историци – прибавяха към тези обяснения и нови. Старата схема несъмнено си остава валидна. Но колко се променят нещата все пак!

Първо, Португалия вече е смятана за пренебрежимо малко парче земя. Общо взето, тя е съпоставима с Венеция и нейната „твърда земя“. Нито прекалено малка, нито прекалено бедна, нито затворена в себе си. На европейския континент тя е автономна сила, способна на инициатива (което ще докаже) и свободна да взима решения. Най-вече икономиката ѝ не е примитивна, нито елементарна. В продължение на векове тя е в контакт с мюсюлманските държави (Гранада остава свободна до 1492 г.), както и с най-старите държави в Северна Африка. Тези отношения с напреднали държави развиват доста жива монетарна икономика, така че наемният труд много рано достига до градовете и селата. И ако в селата намаляват житните култури за сметка на лозите и маслиновите дръвчета, отглеждането на коркови дъбове и захарна тръстика в Алграве, никой не може да твърди, че ако такава специализация, призната например в Тоскана за знак на икономически прогрес, в Португалия няма да бъде считана за изостаналост. Нито да се пренебрегва фактът, че след като е принудена след XV в. да консумира жито от Мароко, това не се смята за ограничение, макар същата ситуация при Венеция или Амстердам да е приветствана като проява на превъзходство и икономическо предимство. Освен то-

ва Португалия притежава градове и села, традиционно свързани с морето, изпълнени с рибари и моряци. Техните *барки*, посредствени плавателни съдове по 20–30 тона, с квадратни платна и големи екипажи, доста рано достигат до брегoвете на Африка, Канарските острови, дори Ирландия и Фландрия. Така че необходимият двигател за морска експанзия предварително е налице. Накрая, през 1385 г., две години след окупацията на Корфу от венецианците, след една „буржоазна" революция в Лисабон се установява династията на Авизите. Тя изтласква напред една буржоазия, която „ще трае няколко поколения"[201] и ще разори наполовина поземлената аристокрация. Продължава да е в тежест на селяните, но е готова да дава кадри за командването на крепостите и уреждането на отвъдморските земи. Тя се превръща в служебна аристокрация (впрочем това отличава португалската експанзия от чисто търговската колонизация на холандците). Накратко, ще бъде пресилено да кажем, че Португалия в края на XIV в., след ужаса на Черната чума, която не я подминава, е „модерна" държава. Въпреки всичко обаче това е наполовина вярно.

Във всеки случай, Португалия страда през цялото време от това, че не е в центъра на европейския свят-икономика. Макар че е привилегирована в много отношения, португалската икономика остава в периферията на света-икономика. След края на XIII в., с установяването на морската връзка между Средиземно и Северно море, тя е засегната и използвана от морския капиталистически път, който свързва италианските градове с Англия, Брюге и индиректно – с Балтийско море[202]. Като се има предвид, че търговският трафик с Леванта става все по-труден, а венецианското превъзходство все повече се превръща в монопол, част от италианското предприемачество, водено от Генуа и Флоренция, се насочва на запад, към Барселона, Валенсия, брегoвете на Мароко, Севиля и Лисабон. Този последният става интернационален град. Чуждите колонии се множат[203] и внасят своя полезен, макар и никога изцяло безкористен принос. Генуезците, които бързо се настаняват там, се занимават с търговия на едро и дори с търговия на дребно[204], която по принцип е запазена за местното население. Така Лисабон, както и цяла Португалия, отчасти попада под контрола на чужденците.

Те определено изиграват своята роля в португалската експанзия. Но тази роля не бива и да се преувеличава. Няма да сбъркаме, ако кажем, че чужденците обикновено следват успеха, възползват се от него, но не го създават. Така че не съм сигурен, въпреки което се казва понякога, че експедицията срещу Сеута (1415) не е подстрекавана от чуждите търговци. Генуезците из мароканските пристанища дори са откровено враждебни към настаняването на португалците[205].

Нещата стават по-ясни след първите успехи на португалската експан-

зия, в деня, в който тя завзема необходимия ѝ бряг на черна Африка от нос Блан до устието на Конго, тоест между 1443 и 1482 г., както и след окупацията на Мадейра през 1420, преоткриването на Азорите през 1430, откриването на островите Зелени нос през 1455, на Фернандо По и Сао Томе през 1471 г. Създава се общо икономическо пространство, чиято основа е добивът на слонова кост, малагет (фалшив пипер), златен прах (в зависимост от годината от 13 до 14 000 унции) и търговията с роби (хиляда годишно в средата на XV в., а скоро повече от 3000). Впрочем Португалия си запазва монопола за търговия с черна Африка след подписания с Испания договор от Алкобаса през 1479 г. Построяването на укреплението Сао Жорже да Мина през 1481 г., за което всички материали (камъни, тухли, дърво, желязо) са донесени от Лисабон, е потвърждение и гаранция на този монопол, който тя здраво държи. Според съвременната книга на Дуарте Пачеко *Esmaraldo de Situ Orbis*[206] търговията носи печалба 5 към 1. Колкото до робите, карани на португалския пазар, те доставят на богатите домове задължителния черен прислужник, позволяват изграждането на големи имения в опустелия след края на *Реконквистата* Алемтежо и развиват захарните плантации в Мадейра, където тръстиката измества зърното.

Цялото това завладяване на Африка и атлантическите острови е португалско дело. Но все пак генуезци, флорентинци (а дори и фламандци при заемането на Азорите) са дали своя значителен принос. Нали именно генуезците благоприятстват преместването на захарните плантации от Средиземноморския изток в Сицилия, Южна Испания, Мароко, в португалската Алгарве и накрая в Мадейра и на островите Зелени нос? По-късно и поради същите причини захарта се премества на Канарските острови, окупирани от кастилците.

Така, ако кулминацията на португалските открития, пътешествието на Васко да Гама, „не дължи нищо на генуезците", то Ралф Дейвис[207] с право казва, че търговците от Италия, Горна Германия и Холандия, които вече са се настанили в Лисабон или все още пристигат, имат принос за търговския му успех. Дали португалците и търговският крал на Лисабон могат съвсем сами да експлоатират безкрайната и скъпа морска линия към Източна Индия, която по размера си далече надхвърля връзката на *Carrera de Indias*, установена от кастилците между техните Източни Индии и Севиля?

Нека не забравяме да отбележим, че усилията на португалците в посока на Индийския океан чисто и просто им костват Америка. Залогът е висял на косъм: Христофор Колумб предлага химерното си плаване на португалския крал и неговите съветници в момент, в който Бартоломео Диас при завръщането си в Лисабон (1488) предлага сигурна връзка между Атлантика и Индийския океан. Португалците предпочели сигурността

(„научността“ като цяло) пред химерата. Когато на свой ред откриват Америка чрез риболовците и китоловците си, достигнали Нова земя към 1497 г., а после като дебаркират в Бразилия през 1501 г., те вече са закъснели с години. Но дали някой тогава се е замислял за значението на тази грешка, при условие, че със завръщането на Васко да Гама през 1498 г. битката за пипера е спечелена и търговска Европа вече бърза да настани в Лисабон своите най-дейни представители – тогава, когато Венеция, вчерашната кралица, е изоставена, отрязана от богатството си? През 1504 г. венецианските галери не намират вече нито чувал пипер в пристанището на Александрия[208].

Антверпен, световната столица, създадена отвън

Колкото и да е важен Лисабон, не той става новият център на света. Има всички предпоставки за това, но друг град успява да се наложи: Антверпен. Но докато упадъкът на Венеция е логичен, то неуспехът на Лисабон ни учудва на пръв поглед. И въпреки това е в известна степен обясним, ако обърнем внимание на факта, че Лисабон дори в победата си остава пленник на един свят-икономика, от който е част и който определя мястото му. Ако забележим също така, че европейският Север не спира да играе ролята си и че континентът има тенденция да се премества към северния си полюс. Все пак най-големият консуматор на пипер и подправки е точно северната част на континента в съотношение може би девет към десет.

Все пак нека да не обясняваме прекалено набързо и опростено внезапното богатство на Антверпен. Градът на Еско от дълго време е на кръстопътя на търговския трафик и северния стокообмен. Казват, че той наследява Брюге. Операцията изглежда банална: един град запада, друг го сменя. По-късно самият Антверпен, завладян от Александър Фарнезе през 1585 г., отстъпва мястото си на Амстердам. Но това е прекалено локален поглед върху нещата.

В действителност нещата са много по-сложни. Антверпен наследява по-скоро Венеция, отколкото Брюге. По време на *века на Фугер*[209], който в действителност е *векът на Антверпен*, градът на Еско е в центъра на *цялата* международна икономика. Нещо, което Брюге не успява да постигне по време на могъществото си. Така че Антверпен не е просто наследник на близкия си съперник, въпреки че като него е създаден отвън. Генуезките кораби, акостирали в Брюге през 1277 г., повишават ролята на града на Звейн. Така и съдбата на Антверпен е решена от изместването на световните пътища в края на XV в. и установяването на атлантическа икономика. За него всичко се променя с пристигането през 1501 г. на

кейовете на Шелда на един португалски кораб, натоварен с пипер и индийско орехче. Скоро ще го последват и други[210].

Следователно не той твори собственото си величие. Впрочем имал ли е средствата за това? „Не повече от Брюге, пише Анри Пирен[211]. Антверпен през цялото време не разполага с търговска флота." Друг недостатък е, че през 1501 г., както и по-късно, той не е управляван от търговци. Неговите управници (англичаните казват антверпенските *лордове*[212]) произхождат от няколко семейства от поземлената аристокрация и държат властта в продължение на векове. По принцип на тях даже им е забранено да участват в сделките. Това е доста странна забрана, но е непрекъснато повтаряна, несъмнено защото е неефикасна. Накрая Антверпен няма национални търговци с международен замах. Играта е водена от чужденци – ханзейци, англичани, дори французи и най-вече южняци – португалци, испанци, италианци.

Несъмнено трябва да направим едно уточнение. Да, Антверпен има флота[213], общо стотина малки кораба от 80 до 100 тона. Но какво са те в сравнение с чуждите – холандски, зеландски, португалски, испански, италиански, дубровнишки, каталунски, английски, бретонски – кораби, които слизат по Еско или спират на остров Валхерен[214]? Колкото до антверпенските лордове, тези добродетелни личности често са признати или не толкова признати заемодатели[215]. Те по свой начин служат на търговските интереси на града. Което не пречи този град да бъде сякаш напълно целомъдрен. Другите са тези, които го желаят, които го завладяват, които създават блясъка му. Не той сграбчва алчно света, а обратното. Светът е този, който, разтърсен от Великите географски открития, премествайки се на запад, се вкопчва в него поради липса на по-добро. Той не се е борил да бъде на видимия връх на света. Той просто се е събудил на него една хубава сутрин.

Трябва да кажем, че в началото градът не се справя блестящо с ролята си. Той все още не е научил урока си, той не е *независим* град. През 1406 г. Антверпен е включен в херцогство Брабант[216] и подчинен на господар. Без съмнение може да хитрува с господаря си и наистина хитрува, като забавя изпълнението на заповедите, които не му харесват. В областта на религията успява дори да следва политиката на религиозна толерантност, жизнено необходима за разцвета му[217]. Лодовико Гуаичардини разглежда града в по-късен период (1567) и чувства този стремеж към независимост: „Той се управлява и се ръководи почти като свободен град."[218] Но все пак Антверпен не е нито Венеция, нито Генуа. Например по време на най-голямото оживление на дейността му той на два пъти страда от монетарните мерки, предприети от брюкселското „правителство" през 1518 и 1539 г.[219] Трябва да добавим, че в момента на разцвета си той е все още старинен, средновековен град, както беше споменато[220], с опит на панаи-

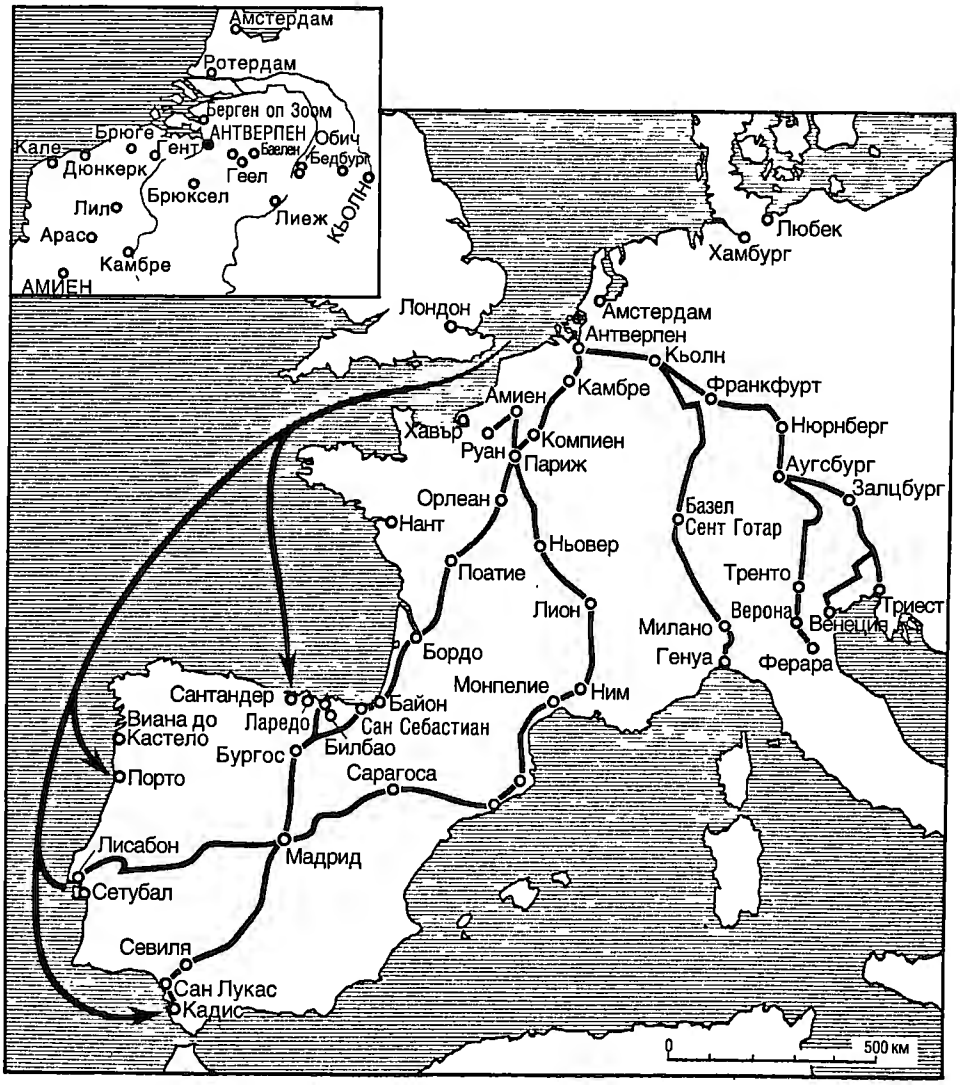

16. ОСНОВНИ ПЪТИЩА НА АНТВЕРПЕНСКИЯ ТЪРГОВСКИ ОБМЕН

По тези пътища има спирки в Италия, както и във важните центрове Лисабон и Севиля. Съществуват обаче и някои продължения, които не са отбелязани на нашата карта, по посока на Бразилия, островите в Атлантика и африканското крайбрежие. Практически Средиземно море не се достига направо (Из В. Васкес де Прада, Търговски писма от Антверпен, I, s.d., с. 35)

рен град[221] Тоест несъмнено притежава готоприемство и известна сръчност във воденето на търговските дела и сделки, които трябва да се сключат бързо. Но има малко или дори никакъв опит в морските предприятия, далечната търговия и модерните форми на търговски съдружия. Как би могъл изведнъж с пълна сила да играе новата си роля? Въпреки това, побързо или по-бавно, на Антверпен се налага да се приспособи, да импровизира: Антверпен или импровизация.

Етапите на антверпенското величие

Всичко говори за това, че новата роля на Антверпен зависи от международните, в известен смисъл външни условия. Венеция след безкрайни войни ще се наслаждава повече от век на неоспорвано надмощие (1378–1498). В аналогично положение Амстердам издържа век и даже повече. На Антверпен, напротив, между 1500 и 1569 г. му се случва бурна и изпълнена със събития история: с прекалено много сблъсъци, отклонения, схватки. Почвата на просперитета му постоянно се колебае въпреки ненадежните силови линии, които се кръстосват при него и му носят многобройни дарове и противоречиви и двусмислени воли на една Европа, завладяваща света, а може би и именно заради тях. Бих казал (препрочитайки класическата книга на Херман ван дер Вее[222]), че основната причина за антверпенската несигурност е това, че цялата европейска икономика, под въздействието на конюнктурата и неочакваните удари, още не е натрупала скорост и трайно равновесие. Един малко по-силен натиск и просперитетът на Антверпен се разстройва, проваля или обратно – за един миг се възстановява и разраства. В действителност развитието му твърде точно възпроизвежда европейската конюнктура.

Без да преувеличаваме много, можем да кажем, че всичко става така, сякаш в Антверпен последователно се сменят три града, сходни и различни. Всеки един от тях се развива в период на възход, последван от години на трудности.

От тези три последователни подема (1501–1521; 1535–1557; 1559–1568) първият е под знака на Португалия. В него основно действащо лице е пиперът. Но както показва Херман ван дер Вее[223], Португалия играе в пълна степен своята роля само поради спогодбата между краля на Лисабон, господар на подправките, и горногерманските търговци, господари на белия метал – Велсер, Хохщетер и най-големия или най-късметлив от тях: Фугер. Втория подем трябва да отдадем на Испания и на белия метал, този път американски, който през трийсетте години дава на своите политически господари решаващия аргумент в полза на една разширяваща се икономика. Третият и последен възход е резултат от възв-

ръщането на спокойствието след сключването на мира в Като-Камбрези (1559 година) и бясното развитие на антверпенската и холандската промишленост. Но в тази епоха форсираното развитие не е ли последното средство?

Първи подем, първо разочарование

Към 1500 г. Антверпен е само ученик. Но около него гъстонаселените Брабант и Фландрия са в период на еуфория. Несъмнено ханзейската търговия е повече или по-малко изместена[224]: захарта от атлантическите острови замества меда, а луксът на кожата – този на кожите. Но и в самото Балтийско море холандските и зеландските кораби конкурират тези на Ханзата. Англичаните превръщат панаирите в Берген оп Зоом и Антверпен в разпределителен пункт за платовете си, които внасят сурови, боядисват ги на място и разпращат из Европа, най-вече в Централна Европа[225]. Последното преимущество на Антверпен е, че германските търговци, особено от Горна Германия, масово се настаняват в града и именно те, според данни от нови изследвания[226], са първите, които предпочели пред Брюге пристанището на Шелда като по-достъпно за тях. Те доставят на града рейнско вино, мед, сребро (белия метал), който създава богатството на Аугсбург и неговите търговци банкери.

В тази окръжаваща Антверпен среда внезапното пристигане на пипера, докаран веднага след португалските плавания, с един удар променя общите условия на обмена. Първият кораб с подправки хвърля котва през 1501. През 1508 г. португалският крал основава в Антверпен *Feitoria de Flandres*[227], клон на лисабонската *Casa da India*. Но защо кралят избира Антверпен? Несъмнено защото основният клиент на пипера и подправките, както казахме, е Северна и Централна Европа, която досега е снабдявала, и то от юг, венецианската *Fondaco dei Tedeschi*. А така също и защото Португалия поддържа старите морски връзки с Фландрия. Накрая и най-вече, защото дори и след дълги усилия да е достигнала Далечния изток, тя няма нито ресурсите, нито средствата на Венеция, за да поддържа и ръководи богатството си, тоест да организира от край до край разпределението на подправките. Само за плаванията от Индия до Европа и обратно е необходимо да се авансират огромни суми и след първите грабежи в Индийския океан подправките и пиперът трябвало да се плащат с монети, сребро или мед. Да не обръщат внимание на преразпределението означава да оставят на други (както по-късно ще сторят големите остиндийски компании) грижата по препродажбата, бремето по отварянето на кредити на търговците на дребно (при срок на погасяване от 12 до 18 месеца). Поради всички тези причини Португалия се доверя-

ва на антверпенския пазар. Това, което е правила за английските платове, не може ли да го направи за португалските подправки и пипер? Срещу това португалците получават в Антверпен мед и бял метал от немските мини, които са им необходими за разплащанията им в Далечния изток.

Впрочем разпределението през Антверпен е ефективно за Северна Европа. За няколко години там венецианският монопол е разбит или поне нарушен. В същото време медта и среброто масово се пренасочват от Венеция към Лисабон. През 1502–1503 г. само 24% от унгарската мед, изнасяна от Фугер, достига до Антверпен. През 1508–1509 г. съотношението е вече 49% за Антверпен, 13% за Венеция[228]. Що се отнася до среброто, то през 1508 г. едно официално обявление на нидерландското правителство го оценява на около 60 000 марки[229] тегло на метала, който през Антверпен стига до Лисабон: Западът харчи белия си метал в полза на португалския търговски обмен. Така немските търговци се оказват в сърцето на антверпенския *бум*, били те Шец от Аахен, център на медната промишленост[230], или аугсбургските Имхоф, Велзер, Фугер. Печалбите им се трупат: от 1488 до 1522 г. Имхоф увеличават капитала си по 8,75 % всяка година, Велзер – с 9 % между 1502 и 1517 г., Фугер – с общо 54,5 % между 1511 и 1527 г.[231] В такъв бързо променящ се свят италианските фирми се сблъскват с тежки трудности: Фрискобалди фалират през 1518 г.; Гуалтероти ликвидира предприятията си през 1523 г.[232]

Очевидният разцвет на Антверпен обаче ще закъснее с изграждането на истински паричен пазар. Такъв пазар може да съществува само ако е свързан с движение на менителници, плащания и кредити във всички места и пазари в Европа, където се практикува ремисия (особено в Лион, Генуа, кастилските тържища) и Антверпен бавно се интегрира към тях. Например с Лион, който тогава ръководи тази обща игра, той се свързва едва към 1510–1515 г.[233]

А после, след 1523 г., за Антверпен започват мрачни години. Войните между Валоа и Хабсбургите (1521–1529 г.) парализират международната търговия и съответно стесняват антверпенския паричен пазар, който едва начева. През 30-те години пазарът на пипер и подправки се влошава. Преди всичко Лисабон отново поема ролята си на преразпределител: *Feitoria de Flandres* губи смисъла на съществуването си и през 1549 г. е ликвидирана[234]. Възможно е, както предполага Магаляеш Годиньо[325], това да е, защото Португалия намира близо до себе си, в Севиля, американския бял метал, тогава, когато немските мини са в упадък и след 1535 г. почти спират да произвеждат[236]. Но най-вече защото Венеция реагира: левантинският пипер, който тя продава, е по-скъп от лисабонския, но с по-добро качество[237] и към 1530 и още повече след 1540 г. венецианските покупки в Близкия изток нарастват. През 1533–1534 г. в Лион[238] Венеция овладява 85 % от търговията с пипер. Разбира се, Лисабон не

прекратява доставките си в Антверпен, където португалският пипер продължава да оживява пазара. От ноември 1539 до август 1540 г. 328 португалски кораба хвърлят котва на остров Валхерен[239]. Но при новата конюнктура пиперът не е вече до такава степен двигател, нямащ равен на себе си. Португалия не успява да си осигури монопол. Пазарът се разделя почти по равно с Венеция и това разделение в известна степен се закрепя. И обратно, нищо не ни пречи да мислим, че кратката рецесия в средата на XVI в. не изиграва също своята роля за затрудненото положение на Антверпен.

Вторият шанс на Антверпен

Това, което предизвиква новия подем на Антверпен, е увеличаването на износа на бял метал от Америка през Севиля. През 1537 г. в Испания среброто е толкова изобилно, че заставя правителството на Карл V да увеличи курса на златото. Съотношението злато–сребро тогава се променя от 1 : 10,11 на 1 : 10,61[240]. Този приток на богатства дава на Испания (по-точно е да се каже на Кастилия) ново политическо и икономическо измерение. Хабсбургите в лицето на Карл V се оказват господари едновременно на Испания, Нидерландия, Империята и Италия, където непоколебимо доминират от 1535 г.[241] Принуден да извършва плащания из цяла Европа, императорът след 1519 г. се свързва с търговците банкери от Аугсбург, чиято истинска столица е Антверпен. Именно Фугер и Велзер мобилизират и доставят необходимите суми, без които имперската политика би била невъзможна. При тези условия императорът не може да се лиши от услугите на антверпенския паричен пазар, образувал се между 1521 и 1535 г. в трудните времена на вяла търговия, когато заемите за суверена се утвърждават като единственото плодотворно използване на капитала, който се заема обикновено при лихви по-високи от 20 %[242].

Тогава с Испания се случва това, което се случи с Португалия. Пред лицето на новата си задача отвъд Атлантика – експлоатация и изграждане на Америка – тя се нуждае от многостранната помощ на цяла Европа. Нужни са ѝ дървесина, греди, смола, кораби, жито, ръж от Балтийско море. За износ в Америка ѝ трябват: промишлени изделия, платна, леки тъкани, железария от Нидерландия, Германия, Англия, Франция. Понякога в огромни количества: през 1553 г.[243] повече от 50 000 парчета платно напускат Антверпен за Португалия и Испания. Зеландските и холандските кораби от 1553 г. и най-вече след 1540 г. стават господари на връзката Фландрия – Испания. Още повече че бискайските кораби са насочени към *Carrera de Indias* и че е необходимо да се запълни създаденият между Билбао и Антверпен вакуум. Нищо чудно, че през 1535 г.

срещу Тунис и през 1540 г. срещу Алжир Карл V мобилизира десетки фламандски урки за пренасяне на хора, коне, муниции и продоволствия... Понякога се реквизират дори кораби от Севера, за да подсилят флотите на *Carrera*[244]. Не може да се каже (но към това пак ще се върнем[245]) доколко тази победна връзка на Севера с Иберийския полуостров е важна за историята на Испания и на света.

В замяна Испания изпраща към Антверпен вълна (която се разтоварва все още в Брюге[246], но веднага достига до града на Шелда), сол, стипца, вино, сушени плодове, олио, както и отвъдморски продукти като кошенила, дървесни багри от Америка, захар от Канарските острови. Но това е недостатъчно за уравновесяване на търговията и Испания изравнява баланса си с монети и сребърни слитъци, които често после отново са сечени в монетния двор на Антверпен[247]. Именно американското сребро и испанските търговци в крайна сметка оживяват отново града. На мястото на младия Антверпен, който в началото на века е португалски и немски, идва един „испански" град. След 1535 г. замирането на сделките, което придизвиква безработица, е прекратено. Преобразованието се движи в добър ритъм и всеки си извлича уроци от него. Индустриалният град Лейде изоставя халите си, установени в Амстердам през 1530 г. за продажба на платове за страните от Балтика, за да открие такива в Антверпен през 1552 г., като този път се насочва към пазарите на Испания, Новия свят и Средиземно море[248].

Безспорно периодът между 1535–1557 г. отговаря на най-големия блясък на Антверпен. Никога градът не е бил толкова просперираш. Той не спира да расте: през 1500 г., в началото на големия си успех, той наброява едва 44–49 000 души. Несъмнено преди 1568 г. числеността му надхвърля 100 000 души. Броят на къщите му се увеличава от 6800 до 13 000, като фактически се удвоява. Новите площади, прави улици (с обща дължина почти 8 километра), създаването на инфраструктурата и икономическите центрове осеяли града със строителни площадки[249]. Луксът, капиталите, индустриалната активност, културата тържествуват. Разбира се, съществува и обратната страна на медала: с повишаването на цените и заплатите се увеличава разстоянието между богатите, които стават все по-богати, и бедните, които стават все по-бедни. Увеличава се числеността на пролетариата от неквалифицирани работници: носачи, хамали, извештители... Развалата тихо се вмъква в могъщите занаятчийски цехове, където наемният труд започва да измества свободните занаятчии. В шивашките цехове през 1540 г. се наброяват повече от хиляда неквалифицирани или полуквалифицирани работници. Един майстор получава право да наема 8, 16, 22 работници: далеко сме от ограничителните мерки, действащи някога в Ипър[250]... Образуват се *манифактури* в нови отрасли: рафинерии за захар и сол, фабрики за сапун, бояджийници. Те наемат

бедняци на смешно ниски заплати, най-високата от които е 60 % от печалбата на квалифициран работник. Без съмнение масата от неквалифицирани работници ограничава възможността за стачки, което си остава оръжието на квалифицираните работници. Но поради липсата на стачки възникват и ще продължават да възникват бунтове и жестоки сблъсъци.

Мощен удар върху втория разцвет на Антверпен ще нанесе испанският фалит от 1557 г... Той засяга всички страни, притежавани от императора, както и Франция, заобиколена от тези страни. Крахът в Лион настъпва едновременно с краха на кралските финанси на Анри II през 1558 г. Тогава в Антверпен прекъсва оборотът на сребро, който поддържа пазара. Той никога няма да се възстанови достатъчно и немските банкери вече се оказват извън испанската игра. Тяхното място е заето от генуезците. „Векът на Фугер" завършва.

Промишлен подем

Въпреки това антверпенската икономика отново ще се оживи, но в съвсем друг план – това ще бъде третият ѝ разцвет. Веднага след мира в Като-Камбрези (1559), който ще прогони призрака на войната между Валоа и Хабсбургите, начева отново търговията с Испания, Франция, Италия и балтийските страни, където се наблюдава едно любопитно завръщане на ханзейците (именно през тази епоха в Антверпен е построен великолепният Дом на Ханзата[251]). Въпреки периодичните опасности от война между Франция и Англия, между Дания, Швеция и Полша, въпреки нападенията и конфискациите на кораби в Ламанша, Северно или Балтийско море антверпенската търговия се оживява, макар че не достига равнището си отпреди кризата[252]. Впрочем появяват се препятствия и от страна на Англия. Преоценяването на лирата стерлинга в началото на царуването на Елизабет тласка икономиката на острова в дълбока криза, която обяснява неприязънта на англичаните към ханзейците и нидерландските търговци. През юли 1567 г. след дълги колебания англичаните избират Хамбург като място за претоварване на платовете им. Този град им предлага по-лесен достъп до германския пазар, отколкото Антверпен. Той бързо се оказва способен да приготвя и продава платовете от острова[253]. За Антверпен това е сериозен удар. Още повече, Томас Грешъм, който твърде добре познава антверпенския пазар, през 1566 г. поставя първия камък на *London Exchange*, Лондонската борса. И в този план Англия иска да бъде независима от Антверпен – в известен смисъл това е бунт на сина срещу бащата.

Именно в такива условия Антверпен търси и намира спасение в промишлеността[254]. Капиталите, след като не намират пълно приложение в

търговската дейност или публичните заеми, се обръщат към работилниците. В Антверпен, а и в цяла Нидерландия е налице необичаен подем на производството на платове, сукно, килими. Дори през 1564 г., ако е било възможно да се погледне градът, би могло да се заложи на бъдещия му успех. Действително това, което го довършва, не е икономиката сама по себе си, а мощните социални, политически и религиозни безредици в Нидерландия.

Криза на неподчинение е диагнозата на политиците. В действителност това е религиозна революция, произхождаща от дълбините, с тихомълком съпровождаща я икономическа криза и социална драма от скъпия живот[255]. Да разказваме и обясняваме тази революция не е наша цел и задача. Важното за нас е, че още в самото начало Антверпен е обзет от безпорядък. Иконоборческата епидемия разтърсва града в продължение на два дни, 20 и 21 август 1566 г., за всеобщо изумление[256]. Всичко все още може да се реши с компромиси и отстъпки от страна на регента Маргарите Пармска[257], но Филип II избира пътя на силата. Почти една година след бунта в Антверпен херцог Алба пристига в Брюксел начело на експедиционен корпус[258]. Редът е възстановен, но вече се предчувства войната, която ще избухне през април 1572 г. В Ламанша и Северно море през 1568 г.[259] англичаните нападат бискайските *zabres*, натоварени с бали вълна и сребро за херцог Алба, както и парите от контрабанда, скрити от превозвачите. Практически морската връзка между Нидерландия и Испания е прекъсната.

Разбира се, Антверпен няма да умре веднага. Още дълго време градът ще остане важен център на промишлеността, финансов опорен пункт на испанската политика, но парите и менителниците за заплатите на войниците на испанска служба този път ще идват от юг през Генуа. И именно в Генуа, поради това отклонение на политическото сребро на Филип II, ще се премести центърът на Европа. Спадането на международното значение на Антверпен се отбелязва далеко, а именно на средиземноморския часовник. След малко ще обясня това.

Оригиналността на Антверпен

Относително краткотрайният успех на Антверпен все пак представлява важно и отчасти оригинално звено в историята на капитализма.

Разбира се, Антверпен в голяма степен е преминал през школата на чуждите си гости: той прекопирва двойното счетоводство, на което, както и останалата част от Европа, го научават италианците. За международни разплащания (макар и с известна предпазливост и дори стиснатост) подобно на другите той използва менителниците, с които се включва в

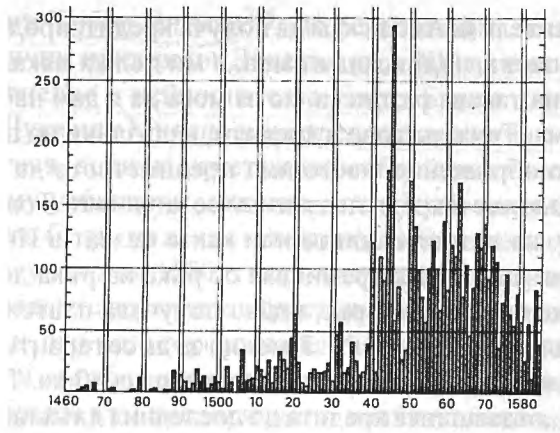

17. БРОЙ НА ФРЕНСКИТЕ ТЪРГОВЦИ В АНТВЕРПЕН от 1450 до 1585 г.

Той се променя горе-долу в съответствие с движението на антверпенския търговски стокообмен (Из Е. Курнаерт, Французите и международната търговия в Антверпен, II, 1961)

оборота на капитали и кредита от пазар на пазар. Но в някои случаи той измисля свои собствени решения.

Действително около 1500 г. градът, въвлечен в баналния кръговрат на своето всекидневие, трябва да отговори на ситуации, които го изненадват и които стават повод за „огромни напрежения“[260]. За разлика от Брюге, по това време Антверпен дори не разполага с истинска банкова организация. Може би, както смята Херман ван дер Вее, това е поради ограничителните мерки на херцозите на Бургундия (1433, 1467, 1480, 1488, 1499 г.), които буквално унищожават всеки опит в тази посока. Поради това в Антверпен търговецът не може, както в Риалто, да „записва“ дълга или кредита си в книгите на някой банкер, като компенсира по този начин приходите и разходите си. Заедно с това той почти няма да прави и заеми, каквато е практиката на повечето парични пазари, където се продават менителници, издадени от кореспондент във Флоренция или другаде, дори и на тържищата в Антверпен или Берген оп Зоом. За сметка на това звонковите монети не достигат за всички разплащания. Налага се да се намеси „хартията“, фиктивните пари да изиграят своята роля, да улеснят протичането на сделките, като си остават по един или друг начин твърдо свързани със звонковите монети.

Антверпенското решение, произхождащо от практиката на брабантските тържища[261], е съвсем просто: разплащанията по дебита и кредита се правят с *cédules obligatoires*, което ще рече със записки. Търговецът, който ги подписва, се задължава да изплати срещу записката такава или така-

ва сума на приносителя ѝ. Ако искам да получа кредит, продавам на този, който приеме разписка, подписана от мен. *А* ми дължи някаква сума, той ми е подписал една такава разписка, но аз мога да я дам на *Б*, на когото дължа същата сума. Така дългове и кредити, излизайки на пазара, създават допълнително обръщение, което има предимството да се топи като сняг на слънце. Дългове и кредити взаимно се анулират. Това е чудото на *scontro* и *clearing*, на компенсациите или както казват в Нидерландия – *rescontre*. Една и съща хартия преминава от ръка на ръка до момента на анулирането си, когато кредиторът, който получава платежното нареждане, е първоначалният длъжник[262]. Именно за да се гарантира тази игра, старата практика на платежни нареждания става всеобща. Тя установява отговорността на „отдаващите кредита до последния длъжник". Тази подробност има значение и в края на краищата думата *assignation* (платежно нареждане) ще се наложи във всекидневната употреба над термина *задължение*. Един търговец пише: „Ще платя с асигнати, както е търговската ни практика."[263]

Но тези гаранции на търговската практика, допълнени с прибягване към правосъдието, не са най-главното. Основното е пределната простота на системата и нейната ефективност. Простотата ѝ: случва се менителници, включени в антверпенските операции, да се преобразуват в задължения на приносителя и тогава преминават от ръка на ръка. Колкото до ефикасността, то обръщението им решава, без да е институционализирано, един основен проблем, непрестанно възникващ от самото начало на обмените: този със сконтирането. Иначе казано, решава въпроса с цената на времето, отпускано за заема. Сконтирането, което се установява в Англия през XVIII в.[264], е фактически възобновяване на стари практики. Ако купувам или продавам някакво задължение, обозначената величина не фиксира нито продажната, нито покупната му цена. Ако купувам задължение срещу пари, го плащам под нивото на курса му. Ако го получавам при погасяване на дълг, задължавам подписващия да ми предаде сума, по-голяма от кредита му. Тъй като задължението трябва да струва сумата, определена при падежа му, то определено в началото струва помалко, отколко в края на операцията. Накратко, тук става въпрос за един гъвкав режим, който се организира от само себе си и се разпространява извън традиционната схема на менителниците и банките. Да отбележим, че този нов режим е в обръщение също и в Руан, Лисабон и определено в Лондон, който в този смисъл е наследник на Антверпен. Докато Амстердам в началото на своя успех ще си остане свързан с традиционната система на менителниците.

Голямо е изкушението да впишем в актива на Антверпен и прогреса на първия *индустриален капитализъм*, очевиден при него и в други активни нидерландски градове. Именно това прави в своята симпатична и

страстна книга Тибор Витман[265], но се опасявам, че в нея той жертва доста теоретични принципи. Донесъл ли е XV в. нововъведения в тази област в сравнение с дейностите на Гент, Брюге или Ипър и особено Флоренция, Лука или Милано през предшестващите го векове? Силно се съмнявам в това, дори да отчетем многобройните постройки в Антверпен, ранния му урбанизъм, изпреварил другите градове, и да се спрем, следвайки Юго Соли, на такъв необикновен бизнесмен като Гилберт ван Шонбеке. Получил към 1550 г. поръчка да построи градските стени, той организира един вид вертикален тръст, заставайки начело на петнадесетина тухларници, огромно торфище, пещи за вар, дърводобивно предприятие, цяла серия от работнически домове, което не му пречи, работейки на едро, да се обръща към предприемачи подизпълнители. Той е най-крупният предприемач и човекът, спечелил най-много от колосалното преобразование на Антверпен от 1542 до 1556 г. Но позволява ли ни това, колкото и изкушаващо да изглежда, да говорим за промишлен капитализъм, за още едно цвете във венеца на Антверпен?

ДА ВЪРНЕМ МАЩАБИТЕ И ЗНАЧЕНИЕТО НА ВЕКА НА ГЕНУЕЗЦИТЕ

„Векът" на Антверпен е *векът на Фугер*. Следващото столетие е *векът на генуезците* – в действителност това са не сто, а седемдесет години (1557–1627) на толкова дискретна и сложна доминация, че дълго време тя се е изплъзвала от вниманието на историците. Рихард Еренберг подозира съществуването му в една стара (1896), но все още ненадмината книга. Фелипе Руис Мартин неотдавана дава истинските му измерения в книгата си *El Siglo de los Genoveses*, чието публикуване се забавя поради скрупулите на автора и неговото неуморимо търсене на неиздадени документи. Но аз прочетох ръкописа на тази изключителна книга.

Генуезкият опит в продължение на три четвърти век позволява на търговците банкери от Генуа посредством управлението на капиталите и кредитите да станат разпоредители на европейските разплащания. Той заслужава да бъде изучен сам по себе си. Определено това е най-любопитният пример до това време в историята на европейския свят-икономика на концентрация около почти нематериална точка. Тъй като не Генуа е сърцето на общността, а шепа банкери финансисти (днес бихме казали мултинационална компания). И това е само един от парадоксите на този странен град – Генуа, намиращ се в толкова неблагоприятни условия и който въпреки това преди и след „века си" се стреми към върховете на световния делови живот. Струва ми се, че той винаги, според мерките на времето, е бил капиталистическият град *par excellence*.

„Стена от голи планини"

Генуа с двете ѝ „реки" – източната и западната, разполага със съвсем малко пространство. Според един френски доклад генуезците „притежават около трийсет левги по протежение на брега, от Монако до земите на Масса, и седем или осем левги равнина от страна на Миланската област. Останалото е стена от голи планини."[266] На брега, на всяко речно устийце, на всяко заливче съответства или пристанище, или село, или градче. Във всеки случай – няколко лози, овощни градини, цветя и палмови горички. Районът се слави с първокласно вино (особено в Табия и в Чинквитере), висококачествен зехтин, който е в изобилие в Онелия, Маро, Диано и в четирите долини на Вентимиле[267]. „Малко зърно, малко месо, макар и всичко да е първокачествено", заключава през 1592 г. Джовани Ботеро[268]. За очите и обонянието това е една от най-прекрасните земи на света, райско кътче. Да пристигнеш там от север в края на зимата е все едно да попаднеш при живата вода, цветя и ликуваща природа[269]. Но тези възхитителни земи представляват само една ивица. Апенините, които се съединяват с Алпите на нивото на Ница, изправят „голите" си склонове, без гори, дори „без трева" и удивителните си високопланински села, бедни и изостанали, където се намират фиефите и васалите селяни на генуезките *Nobili Vecchi*, селяни, които често се превръщат в главорези[270]. Прост корниз по протежение на стената, Генуа, толкова рано станала модерна, по такъв начин се опира на една „феодална" планина. Това е един от многобройните ѝ парадокси.

В самия град местата и терените за строителство липсват. Пищните дворци са обречени с отчаяно упорство да растат на височина. Улиците са толкова тесни, че единствено *Strada Nova* и *Via Balbi* допускат преминаването на карети[271]. В останалата част на града трябва да се ходи пеш или с носилка. Липсва място и извън градските стени, в близките долини, където са построени множество вили. По пътя към предградието Сан Пиер д'Арена, като се излезе от Кампо Мароне, разказва един пътешественик[272], „може да се види дворецът Дураццо, огромна и богата постройка, която изглежда прекрасна сред още петдесетина други красиви дворци". Петдесетина: дори и на село правилото е да се живее врата до врата, лакът до лакът. Поради липса на място трябва да се живее сред съседи. Още повече че не е лесно да се измъкнеш от тези малки парчета, истински носни кърпички, но твърде лошо свързани помежду си. За да бъдат свикани в Генуа благородниците, разпръснати из вилите си, ако присъствието им е необходимо във Великия съвет, нямало друг изход освен да се изпрати една от галерите на Републиката[273]! Понякога над генуезкия залив се случва лошо време. Поройни дъждове, сурово море,

вълнение, това са адски дни и седмици[274]. Тогава никой не излиза от къщи.

Като цяло това е едно лошо оформено тяло, което никога не се чувства удобно, страдащо от вродена слабост. Как да се нахрани? Как да се защити от чуждите? Релефът, който на пръв поглед благоприятства отбраната, обезоръжава града: в действителност нападателят, идващ от север, се оказва над града. Когато артилерията заеме място на тези височини, катастрофата е гарантирана. Генуа непрестанно отстъпва пред някого под действието на силата, доброволно или от благоразумие. Така тя се оставя на краля на Франция[275] през 1396 г., после на херцога на Милано[276] през 1463 г. Във всеки случай чужденците господстват тук твърде често, докато Венеция, непрестъпна зад водните си прегради, ще отстъпи за първи път през 1797 г. пред Бонапарт. Така на 30 май 1522 г.[277] Генуа е завладяна от испанците и техните съюзници *Nobili Vecchi* и е подложена на ужасно разграбване, споменът за което бледнее единствено пред разграбването на Рим през 1527 г. Същата драма се повтаря и по-късно, през септември 1746 г.[278] Този път сардинците и австрийците отварят вратите му без бой, но за сметка на това натоварват града с реквизиции и обезщетения – модерната версия на разграбването. Разбира се, тези нагли победители са изгонени три месеца по-късно от мощното въстание на енергичното генуезко простолюдие[279]. Но за пореден път равносметката е тежка. Да не се защитаваш, да не можеш да се отбраняваш струва скъпо: освободеният град познава ужасяваща криза. Емисията от книжни пари предопределя безпощадна инфлация. През 1750 г. се налага да се възстанови разтурената по-рано *Casa de San Giorgio*. В края на краищата всичко се урежда както трябва: републиката овладява ситуацията и излиза от неприятностите не чрез свръхлекия данък (1%), с който облага капитала, а затягайки гайката на косвените данъци върху предмети за широка консумация[280], което напълно съответства на генуезката практика: за пореден път да удари бедните, мнозинството.

Генуа е също толкова уязвима и откъм морето. Пристанището ѝ е отворено към открито море, което е ничие, тоест на всички[281]. На западната река опорен пункт за враждебни действия е Савона, която желае да остане независима, а дори и намиращите се по-далеко Ница и Марсилия[282]. През XVI в. безспирно се появяват варварски пирати, тласкани от южния вятър около Корсика по протежение на генуезкия бряг, чиято отбрана е лошо организирана. Но възможна ли е тя въобще? Генуа няма *Mare Nostrum* като Венеция – Адриатическо море. Няма залив, който да защитава достъпа до града. През май 1684 г. Луи XIV заповядва на ескадрата на Дюкен да го бомбардира. Градът е идеална мишена. Ужасеното „население бяга към планините и изоставя къщите си на грабеж". Крадците се възползват от случая[283].

Далечни действия извън пределите на града

Да повторим: слабостта на Генуа е вродена. Градът и неговите владения могат да живеят само с чужда помощ. От едни трябва да купува риба, жито, сол, вино, от други осолено месо, дърва, дървени въглища, захар. И така нататък. Ако средиземноморските кораби с припаси *bastimenti latini con viveri* не пристигнат, ако северните кораби – от Сен Мало, Англия и Холандия – не донесат навреме товара си от *cibi quadragesimi*, тоест херинга и моруна за през постите, възникват трудности. Така по време на войната за Испанското наследство, когато е пълно с корсари, се налага намесата на държавата, за да не умре от глад градът. Една консулска преписка съобщава: „Вчера в пристанището пристигнаха двата кораба, които Генуезката република въоръжи, за да ескортира малките съдове, те пристигнаха от брегoвете на Неапол, Сицилия и Сардиния и доведоха конвой от около четирийсет съда, от които седемнайсет натоварени с вино в Неапол, десет с пшеница в Романия, а другите с различни хранителни продукти като кестени от Неапол, сирена, сушени смокини, грозде, сол и други стоки от същия вид.“[284]

Вярно е, че проблемите със снабдяването обикновено се решават от само себе си: генуезките пари улесняват нещата. Пшеницата пристига сама. Често критикуват *Magistrato dell' Abbondanza*, нещо като служба по зърното, с каквато Генуа, както и много други италиански градове, разполага, но която няма нито една стотинка приход, ни едно *„giulio“*, а „когато трябва да се правят запаси, заема от гражданите, за да може после да продава пшеницата на дребно, но толкова скъпо, че да няма загуба... която иначе би била за сметка на богатите... така че всичко е в ущърб на бедните, а богатите по-скоро тлъстеят от това“[285]. Още веднъж това е генуезкият маниер. Но ако *Abbondanza* няма нито запаси, нито бюджет, то е защото обикновено търговците се грижат в града житото да изобилства. През XVIII в. Генуа е *преразпределително* пристанище на зърно наравно с Марсилия, на сол наравно с Венеция и се снабдява в най-различни райони на Средиземноморието.

Акробатическа игра

Генуа, чието население се колебае между 60 и 80 000 души, а заедно с владенията си обединява около половин милион души, успява в продължение на векове да реши трудния проблем с ежедневния си живот (с изключение на кратки и много тежки тревожни периоди). Това е факт, но тя успява с цената на акробатични номера.

Впрочем не е ли всичко при нея акробатика? Тя произвежда, но за други. Плава, но за други. Инвестира, но при други. Още през XVIII в. само половината от генуезките капитали са вложени в града[286], другите поради липса на валидни договори на място обикалят по света. Ограничаващата география ги обрича на приключения. А тогава как да се гарантира сигурността и печалбата в чуждия дом? Това е вечният проблем на Генуа. Тя живее и трябва да живее нащрек. Обречена е да рискува и едновременно с това да бъде особено предпазлива. Откъдето следват бляскави успехи и катастрофални поражения. Крахът на генуезките капиталовложения след 1789 г. не само във Франция е една илюстрация, но не единствената. Кризите от 1557, 1575, 1596, 1607, 1627, 1647 година[287], причинени от Испания, са страшни предупреждения, почти като заметресения. Много по-рано, още през 1256–1259 г., генуезките банки фалират[288].

Като противотежест на тези опасности, в сърцето на драматичния капитализъм се явяват гъвкавостта, ловкостта, постоянната готовност, *проницателността* на генуезките делови среди – това пълно отсъствие на инерция, от което се възхищава Роберто Лопес[289]. Генуа десетки пъти сменя курса, всеки път приема необходимата метаморфоза. Да организира външния свят, за да запази себе си, после да го изостави, ако стане непригоден за нея. Да измисли и построи друг, както например в края на XV в. изоставя Ориента за сметка на Запада, Черно море за сметка на Атлантическия океан[290]. През XIX в. обединява Италия в своя полза[291] – това е участта на Генуа, неустойчив организъм, свръхчувствителен сеизмограф, чиято стрелка се движи натам, накъдето върви големият свят. Великан на ума, на твърдостта при нужда, не е ли Генуа обречена да завладее света или да не съществува?

И така е от самото начало на нейната история. Историците се учудват още от първите ѝ морски подвизи в борбата срещу мюсюлманския свят или от броя на галерите ѝ през XIII в. в битките срещу Пиза или Венеция[292]. Но в такива решителни моменти на малките военни кораби се качва цялото активно население на Генуа. Целият град се мобилизира. Така както още твърде рано, притежавайки несметно количество пари, тя обръща в своя полза скъпоценните продукти пипер, подправки, коприна, злато, сребро; както, разбивайки далечни врати, се вклинява в търговски пътища. Погледнете победоносното настаняване на генуезците в Константинопол на Палеолозите (1261) и необузданата авантюра, в която навлизат в Черно море[293]. Венеция я следва, но със закъснение. Двайсет години по-късно тя овладява Сицилия след Сицилийската вечерня[294] (1283). Флоренция застава на страната на анжуйците, Генуа – на арагонците. Последните спечелват, тя печели заедно с тях. Но са необходими вдъхнове-

нието и ерудицията на Кармело Трасели[295], за да се разкаже за онези дни, за сръчността, с която генуезците се настаняват в Сицилия. Как изгонват другите „капиталисти" от Лука и Флоренция или поне как ги отстраняват от играта. Как се настаняват в Палермо не много далеч от пристанището и следователно от „Пиаца Марина"[296], където заемат пари на вицекрале, важни сеньори – това е доста банално. По-интересното е как си присвояват, в първоизвора, износа на сицилианското жито в момент, когато то е необходимо на отсрещния африкански бряг, където по това време гладът е ендемичен. Срещу житото тя получава златен прах от Тунис и Триполи, дошли от дълбините на черна Африка. Така че неслучайно групата сеньорийни владения, които Дориа купуват в Сицилия, са земи, производещи пшеница, разположени по линията Палермо–Агридженто[297]. Когато каталунските търговци се опитват да изместят генуезците, вече е твърде късно. Именно генуезците организират също производството на сицилианска захар[298]. Те доминират чрез Месина и пазара на коприна в Сицилия и Калабрия[299]. В началото на XVIII в. генуезките търговци и магазинери са все още на острова и все още се интересуват[300] от зърното и коприната. Те дори се съгласяват, изпитвайки дефицит на търговския си баланс, да изпратят в Сицилия „значителна сума *genovines*, монети от много чисто сребро и много търсени в Италия". Устарис напразно се учудва: да загубиш от една страна, за да спечелиш повече от друга, това е принцип, който Генуа постоянно практикува.

През XIII и XIV в., въпреки конкуренцията на Венеция, а понякога и заради нея, Генуа прониква навсякъде из европейския свят-икономика, изпреварва или изтласква другите. Още преди XIV в., опирайки се на базата си в Хиос, разработва находищата на стипца във Фокея и търговията в Черно море. Караките ѝ достигат Брюге и Англия[301]. През XV и XVI в. лека-полека губи Ориента: турците превземат Кафа през 1475 г., Хиос през 1566 г., но от началото на XV в., дори малко по-рано, генуезците се настаняват в Северна Африка[302], Севиля[303], Лисабон[304], Брюге, след което ще се окажат и в Антверпен. Не Кастилия печели Америка на лотария, а Христофор Колумб. И до 1568 г. именно генуезките търговци в Севиля финансират бавния търговски обмен между Испания и Америка[305]. През 1557 г. пред тях се открива огромно предприятие, за което те следят: паричните аванси на правителството на Филип II[306]. Те не изпускат тази възможност. И тогава започва ново превъплъщение на тяхната история – *Векът на генуезците.*

Генуа незабелязано господства над Европа

Генуа се класира на „второ място" след неуспеха при Киоджа и остава втора през XIV и XV в. Тя става „първа" през 50-те–70-те години на XVI в. и остава на първо място до 1620–1630 г.[307] Тази хронология е неопределена, що се касае до началото, защото първенството на Антверпен се съхранява или изглежда като че ли се съхранява, както и колкото се отнася до края, тъй като към 1585 г. започва възходът на Амстердам. Но най-вече защото от начало до край царуването на Генуа се осъществява под знака на пълна дискретност. Ако не се заблуждавам прекалено в сравнението си – същото днес се случва с Базелската банка за международни разплащания.

Действително Генуа не доминира над света със своите кораби, моряци, търговци, индустриалци, въпреки че тя има търговци, индустрия, моряци и кораби. И в случай на необходимост може да построи, при това да построи качествено кораби в корабостроителниците си в Сан Пиетро д'Арена и дори да ги продаде или даде под наем. Тя успешно дава под наем галерите си, здрави и качествени, които градските патриции, истински *condottieri* (но за морски битки), предоставят на чужди господари: на краля на Франция, а впоследствие и на Карл V, след 1528 г. и „измяната" на Андреа Дориа, който изоставил Франсоа I (сваляйки блокадата на Неапол, който Лотрек обсаждал по суша) и преминал на страната на императора[308].

От тази далечна 1528 г. Карл V, въпреки че е зависим от аугсбургските банкери, най-вече от Фугер, предоставящи му средства за неговата имперска политика, започва да взема заеми от генуезците[309]. А през 1557 г., когато испанският банкрут слага край на господството на банкерите от Южна Германия, генуезците съвсем естествено заемат празното място, при това с много жар и финес, защото много преди 1557 г. са ангажирани в сложната игра (която допълнително усложняват) на международните финанси[310]. Главната услуга, която те оказват на католическия крал, е, че осигуряват редовни приходи чрез фискалните ресурси и вноса на американски бял метал, които иначе постъпват нерегулярно. Католическият крал, като всеки владетел, изплаща разходите си ден за ден и трябва да придвижва значителни суми из обширната арена на Европа. Парите пристигат в Севиля, но се харчат редовно в Антверпен или Милано. Едва ли има нужда да се спираме по-подробно на тази схема, толкова добре известна на историците днес[311].

С течение на времето генуезките търговци се оказват все повече заети с тази усложняваща се задача. Приходите, както и разходите, на католическия крал (а следователно и печалбите на генуезците) не спират да растат. Несъмнено генуезците авансират краля с парите, които им поверяват заемодателите и спестителите от Испания и Италия[312]. Но в тези операции се включва и целият им наличен капитал. Тъй като нямат възможност

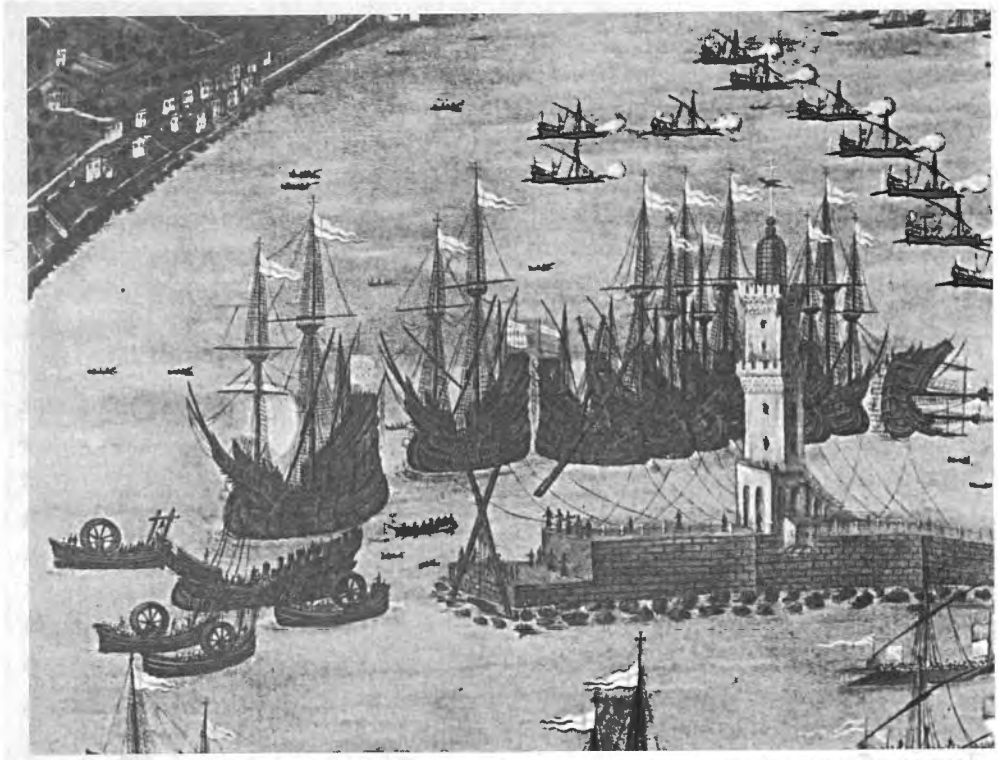

Огромните кораби на Генуа през XV в. (Детайл от картината на Кристофор Граси „Пристанището на Генуа, 1485“, Civico Museo navale de Pegli, Gênes)

да правят всичко, както ще видим, през 1568 г.[313] те ще загубят интерес към финансирането на търговските операции между Севиля и Америка. Вече няма да се месят в такава степен, както в миналото, в покупките на вълна в Сеговия или на коприна в Гранада, или на стипца в Масарон. По този начин те решително преминават от търговия към финанси. И ако можем да им вярваме, едва припечелват достатъчно, за да оцелеят от тези грандиозни на пръв поглед операции. Заемите се отпускат на краля, обикновено при лихва от 10 %, но както те казват, има разходи, загуби, закъснения с разплащанията. Това е безспорно. Въпреки това, ако вярваме на секретарите на служба при католическия крал, заемодателите печелят до 30 %[314]. Вероятно нито едните, нито другите казват истината. Но очевидно генуезката игра печели едновременно от лихвата, от лихвата върху лихвата, от машинациите, които позволява промяната на валутния курс, покупката и продажбата на златни и сребърни монети, спекулацията с *juros* и от допълнителната печалба от 10 %, която се извлича просто от продажбата на бял метал[315]. Всичко това е трудно да се изчисли, още повече че нещата се менят, но печалбата е значителна. А като се имат

предвид огромните суми, заемани от търговците (които отново далече надвишават собствения им капитал), доходите във всеки случай ще да са били огромни, дори и процентът на печалба да е бил скромен.

Накрая, политическото сребро на Испания е само един поток сред множеството други, които поражда или води след себе си. Галерите, натоварени със сандъци с реали или кюлчета сребро, пристигащи в Генуа в баснословни количества след 1570 г., несъмнено са инструмент на господство. Те правят от Генуа арбитър на цялото европейско богатство. Разбира се, генуезците не успяват във всичко, те не печелят винаги. Но в края на краищата за тези изключителни делови мъже трябва да се съди в дългосрочен план и от целия им опит. В действителност богатството им през XVI в. не е нито злато, нито сребро, а „възможността да мобилизират кредита", да играят тази трудна игра с превъзхождащ другите план. Точно това все по-добре показват отнасящите се до тях документи, големи поредици от които най-сетне стават достъпни. Те усложняват и доуточняват нашите обяснения.

Причините за генуезкия успех

Как да обясним този генуезки триумф? Преди всичко с една хипотеза. Между 1540 и 1560 г. (датите са приблизителни) Европа е разтърсена от ясно или не толкова ясно изразена криза, която разделя XVI в. на две. Франция на Анри II вече не е слънчевата Франция на Франсоа I. Англия на Елизабет не е тази на Хенри VIII... Дали тази криза слага край на века на Фугер? Аз по-скоро бих казал „да", без да мога да го докажа. Не би ли било естествено да впишем сред последствията от тази депресия финансовите кризи от 1557 и 1558 г.?

Във всеки случай е сигурно, че тогава се нарушава старото парично равновесие. До 1550 г. белият метал, който е относително рядък, има тенденцията да поскъпва спрямо жълтия метал, *относително* изобилен от своя страна. Тогава именно белият метал е инструмент при големите сделки (без което едва ли би бил възможен векът на Фугер), като представлява средство за запазване на стойността. Но още преди 1550 г. настъпва повишение на цената на златото, което на свой ред става относително рядко. При тези условия изглежда съвсем очевидна важността на решението на генуезците, които по думите на Франк Спунър[316] на антверпенския пазар около 1553–1554 г. са първите, заложили на златото. След това няма ли да са в състояние по-добре от други, извършвайки разплащанията на католическия крал, да контролират движението на златото, което започва да се изисква при изплащането на менителниците[317]? Дали намерихме „доброто" обяснение?

Малко се съмнявам, въпреки че и аз съм от тези, които ретроспектив-

но залагат много на ума и нюха на генуезците. Но успех от този род е без бъдеще. Той не може дълго време да остане привилегия на търговци, които са по-далновидни от други.

Действително играта на генуезците е многообразна и се налага дори чрез своята многообразност: тя се занимава с белия метал, с жълтия метал и менителниците. Но не само генуезците трябва да овладеят белия метал чрез *sacas de plata*[318] (изходите на среброто), като в тяхна полза са *asientos* (договорите) с краля и контрабандата, организирана от тях от край време през Севиля[319], а и металът да бъде продаден. Възможни са двама купувачи: португалците или италианските градове, обърнати към Леванта – Венеция и Флоренция. Тези последните са приоритетни купувачи. Именно по такъв начин търговията с Леванта отново процъфтява и подправките и пиперът са отново в изобилие в Алепо и Кайро, а транзитът на коприна придобива огромно значение в търговските пристанища на Леванта. Венеция и Флоренция купуват среброто срещу менителници за северните страни, където техният търговски баланс е положителен[320]. Именно така генуезците могат да извършват търговията си в Антверпен, който дори и след славните си дни остава място за разплащане на испанската армия. В крайна сметка, според ордонанс на Карл V от 1537 г.[321] менителниците се разплащат само със злато. Така среброто, отстъпено на италианските градове, се превръща в златни монети, изплащани в Нидерландия. Златото си остава най-доброто оръжие на генуезците за контрол на тройната им система. Когато католическият крал през 1575 г. се опитва да мине без техните услуги и започва да вилнее срещу тях, те успяват да блокират потока на златото. Не получила възнаграждението си, испанската войска се разбунтува и през 1576 г. разграбва Антверпен[322]. В крайна сметка кралят отстъпва.

Ако съпоставим тези факти, се налага изводът, че богатството на Генуа се опира на американското богатство на Испания и на богатството на самата Италия, използвано в големи мащаби. Чрез мощната система на панаирите в Пиаченца[323] капиталите на италианските градове се стичат в Генуа. А тълпата от дребни заемодатели, генуезки и други, поверяват на банкерите спестяванията си срещу скромно възнаграждение. По такъв начин съществува постоянна връзка между испанските финанси и икономиката на италианския полуостров. Оттук идват и вълненията, които следват всеки път испанските фалити: фалитът от 1595 г.[324] струва много скъпо на заемодателите и спестителите във Венеция[325]. В същото време в самата Венеция генуезците, господари на белия метал, който доставят на *Zecca* в огромни количества[326], овладяват контрола над обмените и морските застраховки[327]. Всяко по-дълбоко изследване на другите активни градове на Италия вероятно ще ни доведе до аналогични изводи. В действителност играта на генуезците е възможна, смея да твърдя, само ако Италия поддържа активността си на необходимата висота. Както Италия

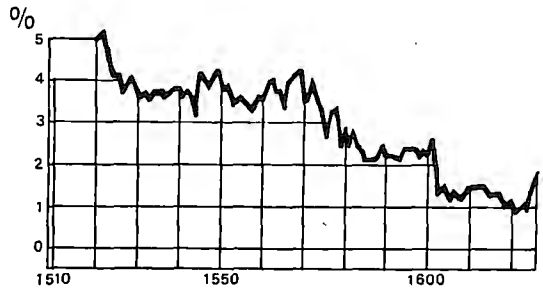

18. СВРЪХИЗОБИЛИЕТО НА КАПИТАЛИ В ГЕНУА ОТ 1510 ДО 1625 г.

Кривата на реалния лихвен процент от luoghi (пожизнените акции от Casa di San Giorgio с променлив процент), така, както го определя Карло Чипола („Note sulla storia del saggio d'interesse...", in: Economia Internazionale, 1952). Падането на лихвения процент е такова, че в началото на XVII в. той достига до 1,2% (За по-подробни обяснения вж. Бродел, „Средиземноморието"..., II, с. 45)

съзнателно или не поддържа Венеция през XIV и XV в., така поддържа и Генуа през XVI в. Ако Италия започне да отслабва, това означава край на празниците и събиранията почти при закрити врата в Пиаченца!

Зад успехите на банкерите стои самият град Генуа и това не трябва да се забравя. Когато започне да се разбира поразителната механика, която създават генуезците, възниква склонност да се смесва Генуа с крупните ѝ банкери, живеещи често в Мадрид, посещаващи тамошния двор, съветници и сътрудници на краля, които живеят в затворено общество сред злоба и скандали. Женят се помежду си и се защитават като един всеки път, когато испанецът ги заплашва или когато недоволстват съдружниците им, останали в Генуа, и ги набелязват за жертви на ответен удар. Да се надяваме, че откриването от Франко Борланди и неговите ученици на непубликувани преписки между тези делови мъже ще хвърли светлина върху неща, които все още не знаем. Но в края на краищата тези *hombres de negocios*, както ги наричат в Мадрид, са съвсем малобройни – двайсет, най-много трийсет души. Заедно с тях или под тях трябва да си представим стотици, дори хиляди генуезки търговци от всякакъв мащаб, обикновени представители, магазинери, посредници, комисионери. Те населяват града си, както и всички градове на Италия и Сицилия. Пуснали са дълбоки корени в Испания, на всички етажи на икономиката ѝ, в Севиля, както и в Гранада. Да се говори за търговска държава в държавата е пресилено. Но това е система, внедрила се през XV в., която ще е дълговечна: в края на XVIII в. генуезците в Кадис извършват купища сделки, съпоставими с търговията на търговските колонии на Англия, Холандия или Франция[328]. Истина, която често се пренебрегва.

Това завоевание на чуждото икономическо пространство е условие за величието на който и да е град, който няма равен на себе си, който се стреми несъзнателно дори към доминирането на една обширна система. Това е почти банално в повторяемостта си явление: такава е Венеция, проникваща във византийското пространство, такава е Генуа, която успява да проникне в Испания или Флоренция – във Френското кралство, а преди това в Англия. Такава е Холандия, проникнала във Франция на Луи XIV, Англия – в индийския свят...

Оттеглянето на Генуа

Да се строи извън дома е рисковано: успехът обикновено е временен. Господството на генуезците над испанските финанси, а оттам и над европейските финанси трае малко повече от шейсет години.

Испанският банкрут от 1627 г. не повлича след себе си, както се предполагаше, фалита на генуезките банкери. Отчасти при тях става дума за доброволно оттегляне. Действително те не са особено разположени да продължават да оказват услуги на мадридското правителство пред перспективата от нови фалити, които заплашват печалбите, както и капиталите им. Те изтеглят своите фондове толкова бързо, колкото позволяват трудните обстоятелства, и ги прехвърлят в други финансови операции – такава е програмата, реализирана по волята на конюнктурата. Именно в такъв дух е една моя скорошна статия, която написах по материали от подробната преписка на венецианските консули в Генуа[329].

Но често едно-единствено обяснение не стига. Следователно трябва по-добре да се познава положението на генуезките заемодатели в самата Испания и по отношение на португалските им съперници, които тогава поемат ръководството на финансите на католическия крал. Дали това е наложено от решенията на херцог Оливарес? Дали са благоприятствани от конюнктурата на Атлантика? Има подозрения, че те са подставени лица на холандските капиталисти, обвинение, което впрочем е правдоподобно, но трябва да се докаже. Във всеки случай, мирът, подписан през 1630 г. между английското правителство на Чарлс I и Испания, има доста любопитни последствия[330]. Преговарящият за мир сър Франсис Котингтън добавил ново съглашение, според което испанското сребро трябва да бъде превозено до Нидерландия на борда на английските кораби. Една трета от това сребро между 1630 и 1643 г. е насечено на монети в работилниците в лондонския Тауър. Следователно потокът от испанско сребро в продължение на години стига на север с английско, а не с генуезко посредничество.

Това ли е причината за оттеглянето на генуезците? Не е задължително, като се има предвид късната дата на това съглашение – 1630 г. По-вероятно е, макар да е недоказано, че именно генуезкото изтегляне предопределя

въпросното любопитно решение. Сигурното е, че Испания има нужда от *надежден* транспорт за капиталите си. Вместо „генуезкото" решение, което се състои в трансфера на фондове чрез менителници – едно елегантно решение, което обаче предполага господство над международната разплащателна мрежа, – се налага простото решение да се привлекат за превозвачи тези, от чиито атаки, нападения и пиратство се опасяват. След 1647 или 1648 г. положението става още по-иронично. Испанското сребро, необходимо за управлението и отбраната на Нидерландия, вече не се пренася от английски, а от холандски кораби. Това става дори преди да е подписан сепаративният мир в Мюнстер (януари 1648)[331]. При необходимост протестанти и католици могат да се разберат: парите вече не миришат.

Оцеляването на Генуа

Връщайки се към Генуа, не можем да отречем, че има оттегляне. *Asientistas*, изглежда, спасяват значителна част от капиталите си въпреки трудните и тревожни условия на испанския банкрут и поредицата от трудности, които са им създадени в Испания, Ломбардия, както и в Неапол. Успехът на това изтегляне се установява, предполагам, по постъпленията в Генуа на *монетите осминки*, чийто обем може примерно да се установи година по година[332]: след 1627 г. те стават масови. Впрочем Генуа си остава свързана с потока от американски бял метал. По какъв начин? Несъмнено чрез търговията в Севиля, а после и в Кадис. Генуезките търговски мрежи в Андалусия се запазват и поддържат връзката си с Америка. От друга страна, след появата на други заемодатели на сцената – португалските марани – генуезките *partitanti* неведнъж се съгласяват да започнат отново играта. Например през 1630, през 1647 или през 1660 г.[333] Ако те отново се включват в нея, не е ли заради това, че постъпленията на бял метал в Севиля, а после и в Кадис са по-мащабни, отколкото говорят официалните цифри[334]? Поради това заемите за Испания стават по-привлекателни, даже изгодни. А и дават по-голяма възможност за участие в огромната контрабанда с бял метал, която захранва цяла Европа. Генуезците не пропускат такава възможност.

За да получат достъп до испанския източник, генуезците разполагат също с износа на промишлените си изделия. Фактически Генуа участва повече от Венеция в европейския промишлен подем от XVII–XVIII в. Тя се старае да приспособи производството си спрямо изискванията на пазарите в Кадис и Лисабон, за да се добере до златото на първия и среброто на втория. Още през 1786 г. Испания внася множество генуезки тъкани „и дори има някои специално пригодени за вкуса на испанците, например големи парчета коприна... осеяни с малки цветчета... и бродирани по краищата с големи цветя... Тези платове са предназначени за празнични рокли.

Сред тях има великолепни образци, които са много скъпи."[335] Също така голяма част от производството на хартиената фабрика във Волтри, близо до Генуа, „е предназначена за Индиите, където я използват като тютюн (*sic*) за пушене"[336]. По такъв начин Генуа внимателно се защитава срещу конкуренцията на Милано, Венеция, Ним, Марсилия или Каталуния.

Следователно политиката на генуезките търговци е разнообразна, променлива, но гъвкава, способна да се приспособява, като всяка уважаваща себе си капиталистическа политика. През XV в. те успяват да се настанят на пътя на златото между Северна Африка и Сицилия. През XVI в. чрез Испания успяват да овладеят част от белия метал, идващ от американските мини. През XVII в. засилват търговията си чрез износа на манифактурни продукти. И през всички епохи практикуват банковото дело и финансите според моментните обстоятелства.

След 1627 г. финансистите не остават без работа. Испанското правителство вече не се поддава на предишната експлоатация. Генуезките капитали търсят и намират нови клиенти: градове, владетели, държави, обикновени предприемачи или частни лица. Неотдавнашното произведение на Джузепе Фелони[337] помага да разберем това. Още преди разрива от 1627 г. генуезкият капитал започва „колосално и радикално преразпределение на своите финансови ангажименти"[338]. След 1617 г. генуезците инвестират във венецианските фондове. В Рим, където след XVI в. притискат флорентинските банкери, те участват във възстановяването на папските заеми при учредяването през 1656 г. на *Monte Oro*, чиито първи фондове са отпуснати изключително от генуезците[339]. В първите инвестиции във Франция между 1664 и 1673 г.[340] През XVIII в. техните инвестиции се разпростират в Австрия, Швеция, Бавария, австрийска Ломбардия и в градове като Лион, Торино, Седан...[341] Както в Амстердам или Женева и с използването на същата политика на посредници и комисионери, индустрията на заемите се настанява в ежедневието на Генуа, както разказват „ръкописните новини" и вестниците. „Миналия петък, пише през 1743 г. един френски агент, за Милано [който по това време е австрийски] се отправиха с няколко каляски под добра охрана 450 000 флорина, които частни лица от този град заеха на кралицата на Унгария [Мария Терезия] срещу скъпоценностите, за които вече споменахме."[342]

Обемът на капиталите, вложени в чужбина, прогресивно расте: в милиони *lire di banco* (цифрите са закръглени) той представлява: 271 през 1725 г., 306 през 1745 г., 332 през 1765 г., 342 през 1785 г. при годишна печалба, която от 7,7 милиона през 1725 г. достига до 11,5 през 1785 г. *Lira di banco*, която неотменно е разплащателната монета в Генуа между 1675 и 1793 г., отговаря на 0,328 г злато. А какво ще излезе, ако го сметнем в тонове? По-добре е просто да изтъкнем, че приходът на генуезките заемодатели през 1785 г. е приблизително равен на половината от общия приход на Генуа[343].

Но колкото и да е странно, Генуа въпреки разширяването на инвестициите си остава вярна на географската рамка на отминалото си величие! Генуезкият капитал, противно на холандския и женевския, не завзема Англия, докато широко се инвестира във Франция (35 милиона лири до навечерието на революцията). Дали това е защото на север католическа Генуа се сблъсква с мрежата от протестантски банки? Или по-скоро причината са старите навици, които в крайна сметка ограничават мисленето и въображението на деловите генуезци[344]?

Във всеки случай, този избор довежда генуезкия капитал до крах заедно с безчислените катастрофи, под тежестта на които рухва Старият режим. Но в следващия век Генуа за пореден път отново се превръща в най-динамичния двигател на полуострова. При възникването на параходството то и по време на Рисорджименто тя създава промишленост, силен съвременен флот. *Banco d'Italia* в значителна степен е нейно дело. Един италиански историк казва: „Генуа създаде италианското единство" и добавя: „в своя полза"[345].

Да се върнем към света-икономика

Трансформацията или по-скоро последователните трансформации на генуезкия капитализъм не въвеждат Генуа в центъра на света-икономика. Нейният „век" на международната сцена завършва още през 1627, а може би дори през 1622 г., когато западат тържищата в Пиаченца[346]. Ако проследим хрониката на тази решителна година, се създава впечатлението, че венецианци, миланци и флорентинци представат да бъдат солидарни с генуезките банкери. Може би те повече не могат да поддържат сътрудничеството си с града на свети Георги, без да се подложат на опасност? Може би Италия вече не е способна да плаща цената за генуезкото първенство? Но без съмнение цялата европейска икономика не е в състояние да издържи обръщението на книжни пари, несъразмерно с масата на звонковите монети и обема на производството. Генуезката конструкция е прекалено сложна и амбициозна за една икономика от Стария режим. Тя се разпада отчасти от само себе си при европейската криза от XVII в. Още повече че Европа се накланя на север, този път за векове напред. Характерно е, че по времето, когато генуезците престават да играят ролята на финансови арбитри на Европа, те престават да бъдат в центъра на света-икономика, а щафетата е поета от Амстердам, чието скорошно богатство е построено – друга характерна черта на това време – върху търговските стоки. За него също ще настъпи време на финансова дейност, но по-късно. Доста любопитно е, че тогава той ще се изправи пред същите проблеми, на които се натъква генуезкият опит.

Глава 3

НЯКОГАШНИТЕ ИКОНОМИКИ В ЕВРОПА С ДОМИНИРАЩИ ГРАДОВЕ: АМСТЕРДАМ

С Амстердам[1] приключва ерата на градовете с империалистическа структура и склонност. Както пише Вайълет Барбър, „това е последният път, когато някоя истинска търговска и кредитна империя просъществува без подкрепата на единната модерна държава“[2]. И така, струва си да осветлим тези последователни фази на икономическата хегемония: от една страна – градовете, а от друга – модерните държави с национални икономики, като започнем с Лондон, който има зад гърба си Англия. В центъра на една възгордяна от успехите си Европа, която в края на XVIII в. се стреми да се отъждествi с целия свят, доминиращата зоОна трябва да се уголеми, за да се запази равновесието на цялото. Изолираните или почти напълно изолираните градове, недостатъчно облегнати на близката икономика, която да им бъде опора, скоро ще загубят значението си. Териториалните държави поемат щафетата.

Възшествието на Амстердам, което е продължение на старото положение, се извършва твърде логично по старите правила: един град замества друг, както Антверпен заема мястото на Генуа. Ала в същото време, и този път окончателно, Северът надделява над Юга. По такъв начин Амстердам измества не само Антверпен, както често твърдят, но и Средиземноморието, което все още има надмощие по време на генуезката интермедия[3]. На мястото на пребогатото море, надарено с всички възможности и предимства, идва един океан, дълго време считан за по-низш и все още зле използван, на който международното икономическо разделение дотогава е отреждало най-неблагодарните и най-недоходоносни дела. Отстъплението на генуезкия капитализъм, а по-нататък и на Италия, атакувана едновременно от всички страни, открива пътя към победата на моряците и търговците от Севера.

Все пак тази победа не е постигната за един ден, както и упадъкът на Средиземноморието и на самата Италия, чието кълбо се разплита на последователни етапи, които бавно се наставят един към друг. С настъпването на 70-те години на XVI в. английските кораби отново проникват във Вътрешно море. След 1590 г. идва ред на нидерландските кораби. Ала

навите, саетите, марсилианите и карамусалиите* все пак не изчезват отведнъж. За да даде плодове настъплението на северняшките кораби, те ще трябва най-напред да отворят и да спечелят на своя страна северноафриканските пристанища, тези на Ливорно, Анкона и левантинските търговски крайбрежни средища, а богатите средиземноморски градове да приемат услугите на новодошлите и да се съгласят да им възлагат товарите си. Освен това трябва англичаните да подпишат *капитулационното споразумение* с Великия султан през 1529 г. – нещо, което нидерландците ще сторят едва през 1612 г. Отгоре на всичко ще трябва сукната, платовете и другите индустриални продукти на Севера да проникнат на средиземноморските пазари и да прокудят оттам местните производства, които ги заемат по традиция[4]. Венеция, с нейното висококачествено сукно, още от началото на XVII в. властва на левантинския пазар. Така че ще се наложи да изместят Венеция и другите градове. И най-сетне, трябва да се изчака постепенно да се ограничи хегемонията на генуезкия кредит. Именно тези повече или по-малко бързи процеси налагат възхода на Амстердам, който, за разлика от Антверпен, няма скоро да отстъпи на икономиките от Вътрешно море.

ОБЕДИНЕНИТЕ ПРОВИНЦИИ У ДОМА СИ

Съвременниците не забелязват нищо. Както винаги небрежни към продължителните подготвителни процеси, те откриват нидерландското величие изведнъж, когато то вече се е наложило и се набива на очи. Сякаш паднало от небето, никой не може да си обясни внезапното разбогатяване, зашеметяващия възход и неочакваното могъщество на една толкова малка страна, която в известен смисъл е съвсем нова. И всеки започва да говори за „смайващо" богатство, за холандската „тайна" и „чудо".

Късче природно бедна земя

Обединените провинции са едно късче земя, не по-голямо от кралство Галиция, ще каже през 1724[5] г. един испанец; по-малко от половин Девншир, доста по-късно ще повтори Тюрго[6] след англичанина Тъкър. Както обяснява още посланикът на Луи XIV (1699), това е: „Една много малка страна, оградена откъм морето с безплодни дюни и предразполо-

* *Средновековни платноходи. – Бел. прев.*

жена към чести наводнения, както от този край, така и от реките и каналите, които я пресичат. Годна е само за пасища, които са единственото богатство на този край, а от житото и другите зърнени растения няма достатъчно, за да се изхранят и една стотна от нейните жители."[7] От своя страна Дефо иронично отбелязва: „Не стига дори да напълнят гушите на петлите и кокошките си."[8] Друг осведомител съобщава през 1697 г.: „Всичко, което произвежда Холандия, е масло, сирене и пръст за направа на съдове."[9] Доста задълбоченият испански икономист Устарис (1724) обяснява: „Половината от страната е вода или земи, които не могат нищо да родят и само една четвърт се обработва всяка година. Освен това много от пишещите уверяват, че реколтата на страната едва стига за четвърт от онова, което се потребява там."[10] Едно писмо от 1738 г. пресилва нещата: „Холандия е неблагодатна земя. Тя се носи по водата и е като ливада, наводнена през три четвърти от годината. Тази територия е толкова тясна и оскъдна, че не може да изхрани и една пета от обитателите си."[11] Акариас дьо Сьорион, който при това е добър познавач в тази материя, потвърждава без колебание през 1766, че Холандия (разбирайте Обединените провинции) „никога не е имала с какво да храни и облича дори четвърт от поданиците си"[12]. Накратко, става дума за бедна страна: малко жито, и то с посредствено качество, малко ръж, малко овес, малко овце, няма лозя, освен някоя рядка асма на заслонения зид в селски дом или градина. Няма и дървета, освен покрай каналите в Амстердам или около селата. За сметка на това има ливади, много ливади, които „към края на октомври или понякога ноември започват да се покриват с вода, която приижда от продължителните ветрове, бури и дъждове [...] До такава степен, че на много места се виждат само диги, камбанарии и къщи, които сякаш се подават направо от морето."[13] Падналата през зимата вода се изчерпва „през пролетта с помощта на мелници"[14].

Всичко това изглежда странно до абсурд в очите на един средиземноморец от Флоренция – Лодовико Гуичардини: „Земята е ниска, всички големи реки и канали са опасани с диги, така че не текат на нивото на земята, а на много места за най-голямо учудване се вижда как водата е по-високо от земята."[15] Два века по-късно за друг пътешественик, дошъл от Женева (1760), „всичко в провинция Холандия е изкуствено, като се почне от страната и се свърши с природата"[16]. Испанският пътешественик Антонио Понс[17] дори ще заяви, че там всичко изглежда „по-скоро приказно и поетично, отколкото действително!".

Подвизите на земеделието

И все пак Обединените провинции имат земя, села и ферми. Дори в Хелдерланд се срещат бедни аристократи с крепостни селяни, сиреч имаме автентичен сегмент от феодална Европа: *gentlemen farmers* в Гронинген и фермери арендатори във Фризландия[18]. Около Лайден има интензивно зеленчукопроизводство – лайденските зеленчуци се продават из цял Амстердам, а най-хубавото масло в Обединените провинции[19] се намира на един мост на стария Рейн, който наричат „житарския мост, защото в пазарните дни селяните се настаняват там с донесеното за продан зърно"[20]. Тук-таме се срещат богати селяни, облечени в черно, без връхна дреха, ала жените им [са] „отрупани със сребро и ръцете им окичени със златни пръстени"[21]. Освен това всяка пролет „от Дания, Ютландия и Холщайн докарват голямо количество мършави волове и крави, които начаса отвеждат на пасищата. След три седмици човек ги вижда възстановени и закръглени"[22]. „Към средата на ноември [заможните стопани] според многочислеността на семейството си купуват цял или половин вол, който осоляват и опушват... и ядат с масло върху салатата. Всяка неделя изваждат по един голям къс от солника и го варят, като приготвят от него множество ястия. Споменатото студено парче се поднася на масата заедно с късчета варено, с мляко или някои зеленчуци..."[23]

Като се има предвид ограниченото налично пространство, животновъдството и земеделието са принудени да заложат на производителността. Животните са хранени по-добре от където и да било. Кравите дават до три ведра мляко на ден[24]. Земеделието се свежда до градинарство, изобретява научни методи за редуване на културите и благодарение на наторяването – включително и с годните за употреба градски отпадъци – получава по-добри добиви отвсякъде. Още от 1570 г. напредъкът е достатъчно явен, за да изиграе роля за първите стъпки в икономическото настъпление на страната. Тъкмо това дава основание на Ян де Врис[25] да каже, че в Холандия капитализмът израства от нейната земя.

Няма съмнение, че това значимо развитие, макар и в малък мащаб, дава началото на революцията в земеделието, която ще завладее Англия, но това е друга история. Съществено е, че при съприкосновението си с градовете селските райони не след дълго се комерсиализират, дори в известен смисъл се урбанизират и започват да живеят като тях от външни печалби. И тъй като зърното или поне половината (именно това е вярното количество) от нужното за консумация трябва да се внася, нидерландското земеделие се ориентира към най-рентабилните култури: лен, коноп, рапица, хмел, тютюн и дори багрилни растения като сърпица и брош, последното от които е донесено от бежанците от Фландрия[26]. Тези баг-

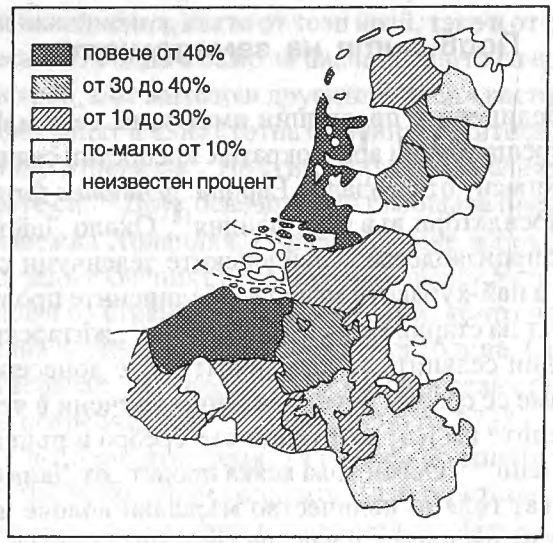

19. БУРГУНДСКА НИДЕРЛАНДИЯ ПРЕЗ 1500 г.

Съотношението на градското население през 1500 г. достига рекордни нива. Повече от 40% във Фландрия, но също така и в провинция Холандия (Из Ян де Врис, The Dutch rural economy in the Golden Age, 1500–1700, p. 83)

рилни продукти са много навременни, защото сукното, доставяно от Англия, е бозаво или както го наричат – „бяло", като се апретира и боядисва в Холандия. А сами по себе си тепането и боядисването съставляват половината от себестойността на готовото сукно (останалото е суровина, чепкане, предене, тъкане)[27]. Оттук произтича и решението на Яков I да забрани износа на английско „бяло сукно"[28]. Ала резултатът е пълен крах, тъй като англичаните не успяват да конкурират холандците, които имат технологично предимство в апретирането и боядисването, а не по-малко важно е и наличието на багрилни продукти на разположение у тях.

Доколкото отстъпват на привлекателността на индустриалните култури, селяните са принудени да се обръщат към пазара както за прехраната си, така и за покупка на дърва или торф. Ето по такъв начин те излизат от изолация. Големите села се превръщат в сборни средища понякога със собствен пазар или дори с панаир. От своя страна търговците често се обръщат направо към производителите[29].

Комерсиализацията на земеделието означава богатство на селото. „Не е необичайно тук да се срещнат селяни, които имат по сто хиляди ливри и повече."[30] Ала надниците по селата се доближават до тези в града[31] и ще усетим горчивината на Питер де ла Корт (1662), който пояснява: „Наши-

те селяни са принудени да дават толкова високи възнаграждения на работниците и прислугата си, че така тези им изземват голяма част от изгодата и живеят по-охолно от своите господари. Същите несгоди имат в градовете и занаятчиите с техните слуги, които са най-непоносимите и неуслужливите на света."[32]

Свръхожива градска икономика

В сравнение с останалата част от Европа малките Обединени провинции се утвърждават като свръхурбанизирани и свръхорганизирани дори само заради гъстотата на своето население, която по думите на Исаак Пинто[33] е „пропорционално най-висока в Европа". Един пътешественик, който през 1627 г. отива от Брюксел в Амстердам, намира, че „всички холандски градове са така многолюдни, та онези, които са в ръцете на испанците [в Южна Нидерландия], изглеждат направо пусти...; между градовете има два-три часа път" и среща „такива тълпи от хора, та по улиците на Рим няма [само Бог знае дали наистина няма!] толкова карети, колкото тук двуколки, пълни с пътници, а каналите, които текат във всички посоки през страната, са задръстени [...] от безброй кораби"[34]. Странно ли е това? Половината от населението на Обединените провинции живее в градовете[35] – това е рекорд за Европа. Оттук идва и оживеният стокообмен, редовността на връзките и принудата да се използват пълноценно съобщенията по море, реки и канали и сухоземните пътища, оживявани, както навсякъде в Европа, от селски каруци.

Обединените провинции – Холандия, Зеландия, Утрехт, Хелдерланд, Оверайсел, Фризландия и Гронинген – са съюз от седем миниатюрни държавици, които се считат за независими и се хвалят, че действат в съответствие с това. Действително всяка една от тези провинции разполага с повече или по-малко гъста градска мрежа. В Холандия към предишните градове, имащи право да гласуват в Холанските щати, се присъединяват още дванайсет, един от които е Ротердам. Всеки от тези градове има свое управление, събира собствени данъци, разполага със собствено правораздаване и следи внимателно своите съседи, като не спира да защитава личните си привилегии, автономия и финанси. Именно поради този факт съществуват толкова много такси за преминаване[36], всъщност „такси под път и над път"[37], и неприятното бариерно право. Все пак това разпокъсване на държавиците и невероятната децентрализация създават известна свобода на личността. Патрицианската буржоазия, която владее правораздаването, наказва, както ѝ е угодно, и изпраща във вечно изгнание от града или провинцията когото си пожелае – практически без възможности за обжалване. За сметка на това тя защитава своите граждани, зак-

риля ги и гарантира неприкосновеността им срещу по-висшите инстанции[38].

Тъй като трябва да се живее, нидерландските градове не могат да избегнат необходимостта от съвместни действия. Както казва Питер де ла Корт: „Техните интереси са навързани едни с други.“[39] Колкото заядливи и завистливи да са едни към други, общият кошер им налага свои закони, принуждава ги да обединяват усилията и да допълват търговските си и промишлените дейности. Те образуват могъщ блок.

Амстердам

И така, тези градове се обвързват, разпределят си задачите, обхващат се в мрежа, съблюдавайки различни йерархични равнища, и образуват пирамида. Налагат в центъра или по-точно на върха един доминиращ град, по-значим и величествен от останалите, с които са свързани. Спрямо градовете от Обединените провинции Амстердам заема същото положение както Венеция спрямо другите градове от континента... Онази Венеция, на която той е удивително физическо копие – с напиращите води, които го раздробяват на острови, островчета, канали и накрая го ограждат с „блата“[40], с неговите *vaterschepen*[41], с плоскодънните корабчета, които го снабдяват с питейна вода, както лодките по Брента го правят за Венеция. Дали пък солената вода не превръща двата града в затворници?

Питер де ла Корт[42] обяснява, че Амстердам се появява за голямата история вследствие на мощна приливна вълна, която „пробива близо до Текссел“ защитния пояс от диги и за миг създава Зюйдерзее (1282); оттогава нататък „той може да се пресича с големи кораби“ и балтийските моряци устройват местата си за срещи и търговия в Амстердам, който дотогава бил обикновено село. Независимо от помощта на природните сили, градът си остава труднодостъпен, опасен или най-малкото сложен за достигане. Корабите, които се отправят към Амстердам, трябва да изчакват в Текссел или във Влие, на самия вход на Зюйдерзее, където пясъците са постоянна заплаха, а онези, които напускат Амстердам, се спират на същите места, за да изчакат от своя страна попътен вятър. И на влизане, и на излизане се налага престой, който властите грижливо контролират. Това води до забавния със задна дата скандал, предизвикан през март 1870 г. от безцеремонното пристигане на някаква френска фрегата, която минава от Текссел до Амстердам без предварително разрешение и на всичко отгоре се оказва боен кораб от кралската флота[43]. Друго допълнително затруднение идва оттам, че големите търговски кораби не могат да прекосят плитчините, които се простират на север от Амстердам, и да преминат през високия пясъчен нанос Пампюс, докато около 1688 г. не се се-

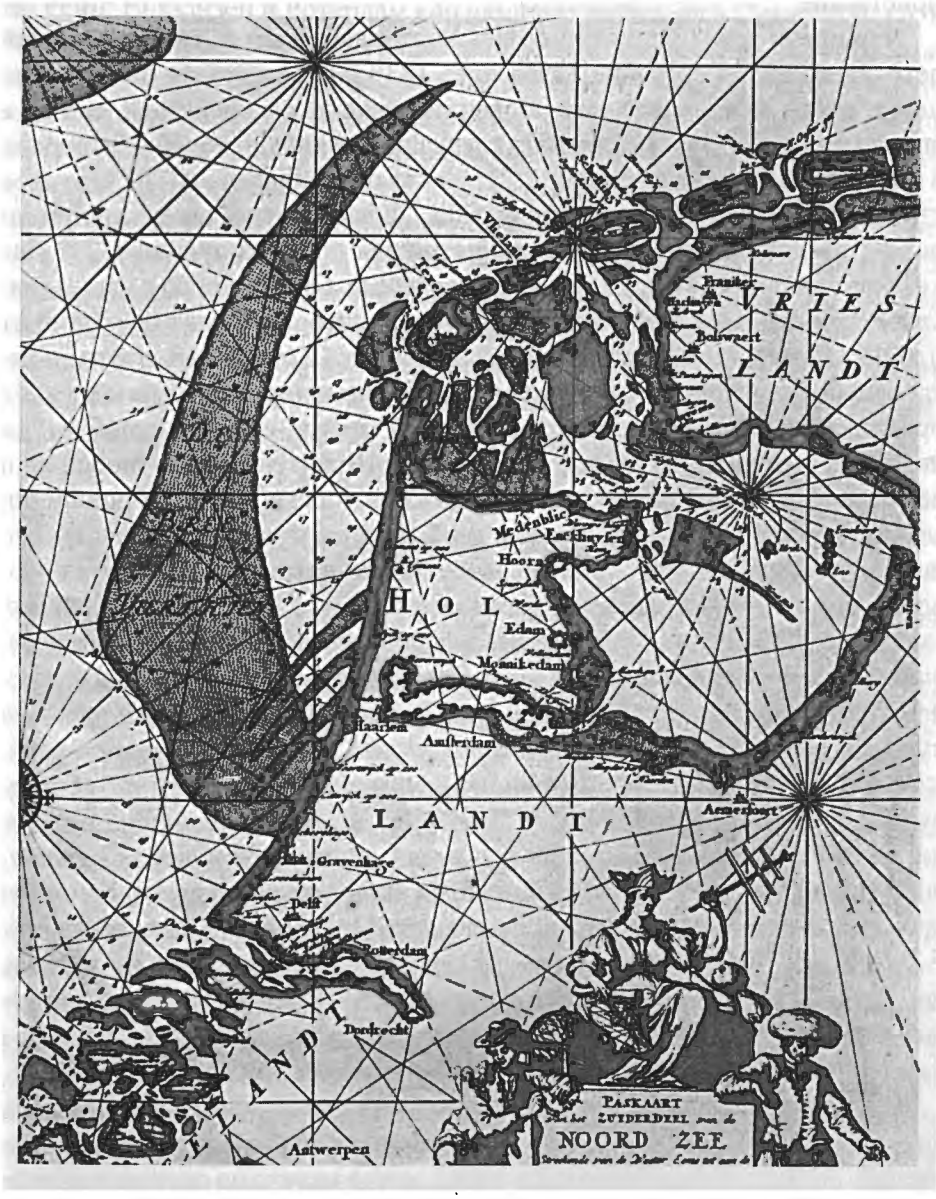

Чудесна карта на Обединените провинции, залети от водата и пясъчните наноси на Северно море. Последните обграждат бреговете и островите. Картата бива отпечатана от Йоханес Луц около 1707 г., но не е разпространявана. Един екземпляр от нея се намира в Националната библиотека (на Франция), Ge DD 172, carte 52 (Cliché B. N.)

щат за хитроумно решение[44]: два плоскодънни кораба, наречени *камили*, притискат прекомерно големия кораб откъм левия и десния му борд, прехвърлят си вериги под кила му, повдигат го и го отнасят до мястото за приставане.

И въпреки това пристанището на Амстердам винаги се пука по шевовете. Един пътешественик казва през 1738 г.: „Никога не съм виждал нещо, което да ме слиса така. Човек не може да си представи, ако не е зърнал с очите си, величествената гледка на две хиляди кораба, затворени в едно-единствено пристанище."[45] Някакъв пътеводител от 1701 г. от своя страна съобщава за осем хиляди кораба, „чиито мачти и такелажи приличат на толкова гъста гора, че слънцето едва пробива през нея..."[46] Две хиляди или осем хиляди: нека не се заяждаме. Онова, което е извън всякакво съмнение, са множеството флагове, които се виждат спокойно от площад „Дам". Същият пътеводител пояснява: „Този кораб, който ви изглежда нов, е германски, гербът му е в златно и червено. Другият [...], с орела с разперени криле върху сребриста мрежа, е от Бранденбург"; а онзи там, със златното слънце на герба, е от Щралзунд. Има и любецки, и венециански, и английски, и шотландски, и тоскански, и дубровнишки (личат си по сребристото знаме с герб и лента с надпис *Libertas*). Ето дори – нима е възможно – един „савоец"! А по-нататък са големите китоловни кораби. Няма защо да обясняваме какви са „онези бели флагове, защото сте французи"[47]. Впрочем, ако прочетете *„Амстердамска газета"*[48], вниманието ви ще привлекат стотици кораби, ще ви съобщят имената и маршрутите си. През 1669 г. от Бордо в Тексел на 8 февруари са пуснали котва *„Щъркел"*, *„Талигата за лен"*, *„Изгряващото слънце"*, *„Лисицата от Билбао"*, *„Двойният едномачтов"* от Нант; на 12 февруари идват *„Смоковницата от Терсейра"* и *„Пъстрият кит"* от Бордо; малко по-късно – *„Талигата за сено"*, идващ от Билбао, *„Хрътката"*, пристигащ от Кале, и *„Шареното агне"* на връщане от Галиция; през юни – *„Саксията с цветя"*, идващ от Московското княжество (несъмнено от Архангелск), където е презимувал; през февруари научаваме, че *„Гърнето с масло"* е стигнал до Аликанте". Това нестихващо движение прави от Амстердам „универсалния магазин на Вселената, престола на охолството, мястото за срещи на богатството и божията благодат"[49]

Ала това нямаше да е така без приноса на Обединените провинции и нидерландските градове. Те са условие *sine qua non* за величието на Амстердам. За Ян де Врис сърцето на онова, което наричаме световна икономика, съсредоточено в Амстердам, не е само Холандия, както се твърди обикновено, а освен нея и цялата мрежа нидерландски градове, които имат общо с морския трафик: Зеландия, Фризия, Грьонинген и част от Утрехт. Единствено Хелдерланд, Щатите на общността и Оверайсел остават извън голямата игра, все още някак архаични и „средновековни".

Сътрудничеството между „сърцето“ и Амстердам води до разпределяне на задачите: в Лайден, Харлем и Делфт процъфтява промишленото производство, Дордрехт осигурява поминъка си със значителния трафик по Рейн; Енкюйзен и Ротердам контролират риболова в Северно море. В Ротердам, най-големият от градовете извън метрополията, все още идва лъвският пай от търговията с Франция и Англия; Хага, която е политическата столица, е нещо като Вашингтон за Съединените щати – и преди, и сега. Следователно неслучайно Остиндийската компания се разделя на отделни камари, а освен Амстердамската банка, създадена през 1609 г., се установяват и други, макар и не така активни банки със сходни дейности в Миделбюрх (1616), в Делфт (1621) и Ротердам (1635). Пиер Боде има основание да каже, перифразирайки добре познатия лозунг, свързан със Съединените щати и фирмата „Форд“, че „това, което е добро за Амстердам, е добро за Обединените провинции“, ала Амстердам е принуден да дели и със своите сътрудници, да понася завистта и враждебността на останалите градове и поради липса на по-добро да привиква към това.

Своеобразно население

Градовете са консуматори на работна ръка. Като цяло градовете на Обединените провинции процъфтяват единствено благодарение увеличаването на населението: един милион жители през 1500 г., два милиона през 1650 (от които милион в градовете). Подобно нарастване не става само за сметка на местното население. Възходът на холандската икономика примамва и изисква чужденци; той е отчасти и тяхно дело. В интерес на истината трябва да се каже, че не всички от тях намират тук своята Обетована земя. Нидерландският разцвет не престава да налага присъствието на огромна пролетарска маса, струпана в коптори и хранена с непълноценна храна. В Холандия „Правилникът за обществения ред забранява лова на нетлъста херинга от месец ноември, [но] си затварят очите, защото служи за храна на бедните.“[50] Всичко това, досущ както и в Генуа, е маскирано под активна благотворителност, която уталожва възможните класови стълкновения. Една неотдавнашна изложба в Кметството на Амстердам хвърля не по-малко светлина върху печалните гледки на мизерията в Холандия от XVII в., където богатите са по-богати от другаде, а бедните са също толкова многобройни и може би по-нещастни, отколкото другаде, вероятно поради потискащата скъпотия на живота.

И все пак не всички емигранти идват в Холандия да търсят някакво съмнително богатство. Много от тях бягат от войните и религиозните преследвания, които са бичът на XVI и XVII в. След подписаното през 1609 г. примирие с Испания Обединените провинции са на път да нару-

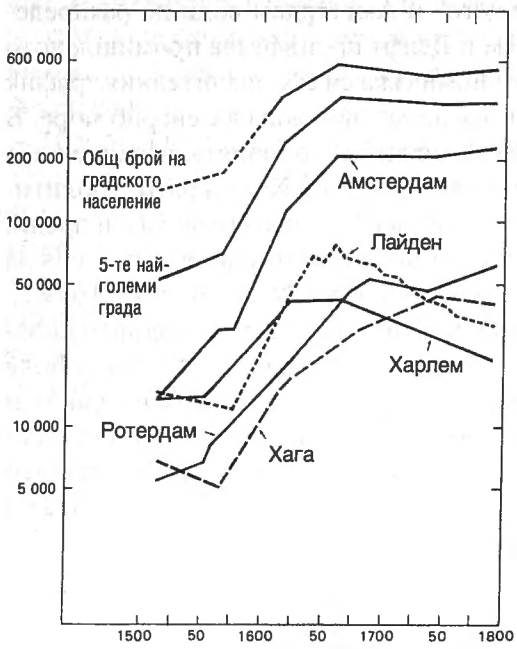

20. НАРАСТВАНЕ НА ГРАДСКОТО НАСЕЛЕНИЕ

Това нарастване – преди всичко в полза на Амстердам – е в сърцевината на възхода на Обединените провинции (Из Ян де Врис, The Dutch Rural Economy..., op. cit., p. 89)

шат споразумението и да разрушат онова, което играе за тях ролята на държава поради силата на религиозните (протестанти срещу непротестанти) и политическите прения (регентите на градовете срещу щатхудера Морис де Насау). Ала тази вълна от насилие, белязана от победата на ортодоксалното протестантство пред синода на Дордрехт (1619) и на щатхудера след екзекуцията през същата година на Великия губернатор на Холандия, Йохан ван Олденбарневелт, не просъществува, тя не може да трае дълго в страна с многобройни католици, в която на изток има лутерани, а протестантските дисиденти запазват активността си. Накрая се установява и укрепва търпимост заедно с индивидуалните свободи, за което благоприятства раздробяването на политическата власт. „Свещениците на реформаторските религии в крайна сметка бележат твърде нищожен успех в опитите си да превърнат републиката в протестантска държава, в известна степен по модела на Женева.“[51]

Толерантността се изразява в приемането на хората такива, каквито са, още повече че работниците, търговците и бежанците допринасят за благоденствието на републиката. Впрочем може ли да си представи човек един „център“ на света, лишен от търпимост? Той е обречен да бъде такъв и да приема хората, от които се нуждае, такива, каквито идват в него. Обединените провинции неминуемо стават убежище, спасителен кораб. Това води до „голям наплив на хора, прокудени от войните [...] като

рибите от норвежкото крайбрежие, когато усетят китовете“[52]. Свободата на вероизповеданията се налага, тя става норма. „В тази република – пише някакъв англичанин (1672) – никой няма основание да се оплаква, че му пречат да изповядва религията си...“[53] Или да вземем по-късното свидетелство на холандци (1705): „Тук всички народи на света могат да служат на своя Бог по сърце и съвест и въпреки че официалната религия е реформаторската, всеки е свободен да живее с онази, която изповядва. Тук има не по-малко от 25 католически храма и хората ходят на служба толкова свободно, колкото и в самия Рим.“[54] Демографските историци по-добре от останалите познават това многообразие на вероизповеданията, защото за своите изследвания могат да черпят (примерно в Ротердам[55]) от десетина различни регистри за гражданско състояние (холандски, шотландски и валонски протестанти; презвитерианци, епископалийци, лутерани, реформисти, менонити, католици и евреи). Трябва да се отбележи, че католиците най-често са представители на низшите съсловия, особено на територията на общността.

Обикновено имигрантите се задоволяват с най-черната работа, ала по думите на един холандец през 1662 г. „в Холандия онзи, който иска да работи, няма да умре от глад[...] и дори онези, които вадят с желязо и мрежа, закачена на прът, отпадъците от дъното на каналите, могат да печелят по половин екю на ден, *стига да искат да работят*“[56]. Нарочно подчертах последните думи. Всъщност опасността от сравнително високоплатената работа е, че бих могъл, след като животът ми на бедняк е осигурен, да си позволя лукса да не работя непрекъснато. А от подобни бедняци има нужда, за да се наемат метачи, общи работници, хамали, докери, лодкари, косачи, които да прибират сеното във Фризия по време на сенокоса, копачи, които бързо да изкопаят торфа, преди да са го залели водите или да го сковат зимните ледове. Последните дейности са доста редовен запазен периметър на германските имигранти, бедняци, сякаш роящи се след 1650 г., които назовават с общото име *Hollandgänger*, сиреч такива, които работят в Холандия за облагородяването на полдерите[57]. Близката Германия е резервоар за евтина работна ръка, която снабдява Обединените провинции с мъже за армията, флотата, за колониите и полските работи (*Hannekemaaier*), както и за градовете, където прииждат като *poepen* и *moffen*.

В главата за емигрантите по право се полага почетно място на занаятчиите, които са многобройни в текстилните центрове като Лайден (серж, камлот, сукно); като Харлем (коприна, работилници за избелване на платно); като Амстердам, където полека-лека се установяват повечето промишлени производства[58]: вълнен текстил, тъкани, коприна, злато и сребро, ширити, позлатени кожи, марокен, обработени кози кожи, захарни рафинерии и различни химически индустрии; като Саардам, градче, бли-

зо до големия град, където се намира „най-голямата корабостроителница в света“. Чуждестранната работна ръка е решаваща за всички тези дейности. В Харлем именно работниците от Ипрес и Хонсшоте спомагат за текстилния възход на града. В края на XVII в. за подема и развитието на промишлеността в Обединените провинции също така допринася масовото преселване на френски протестанти след отмяната на Нантския едикт (1685).

С вълните от бежанци навлизат френски протестанти, антверпенци и евреи от Иберийския полуостров и множество търговци, които често са собственици на значителни капитали. Особено допринасят за замогването на Холандия евреите сефариди[59]. Вернер Зомбарт[60] смята, че тъкмо те са довели капитализма в Амстердам. Това очевидно е преувеличено. Но няма никакво съмнение, че са оказали сериозна подкрепа на града в областта на търговията и още повече в борсовите спекулации. Те са специалисти в тези дейности, дори бихме казали – техни създатели. Освен това са добри съветници и инициатори за създаването на делови връзки между Холандия, Новия свят и Средиземноморието[61]. В някакъв английски памфлет от XVII в. дори се изразява подозрението, че търговците от Амстердам са привлекли единствено от делови интерес „евреите и другите чужденци, като са им отворили своите врати към световната търговия“[62]. Но нима бездруго евреите, с техния опит в сделките, не се насочват редовно към икономическите успехи? Щом отиват в една или друга страна, това означава, че там всичко е наред или върви към добро. Когато се оттеглят, не значи непременно, че нещата отиват на зле, а просто, че не вървят толкова добре. Щяха ли евреите да започнат да напускат Амстердам към 1653 г.[63]? Във всеки случай трийсет години по-късно, през 1688, те последват в Англия Вилхелм Орански. Означава ли това, че въпреки привидностите по това време в Амстердам не е толкова добре, както в първите десетилетия на века?

Във всеки случай евреите не са единствените, които са „създали“ Амстердам. Всички търговски центрове в Европа са дали своя принос за града, който ще стане или вече е център на света. Първата роля със сигурност принадлежи на антверпенските търговци. Завладян на 27 август 1585 г. от Александър Фарнезе след паметна обсада, при капитулацията си Антверпен получава някои смекчаващи клаузи и по-специално правото на търговците му или да останат в града, или да го напуснат, като отнесат със себе си своите блага[64]. Сиреч онези, които избират изгнанието в Холандия, не отиват там с празни ръце: те донасят със себе си капиталите, уменията и търговските си връзки, а това безспорно е едно от условията за бързото развитие на Амстердам. Антверпенският търговец Жак дьо ла Фай, който се преселва в новата столица на Севера, не преувеличава, като

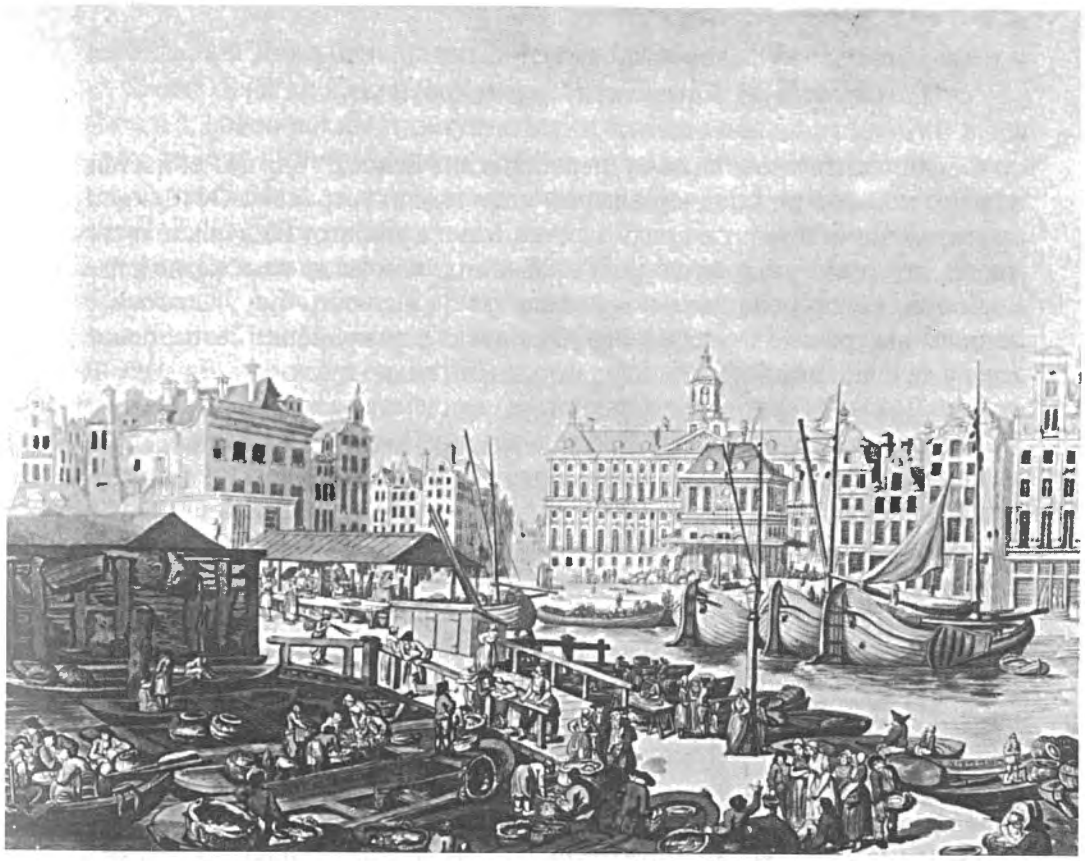

Амстердам: Рибният пазар, Кметството, огромна маса население. Щампа от Райт и Шуц, 1797 (Atlas van Stolk)

пише на 23 април 1594 г., че „тук Антверпен се е превърнал в Амстердам“[65]. Нима една трета от населението към 1650 г. не е с чуждестранен произход? Половината от първите депозити в Амстердамската банка, създадена през 1609, идват от Южна Нидерландия.

Впоследствие Амстердам се разраства с бързи темпове (50 000 жители през 1600, 200 000 през 1700 г.) и скоростно размесва разнородното население, като превръща за кратко в истински „*Dutchmen*“ стълпотворението от фламандци, валонци, германци, португалци, евреи и френски хугеноти. Нима това, което се извършва в мащаба на цялата страна, не е именно създаването на нидерландската „нация“? Занаятчиите, търговците, набедените моряци и черноработниците преобразяват малката страна и я превръщат в друга държава. Ала нима самият подем на Холандия не привлича към себе си условията за успешно развитие?

В началото е риболовът

Обединените провинции са „европейският Египет", дар на Рейн и Мозел: ето така Дидро[66] подчертава речната и земната страна на Обединените провинции. Но те са преди всичко дар на морето. Нидерландският народ „толкова е свързан с корабоплаването, та може да се каже, че негов елемент е по-скоро водата, нежели земята"[67]. Из често бушуващото Северно море той се е учил, ловил риба, плавал е по крайбрежието, превозвал на далечни разстояния, водил морски битки: по думите на англичаните през 1625 Северно море е същинска „академия за моряци и боцмани на холандските бунтовници"[68]. Следователно Уилям Темпъл има право да каже: „Републиката на Обединените провинции е родена от морето и от него черпи своята сила."[69]

Открай време Холандия и Зеландия са населявали със своите моряци Северно и околните морета. Риболовът е национална индустрия. И то най-малко четири „индустрии". Първата, в близост до крайбрежието и сладките води, осигурява снабдяването с разнообразна „много вкусна" риба[70]; тя е „за всекидневието", но като величина е поне колкото половината от „големия риболов". После идва промишленият улов на херинга[71], в сравнение с който изглежда относително скромен уловът на треска и прясна моруна в исландските морета и Догербанк[72] и „ловът" на китове – незнайно защо наричан „малкият риболов".

Около 1595 г.[73] холандците откриват Шпицберген и научават баските рибари да ловят китове с харпун[74]. През февруари 1614 г. монополът над този улов бива отстъпен на една компания от Севера „от бреговете на Нова земя до Дейвисовия проток, включително Шпицберген, Мечи остров и други места"[75]. Компанията е закрита през 1645 г.[76], но Амстердам ревниво запазва контрола и печалбите[77] от невероятното изтребление на китове в Далечния север, което докарва в страната тонове мас (за производството на сапун, за осветление на бедните, за обработка на сукно) и квинтали балена, китова „брада". През 1697 г.[78], която е успешна година, „от пристанищата на Холандия потеглят сто двайсет и осем кораба за „улов" на китове, от тях в снеговете се изгубват 7 и 121 се завръщат в пристанищата си, след като са уловили 1255 кита, от които добиват 41 344 бурета мас. Всяко буре се продава за трийсет флорина, което общо прави 1 240 320 флорина. От всеки кит обикновено се добиват две хиляди ливри балена, средно по петдесет флорина на квинтал, което за всичките 1255 кита прави 1 255 000 флорина, а сборът от двете суми дава точно 2 495 320 флорина."[79] Това извлечение ни показва, че един китоловен кораб донася от всяка кампания десетина кита, независимо че през юли 1698 г. само един от тях е докарал 21 в пристанището на Тексел[80].

И все пак тези приходи не са нещо значително в сравнение с улова на

херинга при Догербанк по английското крайбрежие през двата сезона – от Свети Йоан до Свети Яков и от Кръстовден до Света Екатерина[81]* . Числата, които показват резултатите за първата половина на XVII в., са изумителни: 1500 риболовни кораба – и това са големи кораби, достатъчно просторни, за да има възможност на борда да се изчисти, осоли и подреди в качета рибата, която идват да вземат с лодки от местата за риболов и отнасят в Холандия и Зеландия (дори в Англия, където „холандската" херинга е по на сметка от тази на английските рибари)[82]. На тези близо 1500 *buyssen* се намират 12 000 рибари и около 300 000 качета риба. Продавана из цяла Европа, пушената и осолена херинга е „златната мина" на Холандия[83]. Питер де ла Корт смята, че холандската търговия „ще бъде два пъти по-малко, ако от нея се приспадне продажбата на риба и на стоки, свързани с нея"[84]. Както с неохота отбелязва сър Джордж Даунинг (8 юли 1661 г.): „търговията с херинга поставя под въпрос и тази със сол; херингата и солта в известен смисъл увеличиха холандската търговия в Балтика"[85], а ние бихме добавили, че търговията с балтийските страни е истинският източник на холандското богатство.

И все пак не се ли преувеличава относителното място на риболова по отношение на холандската икономика? След Указа за корабоплаването на Кромуел и първата англо-холандска война (1652–1654) чудодейният улов намалява с повече от две трети[86], без обаче това да навреди на холандската икономическа машина, обратно на предсказанията на Питер де ла Корт. Що се отнася до упадъка на риболова, той се обяснява с намаляването на печалбите вследствие увеличаването на цените и заплатите. Единствено занимаващите се с продоволствието все още печелят добре. Ала не след дълго разходите по подготовката за отплаване стават прекалено високи. Останалото довършва конкуренцията на чуждестранния риболов – френски, норвежки и датски. Впрочем, тъй като едни и същи причини предизвикват еднакви следствия, английският улов на херинга не успява да вземе надмощие въпреки поощрителните мерки, на които е обект. И в този случай причините са прекалено големите разходи[87].

Холандската флота

Истинският инструмент на холандското величие идва от флотата, която се равнява на всички европейски флоти, взети заедно[88]. Френските изчисления от май 1669 г.[89] – в които не влизат така наречените *„heu* и малките гальоти [действително многобройни], които са едномачтови и не

---

* *От 8 март до 25 юли и от 14 септември до 25 ноември. – Бел. прев.*

ходят на далечно плаване“ – възлизат „по изчисления (които намирам за доста точни)“, както казва Помпон – на „шест хиляди“ за целите Обединени провинции. С техните сто тона и осемчленен екипаж на всеки, това прави най-малко 600 000 тона и вероятно 48 000 моряци. Това са огромни бройки за онова време, които по всяка вероятност леко надценяваме.

Към количеството се добавя и качество. Още от 1750 г. холандските корабостроителници създават сензационния търговски кораб *Vlieboot*, „флейтата“ – обемист кораб с тумбести бордове и голям тонаж, който се управлява от малоброен екипаж: поне с двайсет процента по-малък, отколкото другите кораби със същите параметри. Това е значително предимство, като се има предвид, че при далечното плаване разноските за персонал (заплати, храна) дълго време заемат първо място в списъка на разходите. В случая прословутата холандска пестеливост е в стихията си: обикновената дажба на кораба не е разточителна[90]: „риба и булгур“; дори капитаните „се задоволяват ... с парче сирене или резен солено говеждо отпреди две-три години“[91]; няма вино, а обикновено пиво и понякога, в бурно море, по малко скъпернически разпределен арак. „От всички националности холандците са най-добри и най-скромни стопани. Те не си позволяват почти никакъв разкош и излишни разходи“ – заключава един французин[92].

Един пространен френски доклад от 1696 г. изброява не без известна нотка на завист всички преимущества на холандската флота пред нейните конкуренти. „Холандците извършват търговски пътувания само с „флейти“, които по време на война ескортират с въоръжени фрегати. Това са големи плавателни съдове с просторни трюмове, които могат да пренасят много стоки. В действителност са лоши платноходи, но въпреки тромавата си и тежка конструкция са много по-издръжливи по море и не се нуждаят от многоброен екипаж (*sic*), както останалите съдове. Французите са принудени да слагат четири-пет души екипаж на своите кораби от 20 до 30 тона, за да ги управляват, а холандците имат по двама, най-много трима. На 150–200-тонните кораби французите държат 10–12 души, а холандците седем-осем. Французите поддържат 18, 20, та и до 25 човека на кораби от 250, 300 до 400 тона, а холандците оставят 12, 16 или най-много осемнайсет. Френският моряк получава 12, 16, 18 до 20 ливри на месец, а холандците се задоволяват с 10–12 ливри, а офицерите – според чина им. За изхранването на френския моряк трябва хляб, вино, сухар от истинска много бяла пшеница, прясно и осолено месо, моруна, херинга, яйца, масло, грах и бакла, а когато ядат риба, тя трябва да е добре подправена и не я искат, освен в постни дни. Холандците се задоволяват с бира, хляб и сухар от ръж, който често е много черен, но е отличен на вкус, сирене, яйца, масло, малко осолено месо, грах и булгур. Те ядат често рибата суха, без подправки, и то всеки ден, без разлика дали се

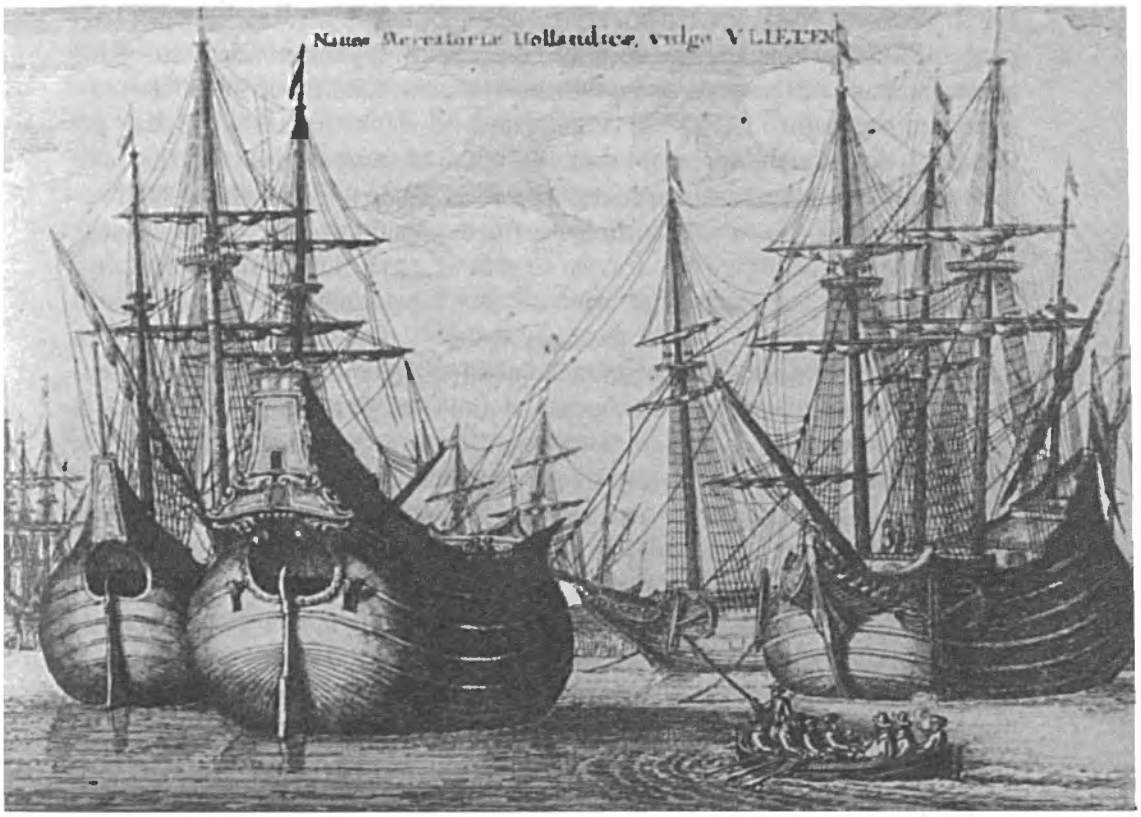

Холандските военни кораби. Щампа В. Холар, 1647 (Atlas van Stolk)

пости или не, което е по-евтино от месото. Французите са с по-горещ темперамент и са им нужни 4 хранения дневно, а холандците имат по-студен темперамент и се задоволяват с две, най-много три хранения. Французите правят корабите си от дъб и ги обковават с желязо, което струва скъпо, а повечето от холандските плавателни съдове и най-вече онези, които не отиват по-далече от Франция, се правят само от бор и се обковават с дърво. Така че дори когато са два пъти по-големи, строежът им струва наполовина на нашите. Освен това имат по-евтини корабни принадлежности, те са по-близо от нас до Севера, откъдето вземат желязо, котви и коноп за обтегачите и въжетата, които сами произвеждат, както и корабните платна."[93]

Всъщност другото преимущество на холандското корабно снаряжаване се корени в недостижимите цени на техните корабостроителници по думите на едно френско писмо – „тяхната тайна е, че правят возила [разбирайте плавателни съдове] на най-добра цена в сравнение с останали-

те“[94]. Несъмнено защото дървеният материал за строежа на кораби, катранът, смолата и въжетата, всички тези скъпоструващи *naval stores* им идват направо от Балтика, включително и мачтите, които се превозват със специални кораби[95]. Ала това се дължи не по-малко и на модерните технологии, които използват: механични триони, съоръжения за издигане на мачтите, производство на резервни части, както и на опитните майстори и работници. По такъв начин известните корабостроителници в Саардам, близо до Амстердам, могат да се заемат, „стига да са предупредени два месеца предварително, да строят всяка седмица до края на годината по един военен кораб, готов за оборудване“[96]. Трябва да добавим, че в Холандия за каквато и да е стопанска дейност кредитът се получава лесно, изобилен е и евтин. Няма нищо чудно, че доста рано холандските кораби се изнасят в чужбина и по-специално във Венеция, Испания и дори в Малта[97] за превозването на рицарите до левантинските брегове.

Освен това Амстердам става първият пазар в Европа за употребявани плавателни съдове. Ако корабът ви е претърпял корабокрушение по холандското крайбрежие, можете за няколко дни да си купите друг и да отплавате с вашия екипаж, без да губите време, а посредниците дори ще ви осигурят товар. За сметка на това, ако идвате по суша, за да направите покупката си, по-добре да си водите собствен екипаж. Защото единственото, което не изобилства по отношение на транспорта в Обединените провинции, това са хората.

Въпреки че никой не изисква от тях да са опитни моряци. Достатъчно е на борда да се осигурят отговорните длъжности. За останалото всеки наемник ще свърши работа. Стига само да се намери такъв. Набирането на наемна работна ръка в рамките на държавата дори и от затънтените села не е достатъчно. Както не е било достатъчно на Венеция и няма да стига на Англия. Затова чужденецът предлага услугите си или му ги вземат насила. Случва се някои *Hollandgänger*, дошли да въртят мотиката, лопатата или косата, да се озоват на някой кораб. През 1667 г. 3000 шотландски и английски моряци са на служба в Обединените провинции[98], а според френски източници съоръжаването на кораби, предприето от Колбер, *щяло* да върне във Франция 30 000 моряка, които са предимно на служба в Холандия[99].

Тези бройки не са сигурни, но става ясно, че Холандия съумява да стане световен морски превозвач, единствено набавяйки си от бедна Европа допълнителната необходима работна ръка. А тя само чака да я призоват. През 1677 г., когато Вилхелм Орански се готви да стигне до Англия, за да прогони оттам Джеймс II, екипажите на флотата, която ще мине под носа на корабите на Луи XIV, са вербувани доста лесно, достатъчно е било да се увеличи заплащането за пътуването[100]. Накратко, не „нехайството“[101], а немотията на Европа позволява на Холандия да „започне“ сво-

ята Република. Дори през XVIII в. липсата на екипажи, която е толкова осезаема в Англия, все още се чувства в Холандия. Когато руските кораби по времето на Екатерина II акостират в Амстердам, някои от техните моряци избират свободата. Холандските вербовчици ги хващат в движение и нещастниците се озовават някой хубав ден в Антилите или в Далечния изток, умолявайки сърцераздирателно да ги върнат в родината им[102].

Съществува ли „държава" Обединени провинции?

Правителството в Хага има репутацията на слабо и нестабилно. Откъдето бихме могли да заключим, че посредственият политически апарат благоприятства подвизите на капитализма и дори е условие за това. Без да стигат до това крайно заключение, историците биха потвърдили с готовност оценката на П. В. Клайн[103], че по отношение на Обединените провинции едва ли може да се говори за „нещо като държава". Пиер Жанен[104] не е толкова категоричен и се задоволява да каже, че холандският разцвет практически не дължи нищо на своята „държава, която е почти неспособна да се намеси". Съвременниците мислят по същия начин. Според португалския пратеник Соуса Коутиньо, който преговаря в Хага през пролетта на 1647 г. и се опитва да подкупи когото успее, в това правителство „има толкова различни глави и мнения, че представителите рядко постигат съгласие за онова, което според тях е най-добро"[105]. Към 1753–1754 г. Тюрго говори за „Холандия, Генуа и Венеция, където държавата е безсилна и бедна, въпреки че отделните лица са заможни..."[106]. Преценката за Венеция, точна [още] през XVIII в., не е чак толкова справедлива за най-могъщия град през XV в., но дали е така и за Холандия?

Отговорът зависи преди всичко от това какво се разбира под правителство или държава. Ако, както се прави в повечето случаи, държавата и социалната база, която я поддържа, не се разглеждат заедно, човек рискува да пренесе погрешните заключения от едната към другата. Безспорно институциите на Обединените провинции са архаични, по произход те са наследени от вековете. Вярно е, че седемте провинции се смятат суверенни, а освен това те самите са разделени на миниатюрни градски републики. Вярно е също, че централните институции, Държавният съвет, *Raad van Staad* (който е буквално суперинтендант[107] на всички дейности на републиката"[108], един вид изпълнител или по-скоро финансов министър), и Генералните щати, които също заседават в Хага и представляват постоянна делегация на посланици на провинциите – та вярно е значи, че тези институции по принцип нямат никаква реална власт. Всяко важно решение трябва да бъде изпратено в провинциалните Щати и утвърдено от тях с единодушие. Като се имат предвид разнопосочните интереси на про-

винциите и особено различията между морските и вътрешните провинции, тази система е непрекъснат източник на конфликти. Това не са Обединени, а Разединени провинции, казва Уилям Темпъл през 1672 г.[109]

Тези вътрешни сблъсъци и конфликти в рамките на държавата намират израз в една непрестанна борба между Холандия, която използва своята финансова власт, за да наложи своето *leadership* и Оранските принцове, които „управляват" в качеството си на *щатхудери* пет от седемте провинции, председателстват Държавния съвет и командват сухоземните и военноморските сили със званието и функциите на адмирал и върховен капитан на републиката. Провинция Холандия, представлявана от своя Велик губернатор, секретар на Държавния съвет, винаги е поддържала суверенитета и свободата на провинциите, защото при слаба централна власт тя по-лесно може да наложи своята воля благодарение на огромното си икономическо превъзходство и на простия факт, че само от нея идват повече от половината приходи в държавата[110]. От своя страна *щатхудерът* упорито се стреми да засили централната власт, за да се противопостави на холандското надмощие. За целта той използва провинциите и градовете, които завиждат на Холандия и Амстердам и които твърде често са били пренебрегвани от тях.

От това следват множество стълкновения и кризи, както и непрекъсната смяна на двамата съперници начело на държавата. През 1618 г. по повод религиозната криза, която противопоставя арминяните* и гомаристите**, принц Морис де Насау нарежда да арестуват Великия губернатор на Холандия, Йохан ван Олденбарневелт, който е осъден на смърт и екзекутиран през следващата година. През юли 1650 г. *щатхудерът* Вилхелм II опитва да направи държавен преврат, който успява в Хага, но унизително пропада в Амстердам. Между това, преждевременната смърт на принца оставя свободно място за действие на „републиканците", които премахват институцията на щатхудера и управляват почти четвърт век, до 1672 г. По време на френското нашествие Вилхелм III възстановява щатхудерата, който си придава облика на институция за обществено спасение. Великият губернатор, Ян де Вит, и брат му са убити в Хага. По същия начин доста по-късно, през 1747, обезпокоителните френски успехи в испанска Нидерландия позволяват на Вилхелм IV да възстанови властта си[111]. И накрая, през 1788 г. революцията на нидерландските „патрио-

---

* *Привърженици на Арминиус, както се нарича на латински лайденският теолог Харменсен. – Бел. прев.*

** *Привърженици на Гомар, който поддържа калвинистките догми с цялата им строгост. – Бел. прев.*

ти“, ръководена както отвън, така и отвътре, довежда до противодействие на триумфа на Вилхелм V и слага начало на „оранжистките“ преследвания.

В общи линии външната политика играе голяма роля във всички тези промени. Нима още през 1618 г., при решаването дали да започнат или не отново войната с Испания, проблемът не е надхвърлял религиозните страсти? Победата на *щатхудера* срещу Холандия, почти винаги благоприятна за мира, две години по-късно довежда до нарушаване на дванайсетгодишното примирие.

И така, по силата на многобройните поводи за война, които възникват в Европа, центърът на политическата сила в Обединените провинции се колебае между щатхудера, от една страна, а от друга – Холандия и огромното могъщество на Амстердам. За управителите на провинциите и градовете тези промени означават или „чистки“, или истинска система на „плячкосване“, ако употребим пресиления образен израз, произтичащ от предишния опит: във всеки случай следва разруха, загуби или печалби за различните групи от обществения елит. С изключение на „ветропоказателите“[112] или предпазливците, които всеки път се измъкват сухи от водата, и на най-търпеливите: някое семейство, избутано настрани от поредната криза, което двайсетина години по-късно е върнато от следващата на предишното си място.

Но не е ли по-важно, че и в единия, и в другия случай Обединените провинции се грижат за своя престиж и могъщество? Йохан ван Олденбарневелт или Йохан де Вит се отнасят с отговорност и са също толкова твърди, колкото и Морис де Насау или Вилхелм III. Съперниците се различават по своите цели и средства. Холандия подчинява всичко на защитата на своите търговски интереси. Тя иска да запази мира и да насочи военната сила на републиката към притежаването на могъща флота, което е условие за нейната сигурност (през 1645 г. тази флота се намесва в Балтика, за да сложи край на войната между Швеция и Дания, която вреди на холандските интереси). От своя страна провинциите, верни на *щатхудера*, отделят повече внимание на армията, която ги защитава срещу заплахата от неизменно опасните съседи и дава възможност за кариера на техните благородници; те драговолно отстъпват на изкушението да се намесват в непрестанната игра на битки на европейския континент. Ала независимо дали е флота или армия, война или мир, *щатхудер* или Велик губернатор, Обединените провинции искат да вдъхват респект. Нима може да е другояче в един център на световната икономика?

Вътрешните структури изобщо не се променят

Във вътрешността смяната на властовата ориентация има значение. Отстраняват се и се заместват кметове и градски съветници, от което произтича известна мобилност *вътре* в привилегированата класа и замяна на носителите на политическата власт. Ала господстващата класа като цяло си остава на място, независимо дали е победила Холандия или принц Орански. Както отбелязва Е. Х. Косман[113], „Оранските принцове рядко имат волята и никога възможността да унищожат плутокрацията на Холандия". Няма съмнение, както изтъква друг историк[114], че това е, „защото в крайна сметка те самите са аристократи и защитници на съществуващия ред". А може би също и защото са в състояние да се противопоставят на Холандия само до определена степен, а външната им вмешателска политика ги съветва да не поставят под съмнение вътрешния ред и социалните устои на обществото. „Когато принц Орански, след като бе коронясан за крал на Англия, се завърна за първи път в Хага, Генералните щати го попитаха как желае да бъде посрещнат: като крал на Англия или като адмирал и върховен капитан на Съюза. Отвърна им, че запазва с голямо удоволствие задълженията, които той и неговите предшественици са имали в републиката, и именно на мястото, което те му вменяват, би искал да бъде посрещнат. И действително той продължи да заема обичайното си място в Генералните щати, само че вместо креслото, подобно на това на председателя, което имаше преди, му сложиха едно по-високо, с избродирани гербове на Кралство Великобритания."[115] Протоколни подробности, но в крайна сметка не означава ли уважението към институциите преди всичко запазване на нидерландската олигархия? През XVIII в. последната ще намери неведнъж в лицето и действията на щатхудера гаранция за запазване на социалния порядък.

Накратко, тази привилегирована класа стои в центъра на всяка политическа система. Все пак нейното определяне не е лесна работа. Точно както институциите, които са нейните крепители и чиято дейност осмисля, тя идва отдалеч, от „буржоазията", която господства в градските съвети по времето на бургундското и испанското владичество. Продължителната Война за независимост (1572–1609) осигурява водеща роля на тази буржоазия. Тя разорява благородническото съсловие в повечето провинции и въпреки религиозната криза през 1618–1619 г. реформаторската църква остава подчинена на провинциалните и градските власти. В крайна сметка „революцията" утвърждава могъществото на класата на градските управници, сиреч на политиците, които във всеки град и провинция държат в ръцете си важните обществени постове и практически имат не-

ограничена власт над всичко, свързано с финансите, правосъдието и местните икономически дейности.

Тези управляващи оформят особена група, стояща над деловата буржоазия, която не може да проникне в нея както си поиска. Ала заеманите постове сами по себе си не са в състояние да изхранят онези, които ги заемат: заплащането е нищожно и поради това на тях постъпват хора без имоти. Но така или иначе управляващите са принудени да участват в нарастващото богатство на Обединените провинции. Те имат връзки с деловия свят, някои от тях дори произхождат направо от него, а фамилиите, които се замогват, все пак след време навлизат в редовете на привидно затворената политическа олигархия било чрез бракове, било при някоя поредна криза във властта. По такъв начин политическият елит образува особена група, нещо като патрициат. Тези управляващи, които се избират измежду приблизително 2000 души, произлизат от едни и същи фамилии, от една и съща обществена среда (пари и власт) и държат в ръцете си едновременно управлението на градовете, провинциите, Генералните щати, Държавния съвет, Остиндийската компания, свързани са с търговската класа и продължават често да участват в търговски и промишлени предприятия. Б. М. Флеке споменава за „олигархия" от около 10 000 души[116], което е малко преувеличено, освен ако не се смятат всички членове на фамилиите.

Все пак по време на Златния век управляващите не изпадат в плен на патрицианското високомерие и парадиране. Те дълго играят ролята на сдържани глави на семейства пред населението, за чиято необичайна дързост и необуздано свободолюбие съвременниците споменават. Авторът на *„Насладѝте на Холандия"* (1662) пише: „Не е нещо ново човек да чуе някой черноработник$_{117}$ в препирнята си с порядъчен буржоа да изрича подобни хули: „аз да не съм по-долу от теб, нищо, че си по-богат от мен" [...] и други такива обиди, които трудно се преглъщат. Ала разумните любезно[118] отбягват този вид срещи и богатите стоят колкото може настрана от общуването с простолюдието, за да се радват на повече почит."[119]

По-добре щеше да е, ако този текст ни разкриваше нещо по отношение на мотивите за тези „препирни". И все пак става ясно, че в привидно спокойния XVII в. социалното напрежение е вече налице. Парите са начинът всеки да си знае мястото, но по-благоразумно е този начин да остане прикрит. В такъв случай, дали поради собствени предпочитания, или поради вродена хитрост, богатите в Амстердам, изглежда, продължително са прикривали богатството и охолството си доста непринудено и с известно добродушие? Един пътеводител от 1701 г. отбелязва: „Колкото и върховен да е Магистратът, не се забелязва външно великолепие и човек гледа как знаменитите кметове ходят из града без много шум и свита, без

да се различават от обикновените граждани, които са им подвластни."[120] Уилям Темпъл[121] (1672) се удивлява, че толкова известни хора като Великият губернатор на Холандия Ян де Вит или Михел де Рюйтер, най-големият мореплавател за своето време, не се отличават, първият „от най-обикновените граждани", а вторият от „който и да е капитан на кораб". Къщите по „Херенхрахт", улицата на високопоставените, не се натрапват с великолепни фасади. А обзавеждането през Златния век изобщо не познава разкоша и скъпите мебели.

Ала тази дискретност, толерантност и откритост започват да се променят с идването на власт през 1650 г. на „републиканците". Всъщност оттогава олигархията добива нови и многобройни задължения; тя се поддава на известно бюрократизиране, което набъбва от само себе си, и се оттегля повече от наполовина от деловия живот. После изкушението към разкоша започва да става неустоимо за чудодейно разбогатялото холандско висше общество. През 1771 г. Исаак де Пинто отбелязва: „Преди седемдесет години най-едрите търговци [в Амстердам] нямаха нито градините, нито извънградските къщи, каквито притежават техните представители в наши дни. Строителството и огромните разходи по поддържането на подобни приказни замъци или по-скоро финансови бездни не са най-голямото зло, ала забавленията и нехайството, до които води този разкош, често причиняват сериозен ущърб на сделките и търговията."[122] И действително, през XVIII в. търговията постепенно отстъпва първото място на привилегиите, които богатството дава. Свръхизобилните капитали се отклоняват от търговската дейност и се инвестират в ренти, финансови сделки и кредитни операции. Общността от много богати рентиери лека-полека се самозатваря и все повече се откъсва от голяма част от обществото.

Това скъсване се забелязва особено отчетливо в областта на културата. Елитът изоставя националните традиции и се поддава на френското влияние, което залива всичко. Холандската живопис едва се задържа на висота след смъртта на Рембранд (1669). И ако „френското нашествие от 1672 г. претърпява военен и политически неуспех, то напълно или почти изцяло успява в културно отношение"[123]. Дори самият френски език, както е в по-голяма част от Европа, се налага и това е още един начин за отдалечаване от народните маси. През 1673 г. Питер де Грот вече пише на Абраам де Викфорт: „Френският е за образованите, [...]а фламандският е за невежите."[124]

Данъкът срещу бедните

Тъй като холандското общество е такова, каквото е, данъчната система щади капитала. На първо място сред личните облагания е *Heere Geld*, т.е. данъкът върху прислугата: 5 флорина и 16 су за един слуга; 10 флорина и 6 су за двама; но за трима е 11 флорина и 12 су, за четирима – 12 флорина и 18 су, а за петима – 14 флорина и 14 су. Странно регресивно облагане! Данъкът върху дохода също е въведен, но кой ли не би му се зарадвал днес! Той е 1% или 15 флорина за 1500 флорина доход, 12 флорина за 1200... Под 300 флорина няма данък. И накрая, „онези, които нямат постоянни доходи и преживяват само от търговия или от занятието, което упражняват, се облагат според дохода, който се преценява, че могат да извлекат от тази търговия или занятие“[125]. Що се отнася до *преценката* на облагаемия доход, има немалко начини за измъкване. И накрая, една привилегия, която и тук, както и във Франция, има своето значение[126]: няма данък върху наследството по права линия.

Данъчната тежест е прехвърлена върху непрякото облагане: оръжие, което добре използват както Генералните щати, така и отделните провинции и градове. Това е „постоянен огън“ срещу потребителя. Всички свидетели твърдят, че няма друга държава през XVIII в., която да е така обременена с данъци. През XVIII в. съществуват данъци върху консумацията, наречени акцизи, върху „вината и силните ликьори, оцета, бирата, всички видове зърнени продукти, брашната, плодовете, картофите[127], маслото, дървото за строеж и огрев, торфа, въглищата, солта, сапуна, рибата, тютюна, лулите за пушене, оловото, керемидите, всички видове камъни и мрамор“[128]. През 1748[129] се поставя въпросът за сриването на тази сложна конструкция. Налага се да се откажат, тъй като никакво общо облагане не може да обхване толкова отделни, постепенно установени данъци, към които данъкоплатецът криво-ляво се е приспособил. Освен това не ще и дума, че многобройните данъчни тежести, досущ като обикновените войници, са по-лесни за манипулиране, отколкото една-единствена мастита персона. Във всеки случай броят на тези войничета е най-характерната черта на данъчната система. Някакъв съвременник я взема на подбив: „Една крава, която е продадена за 60 франка, вече е платила около 70 ливри данък. Едно месно ястие идва на трапезата, след като е платило около двайсет различни акцизи.“[130] По думите на една паметна записка от 1689 г., „прочие няма нито един съестен продукт, за който да не се плаща акциз или данък върху консумацията: тези, които налагат върху мляното брашно и бирата, са толкова високи, че са равни на самата им стойност по обикновени цени. С обичайната си ловкост те дори са намерили начин да направят бирата безбожно скъпа, защото когато искат

да възпрепятстват в своя край продажбата на някоя стока, на чието разпространяване поради ангажиментите си не могат открито да се противопоставят, те облагат консумацията ѝ в страната си с такива данъци, че никое частно лице не може да си я внесе за лично потребление, нито пък някой търговец за продажба от страх, че няма да ѝ намерят пазар."[131]

Косвените данъци, които са съществен фактор за скъпотията на живота, засягат преди всичко обикновените хора. Богатият избягва или понася по-леко тежестта им. Така например търговците имат право да декларират на митниците или на бариерите стоките, които подлежат на облагане. Те ги посочват, както им е угодно[132], и след като веднъж преминат контролния пункт, вече не може да се направи никаква проверка. В крайна сметка, можем ли да си представим по-последователни в несправедливостта си общество и държава? По време на управлението на щатхудера Вилхелм IV е трябвало да се вдигнат на отчасти предизвикани бунтове, за да се сложи край на системата за откупуване на данъците[133]. Ала въвеждането на данъчното управление (50 000 чиновници само за провинция Холандия)[134] не променя нищо в изначалната неравнопоставеност на системата.

И това е логично: богатият данъкоплатец, който устоява на забележително въоръжената данъчна система, редовно участва в заемите на Генералните щати, провинциите и градовете. Към 1764 г. Обединените провинции, които могат да разчитат на 120 милиона флорина приходи, имат дълг от 400 милиона при много ниска лихва. Не е ли това доказателство за силна държава, на която не липсват пари нито за обществено строителство, нито за наемна армия, нито за оборудване на флотите? Както и за държава, която умее да управлява публичния дълг. „Тъй като никога не се пропуска плащането на лихвата, никой няма намерение да си изтегли капиталите; освен това, когато имат нужда от пари, *те могат да преговарят с предимство*[135] – обяснява Исаак де Пинто. Умишлено подчертах последните думи на Пинто: те обясняват следния откъс от *Търговски журнал* от януари 1759 г.: „Публичните финанси на Холандия... връщат само 2,5%, но печелят 4 до 5% на място"[136], разбирайте, че те се котират по 104–105 при вложени 100. Има ли нужда да се вземат кредити – поръчителите се тълпят. В едно писмо от Хага се казва: „Доказателство от август 1744 г. за богатството на частни лица в Холандия и за голямото изобилие на пари в страната е, че трите милиона пожизнени ренти при шест процента и погасимите задължения при 2,5% бяха увеличени за по-малко от десет часа и дори ако фондът беше от петнайсет милиона, пак щяха да го напълнят по същия начин. Обаче с държавната хазна не е така, както с частните борси: последните са пълни, а трезорът е почти празен. Все пак в случай на нужда могат да се намерят сериозни източници чрез някой финансов механизъм и най-вече чрез някой семеен данък."[137]

А подобни „случаи на нужда“ не липсват: войните са същински бездни, още повече защото такова „изкуствено“ образувание, каквото са Обединените провинции, трябва да се възстановява ежегодно. Действително „поддържането на дигите и големите пътища струва на държавата повече, отколкото [данъците върху] земите ѝ носят“[138]. Все пак постъпленията от търговията и потреблението са огромни въпреки скъперничеството на занаятчиите, което *fait paroli*[139], надхвърля френската умереност, без да има същите предимства, защото работната ръка тук е много по-скъпа, отколкото във Франция.“ Ето че се върнахме на въпроса за скъпия живот. Той е нещо нормално за един икономически център и придава на привилегированата страна дори известно предимство. Ала както всяко предимство, някой ден това също може да се обърне в своята противоположност. Вероятно то развива благотворното си въздействие само когато е поддържано от активна производствена дейност? А през XVIII в. производството спада, обаче заплатите, по думите на Ян де Врис, остават „вкаменени“, „фосилизирани“[140] на високи равнища. Несъмнено за това положение са отговорни и данъците. Но когато потребностите на държавата се осигуряват за сметка на общността, означава ли, че имаме „слаба държава“?

Срещу другите държави

Това, че Провинциите са силна държава, се вижда от външната политика на републиката през Златния век – чак до годините около 1680, когато западането на важността им в Европа започва да става очевидно.

Всъщност не играе ли доста често главна роля Холандия от 1618 до 1648 г., по време на Трийсетгодишната война, в която ние, историците, виждаме на преден план само Хабсбурги и Бурбони, Ришельо, граф-херцог Оливарес или Мазарини? Нишките на дипломацията се заплитат и разплитат в Хага. Оттам се организират последователните интервенции в Дания (1626), Швеция (1629) и дори във Франция (1635). Въпреки това като всяко себеуважаващо се световно икономическо средище Обединените провинции държат войната далеч от пределите си: по границите им поредица крепости подсилват многобройните водни препятствия. Малочислените, но „изкусно подбрани, много добре платени и превъзходно хранени“[141] наемни войници, обучени да водят съвременна война, са натоварени да бдят Обединените провинции да си останат остров на спокойствието.

Виждате също как през 1645 г. флотата на Обединените провинции се намесва в Балтика, за да сложи край на войната между Дания и Швеция, която вреди на холандските интереси. И ако Обединените провинции се

I – ОБЕДИНЕНИТЕ ПРОВИНЦИИ, ИЗГРАДЕНИ КАТО УКРЕПЕН ОСТРОВ

През последните десетилетия на XVI в. всички градове в Нидерландия, както и в останалата част от Европа, са укрепени „по италиански образец", с широк като река крепостен ров и конна стража. Занапред оръдията не могат вече да достигат стените им и да отварят пролуки в тях, както при средновековните градове. Те могат да бъдат превземани единствено чрез дълги и скъпоструващи обсади. През 1605–1606 г. Морис де Насау допълва тази „модернизирана" защита с изграждането на дълга преграда от блокхауси и стръмни насипи по поречието на големите реки, правейки по този начин от Обединените провинции истинска непристъпна крепост (Из Дж. Паркър, El ejército de Flanfres y el camino español, 1567–1659, 1976, pp. 48–49)

II – ЗНАЧЕНИЕ НА СУХОПЪТНАТА ТЪРГОВИЯ ЗА ОБЕДИНЕНИТЕ ПРОВИНЦИИ

Истинската опасност за Обединените провинции е да бъдат откъснати от водните пътища, които ги свързват по търговска линия с испанска Нидерландия и Германия. Значението на тази връзка се доказва от митническите сборове под испански контрол: 300 000 екю годишно за 1623 (през 1621 г. войната бива възобновена след изтичането на Дванайсетгодишното примирие, но без да успее да прекъсне веднага търговията по посока на Обединените провинции). До името на всеки град фигурира платената от него сума в хиляди екю. (Из José Alcala-Zamora y Queipo de Llano, Espana, Flandres y el mar del Norte, 1618–1639, 1975, p. 184)

III – ОПИТ ЗА БЛОКАДА ПРЕЗ 1624–1627 г.

През 1624 г. испанците налагат обсада над водните пътища и тези за снабдяване с добитък от Дания (очертания с успоредни линии път). Но те не са в състояние да продължават тази скъпоструваща политика след 1627 г. Дали това се дължи на икономическата криза и на банкрута на испанската държава през въпросната година? (Ibid., p. 185)

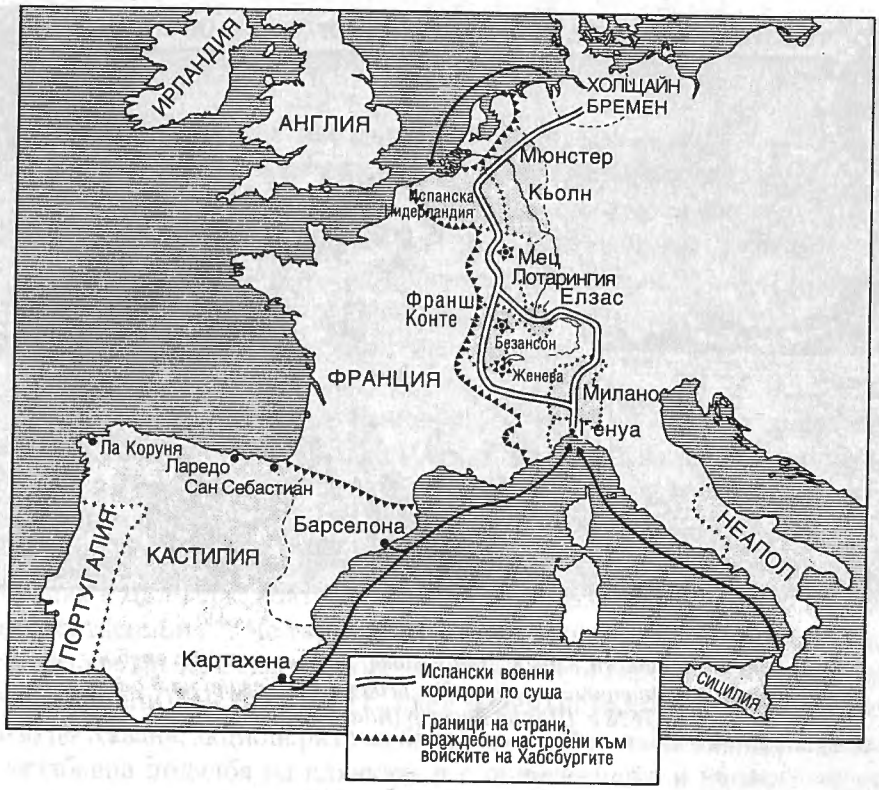

IV – ЗЕМЯТА СРЕЩУ МОРЕТО

Изпитваща затруднения по море, испанската война зависи от логистичната система, която черпи сили от Сицилия, Неапол, Милано и околностите му, Франш-Конте и Нидерландия, и подпомагана от одобрението или неутралитета по германските земи, съумява да създаде постоянни коридори за придвижване през Алпите чак до Северно море. Този испански маршрут на картата продължава до Холщайн, зона за набиране на войници за нидерландската армия (Из Дж. Паркър, op. cit., p. 90)

въздържат, въпреки усилията на принц Орански, от завоевателна политика по отношение на испанска Нидерландия, то не е поради слабост. Каква сметка имат търговците от Амстердам да освобождават Антверпен, щом излазът и блокадата на Шелда е в техни ръце? Виждате как в Мюнстер представителите на Щатите умножават исканията и притворствата си спрямо французите: „Жалко е да се гледа как се отнасят с нас тези депутати“ – пише Сервиан[142]. Виждате как, за да намерят друга опора и да спрат обезпокоителното напредване на Луи XIV към испанска Нидерландия през 1668 г., Обединените провинции успяват да сключат Тройния съюз с Англия и Швеция. В ключовите за цяла Европа 1668–1670 г. великият гу-

Завземане на испански плавателни съдове, натоварени със сребро, от холандската Западноиндийска компания недалеч от Хавана на 8 септември 1628 г. Щампа Висшер (Atlas van Stolk)

бернатор Ян де Вит, който държи нидерландските сили в ръцете си, и посланикът на Луи XIV, будещият възхищение Арно дьо Помпон, разговарят любезно и на равна нога. Заслушаме ли се внимателно, едва ли ще добием усещането, че у холандеца съществува и най-малкото чувство за малоценност спрямо представителя на Краля слънце. Той обяснява напълно спокойно (а според нас и прозорливо) на недоверчивия посланик защо Франция изобщо не е в състояние да наложи волята си на Холандия.

Не, холандското правителство не е несъществуващо, тук става дума не толкова за управление, колкото за икономическа тежест. На мирните преговори в Нимегвен (1678), Райсвик (1697) и Утрехт (1713) Обединените провинции си остават значителна сила. Възходът на Англия и Франция се извършва бавно, но сигурно за тяхна сметка, оголвайки все повече и повече тяхното несъвършенство и уязвимост, ала това е еволюция, която ще даде бавно своите плодове.

Общността на търговските интереси е онова, което холандската политика и живот няма да престанат да защитават и да предпазват сред благоприятните и враждебните обстоятелства, които им се случват. Тези интереси управляват и потискат всичко: нещо, което нито религиозните страсти (както след 1672), нито националните чувства (както след 1780) съумяват да сторят. Чуждестранните наблюдатели често го повтарят с възмущение и искрени или не, обективни или не съвсем, помагат все пак да видим нещата малко по-ясно.

Как да не се диви човек наистина, че холандските търговци, силно обезпокоени от Остиндийска компания[143] и обзети от завист заради привилегиите им, лансират и поддържат със своите собствени капитали съперническите Индийски компании – тези на Англия, Дания, Швеция, Франция и дори компанията на Остенде? Че инвестират пари във френската операция в Дюнкерк, която в случая се извършва срещу кораби на техни съотечественици[144]? Че търговците заговорничат с варварските корсари, които вършат из Северно море (вярно, че тези варвари често са прогонени холандци)? Че през 1629 г., след завземането на испанските галеони близо до Хавана, акционерите на Западноиндийската компания настояват за незабавна подялба на плячката и с получаването ѝ нанасят първата вреда на своята компания[145]? Както е вярно, че именно с оръжия, закупени от холандци, португалците прогонват същите от Ресифи през 1654 г., а Луи XIV напада републиката през 1672 г. По време на войната за испанското наследство корабите за френските войски, които се сражават в Италия, се наемат с посредничеството на Амстердам – за най-голямо негодуване на англичаните, които са съюзници на холандците срещу Франция.

Това е защото търговията е цар, а търговският интерес в Холандия играе ролята на държавно съображение: „Търговията иска да бъде свободна" – казва Питер де ла Корт (1662)[146]. „Печалбата [е] единственият и незаменим компас, който води хората тук" – възкликва посланикът на Франция Ла Тюйлери[147] в едно писмо до Мазарини (31 март 1648). Горе-долу по същото време, през 1644 г., директорите на Остиндийската компания поддържат настървено, че „земите и крепостите, които *Heeren XVII*[148] са завладели, и Източна Индия не бива да се приемат за национални завоевания, а за собственост на частни търговци, които са в правото си да ги продават на когото си пожелаят, дори и да е испанският крал или който и да е враг на Обединените провинции"[149]. На враговете на Холандия – а те са цял куп – не им е никак трудно да продължат с чиста съвест тези обвинения, сякаш недостатъците на другите подсилват собствените им достойнства. Един французин казва: „В Холандия

интересът на държавата по отношение на търговията е този на частния търговец, те вървят заедно [което означава, че държавата и търговското съсловие са едно и също]. Търговията е абсолютно свободна, на търговците не се предписва нищо и единствените правила, които трябва да следват те, са собствените им интереси: това е установено правило, което държавата намира за най-важно. И когато някое частно лице върши нещо, което противоречи на държавата, тя си затваря очите и се прави, че не забелязва, за което лесно може да се съди по онова, което стана през 1693 и 1694 г. Във Франция нямаше жито, глад цареше из всички провинции; посред войната, изглежда, това бе критичен момент за Франция и благоприятен за съюзниците срещу нея. Има ли по-важно държавно съображение за тъй наречения холандец и за съюзниците му от това да допринесат за погубването на Франция или поне за принуждаването ѝ да подпише мир при условията, които ѝ наложат? Вместо да ѝ доставят жито, не трябваше ли да търсят всякакви начини да я изтощят, доколкото е възможно? Те много добре знаеха това политическо обстоятелство, защото бяха публикували за всички търговци и корабособственици под тяхно управление строги забрани да отиват във Франция под какъвто и да е предлог. Ала попречи ли това на стокообмена между холандските и френските търговци посредством шведски и датски кораби или техни собствени съдове, прикрити под знамена на неутрални държави, или дори носещи холанско знаме?..."[150]

В Амстердам обаче никой не говори гласно за това поведение, нито за спекулациите и верижните злоупотреби, за които свидетелстват още от началото на XVII в. престъпните деяния на спекуланта Исаак льо Мер[151]. Сделките са си сделки. За чужденците, които в случая играят ролята на морални съдници, всичко е възможно в тази страна, „която не е като другите". По време на втората англо-холандска война (1665–1667) френският посланик граф Естрад стига дотам, че се опасява „тази страна да не попадне в ръцете на англичаните. Много неща в нея говорят за това."[152]

ДА ЗАВЛАДЕЕШ ЕВРОПА, ДА ЗАВЛАДЕЕШ СВЕТА

Европа е първото условие за нидерландското могъщество. Светът е второто. Ала нима то не е поне отчасти следствие от първото? След като Холандия завладява търговска Европа, светът логично ѝ пада в краката – кажи-речи отгоре на всичко. Но трябва да се отбележи, че както в единия, така и в другия случай Холандия налага своето превъзходство или по-скоро своя търговски монопол и близо, и далеч от своите земи.

Основното се разиграва преди 1585 г.

През Средновековието Балтика е нещо като Америка на една ръка разстояние. И така, още от XV в. нидерландските кораби, превозващи сол и риба, вече конкурират в тази дейност тези на Ханзата. През 1544 г.[153] Карл V в Шпер получава от краля на Дания право фламандските кораби да минават през Зундския проток. Десет години по-късно, вследствие на остър недоимък в страните им, генуезците и португалците в Антверпен насочват поръчките си за жито към Амстердам, който още от онези години – и в ущърб на града на Шелда – се превръща в първо пристанище за препродажба на пшеница[154], което скоро започват да наричат „житницата на Европа". Това е огромен успех: през 1560 г. холандците привличат за себе си 70% от тежкия трафик от Балтика...[155] Оттогава нататък „хващането в плен" е налице. Зърното и *naval stores* – дъски, греди, мачти, катран и смола – се стичат в Амстердам и тази *moeder commercie*[156] по време на холандското величие ще обхване до 60% от капитала, циркулиращ в Обединените провинции, и до 800 кораба годишно. За Астрид Фрийс приливът на суровини от Балтика е двигател за икономическите и политическите промени през XVII в.[157]

Все пак, колкото и значителна да е тази търговия, тя е само част от нидерландската игра. Трафикът от балтийските страни нямаше да разцъфти напълно, ако не беше използван далечният Иберийски полуостров, владеещ металните пари, които са ключът към търговията с Балтика. Защото трафикът с крайбрежните страни трябва да се засили и да се разпродаде там разликата между покупките и продажбите.

А именно препродажбата на балтийското зърно осигурява успеха на нидерландските кораби на юг. По такъв начин, завладявайки Балтика, малко след това те завземат Ларедо, Сантандер, Билбао, Лисабон и по-късно Севиля. Още от 1530 и най-късно докъм 1550 г.[158] фламандските товарни кораби осигуряват преобладаващата част от морския трафик между Севера и пристанищата на Португалия и Испания. Скоро те извършват пет шести от стокообмена между Иберийския полуостров и Северния Атлантик: жито, ръж, *naval stores* и промишлени произведения от Северна Европа (които Испания реекспортира към Новия свят) срещу сол, олио, вълна, вино и най-вече бял метал.

Завладяването на този трафик между другото съвпада с откриването на Амстердамската борса. Друго съвпадение: скоро след масовото изнасяне на зърно към Средиземноморието (1590–1591) Амстердамската борса си построява нова сграда (1592)[159] и не след дълго (1598) се създава Застрахователната камара[160].

Връзката Север–Юг е и си остава жизненоважна между двамата парт-

ньори до такава степен, че бунтът на Обединените провинции (1572–1609) не е в състояние да я прекъсне. Отношенията между разбунтувалите се провинции и обединението на Испания с Португалия е било (още веднъж ще използвам думите на Жермен Тийон по повод на Франция и Алжир в наши дни, през 1962 г.) като между допълващи се врагове[161], които нито могат, нито искат да се разделят. В Испания се наблюдава раздразнение, има моменти на недоволство и дори провъзгласени репресивни мерки. През 1595 г. Филип II задържа в пристанищата на полуострова (търговията с врага някога не е срещала днешните запретителни норми) 400 кораба или, както ни обясняват, две пети от холандската флота, която по онова време, *изглежда,* е имала около хиляда кораба[162].

Ала секвестираните платноходи, предназначени за задължителни превози, в крайна сметка са освободени или се самоосвобождават. Между 1596 и 1598 г. отново им е отказан достъп до испанските пристанища, но мерките се оказват неприложими. Също както кратко лелеяните големи планове да им забранят продажбата на сол от Сетубал и Кадис, за да ги поставят на колене, си остават само планове[163]. А и защо да го правят, щом солните езера на атлантическа Франция, като примерно тези в Бруаж и Бурньоф, са им достъпни и доставят по-добра от иберийската сол за нуждите на осоляването на север? Но най-главното е, че Испания, която някога си е произвеждала достатъчно жито, от 1560 г. нататък изпада в криза, която дезорганизира нейното земеделие[164]. Тя изцяло зависи от чуждестранната пшеница, която в края на XVI в. напълно липсва в Средиземноморието. През 1580 г. по време на нашествието на Португалия окупираната страна буквално умира от глад. Трябва да се поиска помощ от Севера и плащанията, задължително в злато, разстройват дори средиземноморските обичайни звонкови разплащания на испанската система[165]. Натежава и доводът на съветниците на Филип II, че спирането на търговията с бунтовниците означава да се лишат от митническите приходи, които възлизат на един милион дуката годишно[166]. Всъщност Испания няма избор, тя е принудена да приеме този неприятен, но необходим обмен. А Обединените провинции също са в подобно положение.

Едно испанско разследване, проведено през 1595 г. в Севиля[167], разкрива наличието на едва прикрити партньори на търговците от Севера; кореспонденцията им е заловена и много високопоставени испанци са компрометирани, но те са толкова високопоставени, че разследващият не се осмелява да ги спомене. По това време мълчаливото завладяване на Севиля от холандците вече е факт[168]. Всъщност до 1568 г. генуезки търговци са финансирали севилската търговия към Америка и са дали възможност на местните търговски среди благодарение на кредита да преодолеят дългите периоди на очакване, които се налагат при безкрайните

пътешествия през Атлантика. След 1568 г. генуезците се отказват от тази дейност и предпочитат да влагат капиталите си в заеми за католическия крал. Освобождава се място, на което се настаняват търговците от Севера: те дават не парични кредити, защото още не е по силите им, а стоки, чиято стойност си възстановяват при завръщането на флотилиите. Завързва се допълнителна връзка и Северът е въвлечен завинаги в испанската търговия в Индия. Все по-обиграните испански търговци в Севиля стават необходимите посредници или подставени лица, защото търговията на *Carrera de Indias* по право е запазен периметър за испанците. Което води до следния странен инцидент през 1596 г. В залива на Кадис шейсет кораба, натоварени със стоки за Индия, са пленени от англичаните по време на набег в пристанището. Победителите предлагат да не ги изгарят – всички те са на стойност най-малко над 11 милиона дуката, – при условие че веднага им изплатят откуп от два милиона в брой. Ала в тази история не испанците са ощетените: стоките принадлежат на холандците. Дали затова херцог Медина Сидония, който при това е приятел, да не кажем съучастник на холандците, отказва изкусителното предложение? Във всеки случай корабите изгарят[169].

В крайна сметка първият значителен подем на Холандия произтича от връзката, осигурена от нейните кораби и търговци между един полюс от Севера, т.е. Балтика, и фламандските, германските и френските промишлени производства, и един полюс от Юга, т.е. Севиля, която е отворената врата към Америка. Испания получава суровини и промишлени продукти, а холандците, официално или не, си осигуряват възстановяването им в налични пари. А белият метал, гаранция от тяхната търговия с отрицателно салдо с Балтика, е начинът да проникнат на пазарите и да отстранят конкуренцията. Как да не се подсмихне човек на усилията на граф Лестър, изпратен от Елизабет Английска през 1585–1587 г. в Нидерландия – по онова време протекторат на кралицата, – който сериозно възнамерява да им предложи да скъсат окончателно търговските си отношения с Испания[170]?

Няма съмнение, че богатството на Холандия се натрупва благодарение на *едновременната* търговия с Балтика и Испания. Да се разглежда само едната, без да се взема предвид другата, означава да не се разбере един цялостен процес, в който житото, от една страна, и белият метал от Америка – от друга, играят неразривно свързана роля. Щом контрабандата с внасянето на ценния метал в Севиля (а след 1650 г. в Кадис) се е увеличила, това означава, че металният поток не е пресъхнал катастрофално, както показва Мишел Морино[171]. Ако безспорно боледуващата по онова време Испания решава или се вижда принудена да пусне в обръщение толкова долнокачествени медни пари след 1605 г.[172], то е защото „лоши-

те“ пари прогонват „добрите“ и това е цената на нейната политическа игра в Европа. Между другото, през 1627 г. граф-херцог Оливарес, който се е освободил от генуезките си кредитори (или те са го изоставили), се осланя все повече и повече на португалските евреи относно кастилските финанси. Следователно тези нови кредитори са свързани с търговците и капиталите на Севера[173]. Двусмислена и странна ситуация, за която вече говорихме.

И накрая, не дава ли отново Испания онзи допълнителен тласък, който трябва да изведе Амстердам на първо място, разрушавайки нидерландския Юг, където войната се застоява с повторното завземане на Антверпен на 18 август 1585 г. и по такъв начин неволно унищожавайки живата сила на този конкурент на Амстердам, като превръща младата република в безусловно средище на протестантска Европа, и на всичко отгоре оставяйки му широк достъп до белия метал от Америка?

Останалата част от Европа и Средиземноморието

Ако разполагахме с карти, отбелязващи постъпателната търговска експанзия на Холандия, щяхме да видим, че нейната империя лека-полека се разпростира по основните линии на европейския трафик, от поречието на Рейн до алпийските проходи, на решаващите панаири във Франкфурт и Лайпциг, в Полша, скандинавските страни, Русия... С настъпването на последното десетилетие на XVI в. и липсата на зърно по Средиземноморието холандските платноходи пресичат Гибралтарския проток и подобно на англичаните, които ги изпреварват с повече от двайсет години, обикалят големите морски пътища, като извършват печеливши крайбрежни рейсове за сметка на италианските градове. Твърдят, че еврейските търговци[174] са им помогнали да проникнат във Вътрешно море, но към това ги тласка същевременно и конюнктурата. Не след дълго всички средиземноморски пристанища ще се отворят за тях, но още повече варварските пристанища и странният, възстановен от Медичите град Ливорно, както най-сетне и близкоизточните градове и Истанбул, чиито врати се открехват пред тях с капитулацията, подписана през 1612 г. Когато подлагаме на оценка холандския възход като цяло, не бива да подценяваме значителния принос на Европа и повече от забележителното съдействие на Средиземноморието. Успешните им плавания в Индийския океан не ги отклоняват, както би могло да се смята, от традиционната им търговия из Средиземноморието. В една неотдавнашна статия Рап дори доказва, че Холандия, както и Англия откриват в богатото Вътрешно море богата за експлоатация мина, която има по-голямо значение за *първоначалния* им възход, отколкото дейностите им в Атлантика.

Във всеки случай нима холандците са можели, превръщайки се в европейски икономически център от световно значение, да пренебрегнат някоя от перифериите? Да допуснат извън тяхната сфера на влияние да се оформи каквато и да е друга икономическа империя, която да им съперничи?

Холандци срещу португалци, или да заемеш чуждото място

Ако Европа приема, без да забележи, първите прояви на холандското господство, то вероятно е защото в началото то е било сдържано и неочаквано. От друга страна, самата Европа, без много-много да си дава сметка, залита към Севера и обръщането на вековната тенденция между 1600 и 1650 г. разделя континента на две: една част, която обеднява – Югът, и друга, която продължава да живее повече от добре – Северът.

За да остане в дългосрочен план център на европейския икономически свят, на Холандия очевидно ѝ се налага да спечели далечната търговия, тоест да спечели Америка и Азия. Закъснялата атака на Америка очевидно не е по силите на малкия съперник, но на сцената на Далечния изток, в царството на пипера и подправките, дрогата, бисерите и коприната холандците се проявяват блестящо, с пълна сила и съумяват да завладеят лъвския пай. Накрая там те ще съумеят да спечелят световния скиптър.

Приключението започва с опознавателни пътешествия.: на Й. Х. ван Линшотен[175] през 1582 и на Корнелиус Хоутман[176] през 1592 г., достойни за шпионски роман. Фалшивият пътешественик, качен на португалски кораб, пристига в Индия, където е разобличен и хвърлен в затвор. Спокойно, търговците от Ротердам плащат откупа, изваждат го от тъмницата и още с връщането му оборудват четири кораба под негово ръководство, които потеглят от самия Ротердам на 2 април 1595 г. Корнелиус Хоутман, който достига Индонезия и Филипините в Бантам, се завръща в Амстердам на 14 август 1597 г.[177] Скромно завръщане: по-малко от сто души и няколко стоки на борда на трите кораба, като цяло нищожна печалба. От икономическа гледна точка пътешествието не е рентабилно. Но то донася увереност в бъдещи печалби. Прилича по-скоро на славна премиера, увековечена от една лоша картина в музея на град Амстердам.

И все пак няма нищо сензационно в тази експанзия, която следва своите предначертания и между другото в началото се развива дискретно – по-скоро като миролюбива мисия, отколкото като война[178]. Португалската империя, почти столетен старец, по-скоро е зле здравословно и не е в състояние да спре новодошлите. Що се отнася до търговците от Обединените провинции, те охотно преговарят със самия враг, за да осигурят

по-добре пътуванията на своите кораби. Тъкмо това прави Ноел Карон, представител в Англия на *Estados rebeldes*, който със собствени средства съоръжава кораб за Източна Индия, влагайки цялото си богатство, своя *caudal*. По този повод той си кореспондира с някакъв познат испански представител, намиращ се в Кале[179].

Дали желанието за безпрепятственост ръководи холандските кораби да завладеят направо Индонезия и Филипините? На географската ширина на нос Добра надежда са възможни много пътища: единият е *вътрешният*, който следва крайбрежието на Мозамбик и на север позволява да се следват мусоните и Индия; другият е *външният* или по-скоро „пътят за обиграни", който през източното крайбрежие на Мадагаскар, Маскаренските острови, после през канала, който пресича стотината острова и островчета на Малдивите, продължава направо до Суматра и Зондския проток, за да достигне голямото пристанище на Ява, Бантам. По време на дългия преход се използват не мусоните, а пасатите, тези *trade winds* на английските моряци. Това е маршрутът, следван от Корнелиус Хоутман, който след дълго плаване в открито море пристига в Бантам на 22 юни 1596 г. Не съответства ли изборът на този път на желанието да се избегне Индия, където португалското присъствие е наложено по-добре отвсякъде? Или по-скоро на решителното предпочитание да влязат в играта през Индонезийския район с изисканите подправки? Трябва да отбележим, че това също е пътят, избран от арабските мореплаватели, които стигат до Суматра и също желаят да избегнат португалския надзор.

Във всеки случай няма съмнение, че в началото нидерландските търговци лелеят надеждата, че техните експедиции могат да минат за чисто търговски операции. През юни 1595 г. Корнелиус Хоутман среща в Атлантическия океан около екватора две огромни португалски караки, които пътуват за Гоа: срещата е миролюбива, с размяна на „португалски конфитюри" срещу „сирене и шунка", и корабите се разделят, след като „много цивилизовано са се поздравили с топовен салют"[180]. При своето завръщане в Холандия през април 1599 г. Якоб Корнелис ван Нек[181], искрено или не, изразява публично възмущението си от приказките, разпространявани от евреите с португалски произход, според които богатият му и изобилен товар (400% печалба) бил изтръгнат със сила и измама. Той заявява, че това е пълна лъжа, тъй като по заповед на директорите лично, тъкмо обратното, внимавал да не „отнема ничия собственост, а да търгува по правилата с всички чужди народи". Нищо че по време на пътуването на Етиен Ван де Хаген от 1599 до 1601 г. португалската крепост Амбоина е била надлежно нападната, макар и на чиста загуба[182].

Впрочем създаването (20 март 1602)[183] (с интервенцията на Генералните щати, великия губернатор Барневелт и Морис де Насау) на Остиндийската компания (V.O.C., което ще рече *Vereenigde Oost-Indische*

Compagnie), която обединява в общ организъм предишните компании (*vorkompagnien*) и се представя като независима сила, нещо като държава в държавата, *staat-builen-de-staat*, това основаване скоро ще промени всичко. С него настъпва краят на безредните пътешествия: между 1598 и 1602 г. се изпращат 65 кораба на 14 флотилии[184]. Оттогава нататък има само една политика, една воля и едно управление на сделките в Азия: тези на компанията, която като истинска империя действа под знака на непрекъснатата експанзия.

Все пак инерцията на добрия тон е толкова силна, че през 1608 г. търговците, участвали в пътувания в Индонезийския район още от самото начало, продължават да се обявяват против всяко насилие и да възразяват, че са съоръжили корабите си за почтена търговия, а не за да строят укрепления или да пленяват португалски кораци. До тази дата – 9 април 1609 г.[185] – *a fortiori*, когато ще бъде подписан Дванайсетгодишният мир, който слага край на враждата между Обединените провинции и католическия крал, те все още хранят илюзията, че ще могат необезпокоявано да вземат своя пай от индонезийската златна мина. Като цяло Южният Атлантик и Индийският океан са свободни зони. През февруари 1610 г. някакъв холандски кораб, пътуващ за Индонезийския район, прави престой в Лисабон и изисква от вицекраля съгласието на католическия крал подписаното мирно споразумение да бъде огласено и признато в Далечния изток, което е косвено доказателство, че там още се бият. Вицекралят иска инструкции от Мадрид, но те не идват в желания срок и така холандският кораб, който е получил заповед да не изчаква повече от двайсет дни, напуска Лисабон, без да е получил желания отговор[186]. Това е само поредният факт. За миролюбието на холанците ли говори той или просто за тяхната предпазливост?

Във всеки случай експанзията им не след дълго се превръща в бурна експлозия. През 1600 г. някакъв холандски кораб достига до Кюшу, южния остров от Японския архипелаг[187]; през 1601, 1604 и 1607 г. холандците се опитват да търгуват направо с Кантон и да подкопаят позициите на португалците в Макао[188]. Още през 1603 г. те достигат до остров Цейлон[189], а през 1604 г. нападението им над Малака търпи неуспех[190]. През 1605 г. на Молукските острови отнемат от португалците крепостта Амбон, която става първото стабилно съоръжение на Индийската компания[191]. През 1610 г. се сблъскват с испански кораби в Малакския проток и завладяват Тернате[192].

Оттогава насетне въпреки мирния договор завоеванията, макар и нелеки, продължават. Всъщност компанията трябва да се бори не само с португалците и испанците (които от базите си в Манила действат на Молукските острови и остават укрепени в Тидоре до 1663 г.)[193], но и с англичаните, които, все още без ясни намерения, се появяват тук-там. И накрая,

но не по значение – с активната маса на азиатските търговци: турци, арменци, явайци, китайци, бенгалци, араби, перси, мюсюлмани от Гуджерат... Тъй като Индонезия и Филипините са най-важната връзка на оживената търговия между Индия, от една страна, и Китай и Япония – от друга, владеенето и контролирането на този кръстопът е твърде трудна цел, която холандците си поставят. Един от първите губернатори на компанията в Индонезийския район, Ян Питерзон Кон[194] (1617–1623, 1627–1629), преценява положението с удивителна прозорливост: той предрича успешни и трайни завоевания, препоръчва да се ударят тежко съперниците, да се изградят крепости и *най-важното, да ги населят*, а ние бихме казали – да ги *колонизират*. В крайна сметка компанията отстъпва пред цената на това толкова амбициозно начинание и дискусията приключва със загуба на надарения с въображение губернатор. Бихме казали, че това онагледява вечния спор между търговци и колонизатори, в който Дюплекс винаги е грешал.

Ала логичното развитие на процесите лека-полека води до неизбежното. Основаването на Батавия* през 1619 г. съсредоточава в един привилегирован пункт най-голяма част от холандските сили и трафик в Индонезийския район. Тъкмо от това стабилно средище и от „островите на подправките" холандците започват да тъкат огромната паяжина от трафици и търговски връзки на своята в крайна сметка крехка и гъвкава империя, досущ наподобяваща португалската, изградена по „финикийски образец". Към 1616 г. вече са изградени конструктивни връзки с Япония; през 1624 г. е достигнат заливът Формоза, а две години преди това, през 1622 г., е атаката срещу Макао, която в интерес на истината била неуспешна. Не след дълго, през 1638 г., Япония прогонва португалците и оттогава нататък се съгласява да приема само холандски кораби, освен китайските джонки. През 1641 г. холандците най-сетне отнемат Малака, чийто упадък ускоряват за своя изгода; през 1667 г. подчиняват кралство Ашем на остров Суматра[195]; през 1669 г. идва ред на Макасар[196], а през 1682 г. – този на Бантам, старо и процъфтяващо пристанище, съперничещо на Батавия[197].

Ала в района на Индонезия и Филипините ничие присъствие не е възможно без връзки с Индия, която доминира над азиатския икономически свят от нос Добра надежда до Малака и Молукските острови. Независимо дали го желаят или не, холандците са обречени да се насочат към индийските пристанища. В Суматра или по другите места, където се обменя пипер срещу индийско платно, те не могат да се примирят да урež-

---

* *Холандското име на Джакарта. – Бел. прев.*

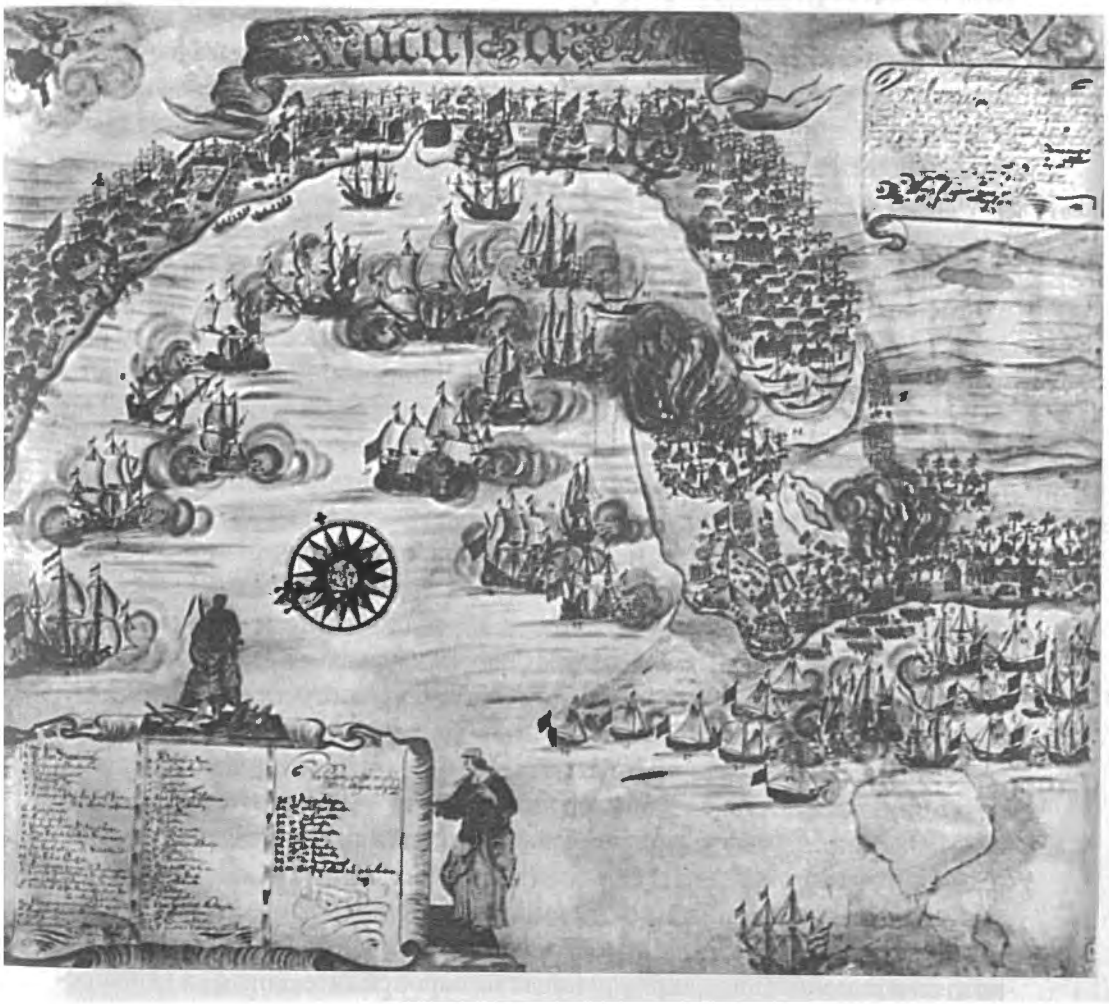

Нападение на 8 юни 1660 г. над град Макасар на остров Селеб (старото име на остров Сулавеси) от холандски военни кораби. Разрушаване и опожаряване на укрепленията и на португалските морски съдове. При все това обаче холандците ще възцарят господството си над острова едва през 1667–1669 г. Рисунка от Фред Волдемар, B. N., C. et Pl., Y. 832 (Cliché B.N.)

дат плащанията си в сребро или да си набавят платна чрез прекупуване от Короманделския бряг или Гуджарат. Ето защо още от 1605 г. ги откриваме в Мацулипатам, а в Сурате – от 1606 г.[198], въпреки че настаняването им в това най-голямо индийско пристанище завършва окончателно едва през 1621[199]. Между 1616 и 1619 г. се основават търговски представителства в Броч, Камбай, Ахмадабат, Агра и Бурханпур[200]. Проникването в примитивната и много плодородна Бенгалия е бавно (в общи линии то не става преди 1650 г.). През 1638 г. холандците стъпват в Цейлон, острова на канелата. „Брегове на острова са пълни с нея и тя е най-хубавата, която се среща в целия Изток, така че когато се намира от подветрената страна, мирисът се усеща на осем левги в морето" – казва в началото на века един от техните капитани[201]. Ала те ще станат господари на жадувания остров едва през 1658–1661 г. После ще форсират неразвитите пазари чак до малабарския бряг. През 1554 г. ще завладеят Кочин[202].

Холандската империя придобива истинските си размери през петдесетте-шейсетте години на века. Отнемането на португалските владения не е станало на галоп. Тяхната неминуемо крехка империя е била защитена дори чрез самата си пространствена необятност: тя се простира върху една територия от Мозамбик до Макао и Япония и не е изградена като плътна маса, готова да рухне изцяло при първото побутване. И не на последно място, както сочат документите на Фердинанд Крон[203], представител в Гоа на банкерите Фугер и Велзер, пренасянето на новините по суша винаги е изпреварвало напредването на холандските и английските кораби, които се реели из Индийския океан. По такъв начин португалските власти били предупреждавани навреме, *via* Венеция или Леванта, за предприеманите срещу тях холандски експедиции. Но в крайна сметка обсадителите не винаги са имали средствата или хората да завладеят всички пунктове, заети от техните предшественици. Техният успех води неминуемо до разпръсването им. С две думи: независимо че холандската офанзива започва още в края на XVI в., през 1632 г. в Лисабон все още пристигат директни доставки на пипер и подправки[204]. Едва след завземането на Малака през 1641 г. португалската империя в Азия е действително извадена от играта.

Като цяло холандците се настаняват на чуждо място. През 1699 г. посланикът на Луи XIV Бонрьопо ги обвинява, че са натрупали богатството си изключително „върху руините на европейците, които са ги изпреварили и така са се възползвали от усилията, които другите са положили да опитомят индианците, да ги подчинят и научат да търгуват"[205]. Но ако Холандия не бе разклатила, а после и разорила португалската империя, самите англичани, които познават Индийския океан и Индонезийския район, щяха да се заемат с това. Нима през 1578 г. Дрейк, а през 1592 г. Ланкастър не направиха обиколка на света?[206] Нима англичаните не съз-

дават собствена Източноиндийска компания още през 1600 г., две години преди Остиндийската компания? Не са ли пленявали неведнъж богато натоварени португалски кораби?[207] Тези чудовищни кораби, най-големите кораби в света по онова време, са били неспособни да се движат бързо и да използват целенасочено огневата си мощ, а, от друга страна, са страдали тежко от безкрайното плаване на връщане: гладът, болестите и скорбутът са били част от пътуването.

Ако холандците не бяха съборили португалската империя, англичаните щяха непременно да се заловят с това. Впрочем, едва заели лидерското място, самите холандци трябва да го бранят от силни противници. На тях им е било трудно да ги отстранят от Япония и Индонезийския район, невъзможно – да им забранят достъп до Индия и да ги изтласкат направо в западната част на Индийския океан, към Персия и Арабия. За да ги изгонят от Амбоина през 1623 г., се налага да прибегнат до сила[208]. А англичаните задълго ще останат в Индонезия и Филипините като купувачи на пипер и подправки и упорити продавачи на индийско памучно платно на открития пазар в Бантам.

Свързаността на трафиците в холандската империя

Най-голямото богатство на Азия са трафиците, които се завързват между различните, доста отдалечени една от друга икономически зони. Французите наричат тази търговия *commerce d'Inde en Inde**, англичаните – *country trade*, а холандците – *inlandse handel*. В това крайбрежно плаване на дълго разстояние една стока повлича друга, а последната води след себе си трета и така нататък. Тук се оказваме вътре в азиатските икономически светове, които образуват жив организъм. Европейците се вмъкват в него, и то много по-рано, отколкото се твърди обикновено. Отначало португалците. После холандците. Ала последните, може би поради европейския си опит, много по-добре от другите разбират начина, по който трафиците в Далечния изток се навързват помежду си. Абат Ренал[209] твърди, че „мнозина от тях [така] успяват да се домогнат до крайбрежното плаване в Азия, както са го направили вече в Европа", защото гледат на тези „крайбрежни курсове" като на част от свързана система, в която трябва да се завладеят ключовите стоки и ключовите пазари. Португалците, които не са в неведение за този процес, все пак не успяват да постигнат такова съвършенство.

---

* *Индийска търговия в Индия. – Бел. прев.*

Както и по други места, в Далечния изток търговията носи стоки, ценни метали и кредитни документи. Ценните метали се намесват там, където стоките за размяна не достигат. На свой ред кредитът се включва там, където парите не са способни – било поради ограничения им обем, било поради бавното им обръщение – да уравновесят на място търговския баланс. Все пак в Далечния изток европейците не разполагат с изобилния кредит, на който са свикнали у дома си. При нужда те се обръщат често към заемодатели в Япония[210] или Индия (Сурате)[211], но тези „банкери" са много по-склонни да обслужват местните посредници, отколкото западните търговци и търговски агенти. В крайна сметка се налага да се прибегне до ценните метали и най-вече до среброто, което европейците извличат от Америка и което представлява истинска „Сезам, отвори се!" в тези сделки.

И все пак този западен внос е недостатъчен. Поради което холандците прибягват до всички местни източници на ценни метали, които им предлага трафикът в Далечния изток. По такъв начин те използват китайско злато (особено за покупките си на Короманделския бряг) докато остават във Формоза (достигната през 1622 г. и отново завзета през 1661 г. от корсаря Коксинха). Подкрепата на среброто от японските мини изиграва решаваща роля между 1638 и 1668 – годината, в която износът му бива забранен. Тогава холандската търговия започва да купува *кубанги*, златни японски монети. Когато те се обезценяват в годините около 1670 г., независимо че японците ги приемат в сделките си на старата им стойност, компанията намалява покупките си на злато и се заема масово да изнася японска мед[212]. Естествено, тя не пренебрегва златото, което добиват в Суматра или в Малака, а при случай не се отказва и от златните и сребърните монети, които по каналите на левантинската търговия се движат в Арабия (Мока)[213], Персия и Северозападна Индия. Тя се ползва дори от белия метал, който галеонът от Акапулко редовно доставя в Манила[214].

В този контекст продължителната криза, която отклонява холандците от персийския пазар на коприна, започнала откъм средата на века, придобива по-друг смисъл от онзи, който се натрапва на пръв поглед. Действително през октомври 1647 г. един посредник на канцлера Сегие съобщава, че холандците вече „нямат сметка да ходят да вземат коприна от Източна Индия", щом са „поръчали на своите посредници да купят и да им изпратят колкото могат"[215]. И действително, холандските кораби, тръгнали за Индия през 1648 г., не носят ни една бала персийска коприна[216]. Тъй като първоизточниците на персийския пазар се контролират от арменци, известно време смятах, че кризата може би се е дължала на тези удивителни търговци, решили сами да докарат балите коприна чак до Марсилия. Ала това обяснение по всяка вероятност не е достоверно. Хо-

ландците, които са в раздор с шаха на Иран от 1643 г. (те се споразумяват с него едва през 1653 г.), всъщност са искали да закупят прекалено големи количества персийска коприна (чиято цена на всичко отгоре расте), защото са желаели на всяка цена да поддържат благоприятно салдо в търговията си, сиреч в плащанията към Персия в златни и сребърни монети[217]. Впрочем те разполагат с коприна от Китай и с още повече коприна от Бенгалия[218], която постепенно в средата на века заема все по-голямо място в стокооборота на компанията по посока на Европа. Така че не Остиндийската компания е изпаднала в криза за персийска коприна, а тъкмо обратното – кризата е била предизвикана от нея, за да запази тя един от източниците си на снабдяване с метални пари. Накратко, холандците постоянно са се стремели да нагаждат паричната си политика в съответствие с превратностите на променливата конюнктура, още повече че всеки ден всичко било различно поради непостоянните съотношения между многобройните азиатски валути.

За сметка на това системата на търговски компенсации, установена от компанията, действа почти безотказно до деветдесетте години на века. Тогава започват трудните времена. Но до този момент нидерландските търговски потоци и мрежи в Азия, такива, каквито са описани в пространния и подробен доклад на Даниел Браамс[219] (през 1687 г., точно в момента, когато по ирония на съдбата прекалено хубавата машинария е на път да се повреди), са като брънки от една досущ европейска верига, основаваща се на ефикасността на морските връзки, кредита и авансите от страна на метрополията, както и на постоянното търсене на монополно положение.

Освен привилегированото положение в Япония единственият ефективен и траен монопол на холандците е този върху финитe подправки: кора и ядка на индийско орехче, карамфил, канела. Всеки път се прибягва до едно и също решение: производството се затваря в ограничено островно пространство, държи се изкъсо, запазва се пазарният му периметър и се пречи на сродните култури по други места. Така Амбоина става изключително остров на карамфиловото дърво, Банда – на мускатовото орехче и кората му, Цейлон – на канелата. Организираната монокултура прави тези острови зависими от редовния внос на хранителни стоки и платове. При това карамфиловото дърво, което расте на другите Молукски острови, систематично се изкоренява, понякога дори срещу заплащане на рента на местния владетел. Макасар на Сулавеси е завзет с ожесточена борба (1669), защото островът, оставен на самотек, служи за междинен пункт в свободната търговия на подправки. Кочин в Индия е бил окупиран по същия начин, „независимо че владеенето му струва на компанията повече, отколкото ѝ носи“[220], но това е начин там да се забрани конкурентното производство на второкачествена канела с по-ниска цена. Дори в

Цейлон, прекалено голям остров, охраняван с цената на скъпоструващи гарнизони, канелените плантации са позволени само на малки територии, за да се ограничи предлагането. Това означава, че компанията поддържа своите монополи със сила, строг контрол и ефикасност, понеже през цялото й съществуване печалбите от подправките остават високи[221]. През 1697 г.[222] един французин казва: „Няма мъж, който така ревниво да пази метресите си, както холандците тяхната търговия с подправки."

Що се отнася до останалото, холандското превъзходство се дължи на отдавна пословичната дисциплина на техните посредници и на следването на дългосрочни планове. Един историк, дори когато е стъписан пред толкова груба сила, може само да се забавлява с тези пресметливи, неочаквани и дори смехотворни построения от подредени като керемиди покупки, товари, продажби и размени. Финитe подправки се продават добре не само в Холандия. Индия ги употребява два пъти повече, отколкото Европа[223], а в Далечния изток те също са несравнима разменна монета и ключ към много пазари, досущ като балтийското жито и мачти в Европа. Освен тях има и други „разменни монети", при условие че предпочитаните им места и пътища на движение са грижливо отбелязани. Примерно холандците купуват от Сурате, на Короманделския бряг в Бенгалия, огромни количества индийски платове с всякакво качество. В Суматра те ги разменят срещу пипер (това дава възможност с помощта на политически средства да се установят привилегировани отношения), злато и камфор. В Сиам продават короманделските платове с малка печалба (там конкуренцията е голяма), но също вземат подправки, пипер и корал, а оттам изнасят и калай, върху чието производство са си запазили монопола и по-късно ще продадат в Европа, освен това ще натоварят внушително количество еленови кожи, които много се ценят в Япония, слонове, които се търсят в Бенгалия, както и много злато[224]. Агенцията в Тимор е трудно управляема, но санталовото дърво, което се доставя оттам, се търгува отлично в Китай и Бенгалия[225]. Що се отнася до късно достигнатата, но силно експлоатирана Бенгалия, тя доставя коприна, ориз и много селитра, която е отличен баласт за връщането им в Европа, както и японската мед и захарта от различните производствени пазари[226]. Княжество Пегу също има своите привлекателни страни: там се намира лак, злато, сребро, скъпоценни камъни, а му продават подправки, пипер, санталово дърво, платове от Голконда и Бенгалия...

Бихме могли да продължим още дълго това изброяване: за холандците всеки сгоден случай е достатъчно добър. Но не трябва ли да се учудваме на това, че пшеницата, произведена в Кап, Южна Африка, достига до Амстердам? Или че Амстердам става пазар за *раковините*, донесени от Цейлон и Бенгалия, които се търсят в Европа включително и от англичаните заради търговията им с черна Африка и трафика с роби, предназна-

чени за Америка? Или че китайската, бенгалската, а понякога и сиамската захар, а след 1637 г. и тази от Ява, ту се търсят, ту се отказват от Амстердам в зависимост от това дали цената е конкурентоспособна в Европа в сравнение със захарта от Бразилия и Антилите? Когато пазарът на метрополията се затвори, захарта от магазиите в Батавия се предлага в Персия, Сурате или Япония[227]. Нищо не показва така добре как Холандия от Златния век вече живее с мащабите на целия свят, бдяща над един вид разпределение и непрекъсната експлоатация на богатствата му.

УСПЕХ В АЗИЯ, ПРОВАЛ В АМЕРИКА

Въпросът на въпросите за Остиндийската компания е как да отделят от операциите си в Азия контингента от стоки, от които Европа има нужда или по-точно, които би приела да потребява. Това е въпросът на въпросите, защото компанията е двутактов двигател, Батавия–Амстердам, Амстердам–Батавия и така нататък. Следователно преминаването от един икономически свят (Азия) в друг (Европа) е само по себе си много трудна задача, както показват теорията и опитът. На всичко отгоре двете картини постепенно се наслагват и въздействат като нееднакво натоварените блюда на везни: достатъчно е върху едното да се сложи допълнителен товар и равновесието се нарушава. Така например развитието на европейското навлизане в Азия води до покачване на покупните цени на пипера и подправките, които задълго остават решаващи в отношенията между двата континента. Пирар де Лавал отбелязва през 1610 г., че „това, което преди струваше един сол от португалците, сега струва четири или пет [от холандците]“[228]. И обратно, продажните цени в Европа спадат от само себе си с нарасналите доставки на екзотични хранителни продукти. Отдавна вече е останала зад гърба им благословената 1599 г., когато в Банда плащат по 45 реала осминки за един „сноп“ (или 525 ливри холандско тегло) карамфил и шест реала за един сноп мускатово орехче. Такива цени никога повече няма да се видят[229].

Време на битки и успех

Монополът на подправките в Азия, самоволното определяне на твърди цени, контролът върху количествата, пуснати в продажба (в най-честия случай като се унищожава излишъкът от стоки)[230], дълго време дават на Холандия преимущество над европейските съперници. Ала в Европа конкуренцията се засилва със създаването на съперничещи компании (всички или почти всички са финансирани с холандски капитал, който по

този начин реагира на монопола на Остиндийската компания) или поради появата на пазара на продукти, сходни с тези от Далечния изток, но с друг произход, като например захар, мед, индиго, памук, коприна... Така че не всичко е проиграно или спечелено предварително. Между другото един холандски пътешественик[231] обяснява още през 1632 г.: „Не трябва да се злоупотребява с това и да се стига до отстраняването на португалците [по това време все още господари на Гоа, Малака и Макао, които са сериозни ключови позиции], защото капиталът на компанията [холандската] не може да стигне дори само за една шеста от тази търговия. От друга страна, когато се намерят достатъчно капитали, за да се предприеме това, тогава пък ще е невъзможно да се консумира всичката стока, която се изнася оттам, нито пък да се пласира."

От друга страна, монополистичната политика на принуда и контрол струва скъпо. В Цейлон например, където задачата е особено трудна, тъй като планинската вътрешност на острова е във владение на краля на Канди, който „никога не е бил подчинен нито от португалците, нито от холандците", гарнизонът и издръжката на укрепленията изяждат почти „цялата печалба, която добиват от продажбата на канелата", набрана на острова[232]. И един прекрасен ден селяните се надигат срещу компанията заради мизерното заплащане, което им дават. В островите Банда, където холандският монопол е наложен със сила, война и отвеждане на индианците в робство на Ява, Остиндийската компания отбелязва началото на голям дефицит[233]. Там производството действително спада значително и трябва да се реорганизира на различна основа: през 1636 г. местното население вече е само 560 души срещу 539 холандци и 834 свободни чужденци, тъй че се наложило „да внесат" от Бенгалия и от княжество Аракан 1912 роби[234].

За да установи, затвърди и поддържа и своите монополи, Остиндийската компания се оказва въвлечена в продължителни начинания, които ще завършат със завладяването на Мадагаскар (1669) и намаляването на значението, а скоро и унищожаването на голямото пристанище Бантам (1682). Тя не спира да се бори срещу плаванията и търговията на индийците, да разбива, да депортира и да се разпилява в полицейски операции и колониални войни. Борбата срещу местните щати, Матаран и Бантам е една непрекъсната трагедия. Близките селски околности и дори предградията на Батавия не са сигурни[235]. Това не пречи на успехите, но увеличава цената им. Плантациите за захарна тръстика (още от първата трета на XVII в.) и за кафе (от 1706–1711) в Ява са рентабилни[236]. Ала освен това те трябва да се превърнат в контролирани култури и жестоко потушеният бунт на китайците води до непоправима криза в производството на захар. На острова ще са му нужни повече от десет години, за да се възстанови от нея, и той ще го направи, но зле[237].

Напълно логично историята на компанията се явява съвкупност от предимства и недостатъци. Като цяло балансът през XVII в. е положителен. Именно през трите или четирите десетилетия, които ограждат ключовата 1696 г. – прекъсване, което е видно от изчисленията в доста мъглявата счетоводна отчетност на Остиндийската компания, – става ясно, че положението е непоправимо влошено. Кристоф Гламан[238] твърди, че тогава е започнала истинска, небивало съкрушителна за установения ред революция едновременно в трафиците от Азия и европейските пазари.

По отношение на Европа решаващият факт е западането на главната роля на пипера, очевидно още от 1670 г. За сметка на това продажбата на фини подправки остава на висота и дори бележи относителен напредък. Индийските тъкани, коприна и памук, щамповани или небоядисани, заемат все по-голямо място и се налагат нови пазари: чай, кафе, лак и порцелан от Китай.

Обзалагаме се, че ако бяха само тези промени, Остиндийската компания, която точно както и другите индийски компании ги е следвала, щеше да се приспособи към тях без много сътресения. Но освен това е имало и разместване на старите пътища и пазари и в прекрасно синхронизираните потоци на компанията се отварят празноти. Както става в подобни случаи, самосъхранявайки се, старата система понякога пречи за наложителното приспособяване. Няма съмнение, че най-съществената новост е разширяването на пазара на чай и отварянето на Китай за всички чуждестранни търговци. Английската компания още от 1698 г. бързо се включва в пряка търговия (което ще рече срещу сребро)[239], докато Остиндийската компания, свикнала да получава китайските стоки по джонките, които идват в Батавия, за да купуват оттам най-вече пипер, малко канела, санталово дърво и корал, се придържа към непряка размяна срещу стоки, като избягва използването на звонкови пари. В крайна сметка връзката Бенгалия–Китай, чай срещу памук и сребро, а после срещу опиум, ще се развива в полза на англичаните. Нанесеният удар е още по-силен за холандската компания, защото вътрешните войни в Индия междувременно са разорили Короманделския бряг, тази област, която се смята за техен успех.

Но не е ли способна Остиндийската компания да даде отпор на всички тези конкуренти? Статистическите извлечения показват, че през XVIII в. тя е била в състояние почти до последния ден на своето съществуване през 1798 г.[240] да изпраща в Азия все по-големи количества сребро. Следователно белият метал остава ключ за всички проблеми в преобразения и дори обърканият Далечен изток. И все пак Остиндийската компания не престава през целия XVIII в. да се срива, но за подобен упадък е трудно да се даде еднозначно обяснение.

Кога се проявява отстъплението? Проучването на счетоводството на компанията би могло да изтъкне значимостта на разрива през 1696 г. Но дали тази дата не е прекалено точна? К. Гламан[241] сочи четирийсетина години преди и след 1700 г., което е много по-разумно предположение. Между другото, съвременниците доста късно усещат тежката разруха. Така например през 1712 г., когато за да постигне мир, Луи XIV отстъпва Дюнкерк на все още размирната Англия, въпреки че по онова време и на нейната улица започва да изгрява слънце, положението се обсъжда от двама мъже, единият от които е незначителен информатор на контрольора Демарец, а другият – милорд Сейнт Джон. Французинът пише: „Той отговори, че възстановяването на търговията им в Индия [става дума за англичаните] за сметка на холандците е сигурен цяр, за да се успокои британският народ и да го накарат да се съгласи с всичко. Каза ми направо, че англичаните са готови да дадат и ризата от гърба си, за да успеят да постигнат това."[242] Следователно те още не смятат, че са успели да го сторят! Дванайсет години по-късно, през 1712, Устариц, на чиято преценка може да се разчита, пише без колебание: „Тяхната Индийска компания [на холандците] е толкова могъща, че търговиите на другите индийски компании са незначителни в сравнение с нейната."[243]

Данните, които са ни известни, не решават категорично проблема. Те показват само мощта на предприятието. В началото, през 1602 г., то разполага с капитал от 6,5 милиона флорина[244], разделени на акции от по 3000 флорина – тоест десетократно повече от създадената две години преди това английска компания, която винаги ще страда от липса на капитали[245]. Някои изчисления от 1699 г. потвърждават, че този първоначален капитал, който впоследствие нито ще бъде възвърнат, нито увеличен, е равностоен на 64 тона злато[246]. Да се говори за Остиндийската компания още от самото начало означава да се борави с огромни числа.

Затова не е чудно, че през рекордните 1657–1658 г. компанията изпраща в Далечния изток два милиона флорина в злато, сребро и слитъци[247]. Няма нищо учудващо в сведението, че тя притежава поне сто[248], а дори и повече от сто кораба, както сочи един надежден френски източник (1697), разполагащи с между 30 и 60 оръдия всеки[249]. Ако приемем, че имат средно по петдесет души екипаж[250], ще получим общо 8000 моряци. Към тях трябва да прибавим войниците от гарнизоните, между другото включващи „много местни хора, които носят оръжие и които те [холандските им господари] карат да вървят начело по време на битки". По време на война компанията може да добави към своите сили още 40 големи плавателни съда: „Немалко коронован особи в Европа трудно

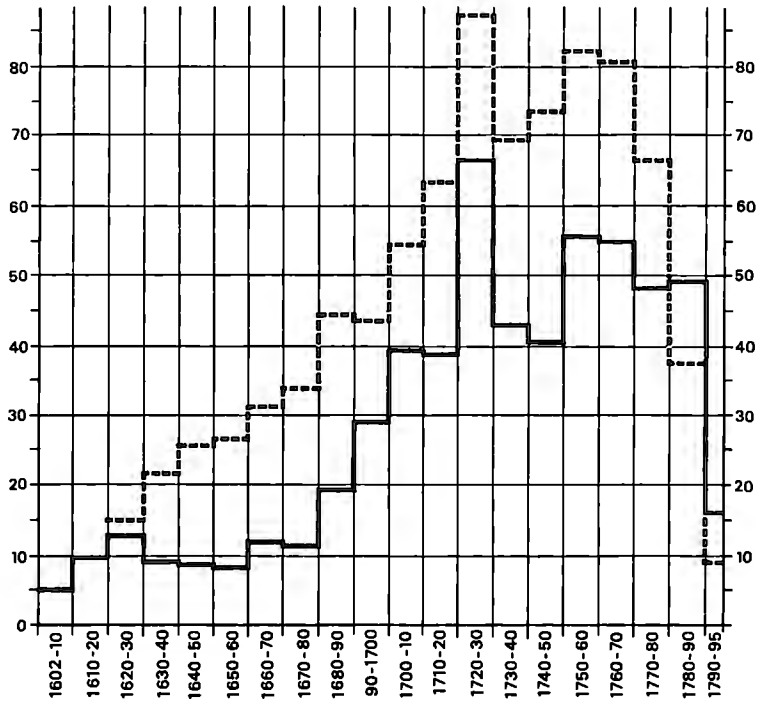

Нидерландските кораби, използвани в търговията от Индия в Индия (според Ф. С. Гаастра)

1641	56 кораба
1651	60
1659	83
1670	107
1680	88
1700	66
1725	52
1750	43
1775	30
1794	?

22. ОСЧЕТОВОДЯВАНЕ СЪДБАТА НА ОСТИНДИЙСКАТА КОМПАНИЯ

Екип нидерландски историци (Бруин, Шьофер, Гаастра) започна да осчетоводява дейността на компанията през XVII и XVIII в. Според горната таблица около 1680–1690 г. броят на корабите на компанията, използвани в Далечния изток, започва да намалява, което е знак за западане на търговията от Индия в Индия. Графиката сочи с непрекъсната линия експедициите на ценни метали от метрополията в Азия; с пунктир са отбелязани връщанията на стоки, пресметнати на първоначалната цена в милиони гулдени. Търговската експанзия привидно продължава. Но съотношението между двете криви за момента е трудно установимо, защото не се държи сметка за експедираните от метрополията стоки, нито за паричния метал от търговията от Индия в Индия

биха могли да го направят."[251] Самият Ж.-П. Рикар (1722) възторжено възкликва, когато установява *de visu*, че само „Амстердамската камара" използва в магазиите си повече от 1200 души, „както за строеж на кораби, така и за всичко по оборудването им". Една подробност дори го поразява: „Имат петдесет души, които през цялата година само сортират и прочистват подправките."[252] Естествено, глобалните бройки биха ни свършили по-добра работа. Бившият секретар на Лоу, Жан-Франсоа Мьолон[253], казва (1735): „Във всички тези големи предприятия са заети не повече от 80 000 души", сякаш подобен брой сам по себе си не е нещо изключително! Няма никакво съмнение, че той е по-нисък, отколкото действителния: към 1788 г. компанията буквално издъхва пред роенето на своите служители и Олдекуп[254], руският консул в Амстердам, споменава за 150 000 души. Във всеки случай, в едно започнато широкомащабно проучване[255] изпъква следният резултат: през XVII и XVIII в. по корабите на компанията са преминали един милион души, което означава по 5000 годишно. Трудно е, като изхождаме от тези числа, да си представим броя на холандското население в Азия, но то със сигурност е било доста повече от португалското, което през XVI в. *би могло да бъде* общо около 10 000 души[256], към които трябва да се прибави, както и в холандския случай, масата на индийските помощници и служители.

Говори се също за огромни дивиденти, средно от 20–22% по сметките на Савари за периода между 1605 и 1720 г.[257] Но нещата трябва да се разгледат по-отблизо. През 1670 г. има няколко значителни печалби и в еуфорията, която последва победата над краля на Макасар, пристъпват към „разпределение"*, което възлиза на 40%. Изведнъж акциите на борсата се покачват „с 510%" – като за номинал 100 се взема стойността им при основаването на компанията през 1602 г. Това е добро покачване, защото „откакто съм тук, не са надхвърляли 460" – отбелязва Помпон. Ала според нашия информатор „това голямо разпределение, както и тези нови печалби не се отнасят само за една обща година с различна цена, на която акциите са били продадени и разпределенията, които са правени от 30 години насам, защото онези, на които принадлежат, са изтеглили лихвата от парите си при повече от 3–4%"[258]. За да може да изясним тази доволно объркана фраза, трябва да запомним, че „разпределението" не се изчислява върху текущия курс на акциите на борсата, а върху номинала от 3000 флорина. Имам една акция, която струва 15 300 флорина през 1670 г., получавам купон за 40% върху „стария капитал", което ще рече за 1200 флорина – това дава изключителната лихва от 7,84%. През 1720 г. за една акция, котирана на 36 000, разпределението, което също е от 40%, представлява 3,33% лихва[259].

---

* *На дивидентите. – Бел. прев.*

Това означава, че:

1. Компанията се е лишила от преимуществата в резултат на увеличаването на нейния капитал. Защо? Нямаме никакъв отговор на този въпрос. Може би за да не се увеличава ролята на акционерите, които доста често са били държани настрана? Възможно е и това.

2. Към 1670 г. според котировките на борсата общият капитал на акциите е от порядъка на 33 милиона флорина. Дали заради тази маса, сама по себе си твърде малка за дивата спекулация на холандците, в Амстердам инвестират и разиграват в големи мащаби английски ценни книжа?

3. И накрая, ако тези 6,5 милиона примитивни народи са донесли средно 20% годишно, това означава, че акционерите са получавали доста над един милион флорина годишно. Съвременните историци и изследователи обаче единодушно твърдят, че разпределението на дивидентите (понякога изплащани в подправки или държавни облигации) не е оказало твърде силно влияние върху затрудненията на Остиндийската компания. Следователно един милион флорина не са за пренебрегване, ако печалбите на компанията са били толкова скромни, колкото казват някои.

Всъщност проблемът се корени именно в това. Какви са печалбите на компанията? Отговорът изглежда невъзможен не само защото изследванията са още недостатъчни и документацията понякога липсва; не само защото запазените счетоводни книги не отговарят на сегашните изисквания за баланс и изпускат както в актива, така и в пасива важни раздели (например: основен капитал, сгради и кораби, стоки и оборотни средства, които са в морето на път, акционерен капитал и т.н.[260]), но най-вече защото самата счетоводна система забранява всякакъв общ баланс, а като следствие по това всяко точно изчисление на реалните печалби. Поради практически съображения (най-вече разстоянията, трудностите по превръщането на валутите и т.н.) счетоводството остава в плен на структурната двуполюсност на предприятието: има сметки на *factory Nederland*, ако си послужа с термина на Гламан, която прави общ годишен баланс от счетоводството на шестте камари; има сметки на губернаторството в Батавия, което получава счетоводните книги на всички факторийни управления в Далечния изток и тогава изготвя годишен баланс за презморските дейности. Единствената връзка между двете отделни счетоводства е в това, че задълженията на едното се плащат евентуално от другото, но всяко пренебрегва вътрешното функциониране на другото, както и реалностите, които покриват излишъците или дефицитите му.

Йоханес Худе[261], президент на *Heeren XVII*, в края на XVII в. дотолкова си дава сметка за това, че работи за пълно преобразуване на системата. То обаче не стига докрай. Поради хиляди причини и действителни затруднения. Но може би също и защото директорите на компанията не се стараят да представят публично ясни сметки. Всъщност още отначалото

има конфликт между *Herren XVII* и акционерите, които искат да видят сметките и смятат, че дивидентите им са недостатъчни. Обратно на Английската компания, на която още от началото създават затруднения с искания от този вид (и за обезщетения по настояване на акционерите, които не изгарят от желание да финансират военните операции в Азия), Холандската компания винаги има последната дума, а акционерите им не могат да възстановят вложените си капитали, освен чрез препродажба на акциите на фондовия пазар. Накратко, сметките, приети от дирекцията на компанията, вероятно са били представяни така, че да скрият много аспекти от дейността на предприятието.

Това, което се установява от проучените баланси, за наше най-голямо учудване показва доста умерени печалби през века на лесните търговски сделки – XVII в. Авторът на настоящия труд винаги е твърдял, че *далечната търговия* до голяма степен е била превъзнасяна в историята на търговските предприятия. Дали се е лъгал? Той поддържа, че тя дава възможност на неколцина избраници да извършат значителни натрупвания в своя полза. Но там, където няма печалба или тя е малка, може ли да има забогатяване на отделни лица? След малко ще се върнем на този двоен въпрос.

Защо се стига до фалит през XVIII век?

Най-доброто счетоводно обобщение на проблема ни се представя чрез изчисленията на Б. ван дер Аудермьолен[262] от 1771, които са правени за няколко години от вече изчезнали документи. Между 1612 и 1654 г. съвкупната реализирана печалба трябва да е възлизала на 9 700 000 флорина за 22 години, което говори за скромна годишна печалба, средно малко по-ниска от 441 000 флорина. Възможно ли е тогава компанията да е печелела три пъти по-малко от своите акционери? Между 1654 и 1674 г. масата на печалбата се повишава на 11 300 000, което означава годишна печалба от 538 000 флорина. От 1674 до 1696 г. общата печалба е 19 000 000, а годишната – 826 000. След 1695 започва спад, към 1724 г. има моменти на нулева печалба. Оттогава насетне компанията не спира да задлъжнява, и то смело. Тя взема дори заеми, за да раздаде дивиденти на акционерите си; това е начин да се стигне до фалит. През лятото на 1788 г. положението е направо катастрофално: „Източноиндийската компания тегли от държавата полица за 15 милиона, платими за четири или пет години. Ето кое ѝ позволява да оцелее. Ала всъщност нейният дълг от 90 милиона [флорина] по такъв начин ще нарасне до 105“[263]. Защо Остиндийската компания стига до подобна финансова разруха?

Ето как китайците виждат и представят холандците. Порцеланови фигурки на Индийската компания от епохата Канхи, Старинна колекция Esperitu Santo, Лисабон (Photo Connaissance des Arts)

Единственото правдоподобно обяснение – ала може ли да има еднозначно обяснение? – е това, което изтъква Кристоф Гламан[264]: има спад на търговията от Индия в Индия или поне на печалбите, които дава тази подхранваща търговия. Факт е, че полюсът Батавия не престава да задлъжнява и *Herren XVII* известно време покриват тези загуби с все още големите печалби от *factory Nederland* (облагодетелствана в известен смисъл от покачването на цените) и впоследствие го оставят да увеличава собствената си задлъжнялост. Но как да обясним отстъплението от *inlandse handel*? По време, когато всичко е във възход през втората половина на XVIII в., не е възможно провалът да се обясни само с конюнктурата. Според Гламан[265] причината се дължи главно на конкуренцията на другите компании и особено на английската, както и на революционизирането на трафиците и пазарите, нещо, което управителите на Батавия не съумяват да разберат. Напразно *Herren XVII* ще се опитват да ги убедят в преимуществото на пряката търговия с Китай, без междинния пункт на Индонезийския район. Това със сигурност улеснява английските конкуренти[266].

Ала холандското изоставане се дължи също и на добре познатата контрабанда от страна на агентите на Остиндийската компания За разлика от английската *India Company*, холандската не им дава право да извършват вътрешна търговия в Индия за собствена сметка. Така корупцията, която никога не е липсвала в холандска Индия, си проправя път. Трябва ли да смятаме, че в началото Компанията е имала изключителни служители? В своя известен труд *„Философска и политическа история на учрежденията и търговията на европейците в двете Индии"* (1770) абат Ренал[267] изтъква, че в техните редове не е имало незаконно и контрабандно обогатяване преди 1650 г., че холандците от тези първи десетилетия са били с несравнима скромност и солидарност. Дали наистина е било така? Още през 1640 г. Ж.-Б. Таверние си позволява да изрази съмнение в това, а на нас ни е известен поне случаят с губернатора на Форт Зеландия във Формоза през 1624 г. Питер Найс, който е колкото глупав, толкова и продажен, и с цялото си лекомислие заявява, че не бил дошъл в Азия, за да пасе трева[268]. Във всеки случай през втората половина на века разкошът и корупцията се ширят. Официални документи го съобщават (1653, 1664)[269]. В доклада си от 1687 г. Даниел Браамс го казва с половин уста. Все пак му се случва да спомене за „немного почтени служители на компанията", още по-свенливо да обозначи конкуренцията като „други едри търговци", да говори за „невъзможността да се попречи на частните интереси да нанасят щети на търговията на компанията" поради изобилието от удобни естествени пристанища по тази част от индонезийското крайбрежие и за „големите печалби...[които] ги настървяват да правят контрабанда колкото могат"[270].

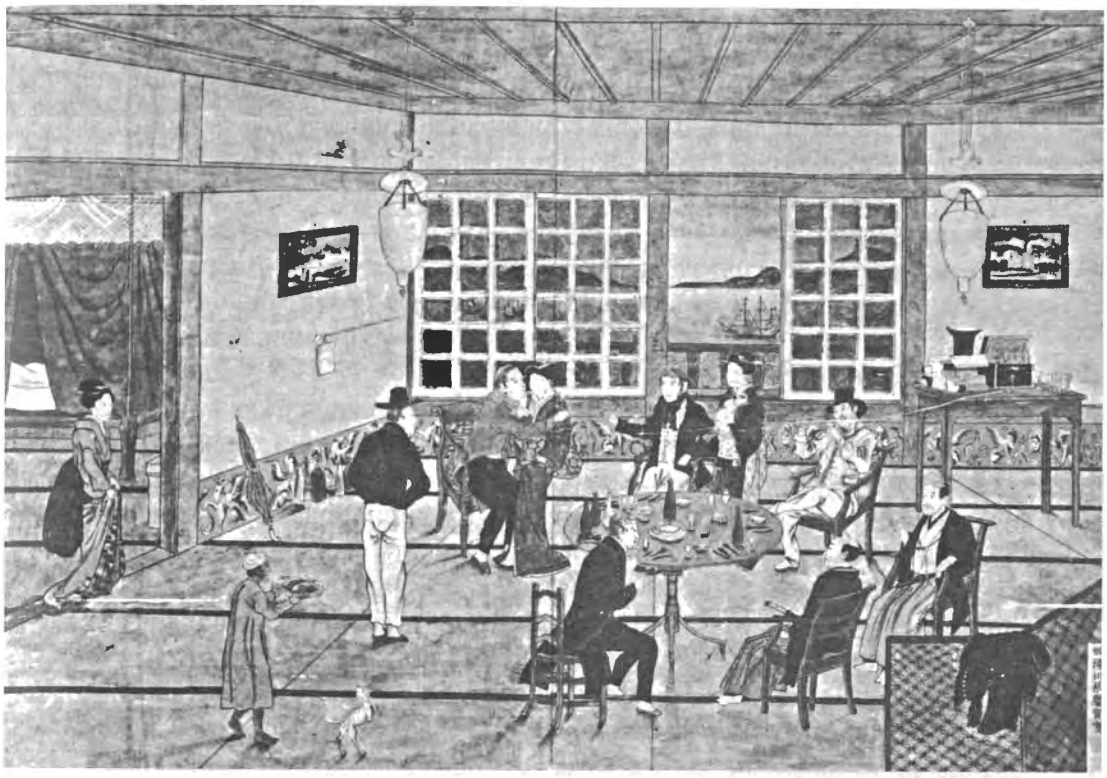

На остров Дешима през месеците на принудителен престой холандците се забавляват както могат с японски гейши. Бутилки не липсват. Японска обстановка, подът е покрит с татами, но масите и столовете са западноевропейски. Tokyo, Gijutsu Daigaku (Photo T. Chino, Tokyo)

И така, виждаме икономическа промяна, чиято първопричина не е ясна, същевременно забелязваме промяна в колониалното общество, което живее на хиляди левги от Холандия, както и повече от вероятния сблъсък между това общество и амстердамската олигархия. От една страна, невъзмутимите рентиери, пропити от чувство за собствена значимост и дължимо уважение; от друга – колониалните среди с по-нисък *standing*, в известен смисъл излезли от строя посредници, образуващи разнородна и *космополитна* общност. Амстердам и Батавия са два икономически, но същевременно и два социални полюса от имперската постройка на Обединените провинции. Между тях има разрив и противопоставяне, както с основание казва в своето блестящо есе Джузепе Папаньо[271]. Неподчинение, контрабанда, почти пълна независимост и безредие се настаняват в Индонезийския район, където холандските „колонии“ със сигурност водят блестящ живот. С годините очевидният разкош на хубавите квартали

в Батавия, който през XVII в. е вече нещо обичайно, само нараства. Пари, алкохол, жени, армии от слуги и роби: всичко показва, че Батавия повтаря отново необичайното, опиняващо и смъртоносно приключение на Гоа[272]. Не бива да таим и капка съмнение, че една част от дефицита на компанията в Батавия тихомълком се превръща в частни богатства.

Но нима не е същото и в другия край на веригата, във все още строгото и подредено общество на Холандия от Златния век? Възловият въпрос е да разберем кой купува донесената стока от Далечния изток и при какви условия. Продажбите на компанията винаги се правят било с договор, било с търг в нейните магазии, винаги на значителни партиди и обикновено на един синдикат на едрите търговци[273]. *Herren XVII* нямат право да фигурират между купувачите, но последните принадлежат към същата социална и дори семейна група. И независимо от протестите на акционерите, забраната не засяга управителите на различните камари, *bewindhebbers*, които са тясно свързани с патрициата на търговските градове. В такъв случай няма нищо чудно, че доста често договорите съответстват на обещания за блокиране на продажбите на компанията за срок от една-две години (което осигурява на групата купувачи спокойствие на пазара) или на обещания за поръчки от Индия на едни или други количества от дадена стока. Когато компанията предлага продукт, от който някой амстердамски ангросист притежава значителни запаси, сякаш случайно не се явява никакъв купувач и в крайна сметка именно горепосоченият търговец го купува при предложените от него условия. Измежду заинтересованите от трансакциите на компанията многозначително се въртят едни и същи имена. *Herren XVII*, които толкова лесно скастрят акционерите, са хора на едрите търговци капиталисти и това е така още от началото на печелившите операции. Вайълет Барбър и К. Гламан дават многобройни примери за това. Дали тези търговци – като например свръхбогатия търговец и *bewindhebber* Корнелиус Бикер[274] – купуват през XVII в. безразборно пипер, подправки, памучни платове, коприна и на всичкото отгоре търгуват с Русия, Испания, Швеция или Леванта, което доказва тяхната липса на специализация; или пък специализацията им през следващия век, което доказва модернизацията на търговския живот – всичко това не променя нищо по отношение на нашия проблем: Остиндийската компания е машина, която спира там, където започват печалбите на търговските монополи.

Впрочем този механизъм на присвояване на върха е бил ясно забелязван от съвременниците. През 1629 г., протестирайки срещу току-що подписаните договори и срещу присъствието на *bewindhebbers* в синдиката на купувачите, Зеландската камара отказва да достави продадените стоки, които се намират на склад в Миделбург, и делегатите от Зеландия не се поколебават да заявят пред Генералните щати (но няма да надделеят),

че в тази политика не се вземат предвид нито интересите на акционерите, нито тези на компанията[275].

Това не противоречи, а по-скоро подкрепя моите предишни твърдения относно „капиталистическите" добродетели на далечната търговия. Системното извличане на имената на тези големи купувачи е равносилно на съставянето на списък на господарите на холандската икономика, на онези, които са просъществували и са се задържали на повърхността. Ала не са ли тези икономически господари същевременно истинските владетели на държавата Обединени провинции[276], творци на нейните решения и успех? Това е добра тема за проучване, независимо че резултатът е предизвестен.

Неуспехът в Новия свят ограничава холандските постижения

Неуспехът на холандците в Новия свят по свой начин дава нужните обяснения. В един период си мислех, че Америка, която трябва да се изгради, преди да започне експлоатацията ѝ, съвсем естествено се явява поле за действие на заможните държави, богати на хора, храни и различни продукти, като Испания, Франция и Англия. Паразитно растение като Холандия трудно би се възпроизвело на американска почва. И все пак потокът от хора, който Обединените провинции изсипват в Далечния изток, или португалският успех в Бразилия противоречат на подобно твърдение, което *a priori* би могло да изглежда естествено. При положение, че го бе пожелала и бе намалила миграционния поток към Изтока, Холандия би могла да строи и в Америка. Но вероятно това е било непосилно условие и несъмнено злощастният опит в Бразилия е бил урокът в този смисъл.

Закъснял опит. Точно както англичаните от елизабетинската епоха, така и холандците най-напред предпочитат грабежа пред несгодите, присъщи на всяко дълготрайно установяване в незаселени или враждебни страни. Още през 1604 г., когато разграбват пристанището на Бая[277], те придобиват зловеща слава в Бразилия. Десет години преди това, през 1595, те опустошават крайбрежието на черна Африка[278], което се обяснява с икономическите им интереси в американските плантации. Набезите, които са ни известни, както и тези, които не са оставили следа, показват установяването на връзки и проява на апетити.

Всичко се променя през 1621 г. Дванайсетгодишният мир, подписан с Испания през 1609 г., не е подновен. Войната започва отново и на 9 юни през същата тази 1609 г. новата Източноиндийска компания получава *права*[279]. Какъв е проблемът на новата компания? Дали да се вклини в

масата на испанска Америка, съставена след 1580 г. от съвкупността на испанските и португалските владения в Новия свят? През 1621 г. слабото звено е португалска Америка и именно натам дълго време се насочва холандската атака. През 1624 г. е завзета столицата на Бразилия, Сан Салвадор, построена на миниатюрното море, каквото е само по себе си заливът Вси светии, и съседстваща с хълмистата и осеяна с *engenhos* равнина Реконкаво. По време на грабежа си победителите напълват крини със златни и сребърни монети. Ала една испанска флота от 70 платнохода ги изненадва и след месец, на 28 март 1625 г., си възвръща града[280].

Пет години по-късно всичко започва отново в захародобивната област Нордесте, където холандците завземат два близки града, враждуващи, но необходими един на друг: това са Ресифе, градът на търговците в ниската част на крайбрежието, и горе на възвишенията – Олинда, градът на „господарите на фабриките". Новината обхожда света. В Генуа казват, че победителят без пушка да пукне взел плячка от „един милион в злато"[281], което вероятно е неточно, защото португалците изгорили „всичката захар и дърво за бои*, които имали в магазиите"[282]. През 1635 г. холандците завземат Северна Параиба и по такъв начин си осигуряват „60 левги от бразилския бряг, най-добрите и най-близки до Европа"[283], но окупираната територия все още е доста ограничена. Във вътрешността победителите оставят един вид португалска Бразилия, със запазена свобода на действие, с господари на *engenhos*, мелници за захар и черни роби, които на юг достигат до баянска Бразилия, възвърнала свободата си през 1625 г. Най-лошото е, че бразилската захар много често се изплъзва от холандския контрол, защото големите кораби на окупатора не могат да навлязат в малките плитки заливчета, където малотонажните португалски кораби правят каквото си искат, независимо от това, че очевидно се е случвало да ги заловят в открито море или близо до европейските брегове. Най-нелепият резултат от холандската окупация на захарните плантации на *Nordeste* е, че прекъсват доставянето на каси с бразилска захар, които дотогава пристигат в изобилие, и цените се покачват[284].

Всъщност войната, за която вече говорихме[285], поставя холандска Бразилия в положение на постоянна обсада. От юли до септември 1633 г. двама английски капуцини на път за Англия очакват в Лисабон кораб, който да ги вземе. Случайно срещат шотландски войник, който се връща от холандска служба в Бразилия. Той им разказва: „Цели осем месеца не видях никакво подобие на месо и в крайна сметка нямаше питейна вода, освен онази, която ни доставяха от Холандия."[286] Вероятно думите са преувеличени, но холандците действително имат трудности. Грешката им

---

* *Става дума за индиго и червено бразилско дърво, от които добиват бои. – Бел. прев.*

е, че са се опитали да изградят търговска организация, без да се наложат над производството и да извършат колонизация в съвременния смисъл на думата.

Неочакваната промяна настъпва с пристигането в Ресифе на 23 януари 1637 г.[287] на Морис де Насау, назначен за холандски генерал-губернатор в Бразилия, където остава седем години. Той несъмнено е велик човек, който обиква страната, нейната флора и фауна и прозорливо се опитва да устрои истински жизнеспособна колония. Неслучайно първата година от неговото губернаторстване (1637) е белязана с победата, към която многократно вече са се стремили, над крепостта Сао Жорже да Мина, издигната на брега на Гвинея от португалците през 1482. През следващата година идва ред на португалския остров Сао Пауло де Лоанда, долепен до анголския бряг, после на остров Сао Томе в Гвинейския залив, който е производител на захар и служи като междинно пристанище за експедициите на роби към Новия свят. Всичко това е логично: холандска Бразилия е немислима без чернокожите роби и оттогава насетне те биват доставяни. Междувременно Португалия въстава (1 декември 1640 г.) и се освобождава от испанско владичество. Появява се опасност от мир: дори през 1641 е подписано десетгодишно примирие между Португалия и Обединените провинции[288].

В Далечния изток примирието не се спазва. Тъкмо обратното, в Америка всичко се омиротворява, а Западноиндийската компания изпитва огромно облекчение от преустановяването на тази скъпоструваща война. Морис де Насау, който си прави оглушки, използва освободените сили срещу испанците, като прекарва в Тихия океан пет от своите кораби. Там те извършват безброй грабежи по бреговете на Чили и Перу, но поради липса на подкрепа трябва да се завърнат в Бразилия. Те пристигат там в момента, когато Морис де Насау се готви да я напусне, вероятно отзован поради намесата на търговците.

Оттогава нататък холандците считат, че ще могат да експлоатират Бразилия с най-голямото спокойствие на света. Наследниците на принца, „блестящи в търговията, но много некадърни в политиката", мислят само за обогатяването и за разцвета на търговията си, продават дори оръжие и барут на португалците „заради много високите цени, които им плащат за тях". При тези условия изроденатa война продължава като лихварска война, опираща се на помощта отвътре на *sertão*[289], която в крайна сметка дава надмощие на холандска Бразилия през 1654 г. Португалците се държат и скоро възстановяват по-голяма част от загубените си позиции на африканския бряг като Сао Томе и Сао Пауло де Лоанда. Официално обявената война на Португалия през 1657 г. позволява на Западноиндийската холандска компания да нанесе удар на своя враг, да го разгроми и да разграби корабите му. Но в крайна сметка войната не може да изхра-

ни война. Двама холандци, които през декември 1657 г. са в Париж, доста сполучливо определят ситуацията според едно наскоро получено от Холандия писмо, в което се казва: „Плячката от Португалия е само милион и половина [ливри] и не е в състояние да възстанови разходите за въоръжаване, които възлизат [на] приблизително 3 милиона и петстотин хиляди ливри."[290] А това означава безизходна война. Тогава бавно и сякаш от само себе си настъпва мир. Той е подписан на 16 август 1661 г. с посредничеството на Чарлс II, новия крал на Англия, който току-що се е оженил за инфантата на Португалия. Бразилия остава на Португалия, на която все пак се налага да откупи мирния договор, като отвори вратите на американската си колония за холандски кораби, намали цената на сетубалската сол[291] и признае в свой ущърб техните завоевания в Азия. Впоследствие тя ще уреди и един военен дълг чрез доставки на сол, които се извършват в продължение на години[292].

В Холандия отговорността за поражението е приписана на управлението на Западноиндийската компания. Съществуват две Индийски компании: добра и лоша. Питер де ла Корт пише (1662): „Бог пожела Източноиндийската компания [добрата] да се поучи, преди да е станало късно."[293] Злочестата компания е подкрепена от държавата през 1667 г., но не успява да се възстанови от катастрофите си. Оттогава нататък ще се наложи да се задоволи с търговията между гвинейското крайбрежие и холандските владения Суринам и Кюрасао – Кюрасао е завладян през 1634, а Суринам е отстъпен от англичаните през 1667 г. след Бредския мирен договор[294] като нищожна компенсация за отстъпването на Ню Амстердам, който не след дълго ще стане Ню Йорк. Кюрасао се изявява като активен център на търговията с чернокожи роби и на цветущата контрабанда с испанска Америка, а Суринам благодарение на плантациите си със захарна тръстика ще носи на Холандия не само добри приходи, но и много грижи. Именно с тези две средища Западноиндийската компания ще продължи посредственото си съществование. Тя, която бе мечтала да завладее Азорските острови[295] и бе държала в ръцете си важен дял от Бразилия, стига дотам, че да позволява на частни превозвачи да действат в собствения ѝ периметър срещу плащане на обезщетение.

В последна сметка трябва ли да обвиняваме единствено управлението на компанията? Да обвиним Зеландия, която стои зад нея, досущ както Холандия зад Остиндийската компания? Или прекалено късно изявените чрезмерни амбиции? Не е ли било погрешно да се смята, че Новият свят ще се остави да го хванат както населените страни в Амбоина, Банда и Ява, които са можели да тормозят както си искат? Дори когато Холандия там се сблъсква в Европа, с Англия, която улеснява португалската съпротива, и с американска Испания, която е по-силна, отколкото изглежда

външно. През 1699 г. някакъв неособено доброжелателен французин твърди, че хората от Обединените провинции „били забелязали изключителните усилия и значителните разходи, които испанците били принудени да направят, за да установят търговията и могъществото си в тези дотогава непознати страни, затова решили да правят само най-необходимото за подобни начинания“[296]. В крайна сметка, да търсят страни за експлоатиране, а не за заселване и развитие. Не трябва ли да се смята по-скоро (а това означава да се върнем в изходната ни позиция), че малката Холандия не е достатъчно едра, за да глътне наведнъж Индийския океан, бразилската джунгла и полезно парче от Африка?

НАДМОЩИЕ И КАПИТАЛИЗЪМ

Очевидно опитът на Амстердам ни дава сведения за доста еднообразните форми, в които се изразява всяко надмощие на един градски център с имперски тежнения. Няма защо да се връщаме на тази тема. За сметка на това по-интересно ще бъде да видим върху един конкретен пример какво може да направи на място капитализмът в рамките на подобно преимущество. Предпочитаме да се опрем на конкретния опит, вместо да творим абстрактни определения. Още повече че капитализмът, такъв, какъвто го наблюдаваме в Амстердам, дава сведения едновременно както за предходния, така и за последващия опит. Всъщност трябва да държим сметка за поне две полета на наблюдение:

Какво става в самия Амстердам, какви са търговските методи и практики?

Как този световен център се свързва със зоните на икономическия свят, над който властва отблизо и отдалеч?

Първият въпрос е прост: спектакълът на Амстердам изобщо не може да ни изненада. Ала не е така с втория, който има за цел да разкрие цялостно и *от птичи поглед* архитектурата на зоната, над която Амстердам доминира. Това построение не винаги е очевидно и се размива в множеството частни случаи.

В Амстердам всичко върви, когато върви работата на стоварищата

В Амстердам всичко е концентрация и струпване: наблъсканите един до друг кораби като херинги в каче, плоскодънните корабчета, които сновят из каналите, търговците на Борсата и онези, които нахълтват в магазиите и не спират да тичат напред-назад. Един очевидец от XVII в.

разказва: „Още щом някоя флотилия акостира, с помощта на посредниците на първото събиране на търговците на Борсата цялата стока е вече закупена и разтоварена за четири-пет дни от корабите, които отново са готови да отплават."[297] Естествено, не е толкова бързо закупена. Ала хранилищата са в състояние да погълнат всичко и после да го изплюят. На пазара има огромно количество блага, материали, стоки и всевъзможни услуги, като всичко се предоставя начаса. Една заповед и машината е в ход. Именно с това Амстердам поддържа своето първенство. Изобилие, което винаги е на разположение, и огромна парична маса в непрестанно обръщение. Когато надхвърлят определено равнище, холанските търговци и политици съзнават много добре, вероятно от ежедневната практика, каква огромна мощ държат в ръцете си. Техните господарски привилегии им позволяват всякакви игри, както законни, така и незаконни.

Един съвременник (1699) пише: „Откакто познавам Амстердам, го сравнявам с панаир, където много търговци носят от своя край стоки, сигурни, че ще им намерят пазар. Както на обикновените панаири търговците не потребяват стоките, които продават, така и холандците, които натрупват стоки от всички краища на Европа, оставят за своя употреба само онези, които са им абсолютно необходими за живот, и продават на другите нации онези, които смятат за излишни и са винаги най-скъпи."[298]

В сравнението с панаир няма нищо оригинално, но най-съществено за ролята на Амстердам е казано направо: събиране, складиране, продажба и препродажба на стоки от целия свят. Още Венеция навремето провежда подобна политика, а Антверпен още през 1567 г. по думите на Лодовико Гуичардини е „непрекъснат панаир"[299]. Няма никакво съмнение, че тези огромни възможности за натрупване на стоки от висотата на времето ни изглеждат баснословни, но и прекалени, а притегателната им сила понякога води до откровено нелогични прехвърляния. Още през 1721 г.[300] Чарлс Кинг в книгата си *„Британският търговец"*[301] се удивлява, че английските стоки за Франция се превозват с холандски кораби, разтоварват се в Амстердам и оттам се отправят по Рейн или Мозел! Така плащат входни и изходни мита за Холандия, после такси по Рейн или Мозел и най-накрая на френската граница. Нямаше ли тези стоки да пристигнат „на по-ниска цена в Шампан или Мец, или в районите, близки до Рейн и Мьоза, ако ги разтоварим в Руан и плащаме бариерно право само на този град"? Несъмнено Кинг се заблуждава, защото е англичанин, като смята, че се плаща само еднократно мито на влизане във Франция[302]. Но е очевидно, че минаването през Амстердам удължава и усложнява движението на стоките. Все пак накрая през XVIII в., когато Амстердам вече няма същата сила да притегля и отклонява, пряката търговия побеждава.

Ала това все още не е правило през годината 1669, в която ние проследяваме размяната на мнения между Симон Арно дьо Помпон, великия губернатор Ян де Вит и Ван Бьонинген[303], чийто език е по-прям, отколкото този на Я. де Вит. Последният казва на Помпон, че е невъзможно да продължават да купуват френски стоки, щом във Франция отказват да вземат техните манифактурни изделия. В такъв случай на холандския потребител ще му се наложи да забрави вкуса на френското вино, с което доста често е започнал да заменя бирата: нищо по-просто от това, достатъчно е да се увеличи данъкът върху потреблението (доста драстичен начин на разсъждаване). Но после Ван Бьонинген добавя, че ако холандците сами решат „да установят въздържание и откъсване от лукса за населението", като забранят употребата на скъпите френски коприни, те ще продължат да пренасят до други страни „същите неща, които искат да запретят в своята държава". Накратко, вината, ракиите и луксозните френски тъкани ще бъдат допуснати на холандския пазар при условие, че отново излязат от него; кранчето на вътрешния пазар ще се затвори, но ще оставят свободно движение в магазиите и транзит.

Складове и магазии – това е сърцевината на холандската стратегия. През 1665 г. в Амстердам упорито се говори за един проект, често поставян на масата: да се опитат да открият северен път към Индия. Източноиндийската компания се мъчи да го възпрепятства. На какво основание? Един от заинтересованите обяснява, че в случай на успех маршрутът ще бъде изминаван за шест месеца. В такъв случай компанията няма да има време преди завръщането на експедицията да превърти през магазиите си стоките за десет милиона флорина, които минават годишно оттам[304]. Изобилието ще смъкне съществуващите цени на наличните стоки. В крайна сметка опитът отпада от само себе си, но страховете, които буди, показват манталитета или по-скоро възрастта на тогавашната икономика.

Струпването на стоки, характерно за онова време, всъщност съответства на мудността и нередовността на движението. Те са разрешение на търговските проблеми, всички или почти всички от които произтичат от прекъсванията на идването и отплаването, от закъснението и несигурността на информацията и разпорежданията. Търговецът, който може да си позволи да се запаси, е в състояние да реагира веднага на всяко откриване на пазар в самия миг, когато търсенето се появи. И ако Амстердам е диригент на европейските цени, както се твърди във всички източници, то е именно поради изобилието на стокови запаси, чието изтичане може да регулира по желание.

ПРЕЗ 1786: ХОЛАНДЦИТЕ ВСЕ ОЩЕ СА ПРЕВОЗВАЧИТЕ НА ЕВРОПА

Преброяване от френския консул в Амстердам през 1786 г. на 1504-те кораба, пристигнали в града. Въпреки сравнително късната епоха тези кораби почти всичките са холандски.

Идващи от	брой на корабите	от които холандски
Прусия	591	581
Русия	203	203
Швеция	55	35
Дания	23	15
Северна Германия	17	13
Норвегия	80	80
Италия	23	23
Португалия	30	30
Испания	74	72
Леванта	14	14
Страната на берберите	12	12
Франция	273	273
Американски колонии (с изключение на Съединените щати)	109	109

Из Бругманс, *Geschiedenis van Amsterdam*, IV, pp. 260–261

Стоки и кредит

Системата на запасяване прилича на монопол. И ако холандците „действително са световни кираджии, посредници, търговски агенти и превозвачи на Европа“[305] (както казва Дефо през 1728 г.), то не е понеже „всички нации са искали да страдат от това“, както смята Льо Потие дьо ла Естроа[306], а защото не са можели да го възпрепятстват. Холандската система е изградена върху всеобхватни търговски взаимовръзки, които, преплитайки се едни с други, организират мрежа от почти задължителни канали за циркулиране и преразпределяне на стоките. Тази система се поддържа с цената на непрестанен надзор, с политика на отстраняване на всяка конкуренция и подчиняване на цялата холандска икономика на така поставената основна цел. През 1669–1670 г. холандците, които обсъждат с Помпон „стремежа, който се събужда у другите нации, да не се осланят само на тях [холандците] за цялата търговия в Европа“[307], не без основа-

ние имат претенции, че „това, което им отнемат [тази търговия, която наричат *Entrecours*], тъй като вече не минава през ръцете им", може напълно да ги „лиши [...] от ползата, която им носи обменът и превозът на стоки, ако само те го правят по всички крайща на света", а не искат да ги заменят в тази роля и да си присвоят печалбата[308].

Тази хипертрофирана функция на складиране и преразпределяне е възможна единствено защото тя направлява, ръководи и дори променя (по-правилно е да се каже: оформя) останалите функции на търговията. В *„Политическият опит"* на Жан-Франсоа Мьолон (1735) това се споменава по отношение на банката, наистина не твърде ясно, но разсъждението му несъмнено отива доста далеч. Той казва: „Добра банка е тази, която не плаща", т.е. онази, която не издава полици[309]. Амстердамската банка и нейният образец – Венецианската банка[310] – отговарят на този идеал. Тук всичко е „превърнато в записи". Вложителят урежда плащанията си с превод, като използва фиктивни пари, наречени банкови пари, които се ползват със средно ажио от 5% в Амстердам и 20% във Венеция. След като припомнихме тези понятия, нека да видим как Мьолон сравнява Амстердам с Лондон. Обясненията му са: „Банката в Амстердам е трябвало да премине към записи, защото Амстердам получава много, а потребява малко. Той получава по море големи партиди и изнася същото количество [това е определението за склад на едро]. Лондон потребява [...] собствените си хранителни продукти и банката му трябва да борави с изискуеми пари."[311] Съгласен съм, че текстът не е много точен, но в него се прави съпоставка между една страна, която извършва основно търговия на едро, и препродажба на страна, където широко отвореното ветрило на стоковото обръщение към вътрешните мрежи на потребление и производство непрекъснато се нуждае от налични пари[312].

Ако погълнатият от ежедневното инкасиране на ценен метал Амстердам няма емитивна банка, то е защото той изобщо не се нуждае от нея. Всъщност натрупването на стоки изисква лесно и бързо разплащане, което позволява да се уравновесят помежду си многобройните потоци от уравнявания, без да се поема рискът от плащане в брой, както и да се уреди голяма част от тях чрез *клиринг*. От тази гледна точка по своята същност банковата система в Амстердам прилича на някогашните панаири, включително и на модернизираните генуезки панаири, но тя е много по-гъвкава и бърза, тъй като е *непрекъсната*. Според един отчет на „банковите счетоводители" в нормалния период отпреди кризата през 1772 г. една фирма като Хоуп има вписвания по дебита или кредита „на 60 до 80 банкови пера всеки ден"[313]. Според надежден свидетел към 1766 г. в Амстердамската банка преводите „се множат и достигат до десет-дванайсет милиона флорина на ден"[314].

За сметка на това Амстердамската банка не е кредитна институция,

защото на депозиторите е забранено да надхвърлят сметките си под заплаха от глоба[415]. Това означава, че кредитът, който е потребен навсякъде, в Амстердам е жизнена необходимост предвид анормалната маса стоки, които се купуват и складират с единствената цел да бъдат реекспортирани след месеци. Не бива да се изпуска, че той е най-важното оръжие, с което разполага амстердамският едър търговец по отношение на чуждестранния: многобройните начини на авансиране, които му се предоставят, за да може по-изгодно да купува и продава. Безспорно вярно е, че холандците са кредитните търговци на цяла Европа и в това е тайната на тайните за техния успех. Този евтин кредит, предлаган в изобилие от фирмите и от едрите амстердамски търговци, поема по многобройни пътища: от най-разумната търговска сделка до безграничните спекулации, така че е трудно да бъде проследен във всичките му отклонения. Ала очевидна е неговата роля в онова, което навремето наричат комисионна или акцептивна търговия, които в Амстердам приемат особено плодовити преображения.

Комисионната търговия

Комисионната търговия е противоположност на личната, наречена „собствена търговия". Тя означава човек да се занимава със стоки за чужда сметка.

Комисионерството е в буквалния смисъл „заповед, която един негоциант дава на друг, да извърши търговска сделка. Онзи, който дава разпореждането, е комитент, а другият, на когото е възложено изпълнението, е комисионер. Различаваме комисионна покупка, комисионна продажба и банково комисионерство, което означава, че се тегли, получава, доставя, предоставя и приема за чужда сметка. Складирането представлява приемане на стокови пратки, които се изпращат по предназначение." Вследствие на това „корабите се продават, купуват, строят или ремонтират, съоръжават или разоборудват, застраховат се или друг ги застрахова чрез комисионер"[316]. Цялата търговия влиза в една система, където се срещат най-различни случаи. Има дори такива, при които комитентът и комисионерът действат съвместно: например когато едър търговец идва да купи нещо „от първа ръка" в някой град с манифактури (да речем, че иска да избере копринени платове в Лион или Тур), той подбира асортимента заедно с комисионера, който го води и обсъжда с него цените.

Независимо че Холандия не е измислила комисионерството, което е стара практика, тя доста рано и задълго го превръща в най-важната си търговска дейност[317]. Това означава, че тук *a priori* се срещат всички възможни случаи на комисионерска дейност: както равенство, така и не-

равенство, както зависимост, така и взаимна автономност. Един търговец може да бъде комисионер на друг търговец, който да играе същата роля по отношение на него.

Ала в Амстердам неравнопоставеността е по-скоро правило. В най-честия случай или холандският негоциант има в чужбина признати комисионери, които се явяват изпълнители, дори негови представители (така е в Ливорно, Севиля, Нант, Бордо и т.н.), или самият той играе ролята на комисионер и при това положение чрез своя кредит държи в подчинение търговеца, който прибягва до неговите услуги било при продажба, било при покупка. Всъщност холандските търговци ежедневно предоставят „кредит на чуждестранните търговци, които правят покупки [на стоки, дори на ценни книжа, котирани на борсата срещу заплащане, което предявяват чак два-три месеца след изпращането на стоката, което дава на купувачите четиримесечен кредит“[318]. Зависимостта е още по-явна при продажбите: когато някой търговец направи една или друга доставка на крупен холандски комисионер със заповед да я продаде на една или друга цена, комисионерът му изплаща авансово четвърт или половината, а понякога дори три четвърти от фиксираната цена[319] (ясно се вижда, че това наподобява старата практика на изкупуване на житото на зелено или на вълната от бъдещото стригане). Този аванс включва известна лихва за сметка на продавача.

По такъв начин амстердамският комисионер финансира търговията на своя търговски партньор. Един документ от 1783 г.[320] го потвърждава доста категорично по отношение на силезийското ленено платно, познато под името *platilles* (някога произвеждано в Шоле и Бове, преди да започнат да го имитират в Силезия с по-ниска себестойност от висококачествен полски лен, след което вече то няма конкуренти). Тези платна се изнасят за Испания, Португалия и Америка, а междинните спирки са преди всичко Хамбург и Алтона. „По такъв начин в Амстердам пристига голямо количество от тези платна. Самите производители ги изпращат, когато им е трудно да ги продадат в страната и съседните райони, защото тук [в Амстердам] лесно им дават аванс срещу три четвърти от стойността им с умерена лихва, докато чакат удобен случай да ги продадат на сметка. Такива случаи са чести, защото холандските колонии и най-вече Кюрасао, много ги потребяват.“

В този, както и в много други случаи комисионната, *произтичаща от кредита*, отклонява към Амстердам значителна стокова маса, която трябва покорно да следва криволиците на кредитния поток. Тъй като през втората половина на XVIII в. амстердамското складово натрупване започва да търпи упадък, комисионната търговия също се променя. По такъв начин – да вземем един фиктивен пример – се позволява на стоката, закупена в Бордо, да отиде до Санкт Петербург, без да премине през Амстердам,

независимо че последният финансира операцията, без което всичко би било трудно, дори невъзможно. Тази промяна води до нарастване значението на друг „бранш" от холандската дейност, така наречената „акцептивна" търговия, която е съсредоточена изключително върху финансите, или както са я наричали разговорно по времето на Акариас дьо Сьорион, „банкова", в смисъл на кредитиране[321]. В тази игра Амстердам остава „касата"[322], а холандците – „банкерите на цяла Европа"[323].

Все пак не е ли нормална подобна еволюция? Чарлс Киндълбъргър[324] обяснява явлението доста добре. „Монополът на едно пристанище или междинен пункт, в качеството на възел в дадена търговска мрежа, е труден за поддържане" – пише той. „Освен върху риска и капитала, подобен монопол се основава и върху добра информация за наличните стоки и местата, където се търсят. Ала такава информация се разпространява бързо и търговията на централния пазар се заменя от пряк трафик между производител и потребител. Тогава девънширският серж и лийдското обикновено сукно нямат нужда да преминават през Амстердам, за да стигнат до Португалия, Испания или Германия, а се изпращат направо. [В Холандия] капиталът продължава да е в изобилие, но търговията запада, като проявява тенденция да превърне финансовата страна на стокообмена в услуга на банките и инвестирането в чужбина." Преимуществата на големия финансов пазар за заемодатели и потребители на заем в крайна сметка са по-дълготрайни, отколкото тези на търговското средище по отношение на купувачите и продавачите на стоки. Но нима не видяхме и в Генуа още през XV в. подобен преход от стоки към банково дело? Няма ли да го видим и в Лондон през XIX и XX в.? А дали банковото надмощие ще се окаже по-дълговечно? Тъкмо това в Амстердам ни подсказва успехът на акцепта.

Доводите да участваш в акцепт

Савари обяснява: „Акцептът на менителница означава да вземеш участие, да я подпишеш, да станеш главен длъжник по вписаната сума и да се задължиш да поемеш паричното задължение в определен срок."[325] Ако датата на падежа е определена от издателя, акцептантът (често го наричан *акцептатор*) само я подписва; ако падежът не е посочен, подписвате и поставяте дата – така вписаната дата установява срока на бъдещия падеж.

В това също няма нищо ново: акцептната търговия поставя въпроса за безбройните менителници, които открай време пренасят кредита в Европа и оттук нататък неотклонно ще се струпват като огромен купест облак над Холандия – което очевидно не е случайно. Менителницата действително остава „първият и най-важен от [...] всички търговски документи"

спрямо записа на приносителя, записа на заповед и записа на стокови стойности, които играят скромна и местна роля. По всички пазари в Европа „менителниците циркулират в търговията вместо налични пари и винаги имат това предимство пред тях, че носят лихва чрез отбива от номиналната стойност от пренос на пренос[326], от джиро на джиро“[327]. Пренос, джиро, сконто, трата и обратна трата[328]: това превръща менителницата в неуморен пътешественик от пазар на пазар и така нататък от търговец на търговец, от комитент на комисионер, от негоциант на търговския му партньор или на някой дисконтант (както ги наричат в Холандия вместо сконтанти; термин, който се използва във Франция, предпочитан от Савари де Брюлон), или дори от негоциант на „касиер“, на *собствения* му касиер. За да схванем проблема, за нас е важно да го разгледаме в неговата цялост и със същата удивена възхита, която са питаели съвременниците му, когато се опитвали да обяснят холандската система.

Като се имат предвид мудността на потреблението – то не се извършва за един ден, – ниският темп на производството и бавните комуникации както по отношение на стоките, така и по отношение на записи и менителници, закъснението, с което масата клиенти и потребители е в състояние да получи от своите авоари налични пари (необходими за покупките), става наложително едрият търговец да бъде в състояние да продава и купува на кредит, като издава документ, който да е в обръщание, докато самият той бъде в състояние да се разплати в брой, в стока или с друг документ. Това е решението, което италианските търговци очертават още през XV в. с въвеждането на джирото и менителничния кредит, които разширяват през XVII в. в рамките на толкова обсъждания от теолозите *pacte de ricorsa*[329]. Ала между тези първоначални ускорители на плащанията и наводнението от платежни документи през XVIII в. е трудно да се намери общ знаменател: 4, 5, 10 или 15 пъти са повече книжните пари от „реалните“? Книжен потоп, зад който може да се крият солидни наличности и рутинна търговска практика, но може да е и онова, което ние наричаме „кавалерски документи“*, а холандците наричат *Wisselruiterij*[330].

Законно или не, това движение на документи логично достига до Амстердам и тръгва оттам, за да се върне отново в зависимост от потоците или движенията, които пресичат цяла Европа. Всеки търговец, който се вмъкне в тези течения, в повечето случаи намира незаменими улеснения. Към 1766 г. ангросистите, които купуват „италианска и пиемонтска“ коп-

---

* *От фр.* effets de cavalerie *или* papiers de cavalerie – *менителници, които двама търговци си теглят взаимно, без да е извършена търговска операция, с цел да имитират увеличаване на капиталите си.– Бел. прев.*

рина, за да я продават на манифактурите във Франция и Англия, трудно биха се лишили от холандския кредит. Коприната, която купуват от Италия „от първа ръка", наистина се плаща непременно в брой и те „са задължени от общоприетата практика" да я доставят на манифактуристите „на около двегодишен кредит", което всъщност е времето, необходимо суровината да се превърне в краен продукт, пуснат в продажба[331]. Това дълго и неизбежно изчакване обяснява ролята на многократно подновяваните менителници. Следователно тези ангросисти са част от множеството европейски търговци, които „циркулират", което означава, че „издават полици на [техните] кореспонденти [естествено холанци], за да могат с помощта на акцепта да теглят в брой на място [където упражняват дейността си] и когато настъпи падежът на първите менителници, теглят отново или карат да теглят от тяхно име"[332]. С течение на времето кредитът става доста скъп, от запис на запис дългът нараства, но този доста доходен „търговски бранш" го понася с лекота.

И така, търговският и кредитен холандски механизъм функционира чрез множество пресичащи се движения на безброй менителници, но той не може да осъществява обръщението си единствено като книжни пари. От време на време трябват налични пари, с които да захранват търговията в Балтика или Далечния изток, с които да се пълнят в Холандия касите на търговците и сконтантите, чийто занаят е да превръщат книжните пари в звонк и обратно. В Холандия, чийто платежен баланс е почти винаги положителен, не липсват пари в брой. През 1723 г. Англия трябва да е изпратила в Холандия злато и сребро на стойност 5 666 000 лири стерлинги[333]. Понякога парите, които пристигат за един ден, придобиват значението на събитие: „Изумително е [да се види] на 9 март 1791 г. количеството доставки, които се правят в тази страна [Холандия] както от Германия, така и от Франция. От Германия изпратиха повече от един милион златни суверена[334], които ще бъдат претопени в холандски дукати, а от Франция изпратиха на някои търговски къщи в Амстердам сто хиляди луидора[335]" – пише неаполитанският консул в Хага. И добавя, сякаш е искал да остави за учебниците ни по политическа икономия ретроспективен пример за действието на *Gold point standard*[336]: „Причината за пратката е, че понастоящем обмяната е много изгодна за тази страна [Холандия]." Като цяло в очите на съвременния изследовател масата на наличните пари в Амстердам е незначителна в сравнение с книжната маса. Ала ако някое случайно събитие спре движението на сделките, присъствието ѝ се проявява незабавно. Така например в края на декември 1774 г.[337], веднага след излизането от кризата през 1773 г., която все още отеква, и когато пристигат новини за смутове в английска Америка, застоят е такъв, че „парите никога не са били толкова често разплащателно средство, както сега [...], полиците се сконтират на два или дори на един и поло-

вина процента, ако някоя фирма ги акцептира, което доказва бездействието на търговията“.

Само подобно съсредоточаване на капитали позволява рискованата игра на кавалерски документи и лесното, механично прибягване във всяка сделка, която изглежда обещаваща, до лист хартия, негарантиран с нищо, освен от просперитета и превъзходството на холандската икономика. С удоволствие прилагам към тази ситуация от XVIII в. казаното неотдавна от Василий Леонтиев по отношение на създадената от САЩ маса от долари и евродолари: „Безспорен факт е, че в капиталистическия свят държавите, а понякога дори предприемачите или дръзките банкери използват или злоупотребяват с привилегията да секат пари. Особено правителството на Съединените щати, което отдавна наводнява другите страни с неконвертируеми долари. Всичко зависи от възможността да имаш достатъчно кредит – а това ще рече могъщество, – за да си позволиш подобен процес.“[338] Не става ли дума за същото, което по своеобразен начин изразява Акариас дьо Сьорион: „Когато десет или дванайсет амстердамски негоцианти от първа категория се съберат за някоя банкова операция [разбирайте кредитна], те могат в един момент да пуснат в обръщение в цяла Европа повече от двеста милиона флорина в книжни пари, предпочитани пред звонка. Няма владетел, който да е в състояние да направи нещо подобно. [...] Този кредит е могъществото, което десетимата или дванайсетината търговци упражняват във всички европейски държави, напълно независимо от каквато и да е власт.“[339] Явно съвременните мултинационални компании имат предци.

Модата на заемите или извращението на капитала

Разцветът на Холандия води до излишъци, които по парадоксален начин го спъват. Тези излишъци, като например предоставяния на търговска Европа кредит, който тя не е в състояние да усвои, се предлагат на новите държави, особено способни да поглъщат капитали, но не и да ги възмездяват в уречения час. През XVIII в. в цяла Европа парите са в застой, влагат се трудно и при лоши условия: достатъчно е някой княз да поиска; един знак и парите на свръхбогатите генуезци, женевци и амстердамци са на тяхно разположение. Вземете, моля, ако обичате! През пролетта на 1774, непосредствено след една остра криза на застой, касите на Амстердам са широко отворени: „Лекотата, с която в наши дни холандците дават парите си на чужденци, накара много германски князе да се възползват от тази благосклонност. Владетелят на Мекленбург-Щрелиц току-що изпрати тук свой посредник, за да спазари 500 хиляди флорина при 5% лихва.“[340] В същото време дворът на Дания приключва успешни

преговори за заем от 2 милиона, което ще увеличи дълга към холандските кредитори на 12 милиона.

Дали този финансов тласък е отклонението, за което често говорят историците морализатори? Не е ли това нормална еволюция? Още през втората половина на XVI в., който също е период на капиталово изобилие, Генуа следва същия път, когато привлечените от католическия крал кредитори – *nobili vecchi* – в крайна сметка се откъсват от активна търговска дейност[341]. Всичко изглежда така, сякаш повтаряйки този пример, Амстердам оставя питомното, за да гони дивото, отказва се от изумителната „складова търговия", за да започне живота на спекулативен рентиер, като предава на Лондон силните козове и дори финансира възхода на своя съперник. Да, но всъщност имал ли е избор? Имала ли е избор и богатата Италия от края на XVI в.? Имала ли е възможност, дори бегла възможност, да възпре възхода на Севера? Няма значение, че всяка еволюция от подобен порядък в стадия на финансов разцвет се явява предизвестие на един вид зрялост, тя е признак на икономическа есен.

В Генуа, както и в Амстердам, доста ниските лихви показват, че капиталите не могат вече да бъдат влагани на място по обичайните начини. Тъй като свободните пари в Амстердам изобилстват, лихвата пада на 3 и 2%, както в Генуа към 1600 г.[342] Това наподобява положението, в което ще се окаже Англия след *бума* на памука в началото на XX в.: прекалено много пари, които вече носят незначителни приходи дори в памукотекстилната индустрия. Именно тогава английските капитали решават да хвърлят огромни инвестиции в металургичната промишленост и железните пътища[343]. Холандските капитали нямат подобен шанс. Оттогава нататък всяка лихва, по-висока от местния лихвен процент, неизбежно ги привлича навън и понякога много надалече. В това отношение нещата отново се различават от положението, в което се озовава Лондон, когато в началото на XX в. след фантастичното приключение на Индустриалната революция пак се оказва с прекомерно много и твърде неизгодно вложими на място пари. Той също като Амстердам ще изпрати капиталите си в чужбина, но заемите, които ще приеме да даде, често представляват продажба на английски промишлени произведения навън, което е начин да се стимулира растежът и националното производство. Нищо такова не се случва в Амстердам, защото там освен търговския капитализъм на градовете няма бурно развиваща се индустрия.

Все пак тези сделки в чужбина са доста добри. Холандия ги сключва още от XVII в.[344] Особено през XVIII в., когато в Амстердам се открива пазарът на английските заеми (поне от 1710 г. нататък), заемодателският „бранш" се развива значително. С течение на времето, след 1760 г., всички държави се нареждат на гишето на холандските кредитори: императорът, саксонският курфюрст, баварският курфюрст, настойчивият крал на

Дания, кралят на Швеция, Русия на Екатерина Втора, кралят на Франция, дори град Хамбург (който при това е победоносен съперник) и въстаниците в Америка.

Процедурата на чуждестранните заеми е винаги една и съща и открай време позната: фирмата, съгласна да пусне заема на пазара под формата на облигации[345], които след това се котират на борсата, открива подписка, която по принцип е публична. Казвам по принцип, защото когато заемът има солидни гаранции, се случва да го покрият почти напълно още преди да бъде обявен. Лихвите са ниски, едва един-два пункта повисоки от обичайните между търговците. Пет процента се считат за висока лихва. Ала в повечето случаи се изискват гаранции: земи, публични доходи, бижута, перли, скъпоценни камъни. През 1764 г.[346] курфюрстът на Саксония депозира в Амстердамската банка „скъпоценни камъни на стойност 9 милиона"; през 1769 г.[347] Екатерина Втора изпраща диамантите на короната. Други залози: огромни запаси от стоки, живак, мед и т.н. Има ли за фирмата, която ръководи операцията, освен това и други, тъй да се каже, „премии" под масата? През март 1784 г. „независима Америка" урежда заем от 2 милиона флорина, който е покрит без затруднения. „Остава да се види дали Конгресът ще одобри премиите, уговорени без негово знание"[348] – казва някакъв осведомител, който споделя сведенията си от „първа ръка".

Обикновено „търговската агенция", частната фирма, която лансира заема, сама доставя капитала на заемателя и се ангажира да разпредели лихвата, която ще вземе – всичко това срещу комисионна. После агенцията възлага на подизпълнителна фирма от професионалисти да пласира известен брой ценни книжа. По такъв начин става доста оживена мобилизация на спестяванията. Накрая ценните книжа се пускат на борсата и там започват същите маневри, които описахме по отношение на Англия[349]. Изглежда, че е детска игра да се вдигнат акциите над номиналната стойност над сто процента. Достатъчна е една добре дирижирана кампания, а понякога дори лъжлив слух, че заемът е приключен. Естествено, водачите на малката и голямата игра се възползват от покачването, за да продадат ценните книжа, с които са се сдобили или които са останали в ръцете им. По същия начин в случай на политическа криза или на война, която е в състояние да свали цените, те първи продават.

Тези операции са толкова често явление, че се създава специфична терминология: хората от търговските агенции се наричат банкери негоциянти, банкери негоциатори или фондови посредници; комисионерите, които набират клиенти, и агентите, които пласират ценните книжа, са „предприемачи": именно те разпределят и „търгуват" „облигациите" (разбирайте заемните ценни книжа) на частни лица. Наричат ги също търговци на фондове. Да не ги включат в играта би било чиста лудост – те са в

състояние да провалят начинанието. Заимствам този израз от Й. Х. Ф. Олдекуп, консул на Екатерина II в Амстердам. Когато четем кореспонденцията му, се вижда как през годините безпаричните князе и техните агенти с променлив успех постъпват все по един и същи начин. През април 1770 г. Олдекуп пише: „Сега се водят преговори с фирмата на господата Хорнека, Хохер и Сие [агенция, специализирана в профренски и френски сделки] за Швеция, за която казват, че трябва да стигне пет милиона, а е започнала с един милион. Най-напред взеха един милион, от който най-малко половината е бил пласиран в Брабант, дори казват, че е от парите на йезуитите."[350] Въпреки това всички смятат, че сумата, която остава за договаряне, „ще бъде доста трудна за събиране". По това време Олдекуп по нареждане на руското правителство лично се ангажира с един заем от Хоуп и Сие, Андре Фелс и син, Клифорд и син, с които е влязъл в преговори и които са между „най-важните търговци в този град"[351]. Трудността произтича от това, че Санкт Петербург „далеч не е място за търговия, където човек може да връчва и тегли от всички посредници". Най-доброто решение е плащанията да се направят в самия Амстердам, а за възнагражденията и лихвите да се организират доставки на мед от Холандия. През март 1763 г.[352] саксонският курфюрст търси заем от 1 600 000 флорина, платими, по молба на търговците от Лайпциг, „в холандски дукати, които сега са на много висока цена".

Френското правителство ще бъде едно от последните, които вкарват на амстердамския пазар своите заеми, катастрофални както за самото него, така и за кредиторите, изненадани на 26 август 1788 г. от прекратяването на френските плащания. „Този гръм от ясно небе [...], който заплашва да смаже толкова фамилии, току-що нанесе [...] силен и ужасен удар на цялата чуждестранна търговия" – пише Олдекуп. Облигациите падат от 60 до 20 процента[353]. Голямата фирма на Хоуп, която е силно свързана с английските капитали, е имала превъзходната идея да стои винаги настрана от френските заеми. Случайно или вследствие на разумни основания? Във всеки случай няма да се разкайва за това. Ще видим, че през 1789 г. директорът на фирмата упражнява върху Амстердамската борса „такава власт... че там няма случай обменният курс да се определи, преди той да е дошъл"[354]. По време на „батавската революция"* той също така играе ролята на посредник във връзка с английските субсидии в Холандия[355]. През 1789 г. същият дори възпрепятства вноса на зърно на френското правителство от Балтика[356].

---

* *Свързана с населението на Нидерландия. – Бел. прев.*

Поглед от друг зрителен ъгъл: отдалечавайки се от Амстердам

Нека оставим центъра на тази обширна мрежа, да слезем от високата контролна кула, наречена Амстердам. Сега задачата е да видим как тази всеобхватна мрежа, по мое мнение истинска икономическа надстройка, се свързва в основата си с по-неразвитите икономики. Интересува ни скачването, спойката и верижното свързване на онова равнище, на което те разкриват начина, по който една доминираща икономика експлоатира подчинените си икономики, като се старае да се самоосвободи от по-нерентабилните задачи и производства и в най-честия случай се задоволява да наблюдава пряко по-низшите звена на пазара.

Решенията са различни съобразно спецификата на отделните региони и ефикасността на господството, упражнявано от централната икономика. Смятам, че са достатъчни четири групи примери, за да се открояят тези различия: балтийските страни, Франция, Англия и Индонезийския район.

Около балтийските страни

Балтийските страни са твърде разнолики, за да могат образците, които посочваме като пример, да изчерпят цялото им многообразие. Някои вътрешни планински, гористи или блатисти области остават някак си извън нормалните комуникации.

Причината за създаването на подобни зони е на първо място изключително ниската им населеност, те са повече от наполовина обезлюдени. Например шведският Норланд, който започва отвъд долината на Далелвен, е огромна гориста зона между оголената планина, граничеща с Норвегия на запад, и тясната обработваема ивица на балтийския бряг от изток. Бързите и пълноводни реки, които го пресичат от запад, свличат и до днес по течението внушителни маси дървени трупи след размразяването на ледовете. Сам по себе си Норланд е по-обширен, отколкото останалата част на Швеция[357], но в края на Средновековието населението наброява едва 60–70 000 жители. Следователно това е изостанала страна, експлоатирана най-вече в тесните граници на нейните възможности от гилдията на стокхолмските търговци и като цяло е типична периферна зона. Впрочем долината на Далелвен винаги е била признавана за естествена граница. Според една стара шведска поговорка „дъбовете, раците и благородниците [а ние бихме добавили – и житото] повече не се срещат на север от реката“[358].

Всъщност примерът на Норланд съвсем не е единствен по рода си, ако

не забравяме множеството финландски области, превзети от гори и езера, и многобройните онеправдани вътрешни райони на Литва или Полша. Но въпреки това навсякъде икономиките се издигат над това елементарно равнище: икономики на вътрешните области, където земеделският живот, създател на излишък, обема всички дейности; вечно оживени крайбрежни икономики с понякога удивителни селца на моряци, плаващи по крайбрежието; градски икономики, които завземат и се налагат по-скоро чрез сила, отколкото чрез взаимна изгода; и накрая – териториални икономики, които се очертават и вече влизат в действие, като Дания, Швеция, Московското княжество и Полша. Пруската бранденбургска държава е в процес на дълбока и неотклонна трансформация още от възкачването на Великия курфюрст (1640). Именно подобни национални икономики, подобни огромни образувания лека-полека ще започнат да играят първенствуваща политическа роля и да си оспорват балтийското пространство.

Това пространство ни дава възможност да наблюдаваме цялата гама от икономики, възможни през XVII и XVIII в., като се почне от *Hauswirtschaft* и *Stadtwirtschaft* и се стигне до *Territorialwirtschaft*[359]. И накрая, наложено от *съучастието* на морето, това сборно цяло се увенчава с короната на икономически свят. Като свръхпоставен над икономиките от по-нисшите етажи, той ги обгръща, упражнява принуда върху тях, дисциплинира ги и също така ги увлича, защото изначалното неравенство между управляващи и управлявани не изключва известна взаимност на услугите: аз те експлоатирам, но от време на време все пак ти помагам.

Накратко, за да установим нашата гледна точка, трябва да кажем, че нито нормандското корабоплаване, нито Ханзата, нито Холандия, нито Англия, независимо че последователно са изграждали в Балтика своите доминиращи икономики, не са създатели на икономическите основи, без които експлоатацията отгоре щеше да стъпи на празно място. Именно в този смисъл вече казах, че Венеция[360] завладява, а не създава икономиката на Адриатика.

Швеция – която ще бъде нашият основен пример – е териториална икономика в процес на едновременно ранно и закъсняло развитие. Ранно, защото шведското политическо пространство се очертава доста преждевременно от Упсала до езерото Меларн през XI в., като впоследствие се разширява на юг с територите на Западна и Източна Готландия. Ала икономически закъсняло, защото още от началото на XIII в. любекските търговци са се настанили в Стокхолм, който контролира в Балтика тесния излаз на езерото Меларн (приблизително два пъти колкото езерото Леман) и запазват дейността си до края на XV в.[361] Градът достига пълното си и оттогава нататък безспорно благосъстояние едва с възкачването на династията Ваза през 1523 г. Следователно за Швеция, *както и за други-*

те национални икономики, икономическото пространство се организира мудно в рамките на едно предварително очертано политическо пространство. Ала по отношение на Швеция този бавен темп има особени и доста очевидни причини.

Най-напред трудните, дори несъществуващи комуникации (хубавите шведски пътища датират от XVIII в.)[362] на една огромна територия с повече от 400 000 кв. км, която продължителните войни са уголемили до размерите на империя (Финландия, Литва, Латвия, Померания, Мекленбург, епископиите на Бремен и Верден). Към 1660 г. тази империя все още (включително Швеция) се простира на 900 000 кв. км. След 1720 г. (Стокхолмският мир с Дания) и след 1721 г. (Нищатският мир с Русия) Швеция ще я загуби отчасти, но Финландия, която е голям колониален домен[363], ще остане в нейни ръце до анексирането ѝ от Русия на Александър I през 1809 г. Ако към тази територия се прибави водното пространство на Балтийско море, което Швеция се опитва да огради със свои владения (това прави 400 000 кв. км), цялата площ надхвърля един милион квадратни километра.

Друга слабост на Швеция е нейното недостатъчно население: 1 200 000 шведи, 500 000 финландци и един милион други поданици[364] по бреговете на Балтика и Северно море. Клод Нордман[365] с основание подчертава контраста между двайсетте милиона поданици на Франция на Луи XIV и едва трите милиона в шведската сфера на влияние. Вследствие на това нейното „величие“[366] е възможно само с цената на чрезмерни усилия. Рано започналата бюрократична централизация, сама по себе си скъпоструваща, установява данъчна експлоатация, която надхвърля всички разумни граници, но благодарение на нея става възможна империалистическата политика на Густав Адолф и неговите наследници.

Най-страшната от всичките слабости е, че Швеция не владее водите на Балтика, които са най-важната транспортна среда. До войната с Аугсбургската лига (1689–1697) нейната търговска флота е посредствена: с множество кораби, естествено, но с незначителен тонаж, повечето са селски гемии без палуба, които извършват крайбрежно плаване. Военният ѝ флот, основан през XVII в., е неспособен дори след създаването към 1679 г. на солидната морска база[367] Карлс Крона да се изравни с датската флота, нито по-късно с руската флота. В действителност морските пътища ще бъдат монополизирани последователно от Ханзата, а след XVI в. – от Холандия. През 1597 г. холандските кораби, които достигат Балтика и по онова време я обхващат почти цялата в гъста мрежа от търговски връзки, са почти 2000[368] на брой. Колкото и напреднала да е чрез своите победи и данъчни приходи, които си присвоява с контрола над плавателните реки и трафиците от Северна Германия, Швеция на свой ред е хваната в амстердамските капиталистически мрежи. През XV в. от Стокхолм, кой-

то е разпределителна платформа на външната търговия, всичко отива към Ханзата и най-вече към Любек[369]; оттогава нататък всичко ще се насочва към Амстердам. Хомотът е надянат: дори шведите знаят, че ако се отърват от холандците при благоприятно стечение на обстоятелствата, това би значело да спрат хранителните потоци от Балтика и да поразят собствената си страна право в сърцето. Колкото и враждебни да са към своите взискателни господари, те все пак не желаят да прибягнат нито до французите, нито до англичаните, за да се освободят от тях. През 1659 г. англичаните са предупредени от високопоставени шведи[370], че не трябва да прогонват холандците от Балтика само за да дойдат на тяхно място!

Докъм 70-те години на XVII в., докато се очертае английското настъпление в Балтика, холандците ще отстранят всяка конкуренция. Техните търговци не се задоволяват само да ръководят шведските сделки от Амстердам. Много от тях, и то далеч не най-дребните, като например Хеер, Трип, Кронщрьом, Бломерт, Кабиржау, Вевещер, Уселинк и Шпиеринк[371], се установяват в Швеция, където понякога се натурализират, сдобиват се с благороднически титли и същевременно разполагат с пълна свобода на действие.

Холандската дейност пронизва шведската икономика в дълбочина, достига до производството и до използването на евтината селска работна ръка. Амстердам контролира едновременно производствата от шведските северни гори (дърва, талпи, дъски, корабни мачти, катран, колофон, смола) и минното дело в района на Бергслаг, на късо разстояние от столицата и бреговете на Меларн. Представете си кръг с повърхнина от 15 000 кв. км, където се намират злато, сребро, олово, цинк, мед и желязо. Последните две руди играят решаваща роля в шведското производство. Медта докъм 1670 г. – времето, когато се изчерпват мините във Фалюн, след което желязото е във възход и все повече се изнася за Англия под формата на чугунени слитъци или железни плаки. В околностите на Бергслаг се издигат високи пещи и леярни, фабрики за оръдия и снаряди[372]. Очевидно тази мощна металургия допринася за политическото величие на Швеция, но не и за икономическата ѝ независимост, защото минният сектор зависи от Амстердам през XVII в., както през предходните векове е зависел от Любек. Образцовите предприятия на Хеер и Трип всъщност не са чак толкова нови, както се твърди. Валонските работници от Лиежкия край (откъдето е и самият Луи де Хеер, „кралят на желязото“) въвеждат в Бергслаг тухлените високи пещи, но още преди тях германските работници са изграждали доста високи пещи от дърво и пръст[373].

Когато през 1720–1721 г. Швеция е превърната в блока Швеция–Финландия, тя търси на запад компенсации за балтийските си разочарования. Това е времето, когато основаният на протока Категат през 1618 г. Гьотеборг, който е прозорецът на Швеция към Запада, бележи своя възход.

Шведската търговска флота се развива, увеличава броя и тонажа на корабите си (228 през 1723; 480 – три години по-късно, през 1726 г.) и тази флота започва да напуска пределите на Балтика. През 1732 първият финландски кораб, потеглил от Або, достига до Испания[374]. На 14 юни 1731 г.[375] Шведската индийска компания е получила права от краля. Тази компания със седалище Гьотеборг ще преживее доста дълъг период на благоденствие (дивидентите достигат 40 и дори 100 процента). Швеция действително съумява да се възползва от своя неутралитет и морските разпри на Запада, за да реализира шансовете си. Шведите често играят изгодната роля на „маскиран" кораб за всеки, който им поиска тази услуга[376].

Този тласък в развитието на шведската флота представлява относително освобождаване. Той означава пряк достъп до солта, вината, западните платове, колониалните продукти и посредниците с един замах са отстранени. Обречена да компенсира неравновесието в търговския си баланс чрез износ и услуги, Швеция се мъчи да натрупа излишък в сребро, който би ѝ позволил да поддържа паричната циркулация, задръстена от книжните пари на *Riksbank* (създадена през 1657 и основана наново през 1668 г.)[377]. Нейната предпазлива и *меркантилна* политика настойчиво изгражда индустрии, в които повече или по-малко успява: повече – когато се отнася до корабостроене, но за сметка на това по-малко, когато става дума за коприна или висококачествено сукно. В крайна сметка Швеция продължава да е зависима от амстердамските финансови потоци и нейната процъфтяваща Индийска компания позволява сериозно международно участие, особено английско, както по отношение на капиталите, така и по отношение на екипажите и наздора на товарите[378]. Дали са имали морални задръжки: трудно е да се откажеш от превъзходството на международната търговия, на която никога не липсват ресурси и уловки.

В едно неотдавнашно съобщение Свен Ерик Ащрьом[379] ни предложи пътуване до Финландия, което ни дава предимството да проникнем до най-нисшите нива на обмена по пазарите на Лапщранд и Виборг – градче крепост, издигнато на юг по протежението на Финския залив. Тук се запознахме със селската търговия, наречена от Г. Миквиц, В. Нийтема и А. Соом *Söbberei* (думата *söbberei* идва от *sober* – „приятел" в Естония и Латвия) или *majmiseri* (което идва от финландската дума *majanies*, „домакин") от финландските историци. Тези думи предварително ни показват, че в случая става дума за тип обмен, който се отклонява от обичайните норми и според нас отново поставя проблемите, които Карл Полани и неговите ученици така и не успяха добре да решат[380].

По труднодостъпна за Запада, отколкото Норвегия и Швеция, поради по-голямата си отдалеченост от него, Финландия обикновено предлага на външната търговия преработени горски продукти, първо място сред които заема катранът. Във Виборг катранът се включва в една тристранна

система: селянинът производител, държавата, която разчита, че платежоспособният селянин ще може да си плати данъците в пари, и търговецът, който единствен е в състояние да предложи на селянина малко пари, с риск после да му ги вземе отново при някоя необходима замяна, например сол срещу катран. Тук в играта участват трима партньори: търговецът, селянинът, държавата в лицето на мировия съдия (нещо като интендант), който служи за посредник и арбитър.

Във Виборг търговците – „буржоата" на градчето – са германци. Според обичая, когато селянинът, който е техен доставчик и клиент, дойде в града, търговецът го подслонява в дома си, предоставя му жилището, храната и сметките си. Лесно е да се предвиди какъв е резултатът: селянинът редовно задлъжнява и това задлъжняване надлежно се отбелязва в счетоводните книги на германските търговци във Виборг[381]. Ала самите търговци са само посредници, нарежданията за покупка и паричните аванси идват от Стокхолм, който на свой ред само предава заповедите и кредитите от Амстердам. Тъй като катранът е част от едри сделки (годишно се изсичат между милион-милион и половина дървета)[382] и тъй като селянинът, който дестилира дървото, е човек, способен да посещава пазарите и да се осведомява в малките съседни пристанища за цената на солта, която в случая е решаваща, както между другото и това, че е свободен селянин, той лека-полека ще се откопчи от обвързаността си с *majmiseri*. Но няма да съумее да се освободи от по-висшите инстанции, от Катранената компания, създадена в Стокхолм през 1648 г., която надзирава и всъщност определя цената на солта и катрана. И накрая селянинът излиза потърпевш от принудите на конюнктурата. Така например, когато цената на ръжта се качва по-бързо, отколкото тази на катрана, към края на XVIII в., пристъпват към обезлесяване и масова сеитба на култури. В крайна сметка финландският селянин не си е сам господар, независимо че в общи линии разполага с известна свобода на действие.

В такъв случай защо е тази относителна свобода? Според Свен Ерик Ащрьом, който познава проблема по-добре от нас, тя е гарантирана от участието му в Общото събрание на Великото херцогство, което по примера на *Ricksdag* в Стокхолм включва и четвъртото съсловие, това на селячеството. Политиката и правото трябва да бдят над свободите на този селянин от далечните покрайнини, както и над тези на самия шведски селянин, който никога не е бил крепостен. Още повече монархическата държава, която е противник на благородничеството, при случай произнася тежката си дума. Накратко, шведските селяни, господари на своите блага, които наричат *hemman*[383], са привилегировани по отношение на все по-нарастващата маса от ратаи и гъмжилото на скитници и крайно бедни, назовавани *torpare*[384]. Вярно, че шведските и финландските територии са просичани от огромни неусвоени зони. Но не е ли и незаселена-

та зона един от факторите, който създава и съхранява свободата на селянина?

Само че нашият въпрос не е в това. Във финландския пример за нас е интересно да разгледаме малко по-отблизо „търговската" ситуация на селянина и още повече – да разберем на какво ниво се извършва смяната на събирача на производствени блага с търговеца над него и да разберем докъде едрият търговец действа самостоятелно. Променливата височина на свръзката между веригата отгоре и тази отдолу е един вид единица мярка. По принцип във Виборг няма холандци. Те са чак в Стокхолм.

Последен пример: да вземем Гданск (Данциг), който е особен във всяко отношение град: заможен, населен, прекрасно разположен, който е успял по-добре от всеки друг град на Ханзата да запази ценните си права на *междинна спирка*. Неговият патрициат също е свръхбогат[385]. Местната „буржоазия има изключителното право да купува житото и другите стоки, които идват от Полша [...] в техния град и чужденците нямат разрешение да търгуват с Полша, нито да прекарват стоките си през града им в Полша. Те са принудени да търгуват с буржоата както при покупката, така и при продажбата на стоки." Още веднъж мимоходом се наслаждаваме на стегнатата яснота на Савари де Брюлон[386]. С две думи: монополът на Гданск е строго определен: между широкия свят и необятната Полша градът е ако не единствена[387], то поне решително най-важната врата за влизане и излизане. И все пак тази привилегия дава излаз към едно тясно външно подчинение на Амстердам: между ценните в Гданск и ценните на амстердамския пазар[388], който ги определя, има точна зависимост. Неслучайно той така се старае да съхрани свободите на града на Висла, защото по такъв начин пази собствените си интереси. По такъв начин Гданск отстъпва в най-съществения пункт: между XVI и XVII в. холандската конкуренция слага край на *морската* дейност на Гданск на запад и същевременно предизвиква като компенсация там кратък индустриален подем[389].

Следователно съответните ситуации на Гданск и Амстердам не се отличават по същество от тези между Стокхолм и Амстердам. Това, което ги отличава, е позицията на Полша, стояща зад града, който я експлоатира. Аналогично и със същите основания е положението, което се очертава за Рига[390] – друг доминиращ град със зависеща от него зона със закрепостени селяни. Докато в пълен противовес – във Финландия западната експлоатация отмира, а в Швеция селячеството остава свободно. Вярно е, че през Средновековието Швеция не познава феодалния режим, но не по-малко вярно е, че навсякъде, където житото е обект на оживена износна търговия, то ражда „феодализация" или „рефеодализация", докато по всяка вероятност минната и горската промишленост предпоставят известна свобода.

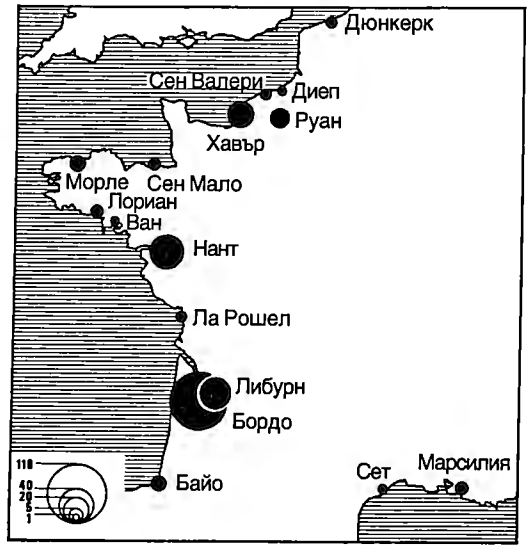

23. КОРАБИ, ПЪТУВАЩИ ОТ ФРЕНСКИТЕ ПРИСТАНИЩА ДО ТЕКСЕЛ, ПРЕДДВЕРИЕ НА АМСТЕРДАМСКОТО ПРИСТАНИЩЕ (1774)

Става въпрос почти изключително за холандски кораби, много дейни по цялото протежение на френския бряг на Северно море, Ламанш и атлантическото крайбрежие. За сметка на това въпросната дейност е по-слаба по посока на френските пристанища на Средиземно море (Из A.N., E., B1-165, f° 2, 12 януари 1775)

Така или иначе полското селячество е обхванато в примките на крепостничеството. Все пак е любопитно да се знае, че Гданск търси за своя обмен свободни селяни в близките околности и дребни сеньори – за предпочитане пред магнатите, които по-трудно се манипулират, но в крайна сметка данцигският търговец манипулира и тях, както останалите, като ги авансира срещу бъдещи доставки на жито или ръж, предлагайки им в замяна луксозни западни стоки. По отношение на сеньорите търговецът до голяма степен е господар на *terms of trade*[391].

По-интересно ще бъде да изучим вътрешните трафици, да разберем дали евентуалните продавачи са търсени на място или те отиват лично в Гданск, да опознаем точната роля на посредниците, които градът поддържа между себе си и своите доставчици, да научим кой е господар или поне кой ръководи речното плаване по Висла, кой контролира междинните складове в Торун, където житото се суши и складира всяка година, както се прави в силозите на Гданск, кой поема разходите за плоскодънните корабчета, т. нар. *bordings*, които разтоварват корабите и са в състо-

яние (като се има предвид плиткото им газене) да преминават в двете посоки канала, който свързва града с Висла? През 1752 г. 1288 кораби и лодки (полски и пруски) са достигнали Долна Висла, докато в пристанището пристигат повече от 1000 кораба по море. С какво се занимават, и то при пълна заетост, двестата буржоа едри търговци, които се събират всеки ден в *Junckerhoff*, действащата борса на Гданск?[392]

Прекалено ясно се вижда как Гданск, затънал в егоизъм и благоденствие, експлоатира и предава огромната Полша и съумява да я оформи по свой образец.

Франция срещу Холандия: една неравна битка

През XVII в. Франция буквално е поробена от миниатюрната Северна република. По протежение на атлантическото ѝ крайбрежие, от Фландрия до Байон, няма нито едно пристанище, в което да не се множат посещенията на холандските кораби, управлявани най-често от малък екипаж (7–8 души), които не спират да товарят ту вино, ту ракия, ту сол, плодове или други нетрайни хранителни стоки[393], или дори платове и жито. Във всички тези пристанища, но най-вече в Бордо и Нант, се настаняват холандски търговци или комисионери. Привидно, а често и в действителност те са доста обикновени хора, към които местното население (нямам предвид местните търговци) не изглежда дълбоко враждебно настроено. Обаче те трупат богатства, набират изобилен капитал и един прекрасен ден се връщат у дома си. Години наред те са се намесвали във всекидневния икономически живот, на тържището, на пристанището и на съседните пазари. Така и ги показах как изкупуват предварително новата реколта от местни лоарски вина в района на Нант[394]. Местните търговци, колкото и завист и несдържаност да проявяват, не могат да надделеят над тази конкуренция и да я отстранят: храните, доставяни в нашите пристанища на Ламанш и океана, са в много случаи бързо развалящи се, така че честотата на преминаване на корабите се явява голямо предимство за холандците, без да смятаме останалите. А ако някой кораб реши да изнася директно в Амстердам вино или местни храни, той се сблъсква със системни трудности[395].

Холандия има начини да отвърне на френските мерки за отстраняване, които не закъсняват. Преди всичко като се лиши от френските произведения. Достатъчно е да се обърне към другите доставчици, което донася успех на португалските и испанските вина, както и на тези от Азорските острови, Мадейра и на каталунските ракии. Рейнските вина, които са редки и скъпи в Амстердам през 1669 г., вече се намират в изобилие през XVIII в. Солта от Бурньоф и Бруаж дълго време е била предпочитана

пред по-острата от Сетубал и Кадис, използвана от холандците за осоляването на риба, но те се научават да омекотяват иберийската сол, като я примесват с морска вода от своето крайбрежие[396]. Луксозните френски промишлени продукти имат огромен успех в чужбина. Но те не са незаменими. Винаги могат да бъдат копирани и да си ги произведат в Холандия с почти същото качество. В една своя среща с Ян де Вит през 1669 г. Помпон, който представлява Луи XIV в Хага, с раздразнение установява, че касторовата шапка, която носи Великият губернатор, е холандско производство, докато няколко години по-рано всички шапки от този вид са идвали от Франция[397].

Онова, което дори най-интелигентните французи не разбират, е, че в случая става дума за неравнопоставен диалог. Със своите търговски мрежи и кредитни възможности Холандия може да променя политиката си към Франция по желание. Ето защо Франция, въпреки своите ресурси, усилия и гневни изблици, се справя не по-добре от Швеция с холандското посредничество. Нито Луи XIV, нито Колбер или неговите последователи успяват да строшат прангите. В Нимегвен (1678) и в Райсвик (1697) холандците редовно вдигат поставените по-рано пред техния трафик бариери. „Нашите пълномощници в Райсвик, [забравяйки] важността на г-н Колберовите максими, повярваха, че няма да има значение, ако се съгласят да премахнат данъка от 50 сола на буре“ – казва граф Дьо Борьогар (15 февруари 1711).[398] Каква грешка! После в Утрехт (1713) грешката се повтаря. И по време на продължителната война за испанското наследство, благодарение на щедро раздаваните от френското правителство разрешителни, благодарение на „маскираните“ кораби на неутрални страни, благодарение на съучастието на французите и сухопътния трафик, който засилва контрабандата по всичките ни граници, на Холандия никога не ѝ липсват френски стоки, както и колкото си поиска.

В един дълъг френски доклад, скоро след Райсвикския мир, още веднъж се изброяват с най-малки подробности всички холандски похвати и хитрини, сшити с бели конци, както и безкрайните възражения на французите, които искат едновременно да се съблюдават и да се променят клаузите, подписани от правителството на Луи XIV. Клаузи, неуспяващи да спрат неуловимия противник, тези „холандци, чиято изобретателност – в известен смисъл дори изкусна с цялото си безочие – ги прави неподатливи на други доводи освен на тези, продиктувани от собствения им интерес“[399]. А „собственият им интерес“ се изразява в това да наводнят Франция с преразпределени или идващи от Холандия стоки. Хватката им може да бъде отслабена единствено със сила, но такава липсва. Чудесните планове да се затворят пристанищата и границите на кралството, да се пречи на холандския риболов, да се всее смут в „частната търговия“ на амстердамските търговци (противопоставена на публичната търговия на

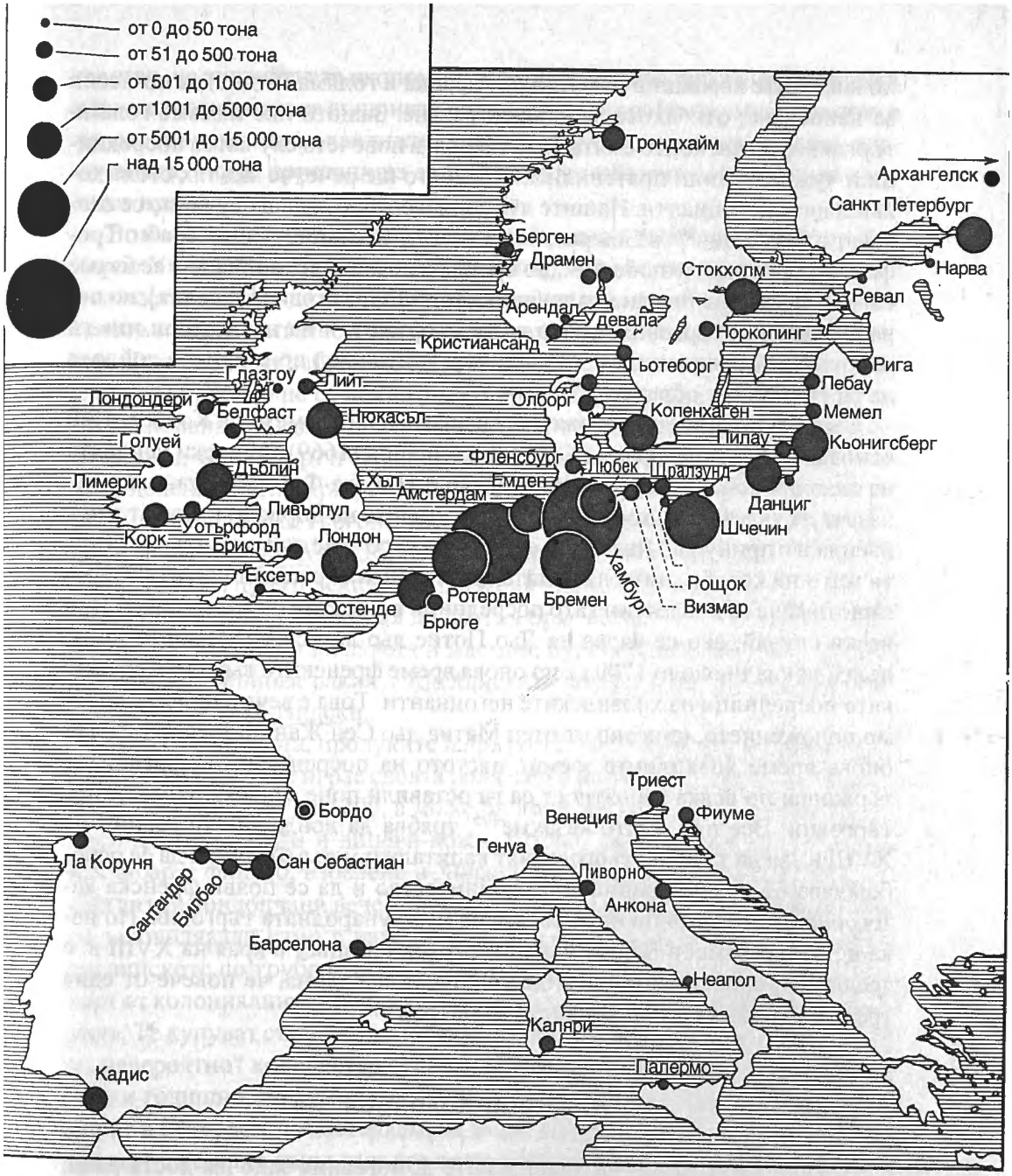

24. ВРЪЗКИТЕ НА БОРДО С ЕВРОПЕЙСКИТЕ ПРИСТАНИЩА

Средногодишен тонаж, експедиран от Бордо от 1780 до 1791 г. Преимуществото на Севера е очевидно в този трафик, който се извършва най-вече под холандски флаг (през 1786 г. 273-те кораба, отиващи от Франция до Амстердам, до един са холандски според извлечението на френския консул в Лиронкур). Товарите включват предимно вина, захар, кафе, индиго. На връщане – дървен материал и житни култури (Из Пол Бютел, „Търговските европейски и колониални сфери на Бордо“)

холандските компании в Америка, Африка и голяма Индия) са по-лесни за написване, отколкото за осъществяване. Защото ние нямаме големи търговци, „тези, които смятаме за такива, в повечето случаи са посредници и чуждестранни пратеници..."[400], което ще рече, че зад тях стоят холандските негоцианти. Нашите луидори и сребро сякаш случайно се озовават в Холандия[401]. И накрая, не разполагаме с достатъчно кораби. Трофеите от френските победи – „по време на последната война ние се бяхме снабдили със значително количество, годни за търговия [далечна], но поради липса на търговци, които да ги съоръжат, и на навигатори ние ги дадохме на англичаните и холандците, които след примирието дойдоха да си ги откупят обратно"[402].

Същото подчинено положение срещаме и по времето на Колбер. При основаването на френската Северна компания (1669) „въпреки усилията на главния контрольор и братята Пиер и Никола Фромон, руанчани отказват да участват в компанията.[...] Жителите на Бордо пък влизат в нея насила и с принуда." Дали това е „защото не се чувстват достатъчно богати нито на кораби, нито на капитали в сравнение с холандците"?[403] Или защото вече са въвлечени като посредници в мрежата на Амстердам? Във всеки случай, ако се вярва на Льо Потие дьо ла Естроа[404], който пише дълги доклади около 1700 г., по онова време френските търговци служат като посредници на холандските негоцианти. Това е вече напредък спрямо положението, описано от отец Матиа дьо Сен Жан през 1646 г.[405] По онова време холандците заемат мястото на посредници на френските тържища; по всяка вероятност са ги оставили поне отчасти на местните търговци. Все пак, както казахме[406], трябва да дойдат 20-те години на XVIII в., за да започне търговският капитализъм във Франция да се освобождава от чуждестранното настойничество и да се появи френска категория едри търговци на висотата на международната търговия. Но нека не избързваме: в Бордо, чийто търговски разцвет в края на XVIII в. е зрелищен, според един очевидец е „публична тайна, че повече от една трета от трафика е под холандски контрол".

Англия и Холандия

Английският отпор на холандските домогвания започва доста рано. Указът за корабоплаването на Кромуел от 1651 г. е преподписан от Чарлс II през 1660 г. Четири пъти Англия предприема жестоки войни срещу Обединените провинции (1652–1654; 1665–1667; 1672-1674 и 1782–1783). И всеки път Холандия бива тежко засегната. В същото време в Англия националното производство процъфтява все повече, закриляно от зорката политика на протекционизъм. Няма съмнение, това е доказа-

телство, че английската икономика е по-добре балансирана от френската и по-малко уязвима за външните сили, както и че нейното производство е по-необходимо на холандците, които впрочем винаги са щадели англичаните, чиито пристанища са най-доброто убежище за корабите им в лошо време.

Но не бива да смятаме, че Англия е избегнала холандската зависимост. Чарлс Уилсън[407] отбелязва, че за всеки проницателен холандец е имало множество начини да се приспособи към Указа за корабоплаването. Бредският мир действително носи известно смекчаване (1667 г.) на положението. Докато указът забранява на всеки чуждестранен кораб да носи в Англия стоки, които не са нейно родно производство, през 1667 г. се приема за „холандски" да се считат стоките, доставени по Рейн или купени в Лайпциг и Франкфурт и складирани в Амстердам, включително германското ленено платно при условие, че е избелено в Харлем. Нещо повече, големите холандски търговски къщи имат филиали в Лондон: „Ван Нек", „Ван Нотен", „Ньовил", „Клифорд", „Баринг", „Хоуп" и „Ван Ленеп"[408]. Оттук идват и приятелските връзки и съучастничеството, за което допринасят пътуванията от единия до другия бряг на морето, плюс взаимните подаръци: луковици на лалета и жасмин, бурета с рейнско вино, шунки, холандска хвойнова ракия... Английските фирми дори водят кореспонденцията си на холандски.

Това са пътищата, пролуките и връзките, чрез които посредническата холандска търговия играе своята роля както на влизане, така и на излизане от острова поне до 1700, а може би дори докъм 1730 г. На влизане тя носи дългокосмести и лицеви кожи, катран, дърва, руски и балтийски кехлибар и финото, избелено в Холандия ленено платно, което младите елегантни лондончани вече изискват за своите ризи, докато бащите им са се задоволявали само с нагръдници, яки и маншети, монтирани върху английското по-грубо платно[409]. На излизане холандците отнасят голяма част от колониалните продукти, закупени на търговете на *East India Company*. Те купуват също много тютюн, захар, а при сгода също жито, калай и „невероятно" количество сукно – за повече от два милиона лири стерлинги годишно, по думите на Даниел Дефо[410] през 1728 г., – което складират в Ротердам и Амстердам, за да реекспортират после главно в Германия[411]. Англия също задълго остава впримчена в холандската игра на складово натрупване. Един английски памфлет (1689) стига дотам, че казва: „Всичките ни търговци са на път да станат холандски посредници."[412]

Едно точно изследване би хвърлило светлина върху доста ефикасните връзки – най-вече онези, които се създават от кредита и предварителното изкупуване, – които позволяват дългото, и то пълно процъфтяване на холандската система в Англия. До такава степен, че англичаните (точно

както и французите) често с изумление установяват, че техните продукти в Амстердам понякога се продават на по-ниски цени, отколкото в родните им страни.

Едва от 1730 г. нататък холандската търговска система в Европа започва да куца след петдесетгодишното възобновяване на дейностите от 1680 до 1730 г.[413] А едва през втората половина на века нидерландските търговци се оплакват, че „вече не участват в истински търговски сделки, а са се превърнали в обикновени посредници за морски превоз и експедиция“[414]. Няма по-добър начин да се каже, че нещата са приели обрат. Оттогава нататък Англия е страна, освободена от чуждестранна опека, готова да поеме световния скиптър.

Тя го поема, още повече че холандското оттегляне ѝ помага да получи онова, което така жестоко ѝ е липсвало през XVII в. – възможността на държавата да прави големи заеми. Дотогава холандците винаги са отказвали да поверят капиталите си на английската държава, защото предлаганите гаранции са им изглеждали неприемливи. Ала през последното десетилетие на XVIII столетие Парламентът в Лондон приема принципа за създаването на фонд, попълван от частните данъци, който да гарантира държавните заеми и плащането на лихвите. От този момент холандците свалят преградните въжета на борсите си и с годините все по-широко им отварят врати. Английските „фондове“ им предлагат едновременно изгодни инвестиции, лихва, надвишаваща тази на парите в Холандия, и обект на спекулации, ценен на борсата в Амстердам – всички неща, важно е да се отбележи, които те не откриват във Франция.

Ето защо излишните капитали на холандските негоциянти се изсипват в Англия. През целия XVIII в. те вземат широко участие в заемите на английската държава, спекулират с английски ценни книжа, акции на Индийската компания, на Компанията за Южните морета и Английската банка. Холандската колония в Лондон е по-богата и многобройна отвсякога. Нейните членове се събират в Холандската църква на „Остин Фрайърс“, досущ както генуезците от Палермо в църквата „Сан Джорджо“. Ако към търговците християни (между които много хугеноти, първоначално избягали в Амстердам) прибавим и търговците евреи, които образуват друга могъща колония, независимо че е по-малка от християнската, човек има чувството за холандско попълзновение и нашествие[415].

Така са го чувствали и англичаните, а Чарлс Уилсън[416] дори вижда в това обяснение за тяхната „фобия“ към заемите и държавния дълг, който им изглежда управляван от чужбина. Всъщност притокът на нидерландски пари дава възможност на английския кредит да си поеме въздух. Не толкова богата като Франция, но разполагаща по думите на Пинто с „блестящ“ кредит, Англия винаги е получавала необходимите пари в достатъчно количество и в желания момент. А това е огромно предимство!

Затова за Холандия през 1782–1783 г. ще бъде голяма изненада настървението, с което английското могъщество ще се обърне срещу нея и ще я повали на земята. Но нима подобен епилог не е бил предвидим? Всъщност Холандия от XVIII в. се оставя да я завладее английският национален пазар и английската социална среда, където нейните едри търговци се чувстват удобно, печелят повече и дори намират развлеченията, които суровият Амстердам им отказва. В разнообразната холандска игра картите на Англия са интересни и печеливши, а после неочаквано губещи.

Да напуснем Европа: Индонезия и Филипините

Възможно ли е в случая с първите холандски пътешествия в Индонезийския район да открои нещо напълно различно? Един вид раждане *ex nihilo* на процеса на доминация и бързото му утежняване.

При първото холандско проникване се различават три етапа (както, без съмнение, при всяко европейско проникване) в Азия. В. Х. Мореланд ги е разграничил доста отдавна (1923)[417]: търговски кораб, нещо като плаващ базар или тежък амбулантен търговец; търговско представителство или „седалище", което е един вид концесия във вътрешността на страната или на някой търговски пазар; и накрая – териториална окупация. Макао представлява пример за представителство; Батавия олицетворява започващата колонизация на Ямайка; а що се отнася до амбулантния пазар, примерите от първите години на XVII в. са толкова многобройни, че е трудно да се избере.

Да вземем четирите кораба на Паул ван Карден, изпратени в Източна Индия между 1599 и 1601 г.[418] от една *voorkompanie*[419] – новата Брабантска компания, от които на връщане остават само два. Първият преход ги отвежда на 6 август 1600 г. в Бантам. Тъй като на рейда има много холандски кораби, следователно множество купувачи, два от корабите са отклоняват в малкото пристанище Пасаманс, за което се носи слух, че има свръхизобилие на пипер. Ала продавачите там са мошеници, а условията за корабоплаване – опасни. Тогава след известно колебание вземат решение да достигнат до Атжех (Ашем), в крайните западни предели на Суматра. Двата кораба пристигат там на 21 ноември 1600 г. Пътуването от Тексел до Бантам им е отнело 7 месеца и 15 дни, а после още три месеца и петнайсет дни, за да се озоват в идеалното, според представите им, пристанище. Всъщност пътешествениците се оказват направо в устата на вълка. Лукавият и ловък крал на Ашем ги разиграва както си иска, след като им измъква 1000 монети осморки. За да си възвърнат предимството, холандците се оттеглят на корабите си и залавят деветте търговски кораба, които се намират в пристанището, три от които са доволно натоварени с

пипер, който предпазливите победители „благоразумно задържат". Преговорите продължават, докато след като за назидание са изгорили два от трофеите си, холандците се примиряват и в нощта на 21 срещу 22 януари 1601 г. напускат неособено гостоприемното пристанище. Те изгубват още два месеца в опасните тропически води, в които червеите прояждат дървената корабна обшивка. Не им остава нищо друго, освен да се върнат в Бантам, където пристигат на 15 март, след още седем седмици пътуване. За сметка на това тук не срещат трудности: Бантам е нещо като Венеция на Индонезийския район. Пристигането в същия момент на други холандски кораби вдига цените, но стоката се товари на борда и на 22 април двата кораба най-сетне вдигат платна към Европа[420].

От този опит става ясно колко е трудно да се включиш, нежели да властваш над търговския поток в една все още зле позната, сложна вселена, която дяволски се различава от Европа. В търговска метрополия като Бантам веднага се намествят посредници, които ви очакват и именно те доминират над новодошлите. Положението ще започне да се обръща едва когато холандците станат господари на търговията с подправки от Молукските острови. Установяването на този монопол е първостепенно условие, за да завладеят една по една всички нишки и да се настанят като привилегирован, а впоследствие и необходим партньор. Ала това може би в крайна сметка се оказва най-големият недостатък на холандската експлоатация – тяхното желание да държат всичко в ръцете си и ограничавайки производството, разорявайки индийската търговия, да доведат до обедняването и изтребването на местното население, като по такъв начин убиват кокошката, която снася златни яйца.

Можем ли да обобщим?

Приведените примери нямат стойността на сондажни проучвания. Тяхното намерение е само да очертаят цялостната картина и начина, по който действа даден икономически свят, като се тръгне от високото напрежение в неговия център и от чуждите съглашателства и слабости. Успехът е възможен само ако по-нисшите и подчинени икономики са достъпни по един или друг начин, но регулярно, що се отнася до доминиращата икономика.

Връзката с короната на подчинените сили, сиреч Европа, се осъществява от само себе си без кой знае какво насилие: привлекателността, механизмът на обмена, движението на капиталите и кредита са достатъчни, за да поддържат взаимодействието. Впрочем търговията с Европа съставлява четири пети от цялостния холандски трафик; колкото и значителен да е той, презморският обмен е само добавка. Именно присъствието на

неравностойни, но все пак развити съседни страни, възможни конкуренти, поддържа високата температура и ефикасност на центъра, както вече казахме. Ако Китай не успява да се превърне в надхвърлящ рамките си икономически свят, дали това се дължи само на лошото географско положение? Или, което означава почти същото, това е следствие от отсъствието на достатъчно силна полупериферия, която да подава високо напрежение в сърцето на съвкупността?

Във всеки случай е ясно, че „истинската" периферия, в екстремния край, може да бъде държана единствено чрез сила, насилие и подчинение – а защо да не кажем, чрез колонизация и мимоходом да я определим като един стар, много стар похват? Холандия извършва колонизация на Цейлон, както и на Ява; Испания я изобразява в своята Америка; Англия ще я използва в Индия... Ала Венеция и Генуа още през XIII в. са колониални сили спрямо зоните си на експлоатация: генуезците във Феодосия и Хиос, венецианците – в Кипър, Крит и Корфу. Няма ли в случая съвсем очевидно абсолютно господство, което навремето си е можело да бъде осъществено?

ЗА УПАДЪКА НА АМСТЕРДАМ

Запознахме се с документите за холандското преимущество. Неговата блестяща история започва да помръква към края на XVIII в. Това помрачняване е оттегляне, упадък, а не декаданс в пълния смисъл на думата, изтъркана от употребата и злоупотребата на историците. Няма съмнение, че Амстердам отстъпва мястото си на Лондон, както Венеция на Антверпен и както по-късно Лондон ще го направи за Ню Йорк. Той пак продължава да води изгоден начин на живот и до днес е едно от висшите средища на световния капитализъм.

През XVIII в. той отстъпва някои от търговските си преимущества на Хамбург, Лондон и дори Париж, но си осигурява други, поддържа някои от трафиците си и борсовата му активност е в пълен разцвет. Поради увеличаване дела на „акцепта" неговата роля на банкер нараства съобразно огромния растеж на европейската икономика, която той финансира по хиляди начини и особено по време на война (дългосрочен търговски кредит, морско застраховане и презастраховане и т.н.). И то до такава степен, че в края на XVIII в. в Бордо казват, че е „публична тайна" как една трета от едрата търговия в града зависи от холандските заеми[421]. И накрая, Амстердам има голяма печалба от държавните европейски заеми. Това, което Ричард Т. Рап[422] посочва по повод на западналата Венеция от XVII в., която посредством приспособяване, преориентиране или нови начинания запазва своя БВП толкова висок, колкото и през предишния век, идва да ни каже, че трябва да бъдем предпазливи, когато инвен-

таризираме пасивите на някой западащ град. Вярно, че умножаването на „банковите дейности" в Амстердам представлява процес на мутиране и израждане на капитала; вярно, че неговата социална олигархия се затваря в себе си, оттегля се, както венецианската и генуезката, от активната търговия и се стреми да се превърне в общество от кредитори рентиери в търсене на всичко, което може да им гарантира безметежни привилегии, включително закрилата на щатхудерската институция.

ХОЛАНДСКИТЕ КАПИТАЛИ ПРЕЗ 1782 г.

Според оценката на главния администратор Ван дер Спиегел те вероятно възлизат на около милиард флорина, разпределени както следва:

Външни заеми на различни държави	335 милиона, от които за	Англия	280
		Франция	25
		други	30
Колониални заеми	140		
Вътрешни заеми (на провинции, компании, адмиралтейства)	425		
Оборотна търговия	50		
Злато, сребро, бижута	50		

(in: Y. de Vries, Rijkdom der Nederlanden, 1927)

Можем да я виним за ролята заради тази шепа привилегии (въпреки че не винаги е можела да избира), но във всеки случай не можем да я упрекваме за пресметливостта, защото тя преминава невредима през Революцията и Империята, и дори според някои автори през 1848 г.[423] все още си е на място. Вярно, че преминава от елементарните и сякаш здравословни задачи на икономическия живот към най-софистицираните игри на парите. Ала Амстердам е в ръцете на съдба, която надхвърля собствените му отговорности: жребий на всеки доминиращ капитализъм е да се озове впримчен в спиралата на една еволюция, вече видима векове преди това по панаирите в Шампан, и дори именно поради своя успех да се препъне на прага на финансовите дейности и акробатики, където икономиката като цяло трудно успява да го достигне – освен ако не се откаже да го следва. Ако търсим причините или мотивите за отстъплението на Амстердам, рискуваме в последна сметка да се натъкнем на онези общоприети истини, които са валидни за Генуа в началото на XVII в., както и за Амстердам през XVIII в., а може би ще се окажат в сила дори за Съединените щати в наши дни, защото те също манипулират книжните пари и кредитите до опасни граници. Това поне ни подсказва изследването на кризите, които следват една след друга в Амстердам през втората половина на XVIII в.

Кризите от 1763, 1772–1773 и 1780–1783 г.

От началото на 1760 г. необятната холандска система преминава през множество тежки и парализиращи кризи. Всички те си приличат и изглеждат свързани с кризите на кредита. Масата на търговските ефективи, сумата на „изкуствените пари", изглежда, се ползва с известна автономия спрямо общата икономика, стига да не надхвърля определени граници. В разгара на кризата (18 януари 1773 г.) наблюдателният френски консул в Амстердам Майе дю Клерон предусеща тази граница, когато обяснява, че лондонският пазар е „притиснат" досущ както този в Амстердам и това е „доказателство, че всяко нещо си има граница, отвъд която неминуемо запада"[424].

Дали всички тези катастрофи се дължат на един и същ доста, дори прекалено обикновен процес? Може би когато известно количество книжни пари надвиши възможностите на европейската икономика, тя периодично отхвърля бремето си? Неравновесието се появява дори регулярно, на всеки десет години: 1763, 1772–1773, 1780–1783. За първата и третата от тези кризи войната със сигурност е оказала влияние: тя по природа поражда инфлация, спъва производството и в деня, в който спре, трябва да плати сметката и да възстанови равновесието, което е нарушила. Ала войната не е виновна за кризата от 1772–1773 г. Дали сме изправени пред явлението, наречено „криза на Стария режим", където всичко произтича от отлива в земеделското производство, чиито последствия се разпростират върху цялостната икономическа дейност? В крайна сметка дали това е обикновена криза? Действително през 1772–1773 г. Европа страда от катастрофално ниски реколти. Едно известие от Хага (24 април 1772 г.) уведомява за глад в Норвегия, който е „толкова ужасен, [...] че хората там смилат дървесни кори, които използват вместо ръжено брашно", и същото бедствено положение се съобщава за германските области[425]. Дали това е причина за жестоката криза, която на всичко отгоре е утежнена от небивалия глад, който сполетява Индия през същите тези години, и внезапно разстройва механизма на *East India Company*? Няма съмнение, че всичко това е оказало влияние, но не е ли и този път периодичното подновяване на кризата в кредита истинският двигател на процеса? Във всеки случай винаги в основата на тези кризи, като последствие или причина, се забелязва липсата на пари в брой, сконтовият процент рязко скача до непосилните равнища от 10–15 процента.

Съвременниците винаги свързват тези кризи с големия първоначален фалит, този на Ньовил през август 1763[426], на Клифорд през декември 1772[427] и на Ван Ферелинк през октомври 1780 г.[428] Няма съмнение, че колкото и естествено да ни се струва подобно гледище, то е твърде неу-

бедително. Петте милиона флорина от фалита на Клифорд и шестте милиона на Ньовил сигурно имат значение, те са изиграли на Амстердамската борса ролята на детонатор, грубо са сринали доверието. Но действително ли ако Ньовил не бяха провеждали опустошителните си операции в Германия или ако Клифорд не се бяха впуснали в безумната спекулация с акциите на *East Indian Company* на Лондонската борса, или ако бургместерът Ван Ферлинк не беше сключил много лоши сделки в Балтика, механизмът на кризата щеше да се отключи и тя да стане всеобща? Всеки път първоначалният шок от големите фалити срутва предварително обтегнатата до краен предел система. Затова има смисъл да разширим наблюденията си както във времето, така и в пространството, но най-вече да потърсим паралели в кризите, тъй като те се наслагват една над друга, изострят очевидния спад на Холандия и най-сетне си приличат, различават и се обясняват по-добре една чрез друга.

Приличат си: те действително са съвременни кризи на кредита, което *абсолютно* ги отличава от т.нар. кризи на Стария режим[429], които се коренят в ритмичността и процесите на селскостопанското и промишленото производство. Но колко се различават! Според Чарлс Уилсън[430] кризата от 1772–1773 г. е по-тежка и по-дълбока от тази през 1763 – и той има право, – но нима кризата от 1780–1783 г. не е още по-дълбока? Нима от 1763 до 1783 г. не се забелязва влошаване и изостряне на холандската бъркотия и как с това *crescendo* на всеки десет години успоредно се променя и основната икономическата рамка?

Първата криза, тази от 1763 г., е след Седемгодишната война (1756–1763), която за останалата неутрална Холандия е период на нечуван търговски разцвет. По време на военните действия „Холандия почти сама [...] осъществява цялата търговия на Франция и най-вече тази с Африка и Америка, което само по себе си е огромно начинание. Тя го върши с нарастване на печалбите от сто, а често дори повече от двеста процента. [...] Неколцина холандски едри търговци се обогатиха от това, въпреки загубата на голям брой завзети от англичаните техни кораби, които оценяват на повече от сто милиона“ флорина[431]. Ала това възстановяване на търговията и връщане към добрите стари времена изисква от Холандия огромни кредитни операции, безредно раздуване на акцептите, изплащане на менителници с настъпил падеж чрез нови полици от други фирми и повече „кавалерски операции“ по веригата[432]. Един трезв наблюдател[433] разсъждава: „Само непредпазливите се натовариха с тежки задължения.“ Дали е така? Как по-мъдрите биха могли да избегнат зъбчатките на „циркулацията“? Естественият кредит, принудителният кредит и „фиктивният“ кредит в крайна сметка натрупват огромен обем книжни пари, „толкова раздут, че според едно точно изчисление надхвърля петнайсет пъти звонка или реалните пари в Холандия“[434]. Дори и да не сме съвсем сигур-

ни в точните числа на нашия осведомител, холандец от Лайден, пак е ясно, че холандските търговци се оказват в драматично положение, когато някой *дисконтант* неочаквано откаже да сконтира полицата или поточно, вече не успява да го стори. Когато липсва сконтант, кризата с нейните верижни фалити направо връхлита: тя ще засегне както Амстердам, така и Берлин, Хамбург, Алтона, Бремен, Лайпциг[435], Стокхолм[436] и особено силно Лондон, до чиито услуги ще прибегне амстердамският пазар. Едно венецианско писмо от Лондон с дата 13 септември 1763 г.[437] съобщава, че предишната седмица според слуховете, които се носели, в Холандия е била изпратена „колосалната" сума от 500 000 лири стерлинги „в помощ на амстердамската търговската група" в безизходица.

Ала трябва ли да говорим за помощ, когато направо става дума за изискване от страна на холандците на капиталите, инвестирани в английски фондове[438]? Тъй като кризата започва на 2 август с фалита на Йозеф Арон (с липса на покритие на стойност 1 200 000 флорина) и на братята Ньовил (с пасив от 6 милиона флорина), а пристигането на английските фондове отнема един месец, това е месец на жалби, отчаяние, ходатайства...И на зрелищни събития: например фалитите в Хамбург, между които на много еврейски търговци[439], четирима в Копенхаген, шестима в Алтона[440], трийсет и пет в Амстердам[441] и „нещо, което никога не се е случвало досега, в началото на седмицата банковите книжа са с половин процент под парите в брой"[442]. На 19 август фалитите стават 42 на брой[443] и „вече са известни следващите жертви". При вида на катастрофата руският консул Олдекуп без колебание посочва като причина „голямата жажда за печалба, която някои търговци искат да постигнат от акции по време на войната"[444]. „Веднъж стомна за вода, два пъти стомна за вода, на третия път се счупи. Това, което се очакваше и от което се бояха отдавна, накрая се случи" – пише той на втори август.

Амстердамската борса тутакси е парализирана: „На борсата няма какво да се прави [...], вече нито сконтират[445], нито обменят, няма курс, навсякъде са подозрителни."[446] Единственото решение е да се получат отсрочки[447] или казано на професионален жаргон, *пролонгации.* В своя документ някакъв майстор на проекти говори за „свръхпадеж" и свръхсрок[448], за прекратяване, с две думи, за допълнително време, отпуснато от държавата с цел каналите на обръщението най-сетне да се възстановят. Греши, като смята, че в случая едно решение на Обединените провинции ще е достатъчно, когато всъщност трябва всички князе и всички европейски държави да дадат съгласие.

Но нима най-доброто решение не е да докарат в Амстердам звонкови пари или слитъци? Фирма „Ньовил" (и не само те) с тази цел създават в извънградската си къща близо до Харлем фабрика за „пречистване и рафиниране на некачественото пруско сребро на стойност милиони, което

им изпращат от Германия в бурета". Натрупването на тези малоценни пари, сечени от Фридрих II по време на Седемгодишната война, е направено от местните търговци евреи, които са във връзка с търговците евреи в Амстердам[449]. Последните, почти изцяло ангажирани в обмена и силно засегнати от кризата, теглят менителници срещу благословения метал, който се стича към тях. „Еврейските търговци Ефраим и Ийзиг, които са парични предприемачи на краля [на Прусия] завчера [на 16 август] изпратиха 3 милиона екю в Хамбург с охранявана пощенска кола и научавам, че други банкери също връщат значителни суми в Холандия, за да поддържат кредита си"[450] – пише неаполитанският консул в Хага.

Инжекцията в налични пари е добро разрешение. Между другото, още от 4 август, в противовес с обичайните си правила, Амстердамската банка се съгласява да приеме „в депозит златни и сребърни кюлчета"[451], което е начин веднага да се вкарат в паричното обръщение ценните метали, доставени в сурово състояние.

Няма смисъл да проследяваме повече тази остра и драстична ликвидационна криза, която събаря само слабите фирми, прочиства пазара от спекулантите с ценни книжа и в крайна сметка от известна гледна точка е здравословна и полезна, поне ако човек се намира в епицентъра на това финансово земетресение. Не в Хамбург, където още от началото на август, преди да се стовари като гръм фалитът на Ньовил, пристанището е задръстено от кораби, напразно чакащи за товар и възнамеряващи да потеглят на изток към други пристанища[452]; не и в Ротердам, където още от април[453] „простолюдието" се е надигнало и „буржоазията трябва с оръжие в ръка да разпръсне всички бунтари". А тъкмо в Амстердам, който, изглежда, не изпитва подобни неприятности и смутове и след преминаването на бурята се изправя на крака без особени усилия: „Неговите търговски банкери трябваше като феникс да се възродят или по-скоро да се измъкнат изпод собствената си пепел и да се утвърдят в крайна сметка като кредитори на разорените пазари."[454]

През 1773 г., след като тласъкът е даден с фалита на „Клифорд" (28 декември 1772 г.), кризата започва отново и следва своя ход. Същата поредица, същото повличане от зъбчатото колело. Олдекуп спокойно би могъл да препише писмата си отпреди десет години. Борсата е парализирана. Руският консул пише: „Много фирми последваха фалита на господата Клифорд и син. Господата Хорнека и Хогер и Сие, които правят всичко за Франция и Швеция, бяха [...] два-три пъти на косъм от фалита. Първия път успяха да съберат за една нощ 300 000 флорина, които трябваше да изплатят на следващия ден"; втория път тъкмо навреме пристига от Париж „карета със златни пари в брой [...]. Господата Райе, Рик и Вилкесон, които са партньорите на господата Фредерик в Санкт Петербург, докараха сребърни монети от Англия" (донесеното от Франция злато

е на стойност един милион, а среброто от Англия – два милиона). Господата Грил, които водят голяма търговия с Швеция, трябва да спрат да плащат, защото не могат „да сконтират полиците си срещу други". Господата Цезар Сарди и Сие, стара фирма, която е уреждала редица сделки за Виенския двор, е „принудена да последва течението"[455]. Вярно е, че тези италианци, които предпочитат да се забавляват, вместо да работят, вече не са така кредитоспособни[456]. За тях настоящата катастрофа е последният смъртоносен удар. Но някои други фирми, които също са във фалит, всъщност са стабилни и донейде само са изненадани от всеобщия погром, но не вземат ли мерки, ще последват други фалити[457]. Градът решава още веднъж да авансира благодарение на банката два милиона в сребърен звонк под гаранцията на първите си търговци и така да помогне на тези, които имат нужда от пари и са в състояние да ги обезпечат било чрез стоки, било чрез недвижимо имущество. „Няма да се приемат обаче акцептирани менителници дори и да са на първите фирми, защото в противен случай двата милиона" не биха стигнали доникъде[458]. Ясно е, че зрелищният и този път окончателен фалит на „Клифорд", фирма, която съществува от сто и петдесет години, отключва всеобщото недоверие и исковете за обезщетение далеч надхвърлят наличните пари в брой.

Стара песен на нов глас, би си помислил някой. Така са смятали и съвременниците. Същата кратка и бързо приключила с драматичната си поредица още в края на януари криза. Но това, че тя е по-тежка, поставя въпрос, който Чарлс Уилсън[459] решава веднъж завинаги. Всъщност определящият фактор е, че първоначалният удар тръгва вече от Лондон, а не от Амстердам. Вихърът, който отнася фирмата на Клифорд и съдружниците, е сриването на акциите на Източноиндийската компания, която се намира в трудно положение в Индия и особено в Бенгалия. Спадането на курса идва твърде късно за английските спекуланти, които играят на понижаване, и твърде рано за холандците, които залагат на покачване. И едните, и другите се сриват, още повече че покупките на спекулантите се правят обикновено само с 20% от цената на акциите, а останалото е на кредит. Следователно загубите им са огромни.

Кризата, тръгнала от Лондон, налага интервенцията на Английската банка, която бързо прекъсва сконтирането на всички съмнителни ценни книжа, а по-късно на всякакви ценни книжа. Няма край спорът дали е била погрешна или не тактиката на банката, при което така бива поразен Амстердам, който е неин паричен и кредитен пазар. Във всеки случай, ако в тази криза има феникс, измъкнал се непокътнат от огъня, това е Лондон, който след отмяната на тревогата продължава да събира стичащите се към него инвестиции и новосъздадения „излишък" на Холандия.

В Амстердам нещата не вървят толкова добре: през април 1773 г., три месеца след отбоя на тревогата, улицата остава неспокойна. „От петнайсе-

тина дни непрекъснато се говори за нощни грабежи. Вследствие на това удвоиха броя на пазачите и в различните квартали разпределиха граждански патрули, но какво може да направи подобна бдителност, щом причината за злото не е премахната и правителството не е в състояние да предложи лек?“[460] През март 1774 г., повече от година след кризата, търговската класа все още е обезкуражена. „Последният удар върху кредита на този пазар е нанесен от неотдавнашното оттегляне на пет или шест от най-първите търговски фирми от търговията. В това число е и тази на Андре Пелс и син, които са по-познати на чуждестранните пазари, отколкото на амстердамския, на който често е била най-важен ресурс. Щом като богатите фирми изоставят Борсата, скоро ще изчезнат и големите сделки. Тъй като няма да може да понася големи загуби, тя няма да смее да се опитва да реализира големи печалби. Все пак е вярно, че в Холандия продължава да има повече пари, отколкото в която и да е друга държава, като се съблюдава пропорционалността“ – пише консулът Майе дю Клерон[461].

Ала то се знае, за историците под въпрос е първенството вътре в европейския икономически свят.

Още през февруари 1773 г. нашият консул, научавайки за наскоро случилия се в Генуа огромен банкрут, възлизащ на 1 500 000 пиастри, свързва събитието (както и всички, случващи се на пазарите в Европа) с Амстердам, тъй като този град е „огнището, откъдето пламват почти всички“[462]. Аз смятам обратното, че Амстердам тогава вече не е „огнище“ и епицентър. Огнището вече е Лондон. Тогава има ли правило, което удобно да обясни всичко, след като се знае, че всеки град, поставяйки се или поставен в центъра на един икономически свят, първи отприщва редовните земетресения на системата и впоследствие става първият, който истински се излекува? Ето кое би ни накарало да погледнем с други очи на онзи черен четвъртък[463] на Уолстрийт през 1929 г., която по мое мнение фактически бележи началото на първенството на Ню Йорк.

Първенството на Амстердам вече е отнето (поне в очите на историците) при появата на третата криза, тази от 80-те години. Впрочем тази криза се отличава от останалите не само по своята продължителност (поне от 1780 до 1783 г.) и по големите поражения, които нанася на Холандия, или поради факта, че съпровожда четвъртата англо-холандска война, но също защото се вписва в една по-всеобхватна икономическа криза от по-различен тип, и по-точно *междуциклова*[464], каквато Ернест Лабрус разграничава във Франция от 1778 до 1791 г.[465] Именно в тази интердесетилетна фаза трябва да разположим епизода на англо-холандската война (1781–1784), който завършва с окупирането на Цейлон от англичаните и свободния им достъп до Молукските острови. По това време Холандия, както и останалата част от Европа, се бори с продължителната криза, засегнала цялата икономика, а не само кредитната система. Тя е аналогич-

на на кризата, с която се бори изтощената и финансово разнебитена Франция на Луи XVI след края на все пак победоносната за нея американска война[466]. „Успявайки да върне свободата на Америка, Франция толкова се изчерпа, че в тържеството си и желанието да сломи английското високомерие тя се саморазори и се оказа с изчерпана хазна, намален кредит, разделено правителство и раздробено кралство." Такава е преценката от 23 юни 1788 г. на Олдекуп за Франция[467]. Ала слабостта на Холандия, както и тази на Франция не могат да се обяснят само с войната (както много често твърдят).

Често резултатът от продължителната и всеобща криза е да очертае по-ясно картата на света, да постави грубо всеки на мястото му, да подсили силните и да подчини слабите. Победената политически – ако се придържаме буквално към Версайския мирен договор (3 септември 1783) – Англия тържествува икономически, понеже тя вече е центърът на света с всички последствия и асиметрии, които произтичат от това.

В този час на истината слабостите на Холандия, някои от които се очертават вече от много десетилетия, се разкриват изведнъж. Нейното правителство, за чието старомодно устройство говорихме, е бездейно, разделено; спешната програма за въоръжаване остава на хартия; арсеналите не са в състояние да се модернизират[468]; страната сякаш се разделя на непоправимо враждебни части; новите данъци, въведени за да посрещнат новосъздадената обстановка, предизвикват всеобщо недоволство; дори самата борса е станала „злокобна"[469].

Батавската революция[470]

Накрая Холандия внезапно се оказва вътрешно обхваната от политическа и социална революция – тази на „патриотите", привърженици на Франция и на „свободата".

За да я схванем и обясним, можем да разположим началото ѝ било през 1780 г. с призива към холандския народ на Ван дер Капелен (*A an het Volk von Nederlande*), създател на партията на „патриотите", било през 1784 г. след мира, който Англия сключва в Париж на 20 май с Обединените провинции[471] и който е камбанният звън, възвестяващ смъртта на холандското величие.

Погледната в своята цялост, тази революция е поредица от неясни и жестоки събития, злополучия, речи, бръщолевения, войнствена омраза и въоръжени схватки. Олдекуп няма нужда да насилва темперамента си, за да изкаже неодобрението си към протестиращите, които не разбира добре, но инстинктивно отхвърля. Още от самото начало той порицава техните претенции, както и съдържанието, което влагат в думата „свобода", *Vrijheid* – сякаш Холандия е била несвободна! Той пише: „Най-смешното

от всичко е външното поведение на всички тези шивачи, обущари, кърпачи, хлебари, кръчмари и т.н. [...], превърнати във военни."[472] Шепа истински войници би вкарала тая тълпа в правия път. Тези случайни военни са народната въстаническа милиция, „въоръжените корпуси", които са сформирани, за да защитават демократичните общини на някои, но не на всички градове. На „патриотичния" терор не след дълго в страната се противопоставя насилието на „оранжистите" – привържениците на щатхудера. Вълненията, бунтовете и репресиите се сблъскват и редуват последователно. Безредието се разпростира: Утрехт се бунтува, стават грабежи[473]. Един кораб, който се готви да тръгне за Индия, е направо разграбен и са взети дори сребърните монети, предназначени за екипажа[474]. Простолюдието заплашва аристократите, които Олдекуп от време на време нарича „богаташите". Но в случая имаме колкото класова борба, толкова и „буржоазна революция"[475]. Патриотите са преди всичко представители на дребната буржоазия, във френските депеши се говори просто за „буржоазия", за „републиканци" или за „републиканска система". В техните редове се вливат и някои „регенти", врагове на щатхудера, които се надяват чрез патриотичното движение да успеят да се отърват от Вилхелм V, който вече е само едно тъжно величество и нещастен човек. Но това ограничено движение в никакъв случай не може да разчита на обикновените хора, на тоя народ, влюбен в оранжисткия мит и винаги готов да се надигне, да се бие, да граби и опожарява.

Далеч сме от мисълта да подценяваме тази революция (тя е противоизпитанието на холандския успех), защото, независимо че не е подчертавано достатъчно, тя е първата революция на европейския континент и предтеча на Френската революция. Няма съмнение, че много дълбока криза е разделила „дори буржоазните семейства, баща срещу син, мъж срещу жена си... с невероятна сила"[476]. Впрочем още тогава се установява истински борчески речник, звучащ крайно, независимо дали е революционен или контрареволюционен и някак си забавно преждевременен. Още през ноември 1786 г. някакъв член на правителството, изнервен от дългите спорове, се опитва да даде определение за свобода и обяснява в началото на дългата си реч: „Разумните и безпристрастни хора не могат да разберат смисъла на тази дума в екстремни моменти като този сега. Те виждат тъкмо обратното, че този вик [Да живее свободата!] е сигнал за всеобщ бунт и скорошна анархия. [...] Какво значи свобода? [...] Това означава да се наслаждаваш мирно на даровете на природата, да бъдеш закрилян от националните закони и да работиш земите, науката, търговията, изкуствата и занаята си, чувствайки се сигурен, [...] не може да се очаква нищо по-противоположно на тези ценни предимства, като гледаме поведението на така наречените патриоти."[477]

И все пак революционните вълнения, колкото и силни да са, постигат само разделение на страната на две противопоставени клики. Както пише

Сатирична английска гравюра: „Патриотите", привърженици на Франция, се упражняват в стрелба по фигура на пруски хусар (Photothèque A. Colin)

Хенри Хоуп[478]: „Накрая всичко това ще приключи като абсолютна тирания, била тя на принца[479] или на народа" (начинът, по който се смесват народ и патриоти, ни кара да се размечтаем). Достатъчно е едно сътресение в едната или другата посока, за да се люшне страната към едната или другата крайност. Ала в немощното състояние, в което се намира, страната не може да избере съдбата си. Обединените провинции са заклещени между Франция и Англия и са залог в премерването на силите между двете могъщи страни. В началото изглежда, че Франция ще победи и между нея и Обединените провинции на 10 ноември 1785 г. във Фонтенбло се подписва договор за съюз[480]. Но това е илюзорен успех както за патриотите, така и за правителството във Версай. Английската политика, която залага на картата на щатхудера и привържениците му, си служи на място с един посланик с изключителни качества, Джеймс Харис. Напълно съзнателно се разпределят субсидии, например в провинция Фризландия, с помощта на фирма „Хоуп". В крайна сметка започва пруска интервенция и Франция, която изпраща известни сили в района на Живе[481], не

се намесва. Един пруски военен корпус стига почти без битка до Амстердам, пред вратите на Лайден, който е завзет. Градът, който би могъл да се отбранява, капитулира на 10 октомври 1787 г.[482]

След като възстановява властта си, щатхудерът започва жестоки и систематични репресии, в наши дни бихме казали, че установява фашистка диктатура. По улиците трябва да се носят оранжевите цветове на победителите. Хиляди патриоти бягат. Някои от изгнаниците, т.нар. *matadors*, вдигат голяма шумотевица, но отдалече. В самата страна опозицията не се отказва: някои носят оранжеви кокарди с лилипутски размери, други ги разполагат под формата на V (*Vrijheid* = *свобода*), трети изобщо не ги носят[483]. На 12 октомври съдружниците от фирма „Хоуп" се явяват на Борсата с предписаните цветове, но ги изгонват оттам и те трябва да се приберат в домовете си с ескорт от гражданската гвардия[484]. Друг път, пак на Борсата, става сблъсък: някакъв християнски търговец, дошъл без кокарда[485], е нападнат от търговците евреи, до един привърженици на щатхудера[486]. Ала това са дреболии в сравнение с изпълненията и насилията на оранжистките привърженици от народните среди. В „регенциите"* сменят бургместрите и градските съветници, настава истинска система на ограбване, представителите на знатните фамилии са изместени за сметка на невзрачни, довчера непознати хора. Много от буржоата и патриотите търсят убежище в Брабант и Франция – може би около 40 000 души[487]. Върхът на злополучието идва с малката пруска армия, която живее на завоюваното пространство. „От момента, в който войските на пруския крал влязоха в територията на тази провинция [Холандия], заплатите им бяха спрени и... [те] нямат други средства, освен грабежа, такава е пруската система по време на война. Няма съмнение, че войниците действат съответно на заповедта и че равната страна е напълно опустошена; те не точно грабят в градовете и по-специално в този [Ротердам], но влизат в магазина и си вземат стоки, без да плащат. [...] Пак пруските войници събират и задържат за тях таксите на влизане в града."[488] Прусаците се изтеглят през май 1788 г. Но щатхудерската реакция е вече установена и продължава безпрепятствено своя път.

Обаче революцията подпалва къщата на съседа, Брабант. Брабант, това е Брюксел, превърнат подобно на Амстердам в активен пазар на сребро, отворен за нуждите и безкрайните желания на австрийското правителство. Олдекуп, който постепенно се успокоява, все пак произнася пророчески думи на 26 февруари 1787 г.: „Когато Европа се е позабавлявала достатъчно с холандските щуротии, по всичко изглежда, че ще обърне поглед към Франция."[489]

---

* *Градската управа. – Бел. прев.*

Глава 4

НАЦИОНАЛНИТЕ ПАЗАРИ

Както изглежда, нищо не се оказва по-разбираемо от само себе си (имам предвид за историка, защото този израз отсъства в различните съвременни икономически речници)[1], отколкото класическото понятие *национален пазар*. Чрез него се означава една достигната икономическа свързаност, цялостност на определено политическо пространство, когато това пространство притежава *известен обхват*, преди всичко в границите на онова, което наричаме *териториална държава* и което в миналото охотно са назовали *национална държава*. Доколкото в тези граници политическата зрялост предшества икономическата, въпросът се свежда до това да разберем кога, как и по какви причини тези държави придобиват, изразявайки се на икономически език, определена вътрешна свързаност и способност да се държат в отношенията си с външния свят като единно цяло. Общо взето, това е опит да се фиксира настъпването на онзи момент, който изменя хода на европейската история и измества на заден план икономическите цялости, в които преобладаващ е един-единствен град.

Възникването на такъв момент неизбежно съответства на ускорението на обръщението, на земеделското и неземеделското производство, както и на разрастването на общото търсене. Всички тези условия, образно казано, могат да бъдат достигнати и без намесата на капитализма, като следствие на едно постоянно пълноводие на пазарната икономика. На практика при последната често се наблюдава тенденция да си остане регионална, като се организира в границите си, които ѝ предлагат разнообразен стокообмен на взаимно допълващи се стоки. В преминаването от регионален към национален пазар, съединявайки заедно икономики с малък радиус на действие, които са почти самостоятелни и често характеризиращи се с достатъчно индивидуални черти, няма нищо случайно. Националният пазар – това е ансамбъл, изграден едновременно от политическа воля (не винаги работеща в такива случаи) и капиталистическа интензивност на търговията, в частност на външната, и то на далечни разстояния. Обикновено определен разцвет на външния стокообмен *предшества* трудното обединение на националния пазар.

Тази рисунка (от В. Холар) върху заглавната страница на книгата на Джон Оуджилби „Британия" (1675) представлява път на излизане от Лондон; тя, общо взето, отговаря на представата на англичанина от края на XVII в. за богатството на страната му: забелязва се определено равновесие между външната търговия по море (корабите в дъното, земният глобус на преден план), обичайните трафици по суша (с предтечата на дилижанса горе вдясно, с конниците и странстващия търговец), животновъдството (овце, говеда, коне) и селското стопанство. Отсъства единствено индустрията (British Museum)

Точно това ни кара да мислим, че националните пазари би трябвало, съблюдавайки йерархията, да се развиват в центъра или близо до него на света-икономика в самата мрежа на капитализма; че съществува корелация между тяхното развитие и диференциалната география, която се предполага от прогресиращото международно разделение на труда. Към това и в противоположна посока *тежестта* на националния пазар играе своята роля в непрестанната борба, в която си съперничат различни кандидати за световно господство. В този случай това е дуелът през XVIII в. между града – Амстердам, и „територриалната държава" – Англия. Националният пазар е един от слоевете, в който под въздействието на външни и вътрешни фактори протича една трансформация от съществено значение за задвижване на промишлената революция. А това е нарастването на многообразието на вътрешното търсене, което е способно да увеличи производството в различните сектори и да открие пътя на прогреса.

Интересът към изучаване на националните пазари не подлежи на съмнение. Трудността се състои в това, че то изисква и съразмерни методи и инструменти. Несъмнено икономистите през последните три-четири десетилетия са създали такива методи и инструменти за нуждите на „националното счетоводство". Но, разбира се, без да мислят за специфичните проблеми на историците. Могат ли историците да се ползват от услугите на такава макроикономика? Ясно е, че впечатляващите масиви от данни, с които те оперират, за да измерят националните икономики, нямат нищо общо с недостатъчния материал за миналото, който е на наше разположение. А по принцип трудностите нарастват и от това, че сме отдалечени от непосредствено наблюдаваното настояще. И в допълнение на всичко: приспособяването на проблематиката на настоящето за изследване на миналото е тема, с която още никой не се е занимавал[2]. И такива редки икономисти, които се поставят на мястото на историка в тези области (прочее, не без блясък), като Жан Марчевски или Робърт Уилям Фогел[3] почти не засягат тези проблеми. Те оперират с епохи, където се наблюдава относително изобилие на числа, но извън пределите на тези полуосветени зони не ни дават нищо, даже и благословия за търсения. В тази сфера помощ може да ни окаже само Саймън Кузнец, както вече бях споменал[4].

Така или иначе проблемът е налице. На нас ще ни е нужно „глобално изследване"[5] на националната икономика, следвайки примера на Кузнец и В. Леонтиев, за да възприемем не толкова буквата, колкото духа на техните изследвания, както в миналото много историци транспонираха пионерските идеи на Лексюр, Афталон, Вагеман и още повече на Франсоа Симиан, за да схванат ретроспективно конюнктурата на цените и заплащането на труда. По посока на миналото ние като историци отбелязахме чудесен успех. Но този път играта е рискована. И тъй като национал-

ният продукт почти не може да възприеме и най-простото движение на традиционната икономическа конюнктура[6], то последната не само не може да ни помогне, но и ние не бихме могли и крачка да направим, ако не преосмислим всичко, което сме знаели или сме мислили, че знаем. Единственото ни преимущество, но то си има своята тежест, се състои в това да пристъпваме към необичайни за нас методи и понятия, опитвайки се да погледнем нещата от друг ъгъл.

ЕЛЕМЕНТАРНИ ПОДРАЗДЕЛЕНИЯ, ПОДРАЗДЕЛЕНИЯ ОТ ВИСШ РЕД

Заемайки голяма площ, националният пазар се дели сам на себе си; той е сбор от пространства с по-малки размери, които са сходни или не едно с друго, но националният пазар ги обхваща и насочва към определени взаимоотношения. Невъзможно е да се определи априори кое от тези пространства, които живеят в различен ритъм, но не престават да взаимодействат помежду си, е най-важно и определящо за строежа на това цяло. В бавния и сложен процес на съединяване на пазарите често се случва така, че международният пазар е процъфтяващ в определена страна заедно с достатъчно оживените местни пазари, докато пазарът посредник, бил той местен или национален, изостава[7]. Но това правило понякога се преобръща, особено в тези зони, над които отдавна се труди историята, където международният пазар често само довършва провинциалната икономика, диверсифицирана и отдавна съществуваща[8].

Следователно всяко образуване на национален пазар следва да се изучава в цялото многообразие на елементите му, тъй като всяко тяхно комплектуване представлява най-вече частен случай. В тази, както и във всяка друга сфера всякакво обобщение ще е доста трудно.

Гама на пространствата

Най-елементарното от тези пространства и най-здраво вкорененото е това, което демографите наричат *изолат*, т.е. минималната единица на селското заселване. На практика нито една човешка група не може да живее и особено да оцелее и да се *възпроизвежда*, ако не наброява най-малко четиристотин-петстотин индивиди[9]. В Европа на стария режим това съответства на едно или няколко близки села, повече или по-малко свързани едно с друго, които заедно определят едновременно границите и на социалните единици, и на орните земи, залежите, пътищата и жилищата. Пиер дьо Сен Жакоб говори по този повод за „културна поляна“[10];

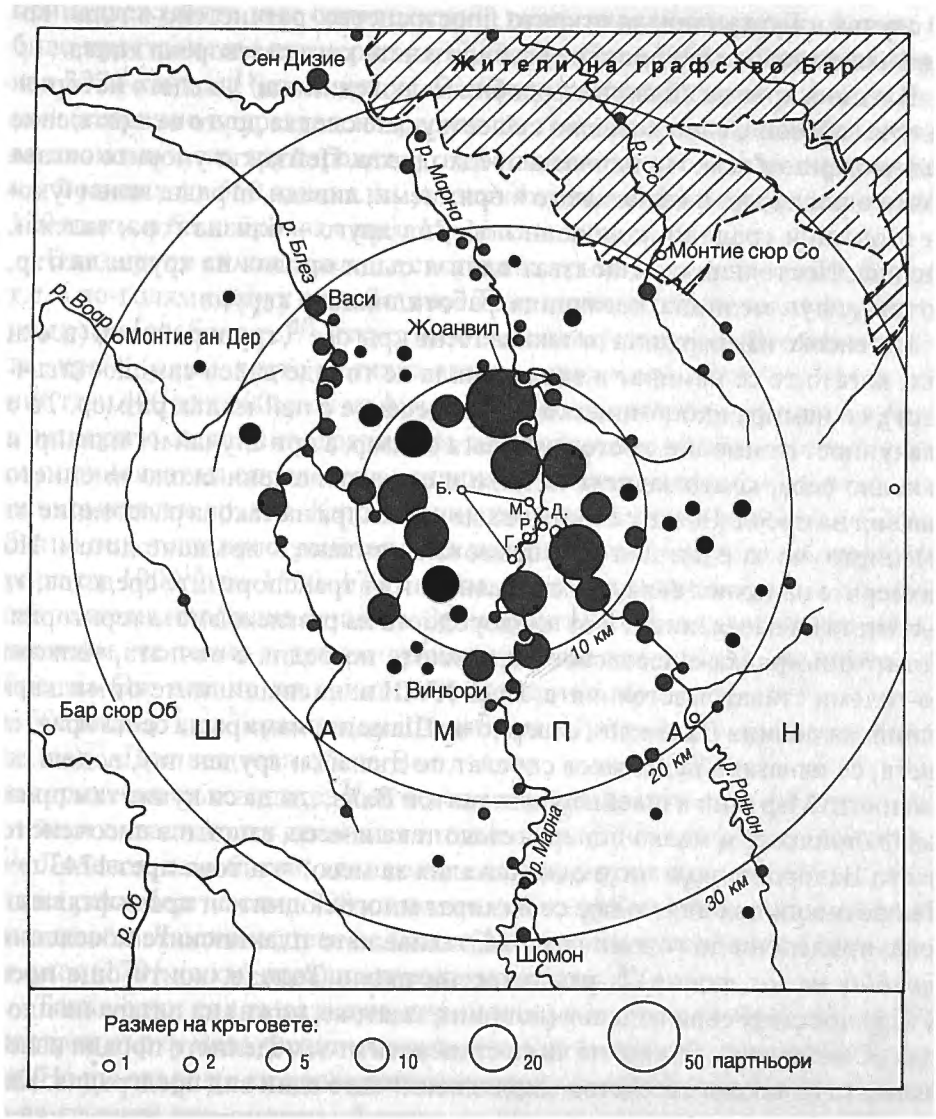

25. ЖЕНИТБИ В ПЕТ СЕЛА ОТ ОБЛАСТТА ШАМПАН МЕЖДУ 1681 и 1790 г.

В един богат на лозя край петте села Блекур, Донжьо, Гюдмон, Мюсеи и Руврoа (отбелязани с инициалите им) наброяват заедно всичко на всичко около 1500 жители или малко повече от изолирана и затворена общност, характерна за времето на Стария режим. При все това обаче от 1505 женитби, отбелязани за този приблизително стогодишен период, 56,3% са сключени в рамките на всяка от петте енории, а 12,4% помежду им. Останалите 31,3% сочат „чужди" партньори (общо 471), които единствени са отбелязани на картата. Мнозинството сред тях произлизат от околност с радиус едва 10 км (По Ж. Арбьоло, Cinq Paroisses du Village (XVII-XVIII s.). Etude de démographie historique, 1973)

този израз придобива пълния си смисъл, когато става въпрос, както често се случва в Бургундия, за открито пространство, разчистено в гора. Тогава цялата тази съвкупност се разбира и чете като разтворена книга.

В тесния кръг на хилядите подобни малки единици[11], където историята тече забавено, едно човешко съществуване следва друго от поколение на поколение и всяко прилича на предходното. Пейзажът упорито остава почти един и същ: на едно място – орни земи, ливади, огради, зеленчукови и овощни градини, конопени поля; на друго – близка гора, залежи, пасища. Постоянно се използват едни и същи оръдия на труда: лизгар, мотика, плуг, мелница, ковачница, работилница за каруци...

По-високо в йерархията от такива тесни кръгове[12], групирайки ги (всеки път, когато те се намират в една отишла не твърде далеч самодостатъчност), се намира икономическо подразделение с най-малък размер. То е съвкупност от имение, което разполага с пазар, а при случай и с панаир, и няколко села, които зависят от него и са разположени около имението във вид на ореол. Всяко село трябва да се намира на такова разстояние от имението, че за един ден да е възможно отиване и връщане дотам. Но размерите на такива съвкупности зависят и от транспортните средства, от гъстотата на населението и от плодородието на разглежданата територия. Колкото по-рядка е населеността, колкото по-бедна е почвата, толкова по-големи стават разстоянията. През XVIII в. на планинците от малката алпийска долина Валорсин, северно от Шамони, намираща се на края на света, се налагало пеша да се спускат по дългия и труден път, водещ до имението Мартини в швейцарския кантон Вале, „за да си купят там ориз, захар, понякога и малко пипер, а също така и месо, защото в посоченото място Валорсин няма нито една бакалия за месо“ – и това през 1743 г.[13] На противоположния полюс се намират многолюдните и процъфтяващи села, прилепени до големи градове, такива като планинските поселения (*pueblos de los montes*)[14], разположени около Толедо, които още през XVI в. доставят свои изделия (коприна, платове, кожи) на пазара на площад „Сокодовер“. Те като че ли са откъснати от земеделието поради изискванията на такова съседство, „прилепени“ като един вид предградия. Казано накратко, именно между тези два екстремални типа следва да си представим селските отношения на близко разстояние.

Но как да си съставим представа за значимостта, пространството или обема на такива светове, живеещи под знака на най-простата икономика? Вилхелм Абел[15] е пресметнал, че градче от 3 хил. жители се нуждае от 85 кв.км селски земи, за да живее от собственото си производство. Но за прединдустриалния свят 3 хил. жители – това е повече от обичайната големина на един такъв център, а що се касае до 85 кв.км, то тази цифра ми се струва доста недостатъчна, защото под селски земи (землища) се разбират само тези, които са годни за обработване. В този случай число-

то би следвало да се увеличи повече от два пъти, за да се включат и принадлежащите към орните земи[16] гори, ливади и залежи. А това би било пространство примерно от 170 кв.км. През 1969 г. Франция наброява 3321 кантона (по данни на *Dictionnaire des communes*). Ако *кантонът* (старинно подразделение, единица...) *като цяло* действително съставя икономическа групировка от най-нисш порядък, то при територията на Франция от 550 хил.кв.км указаният *кантон* би бил средно от 160–170 кв.км и би наброявал днес 15–16 хил. жители.

Влизали ли са *кантоните* в състава на по-висока регионална единица, т.е. с по-голям радиус на действие? Това именно утвърждават френските географи (особено те)[17], изкуствено завишавайки значението на понятието „край" (*pays*), което от тяхна гледна точка е най-важното. Без съмнение тези 400 или 500 *края* на френското пространство в миналото варират в размерите си, техните граници са лошо очертани и повече или по-малко се подчиняват на определени влияния като почва, климат, политически и икономически връзки. Като „преливат" едно в друго, тези винаги самобитно оцветени пространства биха имали по този начин площ, която варира от 1000[18] до 1500–1700 кв.км, и по този начин биха били една относително стабилна единица. За да илюстрираме това наблюдение, ще посочим, че точно в такива граници се вмества площта на Бовези, на Бре, на Ож или на лотарингската Воевр, на От, на Валоа[19], на Тулоа (1505 кв.км)[20], на Тарантез (приблизително 1700 кв.км)[21], на Фосини (1661 кв.км)[22]. При все това обаче Вал д'Аост, за който разполагаме с добър исторически пътеводител[23], с неговите планински зони и безкрайни алпийски ливади доста превишава тези норми (3298 кв.км). В същото време Лодевоа, самобитен, доколкото е възможно, край, ограничен в басейна на река Лерг, е само 798 кв.км, но той е един от най-малките по площ диоцези на Лангедок; тези на Безие (1673 кв.км), Монпелие (1484 кв.км) и Алес (1791 кв.км) идеално пасват на нормата[24].

Такъв един лов за размери, норми и самобитност може да бъде разпростран върху цяла Франция и извън нейните предели върху цяла Европа. Но ще свършат ли с това нашите затруднения? Без съмнение главното е да се види кои от тези области, от Полша до Испания, от Италия до Англия, са прилепени за града, господстващ над тях. Ако подберем достоверни и известни примери, то такъв се явява случаят с Тулоа, чийто център на властта е град Тул[25]; или Мантуанската област, чиято площ се колебае между 2000 и 2400 кв.км и която изцяло е подчинена на онази Мантуа на фамилията Гонзаги[26]. Всяка област, съсредоточена по такъв начин около някакъв център, несъмнено представлява икономическа цялост. Но областта е също така – даже на първо място – културна реалност, едно от онези украсени в особен цвят квадратчета, на които е разделена и чрез които придобива хармония мозайката на Западния свят, в

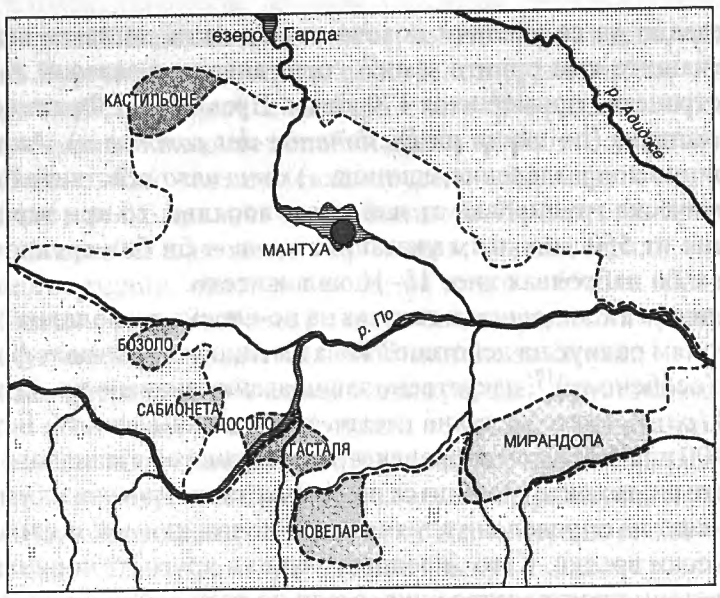

26. ХЕРЦОГСТВОТО НА МАНТУА СПОРЕД ЕДНА КАРТА ОТ 1702 г.

В редица граничещи с херцогството области (върху площ общо между 2000 и 2500 км²) по-малки държавици от него: херцогство Мирандола, княжество Кастилъоне, Бозоло, Сабионета, Досоло, Гасталя, графство Новеларе. Отвъд тях – Венеция, Ломбардия, Парма и Модена. Самият град Мантуа е обграден с езера, образувани от река Минчио. Дали Мантуанското херцогство с неговия старинен произход и богата история би могло да мине за еквивалент на онова, което във Франция нарекохме „край"?

частност на Франция, която е „самото разнообразие"[27]. И тогава би си струвало да се разгледа фолклорът; костюмите, диалектите, местните поговорки, обичаите (каквито няма да се намерят 20 км по-нататък), формата и строителният материал на къщите, покривите, разположението на интериора, мебелите, кулинарните навици. Всичко онова, което е ясно обособено за една местност и представлява начин на живот, умение за адаптация, уравновесяване на потребности и ресурси, осъзнаване на радостта от живота, което не е задължително да е същото като на други места. На равнището на областта или „края" би могло да се различат и определени административни функции, но съвпаденията помежду им са твърде относително нещо, особено във Франция с пълната произволност на границите на 400-те баляжи и сейшелства и географската реалност на 400–500 области[28].

Едно ниво по-нагоре са *провинциите*[29]. Те представляват колоси с явно променящи се размери, тъй като историята, която ги създава, не

27. ЕДНА ПРОВИНЦИЯ И НЕЙНИТЕ „КРАИЩА": САВОЯ ПРЕЗ XVIII в.

Всяка провинция се дели на повече или по-малко утвърдени единици, повечето от които са останали и до ден днешен (Пол Гишоне, Histoire de la Savoie, 1973, p. 313)

винаги работи еднакво навсякъде. Видал дьо Ла Блаш в книгата си *„Държави и нации в Европа"* (1889), която за съжаление не е нищо повече от нахвърляни бележки, особено набляга на „регионите", на практика – провинции, на които се дели Западният свят. Но в своята великолепна *„Географска картина на Франция"* (1911), с която започва *„Историята"* на Лавис, той дава предпочитанията си на „областта" пред естествения регион или провинцията. В края на краищата още при Мишле намираме най-живия образ на провинциалното многообразие, което за него е било „разкриване на Франция"[30]. Многообразие, което не се заличава, когато провинциите са съединени в по-голяма степен насила, отколкото с добра воля, за да се образуват преждевременно тези административни рамки, в които малко по-малко израства съвременна Франция. Макиавели[31] завижда и се възхищава на това образцово творение на френската кралска власт (наистина създадено за няколко столетия), на това търпеливо завладяване на територии, някога независими, като Тоскана, Сицилия или Миланската област. А понякога много по-големи: във Франция областта е десет пъти по-голяма от кантона, а провинцията – десет пъти по-голяма от областта, т.е. равнява се по площ на 15–25 хил.кв.км, пространство, което е огромно за мерките на миналото. Измерена според скоростите на транспорта от онова време, само Бургундия при Луи XI е стотици пъти по-голяма от съвременна Франция.

При тези условия не е ли била именно провинцията отечество *par excellence*? „Именно такива са били жизнените рамки на средновековното (и постсредновековното) общество – пише Ж. Дон по повод на Фландрия; – не кралството или сеньорията (първото – прекалено обширно, някак ире-

ално, а втората – прекалено малка), а именно това изградено или не регионално княжество."[32] Казано накратко, провинцията дълго време ще бъде „политическо предприятие от оптимална величина" и в днешна Европа още нищо не е разкъсало истински тези връзки от отколешни времена. При това Италия и Германия дълго време остават сбор от множество провинции или „държави" до обединението си през XIX в. А нима Франция, макар и рано формирана като „нация", не се е делила понякога твърде лесно на автономни провинциални светове, например по време на дългата и дълбока криза на Религиозните войни (1562–1598 г.), която е твърде показателен пример от тази гледна точка?

Провинциални пространства и пазари

Тези провинциални единици, които са достатъчно обширни, за да бъдат повече или по-малко еднородни, в действителност представляват маломерни древни нации, формирали или опитали да формират своите национални пазари, но нека се изразим така, че да подчертаем разликата: *своите регионални пазари.*

Както изглежда, в съдбата на тези провинциални региони, *mutatis mutandis*, може да се види първообразът, двойникът на националната, че даже и на международната съдба. Повтарят се едни и същи закономерности, едни и същи процеси. Националният пазар, както и светът-икономика са надстройка и обвивка. Това, което представлява в своята сфера в еднаква степен и регионалният пазар. Тоест в миналото провинцията е била национална икономика, даже свят-икономика от малък размер; по този повод трябва да се повторят буквално, без да обръщаме внимание на разликата в мащаба, всички теоретични разсъждения, които се намират в тази книга. Тези пространства включват райони и господстващи градове, местности и периферни елементи, повече или по-малко развити зони, и други, които са почти самозадоволяващи се, автаркични... Впрочем именно от тези *допълващи* се едно друго различия, от техния разгърнат спектър произтича и кохерентността на тези доста обширни региони.

И така, в центъра винаги е градът или градовете, които налагат своето превъзходство. В Бургундия – Дижон, В Дофине – Гренобъл, в Аквитания – Бордо, в Португалия – Лисабон, във венецианските владения – Венеция, в Тоскана – Флоренция, в Пиемонт – Торино... Но в Нормандия – Руан и Кан, в Шампан – Реймс и Троа, в Бавария – Регенсбург, свободен град, господстващ над Дунав благодарение на главния си мост, и Мюнхен, столица, създадена от династията Вителсбах през XIII в., в Лангедок – Тулуза и Монпелие, в Прованс – Марсилия и Екс, в Лотарингия – Нанси и Мец, в Савоя – Шамбери, а по-късно Анси и особено Же-

нева, в Кастилия – Валядолид, Толедо и Мадрид. Или за да завършим тези показателни примери, в Сицилия – Палермо, град на пшеницата, и Месина, столица на копринатa, между които господстващите испански власти доста старателно избягват да правят избор: нужно е да се разделя, за да се владее.

Разбира се, когато се наблюдава такова разделение на превъзходството, конфликтът е неизбежен и в крайна сметка един от градовете взема или е длъжен да вземе връх. Един останал дълго време неразрешен конфликт може да е само признак на неуспешно регионално развитие: бор, който расте на два върха, рискува да не порасне. Подобен дуел може да е показател за двойствена ориентация или двойствена тъкан на провинциалното пространство: не един, а два Лангедока; не една, а две Нормандии, и то най-малко... При тези случаи се наблюдава недостатъчно единство на провинциалния пазар, неспособен да съедини в едно цяло пространствата, показващи тенденция или да живеят затворени в себе си, или да се отворят за други кръгове. На практика всеки регионален пазар е засегнат от две страни: и от националния, и от международния пазар. За него от това могат да произлязат пукнатини, разриви, смесвания на равнища, когато един район е на една страна, а другият на друга. И, разбира се, има редица още причини, възпрепятстващи единството на регионалния пазар – да вземем само интервенционистката политика на държавите и князете от меркантилистката епоха, или тая, провеждана от страна на могъщи и ловки съседи. През 1697 г., в момента на сключване на Рисвикския мир, Лотарингия е била наводнена от френски монети, което е било форма на господство, на която няма да може да се противопостави новият херцог[33]. През 1768 г. даже Обединените провинции се чувстват засегнати от тарифната война, която води против тях австрийска Нидерландия. „Граф Кобенцел[34] – оплакват се те в Хага – прави всичко по силите си, за да привлече търговията в Нидерландия, където навсякъде се строят пътища и диги за подобряване превоза на продоволствия и стоки.“[35]

Но не съответства ли *автономният* провинциален пазар на една застояла икономика? На него му предстои да се разкрие, доброволно или по принуда, към външните пазари – национални и международни. Така че чуждестранните парични единици, да оставим другото, може би са били живителен сок за Лотарингия от XVIII в., която не сече собствени монети и където контрабандата е била процъфтяващ занаят. Даже и най-бедните провинции, които нямат нищо за покупка или продажба извън границите си, разполагат с експортния ресурс на работната сила. Такива като Савоя, Оверн и Лимузен. С настъпването на XVIII в. все повече и повече отварянето навън и колебанията на везните придобиват нарастваща тежест и значение на индикатори. При това в тази епоха на подем на държавите, разцвет на икономиките и икономическите отношения на далечни разстояния времето на провинционалните преимущества определено отминава. Тяхната съдба в *дългосрочен план* се свежда до това да бъдат разтворени в националното единство въпреки своята съпротива или своето отвращение. През 1768 г. Корсика става френска при добре известни обстоятелс-

тва; напълно очевидно е, че тя не е могла дори и да мечтае за това да остане независима. Но провинциалната партикуларизация по никой начин не е изчезнала. Тя и сега съществува в Корсика и на други места, с всичките си последствия и с множество компромиси.

Национална държава – да! Но национален пазар?

В крайна сметка националният пазар е мрежа от неправилни брънки, често изграден в разрез с всичко, с прекалено могъщите градове, които водят своя политика, с провинциите, които отхвърлят централизацията, с чуждото вмешателство, което води след себе си разриви и дрязги. Да не говорим за вече разминаващите се интереси между производството и стокообмена – да си спомним за конфликтите във Франция между атлантическите и средиземноморските пристанища; между вътрешните и морските райони на страната. А също така и в разрез със самозадоволяващите се анклави, които никой не контролира.

Нищо удивително няма в това, че в началото на националния пазар стои една централизираща политическа воля: фискална или административна, военна или меркантилистка. Лайънел Роткруг[36] определя меркантилизма като предаване на ръководството на икономическата дейност от комуните на държавата. По-вярно е да се каже – от градовете и провинциите на държавата. Из цяла Европа много рано се обособяват привилегировани региони, центрове на властта, от които започва бавното политическо строителство, започват териториалните държави. Така във Франция това е Ил дьо Франс, удивителният домейн на Капетингите, и отново всичко става „между Сома и Лоара“[37]. В Англия това е басейнът на Лондон, в Шотландия – ниските земи (*low lands*); в Испания – откритите площи на Кастилските възвишения; в Русия – необозримите московски поля. В Италия това е Пиемонт, в Германия – Бранденбург или по-скоро пруската държава, раздробена от Рейн до Кьонигсберг; в Швеция – областта на езерото Меларен.

Всичко или почти всичко се строи около главните пътища. Навремето през 1943 г. харесах книгата на Ернст Редслоб *„Имперският път“* (*Des Reiches Strasse*), която подчертава значението в миналото на пътя от Франкфурт на Майн до Берлин като оръдие и даже като „детонатор“ на немското единство. Географският детерминизъм не е всичко в генезиса на териториалните държави, но той играе своята роля.

Икономиката също работи. Изглежда, че тя вдъхва живот след средата на XV в. за новото утвърждаване на първите съвременни държави – с Хенри VII Тюдор, Луи XI и католическите крале, а на изток с успехите на Унгария, Полша и скандинавските страни. Корелацията е съвършено оче-

видна. При все това обаче по същото време Англия, Франция, Испания и Източна Европа навярно не са от най-напредналите зони на континента. Нима те не се намират в периферията на господстващата икономика, която косо пресича Европа – от Северна Италия, през Германия с нейните дунавски и рейнски области, та до кръстопътя Нидерландия? Колкото до тази зона на господстваща икономика, то тя е зона на стари градски национализми и за такава революционна форма на политическа организация като териториалната държава няма място. Италианските градове се противопоставят на политическото обединение на полуострова, за което мечтае Макиавели и което може би е могло да бъде осъществено от Сфорца[38]. Венеция очевидно даже не си помисля за това. Държавите на райха също не желаят проектите за реформа на безпаричния Максимилиан Австрийски[39]. Холандците нямат намерение да се интегрират в испанската империя на Филип II и тяхната съпротива приема форма на бунт по религиозни причини, тъй като религията през XVI в. е многообразен език и нееднократно е език на политическия национализъм, който е в процес на зараждане или утвърждаване. Така че се очертава разрив между националните държави, от една страна, издигащи се в геометричния център на *могъществото*, и градските зони – в геометричния център на *богатството*. Достатъчно ли ще бъде златото да се свърже с политическото чудовище? Войните на XVI в. отговарят и с да, и не. Напълно очевидно е, че през XVII век Амстердам, който се оказва в известен смисъл последен остатък от могъществото на градовете, забавя подема на Франция и Англия. Нима не е нужен нов икономически подем през XVIII в., за да се преодолее застоят и икономиката да мине под контрола на националните държави и пазари, тези огромни носители на мощ, на които отгогава насетне всичко ще бъде позволено? Следователно няма защо да се удивяваме, че териториалните държави, които рано са преуспели в политически план, с незначително закъснение ще се сдобият и с такъв икономически успех, какъвто е националният пазар, предвестник на техните материални победи.

Остава да се узнае как, защо и кога протича този отрано приготвен преход. Трудността се състои в това, че отсъстват ориентири и в още по-голяма степен – критерии за това. Априори, една политическа територия става икономически съгласувана, когато бъде пресечена нашир и длъж от свръхактивността на пазарите, които в крайна сметка завладяват и оживяват ако не всичко, то поне съществен дял от глобалния обем на размяната. Също така има определено съотношение между производството, обхванато от стокообмена, и производството, което се потребява на място. Съществува дори определено равнище на глобално богатство и прагове, които се налага да се преодоляват. Но какви са тези препятствия? И главното – в кои моменти се появяват те?

Вътрешни митници

Традиционните обяснения придават прекомерно голямо значение на авторитарните мерки, които освобождават политическото пространство от вътрешните митници и пътните налози, които го раздробяват или като крайна мярка стесняват стокообмена в неговите граници. С отстраняването на тези препятствия националният пазар като че ли за първи път разбира своята ефективност. Не е ли това едно прекалено опростено обяснение?

Винаги изтъкваният пример е Англия, която действително много рано премахва своите вътрешни бариери[40]. Рано възникналата, още през 1290 г. централизирана мощ на английската монархия задължава концесионерите на пътища да ги поддържат в добро състояние и ограничава времето на техните концесии само на няколко години. По този начин преградите по пътя на стокооборота не изчезват изцяло, но отслабват до такава степен, при която стават почти незначителни. Обемистата история на английските цени, написана от Торалд Роджърс, трудно намира през последните столетия на Средновековието някакви единични и нямащи сериозно значение числа, които се отнасят до пътните такси[41]. Ели Хекшер[42] обяснява този процес не само с ранното могъщество на английските крале, но също така и с относително малката площ на Англия и още повече с „преобладаването на (свободни) морски комуникации", които се конкурират с вътрешните пътища и принизяват значението им. Както и да е било, чуждестранните пътешественици се удивяват винаги на едно и също; френският абат Куайе пише през 1749 г. на един свой приятел: „Забравих да ви кажа, когато описвах пътищата, че тук не ще забележиш нито кантар, нито събирач на пътна такса. Когато пристигнете на този остров, щателно ще ви претърсят в Дувър, след което можете да обиколите цяла Великобритания, без да сте подложен на никакви разпитвания. Ако това е отношението към чужденците, то това важи още повече за обикновените граждани. Митниците са изместени към външните граници на кралството. И там те проверяват веднъж и завинаги."[43] Същото това повтаря и един френски доклад от 1775 г: „При пристигането в Англия всички ваши вещи се проверяват една по една и тази първа проверка е и единствена в кралството."[44] През 1783 г. един испанец[45] признава, че „е голямо удоволствие за пътешестващия из Англия да не е подложен на митнически проверки в нито една част на кралството след първоначалната проверка при слизането от кораба. От своя страна аз не изпитах тази строгост, за която ми бяха говорили, че е обичайна при такива операции, нито при пристигането ми в Дувър, нито при заминаването ми от Харуик. Наистина митничарите имат усет за тези, които незаконно изнасят пари, и за

тези, които се мъчат да ги измамят, водени от своето любопитство." Но не на всички пътешественици им върви и не всички попадат на това добро отношение. Петийон, бъдещият революционен кмет на Париж, който минава митницата при Дувър на 28 октомври 1791 г., намира проверката „неприятна и изморителна; почти всички вещи се облагат с мито, особено книгите, ако са подвързани, златни и сребърни изделия, кожа, барут, музикални инструменти, гравюри. Наистина след направената проверка повече не ще се сблъскате с други такива във вътрешността на кралството."[46]

В това време минава почти година, докато Учредителното събрание премахне вътрешните френски митници, следвайки в случая общата тенденция сред европейските държави – митниците да се изместват към политическата граница и да се подкрепят с въоръжена стража, като по този начин образуват защитни кордони по протежението ѝ[47]. Но това са късно предприети мерки (в Австрия – през 1775 г., във Франция – през 1790 г., във Венеция – през 1794 г.[48]), а и не винаги са налагани веднага. В Испания решението за това е взето през 1717 г., но се налага правителството после да отстъпи, особено по въпроса, отнасящ се за баските провинции[49]. Във Франция от 1726 г. до Революцията са отменени повече от 4 хиляди пътни налози, но с относителен успех, ако се съди по безкрайния брой от вътрешни митници, затворени от Учредителното събрание от 1 декември 1790 г.[50]

Ако националният пазар се заражда от въвеждането на този нов ред, то национални пазари щеше да има на европейския континент едва в края на XVIII или в началото на XIX в. Но това явно е прекалено. При това дали е достатъчно да се отменят пътните налози, за да се активизира търговията? Когато Колбер през 1664 г. създава митническото обединение на Петте главни стопанства, чиято обща територия е била съпоставима – забележете! – с територията на Англия (вж. картата по-долу), от това не е последвало никакво незабавно ускорение на икономическия живот. Може би просто защото тогавашната конюнктура не предлага своите ефикасни услуги. Защото когато конюнктурата е благоприятна, икономиката се чувства прекрасно и може да преодолее всякакви препятствия. Ш. Кариер в труда си за марсилската търговия на едро е изчислил, че налозите за превоз по Рона, включвайки Лионската митница и митницата във Валанс, от които ние, историците, сме направили истински плашила (доверявайки се на жалбите на тогавашните хора), през XVIII в. са отчислявали само 350 хил. ливри от търговски превози за 100 мил. ливри, т.е. 0,35%[51]. Точно така е и на Лоара. Аз не твърдя, че таксите за превоз (те се запазват 80 до самия XIX в.) не са били препятствие, че не са принуждавали лодкаря да излезе от фарватера, за да доплава до контролния пункт, че не са

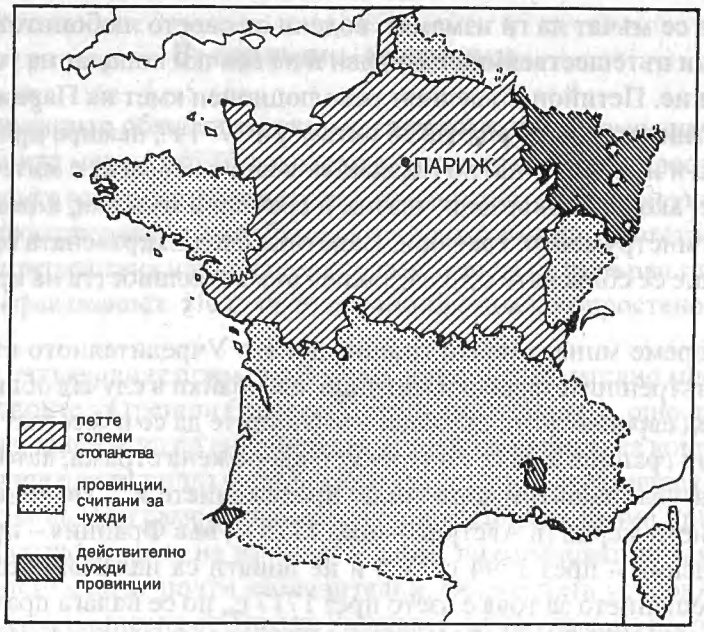

28. ТЕРИТОРИЯТА НА ПЕТТЕ ГОЛЕМИ СТОПАНСТВА

Из W. R. Shepherd, Historical Atlas, in J. M. Richardson, A Short history of France, 1974, p. 64.

създавали възможности за изнудване, злоупотреби, незаконни данъци и че не са били причина за забавяния в и без това бавното и трудно корабоплаване. Но ако се приеме, че потокът на превози по Лоара по обем е същият като този на превозите по Рона (обичайно смятан за по-голям), т.е. 100 млн. ливри, а сумата от платените такси е 187 150 ливри, то това означава, ако информацията ни е правилна, процент, равен на 0,187[52].

От друга страна, специалните разрешения (*acquits-a-caution*) позволяват безмитен транзитен превоз на товари по цяла Франция и ние разполагаме за това с многобройни примери, които са достатъчно ранни[53]. През декември 1673 г. английски търговци се оплакват, че след като са прекосили цяла Франция от Средиземно море до Кале, са искали да ги заставят да платят на последното пристанище по едно су на ливра[54]. А те какво са искали? Извън всяко съмнение – пълно освобождаване от мито. През 1719 г. товар от 1000 марсилски стоки е отправен към Сен Мало от господата Боз и Еон. Стоката се пломбира в Марсилия при излизането, а при „пристигането в Сен Мало ще се складира в транспортен склад, за да бъде изнесена в чужбина, без да се плаща каквото и да било мито“[55]. И такива

транзитни превози не представляват нищо в сравнение със свободното превозване на зърно, брашно и плодове, което е било освободено „от всякакви такси, включително и пътни", с кралски указ от 25 май 1763 г.[56], който, вярно, е отменен на 23 декември 1770 г... Да вземем също и постановлението на Държавния съвет от 28 октомври 1785 г.[57], за „забрана на територията на цяла Франция да се взима какъвто и да е пътен налог за превоз на каменни въглища, освен ако не е поименно упоменат в с обява или тарифа". Ето един немалък брой от примери за придвижване без пречки из страната, ощетяващи митниците, които важни особи – да вземем Вобан (1707 г.) – мечтаят да „отхвърлят към границите и да намалят значително техния брой"[58]. Колбер е работил за това и ако не е постигнал целта си още тогава, през 1664 г., то е заради съпротивата на интендантите, опасяващи се (и техните опасения не са безпочвени) да не би свободното обръщение на зърното да предизвика глад в кралството[59]. Опитът на Тюрго през 1776 г. се превръща в катастрофа във връзка с „Брашнената война". Десет години по-късно, през 1786 г., ако правителството, въпреки желанието си, не се заема просто да ликвидира пътните мита, то е защото „съгласно сметките" за такава операция ще е нужен (във връзка с обезщетяването на собствениците на пътни концесии) разход от 8–10 млн. ливри, който „при сегашното състояние финансите не биха понесли"[60]. На практика това число е доста умерено при съпоставянето му с фискалния мащаб на Франция и ако е точно, то това още веднъж потвърждава скромното равнище на пътните мита.

Всички тези детайли ни карат да мислим, че мозайката от митнически бариери сама по себе си не е решаваща за проблема, но представлява затруднение, което е свързано с всички проблеми на момента. Може би си струва да напомним като доказателство *a contrario* за английските *turnpikes*, пътища с такса за преминаване, които донякъде приличат на съвременните ни автостради и които Англия разрешава от 1663 г. с цел да насърчи строителството на нови пътища. По думите на една статия в „*Газет дьо Франс*" (24 декември 1762 г.): „пътната такса... (на такива преградени с бариери пътища) е достатъчно значителна, за да дава сума от три милиона фунта стерлинги годишно"[61]. Ние сме далече от такава такса с нашите данъчни мита по Лоара или Рона.

В крайна сметка оставаме с впечатлението, че за разпространението и укрепването на националния пазар решаващ е само икономическият ръст. А нали за Отто Хинце всичко имплицитно произтича от политиката – от обединението на Англия с Шотландия (1707 г.) и Ирландия (1801 г.), което като създава общ пазар на Британските острови, укрепва икономическото величие на цялото. Работата обаче не е толкова проста. Политическият фактор има несъмнено своето значение, но през 1771 г. Исаак де

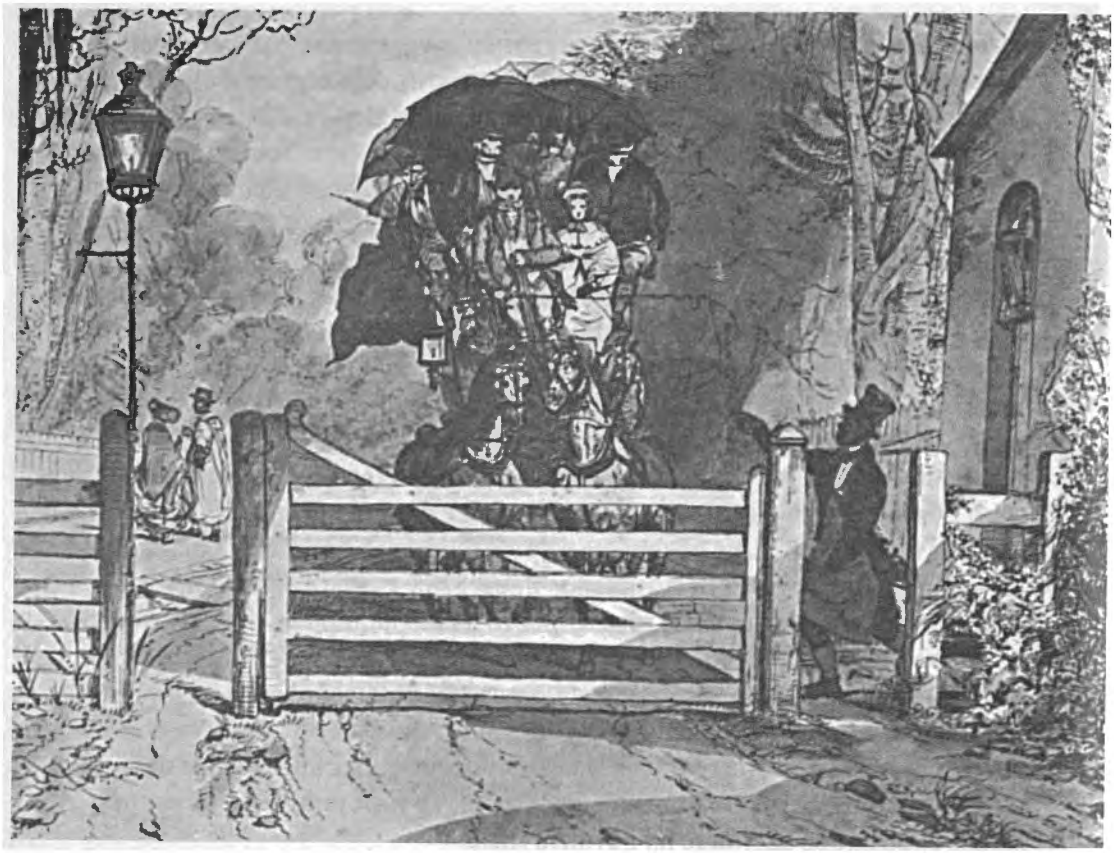

Гише за пътна такса по английски път: преди да отвори, пазачът настоява за заплащане. Щампа от Йожен Лами (1829). (Cliché B. N.)

Пинто задава въпроса: Действително ли Шотландия при присъединяването си към Англия ѝ носи изобилие от богатства? Би ли се обогатила Франция, ако би анексирала Савоя, добавя той?[62] Аргументът е неправилен в степента, в която е неправилно сравнението между Шотландия и Савоя. Но не е ли подобрената конюнктура през XVIII в., както ще видим в тази глава, тази, която дава тласък, която раздвижва британския комплекс и прави съюза с Шотландия добра сделка и за двете страни? Ако това не може да се каже за Ирландия, то е защото тя се намира по-скоро в положение на колония, а не на равностойна страна в този съюз.

Не са нужни априорни обяснения

И така, нека да се откажем от категоричните априорни определения като това, съгласно което почти пълната кохерентност (примерно съвпадането на движението на цените в разглежданото пространство) е непременно условие за всеки национален пазар. Ако продължим да се придържаме към този критерий, няма да ни се наложи да говорим повече за национален пазар във Франция. Пазарът на зърно, от фундаментално значение по това време за страната, както и навсякъде другаде в Европа, се дели най-малко на три зони: североизточна с ниски цени и техните подеми и спадове, подобни на зъби на пила; средиземноморска – с високи цени и умерени колебания; приатлантическа, повече или по малко завладяла вътрешни райони и имаща междинен характер[63]. И тогава нищо не се получава. Можем да заключим след Траян Стоянович, че „единствените европейски региони, където „нация" съвпада с националния пазар, са Англия и може би Обединените провинции". Но размерите на последните правят от тях най-големите „провинциални" пазари. И даже Британските острови може би нямат единен пазарен ритъм на зърното, доколкото има глад или недостиг на едно или друго място; все едно в Англия, в Шотландия или Ирландия.

На свой ред Мишел Морино е склонен към още по-големи ограничения. „Докато една нация не е затворена за външния свят, пише той, и вътрешно обединена в качеството на пазар, дали тя представлява първична единица, годна за оценка (разбирай оценка на националното счетоводство)? Регионалните различия, към които сегашната ситуация в Европа отново ни направи чувствителни, са съществували и през XVI, XVII и XVIII в. Вие бихте се поколебали да говорите за брутен национален продукт на Германия или Италия в тези отминали времена. Нали те са политически раздробени. А и поради това, че в икономически смисъл този продукт е безсъдържателен: Саксония живее по един начин в сравнение с Реймските епископства; Неаполитанското кралство, Папската държава, Тоскана и Венецианската република също живеят всеки по свой начин."[64]

Няма да отговаряме на тези доводи точка по точка (нима не е имало регионални различия в Англия между Корнуол, Уелс, Шотландия, Ирландия и даже между „планините" (*highlands*) и „равнините" (*lowlands*) навсякъде по територията на Британските острови, нима няма и сега навсякъде по света силно изразени различия между провинциите?). Ще отбележим само, че Вилхем Абел[65] винаги се е блазнил да определи БНП на Германия през XVI в.; че по мнението на Ото Щолц[66], специалист по история на митниците, с края на XVIII в. големите търговски пътища „създават определено единство" по цялата територия на империята; че Й.

Тадич[67] много настойчиво говори за национален пазар на турските Балкани от XVI в., намерил изражение в такива оживени и многолюдни панаири като Долянския край Струмица, недалеч от Дунав; че според Пиер Вилар сме свидетели „през втората половина на XVIII в. на образуването на истинския испански национален пазар в полза на активността на каталунците“[68]. Защо тогава да е абсурдно желанието да се разбере БНП на Испания при Карл IV? Що се отнася до понятието нация, „закрита за външния свят“, то то е много трудно да си го представим в епоха, в която контрабандата е била всеобщ и процъфтяващ занаят. Самата Англия от XVIII в. е зле охранявана от своите привидно съвършени граници, които с лекота ще бъдат преодолени през 1785 г. от контрабандата с чай. За същата Англия столетие по-рано, през 1698 г., се говори, че „след като е открита от всички страни, тя е много удобна за контрабанда, че всичко, веднъж проникнало в нея, вече е в безопасност“[69]. Именно по този начин копринатa, бархетът, водката, всякакви стоки, пристигнали главно от Франция, след като веднъж са преминали през лошо охраняваните пунктове по крайбрежието, спокойно могат да се предлагат на пазарите и на прекупвачите без страх от последващи проверки.

Във всеки случай ние не търсим „съвършения“ национален пазар, който не съществува даже и в днешни дни. Това, което търсим, е някакъв тип вътрешни механизми и взаимоотношения с обширния свят, което Карл Бюхер[70] назовава „териториално стопанство“ (*Territorialwirtschaft*) в противовес на градското стопанство (*Stadtwirtschaft*), на градската икономика, която разгледахме в предходните глави. Изобщо, една обемна икономика, широко разпростряла се в пространството, „териториализирана“, както понякога казват, и достатъчно съгласувана, за да е възможно правителството в по-малка или в по-голяма степен да я манипулира и моделира. Меркантилизмът е осъзнаване на възможността да се манипулира съвкупността от икономиките на всички страни, или което е същото – да се скъси вече започналото търсене на националния пазар.

Териториална икономика, градска икономика

Да се разбере в какво се състои различието в дълбочина между *Territorialwirtschaft* и *Stadtwirtschaft*, може само по отношение на проблемите, които поставя националният пазар.

Различие в дълбочина. Защото непосредствено видимите различия, различията в обема и пространствения обхват имат по-малко значение, отколкото изглежда. Несъмнено, почти без преувеличение може да се каже, че „територията“ – това е разгъната площ, а градът-държава е точката. Но започвайки с господстващата територия, както и с който и да е гос-

подстващ град, те обхващат зоната на външното и добавъчно пространство, които в случаите на Венеция или Амстердам, или Великобритания са чисто и просто свят-икономика. Вследствие на това и в две възтържествували форми на икономиката се наблюдава такова надхвърляне на собственото пространство, та размерите на последното на пръв поглед загубват своето значение като критерий за диференциация. Още повече че в такова надхвърляне двете системи си приличат една с друга. В Леванта Венеция се явява колониална държава както Холандия в Индонезия, както Англия в Индия. *Градовете и териториите* се закачват по един и същ начин за международната икономика, която е техен носител и която те също укрепват. Откъдето и да се погледне, средствата за господство и, как да се изразя, за *нормален живот*, за всекидневно съществуване са едни и същи: флот, армия, насилие, а ако е необходимо и хитрост, даже коварство, спомнете си Съвета на десетимата или – много по-късно – *Intelligence Service*. „Централните"[71] банки възникват във Венеция (1585), в Амстердам (1609), след това в Англия (1694) – тези централни банки, които според мнението на Чарлс Киндълбъргър[72] са били „последното средство" и които се явяват преди всичко инструмент на могъществото и световното господство: аз ти помагам, аз те спасявам, но те и поробвам. Империализмът, колониализмът са така стари, както и светът, и всяка подчертана доминация поражда капитализъм, както често съм споменавал, за да убедя в това читателя, както и самия себе си.

И така, ако настояваме на гледната точка на света-икономика, то да преминем от Венеция към Амстердам и от Амстердам към Англия означава да останем в рамките на едно и също движение, на една и съща съвкупна реалност. Каквото различава системата-нация от системата-град и даже ги противопоставя една на друга, това е тяхната структурна организация. Градът-държава избягва тежестта на т.нар. първичен сектор: Венеция, Генуа, Амстердам потребяват зърно, масло, сол, даже и месо и т.н., които им доставя външната търговия. Те получават отвън дървесина, суровини и даже голямо количество занаятчийски изделия, които използват. Тях малко ги интересува кой ги е произвел и дали са произведени по архаичен или съвременен начин. Достатъчно им е било да съберат тези стоки в края на веригата, там, където техните агенти или търговци складират тези продукти, предназначавайки ги за пазара на градовете-държави. Основната част на първичния сектор (ако не и цялата), необходима за тяхното съществуване и даже за техния разкош, в много случаи е била външна на градовете-държави и е работела за тях, без да им се налага да се безпокоят по повод на икономическите и социалните трудности на производството. Несъмнено тези градове не са осъзнавали напълно това предимство и са били загрижени по-скоро за обратната страна: безпокояли са се заради своята зависимост от вноса (въпреки че могъщест-

вото на парите в действителност я свежда до нула). И в действителност ние виждаме как всички господстващи градове полагат усилия да разширяват териториите си, своето земеделие и промишленост. Но какво земеделие и каква промишленост? От само себе си се разбира – най-богатите и най-доходните. Щом като се налага да се внася, ще внасяме. Във Флоренция – сицилианска пшеница, а в Тоскана ще започнем да засаждаме лозя и маслинови гори. По този начин градовете-държави от самото начало се оказват: а) с едно достатъчно „модерно" съотношение между градското и селското си население; б) със земеделие, което когато съществува, предпочита високодоходни култури и естествено е склонно към капиталистически инвестиции – неслучайно и не поради качествата на своите земи Холандия развива толкова рано „напреднал" селскостопански сектор; в) с промишленост, която изработва луксозни предмети и често процъфтява.

Градското стопанство (*Stadtwirtschaft*) отначало избягва такава земеделска икономика, която Даниъл Торнър определя като стадий, който следва да се премине преди каквото и да било ефективно развитие. И обратно. Териториалните държави, занимаващи се със своето бавно политическо и икономическо строителство, дълго време остават в застой в тази земеделска икономика, която е много трудно да се развива, както показват толкова много развиващи се страни в наше време. Политическото строителство на една обширна държава, особено ако се създава по военен път, както е било обикновено, предполага значителен бюджет, все по-често прибягване към данъка, а той изисква администрация, която на свой ред се нуждае от повече пари, от повече данъци... Но при 90% селско население успехът във фискалната сфера предполага държавата ефективно да контролира селското население и последното да се отдалечава от натуралното стопанство и да е готово да произвежда излишъци, които да продава на пазара и да храни града. И това е само първата крачка. Тъй като селското население трябва, но много по-късно, достатъчно да забогатее, за да увеличи търсенето на занаятчийски изделия и по този начин да позволи на занаятчиите да се прехранват. На формиращата се териториална държава предстои да направи твърде много неща, за да се включи незабавно в завоюването на крупните световни пазари. За да живее, за да свързва двата края, тя е длъжна да способства за комерсиализацията на земеделското и занаятчийското производство и да организира тежката си административна машина. За това отиват всичките ѝ живителни сили. Именно от тази гледна точка бих искал да разгледам историята на Франция на Шарл VII и Луи XI. Но тази история ни е така добре известна, че нейната доказателственост е притъпена в нашите очи. Но да вземем в такъв случай Московското княжество или даже изумителния пример, към който пак ще се върнем – на Делхийския султанат (предшественик на империята на Великите Моголи), който още от първата половина на XIV

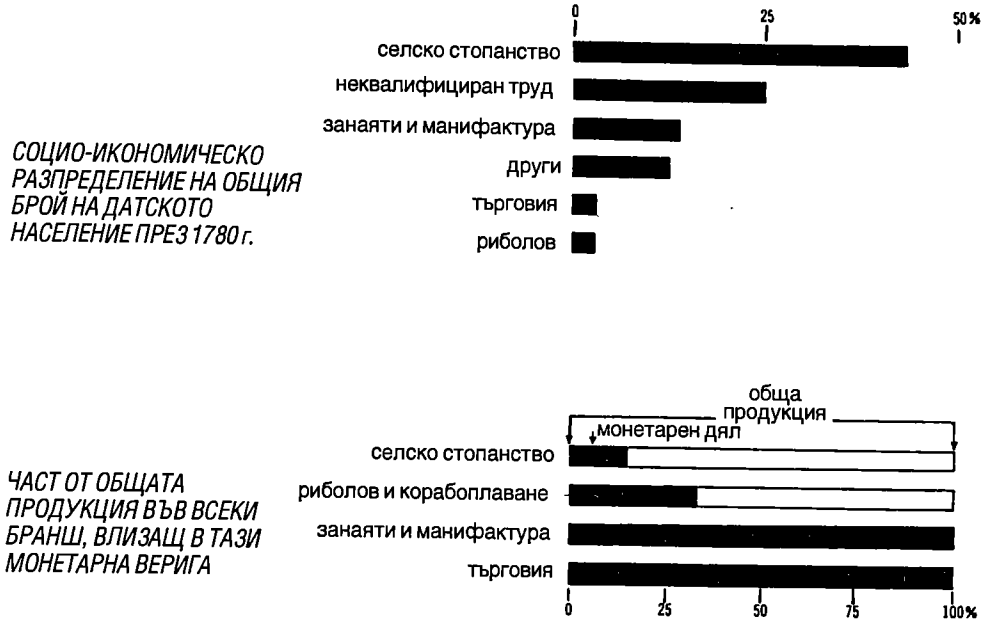

29. ИНДУСТРИЯ И ТЪРГОВИЯ ТЛАСКАТ КЪМ РАЗШИРЯВАНЕ НА МОНЕТАРНАТА ИКОНОМИКА

Преобладаващи и отдавна настанени в дейността на градовете, те обясняват безспорната водеща позиция на последните спрямо териториалните държави. По указанията на К. Гламан

в. способства за създаването на парична икономика на огромната територия, която владее. Това предполага и включването на пазари, а чрез тях и на експлоатация, но също така и стимулиране на селската икономика. Доходите на държавата толкова тясно са били свързани с успехите на земеделието, че султан Мохамед Туглук (1325–1351) заповядва строежа на кладенци, дава на селяните пари и семена и чрез администрацията си ги задължава да отглеждат по-продуктивни култури, например захарна тръстика[73].

При тези условия няма нищо чудно, че първите капиталистически успехи, първите блестящи завоевания на света-икономика са в актива на големите градове. И че на Лондон, национална столица, за сметка на това му е трябвало толкова време да догони Амстердам – по-свободен и погъвкав в действията си. Няма нищо удивително и в това, че веднъж съумяла да създаде трудното равновесие между земеделие, търговия, транспорт, промишленост, търсене и предлагане, което се изисква за завършването на всеки национален пазар, Англия в крайна сметка се оказва един

съперник, който неизмеримо превъзхожда малката Холандия. Която е безжалостно отстранена от каквито и да било домогвания за световно господство. А националният пазар, веднъж създаден, е добавка към могъществото. Чарлс Киндълбъргър[74] задава въпроса защо търговската революция, възвисила Холандия, не води до промишлена революция. Това е несъмнено поради факта (сред няколко други причини), че Холандия не е разполагала с истински национален пазар. Такъв отговор, както можете да си представите, трябва да се даде и на въпроса, който си задава Антонио Гарсиа-Бакеро Гонзалес[75] относно Испания през XVIII в., където въпреки ускорения ръст на колониалната търговия промишлената революция започва лошо с изключение на Каталуния. Не е ли проблемът в това, че в Испания националният пазар е още незавършен, лошо свързан в своите части и обхванат от явна инерция?

ДА ПРЕСМЕТНЕШ И ИЗМЕРИШ

Именно това ни е нужно, за да измерим *глобално* формираните или още формиращите се национални икономики. Да отбележим тежестта им в едни или други моменти: дали растат или са в спад. Да сравним тяхното относително равнище в даден период. Това означава на свой ред да възобновим внушителното количество от стари изследвания, много по-ранни от класическите отчети на Лавоазие (1791 г.). Още Уилям Пети[76] (1648–1687) се опитва да сравни Обединените провинции и Франция: тяхното население е в съотношение 1:13, площта на обработваемата земя 1:81, а богатството 1:3. Грегъри Кинг (1648–1712)[77] също пробва да сравни едни с други страните от тройката, която господства в неговата епоха: Холандия, Англия и Франция. Но към делото може да привлечем и десетки други добри „сметачи" – от Вобан до Исаак де Пинто и до самия Тюрго. Текстът на Боагилбер (1648–1714), твърде песимистичен наистина (но Франция през 1696 г. не се явява радостно или утешително зрелище), поразява със съвременното си звучене: „...понеже, без да говорим какво е могло да бъде, пише той, а само за това, което е станало, би могло да се твърди, че продуктът [националният продукт на Франция] днес е с петстотин или шестстотин милиона по-малко в сумата на годишния й доход, отколкото е бил преди 40 години, дали в капитали или промишленост. Че злото, т.е. намаляването, се увеличава с всеки ден, тъй като същите тези причини се запазват и даже се увеличават, при което не можем да виним доходите на краля, които никога не са се увеличавали с толкова малко от 1660 г., те са се увеличили примерно само с 1/3, когато в продължение на 200 години са се увеличавали неизменно поне с 2 пъти на всеки трийсет години."[78] Виждате, че текстът е възхитителен. Така както

и 11-те „линии“ (от земята до рудниците), по които Исаак де Пинто[79] разпределя масата на националния продукт на Англия – едно разпределение, което без особени отклонения се приближава до „разчетите“ на националното счетоводство в наши дни.

Съществува ли възможност да погледнем към миналото от „гледната точка на глобалните количества“[80], към което са ни привикнали разчетите на националното счетоводство, започнало през 1924 г.[81], чрез тези стари изследвания за националното *богатство* и чрез оскъдните данни, с които разполагаме? Тази разчети, както от само себе си се разбира, имат своите недостатъци, но в дадения случай са единственият метод (и тук е прав Пол Берош[82]), позволяващ да обхванем, по примера на съвременните икономики (а аз добавям, и на старите), жизненоважния проблем за *ръста*.

Аз даже съм склонен да се съглася с Жан Марчевски[83], предполагащ, че националното счетоводство не е само техника, а само по себе си е и наука и като се слее с политическата икономия, ще я направи експериментална наука.

При все това обаче читателят не трябва да се заблуждава относно моите намерения. Аз не правя първите крачки в една икономическа теория, която би станала революционна. Желая единствено след като уточним някои понятия за националното счетоводство, полезни за историка, да се върнем към обикновените сметки, което единствено ни позволяват мащабът на тази книга и документите, с които разполагаме. Да се сдобием с ред от величини, да се опитаме да намерим съотношенията и коефициентите, вероятните, ако не сигурни *мултипликатори*, да набележим подходите към огромни и все още незапочнати изследвания, които рискуват скоро и да не бъдат започнати. Този вероятен ред величини ще ни позволи в крайна сметка да предположим възможностите на счетоводството със задна дата.

Три променливи и три величини

Първата – *патримониатът*, подложен на бавни промени. Втората – *националният доход*, един поток. Третата – *доходът на глава от населението* (*pro capite* или както някои казват *per capita*), едно съотношение.

Патримониатът е глобалното богатство, сумата от резерви, натрупани от дадена национална икономика, масата от капитали, които се намесват или могат да се намесят в процеса на производство на това богатство. Това понятие, някога очаровало „аритметиците“[84], днес е най-малко употребявано от всички! Още не съществува „национално счетоводство за патримониата“, беше ми писал един икономист[85] в отговор на мой

въпрос, „което прави, добавя той, нашата счетоводна наука несъвършена и куца с двата крака при този тип изследвания“. Разбира се, този израз е огорчителен за историка, който се опитва да определи ролята на натрупания капитал за икономическия ръст и констатира неговата ефективност или неспособността му сам да тласка икономиката напред, когато е налице стремеж да се инвестира; или закъснението му да се мобилизира навреме за действия, определящи бъдещето, сякаш се намира под знака на инерцията и рутината. Промишлената революция в Англия до голяма степен се заражда в покрайнините на крупния капитал, далече от Лондон.

Аз посочих вече значението на съотношението между националния доход и наличните запаси на капитал[86]. Саймън Кузнец[87] предполага, че съотношението е на равнище от 7:1 до 3:1, т.е., че една стара икономика се забавя със седем нормални трудови години, за да гарантира процеса на производство, като това съотношение ще намалява колкото повече се приближаваме към настоящето. По този начин капиталът би увеличил своята ефективност, което е повече от правдоподобно, разбира се, когато единственият разглеждан аспект е неговата икономическа ефективност.

Националният доход е на пръв поглед просто понятие. Нима всичко в националното счетоводство не се свежда до това, да „се сравни икономиката на нацията с икономиката на едно огромно предприятие“[88]? Но тази простота някога е била обект на много „схоластически“ спорове и словесни „дуели“ между специалистите[89]. Тези спорове затихват с времето, а дефинициите, които днес ни се предлагат (безусловно привидно по-ясни, отколкото в действителност), много си приличат една с друга, независимо дали ще изберем простата формула на Саймън Кузнец (1941 г.): „нетната стойност на всички икономически блага, произведени от една „нация“ за една година“[90], или по-сложната формулировка на И. Бернар и Ж.-К. Коли: „съвкупност, представляваща сбор от национални ресурси, блага и услуги, създадени за определен период“[91]. Главното е да си даваме сметка за това, че националният доход, както казва Клод Вимон[92], може да се разглежда през три „призми“: *производство*, *доходи* на частните лица и държавата и *разходи*. Пред нас се оказват не един, а най-малко три агрегата, между които трябва да избираме, а само ако се замислим, числото на различните агрегати се увеличава в зависимост от това дали ще отхвърлим или не масата от данъци, дали ще отхвърлим или не постоянния износ на капитал в процеса на производството, ще направим ли разчети в началото на производството (по факторни загуби) или по пазарна цена (която включва и данъците)... И така, препоръчвам на историците, които влизат в този лабиринт, да се обърнат към опростяващата нещата статия на Пол Берош[93], която учи как да преминем от един агрегат към друг, като го намаляваме или увеличаваме в зависимост от обстоятелствата на 2, 5 или 10%.

Трябва да запомним три ключови равенства: А. брутният национален продукт (БНП) е равен на нетния национален продукт (ННП) плюс данъците, плюс сумите за изхабяване на капитала; Б. ННП е равен на нетния национален доход (ННД); В. ННД е равен на потреблението плюс спестяванията.

Пред историка, захванал се с изследване от такъв род, има най-малко три пътя: да тръгне или от потреблението, или от дохода, или от производството. Но да бъдем благоразумни. Тези агрегати, с които боравим без угризения на съвестта, днес имат 10 или даже 20% грешка, а когато става въпрос за икономиките в миналото, тази грешка е най-малко 30%. По силата на това никаква точност не е възможна. Ние сме принудени да прилагаме големи вариации и прибавки. Впрочем историците са приели правилото, добро или глупаво, да говорят за БНП, без да го отличават от нетния продукт. А и за какво? В *нашия* хоризонт националният доход или националния продукт (брутен или нетен) се сливат. За дадена икономика в дадена епоха можем да намерим само най-ниското ниво на богатство, приблизителна цифра, която представлява интерес само ако се съпостави с величината на други икономики.

Националният доход на *глава от населението* е съотношение: в числителя – БНП, в знаменателя – числеността на населението. Ако производството нараства по-бързо, отколкото населението, националният доход на глава от населението се увеличава. В противен случай – намалява. Или трети вариант – при отношение, в което не се променя, той стагнира. За желаещия да измери икономическия ръст този доход е ключов коефициент, който определя средното равнище на живот на масата от населението и измененията в това равнище. Достатъчно дълго историците са се мъчили да си създадат представа за него чрез движението на цените и реалната заплата или по измененията в „потребителската кошница" на домакинствата. Равносметката на тези опити се представя в диаграмите на Ж. Фурастие, П. Грандами и В. Абел (вж. том 1 от книгата) и диаграмите на Ф. Браун и Ш. Хопкинс (вж. по-долу). Те хвърлят светлина ако не върху точното ниво на дохода на глава от населението, то поне върху тенденциите в неговото изменение. Отдавна се приема, че най-ниската заплата, заплатата на нямащия равен на себе си в историческите изследвания „агент", какъвто се явява помощник-зидарят, общият работник (един добре известен нам персонаж), като цяло следва колебанията на средното жизнено равнище. Това показва Пол Берош[94] в една неотдавнашна статия, която има наистина революционно значение. На практика, ако заплатата на чернoработника, минималната работна заплата (*salaire-plancher*), сходна с нашата днешна *SMIG**, ни е напълно известна (т.е. ако знаем

---

* *Минимална заплата във Франция. – Бел. прев.*

възнаграждението му за един или няколко работни дни, а именно така стоят нещата в 99% от случаите), то, както посочва Пол Берош, приложено към европейския XIX в., който той *статистически* е изследвал, е достатъчно тя да се умножи по 169, за да получим величината на националния доход на глава от населението. При един структурален подход това означава откриване на корелация, която има мощен обяснителен смисъл. Този неочакван, будещ недоверие на пръв поглед коефициент е изведен не по теоретичен, а по практически път въз основа на разчети, почерпани от обилните статистически данни за миналото столетие.

Този коефициент е достатъчно добре установен за европейския XIX в. От екскурса в икономиката на Англия през 1688 и 1770–1778 г. Пол Берош[95] заключава, този път малко прибързано, че в епохата на Грегъри Кинг, през 1688 г., корелацията би представлявала примерно 160, а през 1770–1778 г. би била приблизително 260. Оттук той още по-прибързано прави следния извод: „съвкупността от пресметнатите данни ни позволява да постулираме, че приемането на един среден *коефициент* от порядъка на 200 трябва да ни даде приемлив подход в рамките на европейските общества от XVI, XVII и XVIII в.“ Аз не съм толкова сигурен в това колкото него и от установеното от него бих приел, че упоменатият погоре коефициент показва тенденция към нарастване. Което би означавало, че доходът на глава от населението проявява тенденция към относително нарастване.

Във Венеция, където през 1534 г. един работник в Арсенала заработва по 22 солдо на ден (24 през лятото, 20 през зимата)[96], предложената величина на корелацията 200 би дала доход на глава от населението от 4400 солдо, т.е. 35 дуката, една четвърт част от годишната заплата на занаятчията от цеха за преработка на вълна (*Arte della Lana*), или 148 дуката. Разбира се, във Венеция този занаятчия е привилегирован, но въпреки това цифрата от 35 дуката ми се струва занижена. Ако я приемем, ще стигнем до БНП на Венеция от 7 млн. дуката (на 200 хил. жители)[97]. Други разчети, резултатите от които се сториха на специалистите по Венеция прекалено занижени, ме принудиха от своя страна да оценя този БНП примерно на 7,4 млн. дуката[98]. Едно не толкова лошо съвпадение.

Друг пример: през 1525 г. дневната заработка на един черноработник от Орлеан е 2 су и 7 дение[99]. Ако приложим същата величина на коефициента 200 (на база на население 15 млн. човека), ще получим размер на националния доход, значително превишаващ този, който се приема за максимум по схемата на Франк Спунър. Следователно съотношението 200:1, вероятно занижено за Венеция, се оказва в същото време твърде високо за Орлеан.

Последен пример. През 1707 г. Вобан в своя *Проект за кралски деся-*

тък избира за средна „работна заплата“ заплатата на тъкача, който се труди средно 180 дни в годината и получава примерно 12 су на ден, т.е. има доход от 108 ливри годишно[100]. Разчетеният на базата на тази заработка доход на глава от населението би представлявал (12 су X 200) 2400 су или 120 ливри. И в този случай начинът на живот на тъкача, както и следва, би се оказал малко по-ниско от средното равнище (108–120 ливри). Брутният национален продукт на Франция, ако изходим от 19 млн. жители, би представлявал около 2280 млн. ливри. А това е почти толкова, колкото и резултатът, получен от Шарл Дюто въз основа на оценката по сектори на Вобан[101]. Този път съотношението 200:1 и за 1707 г. е приемливо.

Разбира се, би трябвало да се направят стотици проверовъчни разчети, аналогични на предходните, за да намерим в тях, ако е възможно, някаква увереност. Поначало такива действия биха били лесни. Разполагаме с безброй данни. Така Шарл Дюто задава въпроса дали се е увеличавал или не, с течение на годините, реалният бюджет на френската монархия[102]. Като цяло той се опитва да изчисли тези бюджети в „текущи цени“ в ливри. Следователно трябва да изчисли цените в различните епохи. Изборът на тези цени е забавен (друг е въпросът дали те са показателни): козлета, кокошки, гъски, телета, свине, зайци... Сред тези характерни според него цени той обръща внимание на дневната надница на черноработника (*manoeuvre de bras*). Тя е през 1508 г. в Оверн 6 дение, в Шампан по това време – 1 су... После той търси съответствия между тези цени и цените през 1735 г., при управлението на Луи XV. Дневната заплата на черноработника тогава се вдига до 12 су през лятото и се равнява на 6 су през зимата. В такъв случай къде би ни отвел коефициентът 200? Очевидно той съвсем не е подходящ за XVI в., като изключим най-развитите страни.

Както и да е, изследването на Пол Берош придава стойност на безбройните изолирани едно от друго числа на работната заплата, които и до днес не се приемат в разчетите. Това ни позволява да сравняваме. Това даже, ако не греша, придава ново значение на неизчерпания докрай въпрос за количеството на работните и празничните дни, за неработните дни при Стария режим, и ни заставя отново да се задълбочим в неблагодарната гора на историята на заплатата за наемен труд. Каква е била на практика заплатата през XVIII в.? И не трябва ли от самото начало да я съпоставяме не с живота на индивида, а с разходната част от семейния бюджет? Това е цяла програма, която ни предстои да изпълним.

Три двусмислени понятия

Ние определихме средствата, оръдията. Би следвало да определим и понятията. Смисъл на такава дискусия придават най-малко три понятия: ръст, развитие, прогрес. В нашия език при първите две се наблюдава тенденция за взаимозаменяемост, например: *growth – development, Wachstum – Entwicklung* (при това последният термин, употребяван от Й. Шумпетер[103], клони към изчезване). В италианския език има практически само една дума – *sviluppo*; двете испански думи *cresimiento* и *desarollo* почти не се различават, ако изключим езика на икономистите от Латинска Америка, които се чувстват длъжни, по думите на Гулд, да различават структурното развитие (*desarollo*) и ръста (*crecimiento*), имайки предвид на първо място растежа на дохода на глава от населението[104]. На практика, за да се планира без прекален риск бърза икономическа модернизация, е необходимо да се прави разлика между тези два вида, които невинаги вървят ръка за ръка: тези, които засягат БНП, и тези, които се отнасят за дохода на глава от населението. Ако следя съвкупния БНП, то това се отнася за „развитието", а ако се концентрирам върху БНП на глава от населението, по-скоро следвам оста на „ръста".

Следователно в съвременния свят има икономики, при които тези два типа движение съвпадат, да кажем на Запад, където тенденцията е да се използва само една дума. И други, където, напротив, тези движения се различават или даже пребивават в противоречие. Що се отнася до историка, той се оказва в още по-сложна ситуация. Пред него стои въпросът за ръста, но също така има и случаи на спад; примери за развитие (XIII, XVI, XVIII в.), но също така и на стагнация и движение назад (XIV, XVII в.). В Европа от XIV в. се наблюдава регресия от страна на отколешните градски и социални структури, временен застой в развитието на докапиталистическите структури. В същото време сме свидетели на огромен ръст на дохода на глава от населението: никога западният човек не е ял толкова много хляб и месо, колкото през XV в.[105]

Като че ли тези противоречия са недостатъчни. Така в съперничеството за Европа Португалия от XVIII в., в която няма структурни новости, но в чиято полза се разширява експлоатацията на Бразилия, се ползва от един доход на глава от населението, който безспорно превишава този във Франция. И португалският крал е бил вероятно най-богатият владетел в Европа. При тази Португалия не може да се говори нито за развитие, нито за упадък; не повече, отколкото за днешен Кувейт, имащ най-висок доход в света на глава от населението.

За съжаление в тази дискусия почти напълно се забравя думата „прогрес". Тя има почти същото значение като „развитие" и за нас, историците, би било удобно да различаваме „неутрален" прогрес (т.е. без да се

разрушават съществуващите структури) и „не-неутрален" прогрес, чийто натиск заставя да се пукат рамките, в които той се разгръща[106]. Така че може ли да твърдим, без да се опираме на семантични тънкости, че развитието – това е един „не-неутрален" прогрес? И да обозначим като неутрален прогрес този приток на богатство, който донася нефтът на Кувейт? Или на Португалия – златото на Бразилия.

Редове на величини и корелации

Както показва колоквиумът в Прато през 1974 г.[107], много историци проявяват скептицизъм, ако не и враждебност по отношение на ретроспективната национална отчетност. Ние разполагаме само с ненадеждни и лошо групирани числа. Днес изчисляващият би ги отхвърлил, защото разполага с други. За съжаление, не така стоят нещата в нашия случай. И все пак, ако ретроспективно количествата се представят не като серия, остава възможността да се търсят корелации между тези количества и да се преминава от една величина към друга, крачка по крачка да се реконструират техните съвкупности и на тези основания да се разчитат следващите. Да се действа по начина, по който действа Ернст Вагеман в малката си, но толкова любопитна и всъщност малко четена книга *„Числото като детектив"*[108]. Естествено детективът не е числото, а този, който оперира с него. Изобщо, колкото е възможно по-скоро да разполагаме дори и с един ред величини – целта на това е да направим от едната опорна точка за другите, за да могат тези величини по някакъв начин да се потвърждават и проверяват взаимно. Нима това не би било съотношение, при което почти не възникват спорове? И така, числото на числеността на населението до XIX в. ни позволява да определим съотношението между градското и селското население: от тази гледна точка Холандия поставя рекорд – 50% от едната и 50% от другата страна[109]. За Англия по това време броят на градското население е бил, вън от съмнение, 30% от общата численост на населението[110], а във Франция: 15–17 %[111]. Тези числа сами по себе си са фактически индикатори за цялото.

Интересно би било да размислим над гъстотата на населението – тема, на която се отделя малко внимание. Графиката, която изчислява за 1939 г. Ернст Вагеман[112], не е *ipso facto* валидна за всички периоди, каквото и да е мислил нейният автор. Ако при все това я цитирам, то е защото тя съдържа в себе си вероятна истина, а именно тази, че са съществували граници на плътност, които са определяли благоприятните или неблагоприятните периоди. Благоприятната или неблагоприятната демографска плътност оказва влияние върху доиндустриалните икономики или общества, както оказва влияние и върху днешните развиващи се страни. Зрелостта на един или друг национален пазар или неговата възможна дезор-

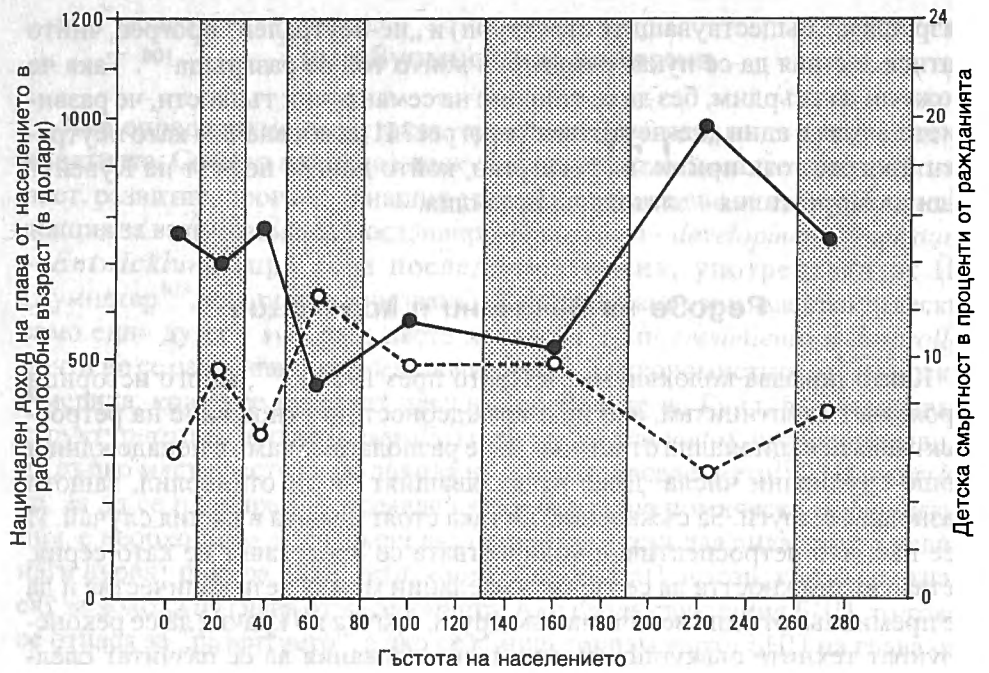

30. „ПРАГОВЕТЕ" НА ЕРНСТ ВАГЕМАН

Тази графика (изготвена от Ф. Бродел, in Annales E.S.C., 1960, p. 501, по данни от Е. Вагеман, Econotnia tnundial, 1952, I, pp. 59 и 62) сочи процентите на гъстота, едни от които неизменно са благотворни (белите колони), други – зловредни (сивите колони), независимо от разглежданите страни. И това – в съответствие със статистиките в трийсетина държави през 1939 г. Използвани са три числа: това на гъстотата на населението, на доходите на глава от трудоспособното население (черната точка) и процентът на детската смъртност (бялата точка). Преминавайки от пространството към времето, Вагеман заключава малко прибързано, че нараствайки, населението минава последователно от благоприятен към неблагоприятен период всеки път, когато прекрачи някой от праговете в схемата

ганизация отчасти са и нейно следствие. Следователно не винаги нарастването на населението оказва това прогресивно и конструктивно влияние, което често му приписват. По-вярно е да се каже, че то оказва такова въздействие само за определено време, но всичко се обръща, когато се пресече определена граница. Трудността се състои в това, че по мое мнение тази граница се изменя в зависимост от технологията на пазара и производството, в зависимост от обема и естеството на стокообмена.

Би било полезно да видим как се разпределя работоспособното население между различните сектори на икономиката[113]. Такова разпределение може да се проследи за Обединените провинции през 1662 г.[114], за Англия – около 1688 г.[115], за Франция – около 1758 г.[116], за Дания –

около 1783 г.[117]... От 43 млн. фунта стерлинги, на които Грегъри Кинг оценява националния продукт на Англия (1688 г.), селското стопанство представлява повече от 20 млн., промишлеността – малко по-малко от 10 млн., а търговията – малко повече от 5 млн. Това не са пропорциите, предлагани от модела на Кене[118] (селското стопанство – 5 милиарда ливри, сечени в Тур, промишлеността и търговията – 2 милиарда). Франция на Луи XV е била по-заета в селското стопанство, отколкото Англия. Според Вилхелм Абел[119], който се опитва да направи приблизителни пресмятания в съответствие с модела на Кене, Германия през XVI в., преди опустошителната Трийсетгодишна война, е била многократно по-ангажирана в селското стопанство, отколкото Франция през XVIII в.

Съотношението между селскостопанския и промишления продукт (С/П) повсеместно, но бавно се изменя в полза на промишлеността. В Англия последният превишава селскостопанския продукт чак през 1811–1821 г.[120] Във Франция – не по-рано от 1885 г., малко по-рано в Германия – 1865 г.[121] и САЩ (1869 г.)[122]. Като се позовах на един не много достоверен отчет, отнасящ се до цялото Средиземноморие през XVI в.[123], предложих формулата С=5П. Едно съотношение, което може би е приемливо за цяла Европа от това столетие. Ако това е така, то ще видим какъв е пътят, който предстои да измине Европа.

Друга корелация: съотношението между собственост (национално богатство) и национален продукт. Кейнс е склонен да смята, че натрупаните капитали по негово време са равни на три или четири пъти повече от размера на националния продукт. В действителност съотношението 3:1 или 4:1 е установено от Голдман и Голдсмит[124] за САЩ през XIX в. За днешните развиващи се страни тези числа варират от 5:1 до 3:1. По данни на Саймън Кузнец[125] за икономиките в миналото съотношението трябва да е варирало между 3:1 и 7:1. На практика за тези цели е трудно да се използват пресмятанията на Грегъри Кинг. За него английското национално богатство към 1688г. е някъде около 650 млн. фунта стерлинги, като приходите от земята са 234 млн., от работна сила – 330 млн., а остатъкът от 86 млн. се дели между добитъка (25 млн.), скъпоценните метали (28 млн.) и „други“ (33 млн.). Ако от общата сума извадим труда, получаваме число 320 млн. фунта при национален продукт от 43,4 млн. фунта, т.е. съотношение примерно 7:1.

Алис Хансън Джонс[126] ползва тези вероятни коефициенти, за да изчисли дохода на глава от населението в някои американски „колонии“ през 1774 г. след изследване, което ѝ позволява да пресметне националното богатство на тези колонии. Тя получава една величина на дохода на глава от населението от 200 (при съотношение 1:5) до 335 $ (при съотношение 1:3). Оттук тя заключава, че в навечерието на своята независимост САЩ са имали по-висок жизнен стандарт в сравнение с европейските страни. Ако това заключение е вярно, то то определено не е лишено от значение.

Държавен дълг и БНП

В сферата на публичните финанси, където има много числови данни, може да се открият корелации: те представляват първоначалните рамки за всяка възможна реконструкция на националното счетоводство.

Така налице е съотношение между държавния дълг (известно е каква роля му предстои да изиграе в Англия през XVIII в.) и БНП[127]. Дългът може да достига двоен размер на сумата на националния доход и да не поставя под заплаха плащанията по него. В този смисъл стабилността на английските финанси е доказана, доколкото и при най-критичната конюнктура, например през 1783 или през 1801 г. държавният дълг нито веднъж не надвишава двойно БНП. Критичната граница не е премината нито веднъж.

Да предположим, че това е златно правило. Въпреки това Франция не се оказва застрашена, когато на 13 януари 1561 г. при всеобща тревога канцлерът Мишел дьо л'Опитал признава за съществуването на дълг от 43 млн. ливри[128]. Този дълг превишава четворно държавния бюджет, докато БНП вероятно е равен минимум на 200 млн. ливри. Точно по същия начин никаква заплаха няма и за Австрия на Мария Терезия след войната за австрийското наследство (1748 г.). Доходът на държавата достига 40 млн. форинта, а дългът е значителен – 280 млн., но БНП по това време би трябвало да е около 500–600 млн. форинта. Ако става въпрос само за 200 млн., тежестта на дълга *по принцип* би била поносима. Наистина Седемгодишната война отваря първата финансова пропаст за Мария Терезия и я заставя да се откаже от всякаква войнствена политика. На нея даже ѝ се удава да подобри състоянието на финансите си, като свежда лихвата по държавния дълг на 4%[129].

В действителност затрудненията, предизвикани от държавния дълг, зависят също така, и то в немалка степен, както от управлението на финансите, така и от общественото доверие. Държавният дълг във Франция през 1789 г. не е превишавал възможностите на нацията (3 млрд. дълг и примерно 2 млрд. ливри БНП). Всичко е било или трябва да е било наред. Но Франция води финансова политика, която не е нито последователна, нито ефективна. Тя е далеч от английската ловкост в тази сфера. И Франция се оказва пред финансова криза, усилена от политическата, а не просто пред лицето на бедността.

Други съотношения

Ще се спрем на тези, които свързват паричната маса, националното богатство, националния доход и държавния бюджет.

Грегъри Кинг[130] изчислява обръщението на масата от благороден метал в страната си на 28 млн.фунта стерлинги при размер на националното богатство 320 млн. – т.е. на 11,42%. Ако приемем *приблизително* съотношение 1:10, то Франция на Луи XVI, която разполага с монетни запаси от 1–1,2 млрд. ливри, сечени в Тур (цифра, която е доста занижена по мое мнение), навярно има национално богатство, състоящо се най-малко от 10–12 млрд. Може също така да сравним паричните запаси на Англия през 1688 г. с нейния БНП (а не само с националното ѝ богатство), но съпоставката с паричното обръщение няма да ни отведе далеч. На практика това обръщение се оценява или пресмята от очевидците само от време на време: ние разполагаме само с едно число на столетие, пък и то не винаги.

Бюджетът, обратно, обикновено е известен за всяка година. Чрез него отново влизаме в живителния поток на *серийните документи*. Откъдето идва и заглавието на програмата за колоквизма в Прато през 1976 г.: *„Държавните финанси и брутния национален продукт"*. Дори този колоквиум да не е внесъл някакъв ред, то той разчисти терена. В *доиндустриалните икономики* частното от разделянето на БНП на сумата на бюджета обикновено се колебае между 10 и 20: 20 е най-ниският коефициент, 5% от националния продукт (най-доброто за данъкоплатеца); 10 е най-високият коефициент (10%), предизвикващ не само обичайния ропот. Вобан, на когото принадлежи модерната концепция за данъците (*Проект за кралски десятък* предлага да се премахнат всички съществуващи данъци, преки и косвени. Да се премахнат и провинциалните митници, а след това да се заменят с данък „над всичко, което носи доход, (от който) никой няма да се изплъзне", тогава всеки ще плаща „в съответствие с доходите си"[131]), предполага, че никога не трябва да се достига равнището от 10%. Вобан аргументира това, като разглежда дохода на французите сектор по сектор и пресмята какви приходи ще донесе предложения от него данък, който той предлага да се променя в зависимост от доходите на облаганите социални слоеве. Така стига до заключението, че 10% брутен доход би превишил най-големия военен бюджет, с който е разполагала Франция до този момент, т.е. 160 млн. ливри.

Но през XVIII в. обстоятелствата се променят. Случаят с данъка, изчислен за Англия и Франция, започвайки от 1715 г., е представен в блестящата статия на П. Матиас и П. О'Брайън[132]. За съжаление числата, предложени от тях, не съответстват напълно на числата на Вобан, защото се

отнасят само за физическия продукт (селското стопанство и промишлеността), докато числата на Вобан прибавят към него и доходите от градска недвижима собственост, мелниците, всички частни и държавни услуги (прислуга, кралска администрация, свободни професии, транспорт, търговия...). Не по-малко интересно е да се сравни фискалният натиск с физическия продукт в Англия и Франция. Във Франция от 1715 до 1800 г. процентът почти постоянно е по-висок от 10 (11% през 1715 г., 17% през 1735 г., но 9 и 10% за 1770 и 1775 г., и 10% през 1803 г.). В Англия тежестта на данъците е изключително висока: 17% за 1715 г., 18% за 1750 г., 24% за 1800 г., по времето на Наполеоновите войни. През 1850 г. тази тежест е намалена до 10%.

Очевидно е, че степента на фискалното напрежение винаги е била показателен индикатор, тъй като варира в зависимост от страната и епохата и дори във връзка с войните. Ето един възможен метод: да изходим, за да опростим проблема и да стигнем до хипотеза, от обичайната граница между 5 и 10%. Ако обемът на постъпленията на Сеньорията на републиката на свети Марко през 1588 г. е 1 131 542 дуката[133], то венецианският национален продукт трябва да се колебае между 11 и 22 млн. дуката. Ако за 1779 г. царските доходи (когато руската икономика е от стар тип) достигат 25–30 млн.рубли[134], то цифрата на националния продукт трябва да е между 125 и 300 млн.

„Ножицата" е огромна. Но колкото по-скоро я установим, проверката по пътя на съпоставянето ще ни позволи да оценим наличието на поголямо или по-малко силно фискално напрежение. В случая с Венеция от края на XVI в., както и при другите икономики от градски тип, фискалният натиск действително надхвърля обичайния за териториалната държава. По това време тя принципно се намира на най-ниското равнище от 5%, следователно Венеция видимо удря тавана с 10-те си процента. На практика пресмятането на нейния БНП, който се опитах да изведа по различни пътища, изхождайки от заплатите на занаятчиите от производството на коприна (*Arte della Lana*) и черноработниците от Арсенала[135], навеждат на число значително по-малко от 11 млн. дуката – между 7 и 7,7 млн. – т.е. показват едно огромно за времето си фискално бреме от 14–16%.

Важно е да се установи дали освен в случая с Венеция градските икономики демонстрират най-високо равнище на фискално напрежение – реалност, за която без несъмнени доказателства говори Люсиен Февр, имайки предвид Мец в годината на присъединяването му към Франция (1552)[136]. Достигат ли градовете-държави през XVI в. тази опасна фискална граница, след която икономиката на Стария ред рискува да се самоунищожи? Съществува ли допълнително обяснение за разстройването на икономиката, водена от града, включително и икономиката на Амстердам от XVIII в.?

Днешните икономики се оказват способни да понесат фантастично увеличение на държавните вземания. И действително, през 1974 г. такива вземания представляват за Франция и ФРГ 38% от БНП, за Англия – 36%, за САЩ – 33 (през 1975), за Италия – 32%, за Япония – 22% от БНП[137]. Такъв ръст на фискално облагане е сравнително скорошно явление, но то от година на година се засилва вследствие едновременно на ролята на държавата покровител и на използването на фискален натиск като антиинфлационен инструмент, способен да намали потреблението. Доколко инфлацията се забавя от това? В крайна сметка инакомислещите икономисти[138] приписват на фискалния натиск голяма отговорност за днешните кризи и за инфлацията. Оформя се идеята, че е превишен пределът на фискалната претовареност, което поставя под заплаха свръхразвитите икономики. Дори и днешният предел да се намира на съвършено друго равнище, нима проблемът не е същият, който отбелязахме в предишните столетия в най-развитите икономики на Запада?

Да се приеме някаква корелация между бюджета и националния продукт означава да се придаде на бюджета значение на индикатор. Ще отбележим, че е прибързано да се твърди, както това правят очевидците (на епохата) и даже редица историци, че е достатъчно така наречената всемогъща държава, ако иска да напълни хазната си, да затегне допълнително винта на фискалната преса или да използва заобиколен път с косвени данъци – този огромен за всички, особено за авторитарните режими ресурс. Винаги се твърди, че подтикван от нуждите на започналата през 1635 г. „открита" война, Ришельо увеличава непосилно данъците. Нали във Франция сумата на данъка се удвоява и утроява от 1635 до 1642 г.? В действителност не може данъкът да се увеличи истински и да повлече след себе си дълговременен ръст на бюджета, без в същото време да се увеличи и националният продукт. Може би така са стояли и нещата в началото на този XVII в., и тогава се налага, следвайки Рьоне Берел, да преразгледаме обичайните разсъждения за икономическия тонус на века на Ришельо.

От потребление към брутен национален продукт

За да определим БНП, може да започнем от производството или от потреблението. Джоан Робинсън определя националния доход като: „сумата от всички разходи, направени за една година от всички семейства, които съставят нацията (плюс нетните инвестиционни разходи и превишаването или дефицита на експорта)"[139]. При тези условия, ако ни е известно средногодишното потребление на „агентите" на дадена икономика, можем да пресметнем нейното цялостно потребление, а като прибавим

към сметката и обема на средствата, икономисани от производството и общите спестявания, и положителното или отрицателното салдо на търговския баланс, ще получим приблизителната величина на БНП.

Именно това се е опитал да направи един от първите, Ели Хекшер, в своята икономическа история на Швеция (1954)[140]. Същото, но по околен път получава и Франк Спунър на приложената графика – крива на изменението на френския БНП между 1500 и 1750 г. А Анджей Вичански изследва националния доход на Полша през XVI в.[141] Той пише: „Даже неточните цифри (на ретроспективната национална отчетност) са винаги по-коректни и по-близки до историческата действителност, отколкото размитите словесни описания", с които до това време се задоволяват историците. „Нашата хипотеза – пояснява по-нататък той – е много проста. Населението на която и да било страна трябва да яде, следователно стойността на храната съответства на по-голямата част от националния доход и по-точно на селскостопанската продукция, чиято стойност се увеличава от разноски по транспорта, преработката и т.н. Другата част на националния доход се образува от стойността на труда на този слой от населението, който не произвежда това, което потребява." Значи разполагаме с три елемента: $П^1$ – потреблението на хранителни продукти от селското население; $П^2$ – потреблението на неаграрното население; Т – трудът на това неаграрно население. Ако пренебрегнем търговския баланс, то БНП=$П^1$+$П^2$+Т, с това преимущество на опростената калкулация, че Т като цяло е равно на $П^2$: на практика наемните работници (граждани като цяло) заработват практически не повече от това, което е нужно за издръжката и възпроизводството им.

И накрая, А. Вичански достига до различаването на два национални дохода – селски и градски. Няма да задаваме излишни въпроси по повод на точните различия между градското и селското пространство. Да предположим даже, че този проблем е разрешен. От тези два дохода доходът на града е най-пригоден да прогресира, а ако той прогресира, влече след себе си и цялата система. И следователно едно просто наблюдение на демографското развитие на градовете ще ни осветли за относително постъпателното движение на БНП. Например ако аз, следвайки примера на Жорж Дюпьо[142], разполагам с повече или по-малко непрекъснат ред данни за увеличението на градското население във Франция от 1811 до 1911 г. – едно постъпателно движение със средногодишен ритъм от 1,2%, – то тази крива показва, че БНП на Франция би следвало да расте в аналогичен ритъм.

В това няма нищо удивително: градовете (и всички историци са съгласни с това) са най-важните инструменти на спестяванията, двигатели на ръста, отговорни за всяко прогресивно разпределение на труда. Служейки за надстройка на европейския ансамбъл, те може би са били, както и

всяка друга структура, паразитни системи[143], също толкова необходими за всеобщия растеж на ръста. Именно те, като се започне от XV в., определят огромното движение на протопромишлеността (*proto-industrie*), този кръговрат, тази възвръщаемост на градското занаятчийство в селата, т.е. използването, даже реквизирането на полузаета работна сила от някои области на селското стопанство. Търговският капитализъм, като заобикаля рестриктивните препятствия на градското занаятчийство, създава по този начин в селото ново поле за промишлеността, което обаче е зависимо от града. И така, всичко започва от градовете. Промишлената революция в Англия е дело на градовете, които разчистват пътя: Бирмингам, Шефилд, Лийдс, Манчестър, Ливърпул...

Пресмятанията на Франк Спунър

В английското издание на своята класическа, за първи път издадена на френски език книга: *„Световната икономика и сеченето на монети във Франция, 1493–1680"* (*L'Economie mondiale et les frappes monétaires en France, 1493-1680*, 1956)[144], Франк Спунър предлага нова таблица, изключително интересна за френските историци, и именно там графично са изобразени БНП, кралският бюджет и намиращата се в обръщение парична маса. С непрекъсната крива линия е показан само бюджетът, за който разполагаме с относително официални числови данни. БНП и паричната маса са показани всеки с по две криви, висока и ниска, които измерват и веднага показват нашата несигурност.

БНП е пресметнат по едно средно потребление, изразено в съответствие с цената на хляба (като че ли количеството на необходимите калории се съдържа само в този продукт). Цената на хляба и числеността на населението варират, като кривата на БНП непрестанно се движи нагоре – и това е главната, характерна особеност.

Ако тази графика, както предполагам, е приемлива в голяма степен, то съотношението между бюджета и БНП като цяло е приблизително 1:20. Това е доказателство, че не се наблюдават фискални излишъци и непосилно напрежение в тази област. Колкото до паричната маса, тя нараства едновременно с бюджета чак до 1600 г.; а след това от 1600 до 1640 г. стагнира и даже спада, докато бюджетът продължава своето възходящо движение. Но след 1640 г. кривата на паричните запаси се отделя от двете останали и се отклонява от нормата. Тя тръгва по вертикала, като стремително се изкачва нагоре. Всичко се случва така, като че ли Франция, разположена в сърцето на Европа, се оказва наводнена от монети и скъпоценен метал. Следва ли да обясним това с възобновената активност на американските мини, започвайки от 1680 г. (но бързото

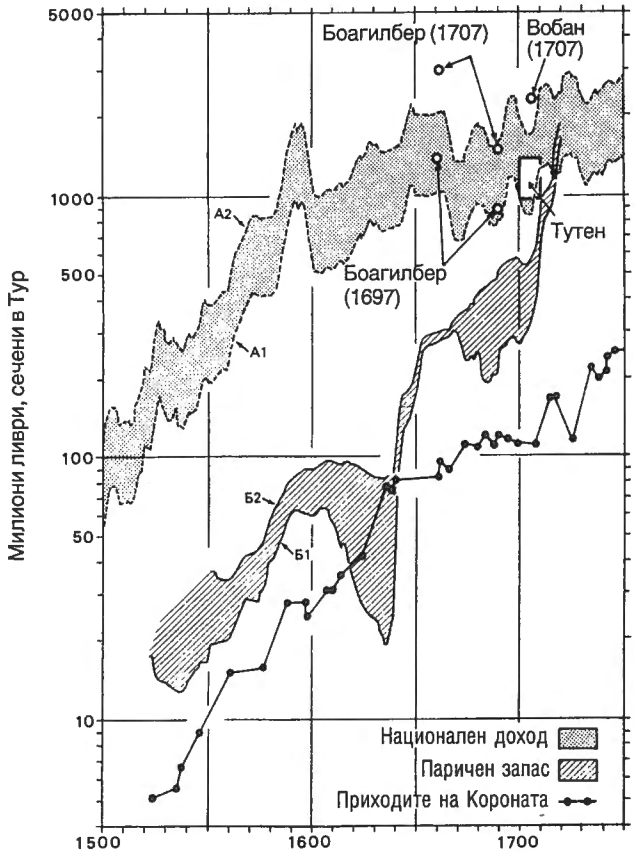

31. ВЪВ ФРАНЦИЯ ПРЕЗ 1500–1750: НАЦИОНАЛЕН ДОХОД, ПАРИЧЕН ЗАПАС И БЮДЖЕТ

Графика на базата на Ф. К. Спунър, The International Economy and monetary movements in France, 1493–1725, 1972, p. 306. За разяснение на графиката вж. текста

нарастване на пари във Франция започва през 1640 г.)? Както и с възобновяването на морската ни активност? Вероятно приключенията на корабите от Сен Мало по бреговете на Тихия океан изиграват своята роля (но много по-късно): нима не се твърди, че те докарват във Франция повече от 100 млн. ливри сребро? Във всеки случай, Франция дълго време е играла ролята на съкровищница на скъпоценни метали, при това тази маса не оказва влияние нито на бюджета, нито на БНП. Странна ситуация, още повече че на Франция, която е постоянно снабдявана от Испания за сметка на търговския си баланс, се налага да покрива определени дефицити в други направления, най-малкото в левантинската си търго-

вия, а освен това да изнася пари в Европа при посредничеството на фирмата на Самюел Бернар, Антоан Кроз и женевците поради войните на Луи XIV и поради това, че кралят е бил принуден да поддържа многочислени войски извън пределите на Франция. Все пак Франция спестява, натрупва: случайна записка на Боагилбер от 1697 г. ни заставя да се замислим: „...във Франция както никога има изобилие от пари“[145]. Или друга записка от страна на търговци към края на царуването на Луи XIV по повод относителната незначителност на сумата от 800 млн. в кредитни бонове (обезценили се бързо) в сравнение със сребърната парична маса, която е в обръщение или старателно се укрива в кралството. Във всеки случай, ръстът на монетните запаси не се обяснява със системата на Лоу, аз бих казал, че е в сила точно обратното: ръстът обяснява системата, той я прави възможна. При това процесът продължава през XVIII в. и се утвърждава като любопитна структура във френската икономика. И в крайна сметка въпросът остава без истински отговор.

Очевидни приемствености

През призмата на глобалните величини се забелязват очевидни приемственост в цялата история на Европа.

Първата: това е постоянният ръст, „въпреки стихиите“, на всеки брутен национален продукт. Погледнете кривата на движение на БНП на Англия през XVIII и XIX в. А ако Франк Спунър е прав, то БНП на Франция се намира в постоянен възход от времето на Луи XII, а несъмнено и от по-рано, като неговият ръст е очевиден чак до 1750 г., после продължава при управлението на Луи XV и така до наше време. Колебанията (ако е имало такива) са били краткосрочни и едва забележими вълни на надигащия се дългосрочен прилив. Накратко, тези криви не приличат на познатите ни криви на конюнктурата, в това число и кривата на секуларния *тренд*. Даже насилствените прекъсвания, предизвикани от последните две световни войни, като цяло ще бъдат само прекъсвания, колкото и да са драматични. Войните от миналото се преодоляват още по-лесно. При това всяко общество, често разорено по собствена вина, се възстановява възхитително бързо: в течение на историята си Франция не престава да се възражда и от тази гледна точка тя не е изключение.

Друга приемственост: подемът на държавите, измерен с увеличаване на изземаната от тях част от националния доход. Факт е, че бюджетите нарастват, а държавите се увеличават; те поглъщат всичко. Важно е да констатираме това в нашия свят на национално счетоводство, даже това да означава да се върнем към традиционните твърдения, към декларирането на принципите, толкова често изказвани от историците на немския език

и култура. Вернер Неф[146] пише без колебание: „На първо място стои въпросът за държавата“ („*Vom Staat soll an erster Stelle die Rede sein*“), за „гигантско предприятие, пише Вернер Зомбарт[147], чиито управляващи имат една главна цел – придобиването, т.е. да придобият за себе си максимално количество злато и сребро“. И така, следва справедливо да отсъдим за държавата: глобалната икономика ни задължава да я поставим на действителното ѝ място, а то е фундаментално. Както казва Жан Буве: „държавата никога не е маловажна“[148].

Във всеки случай тя вече не е маловажна от втората половина на XV в. и връщането към добрите времена на икономиката. Подемът на държавата в дългосрочна перспектива не изразява ли по своеобразен начин цялата история на Европа? Тя изчезва с падането на Рим през V в., възстановява се с промишлената революция от XI–XIII в. и отново е дезорганизирана непосредствено след катастрофалната Черна чума и баснословния упадък от средата на XIV в. Признавам, че този разпад ме очарова и плаши, това падане на дълбока тъма, най-великата драма, която познава историята на Европа. Разбира се, в Древния свят не са липсвали дори потрагични катастрофи: например монголските нашествия в Азия, изчезването на по-голямата част от индианското население в Америка след пристигането на белите. Но никъде бедствие от подобен размер не предопределя такова възстановяване, такова непрекъснато постъпателно движение, започнало в средата на XV в., движение, което приключва в крайна сметка с промишлената революция и икономиката на модерната държава.

ФРАНЦИЯ – ЖЕРТВА НА СОБСТВЕНИЯ СИ ГИГАНТИЗЪМ

Безспорно е, че в политически смисъл Франция е първата модерна нация, която се появява в Европа и получава завършек с един последен гигантски щрих – революцията от 1789 г.[149] При все това обаче в икономическата си инфраструктура към тази късна дата тя е още далеч от онова, което би трябвало да бъде завършеният национален пазар. Разбира се, може да се каже, че Луи XI е вече меркантилист, „колберист“[150] дори преди Колбер, владетел, който се грижи за кралството си като за икономическо цяло. Но какво е могла да направи неговата политическа воля срещу икономическия архаизъм и разнородност на Франция по онова време? Архаизъм, на който предстои да просъществува още дълго време. Френската икономика е раздробена, регионализирана и представлява сбор от отделни съществувания, които се стремят да се затворят в себе си. Огромните потоци, които преминават през нея (може даже да се каже, че

„прелитат“ над нея), действат само в изгода на отделни градове и региони и изпълняват ролята на *разпределителни* (транспортни) пунктове, пунктове за пристигане или заминаване. Подобно на другите европейски „нации“, Франция на Луи XIV и Луи XV е главно аграрна държава, а промишлеността, търговията и финансите по същество не могат да се трансформират за един ден. Прогресът се очертава по-скоро във вид на отделни островчета и е почти незабележим чак до подема през XVIII в. „На Франция на широките хоризонти (т.е. на открития свят), която е незначително малцинство, противостои Франция на затворения живот, която е подавящо мнозинство, обхващащо всички села, по-голяма част от местностите и даже градовете“, пише Ернест Лабрус[151]. Възникването на националния пазар е движение против вездесъщата инерция, движение, което поражда в дългосрочен план стокообмен и връзки. Но във френския случай главната причина за тази инерция не е ли огромната територия? Обединените провинции и Англия – първите: съвсем малки, а втората със скромни размери – са били по-енергични, по-лесно са се поддавали на обединение. Разстоянието не е действало против тях в такава степен.

Различие и единство

Франция е разноцветна мозайка от неголеми области, всяка от които сама по себе си живее в ограничено пространство. Малко безпокоящи се за външния свят, тези области в икономически смисъл говорят на един и същи език: това, което е валидно за едната, *mutatis mutandis*, се оказва валидно и за другата, съседна или отдалечена. Да познаваш някоя от тези области означава да познаваш всички. В Бонвил, главния град на Фосини в онази Савоя, която още не е станала френска, книгата за разходите на един малък местен манастир на лазаритите, внимателно, до най-малките подробности (до педантичност)[152] разказва за този начин на живот. През XVIII в. в това затънтено място са живели единствено от самозадоволяване, за сметка на някакви сделки на местния пазар, но главно за сметка на виното и пшеницата, които се доставяли от селяните арендатори. С дадената по-рано на хлебаря пшеница заплащали за всекидневния си хляб. Месото, обратно, купували от месаря срещу пари в брой. Селските занаятчии и черноработници, на които се плащала надница, превозвали дъски, дърва или снопи, селянката трябвало да се грижи за свинята, която добрите отци отглеждат, обущарят – да доставя обувки за тях или за единствения им прислужник, манастирския кон подковавали в Клюзе при познат ковач, каменарят, дърводелецът, мебелистът били готови да отидат в манастира за надничарска работа. По този начин всичко се случва в едно ограничено пространство, хоризонтът свършва в Таненж, Саланш,

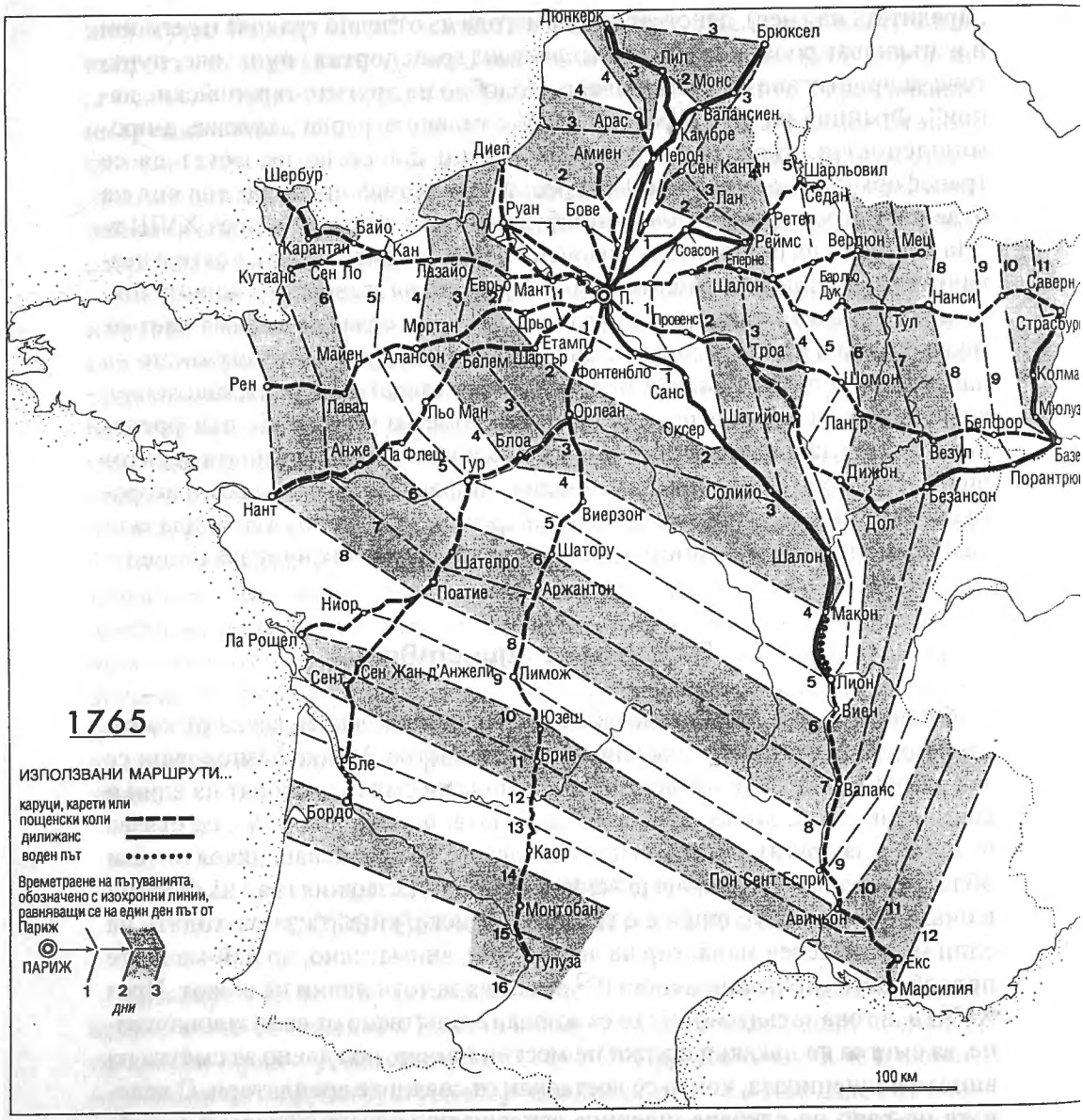

32. ПРЕКОМЕРНА ОБШИРНОСТ НА ФРАНЦИЯ: ТРУДНОСТИТЕ НА ЕДИН НАЦИОНАЛЕН ПАЗАР

Тези две карти на Ж. Арбьоло (in: Annales E.S.C., 1973, *с. 790 вън от текста) показват „оживеното пътно движение", което благодарение на новите пътища, приспособени за „галопиращи возила", с широкото въвеждане на „тюрготините" (по името на финансовия министър Тюрго) и с умножаването на пощенските станции скъсява понякога наполовина разстоянията във Франция между 1765 и 1780 г. През 1765 са необходими поне три седмици, за да се отиде от Лил до Пиренеите или от Страсбург до Бретан. Дори през 1780 г. Франция изглежда като компактно пространство, което се прекосява бавно*

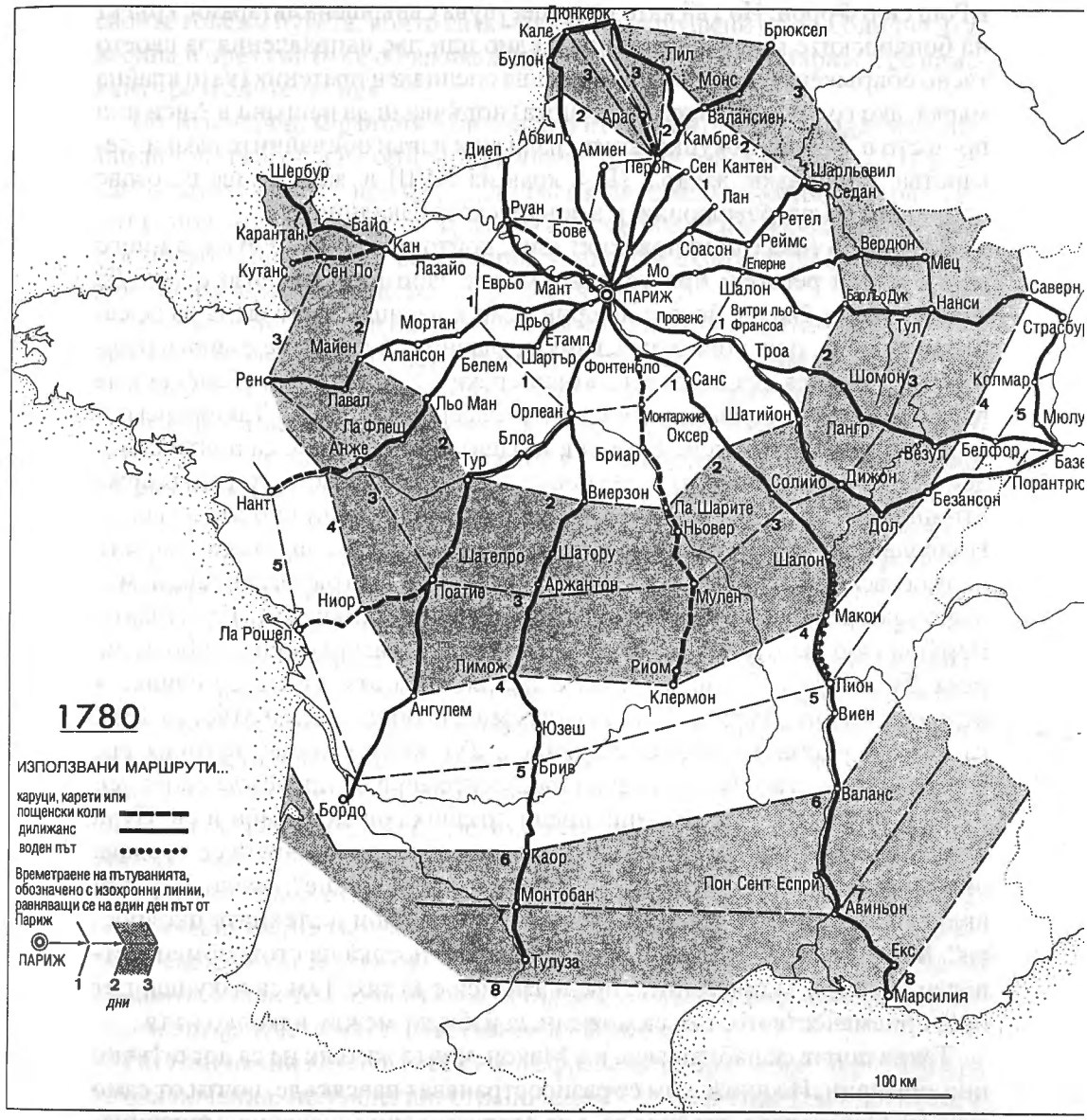

Но пътническият прогрес полека-лека завладява цялото кралство. На първата карта наистина се открояват някои привилегировани оси: Париж – Руан или Париж – Перон (1 ден или колкото Париж – Мьолен); Париж – Лион (5 дни или колкото Париж – Шарльовил или Кан, или Витри льо Франсоа). На втората карта разстояние и продължителност на пътуването, общо взето, съвпадат (откъдето и почти концентричните окръжности около Париж). Времетраенето на преходите си остава непроменено по старите предпочитани пътища към Лион и Руан. Решаващо за напредъка се оказва създаването от Тюрго на Централно управление на дилижансите и пощите през 1775 г.

в Рош сюр Форон. Но тъй като не съществува съвършена автаркия, кръгът на бонвилските монаси е отворен в едно или две направления за своето тясно обкръжение. От време на време на специален пратеник (като крайна мярка, ако го няма куриера на херцога) поръчвали да направи в Анси или по-често в Женева покупки, които излизали извън обичайните рамки: лекарства, подправки, захар... Но в края на XVIII в. захарта ще се озове (същинска малка революция) и в бонвилската бакалница.

Като цяло това е обикновеният език, който можел да се чуе и в много други малки региони при условие, че сте запознати отблизо с тях. Да кажем област Оксоа, богата на орни земи и пасища, е призвана да се самозадоволява, още повече че Сьомюр, главният ѝ град, „не е много оживен" и се намира „далеч от плавателни реки"[153]. Но все пак областта има някакви връзки със съседните краища Оксер и Авалон[154]. Такива региони, като вътрешността на Бретан или Централния масив, са почти самодостатъчни. Точно както и регионът Бароа, макар че и той поддържа отношения с Шампан и Лотарингия и даже изнася вино по Маас чак до Нидерландия. Ако се насочим към регион или град, разположени на пътя на търговския стокообмен, картината се изменя. Търговските превози минават през него, за да стигнат до различни направления. Такъв е случаят с Вердюн сюр льо Ду, малко бургундско градче, разположено на брега на река Ду и много близо до Сона – два водни пътя, които се сливат и отправят на юг. „Търговията тук е огромна, съобщава един отчет от 1698 г., поради удобното местоположение... Тук кипи голяма търговия със зърно, вино и сено. Всяка година на 28 октомври се провежда свободен панаир, който започва седмица преди празника на св. Симон и св. Иуда Тадейски и продължава още седмица след него, там понякога се продава огромно количество коне."[155] „Зоната на разсейване" около Вердюн включва едновременно Елзас, Франш-Конте, Лион и „техните околности". Малкият град на кръстопътя на няколко потока на стокообмен е отворен априори за промените, предназначен е за тях. Там са изкушени от предприемачеството, там са можели да избират между няколко пътя.

Такъв порив се наблюдавал и в Макон, чиито жители не са достатъчно инициативни. Но вината им се разпространяват навсякъде, почти от само себе си. Останалото, разбира се, е от второстепенно значение – пшеницата, отглеждането на едър рогат добитък, търговията с платно или работилниците за кожа. Но стигал и износът на вино и свързаното с него производство на бурета. „Макар че дървесината за бъчвите почти изцяло се доставя от Бургундия, по река Сона, има голям брой бъчвари, които са заети през цялата година с достатъчно работа поради това, че в Макон продават бурета заедно с виното и ежегодно трябват голям брой от тях." Цената на буретата даже се покачва, след като провансалците „натрупали голямо количество от тях, от което се възползват, за да запазят

своите големи бурета, които са по-големи и направени от по-солидна дървесина и чрез които се облекчава доставката на вино до Париж и се намаляват разходите по нея“[156].

По този начин Франция е пресичана от кратки, средни и далечни дистанции на търговския обмен. Градовете Дижон или Рен през XVII в. са, както потвърждава Анри Се[157], „почти изключително местни пазари“. Думата „почти“ е достатъчна, за да покаже, че там се извършвали и търговски превози на далечни разстояния, колкото и скромни да са били те. И на тези превози им предстои да се увеличават.

Връзките на далечни разстояния, които за историка са по-лесни за откриване, отколкото безбройните местни размени, се отнасят най-напред до стоките от първа необходимост, които някак си сами организират своето пътешествие: сол, зърно – особено последното, с неизбежна, понякога и значителна печалба компенсация от провинция в провинция. По значимост и тонаж зърното представлява „най-важната търговия на кралството“. В средата на XVI в. снабдяването на град като Лион струва един път и половина по-скъпо от цялата стойност на генуезкото кадифе, предназначено за целия френски пазар; а тук става въпрос за платовете с „най-голямо разпространение сред копринените“[158]. А какво да кажем за виното – все едно надарен с крила пътешественик в упоритото си придвижване из страните на Северна Европа; за текстила от всички видове и от всякакви суровини, който образува из цяла Франция своеобразни речни потоци, постоянни, защото почти не зависели от ритъма на сезоните; и накрая за товарите с екзотични подправки: канела, карамфил, пипер, а малко след това кафе, захар, тютюн, невиждана мода, която обаче обогатява държавата и Източноиндийската компания? Нима съвместно с речните съдове, съвместно с вездесъщите транспортни превози не е съществувала оживяваща търговията поща, която държавата създава, за да изпраща свои укази и агенти? Хората се местели още по-леко, отколкото товарите, важните особи пътували бързо с пощата, а бедните пеша предприемали фантастични странствания из Франция.

По този начин хетерогенността на френската територия, „настръхнала от изключения, привилегии, ограничения“[159], се преодолява постоянно. През XVIII в. ще се окажем даже, с увеличаването на стокообмена, свидетели на енергично премахване на преградите между провинциите[160]. Франция на Боагилбер, с изолираните си провинции, изчезва, и така почти всички региони са засегнати от пълноводието на стокообмена, всички те се стремят да се специализират в определени видове дейност, които са изгодни за тях – доказателство за това, че националният пазар започва да играе ролята си на разпределител на задачите.

Естествени и изкуствени връзки

Впрочем, нима тази циркулация не се гарантира в дълговременна перспектива от обединителното „посредничество" на територията, от нейната география? С изключение на Централния масив, полюс на отблъскване, Франция разполага с очевидни удобства за своите маршрути, пътища и стокообмен. Тя разполага още с крайбрежия и с каботажен флот; дори да е недостатъчен, все пак той съществува, дори каботажните превози в голям мащаб да са заети от чужденци, както с него дълго време са се занимавали холандците[161], все пак този пропуск е запълнен. Що се отнася до речните води, малките реки и каналите, то дори и Франция да не е облагодетелствана в такава степен колкото Англия или колкото Обединените провинции, все пак тя разполага с големи възможности. Рона и Сона текат по самата ос на „френския провлак", това е най-прекият път от север на юг. Значението на Рона, пояснява през 1681 г. един пътешественик, се състои в това, че тя е „огромно удобство за тези, които искат да отидат в Италия, като преминат през Марсилия. Именно по нея тръгнах. Качих се на кораба в Лион и на третия ден пристигнах в Авиньон... На следващия ден тръгнах към Арл."[162] Какво по-добро от това?

Адмирации заслужават всички реки на Франция. Стига само реката да позволява, съдовете се пригаждат към нейните възможности, в краен случай това са дървени салове или дървени трупи, завързани на отделни снопове. Без съмнение навсякъде във Франция, както и в други страни, съществуват воденични бентове, но в края на краищата тези бентове са подвижни и съдът се спуска надолу заедно с изтичащата вода. Така се правело на плитката река Маас, между Сен Мийел и Вердюн, три воденици пропускат съда срещу умерено възнаграждение[163]. Този малък детайл ни показва, че в края на XVII в. Маас си остава път, който достатъчно се използва както далеч нагоре по течението, така и надолу, по посока на Нидерландия. Впрочем именно на превозите по него Шарльовил и Мезер дължат това, че достатъчно дълго време служат за транспортни пунктове на каменни въглища, мед, стипца и желязо, пристигащи от Север[164].

Но всичко това е несравнимо с използването на речен транспорт по големите реки: Рона, Сона, Гарона и Дордона, Сена и Лоара, първата по важност от реките на Франция въпреки честите ѝ прииждания, пясъчните наноси и намиращите се по нейното течение митници. Тя играе важна роля благодарение на изобретателността на превозвачите и на керваните от съдове, които при движение нагоре по течението използвали големи квадратни платна или ако няма достатъчно вятър, плавали дърпани с въжета от брега. Лоара съединява кралството на юг и север, запад и изток. Руанският канал около Лион я свързва с Рона, други два канала – Орле-

анският и Бриарският – със Сена и Париж. В очите на тогавашните хора превозите по Лоара са огромни – и нагоре, и надолу по течението[165]. Обаче Орлеан, който следва да бъде център на Франция, остава въпреки ролята си на търговски и промишлен център град от второстепенно значение. Това несъмнено става поради конкуренцията на близкия Париж и услугите, които предоставят Сена и нейните притоци – Йона, Марна, Уаза, – предлагащи значително количество изгоди за речните превози и огромни при снабдяване на населението с продукти.

Франция също така представлява и обширна мрежа от сухоземни пътища, които монархията по сензационен начин развива през XVIII в. и които често изменят основите на икономическия живот на региона, през който преминават, поради това че новият път не следва непременно трасето на стария. Разбира се, всички тези пътища не са прекалено оживени. Артър Йънг определя великолепния път, водещ от Париж до Орлеан, като „пустиня в сравнение с пътищата около Лондон. На десет мили разстояние не срещнахме ни карета, ни дилижанс, а само двама куриери и много малко пощенски карети, едва една десета част от онова, което бихме видели на излизане от Лондон по същото време."[166] Наистина Лондон притежава всички функции на Париж плюс тези на разпределителен пункт за цялото кралство и плюс функцията на голямо морско пристанище. От друга страна, Лондонският басейн е бил много по-малък от Парижкия и поради това по-гъсто населен. Именно тази забележка по-късно настойчиво изтъква барон Дюпен в класическите си трудове за Англия. Впрочем други очевидци са по-малко критични, отколкото Артър Йънг. През 1783 г., четири години преди нашия англичанин, на испанския пътешественик Антонио Понс движението по пътя, свързващ Париж с Орлеан, прави огромно впечатление: „Каруците, които пренасят товари, са ужасяващи съоръжения: много дълги, съответно и широки, а най-важното – здрави, изработването им струва толкова злато, колкото и тежестта им, теглени са от шест, осем, десет, а и повече коне в зависимост от тежестта им. Ако пътищата не бяха такива, каквито са, не зная какво би станало с това движение, каквито и да биха били предприемчивостта и активността на хората от тази страна." Наистина, за разлика от Артър Йънг, тези отлични впечатления са съпоставка с Испания, а не с Англия и това позволява на Понс да разбере по-добре от англичанина размаха на пътните нововъведения[167]. „Франция, пише той, се нуждае от пътища повече от която и да било друга страна поради нейните води и блатисти зони." Би следвало да добавим – и поради нейните планини, и още повече поради нейната огромна територия.

Във всеки случай, остава фактът, че тогава все повече и повече нараства мрежата от пътища по територията на Франция: към края на Стария режим има 40 хил. км сухоземни пътища, 8 хил. км плавателни реки и

1000 км канали[168]. Тази мрежа умножава „трофеите“ и йерархизира територията, тя се стреми да диверсифицира транспортните пътища. По такъв начин, ако Сена остава най-обичаният път за Париж, то продоволствията пристигат в столицата както от Бретан по Лоара, така и от Марсилия по Рона, Роан, Лоара и Бриарския канал[169]. Така по призива на предприемачи и военни доставчици през декември 1709 г. зърното от Орлеан е доставено в Дофине[170]. Даже паричното обръщение, привилегировано във всяка епоха, се оказва облекчено от реорганизацията на превозите. Именно това отбелязва в свой доклад от септември 1783 г. Държавният съвет: някои банкери и търговци от Париж и главните градове на кралството, „използвайки големите удобства, който сега предоставят пътищата на търговията по цяла Франция, както и учрежденията, пощенските служби за превоз на пътници и товари, дилижансите и транспортните кантори ...превръщат превоза на златни и сребърни монети в главен предмет на своите спекулации, за да повишават или понижават, по собствено желание, курса, предизвиквайки по този начин изобилие или глад в столицата или провинциите“[171].

Отчитайки обширните размери на Франция, става очевидно, че развитието на транспорта е решаващо, но все още е недостатъчно условие за нейното единство. Именно това на свой ред потвърждава (за едно по-близко до нас време) историкът Жан Буве, заявявайки, че националният пазар във Франция започва съществуването си след изграждането на нейната железопътна мрежа. Икономистът Пиер Юри отива още по-далеч, като смята без колебание, че днешна Франция ще стане икономически единна само след като постигне телефонните услуги на „американското съвършенство“. Нека да е така. Но с пътищата, създадени от прекрасните инженери на Управлението за мостове и пътища през XVIII в., определено настъпва прогрес в развитието на френския национален пазар.

Политиката преди всичко

Но националният пазар, особено в началото, е не само икономическа реалност. Той произтича от едно предшестващо го политическо пространство. Съответствието между националните *политически* и *икономически* структури малко по малко започва да се утвърждава през XVII и XVIII в.[172]

Няма нищо по-логично от това. Десетки пъти сме говорили, че икономическото пространство винаги съществено надхвърля политическото. Така че „нациите“, националните пазари се изграждат *вътре* в една икономическа структура, която е много по-обширна от тях, и то *в противовес* на тази структура. Международната икономика от голям мащаб съ-

ществува отдавна. И именно в това пространство, което го надхвърля, националният пазар бива разделен от повече или по-малко прозорлива, но във всеки случай упорита политика. Много преди меркантилистката епоха владетелят вече се намесва в икономическата сфера, като се опитва да принуждава, направлява, забранява, облекчава, да запълва пробивите, да намира зони на пласмент... Той се старае да развива тези закономерности, които могат да послужат на неговото съществуване и политическото му честолюбие, но в това си начинание достига до успех само ако е налице благосклонно отношение от страна на икономиката. Така ли стоят нещата с начинанието Франция?

Невъзможно е да се отрече, че френската държава се формира твърде рано. Дори да не предшества останалите териториални държави, то тя скоро ще ги надмине. При този натиск следва да отбележим конструктивната реакция на централната зона по отношение на периферията, за сметка на която тя се стреми да се разширява. В ранната история на Франция се налага тя да се противопоставя на опасности, идващи от всички страни едновременно: от юг, от изток, от север и даже от запад. През XIII в. тя се оказва най-голямото политическо начинание на континента, „почти държава", както справедливо отбелязва Пиер Шоню[173], притежаваща едновременно и старите, и новите характеристики на държавата: харизматичен ореол, съдебни учреждения, административни и главното – финансови институции, без които политическото пространство би останало инертно. Но ако по времето на Филип Август и Луи IX Свети политическият успех се превръща и в икономически, то е поради това, че внезапният тласък на подема се отразява най-много на тази част от Европа и влива животворни сили във френската „мелница". Да повторим, че историците може би недостатъчно осъзнават значението на панаирите в Шампан и Бри. Представете си, че около 1270 г., по време на най-големия разцвет на тези панаири, когато канонизираният като светец крал умира под стените на Тунис, икономическият живот на Европа – изведнъж и завинаги – е застинал в очертаната си форма: от това би произтекло господстващо положение на френското пространство, което лесно би организирало собствената си цялост и разширение за сметка на останалите.

Известно е, че не е станало така. Огромният спад, който започва в началото на XIV в., предизвиква серия от поредни крахове. Тогава икономическото равновесие в Европа намира други основи. А когато френското пространство, бивше полесражение на Стогодишната война, възстановява своята политическа, а и вече икономическа цялост под управлението на Шарл VII (1422–1461) и Луи XI (1461–1483), светът около него ужасно се е променил.

Но в началото на XVI в.[174] Франция отново придобива статут на „първата, и то безспорно всред останалите европейски държави": 300 хил.

кв. км територия, от 80 до 100 тона златни фискални ресурси и може би БВП, еквивалентен на 1600 тона злато. В Италия, където се котира всичко, както богатство, така и могъщество, в някакъв документ се споменава просто „кралят“ (*Il Re*), става дума за христолюбивия крал, за краля *par excellence*. Такова свръхмогъщество изпълва със страх съседите и съперниците, всички онези, които новият икономически подем на Европа въздига над предишното им положение, като ги прави едновременно честолюбиви и недоверчиви. И най-вече поради това католическите крале, владетели на Испания, отрано обкръжават заплашващата ги Франция със серия от династични бракове и именно поради това успехът на Франсоа I при Мариняно (1515) се обръща против него с цялата тежест на европейското равновесие – същото равновесие, чийто механизъм се забелязва още през XIII в. Когато през 1521 г. избухва войната между Валоа и Хабсбургите, механизмът сработва против френския крал, в полза на Карл V, с риск да спомогне за първенството на Испания, което рано или късно ще бъде осигурено от американските ценни метали.

Но нима политическият неуспех на Франция не се обяснява главно с това, че тя вече не е и не е могла да бъде в центъра на европейския икономически свят? Центърът на богатството се намира във Венеция, Антверпен, Генуа, Амстердам и тези сменящи се взаимно опори са извън пределите на френската територия. Има един много кратък момент, когато Франция отново се приближава до първото място – войната за испанското наследство, когато испанска Америка се открива за търговците от Сен Мало. Но едва представил се, случаят се изплъзва. Общо взето, историята не благоприятства кой знае колко създаването на френския национален пазар. Подялбата на света минава почти без него, а даже и за негова сметка.

Не усеща ли това, макар и смътно, и самата Франция? Във всеки случай тя се опитва през 1494 г. да се настани трайно в Италия. Това не ѝ се удава и между 1494 и 1559 г. италианският магически кръг загубва лидерската си позиция в европейския икономически свят. Такъв опит и нов неуспех ще се повтори след едно столетие, този път по посока на Нидерландия. Но ако холандската война от 1672 г. бе завършила с победа на французите, което определено е било възможно, по всяка вероятност центърът на световната икономика би се преместил от Амстердам в Лондон, а не в Париж. И той се установява за дълго време именно в Лондон, когато през 1795 г. френските армии окупират Обединените провинции.

Свръхизобилие на пространство

Не е ли една от причините за този неуспех прекомерното разпростиране на Франция? Нима в края на XVII в. тя не представлява, според наблюдателния поглед на Уилям Пети, тринайсет пъти територията на Нидерландия, три или четири пъти тази на Англия? Нима тя няма население, което наброява четири или пет пъти повече от последната и десеторно повече от населението на първата от тях? Уилям Пети даже достига до извода, че Франция има 80 пъти повече доброкачествени орни земи, отколкото Нидерландия, докато в крайна сметка нейното „богатство" е само три пъти по-голямо от това на Обединените провинции[175]. Ако днес приемем като измервателна единица малката Франция (550 хил. кв. км), всеки би започнал да търси държава, която да е тринайсет пъти по-голяма от нея (7150 хил. кв. км) и би се стигнало до размерите на Съединените щати. Артър Йънг може да иронизира по повод на движението между Париж и Орлеан, но ако в края на краищата посредством метода на съпоставянето нанесем мрежата на френските комуникации от XVIII в., имащи за център Париж, върху Лондон, то тези пътища във всички направления биха се изгубили в морето. Върху по-обширно пространство всяко еднакво по обем движение се „разлива".

Абат Галиани говори по повод на Франция от 1770 г., „че тя не прилича повече на Франция на Колбе́р и Сюли"[176], той смята, че страната е достигнала предела на своето разширяване, че с дванайсет милиона жители не би могла да увеличи количеството на своето производство, ако не надхвърли мярата, която налага световната икономика. Точно така, ако тя би имала флот, какъвто пропорционално е характерен за Нидерландия, този флот, увеличен съответно 3, 10 или 13 пъти, би надхвърлил границата, която би могла да понесе световната икономика[177]. Галиани, най-проницателният човек на своето столетие, засяга най-болното място. Франция е преди всичко жертва на самата себе си, жертва на гъстотата на своето население, на своя мащаб, на своя гигантизъм. Тя е жертва на собственото си пространство, което, разбира се, има и своите преимущества: ако Франция постоянно устоява на чужди нашествия, то все пак се дължи на огромното пространство; невъзможно е страната да се преброди, да се улучи в сърцето. Но и нейните собствени връзки, разпорежданията на правителството ѝ, движенията и ритъмът на вътрешния ѝ живот, техническият прогрес изпитват същите тези затруднения при придвижването си от единия край на страната до другия. Даже и на Религиозните войни, с тяхното взривообразно и заразително развитие не се удава да обхванат изведнъж цялото нейно пространство. Нима Алфонс Олар, историк на Революцията, не твърди, че даже и Конвентът

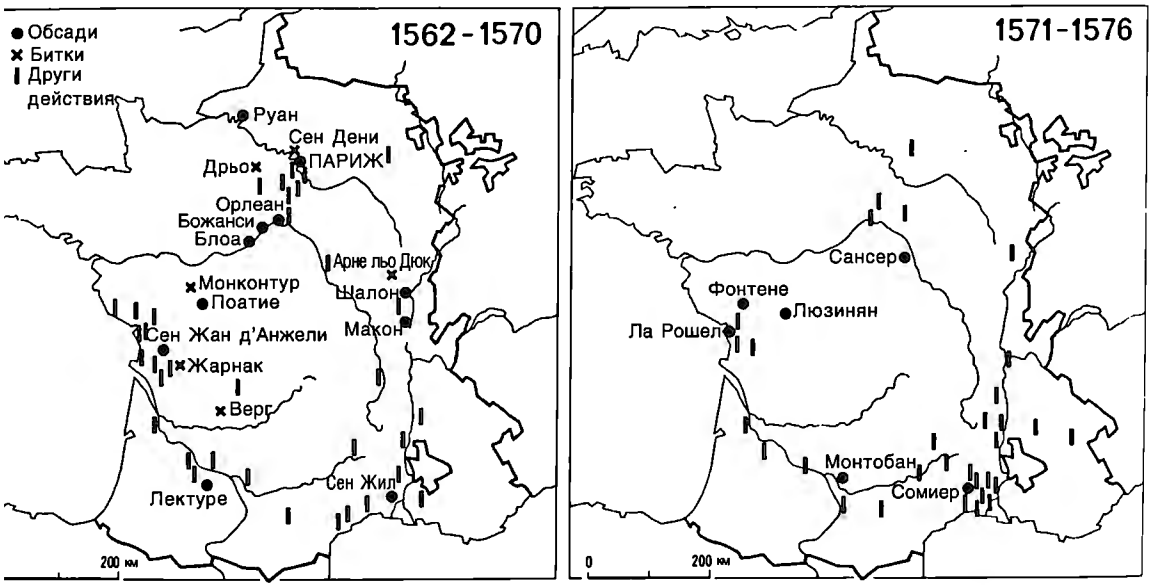

33. РЕЛИГИОЗНИТЕ ВОЙНИ НЕ УСПЯВАТ ДА ЗАЛЕЯТ ОТВЕДНЪЖ ПРОСТОРНОТО ФРЕНСКО КРАЛСТВО ДАЖЕ СЛЕД ВЪЗКАЧВАНЕТО НА ПРЕСТОЛА НА АНРИ IV

Като военни действия са отбелязани единствено значителните сблъсъци, из

изпитва огромни трудности при свеждането „на своята воля до цяла Франция“[178]?

Впрочем някои държавни деятели, и то не измежду най-маловажните, чувстват, че огромното пространство на кралството не води непременно и до увеличаване на могъществото му. Поне така бих изтълкувал тази сама по себе си любопитна фраза от писмото на херцог Дьо Шеврьоз до Фенлон: „Франция, на която особено подобава да съхранява *достатъчно граници*“[179]... Тюрго говори в по-общ смисъл, а не за Франция в частност, но може ли да си представим, че англичанин или холандец би написал: „Максимата, че за да укрепим държавите, трябва да се отсекат провинциите, както се отсичат клоните на дърветата, още дълго ще остане в книгите, преди да се появи в съветите на владетелите.“[180] Несъмнено можем да мечтаем за една Франция, която не би се увеличавала толкова бързо. Защото териториалното ѝ разширяване, облагодетелстващо по много причини монархическата държава, а може би и френската култура и далечното бъдеще на страната, силно ограничава развитието на нейната

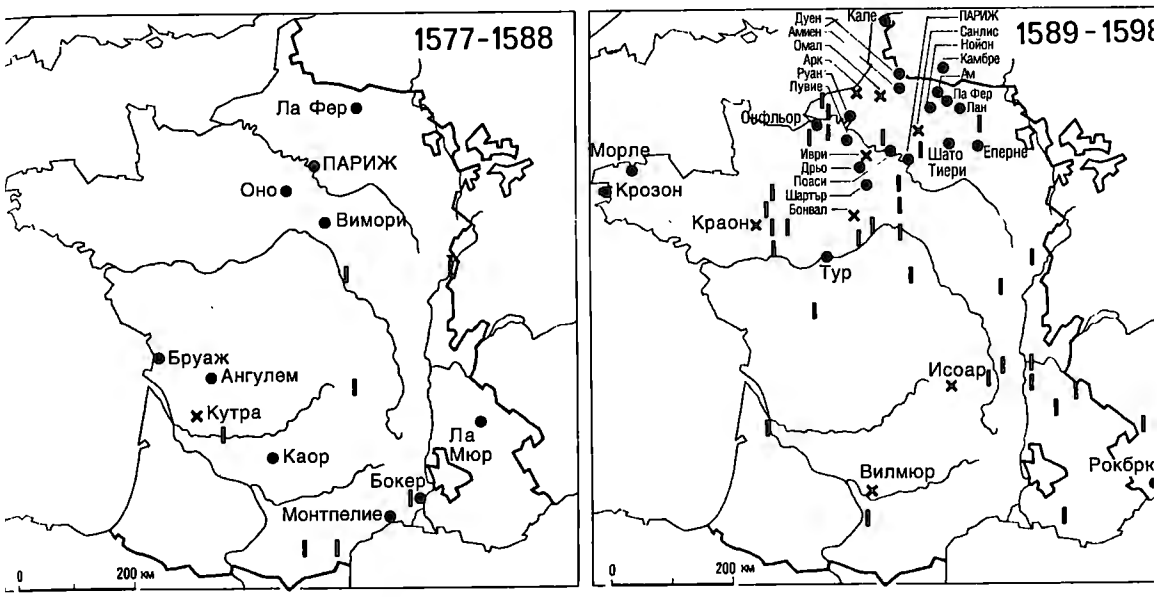

тома на Анри Мариежол в Histoire de France от Лавис. От това произтича очевидно опростена картина. При все това обаче е ясно, че не всички от тези събития са едновременни, че пространството пречи на разпространението на „заразата". Даже заключителната фаза през епохата на Анри IV се разиграва преди всичко в северния край на страната

икономика. Ако провинциите комуникират лошо една с друга, това означава, че се намират в пределите на територия, където разстоянията се оказват проблем *par excellence*. Даже и по отношение на зърното общият пазар функционира лошо. Франция, производител гигант, бъдеща жертва на своите мащаби, потребява продукцията си локално; нередовното снабдяване и даже гладът съществуват и са възможни, колкото и да е парадоксално това, даже и през XVIII в.

Тази ситуация ще се запази до момента, когато железопътният транспорт достигне и до най-отдалечените селски райони. Още през 1843 г. икономистът Адолф Бланки пише, че комуната от окръг Кастелан в департамент Долни Алпи „е по-отдалечена от френското влияние, отколкото Маркизките острови... Връзките не са нито големи, нито малки – тях просто ги няма."[181]

Париж плюс Лион, Лион плюс Париж

Няма нищо толкова удивително в това, че не се стига по естествен начин до пълно обединение поради факта, че е трудно да се свърже ефективно едно толкова обширно пространство с центъра. Два града си оспорват ръководството на френската икономика: Париж и Лион. Това несъмнено е една от неосъзнатите слабости на френската система.

Общата история на Париж прекалено често разочарова и недостатъчно вписва историята на огромния град в рамките на съдбата на Франция. Тя е недостатъчно внимателна към икономическата активност и към икономическата власт на града. От тази гледна точка разочарова и историята на Лион: тя твърде редовно обяснява Лион „чрез" Лион. Несъмнено така доста добре се показва връзката между възхода на Лион и панаирите, които в края на XV в. правят града икономически връх на кралството. Но:

1. Заслугата за това прекалено много се приписва на Луи XI;

2. След Ришар Гаскон е нужно отново и отново да се повтаря, че лионските панаири са създадени от италиански търговци, разположили ги в предели, достъпни за тях, на самата граница на кралството, и в това се съдържа свидетелство за подчиненото положение на французите спрямо световната икономика. Пресилвайки донякъде, можем да кажем, че за италианците Лион през XVI в. представлява това, което е Кантон за европейците при експлоатацията на Китай през XVIII в.;

3. Историците на Лион не са достатъчно внимателни към феномена двуполюсност между Париж и Лион, която настойчиво наподобява структурната особеност на френското развитие.

Лион е творение на италиански търговци и по тази причина, докато последните стопанисват Европа, всичко в Лион се развива по възможно най-добрия начин. Но след 1557 г. положението се влошава. Кризата от 1575 г. и крахът от десетилетието 1585–1595[182], години на депресия и скъпи пари (1597–1598)[183], задълбочават регреса. Най-важните функции, изпълнявани от града на Рона, се прехвърлят в Генуа. Но нали Генуа се намира извън границите на Франция, в пределите на огромната Испанска империя. Тя извлича своята сила от силата и ефективността на тази империя, а всъщност от активната рудодобивна промишленост на далечния Нов свят, и доколкото въпросните сила и ефективност продължават да съществуват, поддържащи се взаимно чак до 1620–1630 г., Генуа напълно или поне в голяма степен господства над финансовия и банков живот на Европа.

По това време Лион остава на втори план. Там няма недостиг на пари, понякога даже има прекалено много, но те повече не могат да се влагат с

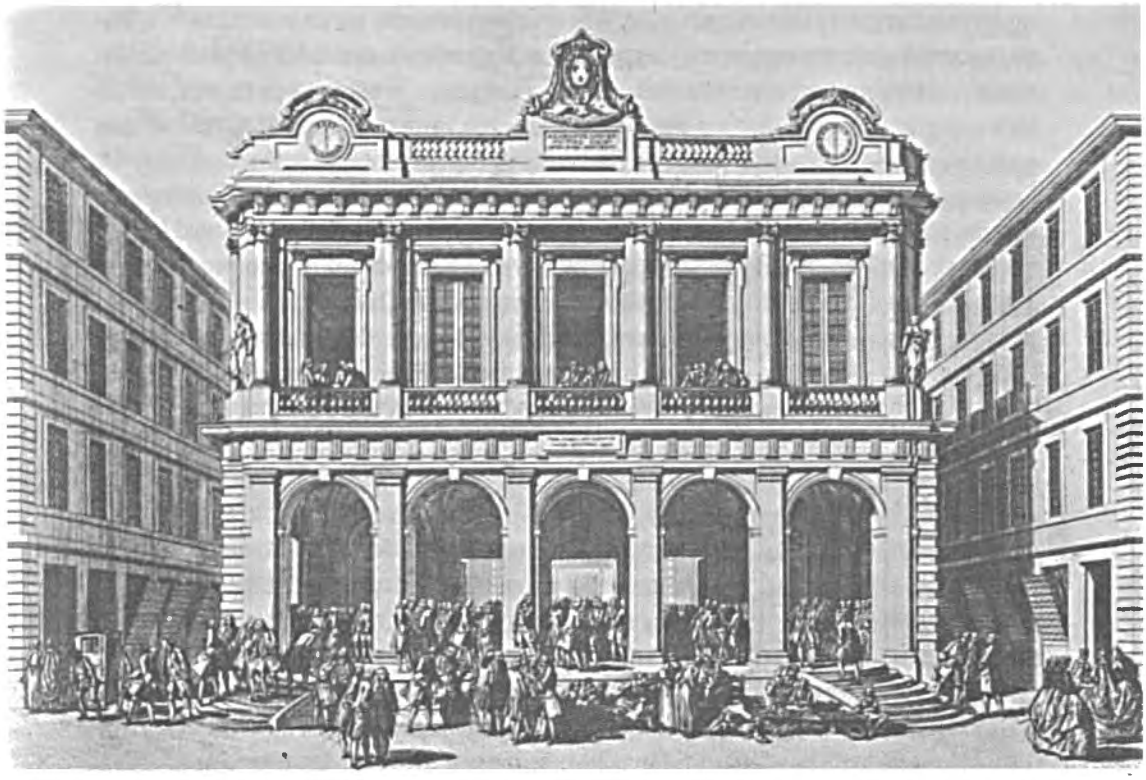

Новата Борса в Лион, построена през 1749 г. (В. N.)

предишната ефективност. Прав е Ж. Жентил да Силва[184]: в търговски план Лион остава обърнат към цяла Европа, но все повече и повече се превръща във френски пазар, място, където се стичат капиталите на кралството, търсещи златните гаранции на панаирите и регулярните проценти от „депозита", т.е. от преводите на плащания от един панаир на друг панаир. Отминават прекрасните времена, когато Лион, както се смята, „диктува законите на всички останали европейски пазари", когато неговата търговска и финансова активност обхваща „многоъгълника от Лондон до Нюрнберг, Месина и Палермо, от Алжир до Лисабон и от Лисабон до Нант и Руан"(без да забравяме и най-важния разпределителен пункт в Медина дел Кампо[185]). През 1715 г. едно прошение от Лион се задоволява скромно да заяви: „нашият пазар обикновено диктува законите на *всички провинции*"[186].

Този регрес не утвърждава ли приоритета на Париж? Притеснени от пришълците от Лука през последната третина от XVI в., лионските флорентинци все повече и повече се обръщат към „държавните финанси, трай-

но установени в Париж под покровителствената сянка на властта“[187]. Това преместване на италианските фирми, и по-специално на фирмата „Капони“, проследява внимателно Франк Спунър. Той разкрива, че придвижването в направление на френската столица е сравнимо, по негово виждане, с това на най-важния преход от Антверпен към Амстердам[188]. Разбира се, преход се е наблюдавал, но Дени Рише, който отново разглежда материала, справедливо отбелязва, че предоставеният на Париж шанс, ако такъв шанс изобщо е съществувал, остава без сериозни последствия: „Конюнктурата, предизвикала упадъка на Лион, дава възможност за съзряване и наченки на парижкия ръст, пише той, но тя не повлича след себе си смяна на функциите. Още през 1598 г. Париж не е разполагал с инфраструктурата, нужна за крупната международна търговия: нито панаири, сравними с панаирите на Лион или Пиаченца, нито стабилно организиран пазар на полици, нито капитал от изпитани технически способи.“[189] Това не означава, че Париж – политическа столица, средоточие на кралските данъци и огромно струпване на богатства, потребителски пазар, който изразходва значителна част от богатството на „нацията“ – няма тежест в икономиката на кралството и в преразпределянето на капитала. Така например парижки капитали присъстват в Марсилия от 1563 г.[190], а парижките галантеристи от Шеста корпорация много отрано се включват в доходната търговия на далечни разстояния. Но като цяло парижкото богатство не е въвлечено в производството и дори в търговията.

Изпуска ли Париж в този момент, а заедно с него и Франция, възможността за някаква промяна? Вероятно. И можем да обвиняваме за това парижките имуществени класи, прекалено увлечени по длъжности и земи, операции, които „са престижни в социално отношение, доходни в индивидуален план и паразитни по отношение на икономиката“[191]. Още през XVIII в. Тюрго, повтаряйки думите на Вобан, говори, че: „Париж е огромно по рода си разточителство, което поглъща цялото богатство на държавата, където манифактурните изделия и дрънкулки привличат парите на цяла Франция посредством разорителна както за нашите провинции, така и за чужденците търговия. Там доходът от данъци в по-голямата си част се разхищава.“[192] На практика балансът „Париж–провинции“ се явява великолепен пример за нееквивалентен обмен. „От достоверни източници е известно, пише Кантийон, че провинциите винаги дължат на Париж значителни суми.“[193] При тези условия Париж не престава да се разраства, да се разхубавява, да увеличава населението си и да възхищава своите гости и всичко това в ущърб на ближния.

Неговото могъщество, неговият престиж произтичат от това, че в добавка той е и властовото сърце на френската политика. Да господстваш над Париж означава да господстваш над Франция. В началото на Религи-

озните войни протестантите се насочват към Париж, но той им се изплъзва. През 1568 г. от тях е отнет и Орлеан, който се намира до самите врати на Париж, и католиците се радват по този повод: „Ние им отнехме Орлеан, говорели те, защото не желаем да се промъкват към милия ни Париж.“[194]. По-късно Париж ще стане притежание на лигистите, след това на Анри IV, след това – на фрондерите, които съумяват да направят само едно – да дезорганизират града. За огромно негодуване на този негоциант, който живее в Реймс и значи в сянката на столицата: ако Париж изпитва затруднения в нормалния си всекидневен живот, то „работите (се прекратяват), пише той, и в другите градове както на Франция, така и на чуждите кралства, чак до самия Константинопол“[195]. За този провинциален буржоа Париж е пъпът на света.

Лион не може да се похвали с такъв престиж, нито да се сравнява с необичайно големите размери на столицата. Но дори Лион да не е такова „чудовище“, то той за мащабите на своето време е доста голям град, толкова значителен по размери, че по думите на един пътешественик „неговата крепостна стена огражда неговите стрелбища, гробища, лозя, поля, ливади и разни други имоти“. И същият този пътешественик, жител на Страсбург, добавя: „Твърди се, че в Лион се правят за ден толкова сделки, колкото в Париж правят за една седмица, защото именно тук търговците сключват предимно сделки на едро, докато в Париж се занимават най-вече с търговия на дребно.“[196] „Не, казва един умен англичанин, Париж не е най-големият търговски град на кралството. Който подкрепя тази теза, обърква търговци и дюкянджии (*tradesmen* и *shopkeepers*). Това, в което се състои превъзходството на Лион, са неговите негоциянти, неговите панаири, пазарът на полици, разнообразните му предприятия.“[197]

Един отчет, съставен в канцелариите на интендантството, относно положението на Лион през 1698 г. представя достатъчно утешителна картина за състоянието на града[198]. В него обстойно се изчисляват естествените преимущества, които дават на града водните пътища, обезпечаващи достъп до съседните провинции и зад граница. Неговите панаири, съществуващи повече от две столетия, продължават своя разцвет, както е било и в миналото, те се провеждат четири пъти в годината по едни и същи правила: платежните сесии (търговете) се провеждат сутрин от 10 часа до обед в борсата на площад „Шанж“, където „се сключват сделки за два милиона по платежни разчети, а кешовите плащания в действителност не са и за сто хиляди екю“[199]. „Депозитът“, двигател на кредита посредством прехвърляне на плащания от един панаир на друг, функционира с лекота, доколкото се захранва „направо от кесиите на тези граждани, които извличат изгода от парите си чрез пазара“[200]. Механизмът продължава да работи, въпреки че много италианци, в частност флорентинци,

които са „изобретатели на пазара", напускат града. Празнината е запълнена от търговци от Генуа, Пиемонт или пришълци от швейцарските кантони. И освен това в града и околностите му се развива мощна промишленост (чийто подем, както можем да си помислим, компенсира недостига на финансова и търговска активност). В промишлеността огромно място заема производството на коприна, прекрасна черна тафта и прочутите по цял свят платове с втъкана златна или сребърна нишка, захранващи голямата търговия *на едро*. През XVI в. Лион се намира в центъра на промишлената зона – Сент Етиен, Сен Шамон, Вирийо, Ньовил.

Балансът на активността на Лион от 1698 г. му приписва двайсет милиона експорт срещу дванайсет милиона импорт, т.е. износът превишава вноса с осем милиона ливри. Но ако ние, поради липса на по-добра база за сравнение, приемем предлаганите от Вобан данни – превишение на износа с 40 милиона за търговията на цяла Франция, – то от него на Лион се пада само една пета част. Това определено не съответства на положението на Лондон в английската търговия.

Първото място в лионските търговски операции принадлежи на Италия (10 милиона износ, 6 или 7 млн. внос). Това не е ли доказателство, че определена част от Италия е била по-активна, отколкото е прието да се смята? Във всеки случай Лион служи на Генуа за транспортен пункт по пътя към Испания, където градът на свети Георги запазва поразяваща въображението търговска мрежа. Затова пък Лион има малко връзки с Холандия и съвсем малко повече с Англия. Той продължава, заедно със Средиземноморието, да работи усилено под знака на миналото и на своето наследство.

Париж взима връх

Независимо от съхранената си енергия, Лион почти не се осланя на напредъка на Европа и на подема на световната икономика по това време. Прочее, по отношение на столицата външната свръхсила би била за нея едничкото средство да се наложи като център на френската активност. В борбата между двата града, която е много трудна за определяне и проследяване, Париж в крайна сметка удържа победа.

При все това обаче неговото превъзходство се утвърждава бавно и се осъществява само в една доста специфична форма. На практика Париж не удържа търговска победа над Лион. Още по времето на Некер, около 1781 г., Лион си остава несъмнено първи център на френската търговия: износът съставлява 142,8 млн. ливри, вносът – 68,9 млн., общият търговски оборот – 211,7 млн., а брутната разлика на износа спрямо вноса – 73,9 млн. ливри. Ако не вземаме под внимание колебанията в стойността

на сечената в Тур ливра, тези цифри се увеличават 9 пъти в сравнение с 1698 г. В този период Париж има всичко на всичко 24,9 млн. ливри общ търговски оборот (износ плюс внос), т.е. не повече от една десета от баланса на Лион[201].

Превъзходството на Париж се явява резултат, по-рано, отколкото е прието да се смята, от възникването на „финансов капитализъм." За да стане това възможно, Лион трябва да загуби част, даже по-голямата част от предишната си роля.

Дали не бихме могли да предположим от такава перспектива, че първият, много сериозен удар върху системата на лионските панаири е нанесен по време на кризата от 1709 г., която на практика е криза на финансите на Франция, намираща се в състояние на война от началото на 1701 г., войната за испанското наследство? Самюел Бернар, постоянен заемодател на правителството на Луи XIV, на практика изпада в банкрут във връзка с кралските плащания, отложени в крайна сметка за април 1709 г. Съществува огромно множество документи и свидетелства[202] за тази противоречива драма. Остава да разберем истинската, скритата причина на тази много сложна игра, която освен Лион интересува на първо място женевските банкери, чийто кореспондент и съучастник , а впоследствие и решителен противник години наред е Самюел Бернар. За да получи капитали, които да са възвръщаеми извън Франция – в Германия, в Италия и не по малко в Испания, където се сражават армиите на Луи XIV, Самюел Бернар предлага на женевските банкери, като *гаранция* за разплащане, парични бонове, пуснати от френското правителство след 1701 г.; плащанията по дълга се извършват после в Лион по време на панаирите благодарение на преводни полици, които Самюел Бернар подписва на своя представител за тамошния пазар Бертран Кастан. За да го снабди с нужните средства, „той му изпраща разходите по плащанията *според* панаирите". Като цяло това е една фиктивна игра, в която впрочем никой не губи, когато всичко върви добре, и която позволява да се плаща на женевските и други кредитори или в монети, или в обезценяващи се парични бонове (отчитайки, както се казва, „загубите", които носят), като основната част от плащанията всеки път се прехвърля от самия Самюел Бернар за следващата година. Азбуката на това начинание е да се печели време и пак време, до момента на издължаването от страна на самия крал, което никога не е лесна работа.

След като финансовият министър бързо изчерпва лесните и сигурни решения, става нужда бързо да се измислят други. Именно поради това през 1709 г. настойчиво се говори за създаването на частна или държавна банка. Нейната роля ли? Да отпуска заеми на краля, който от своя страна веднага да ги заема на делови хора. Такава банка може да емитира кредитни бонове, носещи лихва, които могат да обменят срещу кралски па-

рични бонове. Което означава реваloризация на въпросните бонове. В Лион кой ли не се зарадвал тогава на добрите новини!

Напълно очевидно е, че ако операцията би успяла, всички парични магнати щяха да се окажат в ръцете на Самюел Бернар, „концентрацията" щеше да се окаже в негова изгода, нему щеше да се падне да управлява банката, да печата бонове и да търгува с тях. Финансовият министър Демарец не гледа с особено удоволствие на такава перспектива. Съществува и опозиция от страна на негоциантите от най-големите пристанища и търговски градове на Франция, може даже да се каже, че тази опозиция е „националистическа". „Потвърждава се, пише една неизвестна особа, без съмнение подставено лице, че господата Бернар, Никола и прочие евреи, протестанти и чужденци, са предложили да се нагърбят с учредяването на тази банка... Би било далеч по-справедливо, ако тази банка я управляват родени във френското кралство римокатолици, които... да уверят Негово величество в своята преданост."[203] В действителност този банков проект започва, както бихме се изразили днес, като истинска игра на покер, аналогична на тази, с която през 1694 г. завършва създаването на Английската банка. Във Франция този проект претърпява неуспех и ситуацията бързо се влошава. Всички са изплашени и съществуващата система започва да се разпада като картонена къщичка, особено когато през първата седмица на април 1709 г. Бертран Кастан напълно основателно, съмнявайки се в „надеждността" на Самюел Бернар, отказва на Борсата, където е призован според правилата, да приеме полици на негово име и заявява, че не може да му „крепи баланса" (т.е. да плати дълговете и да му уравновеси баланса). Това предизвиква „невъобразима паника". Самюел Бернар, нека признаем, оказал се в такова трудно положение поради стремежа си да услужи на краля, който го вкарва в неописуеми усложнения, в крайна сметка получава от министър Демарец на 22 септември[204], но не без огромни усилия и безкрайни преговори, едно „постановление, даващо му право на тригодишна отсрочка", за да изплати собствените си дългове. По този начин избягва банкрута. Впрочем кралският кредит и доверието в него биват възстановени с постъпването на 27 март 1709 г. на „7 451 178 сечени в Тур ливри" във вид на скъпоценни метали – „реали, слитъци и съдове", – пристигнали в Сент Луи с кораби от Сен Мало и Нант, които се завръщат от Южните морета[205].

Но не толкова тази сложна и заплетена финансова драма, а мястото на Лион е в центъра на вниманието ни в настоящия момент. Каква може да бъде неговата издръжливост през тази 1709 г. при споменатите сътресения в плащанията? Това е трудно да се каже и от самите лионци, склонни по-скоро да се жалват и прекомерно да очернят положението. Още повече че пазарът вече петнайсет години изпитва сериозни затруднения. „През

1695 г. немците и швейцарците напускат панаира."[206] Паметна записка от 1697 г. отбелязва дори една твърде любопитна практика (срещаща се, прочее, и във всекидневието на активните, но традиционни панаири в Болцано): отсрочките от панаир на панаир ставали чрез „записи (*nottes*), с които всеки задължава своя баланс"[207]. Следователно това е игра на писане в точния смисъл на думата: дълговете и кредитите *не се обръщат* във форма на „полици на предявителя и обикновени полици". И така, не се намираме в Антверпен. Ограничена група „капиталисти" оставя за себе си печалбите от „суми, дадени назаем" при панаирните разсрочки. Това е игра в затворен кръг. Ако записите (*nottes*) влизаха в обръщение с последователни джиросвания, „дребните търговци и негоцианти", както ни обясняват доста усукано, щели да бъдат „в състояние да сключват повече сделки", намесвайки се в тази търговия, от която „богатите негоцианти, обратно, се стремели да ги отстранят". Подобна практика противоречи на всичко, което става правило „на търговските пазари навред в Европа", но тя ще се запази до края на лионските панаири[208]. Може да се смята, че тя не е спомогнала достатъчно за оживяването на лионския пазар и за защитата му от международната конкуренция.

Защото последната съществува: Лион се снабдява с испански пиастри *via* Байона и се забелязва как от града изтичат сребърни и дори златни монети в традиционните дестинации, като Марсилия или Леванта, или Монетния двор в Страсбург, но още повече – поради значителния нелегален паричен поток – по посока на Женева. Срещу пари в брой някои лионски търговци получават *via* Женева амстердамските полици на Париж, и то с немалка печалба. Това свидетелства ли вече за подчиненото положение на Лион? Писмото, което финансовият министър получава от лионския интендант Трюден, в голяма степен отразява жалбите на градските търговци, пресилени и не съвсем[209]. Ако се вслушаме в тези жалби, Лион го грози опасност да се лиши от своите панаири и кредитни операции по вина на женевската конкуренция. „Следва да се опасяваме, казва се в писмото на Трюден до Демарк от 15 ноември 1707 г., че към Женева непрестанно се пренася цялата търговия на лионския пазар. Женевците от известно време насам възнамеряват да създадат собствен пазар на полици, сливайки в едно разчетите и плащанията на панаирите, както в Лион, в Нов [Нови] и в Лейпсик."[210] Било ли е това реалност? Или заплаха, която се преувеличава, за да се повлияе на решенията на правителството? Във всеки случай, две години по-късно, през 1709, ситуацията е сериозна. „Това дело на Бернар, отбелязва в едно от писмата си Трюден, необратимо разтърсва лионския пазар и той с всеки изминал ден функционира все по-лошо."[211] На практика в техническо отношение търговците блокират функционирането на пазара. Обикновено в Лион плащанията „се из-

вършват почти само на хартия или се балансира с преводи по сметки, така че много често в плащания за 30 млн. няма и 500 хиляди ливри в брой. Отхвърлянето на тази практика на записване направи разплащанията невъзможни даже да има стократно повече монети от обичайното." Тази стачка на финансите забавя производството на лионските манифактури, които обичайно работят само на кредит. Резултатът: „Те частично спират да работят и обричат на просия от 10 до 12 хиляди работници, които нямат никакви спестявания, за да оцелеят при спиране на работа. Броят на тези хора се увеличава всекидневно и това предизвиква опасения, че няма да остане нито производство, нито търговия, ако не се окаже спешна помощ..."[212] Ето кое е прекалено и същевременно по никакъв начин не е безпричинно. Във всеки случай, лионската криза се отразява на всички френски пазари и панаири. В едно писмо от 2 август 1709 г. се отбелязва, че панаирът в Бокер „е пустиня", че на него цари голяма „оскъдица"[213]. Изводът е, че дълбоката криза, достигнала кулминацията си в Лион през 1709 г., не се поддава нито на пълна оценка, нито на точно измерване, но е много сериозна.

Затова е извън съмнение, че вече оспорваният успех на Лион не устоява на внезапната и бурна криза на системата на Лоу. Не е ли прав градът, когато отказва да „подслони" Кралската банка? Такава банка вероятно би станала конкурент на традиционните лионски панаири, би им нанесла вреди или въобще би ги премахнала[214], но без съмнение би затруднила и възхода на Париж. Защото тогава цяла Франция, обхваната сякаш от някаква треска, се втурва към столицата, създавайки страшна блъсканица на улица „Кенканпоа" – истинска Борса, трескава почти толкова, ако не и повече от лондонската *Change Alley*. В крайна сметка провалът на системата на Лоу лишава Париж и Франция от Кралската банка, създадена от Лоу през 1716 г., но правителството не се забавя да предложи през 1724 г. на Париж нова борса, достойна за финансовата роля, която занапред ще играе столицата.

От този момент нататък Париж само ще укрепва. Обаче безспорният и окончателен поврат в неговото развитие настъпва доста късно, примерно към 60-те години на XVIII в., в промеждутъка от промяната в съюзите до завършването на Седемгодишната война. „Париж, който се оказва тогава в привилегировано положение, в самия център на една своего рода континентална система, обхващаща цяла Западна Европа, е пункт, където се свързват нишките на икономическата мрежа, чието разпространение вече не се затруднява, както в минали времена, от враждебни политически бариери. Препятствието, владенията на Хабсбургите, между които в продължение на две столетия е затворена Франция, се оказва преодоляно... От момента, в който Бурбоните се утвърждават в Испания и Италия, чак

до момента на промяна на съюзите може да се проследи разширяването около Франция на откритата за нея зона: Испания, Италия, Южна и Западна Германия, Холандия. Занапред пътищата от Париж до Кадис, от Париж до Генуа (а оттам и до Неапол), от Париж до Остенде и Брюксел (търговски пункт на път за Виена) и от Париж до Амстердам ще са свободни за трийсет години (1763–1792): тях нито веднъж няма да ги блокира война. Париж се превръща тогава колкото в *политически*, толкова и във *финансов* кръстопът на Западна континентална Европа, оттам идват и развитието на деловата активност, и увеличаването на притока на капитали."[215]

Това израстване на притегателната сила на Париж започва да се усеща както във вътрешността на страната, така и извън нея. Но може ли столицата, по средата на своите територии, сред своите развлечения и зрелища, да е и крупен икономически център? Може ли тя да бъде идеалният център за националния пазар, впрегнат в оживеното международно съревнование? Не, не може, предварително отговаря в пространен мемоар, съставен в началото на века, през 1700 г., Деказо дю Алле, представител на Нант в Съвета на търговците[216]. Съжалявайки за недостатъчното уважение от страна на френското общество към негоциантите, той отчасти приписва това обстоятелство на факта, че „чужденците (очевидно има предвид англичаните и холандците) създават в своя дом много по-жив и правдив образ и представа за величието и благородството на търговията, отколкото ние, доколкото столиците на тези държави до една са разположени на морски врати и хората разполагат с възможност осезаемо да доловят, гледайки корабите, които пристигат отвсякъде, натоварени с всички богатства на света, какво голямо одобрение заслужава търговията. Ако на френската търговия ѝ бе провървяло по този начин, не биха били нужни други методи, за да се обърне цяла Франция към негоциантството." Но Париж не е разположен на Ламанша. През 1715 г. Джон Лоу, размишлявайки над отправните точки на своята авантюра, вижда „пределите на честолюбивите си замисли по отношение на Париж като икономическа метрополия поради факта, че градът е отдалечен от морето, а реката не е плавателна (това без съмнение означава: недостъпна за морски кораби), от него не бива да се прави външнотърговска столица, но той може да бъде най-големият в света пазар на полици"[217]. Париж даже по времето на Луи XVI няма да е първи в света финансов пазар, но определено ще е първият във Франция. Още повече че, както това предвижда смътно и Лоу, първенството на Париж няма да е пълно. И френската биполярност ще продължи да съществува от само себе си.

Цялото напрежение и противостоене във френското пространство по никой начин не се свежда единствено до конфликтната ситуация между Париж и Лион. Но имат ли тези различия и тази напрегнатост по същество някакво общо значение? Именно това твърдят някои историци.

По мнението на Франк Спунър[218] Франция от XVI в. като цяло се разделя от парижкия меридиан на две части. На изток от него се разполагат най-вече континентални области: Пикардия, Шампан, Лотарингия (която още не е френска), Бургундия, Франш-Конте (която все още е испанска), Савоя (която се подчинява на Торино, но която французите окупират от 1536 до 1559 г.), Дофине, Прованс, долината на Рона, повече или по-малко обширна част от Централния масив и накрая Лангедок (или някаква част от него), а на запад от същия този меридиан – регионите, принадлежащи към Атлантика и Ламанша. Различията между тези две зони може да се установят по обема на сеченето на монетите, критерий, който е едновременно приемлив и в същото време спорен. Спорен е, защото трябва да признаем, че все пак в ничията зона се намират Марсилия и Лион. При все това контрастът е напълно очевиден: между Бургундия, оставена на милостта на медните монети[219], и Бретан или Поату, където са в обръщение испанските реали например. Движещи центрове на тази Западна Франция, която през XVI в. активизира оживлението на мореплаването в Атлантика, се оказват Диеп, Руан, Хавър, Онфльор, Сен Мало, Нант, Рен, Ла Рошел, Бордо, Байон, сиреч, ако изключим Рен – една огърлица от пристанища.

Остава да разберем защо този подем на Запада се забавя, а после и съвсем изчезва въпреки усилията на френските моряци и корсари. Този въпрос задават А. Л. Раус[220] и някои други историци, но ако трябва да сме точни, те не допринасят много за яснотата на отговора. Да се спрем на границата на 1557 г. – годината на жестока финансова криза, която увеличава вероятния спад в цикъла 1540–1570 г. – означава да предявим обвинение за някаква неравномерност в търговската система на капитализма[221]. Ние сме почти сигурни в съществуването на подобен спад, но не и в това толкова ранно отстъпление на атлантическия Запад. Прочее, както смята Пиер Леон[222], Западна Франция, „широко отворена за влиянието на океана (още през XVII в.), е една богата Франция... на сукно и платно от Фландрия до Бретан и Мен, превъзхождаща много вътрешна Франция – страна на рудници и металургия“. По този начин контрастът Запад – Изток съществува може би до самото начало на личното управление на Луи XIV, но от хронологична гледна точка тази граница е неточна.

При все това обаче горе-долу по същото време се очертава нова линия на разделение, от Нант до Лион[223], но този път не по меридиана, а като че ли по паралела. На север – една свръхактивна и предприемчива Франция с нейните открити пространства и конни впрягове, а на юг, обратно, една Франция, която, с някои блестящи изключения, започва да изостава все повече и повече. По мнението на Пиер Губер[224] съществуват като че ли две конюнктури: една за Севера, под знака на относителното благоденствие, а другата – за Юга, под въздействието на ранен и силен спад. Жан Делмо отива още по-далеч: „Необходимо е в крайна сметка поне частично да се разграничава Франция през XVII в. от конюнктурата на Юга, и в добавка към това да престане систематическото разглеждане на кралството като едно цяло."[225] Ако това твърдение е справедливо, то Франция още веднъж се адаптира към външните условия на световния икономически живот, които ориентират Европа към северните ѝ зони и принуждават слабата и податлива Франция да залитне към Ламанша, Холандия и Северно море.

По-късно разделителната линия между Севера и Юга почти не се променя чак до началото на XIX в. По думите на Д'Анжвил (1819), тя още съществува от Руан до Еврьо, а по-нататък и до Женева. На юг от нея „селският живот се деурбанизира", раздробява, „там започва, заедно с разпръснатите селски къщи, дивата Франция". Това е пресилено, но контрастът е очевиден[226].

В края на краищата разделението полека-лека отново се променя и в нашите очи парижкият меридиан просто пак встъпва в правата си. При все това зоните, които той разграничава, променят значението си: на запад се намира слаборазвитата „френска пустиня", на изток – зоните, които се развиват, свързани с доминиращата и всепроникваща германска икономика.

И така играта на размяна между двете Франции се променя с годините. Не съществува една строго определена линия, която веднъж завинаги да раздели територията на Франция, а по-скоро линии на приемственост, и то най-малко три, но няма съмнение, че са много повече. Или е по-добре да кажем, една линия, но въртяща се около някаква ос, подобно на часовникова стрелка. И това предполага:

1) че в даденото пространство разделението между прогрес и изоставане непрестанно се променя, че развитието и изостаналостта не са локализирана веднъж завинаги, че *плюсът* сменя *минуса*, че противоречията на цялото се натрупват върху лежащите по-долу локални различия: те ги прикриват, но не ги разрешават и ни позволяват да ги видим в „миг на просветление";

2) че Франция като икономическо пространство може да се обясни само в общоевропейски контекст, че видимият подем на страната на север от линията Нант–Лион от XVII до XIX в. не се обяснява само с ендо-

генни причини (преобладаване на тригодишната система на засяване, увеличаване на броя на селскостопанските коне, оживление в демографския ръст), но и с равни по обем екзогенни фактори – Франция се променя при контакта си с господстващата конюнктура на Северна Европа, както през XV в. я привлича блясъкът на Италия, а по-късно, през XVI в. – блясъкът на Атлантическия океан.

За или против линията Руан–Женева

Изложеното по-горе относително последователно *двустепенно разделение* на френското пространство от XV–XVIII в. ни дава ориентация, но не разрешава безконечния спор за историческото разнообразие на това пространство. На практика френският *ансамбъл* не е разделен на *подансамбли*, които можем уверено да идентифицираме, да ги обозначим веднъж завинаги: те не престават да се деформират, да се приспособяват, да се прегрупират и да променят степента си на напрежение.

Именно затова картата на Андре Рамон (вж. картите по-нататък), „изпаднала" от великолепния му атлас на Франция от XVIII в. (който той може би завършва, но за нещастие не публикува), ни предлага не двустепенно, а тристепенно разделение в зависимост от различните нива на биологическото увеличение на ръста на френското население в епохата на Некер. На практика главната му особеност е онзи дълъг „залив", който пресича френската територия от Бретан до подножието на Юра и образува зона на намаление на населението – или в по-малка степен застой или много слаб демографски ръст. Този „залив" разделя две биологически по-здрави зони: на север – фискалните области на Кан, Алансон, Париж, Руан, Шалон сюр Марн, Соасон, Амиен, Лил (рекордът тук принадлежи на Валансиенската фискална област, Троа-з-Евеше, Лотарингия и Елзас), а на юг – необичайно оживеното пространство, простиращо се от Аквитания до Алпите. Именно там се струпва населението, дошло през Централния масив, Алпите и Юра в полза на поглъщащите хората градове и богати равнини, които не биха могли да минат без поддръжката на тези временни мигранти.

Следователно линията от Руан (или Сен Мало, или Нант) до Женева не е решаващият разрив, който би обозначил всички френски противоречия. Разбира се, картата на Андре Рамон не е карта на националното богатство, на икономически спад или прогрес, а карта на демографските сривове и подеми. Там, където има изобилие от хора, по правило имигранти, има промишлена активност. Едното и другото едновременно или и двете заедно.

От своя страна Мишел Морино се отнася сдържано към всяко по-просто

обяснение. Следователно схемата на диаметъра, разделящ Франция, който се върти около Париж, не може да се ползва с неговата благосклонност. Например скептицизъм у него буди линията Сен Мало–Женева, която в общи линии е линията на Д'Анжвил, възприета и от Е. льо Руа Ладюри[227]. В качеството на аргумент при нейната критика Морино ползва данните от търговските баланси на всяка от двете зони. Дори и да не заличават тази демаркационна линия, те все пак променят полюсите: плюсът преминава на юг, а минусът на север. Извън всякакво съмнение е, че през 1750 г. „зоната, разположена на юг, превъзхожда много тази, разположена на север. Две трети от износа, ако не и повече, излизат от нея. Това превъзходство отчасти произтича от производството на вино и отчасти от преразпределянето на колониалните стоки през пристанищата на Бордо, Нант, Ла Рошел, Байон, Лориан и Марсилия. Но то се обляга също така и на промишлената мощ, способна да продава платно за 12,5 млн. ливри, сечени в Тур (Бретан), копринени тъкани за 17 млн. (Лион) и сукно за 18 млн. (Лангедок)."[228]

Сега е мой ред да проявя скептицизъм. Признавам, че не съм убеден в значението на това разделение на различни Франции, съответно и в разделението на техния външен баланс. Ясно е, че само тежестта на експортния отрасъл на промишлеността не може да е определящ, че в миналото промишлеността често е търсене на някаква алтернатива в зоните на бедност или труден живот. 12 млн. ливри за бретонското платно не правят от Бретан провинция, крачеща в авангарда на френската икономика. Истинската класификация е тази, която се основава на БВП. Именно това, което се опита да направи на Единбургския конгрес през 1978 г. Ж. К. Тутен, като класифицира френските региони от 1785 г. в съответствие с *материалния продукт* на един жител (сравнен със средната величина в национален мащаб)[229]. Начело на списъка се оказа Париж с 280%, Централната област по Лоара и Рона достига средна величина от 100%, по-надолу се разполагат Бургундия, Прованс, Аквитания, пиренейският Юг, Поату, Оверн, Лотарингия, Елзас, Лимузен, Франш-Конте, списъка затваря Бретан. Картата на следващите страници възпроизвежда тази оценка, но не ни дава някаква отчетлива линия Руан–Женева, макар напълно ясно да очертава бедността на Юга.

Морски и континентални гранични области

Всъщност в рамките на тези проблеми на диференциалната география, както и на всяка друга, перспективата е различна в зависимост от продължителността на хронологическия отрязък, който се разглежда. Нима зад промените не съществуват произтичащи от очевидно мъчноподвижна ко-

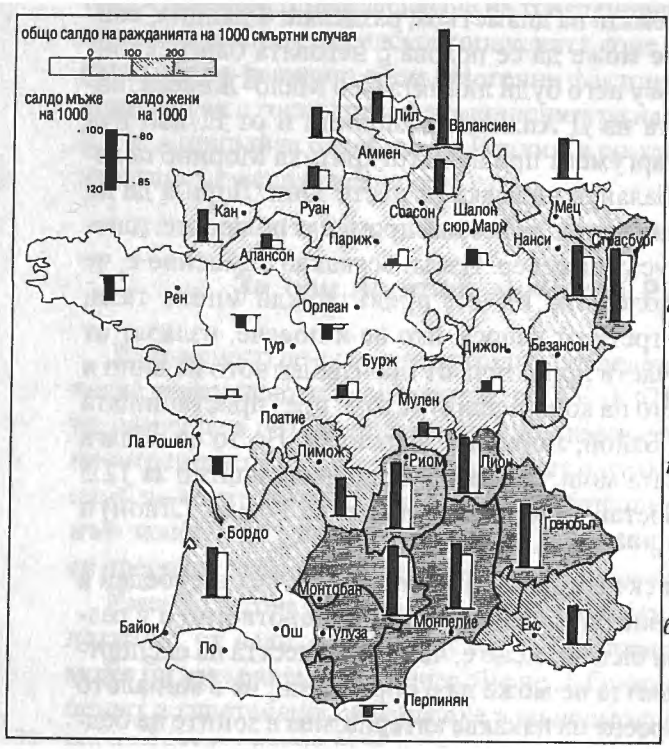

34. ЧЕТИРИ ГЛОБАЛНИ ИЗМЕРВАНИЯ

I. РАЖДАНИЯ И СМЪРТНИ СЛУЧАИ ВЪВ ФРАНЦИЯ ОКОЛО 1787 г.

Тази карта – една от редките публикувани – принадлежи към атласа, изготвен от Андре Рамон. Тя сочи любопитна разлика между регионите с демографски срив (даньчните окръзи Рен, Тур, Орлеан, Ла Рошел, Перпинян) и тези, които се отклоняват от посредственото средно равнище и откровено бележат забележителен прираст (Валансиен, Страсбург, Безансон, Гренобъл, Лион, Монпелие, Риом, Монтобан, Тулуза, Бордо). Може би това биологично превъзходство е свързано с разпространението именно в тези региони на нови култури като царевицата и картофите

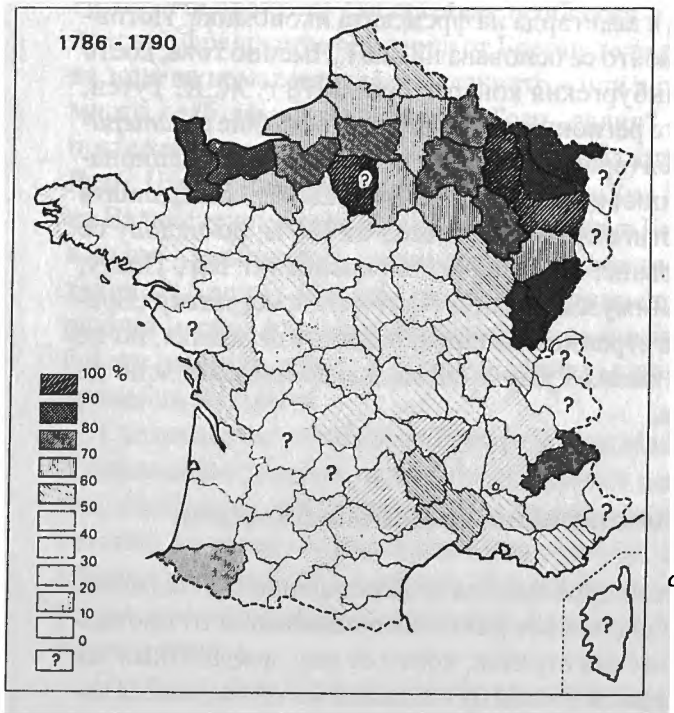

II. ДА ЧЕТЕШ И ПИШЕШ В НАВЕЧЕРИЕТО НА ФРЕНСКАТА РЕВОЛЮЦИЯ

На тази карта, изготвена съобразно броя на мъжете сред съпрузите, способни да подпишат брачното си свидетелство, ясно се откроява преднината на Севера (из Ф. Фюре и Ж. Озуф, Lire et écrire, 1978)

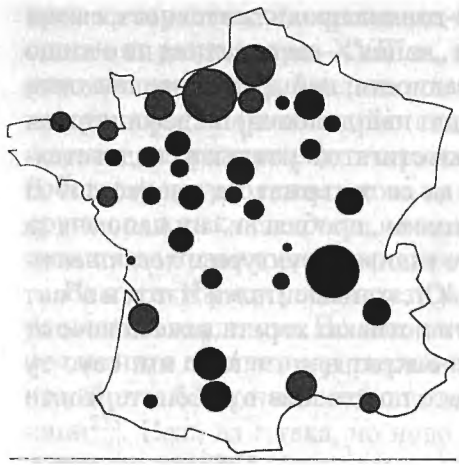

III. ДА ТАКСУВАШ ОЗНАЧАВА ДА ИЗМЕРВАШ

Около 1704 г. правителството възнамерява да обложи с такси търговските корпорации в градовете на кралството. Налозите, съответстващи на Лион и Руан, възлизат на 150 000 ливри; за Бордо, Тулуза и Монпелие те възлизат на 40 000; за Марсилия – на 20 000... Тези сведения задават мащаба на скицата. Париж не фигурира в списъка на подлежащите на налози градове. Да се раздели кралството според равнището на тези такси не би било лесно. Дали фактът, който бие на очи, не е броят на малките градове на север и преобладаващите големи търговски градове на юг? (Из A.N. G7 1688)

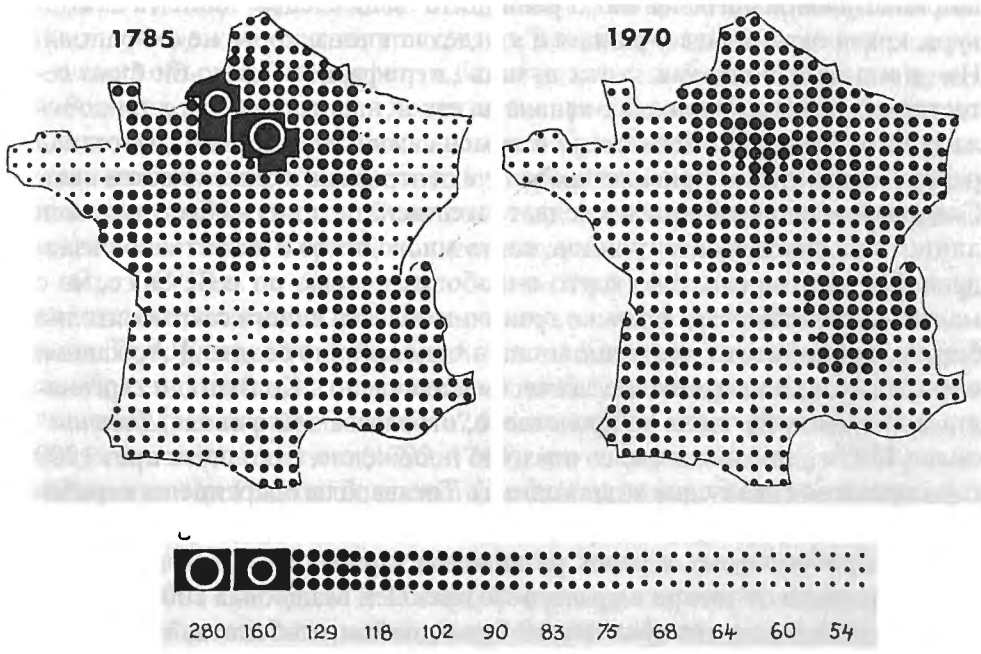

IV. ГЕОГРАФИЯ НА РЕГИОНАЛНИТЕ ДОХОДИ PRO CAPITE

Като се тръгне от националната средна стойност (100) на дохода pro capite *(във* физически продукт*) – процентът за всеки регион. За годината 1785: Париж 280, От–Нормандия 160, Лоара–Рона 100 и т. н. Забелязва ли се първенство на Севера, както подсказва изображението? Да, дори и ако се налага да направим отново сложните сметки, позволили изготвянето му. Ситуацията през 1970 е изложена за сравнение. Регионалното разпределение на дохода на глава от населението очевидно се е променило. По Ж.-К. Тутен, „La croissance inégale des revenus régionaux en France de 1840 à 1970", in 7e Congrès international d'histoire économique, Единбург, 1978, p. 368*

нюнктура противоположности с още по-голяма продължителност, сякаш Франция – както впрочем и всяка друга „нация“ – на практика не е нищо друго освен наслагване на различни реалности, най-дълбоките от които (или поне тези, които на мен ми изглеждат най-дълбоки) по дефиниция и дори по наблюдение най-бавно от всички стигат до упадък и следователно най-упорито от всички се стремят да се задържат на нивото си? В дадения случай географията като необходим „проблясък“ ни напомня за съществуването на невъобразимо много такива структури и *перманентни* различия: планини и равнини, Север–Юг, континентален Изток и обвит в океански мъгли Запад... Тези контрасти потискат хората даже повече от икономическите конюнктури, които се вихрят над главите им, като ту подобряват, ту влошават икономическото положение в районите, които те обитават.

Но като отчетем всички обстоятелства, структурното противопоставяне *par exellence* остава установеното между тесните *гранични зони* и обширните *централни области*. „Граничните“ зони следват линията на контура, която ограничава Франция и я отделя от това, което не е Франция. Ние няма да използваме за тях думата „периферия“ (което би било естествено), понеже тя попада в капана на някои наши спорове и е придобила за много автори, в това число и за мен самия, значение на „изостанал район“, отдалечен от привилегированите центрове на икономическия свят. Следователно покрайнините следват естествената линия на бреговете или линиите на сухопътната граница, която много често е изкуствено създадена. Но нали правилото (което е любопитно само по себе си) е, че с малки изключения тези френски гранични области винаги са относително богати, а районите от „вътрешността“ – относително бедни. Д'Аржансон намира такова едно различие за съвсем естествено. „Колкото до търговията и вътрешните части на кралството, отбелязва той в своя *„Дневник“* около 1747 г., ние сме в много по-лошо положение, отколкото през 1709 г. (въпреки че това е една лоша година). Тогава, благодарение на корабите на г-н Дьо Поншартрен, докарвахме до отчаяние[230] враговете си със своето корабоплаване, с успех развивахме търговия в Южните морета. Постъпленията от товари в кралството през Сен Мало бяха 100 милиона. Вътрешните части на кралството бяха двойно по-богати, отколкото днес.“[231] Следващата година, на 19 август 1748, той отново говори за „вътрешните провинции“ на кралството, тези на юг от Лоара, че изпадали в дълбока нищета. „Реколтата там е два пъти по-малко от миналогодишната, която също беше доста лоша. Цената на хляба скочи двойно и нас от всички страни ни обгръща нищета“[232]. Що се отнася до абат Галиани, то той в своя *„Диалог за търговията с хляб“* е несравнимо по-ясен и категоричен: „Обърнете внимание, че във Франция, която е търговско, предприемчиво кралство на мореплаватели, цялото богатство е съсредоточено по границите ѝ, всички нейни големи и богати градове се намират по

края на страната, а вътрешните ѝ области са ужасно бедни."[233] Все поголемият разцвет през XVIII в., както се вижда, не смекчава контраста, даже напротив. Официалният отчет от 5 септември 1788 г. отбелязва, че: „ресурсите на морските пристанища са нараснали безкрайно, докато търговията на градовете от вътрешните области се ограничава от тяхното собствено потребление и това на съседите им, за тяхното население няма други средства, освен тези на манифактурите."[234] Но нима индустриализацията по правило не е икономически реванш на вътрешните региони?

Някои историци усещат тази устойчива противоположност между вътрешното и външното. По мнението на Мишел Морино във Франция през последните години на управлението на Луи XIV се наблюдава изтичане на нейните богатства и нейната делова активност към морските ѝ покрайнини[235]. Нека да е така, но ново ли е това движение? Не започва ли то много по-рано? И главното, дали няма да се окаже трайно?

Ценността на книгата на Едуард Фокс с провокативното заглавие – *L'Autre France* – се свежда до това, че той залага, не отстъпвайки и за миг на *структурното* противопоставяне. Значи винаги е имало две Франции – едната обърната към морето и блеснуваща за свободна търговия и приключения в далечни страни, а другата – земеделска, тънеща в застой, лишена от гъвкавост поради наложените ѝ ограничения. Историята на Франция е диалог между глухи, които не си разменят нито места, нито смисъл, доколкото всяка от тези Франции упорства в стремежа си да привлече всичко към себе си, при пълно неразбиране на другата страна.

През XVIII в. по-модерната, *другата* Франции е тази, която притежава големи пристанища, където се развива ранният капитализъм и богатството. Тя прилича на една малка Англия и мечтае за спокойна революция по образ и подобие на „славната" от 1688 г. Но може ли да играе самостоятелно тази игра и да спечели? Не, не може и това добре проличава в епизода с жирондистите (1792–1793), ако се ограничим с този добре известен пример. И както по времето на Стария режим именно вътрешността тържествува при Революцията и Империята, а даже и по-късно. От едната страна е търговията, която би се развила по-добре, ако ѝ беше предоставена свобода за действие. От другата – селското стопанство, което безкрайно много страда от раздробяването на селската собственост, и промишлеността, която поради липса на средства и инициативност функционира лошо. Такива са двете Франции на Едуард Фокс[236].

Но въпреки таланта на този автор историята на Франция не може изцяло да е погълната от подобен продължителен, безкрайно подновяващ се диалог. Не може поради това, че не съществува една-единствена *маргинална* Франция. На практика Франция свършва едновременно на Запад, опирайки се на морето – и там се оказваме в *другата* Франция на Фокс, – и на Изток, опирайки се на континентална Европа, Северна Италия зад Алпите, швейцарските кантони, Германия, испанска Нидерландия, която

става австрийска през 1714 г., и Обединените провинции. Аз не твърдя, че тази гранична Източна Франция е толкова важна и обаятелна, колкото крайбрежна Франция, но тя съществува и ако в „маргиналността“ има някакъв смисъл, то тя ѝ придава задължително самобитност. Накратко казано, по своите крайбрежия Франция разполага с терминали, морски разпределителни пунктове: Дюнкерк, Руан, Хавър, Кан, Нант, Ла Рошел, Бордо, Байон, Нарбон, Сет (основан от Колбер), Марсилия и верига от провансалски пристанища; това е, ако може така да се изразим, Франция №1. Франция №2 са вътрешните, обширни и разнообразни области, към които ще се върнем после. Франция № 3 е верига от градове: Гренобъл, Лион, Дижон, Лангр, Шалон сюр Марн, Страсбург, Нанси, Мец, Седан, Мезиер, Шарлевил, Сен Кантен, Лил, Амиен – стават повече от дузина, ако включим в тяхното число и второстепенните градове, които образуват верига от Средиземно море и Алпите до Северно море. Тук трудността се свежда до това, че тази категория от градове, чийто разпоредител на играта е Лион, не е толкова лесно разбираема, колкото веригата на морските градове, че тази категория не е толкова еднородна и добре очертана.

Логическият завършек на икономическото пространство на Франция на изток – говорим за това *a posteriori* (и читателят трябва да е сигурен в това), без ни най-малък оттенък на империализъм със задна дата – би трябвало да се обозначи от Генуа, Милано, Аугсбург, Нюрнберг и Кьолн до Антверпен или Амстердам, така че да завладее на юг контролния пункт на Ломбардската равнина, да задържи Сен Готар като допълнителна врата през Алпите и да контролира така наречения „рейнски коридор“ – ос от градовете по реката. По същите тези причини, които пречат на Франция да завладее Италия или Нидерландия, на нея не ѝ се удава (никъде), като изключим Елзас, да придвижи границата си на Рейн, т.е до снопа от пътища, толкова (или почти толкова) важни, колкото и морските. Италия, Рейн и Нидерландия дълго време са командна зона (център), „гръбначен стълб“ на европейския капитализъм. Там не може да проникне всеки желаещ.

Всъщност на изток кралството се разширява много бавно и трудно, като се договаря със завзетите провинции, съхранявайки част от техните свободи и привилегии. Така извън сметката остават Петте главни стопанства от 1664 г. – Артоа, Фландрия, Лион, Дофине, Прованс; и най-вече изцяло извън френското митническо пространство остават така наречените провинции *de l'étranger effectif** – Елзас, Лотарингия, Франш-Конте.

---

* *Действително чужди. – Бел. прев.*

Нанесете тези провинции на картата и ще получите пространството на Франция №3. За Елзас, Лотарингия, Франш-Конте това означава пълна свобода в отношенията им с външния свят, откритост към чуждестранни стоки, възможност също така (по контрабанден път) изгодно да внасят подобни товари в кралството.

Ако не греша, характерна за тези гранични зони е определена свобода на действие. Важно е добре да се познава поведението на въпросните зони, лежащи между кралството и чужбина. Дали клонят на една или друга страна? Какви например са участието и ролята на търговците от швейцарските кантони във Франш-Конте, Елзас и Лотарингия, където през XVIII в. те се чувстват почти като у дома си? А също така еднакво ли е отношението към чужденците, които не е задължително да са обичани, на територията от Дофине до Фландрия например по времето на революционната криза през 1793–1794 г.? Какъв е животът на тези територии, където свободите са много повече, отколкото в градовете на кралството, и по-точно ролята на градовете Нанси, Страсбург, Мец и особено Лил, на практика отличен пример, бидейки най-близо до Нидерландия и достатъчно близо до Англия, а следователно свързан чрез тези съседи и с целия свят?

Лил поставя пред нас всички проблеми на Франция №3. По критериите на онова време той е значителен град. След приключването на холандската окупация (1713 г.) той, а също така и принадлежащата му област бързо се възстановяват. Съгласно протоколите от обиколката на данъчните откупчици за Главните стопанства през 1727–1728 г. неговото „могъщество е толкова голямо, че той осигурява средства за съществуване на повече от сто хиляди човека в града и в провинциите Фландрия и Ено посредством своите манифактури и търговски операции“[237]. Около Лил и в самия град работи активно цяла гама от текстилни предприятия, доменни пещи, ковачници и леярни. Той произвежда разкошни тъкани, както и чугунени плочи за огнища, котли и чугунени съдове, златни и сребърни галони, железария. От съседните провинции и краища в Лил пристигат в изобилие всякакви стоки: сметана, добитък, пшеница... Градът максимално използва пътищата, реките, каналите, без особени затруднения се приспособява към наложеното от правителството изменение на ориентацията в търговията в направление запад–север, т.е Дюнкерк и Кале вместо Ипър, Турне и Монс.

И главното, Лил е пресечна точка, той получава всичко отвсякъде, от Холандия, Италия, Испания, Франция, Англия, от испанска Нидерландия, от страните на Балтийския басейн; купува от едни, за да го препродаде на други, например преразпределя по северното направление френското вино и ракия. Но първото място определено заемат търговските му дела с Испания и Америка. За там ежегодно се отправят 4–5 милиона

лилски стоки (предимно платно и сукно), понякога на собствена отговорност и риск на градските негоцианти, понякога под прикритието на комисионери. Обратните постъпления са не толкова в стоки, колкото в пари, по оценка от 1698 г. около 3–4 милиона ливри всяка година[238]. Още повече че тези пари не постъпват директно в Лилската провинция, те пристигат в Холандия или в Англия, където операциите с тях се осъществяват по-лесно и са по-евтини, отколкото във Франция, макар че е в сила и друг процес за определяне пробата на монетите. Накратко казано, Лил е въвлечен във френската икономика повече, отколкото всеки друг град, толкова е затънал в нея, че трудно би извадил тялото си по-надолу от кръста.

След тези обяснения ще ни е по-лесно да разберем подредбата на градовете, намиращи се далече от границата, градове като: Троа, Дижон, Лангр, Шалон сюр Марн, Реймс. С други думи, това са тези градове, които преди са били погранични, а после стават градове от вътрешността на страната. И в тях дълбоко вкорененото минало надживява само себе си. По подобие на Франция №3, Франция, която е обърната на изток и на север, се образува от последователни слоеве, наподобяващи дървесни пръстени.

Градовете на „другата Франция"

Като говорим за градовете на „другата Франция", имащи контакт с морето, трябва да повторим, че нещата са много по-ясни. Те също постигат успех под знака на свободата на действие и на предприемачеството. Търговските операции на тези активни пристанища, разбира се, са свързани с вътрешните райони на кралството, те се захранват от тях, но интересите на тези пристанища постоянно им диктуват избор в полза на морето. Какво иска Нант около 1680 г.[239]? Иска на англичаните да се забрани достъпът до Франция. Същите успешно осъществяват „първите продажби" (за сезона), като доставят по-рано от другите нюфаундлендска треска благодарение на малките си бързоходни кораби. Не е ли по-добре те да се отстранят поне с повишаване на митническите такси? А също и английският тютюн, който задръства френския пазар – да се замени с тютюн от Санто Доминго. И още –да се върнат приходите от китобойството, отнети от холандци и хамбургци. И съответно всичко останало, но това означава безкрайно излизане извън френското пространство.

Все в същия порядък на мисли Едуард Фокс си задава някои въпроси по повод на Бордо: „Дали той е атлантически или е френски?"[240] От своя страна Пол Бютел без колебание говори за „атлантическа столица"[241]. Във всеки случай, както твърди един отчет от 1698 г.: „Всички останали провинции на кралството, та дори и част от Бретан, не потребяват никакви

храни от Гиен“[242]: не отива ли виното от Бордо и околностите му изключително за утоляване на жаждата и изискания вкус на чужденците от Северна Европа? По подобен начин Байон е град, който особено внимателно наблюдава пътищата, пристанищата и благородните метали на близка Испания. Еврейските търговци от неговото предградие Сент Еспри следват общото правило и през 1708 г. са обвинени (може би справедливо), че внасят в Испания „най-лошите платове, които може да се намерят в Лангедок и други места“[243]. На двата края на френското крайбрежие виждаме: Дюнкерк, който е зает с това да заобикаля английските забрани и който се намесва във всичко – лов на треска, търговия с Антилските острови, търговия с негри[244], и Марсилия – най-интересният, най-колоритният от всички градове, разположени в покрайнините на кралството, „пристанище, което е повече варварско и левантинско, отколкото френско“, ако се възползваме от остроумието на Андре Рамон[245].

Но за да разгледаме нещата по-отблизо, ще се ограничим с един град, Сен Мало, който без съмнение е от най-показателните примери. Градът е много малък по размери: „заема площ колкото градините на Тюйлери“[246]. И даже в моменти на апогей, между 1688 и 1715 г., жителите на Сен Мало с охота представят града за по-малък, отколкото е в действителност. Техният град, зявяват те през 1701 г. е „само безплодна скала, която не притежава никакви богатства, освен занаята на жителите си, което ги прави, така да се каже, превозвачи на Франция“, но такива превозвачи, които водят своите 150 кораба по всички морета на света[247]. Ако им се вярва – а техните хвалби като цяло заслужават доверие, – те „първи са открили риболова на треска и по-рано от Америго Веспучи и Кабрал откриват Бразилия и Новия свят (*sic*). Те охотно напомнят за привилегиите, дадени им от бретонските херцози (1230, 1384, 1433, 1473) и от кралете на Франция (1587, 1594, 1610, 1644 г.), привилегии, които ги отделят от числото на подобните бретонски пристанища. Но тези привилегии от 1688 г. насетне биват ограничени посредством съдебни постановления и укази от страна на данъчните откупчици за Главните стопанства. Така че Сен Мало иска (но няма да го постигне) да бъде обявен за свободно пристанище като Марсилия, Байон, Дюнкерк и „отскоро Седан“.

Напълно очевидно е, че жителите на Сен Мало не са извън пределите на Бретан, чието платно изнасят, не са и извън пределите на Франция – нейните най-скъпоструващи и най-лесно продаващите се стоки като атлаз от Лион и Тур, златен и сребърен брокат, боброва кожа, натоварени на корабите им, редовно пътуват до Кадис. Разбира се, те препродавали и чуждестранни стоки, това, което донасяли сами и което им било докарвано от други. Но основен двигател за цялата търговия на Сен Мало е Англия. Там жителите на града ходели за едно или друго количество стока, а

разплащането ставало чрез полици в Лондон. После следва Холандия, която със собствени кораби им доставяла елови дъски, мачти, канати, смола, коноп и кълчища. В Нюфаундленд ловели треска и я препродавали в Испания и Средиземно море. Жителите на Сен Мало постоянно посещавали Антилските острови, където Санто Доминго дълго време е бил *тяхна* колония. Те успели и в Кадис, който от 1650 г. фактически е „американската" врата на Испания. Търговците от Сен Мало присъстват и действат там още отпреди 1672 г.[248], извършвайки сделки с „благородни метали", а впоследствие усядат там благодарение на създадените на място могъщи и активни търговски къщи. Така че проблемът на жителите на Сен Мало през 1698 г. и по-късно е да не изпуснат галеоните, които заминават от Кадис – без да имат предварително уточнено разписание – за Картахена в Индиите. Нещо повече, навреме да се присъединят към *la flota*, която пристига в Нова Испания „не по късно от 10–15 юли". „Американските" доходи на Сен Мало обичайно постъпвали едва „след година и половина-две, считано от деня на отплаването". Те достигат средно до 7 млн. ливри в монети, но търговците се сещат и за по-доходоносни години. Корабите на Сен Мало се връщат от Средиземно море в Кадис и донасят „едни 100 хил., други – 200 хил. пиастри". Още преди войната за испанското наследство с кралска грамота от септември 1698 г. е учредена „Компания Южно море, именувана Тихоокеанска"[249]. Оттук идва и нечуваното развитие на контрабандата и прякото експлоатиране на американското сребро. И това е най-странното, можем да кажем дори най-сензационното, от всички приключения на моряците от Сен Мало и даже на френските моряци изобщо през 1701 и 20-те години на XVIII в. в световноисторически план.

Този успех завършва с обособяването на Сен Мало като морски оазис и отделно цяло в граничните покрайнини на кралството. Изобилието от пари в брой го избавя от това да бъде пазар на полици, свързан с всички други градове[250]. При това градът е лошо свързан по суша с Бретан и още повече с Нормандия и Париж. През 1714 г. не съществува „редовна пощенска връзка между Сен Мало и Поансон, намиращ се само на 9 левги"[251]. Поансон, разположен на неголямата река Куенон, която на изток от Сен Мало е граница между Бретан и Нормандия. Оттук произлизат и забавянията на пощата: „пощата пристига по пътя от Кан само във вторниците и съботите, а по пътя от Рен – в четвъртък, веднъж седмично, така че ако я изтървеш, сроковете се променят"[252]. Гражданите на Сен Мало без съмнение се оплаквали от това, но и не са бързали особено да поправят положението. Пък и дали са имали настоятелна нужда от това?

Вътрешните райони

И така от една страна са покрайнините, своего рода окръжност, от друга – вътрешните райони, огромна повърхност. От една страна – тънък слой, ранно развитие, *относително* богатство, блестящи градове (Бордо по времето на Турни е като Версай и Антверпен, взети заедно)[253]; а от друга – плътна населеност, често срещана бедност и ако изключим чудовищния успех на Париж – градовете живеят като че ли в сивота, наследила блясъка на тяхното традиционно съществуване.

Но преди да продължим нататък, трябва да отбележим трудностите, пред които ни изправя това безкрайно поле за изследване. Разполагаме с фантастична документация, хиляди проучвания, но те в повечето случаи се отнасят към частния случай на една провинция. А това, което се отнася до националния пазар, засяга по-скоро съотношението на провинциите помежду им. Наистина от 1664 г. се слага начало на „традицията на цялостните анкети", които се провеждат едновременно във всички фискални окръзи[254] на кралството. По този начин разполагаме със „синхронни" картини и разрези. Най-известни са така наречените интендантски анкети на Бургундския херцог, започнати през 1697 г. и трудно завършени през 1703 г. И проведената с „голям шум" анкета на финансовия министър Ори, завършена през 1703 г., точно когато неговият покровител изпада в немилост, поради което тя е отхвърлена. Така че през 1952 г. Денвил почти случайно попада на резюме на това изследване, принадлежащо на член от Френската академия, чието име ще остане неизвестно за нас[255].

Но недостатъците на такова синхронно изследване се набиват на очи. Те се състоят в това, че са прекалено описателни, а би трябвало изследването да започне със счетоводство, да премине към цифрите или най-малкото към картографията, което би го направило разбираемо, но това не се случва на пръв прочит. Аз се опитах грубо да нанеса на карта данните от изследванията на интендантите, използвайки за това търговските връзки между различните фискални окръзи. Използвах червена линия за очертаване на търговските връзки с чужбина, синя линия за стокообмена между фискалните окръзи и черна – за търговските връзки вътре в даден окръг. Така се уверих, че от края на XVII в. във Франция се забелязва тенденция към образуването на мрежа с достатъчно малки клетки, т.е. национален пазар. Но тази карта остана само в работен стадий . За да придобие приемлив вид, би бил нужен трудът на цял колектив, още повече че е нужно подробно да се диференцират стрелките в зависимост от разменяните стоки. И да се използват и други документи, за да се опитаме да ги уравновесим, което би довело до сравняване на обемите на външната и вътрешната търговия, решавайки по този начин един проблем,

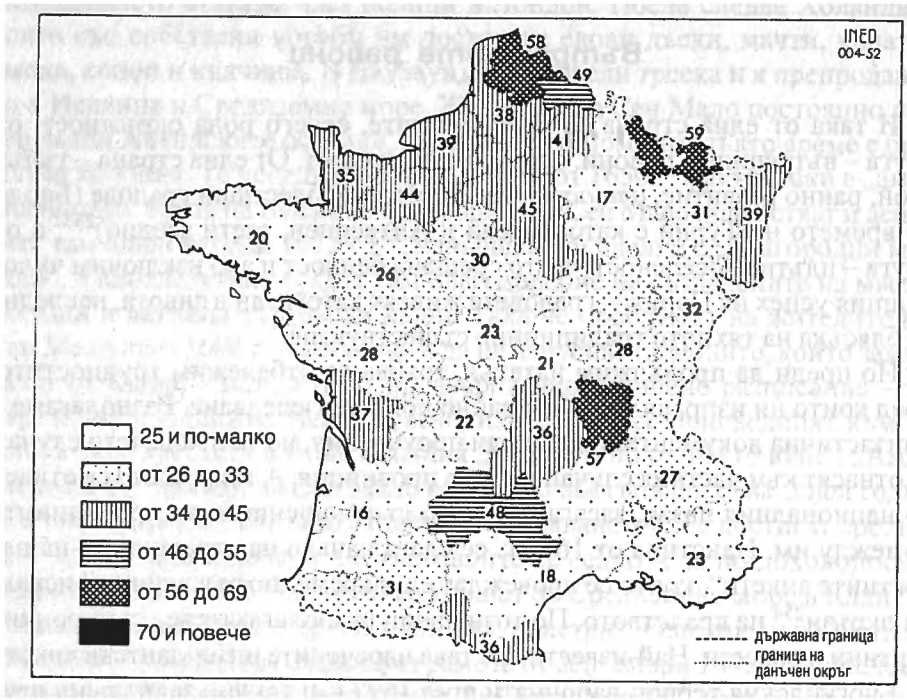

35. ГЪСТОТА НА НАСЕЛЕНИЕТО ПРЕЗ 1745 г.

Карта, изработена от Франсоа дьо Денвил (cf. note 255)

за който имаме само априорни твърдения, а именно, че вътрешната търговия далеч превъзхожда външната, бидейки два или три пъти по-голяма от нея.

Другото неудобство на „синхронните" картини, с които разполагаме, се състои в това, че те прекомерно си приличат една с друга и се повтарят, доколкото са поместени в един сравнително кратък времеви отрязък, по-малък от столетие: от 1697 до 1745 и до 1780 г. Невъзможно е да се направи разграничение между това, което е дълговременна структурна реалност, и това, което се дължи на промени, породени от обстоятелства. Не е просто да се подходи към установяването на закономерности, ако изобщо съществуват такива, в една система от връзките и отношенията между провинциите.

Но анкетата на финансовия министър Ори все пак предлага някакви полезни ключове. На практика той разграничава провинциите в съответствие с „възможностите на хората", които живеят в тях. Съществуват пет равнища: *заможни са*; *справят се горе-долу*; *едни се справят, други са бедни*; *бедни са*; *мизерстват*. Ако се обърне внимание на границата меж-

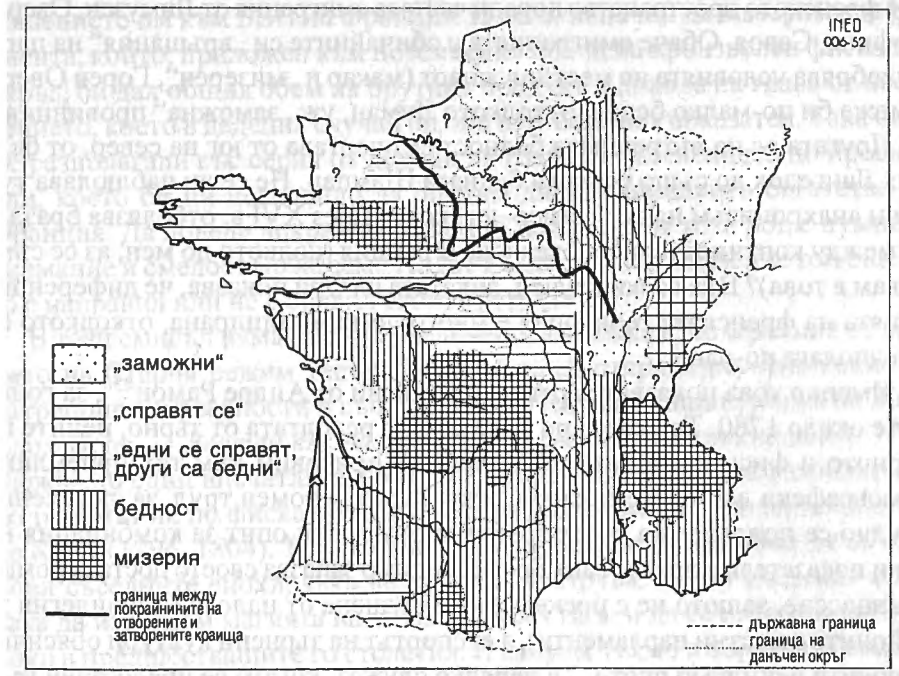

36. „ВЪЗМОЖНОСТИТЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО“ ПРЕЗ XVIII в.

Същият източник. За обяснение – вж. текста. (Population, 1952, №1, pp. 58–59)

ду равнище №3 (*едни се справят, други са бедни*) и равнище №4 и 5 (*бедност, мизерия*), ще се получи вододел между бедните райони и тези, които са относително богати. Подобна разграничителна линия, общо взето, добре откроява привилегирования Север и обеднелия Юг. Но, от една страна, както на север, така и на юг има изключения, които внасят нюанси в това правило. На север слабо населената (17 жители на кв.км) област Шампан е бедна, фискалният окръг Алансон се вписва в равнището на мизерията, на юг фискалният окръг Ла Рошел е „заможен“, също както Бордо и Русийон. От друга страна, географската граница между Севера и Юга не съвпада, както може да се очаква, с районите от трето равнище, което е по средата между бедността и богатството. Тази погранична зона представлява (от запад на изток) една териториална полоса, която отначало е „бедна“ – Поату на атлантическото крайбрежие, после „мизерна“ – в Лиможкия и Риомския фискален окръг (макар в последния Долен Оверн да е зона на благосъстояние), и отново „бедна“ и „мизерна“ в Лион и Дофине, а и по-нататък в Савоя, която още не е френска. Такива райони в самото сърце на Франция са слабо развити зони *par excellence*

във френското пространство поради честата емиграция от Лимузен, Оверн, Дофине, Савоя. Обаче емиграцията с обичайните си „връщания“ на пари подобрява условията на местния живот (макар и „мизерен“, Горен Оверн е може би по-малко беден, отколкото Лиман, уж „заможна“ провинция).

Другата ос на вътрешната бедност се очертава от юг на север, от бедния Лангедок до също толкова бедната Шампан. Не се ли наблюдава тук един анахронизъм на оста север–юг, която през XVI в. отбелязва браздата между континентална и океанска Франция (колкото до мен, аз се съмнявам в това)? Във всеки случай, анкетата на Ори показва, че диференциацията на френската територия е много по-комплицирана, отколкото се предполага по-рано.

Именно това показват картите, съставени от Андре Рамон[256], за годините около 1780. Те дават три показателя: реколтата от зърно, цените на зърното и фискалния натиск. Можем да прибавим към тях приемливи демографски данни. Тези карти, резултат от огромен труд, за съжаление трудно се поддават на интерпретация при всеки опит за комбинация на едни показатели с други. Така Бретан видимо запазва своето доста скромно равновесие, защото не е прекомерно задушена от налози (привилегия за районите с местни парламенти), а експортът на зърнени култури обяснява високите цени на зърното. Те нерядко служат, когато се предостави възможност, както през 1709 г.[257], за източник на приходи. Бургундия с богатите си реколти се ползва от изгодите на умерените данъци и превоза на зърно по Сона и Рона, както и високата цена на пшеницата е благоприятна за нея. Обратно, в Поату, Лимузен и Дофине безспорната мизерия съвпада със слабите реколти и с високите цени.

Съпоставянето на броя на населението и това на плътността на заселване не позволяват да се отиде далеч. Би следвало да признаем заедно с Ернст Вагеман, че равнището на плътност на заселване води до обща икономическа активност. Ще рискуваме на драго сърце, заради самото удоволствие, да изпробваме стойността на един „праг“, примерно 30 жители на квадратен километър. Това, което е под този праг, се оказва *a priori* неблагоприятно, а което е над него – благоприятно. В Южна Франция къде повече, къде по-малко биха се съгласили с такива критерии, но фискалният окръг Монтобан през 1745 г., чиято плътност е от 48 човека на кв. км, би се възпротивил.

Съществува ли друг път? Да, но сложен. Картографията на Андре Рамон позволява да възстановим, при нормална година, производството на зърно и цената на тази продукция за всеки *фискален окръг*. Изхождайки от *двайсетинката*[258], индикатор за поземления доход, може да се изчисли последният или поне (след като теоретическото съотношение 1:20 никога не се достига) да се получи някаква приблизителна величина. После трябва да пресметнем сумата на тези поземлени доходи и да видим съот-

ношението им към БВП на Франция. И по този начин да намерим коефициента, който, приложен към поземления доход на произволен фискален окръг, би дал общия обем на брутния продукт и дохода на глава от населението, което в дадения случай би бил най-важният показател. Така бихме разполагали със серия от доходи на глава от населението по провинции, което би ни позволило да оценим диференциалното богатство на Франция. Да доведе докрай решаването на задача от този род с нужното внимание и смелост може само Андре Рамон. Но за съжаление той още не го е направил или не е обявил своите резултати.

В този смисъл няма да е преувеличено, ако кажем, че Франция от времето на Стария режим тепърва трябва да се открива по отношение на вътрешните ѝ реалности и съотношения. Неотдавнашната книга на Жан-Клод Перо – *„Златен век на френската регионална статистика“*[259] – свежда до един впечатляващ каталог източниците, с които разполагаме, но този път не по фискални окръзи, а по департаменти, за периода от IV до XII в. (1796–1804). Това е цялостно изследване, което може да възстанови съседните епохи, така че залогът си струва. Но би следвало също така да избегнем магията на числата от XVIII в. и да се потопим по-дълбоко в предшестващите го столетия. И накрая, тъкмо в обратната посока, не е ли първостепенна задача да проверим дали през XIX в. същите тези структурни несъответствия не се запазват в системата на френските вътрешни взаимоотношения по време на еволюцията им?

Вътрешни райони, завзети от периферията

Като цяло вътрешността на Франция се явява втора категория спрямо френския живот (изключенията само потвърждават правилото). Това показват съвсем откровено завоеванията, които осъществяват във въпросното „неутрално“ (искам да кажа – неспособно да се съпротивлява) пространство градовете от периферията: те организират това, което излиза, и контролират каквото влиза в него. Тези градове господстват във висша степен над податливата Франция и я поглъщат отвътре. Например Бордо анексира Перигор[260]. Но има и по-добри примери.

В една своя скорошна работа[261] Жорж Фреш представя добре този проблем. Южният район на Пиренеите през XVIII в. с център Тулуза е обширна част от вътрешна Франция. Той е „пленник на сушата“ въпреки пътя по Гарона, скъпоценния Канал дю Миди и голямото множество достъпни пътища. Освен континенталното разположение своята роля играе и тройното притегляне от страна на Лион, Бордо и Марсилия; местностите около Тулуза и самата Тулуза в един момент се оказват „сателити“. От тази гледна точка не е нужен коментар на картата с маршрутите на хлеб-

ната търговия. Ако добавим и притегателната сила на Лион по отношение на копринатa, то триъгълникът, в който е затворена съдбата на Тулуза, се оказва начертан. Така че нито хлябът, нито копринатa, а през XVI в. даже и пастелът не могат да освободят Тулуза, която исторически отрано е осъдена да заема второстепенно положение, в което така и застива. Характерно е, че Жорж Фреш говори за „зависима търговия", за „търговска мрежа под опека". Даже търговията с хлебни изделия се изплъзва на местните търговци в полза на комисионерите, обслужващи негоциантите от Бордо или Марсилия[262].

Започвайки от ключовите градове, т.е. от пристанищата и континенталните пазари в покрайнините на територията ѝ, Франция се раздробява на зависими зони, сегменти, сектори, които посредством тези градове получават достъп до задаващата ритъма европейска икономика. И именно от тази гледна точка може да бъде реално разбран диалогът между териториална и търговска Франция. Търговската общност въпреки своите преимущества не възтържествува над териториалната общност. Защото последната притежава внушителна плътност, а това общество рядко може да се задвижи в дълбочина. Но проблемът е там, че Франция не заема в международната система ключовото положение на Амстердам, а после и на Лондон. А също и в това, че на Франция не ѝ достига мощ, за да вдъхнови и увлече след себе си регионалните икономики, които от само себе си съвсем не се стремят към експанзия на всяка цена.

ТЪРГОВСКОТО ПРЕВЪЗХОДСТВО НА АНГЛИЯ

Да си зададем въпроса как Англия става кохерентен *национален пазар*, това означава да зададем важен въпрос, който влече след себе си втори: как английският национален пазар по силата на тежестта си и на обстоятелствата налага своето преимущество в разширяващата се икономика на Европа?

Това бавно установяващо се превъзходство се забелязва още след подписването на Утрехския договор (1713); през 1763 г., след края на Седемгодишната война, то вече е очевидно, а след Версайския договор от 1783 г. е постигнато и неоспоримо. При това в него Англия фигурира като победена държава (което е съвършено невярно), а след отстраняването на Холандия тя определено се оказва в самия център на световната икономика.

Тази първа победа предопределя и втората – близката промишлена революция. Но тя е дълбоко заложена в английското минало, така че е логично да отделим търговското от промишленото превъзходство, което следва след него и с което ще се занимаем в една от следващите глави.

Как Англия става остров

Между 1453 и 1558 г., след завършването на Стогодишната война и отвоюването на Кале от Франсоа дьо Гиз, Англия, без сама да подозира, се превръща в остров (прощавайте за израза) – искам да кажа автономно пространство, отделено от континента. До този решаващ период въпреки Ламанша, Северно море и Па дьо Кале Англия е физически свързана с Франция, Холандия и Европа. Нейният продължителен конфликт с Франция по време на Стогодишната война (на практика втората Стогодишна война, първата е на Плантадженетите с Капетингите) според удачното определение на Филип дьо Ври „се развива повече или по-малко в провинциален план“[263]. Което ще рече, че Англия се държи като една от провинциите (или група провинции) от англо-френското пространство, а то пък изцяло или почти изцяло е залогът в нескончаемата борба. Дълго време, повече от столетие, Англия е замесена, разтворена в безкрайното оперативно пространство, което е Франция, докато последната полекалека се избави от нея.

Тази игра забавя Англия да стане самата себе се, въвлича я в греха, искам да кажа в опасността от гигантизъм. Точно до момента, когато, изтласкана от Франция, тя се оказва върната към себе си. Това, че впоследствие Хенрих VIII претърпява неуспех при опитите си да я въдвори отново в европейското пространство, вероятно е втори шанс за нея. Министърът на Хенри VIII, Томас Кромуел, предупреждава краля за неимоверните разходи, които води една война извън границите на кралството. Речта, произнесена пред Камарата на общините (1523), която му се приписва[264], е показателна в много отношения. „Войната, казва той, би ни струвала колкото цялата парична маса, намираща се в обръщение в кралството. Войната ще ни принуди, както някога, да използваме кожа за направата на монети. Аз от своя страна бих бил напълно доволен. Но ако кралят тръгне на война и – недай, боже – попадне в ръцете на неприятеля, то как ще платим неговия откуп? И дали французите, които за своите вина желаят да получават само злато, ще се съгласят на кожа в замяна за нашия господар?“ Хенри VIII все пак предприема тази авантюра, която в крайна сметка не води до успех. Но по-късно Елизабет не само на думи яростно се старае да си върне Кале, загубено от Мария Тюдор, град, който французите не особено искрено обещават да върнат при мира, сключен в Като-Камбрези (1559). За кратко, за много кратко време тя владее Хавър, който ѝ е отнет през 1562 г.

По това време играта приключва. Ламаншът, Северно море, Па дьо Кале стават разделителна линия, защитен „плавателен булевард“. Около 1740 г. един умен французин казва за Англия: „Островът като че ли е

създаден за търговия и неговите обитатели са длъжни да мислят повече за защитата си, а не за завоевания на континента. Тях би било много трудно да запазят поради отдалечеността си и прищевките на морето."[265] Но това правило действа и по отношение на европейците спрямо острова. Когато през май 1787 г. Артър Йънг, завръщайки се у дома, пресича Па дьо Кале, той благодари на Бога за това, че проливът „толкова щастливо за Англия я отделя от останалия свят"[266]. Това определено е предимство, но то дълго време остава неосъзнавано.

В началото на модерната епоха фактът, че англичаните са изтласкани у дома си, ги кара да обърнат повече внимание на вътрешните си работи, да започнат да обработват земите, равнините и блатата. Оттогава те отделят повече внимание на опасните граници с Шотландия, на тревожната близост с Ирландия, на грижите, които създава Уелс, който в началото на XV в., след въстанието на Оуен Глендауър, временно възстановява независимостта си и макар да е завладян отново, си остава все така *unabsorbed*[267]. В крайна сметка, при своето привидно поражение Англия печели от това, че е сведена до скромни размери, които впоследствие ще се окажат много по-благоприятни за бързото образуване на национален пазар.

Същевременно разривът с континента през 1529–1533 г. е дублиран и от разрив с Рим, което от своя страна засилва още повече „дистанцирането" на английското пространство. Реформацията, както справедливо отбелязва Намие, също е език на национализма. Англия стремително я започва, а по-късно е хвърлена или се хвърля в една авантюра, която има многостранни последствия. Кралят става глава на англиканската църква, той става папа в своето кралство. Конфискацията и разпродажбата на църковните земи дават нов тласък на английската икономика, а още повече я подсилва това, че Британските острови, които от дълго време са краят на света в покрайнините на Европа, след Великите географски открития се превръщат в отправна точка за плаванията към Новия свят. Разбира се, Англия не се отделя преднамерено от стария европейски „блок", за да се отвори по-сериозно за останалия свят, но резултатът е именно такъв. А в добавка – като спомен от миналото и допълнителен залог за раздяла и независимост – налице е определена враждебност към близката Европа, която Англия не може да си избие от главата. „Безспорно е, отбелязва Сюли[268], пристигнал в Лондон като извънреден посланик на Анри IV през 1603 г., че англичаните ни ненавиждат, и тази ненавист е толкова силна и всеобща, та се изкушаваме да я причислим към естествените предразположения на този народ."

Ала чувства не се пораждат без причина и вината, ако съществува такава, винаги е и на двете страни. Англия още не е изпаднала в „блестящата" си изолация; тя се чувства ако не обсадена (това би било силно

казано), то поне заплашена от недружелюбната Европа, от политически опасната Франция, от бързия и прекомерен възход на Испания, от Антверпен и всемогъщите му търговци, а по-късно и от Амстердам, тя усеща завистта и омразата, предизвикани от подема ѝ... Ще стигнем ли дотам да кажем, че островът има комплекс за малоценност? Той би бил напълно логичен, още повече че нейната текстилна „индустриализация" след края на XV в. и през XVI в., преходът от суровата вълна към сукното много повече отпреди я обвързват с европейския стокообмен. Английският търговски ареал се разширява, английското мореплаване открива света за себе си и този свят се отразява в Англия. Свят, в който Англия вижда опасности, заплахи и даже „заговори". Например според съвременниците на Грешам италианските и антверпенските търговци се договарят по свое усмотрение да понижават стойността на лирата стерлинга, както и на много по-ниска цена да изкупуват плодовете на труда на английските тъкачи. На такива заплахи, не винаги въображаеми, но в повечето случаи преувеличени, Англия реагира енергично. Италианските търговци банкери са отстранени през XVI в., ханзейците загубват привилегиите си през 1556 г., а през 1595 г. биват лишени и от Стоманения двор*. Именно срещу Антверпен през 1566–1568 г. Грешам основава това, което по-късно става Лондонска борса (*Royal Exchange*). Именно срещу испанците и португалците всъщност са създадени акционерните компании (*Stocks Companies*), срещу Холандия е издаден през 1651 г. Навигационният акт, а срещу Франция ще се провежда през XVIII в. яростната колониална политика... И така Англия е държава под напрежение, настръхнала, агресивна, възнамеряваща да законодателства и правораздава у дома си и даже извън своите предели, докато позицията ѝ все повече укрепва. През 1749 г. един умерено недоброжелателен французин иронизира: „Англичаните гледат на своите претенции като на права, а на правата на своите съседи – като на узурпация."[269].

Лирата стерлинга

Кое може в дадения случай да илюстрира по-подробно от своеобразната история на лирата стерлинга баналната формула, че в Англия нищо не става както при другите? На практика това е една *разменна монета*, подобна на множество други. Но по времето, когато другите постоянно променят стойността си, манипулирани от държавата, сриващи се поради неблагоприятната конюнктура, лирата стерлинга, стабилизирана от

* Steelyard *на английски;* Stahlhof *на немски. – Бел. прев.*

кралица Елизабет през 1560 г., не променя повече действителната си стойност чак до 1920 г. и даже до 1931 г.[270] Това като че ли е истинско чудо, трудно поддаващо се на описание на пръв поглед. Лирата стерлинга е еквивалент на четири унции чисто сребро или на полумарка от благороден метал[271] и в продължение на три столетия чертае в скалата на европейските пари една удивително права линия. Нима е извън историята и дори без собствена история – като богопомазаните народи? Разбира се, по времето на Елизабет траекторията ѝ започва при трудни и обърканн обстоятелства и се запазва, преминавайки през цяла поредица от кризи, които биха могли да я променят и накарат съвършено да смени посоката си през 1621, 1695, 1774 и даже през 1797 г. Тези добре известни епизоди са изучени в детайли и умело обяснени. Но истинският, невероятният проблем се състои в това да разберем тяхната съвкупност, сбора от произшествия и успехи, тази история, която необезпокоявано следва пътя си, чиито превратности разбираме поотделно, но много по-слабо разбираме връзката помежду им. Проблем, предизвикващ раздразнение, роман на абсурда, защото глава след глава почти не разкрива тайната си, а в него непременно има някаква тайна, някакво обяснение.

Не е нужно да се доказва подробно колко важен е проблемът за устойчивостта на лирата като решаващ елемент на английското величие. Без устойчивост на паричната единица не съществува изгоден кредит, не е безопасно за този, който заема пари на господаря, няма договори, на които можеш да се доверяваш. А без кредити няма величие, няма финансово превъзходство. Впрочем големите панаири – лионските и безансон-ско-пиаченските, за да гарантират сделките си, създават за своя употреба такива фиктивни и устойчиви пари като *слънчевото екю* и *екюто-марка*. Точно по този начин банка „Риалто", създадена през 1585 г. и Амстердамската банка, създадена през 1605 г., налагат банкови пари, котиращи се по-високо от различните видове пари в обръщение: *ажиото* на банковите пари спрямо обикновените е залог за сигурност. Английската банка, основана през 1694 г., не се нуждае от такива гаранции. Нейната разменна единица, лирата стерлинга, ѝ осигурява безопасност със своята постоянна стойност. Всичко това не подлежи на съмнение, но е важно от него да се направят нужните изводи. Така Жан-Габриел Тома, банкер, изкушен от историята, позовавайки се на английската мъдрост, твърди в неотдавна излезлия си труд (1977)[272], че за неуспеха на системата на Лоу има една важна, обикновено премълчавана причина. Това е ненавременната девалвация на разменната монета, сечената в Тур ливра – това означава да се възпрепятства нормалната игра с кредитите, да се разруши доверието, да се заколи кокошката, която снася златни яйца.

Връщайки се към историята на лирата стерлинга, ние няма да търсим едно-единствено обяснение, а по-скоро последователен ред, серия от

обяснения; няма да търсим цялостна теория, която би могла да води до някаква ясна политика, а поредица от прагматични решения, възприети за решаването на проблема на мига, които в далечна перспектива се оказват мъдрото решение *par exellence*.

През 1560–1561 г. Елизабет и нейните съветници начело с великия Томас Грешам си поставят за цел да поправят невероятните щети, възникнали от *Great Debasement*[273], феноменалната инфлация от 1543–1551 г. През онези трудни години пробата на среброто в намиращите се в обръщение монети (*shilling* и *penny*) е снижена под всякаква мярка. От 11 унции 2 dwt[274] сребро за 12 унции монетен метал, т.е. 37/40 чисто сребро, през 1543 г. то преминава на 10 унции, а в резултат от няколко последователни години на девалвация достига до 3 унции през 1551 г., т.е. 1/4 чист метал и 3/4 лигатура. Елизабетинската реформа означава завръщане към предишната проба на монетите, към „стария *right standard*" – 11 унции и 2 dwt чист метал за 12 унции. Реформата е необходима спешно: безпорядъкът приема огромни размери, в обръщение са монети с различна тежест, различна проба, много често „отрязани", а стойността им остава една и съща. Бихме казали, че това са по-скоро метални асигнати – знаци, подобни на книжните пари. За няколко години цените се покачват двойно и тройно, а курсът на английските полици в Амстердам пада – две бедствия едновременно. Понеже Англия, крупен износител на сукно, прилича на кораб, закотвен до Европа, целият й икономически живот зависи от „пристана", от курса на полиците на решаващия пазар на Шелда. Курсът на лирата стерлинга е като двигател, като *governor* на отношенията на Англия с външния свят. Но даже такъв проницателен наблюдател като Томас Грешам е убеден, че италианските сарафи в Лондон и Амстердам манипулират курса по свое усмотрение и посредством тези манипулации ограбват за собствена изгода труда на англичаните. В такъв възглед, който игнорира връзката между курса на полиците и търговския баланс, има известна доза истина и известна доза илюзия. Дозата илюзия се състои в това, че курсът на полиците не е диалог между два пазара (в случая Лондон и Антверпен), а „хармония" между всички европейски пазари, своего рода затворен кръг, което италианската практика отдавна доказва. В тези условия сарафът не е господар на движението на курса, но той извлича изгода от колебанията му, спекулира с тях, поне когато разполага с нужните средства и знае как да оперира с тях. Италианците великолепно отговарят на тези две условия и в този смисъл Грешам не греши, като се опасява от тях.

Така или иначе, правителството в Лондон фиксира високо равнище на вътрешната стойност на лирата стерлинга и изсича отново всички намиращи се в обръщение сребърни монети, надявайки се да постигне два резултата: 1) подобряване курса на полиците в Антверпен, и 2) снижа-

ване на цените на вътрешния пазар. Само първата от тези надежди не умира[275]. Населението на Англия, което е платило цената на тази операция (правителството изкупува подлежащите на претопяване и повторно сечене монети на курс, много по-нисък от официалния), не получава компенсация под формата на падане на цените[276].

В началото се оказва, че елизабетинската реформа не е оправдана, тя даже задушава като примка поради това, че новите монети, изсечени от некачествените стари, не достигат за нормалното парично обръщение. Без съмнение реформата е спасена малко по-късно от притока на американския благороден метал, който от 60-те години на XVI в. започва да се разпространява из цяла Европа[277]. Тези постъпления от Новия свят обясняват също така и стабилизацията през 1577 г. на сечената в Тур ливра, френската монетна единица, която на свой ред е обвързана със златото: едно златно екю се равнява на три ливри, а именно в екю ще се води търговското счетоводство. В действителност тъкмо лионските търговци, чуждестранни и национални, налагат на Анри III подобна стабилизация. На самия Анри III няма да приписваме голяма заслуга за това. Във френския, както и в английския случай положението се удържа несъмнено и благодарение на рудниците на Нова Испания и Перу. Но това, което предоставя една конюнктура, друга го отнема, през 1601 г. френската стабилизация рухва, сечената в Тур ливра вече не е обвързана със златото. В Англия обаче елизабетинската система се запазва. Не е ли това заслуга на търговската експанзия на острова, на една конюнктура, която облагодетелства само Северна Европа? Очевидно да се твърди подобно нещо би било прекалено. Но нима Англия не се намесва в световните дела когато пожелае и не се затваря на своя остров, заемайки отбранително положение, също когато си поиска? Франция, тъкмо обратното, е открита за Европа. Тя е мястото, където отекват действията на нейните съседи, един геометричен център за всички пари в обръщение. Тя се намира в зависимост от колебанията в цената на скъпоценните метали на пазара и тези колебания разклащат котировката до самите врати на Монетния двор.

През 1621 г.[278] стабилността на лирата стерлинга е заплашена отново, но кризата бързо е преодоляна. Английските производители на сукно, засегнати от спада на цените, искат да девалвират лирата стерлинга, което би ограничило производствените им разходи и би укрепило конкурентоспособноста им в чужбина. Томас Мън ли е спасителят на стабилността на лирата стерлинга, като упорито натрапва мисълта за изпитанията от онази *Great Debasement* на английското обществено мнение? Разбира се, че не, тук въпросът не е да се поставя под съмнение интелектът на Томас Мън, който пръв в Англия улавя взаимовръзката между курса на политиците и търговския баланс и придобива голям търговски опит при управлението на още младата *East India Company*. Но нима един човек,

колкото проницателен и блестящ ум да има, може да носи отговорността за процеса на обръщение на парите, засягащ цялата английска икономика и даже европейската конюнктура? В дълговременна перспектива аргументите на Мън може би е нямало да вземат връх без договора, който сключват Англия и Испания (от 1621 г. отново във война с Обединените провинции) и който дава правото на превоз на благородни метали, предназначени за финансовото снабдяване на испанска Холандия, на английските кораби. Това е безусловно един странен съюз, който историците обикновено не вземат под внимание (изключенията само потвърждават правилото)[279]. Среброто се разтоварва в Англия, от него в лондонския Тауър се секат монети и те се изпращат (в непълен обем) в испанска Холандия. Това е един неочакван късмет. Още повече, че този благодатен поток под тази си форма пресъхва чак към 1641 или 1648 г. И поради причини, които този път ни се изплъзват, не обръщайки внимание на ожесточената гражданска война, английската лира стерлинга продължава стабилната си линия на развитие. И това в условия, които са доста необичайни.

На практика, в продължение на цялата трудна половина на XVII в. сребърните монети, които са в обръщение в Англия, са толкова изтрити и олекотени, че загубата на тегло спрямо първоначалния им вид достига до 50%. Не обръщайки внимание на възобновените нападки на памфлетистите, никой сериозно не се безпокои за това. Дотолкова, че новите монети се ползват от много малко ажио – така златната гвинея струва 22 шилинга вместо 20 шилинга по официалния курс. Тогава всичко не върви чак толкова зле! На практика, с разширяващото се разпространение на разписките за сметка на дела на златните монети (тези полици са вече книжни пари, макар и от частен характер) и главно с носещата успокоение стабилност на разменната монета тези леки сребърни монети стават истински фиктивни пари, както по други места в Европа подобна роля играят медните монети. И всеки се приспособява към това.

И така до 1694 г., когато една неочаквана и остра криза на доверие нарушава внезапно спокойствието и удивителната търпимост[280]. След поредица от лоши реколти в Англия настъпва една от типичните за Стария режим кризи, която отеква и в „промишления" сектор. Освен това започнатата през 1689 г. война с Франция коства на правителството огромни външни разходи и следователно изнасяне на наличната парична маса от страната. „Най-добрите" златни и сребърни пари изтичат от кралството. Ситуацията на криза, недостигът на пари повличат след себе си (в Лондон много повече, отколкото в провинцията) систематическо бягство от „лошите" пари и усилване на рефлекса на обърканост. Златната гвинея[281] чупи всички рекорди на повишение: от 22 шилинга през юни 1695 г. тя достига до 30 (т.е. повече от 50% над официалния си курс от 20 шилин-

га). По същия начин растат цените на златото и среброто (като метал), а стремителното падане на курса на лирата стерлинга на амстердамския пазар, което заедно с увеличаващия се брой на памфлетите очертава драматична ситуация, предизвиква безпокойство в обществото. Пари, акции (както златните акции на предприятията, така и тези на Английската банка, която е създадена съвсем скоро, през 1694 г.) значително се обезценяват и за получаване на пари в брой се налага да се изплащат премии в размер на 12, 19 и даже 40%. Заеми се дават (ако изобщо се дават) при процент, характерен за лихварите, преводните полици се котират лошо или въобще не се котират. Кризата засяга всичко. Един очевидец пише: „Само на една лондонска улица – „Лонг Лейн" – има 26 къщи, които се дават под наем... И даже в лондонския квартал Чийпсайд има 13 къщи и дюкяни, които са закрити и се дават под наем, това е толкова необичайно, защото по спомените на хората в Чийпсайд никога не е пустеела и една четвърт от тамошните къщи."[282] През 1696 г. „поради недостига на пари безпорядъкът е толкова голям, че много достойни хора нямат възможност да живеят в Лондон и го напускат, въпреки че разполагат с приходи от ренти за 7–8 хиляди фунта стерлинги, но не могат да ги получат от провинцията"[283].

Разбира се, памфлетистите се наслаждават на ситуацията и безкрайно спорят за истинските причини за това положение и средствата за неговото поправяне. Спорещите имат само една допирна точка: дали с цел да се оздрави паричната ситуация не трябва да се преправят сребърните монети. Но дали новата монета ще има същата стойност като елизабетинската? Или е по-добре да се обрече старата на девалвация? И още един въпрос предизвиква безспокойство: кой ще плати огромните разходи по тази операция – толкова обременителни в първия случай и толкова нищожни във втория? Това, че ковчежникът Уилям Лаунд[284] е привърженик на 20% девалвация, се обяснява с факта, че брани финансовите интереси на държавата. Най-известният му противник, Джон Лок, лекар, философ и икономист, ожесточено защитава непоклатимостта на фунта, който трябва да остане „неизменна базова единица"[285]. Може да се каже, че като мярка на здравата политика той защитава правата на собствениците, валидността на договорите, неприкосновеността на капиталите, дадени в заем на държавата – като цяло интересите на една малка господстваща част от обществото. Но защо именно мнението на Джон Лок се налага над мнението на ковчежника?

Несъмнено трябва да се помисли и над факта, че правителството на бившия Вилхелм Орански, станал крал на Англия, се сблъсква със сериозни финансови затруднения, обвързва се с политика на заеми и дългосрочни дългове. Тази политика е необичайна за Англия и предизвиква критиката и неодобрението на повечето англичани. Още повече, че нови-

ят крал е холандец, а сред кредиторите са и амстердамски заемодатели, които започват да инвестират средства в акциите и държавните ценни книжа на кралството. На държавата е нужен безспорен, неоспорим кредит, за да продължи тази още непопулярна политика на големи дългове, за да не постави в затруднено положение новата банка, чиито капитали, едва събрани, трябва да се отпуснат в заем на държавата. Това вероятно обяснява най-добре решението на правителството да се откаже от девалвацията и въпреки трудностите да премине към скъпоструващия вариант на Джон Лок, който е одобрен с огромна бързина от Камарата на общините и Камарата на лордовете през януари 1696 г. Всички загуби от мащабната операция по подмяната на монетите (7 милиона фунта) поема държавата, която вече е обременена от войната. Но целта е постигната: котировката на фунта в Амстердам се вдига, признак на завърналото се доверие, цените в Англия започват да се снижават и нормализират, а английските ценни книжа бързо се умножават на амстердамския и лондонския пазар.

Но едва този проблем е решен и започва да се очертава друг, предизвикан от предстоящото приемане на златния стандарт. Това напрежение е предизвикано по-скоро от упорство, а не от здрав разум[286]. На практика среброто ще се отбранява дълго при такива защитници като Джон Лок, за когото сребърният стандарт е неоспоримо най-удобният, най-приспособеният за обмен. *„Let Gold, as others commodities, find its own Rate"*, казва той[287]. Прочее, не се постъпва точно така, защото гвинеята (чиято котировка зависи просто от решението на краля) е произволно фиксирана на равнище от 22 сребърни шилинга, което, разбира се, е „свободната" ѝ цена на пазара, но преди кризата. А сега става въпрос за 22 шилинга „качествена монета", където съотношението злато:сребро е 1:15,9, и златото изведнъж се оказва с повишена цена. На практика в Холандия съотношението е само 1:15. И така жълтият метал потича към Англия, за да си повиши цената, а чисто новите сребърни монети се движат в обратното направление. След нова намеса на Джон Лок гвинеята наистина е доведена до 21 шилинга и 6 пенса (1698), но това е недостатъчно да спре този двустранен поток. Даже след ново понижение до 21 шилинга през 1717 г., този път след намесата на Нютон, началник на Монетния двор, съотношението 1:15,21 все още завишава цената на жълтия метал и Англия продължава да изнася сребро и да е цел за златните монети.

Това положение продължава през целия XVIII в. и фактически приключва с въвеждането на златната система. Без съмнение, последната приема конкретна форма едва след провъзгласяването на златния стандарт през 1816 г. Тогава лирата стерлинга се приравнява към соверена (златна монета с тегло 7,988 г при съдържание на чист метал в съотношение 11/12). Но през 1774 г. златото несъмнено взема връх над среброто в качес-

В Сохо в края на XVIII в. – стадо говеда и овце
(Photo Snark International)

Гроувнър Скуеър, изискан лондонски квартал, около 1790 г.
(Photo Snark International)

твото на паричен регулатор. Губещите тегло златни монети се изземат от обръщение, за да се изсекат отново в правилното си тегло. Докато към сребърните монети това не се прилага поради скъпоструващия процес на повторно изсичане, но заедно с това се решава при плащания, които надвишават 25 фунта, монетите да се обменят. По този начин на практика, ако не и по закон, лирата стерлинга започва да се обвързва със златото и да придобива нова стабилност.

Всички тези факти са известни, но какви са причините за това? Постоянното завишаване на цената на златото, което лежи в основата на нещата, зависи само и непосредствено от решенията на правителството. И тогава на каква политика, на каква икономическа необходимост отговаря това повишение? На практика, да се създадат благоприятни условия за златото означава да се подтикне в обратно направление движението на среброто. Лично аз винаги съм смятал, че при старата парична система парите със завишена стойност се оказват един вид „лоши" пари, способни да изместят „добрите". Това разширено тълкуване на псевдозакона на Грешам опростява обясненията. Когато Англия привлича златото към себе си, тя ускорява оттичането от своите предели на белия метал едновременно към Холандия, Балтийско море, Русия, Средиземно море, Индийския океан и Китай, където споменатият метал ще е *задължително* условие за обмена. За да улесни прехвърлянето на бял метал, необходим за процъфтяването на търговските операции в Леванта, Венеция постъпва по същия начин. От друга страна, за Англия няма друг път, освен този след победата ѝ над Португалия. В резултат на сключения от лорд Метюен договор (1703) Англия се включва в експлоатацията на бразилското злато. Нима още тогава тя не прави своя избор, дори и несъзнателно, в полза на златото пред среброто? И не е ли тя обута в ботуши бързоходки за тази игра?

При това едва ли е случайно, че в момента, когато разстройването на търговския баланс с Португалия прекъсва или намалява притока на бразилско злато, Англия вече се движи към стадия, който логически би трябвало да последва, т.е. използването на книжни пари. На практика в тази степен, в която Англия малко по малко се превръща в център на света, тя също както и Холандия в епохата на своето величие много по-малко се нуждае от скъпоценни метали. Лесният, почти автоматичен кредит умножава нейните платежни средства. Така през 1774 г., в навечерието на „американската" война, Англия забелязва и допуска изтичането зад граница на златните и сребърните си запаси. Тази на пръв поглед ненормална ситуация не я тревожи. Горното ниво на паричното обръщение в страната вече е заето от кредитните бонове на Английската и други частни банки, а златото и среброто са станали, малко пресилено казано, второстепенни. И ако „хартията" (дума, удобна заради краткостта си, която

французите отдавна употребяват и която така гневи Исаак де Пинто)[288] заема това решаващо място, то е защото Англия, след като е отнела престола на Амстердам, става кръстопът на вселенския обмен. А вселената, ако може да се изразим така, води своето счетоводство в Англия. Панаирите, предишните пресечни точки, предлагат аналогични концентрации, кредитът се утвърждава над парите в брой. Англия само придава нови измерения на старите решения и в резултат на това се оказва повече наводнена от „хартия", отколкото Безансонските панаири и в същата степен като самия Амстердамски пазар.

По този път е необходимо да се направят и последващи крачки. През 1797 г. паричните затруднения постоянно нарастват. Войната изисква огромен експорт на налични пари към континента, който трябва като финансова тояга да надвисне над Франция. С болка в сърцето, боящ се от последиците на своя акт, Пит[289], обичайно уверен в себе си, заставя парламента да се съгласи с краткосрочна неконвертируемост на боновете на Английската банка. И именно тук започва последното чудо. Онзи *Bank Restriction Act*, установяващ принудително твърд курс на кредитните бонове, е приет само за шест седмици. А остава в сила цели 24 години и от това не последва никакъв истински провал. Кредитните бонове, при които по принцип нищо вече не е гарантирано, продължават да се употребяват и при това без каквото и да било обезценяване по отношение на монетите чак до 1809–1810 г. В продължение на четвърт столетие, чак до 1821 г., Англия, изпреварвайки времето си, пребивава в такава парична система, каквато е характерна за нас. Един французин, който живее там по време на Наполеоновите войни, даже твърди, че за всички тези години нито веднъж не е виждал златна гвинея[290]. Именно по този начин, без да донесе особени вреди, е преодоляна една изключително тежка криза.

Подобен успех зависи от отношението на английското общество, от неговите граждански добродетели, от доверието, което то отдавна изпитва към паричната система, винаги избираща стабилността. Но това доверие се обляга в еднаква степен и на увереността и сигурността, които дава богатството. Гаранция на хартиените пари несъмнено не са златото или среброто, а огромното производство на Британските острови. Именно със стоките, създадени от тяхната промишленост, и със стоките от преразпределящата търговия на острова те плащат баснословни субсидии на европейските си съюзници, което им помага да съкрушат Франция. Да запазят фантастични за това време армия и флот, които способстват за създаването на неблагоприятна за Наполеон ситуация в Испания и Португалия. В този период никоя друга страна не е способна на това. Както пише през 1811 г. един проницателен очевидец, в тогавашния свят няма място за два експеримента от такъв мащаб[291]. И може би е точно така.

Накрая ще признаем, че ако разгледаме цялостно историята на лирата

стерлинга, то всеки епизод в нея е ясен и обясним. Но удивителен остава този курс във вид на права линия, като че ли прагматичните англичани от 1560 г. са знаели верния път през бъдещето. Не е възможно да повярваме в това. А тогава не следва ли да видим в това по-скоро повтарящ се резултат от агресивното напрежение в страната? Резултат, породен от островното положение (остров, който трябва да се защитава), от усилието да си пробие път в света с ясната представа за това кои са противниците, които трябва да се съкрушат: Антверпен, Амстердам, Париж? А устойчивостта на фунта? Тя е оръдието на тази борба.

Лондон – създаващ националния пазар и създаден от него

Каква ли роля не играе Лондон в британското величие! Той изгражда и ориентира Англия от А до Я. Неговата тежест, неговата необятност водят до това, че другите градове са в негова услуга и едва съществуват в качество на регионални столици, с изключение на Бристол. Както отбелязва Арнолд Тойнби, „в нито една друга страна от Западна Европа единединствен град не е затъмнявал толкова категорично всички останали. В края на XVII в., когато населението на Англия е било незначително в сравнение с населението на Франция или Германия и по-малко, отколкото населението на Испания или Италия, Лондон вече е бил по всяка вероятност най-големият град в Европа.“[292] Към 1700 г. той наброява около 550 хиляди жители, т.е. 10% от цялото население на Англия. Неговият подем е постоянен и видим въпреки опустошенията от чумните епидемии. По този начин, за разлика от прекалено обширната, вътрешно разделена Франция, разкъсвана между Париж и Лион, Англия има само една, но огромна глава.

Лондон – това са едновременно три или четири града. Сити, икономическата столица. Уестминстър, обитаван от краля, парламента и богаташите. Реката, по долното течение на която се простират кварталите на простолюдието. А в края на левия бряг на Темза се намира предградието Саутуорк с тесните си улици, на които са разположени театрите: „Лебед“, „Роза“, „Глобус“, „Надежда“, „Червеният бик“ (те са 17 през 1629 г., докато в Париж по това време съществува само един)[293].

Всичко в английското икономическо пространство се подчинява на царствената власт на Лондон. Политическата централизация, мощта на английската монархия, съсредоточаването на търговския живот – всичко това работи за величието на столицата. Но това величие само по себе си е организатор на пространството, над което доминира и в което създава разнообразни административни и пазарни връзки. Н. Гра смята, че

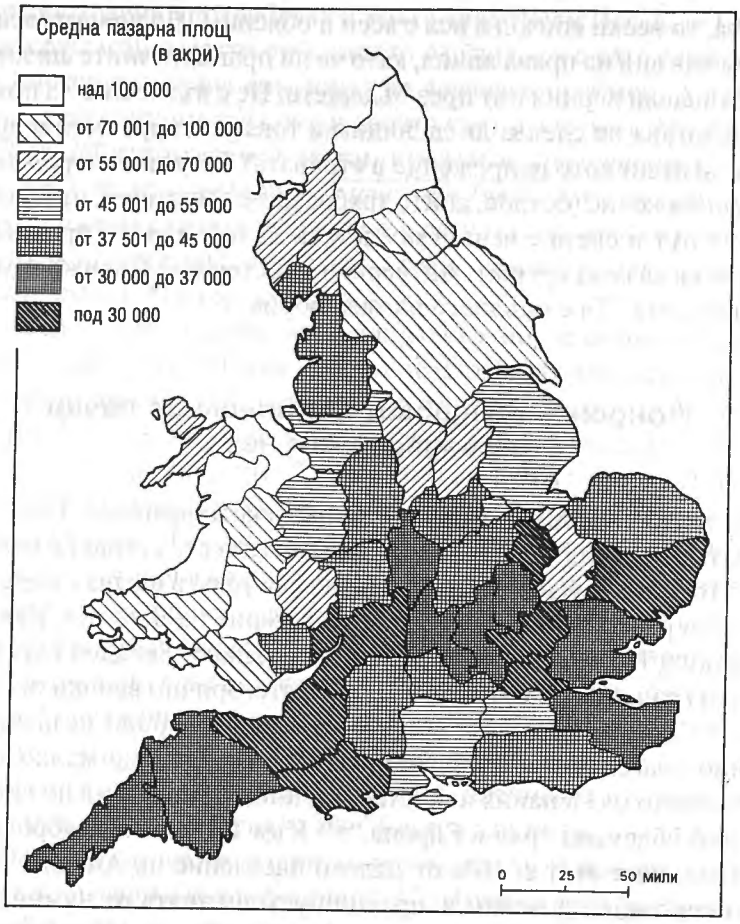

37. ЗОНИТЕ, ГЪСТОНАСЕЛЕНИ С ПАЗАРИ, СА НА РЪКА РАЗСТОЯНИЕ ОТ ЛОНДОН

Тази карта (извлечена от The Agrarian History of England..., p.p. Joan Thrisk, IV, 1967, p. 496) показва до каква степен Лондон е създал около себе си цяла зона от плътен и ускорен стокообмен. Именно от Юга на Англия и от столицата тръгва модернизацията на националния пазар

Лондон превъзхожда Париж с цяло столетие, що се отнася до организацията в сферата на снабдяването[294]. Неговото превъзходство е още по-голямо поради факта, че Лондон е и много натоварено пристанище (осигуряващо най-малко 4/5 от външната търговия на Англия). Той остава в същото време и връх на английския живот, по нищо неотстъпващ на Париж, доколкото се явява огромна паразитна машина за разкош и разточителство, а също така и за културно творчество. И накрая – и това е

38. НАЦИОНАЛЕН ПАЗАР И ПЛАВАТЕЛНИ ПЪТИЩА (1660–1700)

Картата на Т. С. Уилън (in: River Navigation in England – 1600–1750, *1964), която предхожда „лудостта по каналите" и големите водостроителни съоръжения, сочи руслото на реките единствено в плавателната им част и отбелязва в сиво цялата територия, отдалечена на повече от 15 мили от воден път. Ако се сравнят тази и предходната карта, почти се добива впечатлението, че тя представлява неин фотографски негатив. Водните пътища са способствали за установяването на националния пазар в същата степен, както и притегателността на столицата и мрежата на крайбрежното плаване. В края на XVIII в. зоната, лишена от водни връзки, отбелязана в черно, почти е изчезнала с развитието на речния транспорт*

главното, – монополът над експорта и импорта, с който Лондон се ползва много отдавна, му обезпечава контрол над всички видове производство на острова и над всички форми на преразпределение. За всички различни райони на столицата има една централна разпределителна станция. Всич-

ко пристига в нея и всичко заминава от нея, или за вътрешния пазар или за чужбина.

Ако желаете да оцените по достойнство работата на Лондон по създаването и формирането на националния пазар, не ви е нужно нищо друго, освен да прочетете отново *Tradesman* на Даниел Дефо. Неговите наблюдения са толкова прецизни, толкова детайлни, че дори думите „национален пазар" да не са произнесени, то реалността на този пазар като единство, като преплитане на търговията, подчертаното разделение на труда, действащо на огромно пространство, ни карат да го приемем за очевидност и поучително зрелище.

Ако изключим значителното по важност каботажно плаване, което превозва нюкасълски въглища и тежки товари, превозът на другите стоки, за които до прекарването на канали могат да се използват само плавателните участъци от реките, става чрез каруци, товарни коне и даже на гърбовете на безбройните амбулантни търговци[295]. И цялото това движение се слива, щом наближи Лондон, и се разпръсква отново на излизане от него. Без съмнение „манчестърци, като оставим настрана богатството им, всъщност са един вид амбулантни търговци, които навсякъде сами доставят своите стоки, за да ги предадат на бакалите, както правят това днес манифактуристите от Йоркшир и Ковънтри"[296]. Но около 1720 г., в епохата, описвана от Дефо, такива преки връзки между производител и провинциален прекупвач са ново явление, което ще пресече и усложни много скоро връзките на обичайния стокооборот. *Обикновено*, казва Дефо, готовият продукт, произведен в едно или друго графство, различно от Лондон, се отправя към него. Там се приема от някой *factor* или *warehouse keeper* и последният го продава или на лондонските бакалници за търговия на дребно, или на *merchant* износител, или на търговците на едро, които го преразпределят за търговия на дребно в различни области на Англия. По този начин собственикът на овце, продаващ вълна, и дюкянджията, който продава сукно, „фактически заедно се явяват *tradesmen* и са част от един и същи процес. И през колкото повече ръце преминават изработката, превозът и продажбата на едно изделие, толкова по-добре е за *public stock of the nation because the employment of the people is the great and main benefit of the nation*"[297]. И все едно читателят не е разбрал напълно предимствата на пазарната икономика – разпределител на труда, Даниел Дефо отново се връща назад и дава пример с парче *broad cloth*, изработено в Уорминстър, Уилшър. Производителят (*clothier*) го изпраща с превозвача (*carrier*) в Лондон на мистър А, който е комисионер в Блекуел Хол, и му възлага продажбата. Избраният комисионер го продава на мистър Б, *woolen draper*, ангросист, упълномощен да препродаде сукното. Последният го изпраща по суша на мистър С, дюкянджия в Нортхамптън. И той го разпродава на дребно на провинциалните джентълмени. В края на кра-

ищата именно тези превози към Лондон и обратно образуват главното и формиращо разделение на английския пазар. Защото всички стоки, включително и вносните, циркулират по този начин по английските пътища, много по-оживени, отколкото европейските, твърди Даниел Дефо. Навсякъде, дори в най-малките градчета и села, „никой днес не харесва местното манифактурно производство. Всички желаят изделия от други краища."[298] Английски платове от други провинции и от Индия, чай, захар... Няма никакво съмнение, че от началото на XVIII в., следователно доста отрано, английският пазар представлява едно живо единство. При това през първата четвърт на века са направени огромни (вярно, относително) капиталовложения, които увеличават с 1160 *мили* плавателния път на речната мрежа и правят по-голямата част от страната достъпна за водните превози на разстояния най-много 15 *мили*[299]. И не е за учудване, че сухопътните пътища следват този процес. Дефо говори през 1720 г. за непроходимостта на пътищата през зимата[300] – да кажем непроходими за каруци, защото товарните животни още през XVII в. се движат по тях през всяко време на годината. Още по-малко трябва да се учудваме на пазарите, които складират, продават и препродават стоката и се организират бързо, пренебрегвайки всякаква официална регламентация. И на това, че посредниците често не виждат стоките, с които търгуват, което е почти доказателство за съвършенството на механизма. Към средата на XVIII в. на пазара на зърно в Лондон господстват половин дузина комисионери, които при случай не се колебаят да складират своето зърно в Амстердам, където наемът на складовете е по-евтин, отколкото в Лондон (цената варира в съответствие с паричния курс). Ето още едно предимство: за изнесеното зърно се плаща установена от английското правителство експортна премия, а ако в Англия възникне недостиг на зърно, то се връща там, без да бъде облагано с каквото и да било мито[301]. Всичко това показва нарастващата сложност на вътрешния пазар в течение на XVIII в.

В началото на следващото столетие, през 1815 г., един военнопленник, останал дълго време в Англия, хвърля допълнителна светлина: „Ако всичките й интереси са концентрирани в Лондон и той е център, в който става всичко, то може да се каже, че Лондон е из цялата Англия."[302] В смисъл, че стоките, продавани в Лондон, които пристигат от всички точки на Англия и света, се продават на всички пазари, във всички градове и графства. Еднообразието на обличане, особено при жените, и вездесъщата мода са доказателства за консолидирането на английското икономическо пространство. Но съществуват и други доказателства за това, например разпространението на банките навсякъде в страната. Първите *landbanks* се появяват през 1695 г.[303], те са малки, тъй като целият сбор от сумата на кредитните им бонове достига в този период само 55 хил. фунта стерлинги. Но това е многообещаващо начало: кредитът се появя-

ва накрая на предшестващата го икономическа еволюция, която го прави възможен и необходим. И главното, тези земеделски банки, свързани с лондонските банки и Английската банка, създадени през 1664 г., ще се умножават. В кредитен план се наблюдава обединение и сателитизация на провинциалните икономики.

И все пак, въпреки че Лондон създава първата форма на консолидиран национален пазар, то впоследствие този пазар се развива и разраства от само себе си. През XVIII в., за разлика от предишното столетие, провинциалните производствени центрове и пристанища, особено тези, които се занимават с търговия с колониални продукти и роби като Ливърпул, Бристъл и Глазгоу, се развиват бързо[304]. И това засилва цялостното процъфтяване на Англия. На Британските острови Англия вече е национален пазар с плътна тъкан. В Европа няма пример, който би могъл да се сравни с нея. Така че рано или късно тази уникалност ще окаже влияние върху цялата територия на Британските острови и ще преобразува техните икономики в съответствие с икономиката на Англия.

Как Англия става Великобритания

На север и на запад Англия граничи с труднодостъпни планински области, в по-голямата си част пастирски, които дълго време остават много бедни, слабо населени, при това от келти, които често не възприемат английската култура. Да се наложиш на такива съседи е решаващ процес във вътрешната история на Британските острови, но може да бъде постигнато само по най-лошия начин – със сила. Както се полага, политиката тук предшества икономиката, а последната дълго време отбелязва само ограничени, спорадични успехи. В Корнуол английските негоциянти завладяват само търговията с олово[305]. В Уелс, отново завоюван през 1536 г., износът на добитък за Лондон става характерна особеност чак през 1750 г.[306], а истински този край се преобразява от тежката индустрия, която англичаните развиват там едва през XIX в., но както може да се предвиди, две главни шахматни партии на тази вътрешна игра се разиграват по отношение на Шотландия, където ходът на събитията се оказва непредвидим, и на Ирландия, където Англия не престава да експлоатира колониите, до които се е докопала.

По принцип на Шотландия е дадено да е самостоятелна и да избегне даже и най-малка „маргинализация“. Тя е обширна, равнява се по площ на половината Англия, планинска, бедна, отделена от съседите си с труднопроходими погранични области. Цялото ѝ минало, изпълнено с жестоки войни, я предразполага да се съпротивлява, да казва „не“. Даже след 1603 г., когато Яков VI Шотландски наследява престола от Елизабет и

става Джеймс I Английски, съединявайки по този начин короната на двете страни, Шотландия запазва правителството и парламента си, за чиито слабости може да се говори, но които все пак продължават да съществуват[307]. По същия начин продължава да съществува и границата между Шотландия и Англия, заедно с митниците по нея. Митниците предлагат като първа възможност Англия да се защити от интензивния импорт, като втора възможност позволяват да закрие територията си за добитъка и ленените тъкани от Шотландия, а също да възпрепятства достъпа на мореплавателите от Единбург, Глазгоу или Дънди до своите колонии...

Шотландия през XVII в. е бедна страна. Смешно е да се сравнява дори и за миг с Англия. Нейната икономика е архаична, земеделието е традиционно, а и много често убийствени гладове следват след лошите реколти. Например през 1695, 1696, 1698 и 1699 г. „Никога не ще узнаем колко хора са измрели [през тези години]: съвременниците говорят за една пета, една четвърт от населението и даже за една трета и повече в някои области, където населението или умирало, или напускало."[308]

Но все пак вътрешната икономика се оживява от пристанищата, преди всичко Лийт, от заливите на Единбург, Абърдийн, Дънди, Глазгоу плюс множество други заливи, от които отплават многобройни малотонажни съдове, които се отправят в различни направления: към Норвегия, Швеция, Данциг (Гданск), Ротердам, Вер, Руан, Ла Рошел, Бордо, Португалия, Испания. Смели мореплаватели, които често пресичат залива Зунд в западна посока малко преди зимния ледоход. Шотландските моряци и търговци понякога прекратяват пътешествията си, за да се установят зад граница, независимо дали става въпрос за жалките *skottars*, оставащи амбулантни търговци, или за процъфтяващи буржоа, установили се в Стокхолм, Варшава или Регенсбург[309]. Търговският живот внася оживление в приморските градове на равнината (*Lowlands*) и незначителната в началото морска активност постоянно нараства. Търговците от Единбург и Глазгоу (всички местни, което по наше мнение е признак за силен търговски нюх) са предприемчиви въпреки малкия си капитал. Това обяснява създаването през 1694 г., както и неуспеха на шотландската Африканска компания, която напразно търси капитали в Лондон, Хамбург и Амстердам[310]. Опитите за образуването на шотландска колония по бреговете на Дариенския провлак през 1699 г. също претърпяват неуспех. Англия, която е далеч от мисълта да ги поощрява, с облекчение гледа на тези неуспехи[311]. Докато в Шотландия този провал приема облика на национален траур.

Вероятно именно надеждата за откриването на английския и американския пазар кара парламента в Единбург да гласува с мнозинство от три или пет гласа политическия съюз с Англия. Тази калкулация, ако изобщо има такава, съвсем не е неправилна, защото както показва Смаут, па-

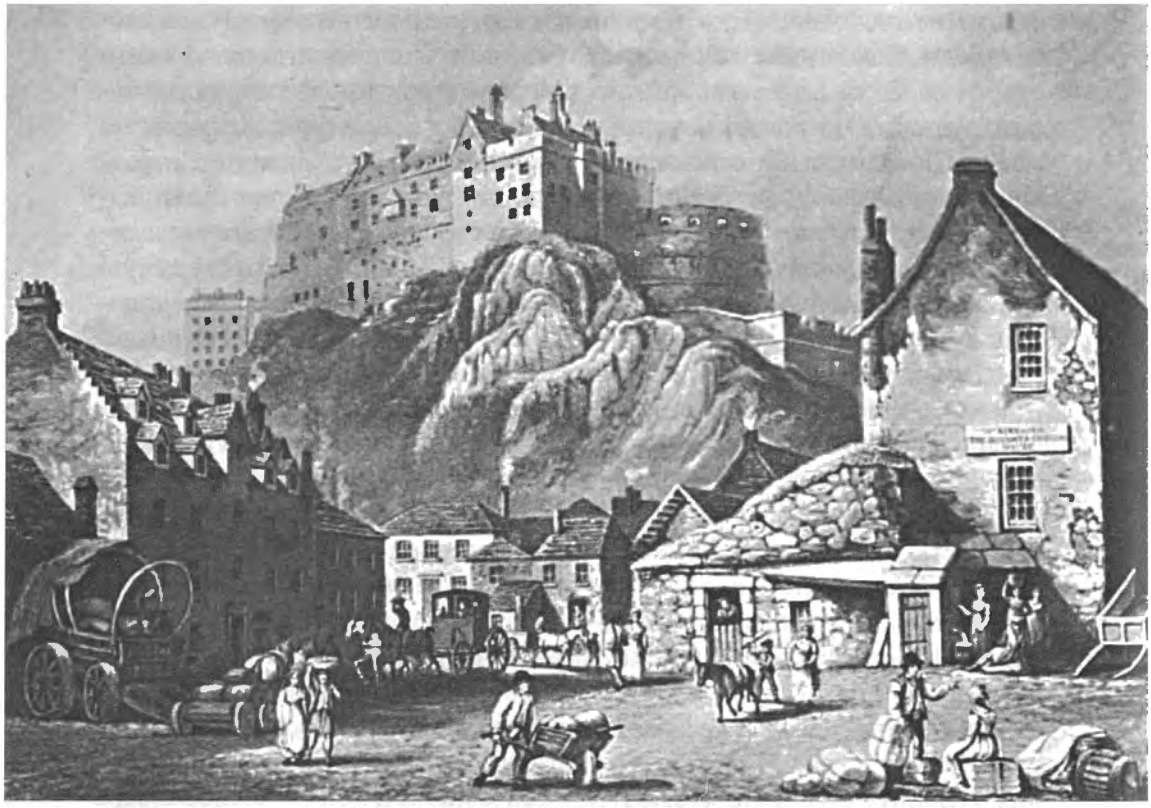

Площад „Грасмаркет“ в Единбург през XVIII в. Каруцата вляво се намира на входа на западната градска порта. На заден план – замъкът. Edinburgh Public Library (Photographie de A. G. Ingram Ltd)

радоксално нарастващата политическа зависимост на Шотландия не води до икономическо поробване, до „маргинализация“. От една страна, това е защото, превръщайки се в почти английска провинция, тя се възползва от всички търговски преимущества, с които англичаните се ползват зад граница. От друга страна, затова защото нищо, с което разполага Шотландия, не представлява за Англия особен икономически интерес, който би предизвикал налагането на имперско господство. Още повече, че процъфтяването и подемът, на които се разчита, не настъпват изведнъж. Трябва време да се извлече изгода от възможността за търговия по цялата английска империя – в Северна Америка, на Антилските острови и даже в Индия, където шотландците се отправят в търсене на богатства, за сметка на нарастващото раздразнение на местните англичани. Едва с възхода на

XVIII в., и то през втората му половина, очевидно се развиват експортът и промишлеността. Но от това успехът не е по-малко бляскав. Отначало се развива значителна търговия с добитък, между 1740 и 1790 г., неговата цена нараства с 300%, благодарение снабдяването на английската флота. Точно поради същата причина се увеличава и експортът на вълна, чиято цена също се увеличава. Оттук и логичните, но не винаги благоприятни промени: земята придобива по-голяма стойност, отколкото труда, а скотовъдството се разраства за сметка на орните и общинските земи. Накрая, след 1760 г., Шотландия енергично и по самобитен начин се доближава до промишленото преобразяване на Англия. Подемът на нейните ленени и памучни манифактури, опиращи се на една банкова система, която англичаните нерядко смятат за превъзхождаща английската, както и в крайна сметка търсенето в градовете дава на шотландското земеделие възможност за закъсняла, но бърза трансформация. „Прогрес", любимата дума от века на Просвещението, става парола навсякъде в Шотландия. И „всички класи на обществото осъзнават тази животворна сила, която ги носи по пътя към едно по-богато общество"[312].

Няма съмнение, че в Шотландия се наблюдава *take-off*. Около 1800 г. един автор пише: „Ако Шотландия не процъфтяваше, то Глазгоу не би се разширил толкова значително, колкото сега, градската стена на Единбург нямаше да се удължи двойно за трийсет години и там нямаше да се строи чисто нов град, на чиито строежи са заети около 10 хиляди чуждестранни работници."[313] Дали тази еволюция, за разлика от ирландския модел, за който още предстои да говорим, възниква по обикновено стечение на обстоятелствата? Или по силата на инициативността и опитността на шотландските търговци? Или поради факта, подчертан от Смаут, че демографският ръст на Шотландия, поне в равнините, е умерен и не се влияе от изгодите на икономическия растеж, както това става в толкова много развиващи се страни? Без съмнение този подем възниква поради всички тези фактори. Но не трябва ли да помислим и върху това, че Шотландия не се натъква, както Ирландия, на придобилата плът и кръв английска враждебност? И за това, че не цяла Шотландия е келтска, че в най-богатите ѝ области, в ниските равнинни земи от Глазгоу до Единбург отдавна говорят английски, каквато и да е действителната причина за това. У англичаните се създава впечатление като че ли се намират у дома си. Обратно, в „планините" (*Highlands*) говорят келтски (в крайния север даже има район, запазил норвежки диалект). И няма съмнение, че икономическият растеж на Шотландия само подчертава разрива между „планините" и „равнината". Може да се каже, че границата, която разделя през XVII в. все по-богатата Англия от относително бедната Шотландия, се е изместила от англо-шотландската граница до границата на „равнините" с „планините".

В Ирландия положението е съвсем различно. През XII в. англичанинът се настанява в Pale[314] така, както по-късно ще го стори в американските си колонии. Ирландецът е негов враг, туземец, когото презира и от когото се бои едновременно. Оттук идва и отсъствието на взаимно разбиране, безцеремонността и многото жестокости, чиято мрачна равносметка не е нужно да споменаваме. Английските историци правят това честно и ясно[315]. „Несъмнено, заявява един от тях, ирландците заедно с негрите, продавани като роби, са били главните жертви на системата, която обезпечава на Великобритания нейното световно господство."[316]

Но това, което ни интересува, не е колонизацията на Ълстър или „фарса" с така нареченото ирландско правителство, учредено в Дъблин (фиктивността на това правителство е унищожена през 1801 г. с присъединяването на ирландския парламент към този в Лондон), а подчиненото положение на Ирландия спрямо английския пазар, това пълно подчинение, което прави от търговията с Ирландия „през целия XVIII в... най-важния отрасъл от английските морски търговски операции"[317]. Експлоатацията се опира на имотите на англо-ирландци с протестантско вероизповедание, конфискували в своя полза три четвърти от ирландската земя. От 4 милиона фунта общ селскостопански доход селска Ирландия изплаща на отсъстващите собственици рента от 800 хиляди фунта, а преди края на XVIII в. тя достига един милион. При тези условия ирландското селячество е доведено до нищета, още повече изострена от демографския подем.

И Ирландия затъва в положението на „периферна" държава. В нея се сменят един след друг „цикли", в смисъла, който им придава Лусиу де Азеведо[318], когато описва икономиката на Бразилия. Около 1600 г. Ирландия, която е покрита с гори, става доставчик на дървесина в изгода на Англия и заради своите господари развива железодобивна промишленост, която ще залезе след век, защото островът се оказва напълно лишен от гори. Тогава, в отговор на нарасналото потребление в английските градове, Ирландия се специализира в животновъдство и експорт на осолено говеждо и свинско и на бъчонки със сметана, защото английският пазар, снабдяван от Уелс и Шотландия, се затваря за вноса на жив добитък от съседния остров. Главното пристанище на този огромен износ е Корк в Южна Ирландия: той е доставчик едновременно за Англия, английската флота, островите на Западна Индия и флотите на западноевропейските държави, в частност на Франция. През 1783 г. за един сезон, „който продължава през октомври, ноември и декември", в Корк са заклани почти 50 хиляди глави едър рогат добитък, към което се добавя и същото количество свине, „които колят през пролетта", без да се слагат в сметката другите скотобойни[319]. Европейските търговци следят цените, които се установяват за бъчва осолено говеждо или свинско, свинска мас, сметана, сирене, сланина със закриването на сезона. Любопит-

ният епископ на Клойн, пресмятайки огромното количество бикове, свине, масло и сирене, които ежегодно се експортират от Ирландия, си задава въпроса: „Как чужденците биха могли да разберат, че в страна, разполагаща с такова изобилие от продукти, половината жители умират от глад."[320] Това продоволствие по никакъв начин не служи за вътрешно потребление, както и в Полша, където произведеното от селяните зърно не е за тяхна употреба.

През последното десетилетие на XVIII в. ирландското осолено месо се натъква на конкуренция от страна на руския експорт през Архангелск и още повече от доставките на американските колонии. Именно тогава започва „зърненият" цикъл. На 24 ноември 1789 г. френският консул в Дъблин пише: „Мненията на най-умните хора, до които успях да се допитам... разглеждат търговията с осолено месо като загубена за Ирландия, но те са далеч от отчаянието поради този факт и с удоволствие виждат как големите собственици, принудени от интересите си да изменят преобладаващата до този момент система за ползване на земята, не оставят единствено за паша на добитъка огромните и плодородни участъци, които се обработват и дават работа и средства за прехрана на много жители. Тази революция вече е започнала и се *осъществява с нечувана бързина.* Ирландия, която някога е зависела от Англия по отношение на зърното, доколкото го потребява нейната столица Дъблин, *единствена част от острова, където е известен този вид храна*, вече от няколко години е в състояние да изнася значителни количества от него."[321] Известно е, че Англия, която преди е износител на зърно, с разрастване на населението си и с началото на индустриализацията се превръща в страна – вносител на зърно. Зърненият цикъл се запазва в Ирландия до отмяната на зърнените закони през 1846 г. Но в началото зърненият експорт е силов метод, което напомня полската ситуация от XVII в. „Ирландците, пояснява по-нататък нашият информатор, са в състояние да експортират зърно (през 1789 г.) само защото по-голямата част от тях изобщо не употребяват хляб. От страната се изнася не остатъкът, а това, което навсякъде в другите страни би се сметнало за необходимото количество. На три четвърти от целия остров народът се задоволява с картофи, а в северната част – с овесена каша, от която правят сухари и хлебчета. По този начин бедният, но свикнал с лишения народ храни нацията (Англия), която има много повече богатства от него самия."[322] Ако се придържаме към статистиката на нейната външна търговия, към която освен това се прибавят уловът на сьомга, доходният китобоен занаят, големият износ на ленено платно, чието производство започва около средата на века, то в крайна сметка през 1787 г. на Ирландия остава доход от един милион фунта стерлинги. На практика именно толкова, колкото изплаща средно на година на англосаксонските собственици.

Но с началото на Американската война за независимост за Ирландия, както и за Шотландия се представя сгоден случай. Лондонското правителство тогава увеличава числото на обещанията, отменя през декември 1779 г. и февруари 1780 г. определено число ограничения и забрани, които възпират ирландската търговия, разрешава директни връзки със Северна Америка, Източна Индия и Африка, открива за ирландските поданици на краля достъпа до *Levant Company*[323]. Когато новината за това стига до Париж, там възкликват: „В Ирландия... току-що стана революция", английският крал „ще стане неизмеримо по-могъщ, откогато и да било... и Франция... навярно ще стане жертва (на всичко това), ако бързо не издигне преграда пред подобно невъобразимо могъщество. Има едно средство да се успее в това начинание и то е да се издигне нов крал на Ирландия."[324]

Ирландия извлича полза от тези отстъпки. Ленената промишленост, в която е заета може би четвърт от населението, се развива още повече. На 26 ноември 1783 г. „Газет дьо Франс" обявява, че Белфаст експортира за Америка и Индия 11 649 топа платно, съставляващи 310 672 ярда и че „в най-скоро време градовете Корк и Уотърфорд в Ирландия ще реализират по-голяма търговия от Ливърпул и Бристъл" (последното вероятно е преувеличение). През 1785 г.[325] Пит Младши даже мисли да предложи пълна икономическа свобода на Ирландия, но преграда за това става враждебността на Камарата на общините, а когато констатира подобна бариера, премиерът обикновено не настоява повече.

Несъмнено тогава е пропусната огромна възможност, защото малко след това, заедно с Френската революция и десантите, които тя организира на острова, в Ирландия отново настъпва драма. По някакъв начин всичко започва отначало. Ето защо е вярно, че Ирландия, по мнението на Видал дьо Лаблаш[326], е прекалено близко до Англия, за да се изплъзне от нея, и прекалено голяма, за да бъде асимилирана, та безконечно се оказва жертва на географското си положение. През 1824 г. е открита първата параходна линия между Дъблин и Ливърпул, обслужвана скоро от 42 съда. През 1834 г. един очевидец пише: „Някога трябваше седмица за прехода от Ливърпул до Дъблин; сега това става за няколко часа"[327]. И сега Ирландия се оказва по-близо отвсякога до Англия, изоставена на нейната милост.

Ако в края се върнем към нашия истински дебат, то ще се съгласите, без за това да е нужно особено усилие, че пазарът на Британските острови произлиза от английския пазар. Британският пазар, набелязан отдавна, силно и точно се очертава от началото на Американската война за независимост, а последната от тази гледна точка му придава ускорение и го насочва в друга посока. И още нещо следва да се добави към нашите

предишни изводи, а именно, че Англия става стопанка на европейския икономически свят през 1780–1785 г. Нима тогава на английския пазар не му се удава да постигне наведнъж три неща: да овладее сам себе си, да овладее британския пазар, да овладее световния пазар?

Английското величие и държавният дълг

От 1750 г. насетне Европа се развива под знака на богатството. Англия не е изключение от това правило. Признаците на нейния забележим ръст са многочислени, но на кои да се спрем? Кои да сложим начело на списъка? Йерархизацията на търговския ѝ живот? Нейните изключително високи цени, скъпотията, която наред със своите недостатъци има и това преимущество, че привлича „изделия от чужди страни", и без почивка раздува вътрешното търсене? Средният доход на глава от населението, в който тя отстъпва само на малката, но богаташка Холандия? Обемът на нейния обмен? Всичко това играе своята роля, но могъществото на Англия, което води до непредвижданата от никого промишлена революция не се дължи само на този подем, на тази организация на разширяващия се британски пазар и не единствено на едно богатство, което е съдба на цялата дейна Европа през XVIII в. То се дължи и на поредица от специфични шансове, които поставят страната на пътя на съвременните решения, без тя винаги да осъзнава това. Лирата стерлинга? Една съвременна парична единица. Банковата система? Тя от само себе си се формира и трансформира в съвременен модел. Държавният дълг? Той се утвърждава надеждно като дългосрочен или постоянен дълг в съответствие с емпирично решение, което се оказва шедьовър на техническата ефективност. Истина е, че, ретроспективно погледнато, той е най-добрият знак за английското икономическо здраве, защото може да е толкова добър, колкото може да бъде системата, от която произлиза – това, което наричат английска финансова революция. Тя предлага пунктуално изплащане на безспир изискуемите лихви по държавния дълг. Никога да не пропуснеш да го сториш е проявление на сила, толкова необичайна, каквато е силата на лирата стерлинга.

Още повече, че подобна проява на сила английското обществено мнение, в огромната си част враждебно настроено към държавния дълг, прави доста трудна. Разбира се, Англия има заеми и отпреди 1688 г., но те са краткосрочни, с високи и нередовно изплащани лихви и още по-нередовни погасявания, които обикновено се изплащат с нови заеми. Накратко казано, държавният кредит не е от най-добрите, особено след 1672 г. и мораториумите на Чарлс II, който не само не връща навреме предоставения му от банкерите заем, но и отменя плащанията на лихвите по него

(в крайна сметка всичко завършва със съдебен процес). След Славната революция и възкачването на престола на Вилхелм Орански правителството е принудено да заема големи суми и за да успокои заемодателите, предприема през 1692 г. политика на дългосрочни заеми (предлага се дори терминът *perpetual*), лихвите по които са гарантирани с поименно указани фискални постъпления. Това решение, което след време ще ни изглежда като ловка и удивително праволинейна финансова политика, на практика е една импровизация в суматохата между слуховете и споровете, и под силния натиск на събитията. Едно след друго се изпробват всички решения: тонтина, пожизнен анюитет, лотарии и даже създаването на Английската банка през 1694 г., която, нека напомним, веднага заема целия си капитал на държавата.

Но в английското общество тези иновации по досаден начин се отъждествяват с *jobbing*, със спекулации с акции и в немалка степен с тези чуждестранни методи, които донася в своя багаж от Холандия Вилхелм Орански. „Опасявахме се, пише през 1713 г. Джонатан Суифт, от тези *„New Notions in Government, to which the King, who had imbibed his Politics in his own Country, was thought to give too much way"*. Холандската представа, че „в интересите на самото общество е да бъде обременено с дългове" може да подхожда на Холандия, но не и на Англия, където политиката и обществото са различни[328]. Някои критици отиват и по-далеч: не се ли стреми правителството да си осигури поддръжката на заемодателите и особено на тези фирми, които осигуряват успеха на операцията? И после, нима тази възможност лесно да се инвестират капитали с лихва по-висока от законната не създава огромна конкуренция на естествения кредит, който оживява английската икономика, особено при разширяването на търговията? Самият Дефо през 1720 г. съжалява за времената, когато *„there were no bubbles, no stock-Jobbing..., no lotteries, no funds, no annuities, no buying of navy-bills and public securities, no circulating exchequer bills"*, когато всички пари на кралството текат в широката река на търговията, без нищо да ги отклонява от обичайното русло[329]. Колкото до твърдението, че държавата прави заеми, за да не натоварва прекалено поданиците си с данъци, то това буди насмешка! Всеки нов заем задължително води до създаването на нов данък, нов доход, за да се гарантира изплащането на лихвения процент.

И накрая, много англичани са ужасени от чудовищната сума на заема. През 1748 г., веднага след Аахенския мир, един английски критик[330], разочарован и ядосан от него, скърби при вида на дълга, който наближава 80 милиона фунта стерлинги. „Такова равнище, обяснява той, ми се струва, че е нашето *„nec plus ultra"* и ако се осмелим да направим още една крачка, ще се окажем пред опасността да претърпим пълен банк-

рут.“ Това означава да се приближим до „ръба на пропастта на разорението“. „Не е нужно да си вълшебник, пише Дейвид Хюм около 1750 г., за да познаеш какво ще се случи. На практика има възможност само за една от следните две катастрофи: или нацията ще унищожи държавния дълг, или държавният дълг ще унищожи нацията.“[331] На следващия ден след края на Седемгодишната война лорд Нортъмбърланд споделя с херцога на Кимбърланд тревогата си по повод на това, че правителството „живее ден за ден тогава, когато Франция възстановява финансите си, изплаща дълговете си и привежда в ред своя флот“. Че само ако пожелае, „Франция може да ни завладее“[332].

Чуждестранните наблюдатели също са поразени от неправдоподобния, по тяхно мнение, ръст на английския дълг, повтарят британските критики и се присмиват на процеса, който не разбират, а още по-често откриват в него голяма слабост. Един французин, Шьовалие Дюбуше, живял дълго време в Севиля, обяснява на кардинал Фльори в един пространен мемоар от 1739 г., че Англия е съсипана от дълга си от 60 млн. фунта стерлинги: „Силата ѝ ни е известна, знаем нейните дългове, които тя не е в състояние по никакъв начин да изплати.“[333] При тези условия една добре планирана война ще бъде фатална за нея. Ето тази илюзия безкрайно изтича изпод перата на политическите експерти. Не обяснява ли тя песимизма в книгата на холандеца Акариас де Серион, издадена във Виена през 1771 г., въпреки че той я озаглавява *„Богатството на Англия“*? Но той смята, че това богатство е заплашено от скъпия живот, от размера на данъците, от екстравагантните размери на дълга, даже и от така нареченото намаляване на населението. Или ако погледнем толкова язвителната статия в *„Журнал дьо Женев“* от 30 юни 1778 г., в която се казва: „Току-що бе пресметнато, че ако се плаща по една гвинея в минута за този английски държавен дълг, ще са нужни не повече от 272 години, 9 месеца, една седмица, един ден и 15 минути, което предполага, че дългът възлиза на 141 405 855 гвинеи.“ А впоследствие войната още повече ще го увеличи, и то в такива огромни размери, та сякаш иска да се присмее на некомпетентността на наблюдателите и експертите. През 1824 г. Дюфрен дьо Сен Леон пресмята, че „сумата на целия държавен дълг на Европа ... достига до 38–40 милиарда франка, от които Англия дължи повече от три четвърти“[334]. Около този период (1829 г.) Жан-Батист Се, който също не одобрява английската система на заеми, смята за „прекалено значителен“ дълга на Франция, „който достига 4 милиарда“[335]. Не е ли победата по-скъпа, отколкото поражението?

Тези благоразумни наблюдатели са еднакво неправи. Държавният дълг е решаващата причина за британската победа. Той предоставя на разположение на Англия огромни суми в момента, в който тя се нуждае от тях.

Именно Исаак де Пинто се оказва проницателен, когато пише през 1771 г.: „Педантичната и непрекъсната точност, с която тези лихви (по държавния дълг) се изплащат, и мисълта за това, че се разполага с гаранцията на Парламента, затвърждават кредита на Англия дотолкова, че се правят заеми, които поразяват и удивяват Европа.“[336] За него победата на Англия в Седемгодишната война (1756–1763) е следствие от това. „Слабостта на Франция, твърди той, е в лошата организация на кредита ѝ. Прав е също така и Томас Мортимър, който през 1769 г. се възхищава от английския държавен дълг„ постоянното чудо на неговата политика, която внушава на европейските държави едновременно страх и удивление“[337]. Три десетилетия по-рано Джорж Бъркли прославя този кредит като „главното оръжие, с което разполага Англия срещу Франция“[338]. По такъв начин много малко очевидци проумяват, че в тази опасна на пръв поглед игра става ефективната мобилизация на жизнените сили на Англия, че тя е едно страшно оръжие.

Едва през последното десетилетие на XVIII в. всички признават тази очевидност. И Пит Младши ще заяви в Камарата на общините, че на държавния дълг „се опира мощта и даже независимостта на тази нация“[339]. Бележка, писана през 1774 г., потвърждава, че „никога английската нация, която е толкова слаба сама по себе си, не би могла да диктува условията си на почти цяла Европа, ако не разполагаше със своята търговия, промишленост и кредит, съществуващ само на хартия“[340]. Не един човек казва, че това е победа на „изкуственото богатство“. Но нали изкуственото е най-големият шедьовър, създаден от човека? През април 1782 г. в трудно, почти безизходно положение, както предполага Франция, нейните съюзници и много други европейци, на английското правителство, което иска заем от три милиона фунта стерлинги, са дадени пет! Достатъчно е било да се спомене една дума на четирите или петте фирми на лондонския пазар[341]. Както винаги проницателният Андреа Долфин, венециански посланик в Париж, пише предната година на своя приятел Андреа Трон по повод започналата война срещу Англия война: „Започва нова обсада на Троя и тя вероятно ще завърши като обсадата на Гибралтар. На нас ни остава само да се възхищаваме на Англия, която противостои на толкова врагове в толкова области. Време е да признаем безнадеждността на проекта за нейното низвергване и следователно внимателно и съгласувано да направим някаква жертва за мира.“[342] Каква прекрасна възхвала на могъществото и в голяма степен на упоритостта на Англия!

От Версайския мирен договор (1783) до договора на Идън (1786)

Нищо не изразява по-добре английското могъщество, отколкото събитията през 1783 г. Въпреки унижението от Версайския договор (3 септември 1783), въпреки задоволството и самохвалството на французите Англия доказва в еднаква степен както политическата си мъдрост, така и икономическото си превъзходство. Ще повторим след Мишел Бение, че тя губи войната, но веднага след това печели мира. На практика няма как да не спечели, защото всичките ѝ карти вече са козове.

Защото истинският дуел за световно господство не е само между Франция и Англия, но в още по-голяма степен се разиграва между последната и Холандия, която е буквално смазана след четвъртата англо-холандска война.

Защото поражението на Франция при опитите ѝ за налагане на световно господство се случва през 1783 г., както го доказва подписаният три години по-късно договор на Идън.

За съжаление нещата около този договор не са твърде ясни – става дума за търговско споразумение, което Франция подписва с Англия на 26 септември 1786 г., носещо името на английския преговарящ, Уилям Идън. Френското правителство като че ли бърза да завърши преговорите повече, отколкото кабинетът на Сейнт Джеймс. В 18-а глава от Версайския договор се предвижда незабавно назначаване на комисари за подготовка на търговско споразумение. Но английското правителство с голяма охота би оставило 18-а глава да дреме в архивите си[343]. Инициативата е на французите, за да се укрепи мирът, а също така и за да се сложи край на огромната контрабандна търговия между двете страни, която обогатява контрабандистите и даже не подбива цените. По този начин митниците на двете страни са лишени от значителни приходи, които са доста желани, като вземем предвид финансовите затруднения, които води след себе си както за Англия, така и за Франция разорителната американска война. Казано накратко, Франция поема инициативата. „Не, пише през януари 1785 г. И. Симолин, посланик на Екатерина II в Лондон, Англия не могат да я принудят да се примири с условията, които биха искали да ѝ наложат“, и тези, които вярват в това, „без да видят нещата със собствените си очи“, като Рейнвал, който води преговорите в Лондон от името на Франция, „грешат, както и той самият“. Когато договорът е подписан, Пит с излишно самохвалство „казва на заседание на парламента, че търговският договор от 1786 г. е истински реванш за Версайския мирен договор“[344]. За нещастие историкът не може без колебание да съди за това със задна дата. Договорът от 1786 г. е неподходящ тест за конфронтацията между

английската и френската икономики. Още повече, че договорът встъпва в сила през 1787 г.[345] и е разтрогнат от Конвента през 1793 г., макар че трябва да действа в продължение на дванайсет години. Този опит не е достатъчно продължителен, за да могат да се правят изводи.

Ако се вярва на френските очевидци, пристрастни съдници, англичаните хитруват и постъпват, както е по-изгодно за тях. При влизането си във френски пристанища занижават цената на стоката, която возят, и извличат изгода от некомпетентността, неопитността и корумпираността на френските митничари. Действат толкова добре, че английските въглища никога не пристигат във Франция на френски кораби[346], облагат с високи изходни мита английските товари, така че „двата или три френски брига (*sic*), които се намират тук на реката (в Лондон), едва могат за шест седмици да намерят какво да натоварят, за да не бъдат принудени да се връщат с баласт“[347]. Но нима това не е обичайна английска практика? Още през 1765 г. *„Речникът“* на Савар отбелязва като черта, свойствена за „гения на английската нация“, обстоятелството, че тя не позволява „да пристигат при нея за установяване на взаимноизгодна търговия. Ето защо трябва да се признае, продължава той, че маниерите, с които чуждестранните търговци се посрещат в Англия, прекомерните и необичайни мита, наложени на вноса и износа, унижения, на които доста често биват подложени, почти ги отказват от... това да установят там връзки“[348]. Затова след договора на Идън французите няма защо да се чудят, че „мистър Пит предприема неморална политическа акция в противоречие с договора, с която ограничава правото на внос на португалски вина в същото съотношение, в което го ограничава и за нашите“. „По-добре сами да си пием виното!“, казва със задна дата един французин[349]. Но, от друга страна, е вярно и това, че френските спекуланти, предполагащи, че английският клиент не разбира от тези неща, внасят прекалено много некачествено вино[350].

Както и да е, очевидно влизането в сила на договора на 31 май 1787 г., който отваря широко нашите пристанища за английския флаг, води след себе си масирано нашествие на кораби и лавина от британски изделия: сукно, памучни тъкани, железария и даже изобилие от керамика. Оттук идва и енергичната реакция във Франция и преди всичко в текстилните области, в Нормандия и Пикардия, където депутатите през 1789 г. искат „преразглеждане на търговския договор“. Най-силно този протест е изразен в знаменитите *Съображения на Търговската палата на Нормандия по повод договора между Франция и Англия* (Руан, 1788). В действителност встъпването в сила на този договор съвпада с кризата на френската промишленост, в която се намират някои региони, например Руан, които са в процес на модернизация, но като цяло страдат от остаряла структура. Мислещите по различен начин французи таят надежда за това, че английската конкуренция ще ускори необходимите преобразования,

ще поддържа движението, което вече кара да достигнат до Франция някои нововъведения на английската промишленост (да кажем, в тъкането на памук в Дарнетал и Арпажон). „Аз с удоволствие забелязвам, пише на 26 юни 1787 г. г-н Д'Арагон от Лондон, че много английски работници от различни професии се стремят да се установят във Франция. Не се съмнявам, че ако ние ги поощряваме, те ще доведат със себе си и много свои приятели. Сред тях има мнозина, които притежават качества и способности."[351]

Но с началото на Френската революция възникват нови трудности. Паричният курс в Лондон изпада в „конвулсии": 8% понижение още през май 1789 г. поради изтичане на френски капитали, през декември то стига до 13%[352], а бъдещето изглежда още по-мрачно. Но ако такова стремително понижение може в определен момент да развие френския износ за Англия, то определено ограничава търговския стокообмен. Обаче за да говорим за това, са ни нужни статистически данни. А вместо тях разполагаме с паметни записки и пледоарии. Такъв е случаят с *„Паметна записка относно търговското споразумение с Англия през 1786 г."*[353], писана доста след сключването на договора, след 1798 г., и вероятно от Дюпон дьо Немур. Той се мъчи да докаже, че договорът е можел да бъде и изгоден (това значи да се признае косвено, че не е бил такъв). Като се обложат стоките при вноса с мита от 10–12%, можело да се защитят ефективно „нашите фабрики", още повече че за да внесат стоката си, „англичаните имат режийни разноски, които не могат да са по-малки от 6%, а оттук възникват и неизгодните за тях 18%..." Това препятствие от 18% би било достатъчна защита на френската икономика от английския внос. При относително „по-тънките" платове няма „и най-малки възражения от страна на манифактурите в Седан, Абвил, Елбьоф – те даже определено[354] процъфтяват". Няма протести и от страна на производителите на „нормални вълнени платове, а именно на тези от Бери и Каркасон...". Накратко казано, вълненият сектор издържа на конкуренцията без много усилия. По друг начин стоят работите с памука. Но пък е достатъчно да се механизира процесът на предене. Такава е гледната точка и на Холкер, англичанин по произход, а тогава генерален инспектор по манифактурите. „Да въведем като англичаните предачни машини, казва той, и ще произвеждаме също толкова добре, колкото и те." С една дума, английската конкуренция може да послужи като тласък, необходим за започналата модернизация на френската промишленост. Но за да стане това, повтаряме още веднъж, трябва време. И главното, Англия трябва да не беше спечелила по време на войните на Революцията и Империята своя последен и най-важен коз: монопола над неограничения пазар, пазара на целия свят.

От тази гледна точка аргументите на тези, които обвиняват Френската революция и Наполеоновите войни за икономическото изоставане на

Франция в началото на XIX в., имат определена тежест. Но има и немалко други доказателства, освен съмнителния договор на Идън, които потвърждават, че играта е изиграна до 1786 г. и Англия още тогава придобива власт над световната икономика. Достатъчно е да погледнем как Лондон налага своите търговски условия на Русия, Испания, Португалия, Съединените щати, да обърнем внимание на начините, по които Англия отстранява своите европейски съперници и отвоюва след Версай пазара на предишните си колонии от Новия свят – без усилие и за огромно неудоволствие на съюзниците на Америка. На начина, по който преодолява мътните води на вялата конюнктура веднага след 1783 г., на реда и благоразумието, които Пит отново внася във финансите ѝ[355]. На изводите ѝ от контрабандната търговия с чай през 1785 г., а предходната година на приетия от парламента Закон за *East India Bill*[356], който отбелязва началото на едно по-честно управление в английска Индия. Да не говорим и за началото на английска Австралия, където в края на 1789 г. флотилията на комодор Филипс „сваля в Ботани Бей първите престъпници, екстрадирани от правителството"[357]. Тезата на Робер Бение има всички шансове да се окаже вярна: „Англия, която претърпява поражение в Америка, се отказва от една война на изтощение, за да запази и разшири своите пазари", тя потиска всякакво желание за реванш заради запазването на „своя икономически подем и икономическото си превъзходство"[358].

Що се отнася до Франция, то тя попада между Сцила и Харибда. По времето на Колбер и Луи XIV на нея не ѝ се удава да се откъсне от примката на Холандия. И ето че се оказва хваната в английската мрежа. Както в миналото Франция диша през Амстердам, така сега трябва да диша въздуха на големия свят само през Лондон. Разбира се, това си има предимства и удобства. Може би никога френската търговия с Индия не е толкова доходоносна, колкото през този ден, когато далечният континент е изгубен за французите. Но тези преимущества са епизодични.

Статистиката осветлява проблема, но не го решава

Може ли англо-френското съперничество в сърцето на световната история от XVIII и началото на XIX в. да бъде осветлено, а даже и разрешено с помощта на числата или по-скоро на тяхното сравняване? Такава операция, която никой никога не се е опитвал сериозно да извърши, е предприета от двама английски историци: Питър Матиас и Патрик О'Брайън по време на Седмицата в Прато през 1976 г.[359] По този начин ние се изправяме пред изпитанието на истината, отначало объркваща и разочароваща, след това осветляваща, но несъмнено все още непълна. Объркваща, понеже в течение на това изследване излиза наяве известно

През декември 1792 г. в тази английска карикатура английското превъзходство е очевидно: с данъци или без данъци – кой се храни по-добре? (B.N.)

превъзходство на Франция. Както отбеляза един френски историк по време на дискусията, която последва този сензационен доклад в Прато, при това положение именно Франция би трябвало да победи в състезанието за света и в нея да разцъфти промишлената революция! Но е известно – а тук грешка не е възможна, – че нищо подобно не се случва. Така че проблемът за английската победа стои отново пред нас по твърде настоятелен начин. И ние определено нямаме решение за него.

Двете предложени криви – на английския и френския *ръст* от 1715 до 1810 г., дори и да са сведени до *глобалните количества на материалното производство*, сочат, че френската икономика през XVIII в. расте побързо от английската и стойностите на първата превишават стойностите на втората. Проблемът просто е обърнат наопаки. На практика обемът на френското производство се увеличава от 100% през 1715 г. до 210% през 1790–1791 г.; 274% през 1803–1804 г.; 260% през 1810 г. Докато английското се вдига от 100% през 1715 г. до 182% през 1800 г. Разлика-

та е значителна дори да се вземе предвид, че в това счетоводство Англия е подценена двойно: а) като се държи сметка единствено за *материалното производство* и се оставя настрана секторът на услугите, в който Англия навярно много превъзхожда Франция; б) като се предполага, че след като напредъкът на Франция започва по-късно, то развитието ѝ е по-бързо и тя има предимство пред другите „бегачи".

Но ако вземем предвид стойността на глобалната продукция, изразена в ливри от Тур или в крини зърно, разликата отново е значителна. В производствения баланс Франция е гигант, който няма да спечели (именно този проблем трябва да се обясни), но определено гигант. Значи не можем да заподозрем в пристрастие Т. Ж. Маркович, когато настойчиво твърди[360], че френската тъкачна промишленост е първа в света през XVIII в.

При друг опит за сравнение може да се изходи от бюджетите. Кратка статия в *„Газет дьо Франс"* от 7 април 1783 г. дава съответните величини на европейските бюджети, които един „политически изчислител" (чието име до този момент не ни е известно) пресмята в лири стерлинги, за да ги направи съпоставими. Франция е начело на списъка (16 милиона лири стерлинги), след нея или дори наравно с нея е Англия (15 милиона). Ако вземем аналогична корелация между бюджетите (т.е. сумите от данъците) и БВП на двете страни, техният БВП се оказва почти равен. Но нали фискалното напрежение в Англия и Франция не е еднакво, и именно в това ни уверяват английските колеги: по онова време на север от Ламанша се събират данъци за 22% от БВП срещу 10% във Франция. Следователно, ако сметките са точни, а има вероятност те да са такива, фискалният натиск в Англия е двойно по-голям от този във Франция. Това противоречи на общоприетото мнение, което представя Франция като страна, която абсолютният монарх е обременил с прекомерни данъци. И точно това по интересен начин показва един френски отчет от началото на XVIII в. (1709 г.), написан в разгара на войната за испанското наследство: „ Като се вгледаме в прекомерните данъци, които плащат поданиците на Англия, сме много щастливи, че живеем във Франция."[361] Това, разбира се, е малко прибързано твърдение и е изказано от привилегировано лице. На практика френският данъкоплатец за разлика от английския е подложен на тежки „социални" вземания в полза на църквата и васалите. И именно този „социален" данък ограничава апетита на кралската хазна[362].

Въпреки това БВП на Франция повече от два пъти надвишава този на Англия (Франция – 160 милиона фунта стерлинги, Англия – 68 милиона). Колкото и приблизителна да е тази сметка, разликата между числата е толкова голяма, че не може да се запълни и при отчитане на БВП на Шотландия и Ирландия. При такова сравнение Франция печели поради размера на територията и населението си. Подвигът е в това, че на Англия се удава да бъде равностойна в бюджетно отношение с една страна,

която е двойно по-голяма или просто по-голяма от нея самата. Това е жаба, която въпреки поуката от баснята сполучва да се надуе и да стигне размерите на вола.

Този подвиг може да се разбере, от една страна, само в светлината на дохода на глава от населението, а от друга – от структурата на данъците. Прекият данък, който във Франция е главната част от фискалното бреме, винаги се възприема лошо в политически смисъл и в административно отношение и трудно може да се увеличи. В Англия именно *косвеното* данъчно облагане на многобройни продукти за потребление (включително и масовото потребление) образува най-голямата част от данъка (70% през 1750–1780). А нали един такъв косвен данък се забелязва по-трудно, по-лесно е да го скриеш в цената, но е и по-продуктивен, защото националният пазар е открит по-широко, отколкото във Франция, защото потреблението обикновено минава през пазара. Накрая, дори да приемем предложената по-горе разлика между показаните размери на БВП (160 и 68 млн. лири стерлинги), съотношението в числеността на населението представлява 1:3 в полза на Франция и Англия напълно печели надбягването за доход на глава от населението: 5 фунта във Франция, 7,31 фунта в Англия. Разликата е забележителна дори и да не е толкова огромна, както я представят английските карикатуристи, свикнали да изобразяват англичанина като дебелака Джон Бул, а французина като хилаво човече. Дали защото образът му е бил в крайна сметка втълпен, или поради националистична реакция в отговор на Луи Симон[363], един французин, станал американец, който твърди, че в Лондон през 1810–1812 г. бил поразен от дребния ръст на хората, които срещал по улиците? В Бристъл новобранците му се струват доста нисички и само към офицерите е благосклонен в това отношение!

Та какво бихме могли да кажем в заключение? Може би това, че икономическият ръст на Франция през XVIII в. е недооценен: в онзи момент тя започва да наваксва изоставането си, несъмнено с всички неудобства в структурната трансформация, които предизвиква ускоряването на растежа. Но и че масивното богатство на Франция не надвива *„изкуственото"* богатство, както се изразява Акриас де Серион, на Англия. Да похвалим още веднъж *„изкуственото"*. Ако не греша, Англия в продължение на много години живее под по-голямо напрежение, отколкото Франция. Но именно това напрежение захранва гения на Албиона. И накрая да не забравим това, че този дълъг дуел зависи и от обстоятелствата. Ако консервативна и реакционна Европа не съдейства на Англия, не работи за нея, за победата ѝ над революционна и имперска Франция, би ѝ се наложило, извинете, да почака още дълго. Ако Наполеоновите войни не отстраняват Франция от световния стокообмен, то на Англия не би се удало да наложи властта си над света с такава лекота.

Глава 5

СВЕТЪТ ЗА И ПРОТИВ ЕВРОПА

Нека оставим на самите тях разприте между великите сили от европейския икономически свят: Албион, Франция на Вержен* и техните марионетки, съюзници или противници, и да се опитаме да видим по-добре останалия свят, което ще рече:

– обширната маргинална Европа от Изтока, този самостоятелен икономически свят, какъвто открай време е бил Московското княжество и дори съвременна Русия до епохата на Петър Велики;

– черна Африка, която с прекалено лека ръка намират за примитивна;

– Америка, която бавно, но сигурно се европеизира;

– ислямския свят в упадъка на неговото величие;

– и накрая, необятния Далечен изток[1].

Бихме искали да видим тази не-Европа[2] такава, каквато е сама по себе си, но още отпреди XVIII в. тя не може да бъде разбрана извън сянката, която хвърля върху нея европейският Запад. Всички световни проблеми вече се поставят от гледна точка на европоцентризма и би могло, независимо че подобна перспектива е твърде тясна и подвеждаща, Америка да бъде описана дори като почти пълен успех за Европа; черна Африка като триумф, по-примамлив, отколкото изглежда на пръв поглед; двойният противоположен и аналогичен случай с Русия и Турската империя – като постижения в процес на много мудно, но неминуемо изграждане; Далечният изток, крайбрежието на Червено море, Абисиния и Южна Африка до Индонезийския район, Китай и Япония – като спорна, по-скоро измамно блестяща, отколкото действителна победа. Разбира се, в тези успехи Европа може да бъде видяна от глава до пети, но то е само защото го правим от неправомерно привилегирована позиция. Ако можехме да го преместим насред азиатските земи и морета, нашият малък континент би се изгубил напълно сред тях. Освен това през XVIII в. той още не е придобил огромното индустриално свръхмогъщество, което за известно време ще заличи тази диспропорция.

---

* *Шарл Гравие, граф Дьо Вержен (1717–1787) – френски дипломат, държавен секретар на външните работи при Луи XVI. Опитва се да установи равновесие в Европа, като групира около Франция някои малки страни. – Бел. прев.*

Във всеки случай Европа вече черпи забележителна част от своята същност и сила от целия свят. Именно това допълнение я издига дори над нея самата и я изправя пред задачите по пътя на нейния напредък. Щеше ли без тази постоянна подкрепа още в края на XVIII в. да бъде възможна Индустриалната революция, която е най-важният ключ към нейната съдба? Въпросът неизбежно стои, какъвто и да е отговорът на историците.

Но се поставя също така въпросът дали в сравнение с останалия свят Европа е от някакво различно човешко и *историческо* естество? И в този смисъл, дали сблъсъкът на гледни точки, които тази глава представя, подчертавайки контрастите и противоположностите, ще позволи да преценим по-добре Европа, т.е. нейните постижения? Всъщност заключенията от нашето пътешествие няма да вървят само в една посока. Защото светът, както ще се убедим десетки пъти, също прилича в своя икономически опит на Европа. Разликата понякога е незначителна. Което не означава, че няма такава, но тя се дължи преди всичко на европейската взаимообвързаност и производителност, които вероятно освен всичко друго се коренят в относително малките ѝ размери. Ако Франция поради прекалено голямата си площ с течение на времето е загубила преимуществата си спрямо Англия, какво да кажем тогава за Азия, Русия, раждащата се Америка или безлюдната Африка спрямо миниатюрната и живееща на високи обороти Европа? Вече видяхме, че преимуществата на Европа се дължат освен всичко друго и на особените социални структури, допринесли за нейното по-свободно капиталистическо натрупване, които го правят по-уверено в своето бъдеще и по-скоро закриляно от държавата, отколкото в конфликт с нея. Ала става ясно също, че ако тези относително малки предимства не са били превърнати в господство в пълния смисъл на думата, европейският възход нямаше да има нито същия блясък, нито същата скорост, нито най-вече същите последствия.

АМЕРИКА ИЛИ ЗАЛОГЪТ НА ЗАЛОЗИТЕ

Дали двете Америки са „периферията“ и „обвивката“ на Европа? И едната, и другата формулировка показват достатъчно ясно начина, по който Новият свят след 1492 г. потъва постепенно като кораб с целия си екипаж, имущество, минало, настояще и бъдеще в сферата на действие и насоченост[3] на Европа; и двете загатват за начина, по който той се интегрира в нея и в крайна сметка придобива невероятното си ново значение. Нима Америка, която Уолърстийн не се поколебава нито за миг да включи в европейския икономически свят на XVI в., не е фундаментално обяснение за Европа? Нима последната не е открила, „изобретила“[4] Америка

и приветствала пътешествието на Колумб като най-великото събитие в човешката история от „сътворението насам“[5]?

Няма съмнение, че Фридрих Лютге и Хайнрих Бехтел[6] са в правото си да омаловажават *първите* последици от откриването на Новия свят, особено от гледна точка на германската история. Ала влязла веднъж в живота на Европа, Америка постепенно го променя в дълбочина и дори пренасочва дейностите на континента. Игнас Мейерсон[7], както и някои преди него твърдят, че личността се самоопределя и разкрива чрез самите си действия, че „да бъдеш и да правиш“ е едно и също. В такъв случай бих казал, че Америка е „правенето“ на Европа и онова нейно творение, което разкрива най-ясно собствената ѝ същност. Ала това творение се изгражда и завършва толкова бавно, че неговото истинско значение може да бъде обозряно само в неговата цялост и в пълното времетраене на процеса.

Враждебна и все пак благодатна необятност

Ако новооткритата Америка е дала твърде малко на Европа непосредствено след откриването си, то това се дължи на факта, че само частично е опозната и завладяна от белия човек. На Европа ще ѝ се наложи търпеливо да я извайва по свой образец, докато тя започне да отговаря на нейните въжделения. Естествено, това възпроизвеждане не е станало за един ден: в началото то е било дори незначително и Европа в известен смисъл е била неспособна да изпълни поставената пред нея свръхчовешка задача, за която тя смътно се догажда. Всъщност на нея ще са ѝ нужни векове, за да се възпроизведе от другата страна на Атлантика, и то с огромни различия и отклонения, и ще ѝ се наложи да преодолее една след друга поредица от спънки.

Най-напред онези, свързани с дивата природа, която „хапе, задушава, засипва с пясък, отравя и изтощава“[8], произтичащи от нечовешкото свръхизобилие на пространство. Един французин се оплаква през 1717 г.: „Испанците имат [в Америка] кралства, по-големи от цяла Европа.“[9] Това е истина. Ала тази необятност възпрепятства техните завоевания. На конкистадорите им трябват трийсет години, за да надвият крехките американскоиндиански цивилизации. Във всеки случай тази победа им доставя не повече от 3 млн. кв. км, които на всичко отгоре трудно се поддават на тяхното господство. Век и половина по-късно, към 1680 г., когато испанското и европейското разширяване на влиянието започва да достига своя апогей, от Новия свят е усвоена едва половината, горе-долу към 7 от всичките 14–15 млн. кв. километра[10]. В такъв случай, след като американскоиндианските цивилизации вече са подчинени, не е ли ставало винаги въпрос за борба срещу безлюдните пространства и местните племена, жи-

веещи още в каменната ера, на които никой завоевател не може да се опре? Всеизвестната надпревара на *Paulistas**, които още през XVI в. търсят злато, скъпоценни камъни и роби всред необятността на Южна Америка, не е нито завладяване, нито колонизация: тя оставя след себе си следи не повече от диря на кораб в открито море. А какво открива испанецът в чилийския Юг към средата на XVI в.? Почти пълна пустош. „Към Атакама, в близост до пустинния бряг, виждаш само безлюдни земи, където няма ни птици, ни хора, ни животно, ни дърво, ни дори зеленина."[11] Така го възпява Ерсиля! Границата, това празно пространство, което трябва да бъде завладяно от човека, е постоянният хоризонт на американската история, както в перуанския Изток, така и в чилийския Юг, сред венецуелските *ляноси* и в необятна Канада, през *Далечния запад* на Съединените щати, в неизбродната Аржентина през XIX в. или дори все още през XX в. в Далечния запад на бразилската държава на Сао Пауло[12]. Простор: с изнурителната продължителност на пътуванията и изтощението от безконечния вървеж. Нима във вътрешността на Нова Испания (Мексико) не се пътува както в открито море, с компас или астролаб в ръка[13]? Златото е открито в Бразилия през 1682 г. от Буено да Силва и неговия син в далечната област Гояс; десет години по-късно, „през 1682 г., същият тръгва отново за Гояс с няколко спътници и достигат до залежите след три години"[14].

Все още слабо заселените английски колонии са разпръснати между Мейн и Джорджия на 2000 км, равносилно на „разстоянието между Париж и Мароко". Местните пътища са къси, едва очертани, почти няма мостове, а саловете са редки. До такава степен, че през 1776 г. „новината за обявяването на независимостта стига по едно и също време от Филаделфия до Чарлстън и от Филаделфия до Париж"[15].

Вярно, че както всяка природна даденост и американската необятност се отразява по различен начин и говори на различен език: тя е спирачка, но също и стимул; тя е пречка, но и освобождение. Колкото по-изобилна е земята, толкова повече се обезценява за сметка на стойността на човека. Пустата Америка не може да *съществува*, без човек да се вкорени в нея и да се впише в своята задача: някогашните вериги на крепостничеството и робството се възраждат от само себе си като необходимост или проклятие, наложено от излишъка на пространство. Но то е същевременно освобождение и изкушение. Индианецът, който избягва от белите си господари, разполага с неограничени убежища. За да се спасят от работилниците, миите и плантациите, чернокожите роби трябва само да вървят към пла-

* *Жителите на Сао Пауло. – Бел. прев.*

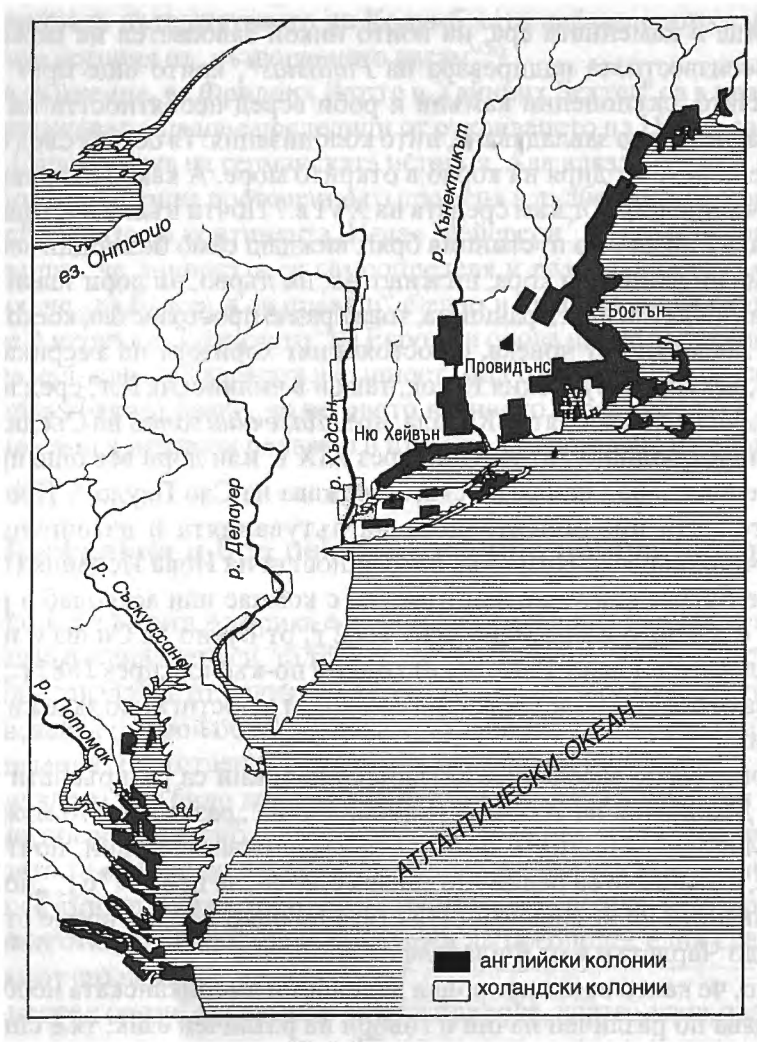

39. АНГЛИЧАНИ И ХОЛАНДЦИ В СЕВЕРНА АМЕРИКА ПРЕЗ 1660

Завземането, хаотично и свеждащо се единствено до брегови ивици, през 1660 г. засяга все още нищожна част от обречените на покоряване територии. Холандската позиция в Ню Амстердам и по поречието на Хъдсън предстои да бъде изоставена след подписването на мирния договор от Бреда през 1667 г. (Из Реин, Europdische Ausbreitung, pl. XVII)

нинските зони и непроходимите гори. Нека си представим колко е било трудно преследването им от *entradas* – наказателните експедиции – през гъстите, лишени от пътища бразилски гори, където „войникът е принуден да носи на гръб оръжието си, барут, патрони, ...брашно, питейна вода, риба и месо“[16]... Републиката на негрите симарони отвъд Бая,

quilombo в Палмарес[17], за чието дълго оцеляване вече споменахме, сама по себе си е област, голяма колкото цяла Португалия.

Белите работници, повече или по-малко доброволни имигранти, са обвързани чрез договор със своя в редки случаи добронамерен господар. Ала след изтичането на договора пионерските зони им предлагат обширни незавладени земи. Колониална Америка е пълна със страховити територии „накрай света" и „накрай земята", но разработването им си струва заради полята с рохкава почва, които играят същата роля като южните части на сибирската *тайга* и досущ като тях са обетована земя, защото им връща свободата. Това е голямата разлика със старата Западна Европа, този „запълнен свят" по думите на Пиер Шоню, където няма празно пространство, няма девствени земи и където съотношението оцеляване/население при нужда се уравновесява чрез глад и емигриране надалеч[18].

Регионални и национални пазари

Все пак пространството постепенно е завладяно. Всеки едва очертан, колкото и скромен да е, град е превзет пункт; всеки град, който се разраства, е победа, макар и скромна. По същия начин всеки получил признание път (през повечето време благодарение на опита и провизиите, донесени от индианците) означава напредък и условие за бъдещ напредък, най-вече заради по-лесното снабдяване на градовете и оживяването на панаирите, които се появяват почти навсякъде. Не говоря само за известните панаири под знака на международната търговия като Номбре де Диос, Порто Бело, Панама, Веракрус или Халапа, по пътя за Мексико, а за местните панаири и скромните пазари, които изникват насред пустошта – панаирът на кожи в Олбъни например, недалеч от Ню Йорк или панаирите за редистрибуция в Сан Хуан де лос Лагос и в Салтильо, които бележат голям успех в Северно Мексико[19].

Когато още в края на XVII в. двете Америки са тласнати от силен подем, завършва първоначалната организация на икономическия живот. *Регионалните пазари* (или вече националните) в обширната испанска Америка се индивидуализират вътре в самите преждевременно създадени административни области, чиито полупразни рамки започват да се запълват с хора, пътища, конвои от впрегатни животни: така е във вицекралство Перу, което не съвпада с днешно независимо Перу; в преторията Кито, която е бъдещ Еквадор и в преторията Чаркас, сегашна Боливия. Жан-Пиер Берт[20] скицира генезиса на националния пазар, който се образува около град Гуадалахара и близките му околности в рамките на мексиканската претория Нова Галиция, създадена през 1548 г. А що се отнася до проучването на Марчело Карманяни[21] за Чили, то е може би най-добрата

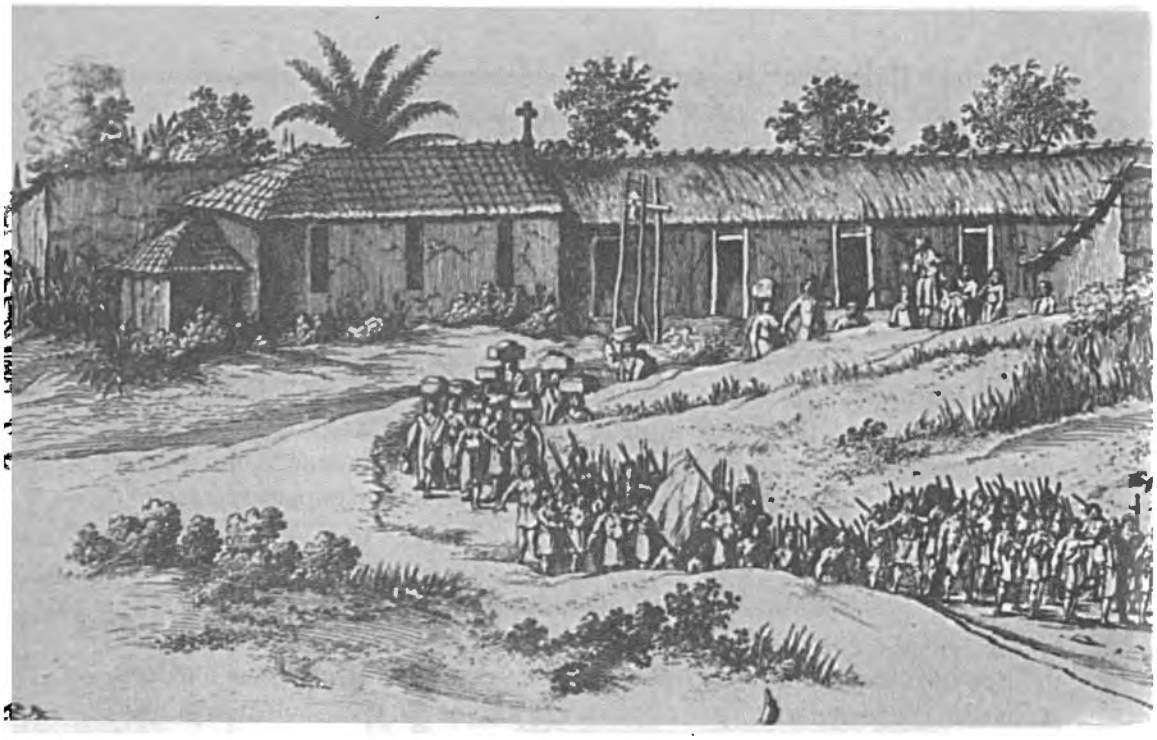

Сцената представлява най-вероятно мобилизация на индиански работници пред техните senzalas (бараките на робите). Тя служи за винетка върху картата на трите морски битки, които противопоставят холандци и испанци, обединени срещу португалците на 13, 14 и 17 януари 1640 г. Карта от Prefectura de Paraiba et Rio Grande, гравюра от 1647. B.N., Cartes et Plans, Ge CC 1339, carte 133. (Cliché B.N.)

съществуваща студия за образуването на регионален или дори „национален" пазар, като при това тя заема решаващо място в общата теория.

Парцелирането на пространството е бавен процес и когато XVIII в. клони към своя край – та чак до наши дни, – все още остават неусвоени земи, встрани от пътищата, което означава още пространство за продан в цяла Америка. Това е причината, поради която и до днес съществуват толкова много неуседнали, че тази категория хора са получили родово название: бразилските *вадиос*, чилийските дрипльовци *ротос* и мексиканските *вагос*. Човекът в американската необятност никога не е пускал корени (истински корени). В средата на XIX в. изгубените в бразилския *сертяо* търсачи на диаманти и злато, наречени *гаримпейрос*, се връщат на юг от Бая, в атлантическата зона Илеуш, и създават там какаови плантации, които съществуват и до днес[22]. Ала самото земеделско производство не привързва хората, готови често да се преселят – ведно господари,

хора и животни, – сякаш на Новия свят му е трудно да създаде и понесе съществуването на селячество, пуснало корени като в Европа. Типичният селянин от бразилските вътрешни райони, *кабокло*, се мести почти толкова лесно, както и работникът от съвременните заводи; аржентинският *пеон* също пътешества на драго сърце, независимо че не е толкова подвижен като *гаучото* от предишния век.

Следователно човекът овладява пространството само частично. През XVIII в. все още гъмжи от диви животни, радващи се на съществуването, особено в обширната континентална Северна Америка, страна на бизони, кафяви мечки, дългокосмести зверове и бели катерици – същите като в Европейския изток, – които на големи маси извършват фантастични миграции[23] през плавателните реки и езерните разливи. Донесените от Европа говеда и коне, подивели отново, се множат невероятно и заплашват да унищожат културите. Не е ли началната европейска история на Новия свят най-живописната от всички колонизации в нашите очи? Всъщност нима дивите животни не заменят хората в обширните територии на Нова Испания, обезлюдени след оттеглянето на индианското население[24]?

Последователно закрепостяване

И така, прекомерно обширните земи и оскъдицата на хора е вечен проблем. За да развива новата си икономика, която е в процес на изграждане, на Америка ѝ трябва все повече работна ръка на разположение, евтина или в идеалния случай безплатна. В първата по рода си книга Ерик Уилямс[25] отбелязва многократно връзката между причина и следствие, които свързват робство и псевдоробство, крепостничество и псевдокрепостничество, наемничество и псевдонаемничество в Новия свят по време на капиталистическия възход на стара Европа. Накратко, той пише: „Същността на меркантилизма е робството."[26] Това е същото, което Маркс казва с други думи в една своя „блестяща фраза с неподражаема историческа плътност": „Изобщо, за скритото робство на европейските наемни работници е било необходимо като пиедестал неприкритото робство в Новия свят."[27]

Никой не се учудва на мъките на тези американски хора, независимо от цвета на кожата им. Техните тегоби не се обясняват само с близките господари на плантации, минни предприемачи, търговци лихвари от *Consulado* в Мексико и по други места, с алчните служители на испанската корона или с продавачите на захар и тютюн, нито с търговците на роби или капитаните „аферисти" от търговските кораби... Всички играят своята роля, но те са в известен смисъл пълномощници и посредници. Лас Касас ги разобличава като единствените виновници за „адското робство"

на индианците; той иска да им откаже светото причастие и да ги отлъчи от църквата, но за сметка на това никога не поставя под съмнение испанското владичество. Кралят на Кастилия, отговорният за покръстването *Първоапостол*, по право е *Imperador sobre muchos reyes* – господар на индианските владения[28]. Всъщност истинските корени на злото са от другата страна на Атлантика – в Мадрид, Севиля, Кадис, Лисабон, Бордо, Нант, дори в Генуа и със сигурност в Бристъл, а не след дълго и в Ливърпул, Лондон и Амстердам. Те са неотделими от принудителното свеждане на един континент до положението на *периферия*, наложено от далечна сила, безразлична към човешките жертви, която действа съобразно едва ли не механичната логика на икономическия свят. Що се отнася до индианците или чернокожите африканци, думата геноцид не е пресилена, но трябва да се отбележи, че в тази авантюра и белият човек не е останал напълно невредим, дори когато в най-добрия случай се е измъквал.

Всъщност в Новия свят робствата следват едно подир друго и дори се застъпват: местните индианци трудно устояват на невероятното изпитание; белите европейци (искам да кажа френските *engagés* и английските *servants*) са преходно явление, особено в Антилите и английските колонии на континента; и най-сетне, чернокожите африканци, които ще се окажат достатъчно жилави, за да пуснат корени и да се умножат спрямо и въпреки всичко. И накрая в заключение трябва да спомена емигрантските маси, приждащи от цяла Европа през XIX и XX в., които сякаш по случайност се увеличават в момента, когато снабдяването на хора от Африка секва или е на път да секне. Капитанът на един френски кораб ми каза през 1935 г., че няма по-удобна за пренасяне стока от емигрантите от IV класа: тя сама се товари и разтоварва.

Индианското робство се задържа само там, където като гаранция за неговото просъществуване и заетост има достатъчна гъстота на населението и кохерентност на обществото, така необходими за създаване на подчинение и покорство. Това означава, че става дума за зоната на някогашните империи на инките и ацтеките. Впрочем примитивните общества се разпадат от само себе си още в началото на изпитанието, както в огромната Бразилия, където индианците от крайбрежията избягват във вътрешността, така и на територията на Съединените щати (тринайсетте стари колонии): „През 1790 г. в Пенсилвания остават 300 индианци; 1500 в щата Ню Йорк; 1500 в Масачузетс; 10 000 в Каролина[29]..." Същото е и в Антилите, където благодарение на испанци, холандци, французи и англичани индианците се стопяват, жертва на донесените от Европа болести и поради липса на възможности да бъдат използвани от новодошлите[30].

В населените зони, където испанските завоевания се прицелват още в началото, става обратното и индианците лесно са покорени. Те като по чудо оцеляват през изпитанията на завладяването и колониалната експло-

атация: масовото избиване, жестоките войни, прекъсването на социалните връзки, принудителното използване на тяхната „работна сила", смъртността от каторжната работа по пренасянето на плавателните съдове и в мините, и накрая, епидемичните болести, пренесени от Европа и Африка от белите и чернокожите. Смята се, че по такъв начин Централно Мексико е сведено от двайсет и пет милиона до един милион жители остатъчно население. Същият „гибелен" крах се разкрива и на остров *Espanola* (Хаити), в Юкатан, Централна Америка, и малко по-късно в Колумбия[31]. Показателен е фактът, че в началото на завоеванията францисканците са отслужвали литургии в църковните преддверия, толкова многобройни са били тълпите от вярващи, а още в края на XVI в. се отслужва в самите църкви и дори в обикновени параклиси[32]. Свидетели сме на невероятно намаляване, което не може да бъде сравнено с нищо друго, освен с опустошителната черна чума, която бичува Европа през XIV в. Все пак индианската маса не изчезва, тя се възстановява от средата на XVII в., естествено за благото на испанските си господари. Експлоатацията на индианците се извършва под формата на псевдоробството на *encomiendas*, градското прислужничество и принудителната работа в мините, означавана с общото наименование *repartimiento* и познато като *cuatequitl* в Мексико и като *mita* в Еквадор, Перу, Боливия и Колумбия[33].

Ала в Нова Испания още от XVI в. се появява „свободният" наемен труд. Благодарение на всеобщата криза. Най-напред вследствие отлива на индианското население се оголват истински *Wüstungen* – обезлюдени зони, като в Европа от XIV и XV в. Земите на индианските селища се свиват около тях като шагренова кожа и тъкмо в това спонтанно или насилствено освободено пространство се създават обширните имения – *haciendas*. За индианеца, който иска да се изплъзне от повсеместната ангария, налагана от селото или държавата, която търси работна ръка, възможното бягство е към *haciendas*, където се развива същинско крепостничество и където по-късно ще се наложи да прибегнат до наемни работници; към градовете, където да се включи в прислугата или в занаятчийските работилници, и накрая към мините, но не към прекалено близките до Мексико, където принудителният труд просъществува, а по на север, към онези градски образувания, които възникват насред пустинята от Гуанахуато до Сан Луис Потоси. Там са разпръснати повече от 3000 мини, някои от които съвсем малки, където през XVI в. работят между 10 и 11 хиляди миньори и може би 70 000 през XVIII в. В тях се стичат работници от всички краища и се смесват индианци, метиси и бели. Въвеждането след 1554–1556 г. на процеса на амалгамиране[34] позволява преработка на руди с ниско метално съдържание, намаляване на общите разходи и увеличаване на производителността и производството.

Точно както в Европа и тук тази малка вселена от миньори е някак си

отделна: господарите, както и работниците са прахосници, хаймани и авантюристи. Работниците получават нещо като премия – *partido* – в зависимост от изкопаната руда. Заплатите им са високи, разбира се, относително, но занаятът им е мъчителен (барутът не се използва преди XVIII в.) и в най-честия случай те са размирно, грубо и жестоко съсловие, което пиянства и гуляе. Не става дума само за „изкуствения рай", за който шеговито говори един историк[35], а за абсурдно, надхвърлящо всички представи веселие и упорито желание за самоизтъкване. През XVIII в. всичко това се задълбочава, сякаш преуспяването е лош съветник. Случва се[36] в края на седмицата някой работник да се окаже с 300 песос в кесията. Те тутакси се прахосват. Някой миньор си купува бални тоалети и ризи от холандско платно. Друг пък кани 2000 души да гуляят за негова сметка и пръска четирийсетте хиляди песос, които му е донесло разкриването на някоя малка мина. Така се върти в кръг този вечно неспокоен свят.

Всъщност в мините в Перу, най-важните за Америка от XVI в., спектакълът няма същите театрални ефекти и е доста по-невесел. Там амалгамирането навлиза със закъснение през 1572 г. и няма да донесе освобождение. Принудителният труд на *mita* се запазва и Потоси остава същият ад. Дали системата се задържа поради собствения си успех? Възможно е. Едва в края на века Потоси ще загуби първенството си и няма да го възвърне вече въпреки възстановяването на част от дейността през XVIII в.

В крайна сметка индианското население изнася на плещите си първото по-мащабно разработване на Новия свят в услуга на Испания: мините, земеделското производство (например отглеждането на царевица, която е ключова култура за преживяването в Америка); поддържането на червани с мулета или лами, без които белият метал и множество други продукти нямаше да могат да участват в официалното обръщение между Потоси и Арика, или в контрабандата от Горно Перу през Кордова чак до Рио де ла Плата[37].

За сметка на това там, където индианците съществуват единствено като разпръснати племенни общности, европейската цивилизация е трябвало да положи доста усилия: така е в Бразилия по времето отпреди захарните плантации; така е и във френските и английските колонии на „континента" или в Антилите. Чак до 1670–1680 г. англичани и французи масово са прибягвали до „engagés", какъвто е френският термин, и до *identured servants* (наемници с надлежно подписан договор), каквото е английското название. *Engagés* и *servants* са почти роби[38]. Тяхната съдба изобщо не се различава от тази на чернокожите, които започват да пристигат. И те като тях са били превозени през океана в трюмовете на тесни кораби, където липсва място и храната е отвратителна. Впрочем, когато пристигат в Америка на разноските на някоя компания, последната има право да си възстанови направените разходи. Тогава „наемниците" са били прода-

вани досущ като роби, преглеждани и опипвани като коне от купувачите[39]. Естествено, наемникът и *servant* не са нито пожизнени роби, нито потомството им е такова. Точно затова господарят им се грижи по-малко за тях: той знае, че ще ги загуби след изтичането на договора (36 месеца във Френските Антили и от 4 до 7 години в английските владения).

В Англия, както и във Франция използват всякакви начини, за да наберат необходимите емигранти. В архивите на Ла Рошел за периода 1635–1715 г. са намерени повече от 6000 договора на наемници. Половината от вербуваните идват от Сентонж, Поату и Онис, които са привидно богати провинции. С цел да увеличат броя на заминаващите, към лъжливата реклама добавят и насилие. В някои квартали на Париж се устройват хайки[40]. В Бристъл без какъвто и да е процес вземат мъже, жени и деца или чрез тежки присъди увеличават „доброволците" за Новия свят, които така избягват бесилката. Накратко, осъждат на изпращане в колониите така, както някога са изпращали на галерите! По времето на Кромуел има масово екстрадиране на шотландски и ирландски затворници. Между 1717 и 1779 г. Англия изпраща в своите колонии 50 000 депортирани[41], а един хуманен евангелист, Джон Огълторп, през 1732 основава новата колония Джорджия, за да събере там множеството затворени длъжници[42].

Следователно става дума за масово и продължително „бяло" робство. Ерик Уилямс го подчертава особено настойчиво, защото според него робствата в Америка се заместват и в известен смисъл се предпоставят: когато едното секне, другото идва на негово място. Заместването не става автоматично, но в общи линии правилото е ясно. Бялото робство се установява само дотолкова, доколкото липсва индианско население, а робството на чернокожите – тази огромна проекция на Африка върху Новия свят – се развива едва вследствие недостига на индиански труд и на внесена от Европа работна ръка. Там, където не се използват чернокожи – например при отглеждането на жито на север от Ню Йорк, – системата на *servant* се запазва до XVIII в. Така действа колониалното търсене, което диктува промените, и потоците следват не от расови, а от икономически съображения; те „нямат нищо общо с цвета на кожата"[43]. Белите „роби" отстъпват на заден план, понеже имат недостатъка да бъдат временни и може би са стрували прекалено скъпо, дори само заради храната им.

Веднъж възвърнали свободата си, наемниците и *servants* разорават целините и спечелват за земеделието малки парцели собствена земя, където отглеждат тютюн, индиго, кафе и памук. Но впоследствие често губят в състезанието с големите плантации, родени от настъпващото отглеждане на захарна тръстика, което е скъпо, следователно капиталистическо начинание, изискващо значителна работна ръка и оборудване, да не кажа основен капитал. В този основен капитал чернокожият роб също има свое място. Едрата захародобивна собственост отстранява дребната, която при

това ѝ помага да се наложи: завладеният терен, разчистен от дребния земеделец, действително благоприятства устройването на плантациите. Същият процес се наблюдава не толкова отдавна, около 1930 г., в пионерските зони на щата Сао Пауло в Бразилия, където дребната временна собственост подготвя терена за кафеените *fazendas*, които в крайна сметка идват на тяхно място.

През XVI и XVII в., с установяването на едрата (относително едрата) собственост, се разраства робството на чернокожите, което е нейно условие *sine qua non*. След драматичното отстъпление на индианското население икономическият процес, който отваря Америка за африканското население, се развива от само себе си: „Заговорът бе изтъкан от парите, а не от добри или лоши чувства."[44] По-издръжлив от индианеца (казват, че един чернокож се равнява на четирима индианци), по-покорен и по-зависим, защото е откъснат от общността, от която произлиза, африканският роб се купува като стока, дори по поръчка. Търговията на робовладелците дава възможност за създаването на огромни за времето си захарни плантации, но само доколкото позволява превозът с каруци на тръстиката, която трябва да бъде пренесена до мелницата и смляна веднага след отсичането, за да не се развали[45]. В тези големи предприятия има дори добро разделение на труда, редовен работен процес, еднообразен, неизискващ особена квалификация и квалифицирани работници, освен трима-четирима техници.

Покорството, постоянството и силата на черната работна ръка я правят най-евтиното, най-ефикасното, а не след дълго и най-търсеното средство на труда. Ако във Вирджиния и Мериленд тютюнът, който първоначално се отглежда от дребни бели собственици, се развива бурно между 1663 и 1699 г.[46] – износът му се увеличава шест пъти, – то е защото се преминава от труда на белите към чернокожа работна ръка. В същото време, както му е редът, се появява един вид полуфеодална аристокрация, блестяща, образована, а също и склонна към злоупотреби. Отглежданият за износ в големи количества тютюн, както житото в Сицилия или Полша, както захарта в бразилския *Nordeste* или в Антилите, ражда същия социален порядък. На идентични причини съответстват аналогични резултати.

Ала чернокожите се използват и за много други задачи. Например бразилският добив на злато, който започва през последните години на XVII в., е резултат от внедряването на хиляди чернокожи роби в самите *Minas Geraes* в Гояс и в *sertão* в Бая. И ако не изпращат чернокожи на работа в сребърните мини в Андите или в северната част на Нова Испания, то е защото (внушителен аргумент) те струват по-скъпо след безкрайния път до вътрешността на континента, отколкото на атлантическото крайбрежие, а не само, както казват, защото студът във високите планини

(който също оказва влияние) не им позволявал да вършат тежкия труд в мините.

Всъщност американската робска работна ръка е била по-взаимозаменима, отколкото твърдят. Индианците могат да промиват златоносен пясък и го правят в околностите на Куито. Същото нещо е валидно и за белите, ако оставим настрана нелепостите относно неспособността им да преживяват, като работят със собствените си ръце в тропическите области (както смята Адам Смит, а и много други)[47]. И *engagés*, и *servants* са работели там на равна нога през XVII в. Преди повече от сто години германците са се установили в Сийфорт, Ямайка: те все още живеят и работят там. Панамският канал е прокопан от италиански работници. А в тропическа Северна Австралия отглеждането на тръстика е извършвано изцяло от бели. В южните части на Съединените щати по същия начин бялата работна ръка заема голямо място, когато чернокожите емигрират на Север към студения климат и отиват да живеят в Чикаго, Детройт или Ню Йорк, без да се чувстват по-зле или по-добре от това. В такъв случай, щом климатът, който, отново повтаряме, все пак е оказал влияние, но не е бил определящ за разпределението и заселването на хората в Новия свят, тогава очевидно това е било плод на историята, и то на сложната история на европейското заселване, но преди него също така и на забележителното минало на американските индианци, които чрез успехите на инките и ацтеките предварително са белязали по незаличим начин със своето присъствие американската земя. В крайна сметка историята е съхранила до наши дни една индианска, една африканска и една бяла Америка. Тя ги е размесила, но явно недостатъчно, защото те и до днес се отличават една от друга.

За Европа

Кой ли не е казвал, че Америка е била принудена да повтори развитието на Европа? Макар и само отчасти, това все пак е достатъчно вярно, за да не следваме примера на Алберто Флорес Галиндо[48], който се мъчи да отрече всякакво европейско тълкуване на което и да е американско явление. В общи линии на Америка ѝ се налага да преживее на собствен гръб и по свой начин дългите етапи на европейската история, естествено без да следва порядъка или моделите им. Европейският опит – Античен свят, Средновековие, Ренесанс, Реформация[49]... – да можем да открием всичко това, но размесено. Така се е и съхранил у мен визуалният спомен за днешните зони на първите американски заселници, които по-добре от всякакво научно обяснение извикват представата за усвояването на средновековните европейски гори през XIII в. По същия начин някои черти

на първите европейски градове в Новия свят с техните патриархални семейства възпроизвеждат за историка приблизителния образ на античния полуистински-полуфалшив, ала безспорно незабравим свят. Признавам, че винаги съм бил изкушен от историята на онези американски градове, които възникват *преди* околните земеделски райони или поне едновременно с тях. Те дават възможност да се прозре в друга светлина големият и решителен тласък в развитието на градовете в Европа от XI–XII в., в който по-голяма част от историците не желаят да видят друго освен бавния резултат от напредъка в земеделието, а не в търговията и градския живот. И все пак!

Разумно ли е да съзираме в това само обикновени реминисценции, когато всъщност Европа контролира развитието на отвъдморските територии и им налага своите правила? Доколкото всяка метрополия държи да разполага безрезервно със своето парче от Америка, като налага спазването на „колониални договори“ и съблюдаването на „изключителните права“, обществата отвъд Атлантика не могат твърде да се откъснат от далечното настойничество и натрапчивите модели на Европа, която като същинско *семейство* следи отблизо своето потомство и проявява небрежност само първоначално, в неяснотата и примитивизма на първоначалното заселване. Англия и Испания са оставили своите първи Америки да се развиват на самотек, както са могли и дори както им се е искало. После, когато децата са пораснали и просперирали, те са ги взели под контрол и всяко нещо си е отишло на мястото или, както казват, осъществила се е „централизация“ в полза на институциите на метрополията.

Тази естествена централизация се е приемала добре, още повече че е била необходима за защитата на младите колонии срещу домогванията на други европейски сили. Защото съперничеството между съпритежателите на Новия свят не е стихвало нито за миг. Непрестанно в граничните земи и не по-малко по безкрайните крайбрежия на Америка са се водели битки.

Подобна централизация със сигурност е улеснявана от факта, че в самата колония тя осигурява господството на бялото малцинство, което остава привързано към вярванията, мисленето, езика си и начина на живот на вече „старата“ Европа. Действително малобройна, но резултатна, дейна и властваща, поземлената аристокрация, която държи централната долина на Чили през XVIII в., включва „някакви си двеста семейства“[50]. През 1692 г. богаташите на Потоси са шепа мастити персони, „облечени в сребротъкани и златотъкани дрехи, защото никакви други одежди не са достатъчно добри за тях“[51], а в домовете им цари нечуван разкош. А колко са охолните едри търговци в Бостън в навечерието на революцията от 1774 г.? Следователно онова, което несъмнено спасява тези групички, е преди всичко пасивността на работниците, но също и съучастието на

един обществен ред, обхващащ всички сфери, който Европа има интерес да поддържа на всяка цена.

Вярно е, че тези общества се оказват в една или друга степен покорни и повече или по-малко зависими от метрополиите. Ала непокорството, когато има такова, не променя нищо в тяхното съществуване, в техния порядък и функции, неразделни от реда и функциите, които съставляват скелета на минали и настоящи европейски общества. По-непокорни и по-слабо обхванати са онези общности, които се оказват извън големите потоци на международния обмен, същите, чиято „посредствена икономика... не е въвлечена в някакъв доминиращ продукт“[52], чието производство се командва дистанционно отвъд Атлантика[53]. Тези общества и икономики, слабо интересуващи европейските едри търговци, които нито ги управляват, нито инвестират в тях, остават бедни, относително свободни и тласнати към автаркия. Такъв е случаят с пасторално Перу отвъд Андите и отсам гъстите амазонски гори; така е и в сеньориалната зона на венесуелските *ляноси*, където *encomenderos* не се оставят да бъдат скопени от авторитарното правителство на Каракас; и във вътрешността на Бразилия, в долината на Сан Франсиску, тази „река на стадата“, повечето от които в диво състояние, където някакъв феодален сеньор, Гарсия де Резенде, както твърдят, притежавал обширни (но практически пустеещи) земи, колкото Франция по времето на Луи XIV; най-сетне така е в произволно взет достатъчно затънтен град в американския безкрай, който е достатъчно изолиран, за да бъде принуден да се самоуправлява дори когато няма ни най-малък стремеж към независимост. В края на XVII и дори през XVIII в. все още Сао Пауло, някогашната столица на първите *bandeirantes*[54], си остава пример за подобна принудителна независимост. Акариас дьо Сьорион пише през 1766 г.: „Португалците имат малко институции във вътрешността на Бразилия. Те считат град Сао Пауло за най-главен. [...] Този град е на дванайсет часа път във вътрешността...“[55] Кореал казва, че „това е един вид република, съставена от всякакви хора, за които не важат нито божиите, нито човешките закони“[56]. „Паулистите“ се смятат за свободен народ. Всъщност там е същинско гнездо на оси: те обикалят пътищата във вътрешността и докато снабдяват миньорските лагери, плячкосват индианските селища на йезуитско подчинение в покрайнините на Парана, като в набезите си достигат дори до Перу и Амазония[57] (1659).

Но все пак преобладават подчинените или опитомените икономики. Всъщност как би могла Вирджиния със своя тютюн или Ямайка със захарта си да ритат срещу ръжена, когато преживяват благодарение на покупките на английския пазар и лондонските кредити? За независимостта на американските колонии са необходими редица предпоставки, които наистина трудно се събират ведно. Плюс благоприятно стечение на обс-

тоятелствата, както ще го покаже първата голяма антиевропейска революция на английските колонии през 1774 г.

И най-сетне плюс достатъчно собствени сили, за да може впоследствие колониалният ред да се поддържа и развива от само себе си, без помощта на метрополията. Нима този ред не е в непрекъсната разруха? Ямайските плантатори живеят в постоянен страх от въстания на робите; във вътрешността на Бразилия има „републики" на избягали роби; индианците *bravos*[58] заплашват важната ивица на Панамския провлак; в Южно Чили арауканите представляват заплаха чак до средата на XVIII в.; в Луизиана въстанието на индианците през 1709 г. налага изпращането на малък френски експедиционен корпус...[59]

Срещу Европа

Ала би ли могъл „колониалният договор" да оцелее под знака на крещящата неравнопоставеност? Колониите съществуват само за да поддържат богатството, престижа и могъществото на метрополиите. Търговията и целият им живот са под опека. Томас Джеферсън, бъдещият президент на Съединените щати, казва доста рязко, че плантациите във Вирджиния са „един вид придатък към някои лондонски търговски къщи"[60]. Друго основание за недоволство: Англия десетки пъти е чувала колониите си да се оплакват от почти трагичната липса на пари. Никога не са предлагали лек за това хронично страдание: метрополията държи да има положителен баланс със своите колонии, сиреч да получава, а не да им дава пари в брой[61]. В такъв случай колкото и голямо да е търпението на поставените в подчинено положение страни, подобен режим вероятно не би могъл да издържи дълго, ако действителността се вписваше буквално в правилата и законите, ако разстоянието – да вземем дори само продължителността на пътуването през Атлантика – не предполагаше някаква свобода, и ако повсеместната и неизтребима контрабанда не смазваше зъбците на механизма.

От това произтичат известна разпуснатост и тенденция да се оставят нещата на самотек. По такъв начин без много парадиране от само себе си се установяват някои изкривявания и възстановяване на равновесието, които рядко биват разпознати в желания момент, но срещу които впоследствие никой не може да налага строги санкции. Така например няма ефикасен митнически контрол, а администрацията, вместо да следи за дословното изпълнение на наредбите от метрополията, отстъпва пред местните и частните интереси. Нещо повече, възходът на обмена подпомага американските икономики да се монетаризират и да направят така, че част от ценния метал от Америка чрез контрабанда или единствено по чистата

пазарна логика да остане на място, вместо да се отправи към Европа. „Преди 1785 г. беше нещо обичайно църквата в Мексико по уговорка със селяните да получава десятъка си в пари.“[62] Тази подробност сама по себе си е красноречива. По същия начин и кредитът, който свидетелства за напредък в развитието, има свое място дори в най-затънтените краища на Бразилия. Наистина там златото променя всичко: *Conselho* във Вилярика на 7 май 1751 г. пише на краля , че много миньори „очевидно дължат парите за робите, които притежават, така че онези, които външно изглеждат богати, всъщност са бедни, докато мнозина, които живеят като бедняци, са истински богати“[63]. Това означава, че собственикът на златно находище го разработва с авансово плащане от страна на търговците, благодарение на което си е купил робите. Същата еволюция се наблюдава и в страните – производителки на сребро. Когато четем вълнуващия труд на Д. Е. Брейдинг за Нова Испания през XVIII в., където той се позовава предимно на Гуанахуато – най-големия по онова време миньорски град в Америка и света, – човек има усещането, че кредитът там сякаш се забавлява да приема разнообразни форми, да ги наслагва, преплита, да разрушава построеното, за да измисли нещо ново и така нататък.

Налага се категоричният извод, че в полза на местните търговци започва натрупване, което не е за пренебрегване. В американска Испания дори има толкова богати креолски търговци, та в края на XVIII в. започват да подхвърлят, че Испания е станала колония на своите колонии! Дали са просто приказки? Или изразяват испанското негодуване срещу онези, които не си знаят мястото? Във всеки случай, по време на борбите за независимост многократно се забелязват търкания и силна неприязън между търговците от Новия свят и капиталистите от метрополиите. Така е в Бостън. Така е и в Буенос Айрес, където през 1810 г. градските търговци искат да скъсат отношенията си с негоциантите от Кадис. Същото става и в бразилските градове, в които враждебността към португалските търговци прераства в омраза. В Рио де Жанейро, където на всяка крачка стават грабежи и убийства, португалският търговец с обсипани с пръстени ръце и с дом, в който сребърната посуда се излага на показ, е ненавистен враг. Тормозят го както им падне сгода, а когато не могат другояче, злостните им подигравки го превръщат в същински водевилен герой – дебелак, противен или при случай рогоносец. Би било интересно да се направи социално-психологическо проучване във връзка с *chapetones* или *gachupines*, както в испаноезичните страни в Америка наричат новите пришълци от Испания поради тяхната неопитност, претенции и често заради готовото богатство зад гърба им. Те пристигат като подкрепления на малки, вече установени групи, които заемат доминиращи места в търговията. Така например цяло Мексико е в ръцете на търговци, дошли от баските провинции или от планините отвъд Сантандер. Тези търговски

фамилии извикват от Испания всякакви племенници, братовчеди, съседи от родното село, набират съдружници, приемници и зетьове. Новодошлите без усилия жънат победи в „брачната надпревара". През 1810 г. мексиканският революционер Хидалго, който като много останали иска да сложи край на имиграцията *gachupina*, ги обвинява, че са „покварени. [...] Всяка тяхна постъпка се ръководи единствено от гнусна алчност. [...] Те са католици само от интерес, техен Бог са парите." *Su Dios es el dinero*[64].

Индустриалният спор

Както в търговията, така и в индустрията конфликтът между колониите и метрополията зрее от дълго време. Още от края на XVI в. цяла иберийска Америка, а несъмнено и Америка изобщо е обхваната от продължителна криза[65]. По онова време европейският капитализъм е, меко казано, в затруднение, затова през XVII в. от другата страна на Атлантика е трябвало да се справят сами. Регионалните пазари, които са в процес на развитие, увеличават обмена: бразилците упорито се домогват до страните около Андите; Чили снабдява Перу с жито; бостънски кораби носят в Антилите брашно, дървен материал и риба от Нова земя... И така нататък. Възникват промишлени производства. През 1692 г. в Кито има „манифактури за серж и памучно платно [...], тъкани [...] груби, които се използват за облекло на простолюдието. Продават го в Перу, Чили, дори на континента и в Панама, която достигат през Гуаякил, който е като Кито [на тихоокеанското крайбрежие]. Пренасят го и по суша през Попаян."[66] Подобен тласък на текстилната индустрия се забелязва в Сокоро[67] в Нова Гранада, в перуанската провинция Куско и в Ла Пуебла[68] в индианския юг на Мексико, във вътрешността на бъдещата Аржентина и по-специално в Мендоса, за която епископ Лисарага твърди, че „индианците, които са израсли между нас, предат толкова тънка нишка, колкото най-фината, изпредена в Биская"[69]. Развиват се ред други промишлени дейности за преработка на продукти от земеделието и животновъдството: навсякъде има фабрики за сапун и восъчни свещи, повсеместно обработват кожи[70].

Поставя се въпросът дали тази примитивна индустрия, възникнала през трудните години на XVII в., когато с развитието на обширните *hasiendas* голяма част от Америка се „феодализира", ще продължи да се разраства, ако вятърът на конюнктурата отново бъде благоприятен. За да стане това, Европа трябва да се откаже от монопола на своите манифактури. А то, естествено, не влиза в нейните сметки. На лорд Чатъм приписват следните думи: „Ако Америка си науми да произведе чорап или гвоздей за подкова, ще я накарам да изпита на гърба си цялата британска мощ."[71] Тези

Работилница за бродерия през XVIII в. в Перу. Работничките са метиси. Madrid, Palacio Real, Libro Trujillo del Perú (Photo Mas)

думи, ако действително са казани, свидетелстват за намеренията на Великобритания, но същевременно и за непознаването на отвъдокеанската действителност, защото Новият свят не пропуска да си произведе онова, от което се нуждае.

Накратко, цяла Америка с напредването на възрастта постига собствен баланс и по свой начин му намира лесninата. Испанска Америка в по-голяма степен от останалите части на Новия свят открива допълнителна свобода и източник на печалба в контрабандата. За никого не е тайна, че Манилският галеон представлява бял метал, плячкосан за сметка на Испания и дори на Европа, в полза на далечен Китай или на капиталистите от

Consulado в Мексико. Впрочем чак до края на XVIII в. далеч по-голямата част от сребърните монети и слитъци са предназначени не за католическия крал – превърнал се в беден роднина, – а за частни търговци. Търговците от Новия свят също вземат своя пай.

Английските колонии избират свободата

Общият протест на Новия свят избухва най-напред в английските американски колонии. Думата „въстание" очевидно е доста пресилена, за да опише бостънския *чаен бунт* и действията на преоблечените като индианци мъже, които на 16 декември 1774 г. проникват на трите закотвени в пристанището кораба на английската Индийска компания и изхвърлят товара им в морето. Ала с този сам по себе си незначителен инцидент започва разривът между колониите – бъдещите Съединени щати – и Англия.

Сблъсъкът със сигурност произтича от икономическия подем през XVIII в., който кара английските колонии да се разбунтуват както останалата част на Америка и дори безспорно по-силно, понеже поддържат оживена вътрешна и външна търговия.

На първо място признак на възхода е непрестанният приток на имигранти – английски работници, шотландци и ирландски селяни, които най-често са кореняци от Ълстър, отплавали от Белфаст. През петте години, предшестващи 1774, от ирландските пристанища отплават 152 кораба, които довеждат „44 000 души"[72]. Към тях се добавя силната германска колонизация. Последната едва не „германизира [...] Пенсилвания"[73], където квакерите се оказват малцинство спрямо германците и ирландските католици. След придобиването на независимост заселването на германците още повече се засилва, защото много германски наемници на английска служба предпочитат след края на войната да останат в Америка.

Имиграцията е същинска „търговия с хора"[74]. През 1781 г. „някакъв едър търговец се хвали, че само той преди войната е доставил 40 000 европейци: палатинци*, шваби и малко елзасци. Емиграцията се извършва през Холандия."[75] Ирландците са най-често обект на трафик, който волю-неволю наподобява търговията с негри, и техният поток не секва с независимостта, а напротив. В доклад от 1783 г. се обяснява, че „вносната търговия с ирландци, преустановена през войната, отново е подета с големи печалби за включените в нея. [Да вземем например] кораб с 320

* *Населението на Палатината, дн. Пфалц. – Бел. прев.*

души новопристигнали мъже, жени и деца, [които] веднага биват наети. [Методът е прост]: в Дъблин или в някое друго ирландско пристанище капитанът [на кораба] предлага условията си на емигрантите. Онези, които могат да заплатят превоза, обикновено възлизащ на 100 или 80 френски [ливри], пристигат в Америка свободни да поемат накъдето си поискат. Останалите, които не могат да платят, се превозват на разноските на корабовладелеца. За да възстанови разходите си, последният обявява публично, че е докарал занаятчии, общи работници и слуги, и според договора има право да продаде за своя сметка[76] услугите им за определен период, обикновено 3, 4 или 5 години за мъжете и жените, и 6–7 години за децата. Последните в зависимост от пола, възрастта и физическите сили се наемат на цена от 150 до 300[77], която се изплаща на капитана. Господарите са задължени само да ги хранят, обличат и подслоняват. Когато изтече срокът на службата, им дават по дреха и лопата и те са абсолютно свободни. Идната зима очакват между 15 и 16 хиляди, повечето ирландци. На дъблинските магистрати им е много трудно да възпрепятстват емиграцията. Предприемачите обръщат поглед към Германия."[78]

Впоследствие се установява „постоянна миграция от крайбрежието [атлантическото] към планините и дори на запад. [...] Едно жилище подслонява всички, докато построят такова за всяко [семейство]." Щом се позамогнат, новодошлите „идват във Филаделфия да платят стойността на терените", които са им предоставени и обикновено се продават от колониалното правителство [след това от държавата, която идва на негово място]. Заселниците „много често [...] препродават новите земи и отиват другаде да търсят неразработени терени, които отново продават, след като са ги направили обработваеми. Много земеделци разработват един след друг до шест такива заселнически имота."[79] Този документ от края на XVIII в. добре описва вече познатото явление на „подвижната граница", която след изтичането на договора притегля все по-нататък имигрантите, които искат да направят състояние. Шотландците са особено склонни да се впускат в горите, където живеят като индианци и изтласкват все по-навътре необработваемите земи, като ги превръщат в орни ниви. След тях имигрантите, които не са толкова склонни да поемат рискове, често германци, се настаняват и обработват отвоюваните терени[80].

Притокът на хора към земите и горите на Запада поражда и е съпроводен с всеобщ икономически възход. Наблюдателите имат чувството, че са свидетели на демографски бум. Те подчертават, че американците „правят колкото се може повече деца. Многодетните вдовици са сигурни, че ще се омъжат повторно."[81] Високата раждаемост увеличава прираста. С такова темпо дори областите на север от Филаделфия постепенно престават да са обитавани почти изцяло от английско население. И тъй като шотландци, ирландци, германци и холандци, когато не хранят откровена

враждебност към Англия, са безразлични към нея, ранната и бързо разраснала се етническа разнородност без всякакво съмнение допринася за откъсването от метрополията. През октомври 1810 г. току-що пристигналият в Ню Йорк френски консул по искане на Париж[82] се опитва да окачествi „сегашния дух на населението на държавата и... действителното му отношение към Франция". Да чуем отговора му: „Не можем по многолюдния град, където живея [Ню Йорк по онова време има 80 000 жители], да съдим как е навсякъде. Жителите му, в по-голямата част чужденци от всякакви националности, с изключение на тъй да се каже американците, не мислят за нищо друго освен за сделки. Ню Йорк е един вид голям постоянен панаир, на който две трети от населението непрекъснато се мени, където се сключват огромни сделки, почти винаги с фиктивен капитал, и където разкошът е приел обезпокоителни размери. Освен това търговията като цяло е доста рискована: многобройните и често огромни фалити не са нещо сензационно. Дори нещо повече: в преобладаващите случаи кредиторите са снизходителни по отношение на фалиралите, сякаш всеки от тях се стреми да си откупи правото на бъдеща взаимност. Американското население на държавата Ню Йорк трябва да се търси в земеделските райони и по градовете във вътрешността" – заключава той. Що се отнася до човешките трансформации в този *казан за претопяване (melting pot)*, нима в цялата все още умерена по онова време маса американци – 3 милиона жители към 1774 г. – не се усеща влиянието на чуждестранния наплив в същите пропорции, каквито ще имат Съединените щати от края на XIX в.?

Все пак подобно явление засяга повече северните английски колонии (Нова Англия, Масачузетс, Кънетикът, Ню Джързи, Делауер и Пенсилвания), отколкото южните (Вирджиния, Мериленд, Северна и Южна Каролина, Джорджия), които със своите плантации и чернокожи роби са напълно различна зона. И в наши дни онзи, който посещава великолепния дом на Томас Джеферсън (1745–1826) в Монтичело, във вътрешността на Вирджиния, го намира досущ като *Casas Grandes* в Бразилия и *Great Houses* в Ямайка, с тази дребна подробност, че повечето от помещенията за роби се намират в приземния етаж на самата огромна постройка, която сякаш ги смазва с масивността си.

Така например бихме могли на „Юга", *deep south*, на английска Америка да припишем много от онова, което Гилберто Фрейре е успял да посочи за плантациите и градовете на бразилския *Nordeste*. Ала независимо от сходствата в положението, от човешка гледна точка двете действителности остават чужди една на друга. Преди всичко чуждостта произтича от разстоянието, което дели Португалия от Англия като разлика в културите, манталитета, религията и сексуалното поведение. Похожденията на господарите на *engenhos* с прислугата, за които говори Гилберто Фрей-

ре, се извършват неприкрито. Докато продължителната страст на Джеферсън към една от младите му робини остава ревниво пазена в тайна[83].

Противопоставянето, сблъскващо Севера и Юга, идва от силно изявеното структурно различие, което изначално слага своя отпечатък върху историята на бъдещите Съединени щати. През 1781 г. един съвременник описва Ню Хемпшир така: „Тук не може да се види някой собственик на 1000 роби и между 8 и 10 хиляди акра земя да изразява презрение към обикновения си съсед, както в южните щати."[84] На следващата година друг наблюдател продължава сравнението: „В Юга има повече богатство, разпределено между по-малко хора, докато на Север общественото благоденствие е по-голямо, отделните хора са по-щастливи по обикновеному и населението е по-многобройно..."[85] Подобно схващане е твърде опростенческо и Франклин Джеймсън се опитва да отбележи нюансите на картината[86]. Дори в Нова Англия, където аристокрацията е предимно градска и едрата собственост е много рядко явление, все пак съществува такава. В щата Ню Йорк общата площ на имения заема два милиона и половина акра, а собствеността на Ван Ренселер на стотина мили от Хъдсън се простира върху 24 на 28 мили. Само за сравнение ще спомена, че това е колкото две трети от повърхнината на Роуд Айлънд, който действително е малък по размер. Колкото по на юг се придвижваме, толкова по-обширна става едрата собственост. Като се почне още от Пенсилвания, тенденцията се засилва към Мериленд и Вирджиния, където имотите на Феърфакс обхващат шест милиона акра. В Северна Каролина притежанието на лорд Гранвил представлява една трета от територията на колонията. Очевидно както Югът, така и част от Севера клонят към кога прикрит, кога показен аристократичен режим, който всъщност представлява „трансплантирана" от стара Англия социална система, чийто крепител е правото на първородния. Все пак, тъй като навсякъде дребната собственост се вплита между обширните имения, както на север, където хълмистият релеф е неблагоприятен за уедрена обработка, така и на запад, където трябва да се изсичат гори, за да се превърнат в орна земя, подобно неравномерно разпределение на собствеността при колосалното надмощие на земеделието в икономиката не застрашава достатъчно здравото социално равновесие в полза на по-заможните. Поне до революцията, която сваля множество династии на едри собственици, привърженици на Англия, и е последвана от експроприации, продажби и промени, осъществени по „спокойния и невъзмутим маниер на англосаксонците"[87].

Това показва, че аграрното устройство е по-сложно, отколкото го представя обичайната схема, противопоставяща опростено Севера на Юга. От петстотинте хиляди чернокожи роби в тринайсетте колонии 200 000 са във Вирджиния; 100 000 в Южна Каролина; между 70–80 000 в Мериленд, колкото и в Северна Каролина, вероятно към 25 000 в щата Ню

Йорк; 10 000 в Ню Джърси; 6000 в Кънетикът; 6000 в Пенсилвания; 4000 в Роуд Айлънд; 5000 в Масачузетс[88]. В Бостън през 1770 г. „има над 500 карети и е признак на разкош да имаш кочияш негър“[89]. Любопитното е, че именно Вирджиния, най-богатият на роби щат, с целия си аристократизъм се оказва благоприятен за *вигите*, тоест за революцията и безспорно осигурява нейния успех.

По всичко изглежда, че противоречието между това да искаш от Англия свобода за белите и да не се измъчваш особено от робството на чернокожите все още не смущава никого. През 1763 г. един английски пастор в обръщението към своите енориаши уверява: „Аз само отдавам дължимото на заслугите ви, като свидетелствам, че никъде по света с робите не се отнасят по-добре, отколкото в колониите като цяло“[90], разбирайте в английските колонии. Никой не приема тези думи като евангелско слово. Между другото, в отделните краища от територията на колониите, дори във вътрешните плантации на Юга, истинското положение на робите се различава до крайност. Но нищо не ни доказва, че в испанските и португалските американски общества чернокожите са били по-щастливи или по-малко нещастни, поне в някои райони[91].

Търговско противопоставяне и съперничество

Общността от тринайсет колонии е преобладаващо аграрна страна. През 1789 г. „за Съединените щати като цяло поне девет от десет души работна ръка са заети в земеделието, а стойността на капиталите, които се наливат в него, е многократно по-висока от тази на всички останали клонове на индустрията, взети заедно“[92]. Ала преимущественото значение на почвата, разработването на нови орни земи и растениевъдството не възпрепятстват размирността на колониите, към която ги подтикват преди всичко нарастващите корабоплаване и търговия в северните райони и по-специално в Нова Англия. Търговската дейност тук не е преобладаваща, но това не я прави по-малко определяща. Адам Смит, който по-добре разбира колониите в Америка, далеч от очите му, отколкото Индустриалната революция, която се започва под носа му, та същият този Адам Смит е казал може би най-съществено относно причините за американския бунт, чийто отглас и развитие отбелязва: *„Богатството на нациите“* излиза през 1776 – две години след епизода в Бостън. Обяснението на Адам Смит се свежда до едно обикновено изречение. Като възхвалява, както му е редът, английското правителство, много по-щедро към своите колонии, отколкото останалите метрополии, той подчертава, че „английските заселници се радват на пълна свобода“, но е принуден да заключи с ограничителния израз: „във всяко отношение с изключение на външната

си търговия“[93]. Изключението е доста важно! То спъва пряко и косвено цялостния икономически живот на колониите, като ги задължава да минават през посредничеството на Лондон, да са свързани с неговия кредит и преди всичко да кротуват в търговската черупка на английската „империя“. Затова рано отворилата се към търговията Нова Англия с важните пристанища Бостън и Плимът, може да преглътне положението само с мръщене, хитруване и със заобикаляне на препятствията. „Американският“ търговски живот е прекомерно оживен и спонтанен, за да не си позволи свободите, които му отказват. Така и прави, но само наполовина успешно.

Нова Англия се възстановява[94] между 1620 и 1640 г. с масовото преселение на изгонените от Стюартите пуритани, чиято първостепенна амбиция е да създадат затворено общество, опазено от греховете, несправедливостите и неравенството на този свят. Ала морето предлага услугите си на този природно беден край и твърде рано в него се установява доста активна търговска прослойка. Дали не защото от цялата колониална общност Северът е най-способен да достигне до майката родина, до която е най-близко? Или защото крайбрежието на Канада, устието на Сен Лоран и рибните пасажи на Нова земя предлагат на кратко разстояние манната на морските дарове: именно от риболова заселниците на Нова Англия ще извличат „най-много пари [...]. Без да дълбаят земните недра, като оставят това на испанците и португалците, те вземат [парите] от рибата, която им носят.“[95] Без да смятаме моряците, които се обучават на тежкия занаят, и корабите, които се строят за тях. През 1782 г. с риболов в Нова Англия са заети 600 плавателни съда и 5000 души.

Ала заселниците в Нова Англия не се задоволяват само с тази дейност, която им е подръка. „Наричат ги [и прозвището само по себе си е показателно] холандците на Америка. [...]. Казват, че американците плават още по-икономично от холандците. Това тяхно качество, както и ниските цени на храната им, ги прави предпочитани при наемане.“ И действително те вземат в ръце крайбрежното плаване на централните и южните колонии и превозват надалече продукцията им: жито, тютюн, ориз, индиго... Заемат се със снабдяването на английските, френските, холандските и датските Антили: донасят им риба, солена скумрия, моруна, китова мас, коне, солено говеждо, а също и дървен материал, обръчи за бъчви, дъски и дори къщи полуфабрикати, както бихме казали на съвременен език, „напълно готови, с дърводелец, който придружава пратката, за да ръководи строежа“[96]. Връщат се натоварени със захар, меласа, ракия от захарна тръстика. Но също и със звонкови пари, защото чрез Антилите и пристанищата на близкия континент се включват в оборота на белия метал от испанска Америка. Именно този тласък на търговията към Юга несъмнено удесеторява търговската мощ на северните колонии и води след себе

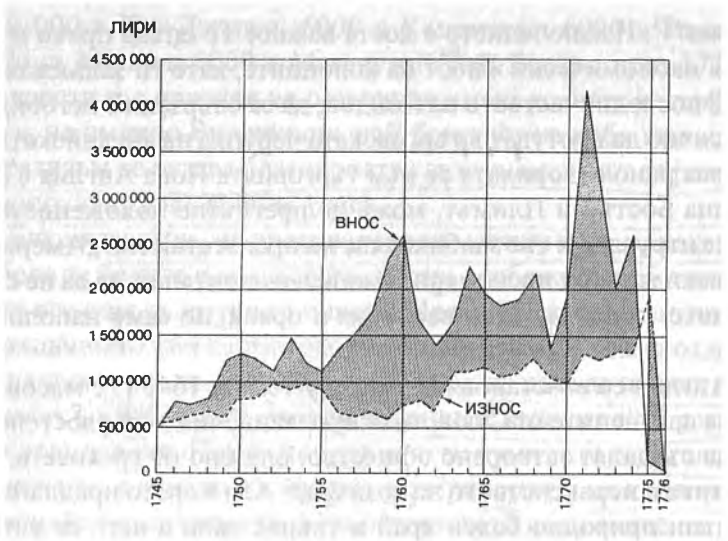

40. БАЛАНСЪТ НА АНГЛИЙСКИТЕ АМЕРИКАНСКИ КОЛОНИИ И МЕТРОПОЛИЯТА Е БЛАГОПРИЯТЕН ЗА ВЕЛИКОБРИТАНИЯ

Отрицателният баланс принуждава колониите да възстановят външното си равновесие чрез поддръжката на „триъгълна" търговия, чрез спирки в Африка (търговия с роби), Антилите и Европа чак до Средиземно море (По H. U. Faulkner, American Economic History, 1943, p. 123)

си възникването на промишлени производства: корабостроене, тъкане на груби сукна и памучни платове, железария, дестилация на ром, производство на железни пръти, блокове и чугунени отливки.

Търговците и превозвачите от северните пристанища – без да забравяме Ню Йорк и Филаделфия – разпростират пътуванията си из целия Северен Атлантик до острови като Мадейра, до крайбрежието на черна и Северна Африка, Португалия, Испания, Франция и, естествено, до Англия. Те носят сушена риба, пшеница и брашно дори в Средиземноморието. Вярно е, че разширяването на търговския им обхват в световен мащаб, при което се създават тристранни търговски отношения, не поставя Англия извън играта. Независимо че американските кораби достигат направо до Амстердам, Лондон почти винаги е един от върховете на тези триъгълници. Именно в Лондон американската търговия осъществява срещите си с представителите на различните европейски пазари и от Лондон получава своите кредити. По такъв начин тя оставя там значителна част от печалбите си, защото търговският баланс между колониите и Англия винаги е в полза на последната. Очевидец пише през 1770 г. преди бунта на колониите: „Чрез покупките и комисионите паричните потоци от за-

селниците [колониите] минава през Англия и онова, което им остава от богатството, е в хартия [пари]."[97] Все пак е очевидно, че доста рано Америка се очертава като съперник, нейният подем ощетява благосъстоянието на острова и създава главоболия на доста мастити лондонски търговци. Това води до дразнещи и безрезултатни ограничителни мерки. Един проницателен наблюдател съобщава през 1766 г.: „Сега Англия създава безполезни закони, за да възпрепятства и ограничи индустрията на заселниците: така временно облекчава болките, но не лекува болестта. Поради тяхната търговия със собствена продукция и реекспорта им тя губи от мита, складови разходи, комисионни и част от възнагражденията за товаро-разтоварна работа по пристанищата си. А когато се връщат направо в колониите, както днес правят в повечето случаи, нима мореплавателите им, и то най-вече тези от Бостън и Филаделфия, които имат над 1500 кораба, не снабдяват освен собствените си и всички останали английски колонии с европейски стоки, натоварени в чужди пристанища? Това не може да не нанесе огромни щети както на търговията на Англия, така и на нейните финанси."[98]

Естествено, между колониите и метрополията се появяват и други спорове. Вероятно окупацията на френска Канада през 1762 г., утвърдена на следващата година с клаузите на Парижкия мирен договор, ускорява развоя на нещата, като обезпечава сигурността на английските колонии по северната им граница. Те вече нямат нужда от помощ. През 1763 г. и победителката Англия, и победената Франция, *поне по наше виждане*, предприемат неочаквани действия. Пред Канада (отнета от Франция) и Флорида (отстъпена на Испания) те предпочитат да владеят Санто Доминго. Ала плантаторите от Ямайка си правят оглушки и отказват да делят с други захарния пазар на Англия, който е тяхно ловно поле. Поради тяхната настойчивост, подкрепена от съпротивата на Франция, която иска да си запази царя на захаропроизводителните острови, Санто Доминго, „снежните арпани"* на Канада се връщат под властта на Англия. Но ние имаме безспорно доказателство за силното английско желание да притежават Санто Доминго. Когато през 1793 г. войната с Франция е подновена, англичаните пропиляват шест години в скъпоструващи и безплодни експедиции, целящи завладяването на острова[99]: „Тайната на английската немощ през първите шест години на войната (1793–1799) се крие в двете фатални думи: Санто Доминго."

Във всеки случай непосредствено след Парижкия мир (1763 г.) напрежението между колониите и Англия се засилва. Последната иска да ги

---

* *Стара френска мярка за повърхнина, равна на 35–50 ара. – Бел. прев.*

вкара в пътя и да ги принуди да споделят огромните разходи по току-що приключилата война. Те обаче стигат дотам, че през 1765 г. организират бойкот на английските стоки, което е истинско престъпление срещу короната[100]. Това е толкова явно, че през октомври 1768 г. холандските банкери „се боят, че ако нещата между Англия и нейните колонии се влошат, в резултат ще последват банкрути, които биха могли сериозно да се отразят на тази страна [Холандия]“[101]. Акариас дьо Сьорион още през 1766 г. вижда как се създава „американската“ империя и пише: „Нова Англия е по-опасна от старата за испанските колонии...“ Действително това е империя, „независима от Европа“[102], империя, „която заплашва в много близко бъдеще благосъстоянието на общността от Англия, Испания, Франция, Португалия и Холандия“ – казва той няколко години по-късно (през 1771 г.)[103]. Което означава, че вече се забелязват първите признаци на бъдещата кандидатура на Съединените щати за първенство в европейския икономически свят. И за наша изненада трийсет години по-късно същото нещо недвусмислено потвърждава и френският пълномощен министър в Джорджтаун, наистина само в писмото си от 27 брюмер година X (18 октомври 1801): „Считам, че Англия по отношение на Съединените щати е в абсолютно същото положение, в което първата сила [разбирайте Англия] се е намирала в края на XVII в. спрямо Холандия, когато последната, изтощена от разходи и дългове, вижда как търговското ѝ влияние преминава в ръцете на съперник, който тъй, да се каже, е роден само за търговия.“[104]

Испанското и португалското стопанство

Останалата, иберийската Америка ни среща с напълно различни реалности и е съвсем друга история. Не толкова поради липсата на сходства, а защото ставащото на Север не се случва буквално по същия начин на Юг. Сякаш Северна и Южна Европа възпроизвеждат несходствата и противоположностите си и отвъд Атлантика. Като цяло съществуват значителни различия: например английските колонии се освобождават през 1783 г., а иберийските колонии не преди 1822 и 1824 г., а освен това освобождението на Юга се оказва привидно, защото предишното господство се заменя с английска опека, продължила в общи линии до 1940 г., след което Съединените щати поемат щафетата. Накратко, Северът означава: оживление, сила, независимост и лично преуспяване, а Югът: инертност, робство, тежката ръка на метрополията и редица пречки, присъщи на всяко „периферно“ положение.

Очевидно тези отклонения са плод на структурни различия, на различно минало и унаследени традиции. Тази ясна ситуация трудно може

да бъде обяснена чрез удобното разделение, възприето от старите учебници: от една страна, колонии според населението, а от друга – според стопанството. Сякаш има колонии по население, които същевременно да не се характеризират със свое стопанско развитие, или пък стопанство, което да не принадлежи на своето население. В рамките на световната икономика вместо *стопанско развитие* по-скоро трябва да възприемем понятието *маргинализация*, за да обозначим обречеността на подобна икономика да служи на другите и да получава задачите си отвън, наложени от повелята на международното разделение на труда. Тъкмо такава е ролята, вменена на иберoамериканското пространство (обратно на северноамериканското), и то както преди, така и отвъд неговата политическа независимост.

Отново се връщаме към испанска Америка

И така, испанска Америка става независима късно, и то със забележителна мудност. Освобождаването започва с Буенос Айрес през 1810 г., но тъй като зависимостта от Испания само се замества с обвързаност от английския капитал, премахването ѝ се очертава около 1824–1825 г.[105] – годините, които бележат началото на масови инвестиции от лондонския делови свят.

Що се отнася до Бразилия, тя се сдобива със самостоятелност без кой знае каква съпротива: на 7 септември 1822 г. в Ипиранга, близо до Сао Пауло, Педро Първи обявява независимостта от Португалия и през декември същата година приема титлата император на Бразилия. Това отделяне от Лисабон, където царува бащата на новия император Жуан VI, е доста заплетена история, ако я проследим във всичките лъкатушения, свързани с преплитането на европейската и американската политика[106]. Ала в случая можем да вземем под внимание само нейните безметежни резултати.

Тъкмо обратното, за испанска Америка независимостта е продължителна драма. Но в случая тази драма ни занимава по-малко, отколкото начинът, по който се подготвя разривът, чиито международни последствия са по-значими, отколкото скъсването на Бразилия с нейната метрополия. Испанска Америка *по принуда* и още от самото влизане в играта винаги е била решаващ елемент в световната история, докато Бразилия от мига, в който престава да бъде важен производител на злато през XIX в., има доста по-малко значение за Европа.

Още от самото начало Испания не е в състояние да разработи самостоятелно „колосалния“[107] пазар на Новия свят. Мобилизирайки всички свои сили – хора, андалузки вина и зехтин и сукното на своите индустриални

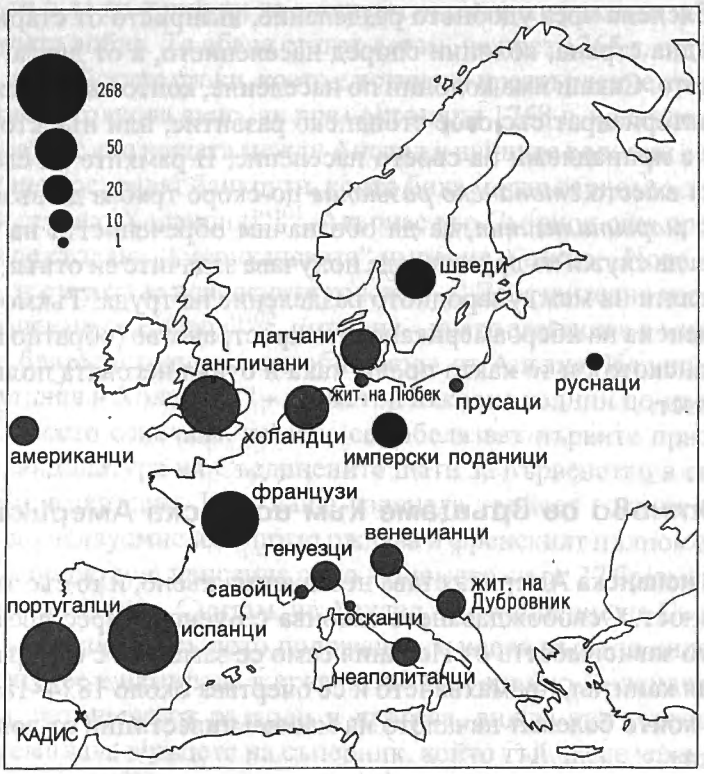

41. ЦЯЛА ЕВРОПА ЕКСПЛОАТИРА ИСПАНСКА АМЕРИКА

Брой и произход на морските съдове, влезли в залива на Кадис през 1784 г. (Из A. N., A. E. BIII, 349)

градове, тя пак не успява, поради архаичните си производствени мощности, да задоволи потреблението. Впрочем през XVIII в., когато всичко е в процес на развитие, никоя европейска „нация" не би могла да го стори самостоятелно. Льо Потие дьо ла Естроа обяснява около 1700 г., че „тъй като потреблението на Западните Индии е твърде значително, то значително [надхвърля] нашите мощности [тези на Франция], каквото и количество промишлено производство да сме в състояние да въведем у нас"[108]. Вследствие на това Испания трябва да прибегне до Европа, още повече защото към края на XVI в. нейната промишленост запада и Европа побързва да се възползва от случая. Тя участва в експлоатацията на иберийските колонии дори повече отколкото Испания, за която през 1725 г. Ернст Лудвиг Карл казва, че е едва ли не само „междинен склад за чужденците"[109], а според нас по-скоро посредник. Испанските закони срещу „транспортирането" на главния американски ресурс – среброто, са много суро-

ви, но „въпреки всичко тези монети [испанските] се срещат из цяла Европа“[110], отбелязва английският крал Чарлс II през 1676 г.

Двайсет години по-рано португалският йезуит отец Антонио Виейра възкликва в своята проповед в Белем, Бразилия: „Испанците изкопават среброто от мините, те го пренасят, а чужденците се възползват от него.“ И за какво служи ценният метал? Никога за утеха на бедните, а „само за да се надуват и тъпчат още повече онези, които управляват народите“[111].

Ако испанското законодателство се оказва толкова безсилно, то очевидно е заради злоупотребите: измамата, корупцията, хитруването и намирането на леснината не са непременно специалитет на американската търговия и икономика. Те се разрастват според мащабите на необозримия пейзаж и имат за поле на действие целия Атлантически океан плюс Южно море. Самият Филип II споменава за привидно безобидните кораби, които през 1583 г. потеглят „уж да носят вина на островите [Канарските], а всъщност минават през Индиите, и то с добра печалба според слуховете“[112]. Случва се да натоварят цял търговски кораб в Севиля, „без изобщо да уведомят служителите“[113]! Не след дълго холандски, френски, английски и всякакви италиански, най-вече генуезки флотилии, които плават официално за Индиите, започват да товарят нелегално и без всякакви спънки своите стоки. През 1704 г. Консулството [на Севиля] признава, че испанците имат само около една шеста участие в товарите на флотите и галеоните“[114], докато по принцип само те са упълномощени да извършват търговията[115].

От другата страна на океана, в „Кастилските Индии“, контрабандата е също така неуморна. Към 1692 г. някакъв испански пътешественик посочва, че „кралският трезор, който тръгва от Лима[всяка година], е на стойност поне двайсет и четири милиона реала осморки[116], но преди да пристигне от Лима в Панама, Порто Бело, Хавана [...], контрольорите, чиновниците, митничарите и т.н., все хора с добър апетит, си откраднат своя пай...“[117] Самите галеони, едновременно военни и търговски кораби, са обект на редовна вътрешна контрабанда. Що се отнася до външната контрабанда, тя се засилва през XVII и XVIII в. Успоредно с официално установените колониални институции се изграждат гъвкави и действени контрасистеми. Такива са например пътуванията на корабите от Сен Мало по крайбрежието на Южно море, несъмнено започнали преди войната за испанското наследство, които продължават и след нейното приключване през 1713 г. По принцип испанската флота ги прогонва през 1718 г.[118], но те се връщат отново през 1720 г.[119] и пак през 1722 г.[120] От този вид са плаванията, започващи от неиспанските пристанища на Америка към твърде обширното и вечно зле охранявано крайбрежие на континента. Такава търговия, която наричат „на един хвърлей разстояние“, холандците извършват от Сент Йосташ и Кюрасао (което е тяхно владе-

ние от 1632 г.), англичаните – от Ямайка, а французите – от Санто Доминго и другите Антили, които са тяхно владение. Именно нея имат предвид групата шотландски авантюристи, които се настаняват насилствено и доста шумно по крайбрежието на Дариенския провлак през 1699 г., с надеждата, че като стъпят на „самия бряг на континента", ще подложат динена кора на англичаните и холандците, чиито позиции са по-отдалечени[121]. Северноамериканските моряци не остават назад. Към 1780 г. техните китоловни кораби, под предлог, че стоят на котва в открито море до крайбрежието на Перу, внасят там без капка срам контрабандни стоки, които местните търговци приемат благосклонно както подобава, защото ги купуват евтино, а ги продават на „официални" цени, които не спадат[122].

Няма съмнение, че тъкмо контрабанда с голям размах е отклонявала среброто от испанските мини в Потоси към португалска Америка, т.е. към Бразилия. От 1580 г.[123] Рио де ла Плата е широкият друм за неговия достъп. След разделянето на двете корони през 1640 г. португалците упорстват и продължително време заемат идеалния пост на малкия анклав Колония де Сакраменто в днешен Уругвай (в техни ръце до 1680 г.) На испанците им се налага да го обсадят и превземат със сила през 1762 г.[124]

Повече от очевидно е, че контрабандата не би процъфтявала без съучастието на местните търговци и корупцията на контролните власти. Това, че тя достига огромни размери, по думите на Ж. Акариас дьо Сьорион е „[защото] огромната печалба от тази търговия ѝ дава възможност едновременно да издържа на големите рискове и на колосалните корупционни разходи"[125]. Когато говори за продажността на губернаторските служби в Америка, през 1685 г., анонимен свидетел заявява без заобикалки, „че винаги съществува негласна уговорка да се позволява вкарването на чуждестранни стоки"[126]. Всъщност нима не виждаме в Лима още през 1629–1630 г. как високопочитаемият *Oidor de la Audiencia*, назначен на поста съдия по контрабандата, складира в дома си забранени стоки и е хванат на местопрестъплението, но това не му пречи да продължи съществуването си на високопочитаем *oidor*[127]?

Впрочем, ако човек слуша сладкодумните апостоли на контрабандата, според тях тя работи за общественото благо. През 1699 г. един французин обяснява, че „испанците, които не получават от галеоните и една трета от небходимите стоки, имат късмет, че чужденците [което по онова време ще рече най-вече французите] им ги носят.[128] Те улесняват „всячески" незаконната търговия до такава степен, че „повече от 200 с[ъда] пред очите на цяла Европа и на Испания вървят търговия, която е забранена под страх от най-сурово наказание..." Във френски доклад от 1707 г. се разкрива дори, че „товарите на корабите [френски] *„Славний"*, *„Гаспар"* и *„Херцог Дьо ла Форс"*, са продадени на търговците от Веракрус

още преди да потеглят“[129]! Всъщност по онова време Франция на Луи XIV и несигурната в своето бъдеще Испания на Филип V си сътрудничат.

Въпреки всичко вездесъщата контрабанда с времето променя размерите си. От *правдоподобни* изчисления човек добива *впечатлението*, че след 1619 г., а дори и преди това, тя надхвърля по размери нормалната (официалната) търговия на испанската империя. Положението се задържа така до около 1760 г., което означава повече от век[130]. Но в случая става дума за непроверена хипотеза. Този път последната дума трябва да принадлежи на европейските, а не само на испанските архиви, ако изследователите на историята си направят труда.

Испанската империя стъпва на крака

В крайна сметка испанското правителство реагира срещу безредията. Настъпва бавно и трудно възстановяване, но през последните години на XVIII в. то се провежда енергично и „революционно“. Да го кажем от самото начало: не винаги на предприетите в тази посока от метрополията административни мерки се придава истинската им тежест – *интендантите* например не са просто присаждане на френските институции в Америка, един вид културен пренос, а отговарят също и на изразеното от Мадрид намерение да разгромят креолската аристокрация, която държи старите управленски постове. По същия начин и разтурването на Компанията на Исус (1767) се оказва начало на „военен“, авторитарен и силов режим, който замества предишното своего рода морално устройство. За нещастие създадените впоследствие независими държави наследяват именно този военен ред. В случая отново сме изправени пред трансформация, която е почти революционна. Трябва ли да приписваме всички заслуги за това на Бурбонската династия, която във Франция донася със себе си принципите на централизираната монархия и арсенала на меркантилистката политика? Или по-скоро става дума за силното желание за промяна, което вълнува Испания, както през века на Просвещението ще разпалва цяла Европа? Клаудио Санчес Алборнос[131] стига дотам да твърди, че в основата на промените в Испания не стои Бурбонската династия, а тъкмо испанското желание за промяна отваря на френската династия пътя към полуострова.

Още от 1713 г. вниманието на реформаторите естествено се обръща към най-големия залог и последен шанс: Новият свят. Би ли могла Испания да съхрани изграденото отвъд Атлантика? Франция, чиито кораби по време на войната кръстосват на воля американските брегове, не се е отказала от амбициите си нито по крайбрежието на Южно море, нито в подстъпите на Нова Испания. Нима по времето на Лоу френското правителст-

во не възнамерява да откъсне откъм Луизиана близките владения на Испания? Във всеки случай от това се бои през ноември 1720 г. някакъв черноглед испанец: „За наше нещастие виждаме как кралство Нова Испания се разкъсва и ще мине в ръцете на французите, ако Бог не ни дойде на помощ.“[132] Не толкова очевидната английска заплаха тегне по различен начин, дори само ако вземем последствията от двойната отстъпка в Утрехт през 1713 г.: на *asiento* и на позволените кораби. По такъв начин на *South Sea Company* се дава правото да натрупва предимства в законната и незаконната контрабанда[133].

Ала нищо не е безвъзвратно загубено. Правителството се залавя и през 1714 г. създава по френски образец Министерство на флота и Индиите. През същата година се създава Хондураската компания; през 1728 г. – Каракаската компания, на която е съдено да процъфти; по-късно, през 1740 – Хаванската компания[134]. През 1717–1718 *Casa de la contratación*, орган на севилския монопол, както и *Consejo de Indias* се преместват в Кадис, което означава, че градът, който от години е в конфликт със Севиля, най-сетне става единствено пристанище на Индиите. Наистина привилегированите компании не отбелязват кой знае какъв успех, дори през 1756 г. се налага да се прекратят монополните им права[135]. Ала този неуспех несъмнено допринася свободната търговия да се развие извън „тромавата флотска система[136], органично неспособна да захранва *редовно* икономиките на Новия свят. Реформата от 1735 г., с която се постановяват пътуванията на регистрираните кораби[137], не става тутакси резултатна, защото *registros* не се отказват веднага от навиците си да пътуват заедно. Ала „към 1764 г. [...] отношенията между Испания и Новия свят започват да стават редовни[138]. „ Между Кадис, Хавана и Пуерто Рико се установяват месечни линии и двумесечни с Рио де ла Плата. А накрая, с указа от 12 октомври 1778 г., се обявява свободната търговия между Америка и 13, а впоследствие 14 испански пристанища[139]. От това произтича силно увеличение на трафика между Испания и Новия свят и неизбежно нарастване на испанското влияние върху отвъдморските ѝ владения.

Друга важна мярка е създаването на вицекралство Буенос Айрес през 1776 г.: така се намалява контрабандата през Рио де ла Плата. Естествено, по отношение на цяла испанска Америка контрабандната търговия продължава да расте като абсолютна стойност, но намалява *относително* спрямо нарасналия общ обем на търговията (след 1790 г. тя се свежда до една трета от официалната търговия). Установява се активен контрол, при което се случват живописни, дори комични премеждия. Нима през 1777 г. по крайбрежието на Маракаибо не установяват, че остров Орна е направо подмолно завладян от холандците и поставеният губернатор не се е превърнал в съучастник и закрилник на „испанските и всевъзможни злос-

торници, престъпници и контрабандисти, на които това място е станало свърталище“[140]?

Все пак контрабандата в ущърб на организъм в добро здраве вече не нанася такива тежки поражения върху устоите на испанската империя, както в предходния век. Обновената система е в състояние да издържи дори две тежки изпитания: бунтовете на Тупак Амару в Перу през 1780 г.[141] и венецуелските *Comunidades* през 1781 г., които представляват масови вълнения, предизвикани отчасти от „бурбонската модернизация“. Метежът на Тупак Амару, разтърсил толкова силно перуанското общество, поставя на дневен ред всички сложни тежнения, които вълнуват индианските, метиските и дори самите креолски маси. Ала това мащабно движение, което е чудесен „индикатор“ за дълбинните процеси, продължава едва пет месеца: разрушението на черкви, работилници и *haciendas* не трае дълго и размирниците в крайна сметка секват, отбити от събраните и въоръжени от испанците индиански попълнения.

Както всеки напредък и американският води след себе си разрушаване на стария ред. От дълго време Бурбоните нарочно не спазват привилегиите на място. Успоредно със старите *consulados*[142], Мексико и Лима, се създават други *consulados*, съперничещи и съседни на първите: по такъв начин *consulado* Веракрус се противопоставя на някогашното могъщество на *consulado* Мексико. В същото време местните пазари се наводняват от масовото нахлуване на европейски промишлени стоки (по-специално английски и испански), а предвид качеството и ниските им цени, това довежда до постепенната разруха на тамошните производства. И накрая, търговските потоци се менят ту в благоприятна, ту в неблагоприятна посока за локалния обмен. Например Перу[143], лишено от богатото на мини Горно Перу (присъединено към вицекралство Буенос Айрес през 1776 г.), губи своя придатък, който с търсенето на провизии и текстилни произведения балансира икономиката му. И още един пример: Нова Испания преживява силни сътресения по време на ужасния глад през 1785 и 1786 г.[144] и за да се възвърне спокойствието или поне относителното спокойствие, господстващите класи (креоли и *gachupinas*) трябва да престанат да се противопоставят помежду си с необяснима жар...

Съкровището на съкровищата

Съвкупната съдба на испано-португалска Америка, която по-късно ще нарекат Латинска, очевидно зависи от друга, надхвърляща я съвкупност, която не е нищо друго освен европейският икономически свят. Тази Америка се явява нейна периферийна и силно зависима зона. Би ли могла да разкъса робските си вериги? И да, и не. По-скоро не. Поради множество

причини, най-важната от които е, че Бразилия и испанска Америка, въпреки че имат тук-таме кораби и дори моряци, не се превръщат в морски сили (не е такъв случаят със Съединените щати, чиито моряци са истински „отци основатели" на отечеството). Не би могла, защото освен другото испанска Америка още преди, но най-вече по време на решаващия XVIII в. живее под двойна зависимост – от иберийските метрополии (Португалия и Испания) и от Европа (преди всичко Англия). Английските колонии е трябвало да скъсат само една верига – тази, която ги привързва към Англия, и с това се приключва. Другата Америка, тъкмо обратно, след като се отскубва от подчинение на метрополиите, не съумява да се освободи от Европа. Тя се отървава само от единия от двамата господари, които отдавна я контролират и експлоатират. Ала как би могла Европа да се откаже от златото и среброто на Америка? Всички се разбързват още преди революциите за независимост. Въпросът е кой ще се докопа до наследството, което предвкусват. През 1807 г. Англия окупира Буенос Айрес, но не успява да задържи града. Французите нахлуват в Португалия през 1807 г. и в Испания през 1808 г. и така ускоряват независимостта на испанските колонии, но не напредват повече от това.

Оправдани ли са подобно бързане и алчност? Признак на разум ли е или преследване на мираж? Била ли е действително в началото на XIX в. Америка съкровището на съкровищата, както смята Никол Буске? За да решим въпроса, трябва да се опрем на числа, да оценим БНП на испанска Америка и Бразилия, а после излишъка, който испанска Америка може да достави на Европа, защото именно този излишък е съкровището, на което европейците искат да сложат ръка.

Единственото достоверно изчисление е направено през 1810 г. за Нова Испания от Хосе Мария Куирос[145], секретар на *consulado* Веракрус. Освен това то ни дава сведения само за натурално-веществената форма на продукта на Нова Испания, който в милиони песос е както следва (в закръглени стойности): земеделие – 138,8; промишленост – 61; минни продукти – 28; общо – 227,8 (учудващо е, че приносът от минодобива в проценти възлиза само на 12,29 от цялото). Но как можем да стигнем от физическия обем до пълния БНП? Най-напред трябва да прибавим огромния обем на контрабандата; след това да включим в сметката масата на услугите, която също е значителна: Мексико действително няма плавателни реки и превозът с кервани от мулета е повсеместен, труден и много скъп. И все пак предполагаемата стойност на БНП не би могла да надхвърли 400 милиона песос. И тъй като обикновено твърдят, че *минното* производство на Нова Испания е равно на добитото в останалата испанска Америка, бихме ли могли чрез екстраполация да допуснем, че за цялата тази Америка (население 16 милиона) БНП е двойно колкото този на Мексико, т.е. максимум 800 милиона песос? И накрая, ако приемем за

Бразилия през 1800 г. изчисленията, които ни представя Дж. Е. Коутсуърт[146], тогава нейният БНП би бил малко по-нисък от половината на мексиканския, т.е. 180 милиона песос. „Латинска" Америка като цяло би имала БНП малко по-висок от един милиард песос.

Тези доста приблизителни числени стойности ни позволяват най-малкото да заключим, че доходът *pro capite* е доста нисък: 66 песос за 6 милиона мексиканци; 50 песос за 16 милиона жители на цяла останала испанска Америка; по-малко от 60 за Бразилия, която има малко повече от тримилионно население. Следователно през 1800 г. според приетите от Коутсуърт[147] числа, доходът *pro capite* в Мексико е бил 44% от този в Съединените щати, който по онова време по наши собствени изчисления (тези на Коутсуърт са направени в долари през 1950 г.) би възлизал на 151 песос или тогавашни долари (по онова време двете валути са с еднаква стойност). Този размер не е невероятен, дори когато го сравняваме с пресметнатия от Алис Хансън Джоунс в нейното проучване, обхващащо само три от най-развитите американски колонии: между 200 и 336 долара[148]. По отношение на най-облагодетелстваните северни колонии доходът *pro capite* на Мексико – най-облагодетелстваната южна колония – ще бъде около 33% от техния. Впоследствие разликата само се увеличава, като процентът дори през 1860 г. спада само с 4 пункта.

Нашата задача обаче не е само да установим жизненото равнище на населението на иберийска Америка, а да изчислим с колко нейният износ към Европа надвишава онова, което получава оттам. За 1875 г. *официалните* данни[149] сочат износ към Испания в размер на 43,88 милиона песос в ценни метали плюс 19,41 в стоки, което прави 63,3 (сребро и злато – 69,33%; делът на стоките е силно нараснал – 27,6%). В обратната посока от Испания към Америка износът възлиза на 38,3, което дава салдо от 25 милиона. Да приемем това спорно число без коментар. Ако към него прибавим дела на Бразилия (25% от общото количество, което ще рече 6,25), стигаме до обем между 30 и 31 милиона песос, равнозначно на 3% от БНП на цяла испанска Америка, но този размер, основан на официални данни, представлява *долната граница*, защото не се взема предвид значителната контрабанда. Ако превърнем тези 30 милиона песос (5 песос = 1 лира) в лири стерлинги, излиза, че „съкровището", което Европа извлича от Америка, ще бъде от порядъка на минимум 6 милиона лири. Сумата очевидно е огромна, защото към 1785 г. Европа, включително Англия, получава от Индия 1 300 000 ливри[150].

Следователно испанска Америка (с около 19 милиона жители) доставя всяка година в Европа четири-пет пъти повече, отколкото Индия (с население около стотина милиона). Тя наистина е съкровище №1 на света и на всичкото отгоре съкровище, което в народното въображение се раздува до баснословни размери. През 1806 г., когато освободителните

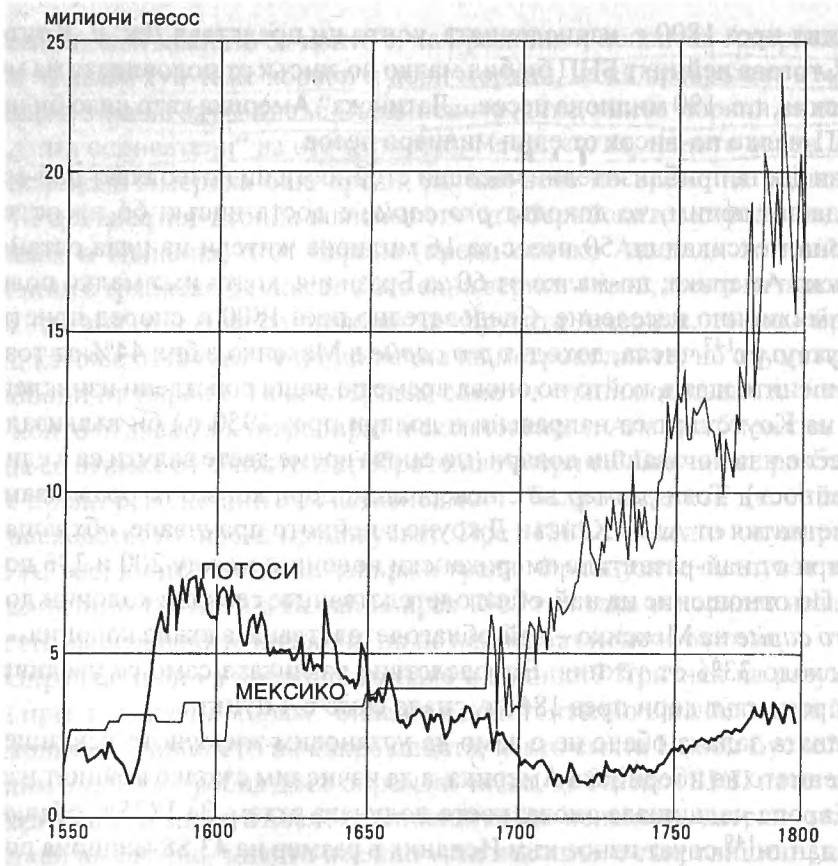

42. ДВАТА ЦИКЪЛА НА АМЕРИКАНСКОТО СРЕБРО

Кривата на Потоси според М. Морейра Пас-Солдан, in: Historia, *IX, 1945; тази на сеченето на монети в Мексико според У. Хоув,* The Mining Guild of New Spain, 1770–1821, 1949, *pp. 453 и sq. Именно Потоси бележи решителния връх на първото американско сребро. Подемът на мексиканските мини в края на XVIII в. ще постигне висоти, непостигани никога преди*

и Наполеоновите войни натрупват на място минните продукти, които се боят да изпратят по море, някакъв френски посредник пише: „Ако това, което чух, е вярно, в монетните дворове на трите вицекралства: Перу, Санта Фе [Богота] и Мексико има повече от сто милиона пиастри в златни и сребърни кюлчета, без да пропускаме огромната маса капитали, разпределена между собствениците на мини. [...] Търговците капиталисти са принудени от войната да задържат пратките си.“ Незаконната търговия „може да източи [само] част от обръщението на това сребро“[151].

Подобна плячка е изкусителна за английската политика, но все пак тя

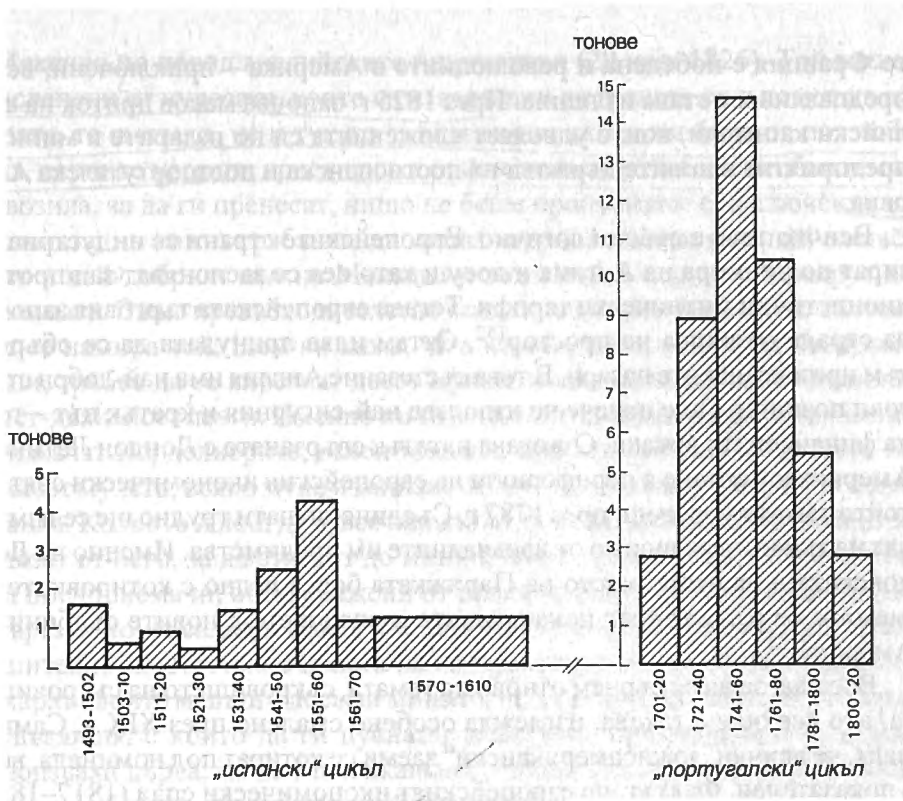

43. ДВАТА ЦИКЪЛА НА АМЕРИКАНСКОТО ЗЛАТО

„Испанският" цикъл (златото от Антилите, Нова Испания, Нова Гранада и Перу) бива заменен от „португалския" цикъл (златото от Бразилия). Първият за 120 години носи около 170 тона злато, изсипани в Европа; вторият за същото време – 442 тона, почти три пъти повече. Цифрите от изчисленията на средногодишните добиви в тонове не са абсолютно сигурни; сигурно е едно-единствено: смазващото превъзходство на бразилския цикъл (Испанските цифри са заети от П. Шоню, Conquête et exploitation des Nouveaux Mondes, 1969, pp. 301 et sq. ; португалските – от Ф. Моро, Etudes économiques sur l'expansion portugaise, 1970, p. 177)

се колебае, защото желае да зачете Бразилия, където е намерил убежище кралят от Лисабон през 1806 г., а същевременно изчаква Испания бавно и трудно да освободи английската армия на Уелингтън. Впоследствие разпадането на испанската империя се забавя. Ала упадъкът е неминуем: от деня, в който Испания с индустриализирането си стяга юздите на своите колонии и се превръща в нещо повече от обикновен посредник между Америка и Европа, „рухването на империята предстои, защото никоя друга нация вече няма интерес да я поддържа". Особено пък нацията, превъзхождаща всички останали, която дълго време хитрува, но след ка-

то Франция е победена и революциите в Америка – приключени, всяка предпазливост става излишна. През 1825 г. започва масов приток на английски капитали, които удвояват вложенията си по пазарите и минните предприятия в новите държави на постиспанска и постпортугалска Америка.

Всичко това е съвсем логично. Европейските страни се индустриализират по примера на Англия и досущ като нея се заслоняват зад протекционистични митнически тарифи. Тогава европейската търговия започва да страда от липса на простор[152]. Оттам идва принудата да се обърнат към презокеанските пазари. В това състезание Англия има най-добри стартови позиции. Още повече че използва най-сигурния и кратък път – този на финансовите връзки. Оттогава нататък свързаната с Лондон Латинска Америка ще остане в периферията на европейския икономически свят, от който самите учредени през 1787 г. Съединени щати трудно ще се измъкнат напълно, независимо от изначалните им предимства. Именно на Лондонската и на второ място на Парижката борса ведно с котировките на заемите се регистрират покачванията и спадовете в новите съдбини на Америка[153].

Все пак, за да се върнем отново на темата, съкровището на съкровищата, ако все още е такова, изглежда особено смалено през XIX в. Самият факт, че всички „южноамерикански" заеми се котират под номинала, вече е показателен. Фактът, че европейският икономически спад (1817–1851) започва доста по-рано, още през 1810 г. в Южна Америка, а кризата в периферията, както може да се очаква, силно разстройва всички сфери; че от 1810 докъм 1860 г. БНП на Мексико спада – всичко това са други признаци, които ни рисуват в доста мрачни краски историята на испанска Америка през първата половина на XIX в. Американското „съкровище" се оказва намаляло и също така разграбено, защото продължителните войни за независимост са разоряващи. Да вземем само един пример: миньорското население в Мексико по онова време буквално изригва и революцията намира в средите му своите подстрекатели, палачи и жертви. Изоставените мини са наводнени поради спиране на изпомпването, и то на първо място големите мини, които в навечерието на метежите са прочути с добивите си. Там, където копаенето не е спряно напълно, смилането на рудата едва крета; най-лошото е, че липсва живакът, необходим за амалгамирането, или той се получава на много високи цени. Испанският режим е осигурявал сравнително евтин живак, доставян от официалните власти. Непосредствено след независимостта мините, които още работят, в най-честия случай са малки предприятия, експлоатиращи обикновени отточни галерии без изпомпване.

И накрая, скоро се забелязват първите грешки в преценките на „развитите" страни по отношение на потребностите от внос на технически съоръжения в „развиващите се" райони. Да чуем отчета на френския консул

в Мексико по повод английските инициативи (20 юни 1826). Той пише: „Заслепени от чудесата, които са извършили в страната си с помощта на парата, те смятаха, че и тук по същия начин тя ще им бъде от полза. И така, парните машини пристигнаха от Англия и заедно с тях необходимите возила, за да ги пренесат, нищо не беше пропуснато: с изключение на пътищата, по които трябваше да минат каруците. Главният, най-оживеният и най-добрият път на Мексико е този, който води от Веракрус до столицата. Ваше превъзходителство сам може да прецени в какво състояние се намира той, щом ви кажа, че в карета, която превозва четирима души, трябва да се впрегнат десет мулета и дневно могат да се изминат десет-дванайсет левги. Именно по този път английските каруци трябваше да изкачат Корделиерите; освен това във всяка от тях бяха впрегнати по двайсет мулета; всяко муле изминава по шест левги на ден и струва десет франка. Колкото и лош да е, все пак пътят си е път, но когато трябваше да излязат от него, за да стигнат до мините, вече оставаха само пътеки. Някои предприемачи, обезкуражени от препятствията, оставиха машините си временно на склад в Санта Фе, Енсеро, Ксалапа и Пероти; други, порешителни, построиха с цената на големи разходи пътища, по които да докарат своите машини досами мините, но като пристигнаха, не намериха въглища, с които да ги пуснат в действие. Там, където има дърва, използваха дърва, но на Мексиканското плато те са рядкост, а най-богатите мини, като например тази в Гуанахуато, са на повече от трийсет часа в горите. Английските минни експлоататори бяха силно учудени от срещнатите спънки, за които г-н Хумболт им споменава още преди двайсет години..."[154]

Това създава за дълги години напред лоши условия за сделки и плачевни котировки на Лондонската борса. Все пак, тъй като спекулациите винаги си имат ресурси и като се има предвид прехласването на обществеността, преди да се сринат, акциите на мексиканските мини донасят на някои капиталисти огромни печалби. Освен това английското правителство успява да продаде на мексиканската държава военното оборудване, което Уелингтън използва на бойното поле при Ватерлоо. Какво пък, малка компенсация!

Нито феодализъм, нито капитализъм?

Преди да приключим, е трудно да отминем оживените и твърде абстрактни дискусии по повод социалните и икономическите форми на американския континент, които едновременно възпроизвеждат и деформират моделите от Стария свят. Винаги са се мъчели да ги определят според схващанията, присъщи на Европа, и да намерят модел, който да ги подве-

де под общ знаменател. Доста безплоден опит: едни говорят за феодализъм, други – за капитализъм; някои мъдро залагат на преходна форма, която угодливо дава право на всички спорещи страни, приемайки феодализма с неговите деформации ведно с предпоставките и първите предизвестия на капитализма; а истински мъдрите като Б. Х. Слихер ван Бат[155] отхвърлят двете концепции и предлагат да се започне на чисто.

Впрочем нима е допустимо да се смята, че за цяла Америка би могло да има един-единствен обществен модел? В момента, в който ги определим, някои общества тутакси се изплъзват от категорията. Социалните системи не само се различават в отделните страни, но и се наслагват, като съчетават елементи, невъзможни за класифициране с един или друг предложен етикет. Америка по своята същност е периферна зона с едно-единствено изключение (все още спорно в края на XVIII в.) – Съединените щати, конституирани като единно политическо тяло през 1787 г. Ала тази периферия е като мозайка от стотина различни парченца: модерни, архаични, примитивни и множество хибридни!

Доста говорих за Нова Англия[156] и за другите английски колонии, затова ще добавя само няколко думи по тази тема. Капиталистически общества ли са те? Би било пресилено да се твърди. През 1789 г. те все още са предимно земеделски икономики, а изключенията само потвърждават правилото. Още от крайбрежието на Чесапийкския залив на юг се сблъскваме с типични робовладелски общества. Очевидно с възвръщането на мира през 1783 г. младите Съединени щати са обзети от нечувана предприемаческа треска, там се строи всичко едновременно: домашни, занаятчийски, манифактурни работилници, но също памукотекстилни фабрики с нови машини от Англия, банки и множество едри търговски предприятия. Все пак, независимо че съществуват банки, практически в тях има по-малко звонкови и пълноценни пари, отколкото държавни книжа почти без стойност и чуждестранни обезценени монети. От друга страна, след края на войната трябва да се възстанови флотата, която е средство за независимост и величие. Към 1774 г. всъщност тя е разделена на каботаж и далечно плаване: 5200 плавателни съда (250 000 тона) в първата категория и 1400 във втората с 210 000 тона. Следователно тонажът им е почти еднакъв, но докато крайбрежното плаване е „американско", далечното е английско, сиреч трябва да се изгради изцяло. Сериозна задача за филаделфийските корабостроителници! Освен това Англия успява да си възвърне господстващото положение в американската търговия още през 1783 г. Следователно истинският капитализъм е в Лондон, в центъра на света, а Съединените щати имат само второстепенен, но, разбира се, силен капитализъм, който ще се уедри по време на английските войни срещу революционна и имперска Франция (1793–1815), макар това зрелищно нарастване да е все още недостатъчно.

Навсякъде другаде в Америка виждам само *спорадични* прояви на капитализъм, сведени до отделни индивиди или капитали, които без изключение са по-скоро част от европейския капитализъм, отколкото от някаква локална мрежа. Дори в Бразилия, която е по-въвлечена в тази система, отколкото испанска Америка, тези случаи са ограничени в няколко града – Ресифи, Бая и Рио де Жанейро, които имат за свои „колонии" огромните области във вътрешността. По същия начин през XIX в. Буенос Айрес с необятната аржентинска пампа, простираща се до Андите, е пример за хищен и по своему капиталистически, доминиращ и организиращ град, към който се стичат всички кервани коли от вътрешността и кораби от целия свят.

Можем ли редом с тези ограничени прояви на търговски капитализъм, без да насилваме въображението си, да отбележим тук-таме „феодални" форми? Герман Арсиниегас[157] твърди, че през XVII в. в испанска Америка има „рефеодализация" върху обширни територии в полуизоставения от Европа Нов свят. Бих назовал на драго сърце сеньориален режим устройството на *ляносите* във Венесуела или на някоя от вътрешните области на Бразилия. Ала феодализъм? Не точно, или поне бих го направил потрудно, освен ако под това не се разбира, както го прави Гандър Франк, обикновена автаркична или стремяща се към автаркия система, *„a closed system only weakly linked with the world beyond"*[158].

Ако вземем за отправна точка поземлената собственост, едва ли полесно ще стигнем до категорични заключения. В испанска Америка се срещат редом три форми на собственост: плантации, *haciendas* и *encomiendas*. За плантациите вече говорихме[159]: те са в някои отношения капиталистически, но по-скоро такива са самият плантатор или търговецът, който му подава ръка. *Haciendas* са големи имения, създадени най-вече през XVII в. по време на „рефеодализацията" на Новия свят. Тя се извършва в полза на собствениците *hacendados*, но не по-малко и на църквата[160]. Тези едри собствености отчасти живеят затворено, отчасти са свързани с пазара. В някои области, например в Централна Америка, те остават в по-голямата си част автаркични, но често огромните владения на йезуитите, които познаваме по-добре от останалите заради техните архиви, са разделени между естественото производство за изхранване и външната икономика под знака на стоково-паричните отношения. Фактът, че сметките на *haciendas* се водят в парично изражение, не пречи да смятаме, че заплатите, за които съобщават, не са се уреждали в края на годината и селянинът не е вземал нищо в пари, тъй като авансите в натурално изражение, които е получил, надхвърлят или уравняват дължимите му суми[161]. Между другото подобно положение е известно и в Европа.

Ето че с *encomiendas* по принцип сме по-близо до „феодализма", въпреки че тези индиански села са били отдавани на концесии като *бенефи-*

ции, а не като *ленове* на испанците. Те по принцип са временна собственост, която дава право на рента от страна на селяните, а не чисто и просто на собственост върху земите и на свободно разполагане с работната ръка. Ала тази представа е по-скоро теоретична: *encomenderos* нарушават ограниченията. Доклад от 1553 г.[162] разкрива, че някои недобросъвестни господари продават своите индианци, „използвайки като предлог, че търгуват някоя *estancia* или малко добитък", и се възползват от липсата на авторитет или склонността към закононарушение на някои *oidores*, които си затварят очите. Близостта до местните власти намалява незачитането на правата, но с отдалечаването от столиците[163] контролът става съвършено невъзможен. *Encomendero*, който е включен в колониалната система на управление, само по принцип е на нещо като служба към испанската власт със същите задължения като кралските служители. В действителност той се мъчи да се отскубне от тази принуда и още от 1544 г. с бунта на братя Писаре в Перу започва криза в системата на *encomienda*. Тя продължава още много време, защото конфликтът между *encomenderos* и служителите на короната е в логиката на нещата. Тези служители – *corregidores* и *oidores* в *audiencias* – един вид колониални парламенти по образеца на испанските *audiencias* – през повечето време само могат да възпрепятстват земевладелците, които, оставени сами на себе си, много бързо биха създали или възстановили феодалния режим. В голяма част от своята дейност, но не в цялата, испанска Америка бързо се превръща в страна образец на чиновничество и бюрокрация, както изтъква Георг Фридерици[164]. Ето кое трудно може да бъде вписано в класическата представа за *феодализъм*, точно както и сеньорът от *engenho* с неговите роби в Бая не може да се вмъкне по терлички в автентичния капиталистически модел.

Трябва ли да заключим, че в случая нямаме нито феодализъм, нито капитализъм? Америка в своята цялост представлява наслагване и натрупване на различни общества и икономики. В основата стоят полузатворените икономики, които можете да назовете както си искате; над тях са полуотворените и дори повече от това икономики; и накрая, в най-горните пластове, идват мините и плантациите, а може би някои крупни животновъдни предприятия (не всички обаче) и търговията на едро. Капитализмът е нещо повече, той е най-горният търговски слой: представляван от *aviadores* на минните експлоататори и от привилегированите търговци на *consulados*; от търговците във Веракрус и тяхното непрекъснато стълкновение с мексиканските; от негоциантите, удобно настанени зад маската на създадените от метрополията компании; от търговците от Лима и тези от Ресифи с тяхната „сеньориална" Олинда или онези от центъра на Бая с горния им град. Ала цялото това множество делови хора всъщност представлява периметъра на европейския икономически свят, който е ка-

Холандската колония на нос Добра надежда. Рисунка от Я. Рах, 1762 (Atlas van Stolk)

то мрежа, просната върху цяла Америка. Не във вътрешността на националния капитализъм, а в рамките на глобална система, ръководена от самото сърце на Европа.

За Ерик Уилямс[165] превъзходството на Европа (под това той разбира приближаващата Индустриална революция, а аз освен нея имам предвид и световното английско върховенство, и появата на силен търговски капитализъм) произлиза пряко от експлоатацията на Новия свят и по-специално от тласъка, който европейският живот получава с непрекъснатите печалби от плантациите, на първо място сред които той поставя полетата със захарна тръстика и техните чернокожи селяни. Подобна, но още по-опростена теза поддържа Луиджи Борели[166], който приписва модерността на Атлантика и Европа на захарта, тоест на оная Америка, където захар, капитализъм и робовладелство вървят ръка за ръка. Ала нима само Америка, включително Америка на добивната дейност, е била творец на европейското величие? Без съмнение не, както и Индия сама по себе си не е създала превъзходството на Европа, независимо че индийските историци днес поддържат, и то с основателни аргументи, че английската Индустриална революция е захранвана от експлоатацията на тяхната страна.

ЧЕРНА АФРИКА – ПОГЛЕД ОТВЪТРЕ

Бих желал да се спра само на черна Африка, като оставя настрана северноафриканското крайбрежие – онази бяла Африка, която живее в орбитата на исляма. Също така, макар че то не следва автоматично, ми се иска да отмина източната част на Африка от входа към Червено море и абисинския бряг до най-южната точка на континента.

Южният край на Африка през XVIII в. е още почти пуст и независимо че със своите 15 000 обитатели основаната през 1657 г. от холандците Капска колония е най-голямата европейска колония на континента, тя представлява само междинна спирка по пътя за Индия, на строго подчинение от *Oost Indische Compagnie*[167], която зорко бди над това стратегическо място. Що се отнася до безкрайното африканско крайбрежие на Индийския океан, то принадлежи на икономическия свят, съсредоточен върху Индия, за който е едновременно важен път и *периферна зона* много преди идването на португалците през 1498 г.[168] Очевидно ще има дълъг промеждутъчен период на португалско въздействие, което ще промени доста неща. Действително, тъкмо по това крайбрежие Васко да Гама, след като заобикаля нос Добра надежда, поема на север в посока към Индия: той прави престой в Мозамбик, Момбаса и Мелинде, откъдето лоцманът Ибн Маджиб, кореняк от Гуджерат, благодарение на мусоните го отвежда без особени усилия до Кожикоде. Освен това африканският изток е ценен път както на отиване, така и на връщане от Индия: престоите дават възможност на екипажите да се снабдят с пресни провизии, да поправят корабите си и понякога да изчакат там благоприятно време за прибиране, когато сезонът е напреднал и е опасно да се заобикаля нос Добра надежда.

Дълго време стойността на Контра Коста[169] е повишена от допълнителен интерес: наличието на златни находища във вътрешността на обширното кралство Мономотапа[170], а износът на жълтия метал се извършва през пристанището Софала на юг от делтата на Замбези. Малкото населено място, продължително доминирано от разположения доста на север град Киуа, се превръща в прицелна точка на португалските начинания. През 1505 г. силовите методи се използват успешно и още от 1513 г. всичко е вкарано в ред. Все пак златото се доставя до крайбрежието само срещу стоки: зърно от Мелинда и още по-често срещу индийско памучно платно. На португалците им се е наложило и са съумели да използват предимствата на гуджератските платове. Ала този изгоден трафик просъществува за кратко: кралство Мономотапа е раздирано от непрестанни войни, доставките на злато се разреждат, а едновременно с това се разстройва и португалското опекунство. Арабските търговци отново си възс-

тановяват контрола върху Занзибар и Киуа, откъдето се снабдяват с роби, препродавани в Арабия, Персия и Индия[171]. Все пак португалците си запазват Мозамбик, където преживяват по някакъв начин. Твърди се, че към края на XVIII в. те изнасят ежегодно оттам няколко хиляди роби и дори че между 1787 и 1793 г. французите са участвали в този трафик, чрез който са снабдявали с работна ръка остров Ил дьо Франс* и остров Бурбон**[172].

Като цяло за тази дълга крайбрежна ивица можем да приемем песимистичната преценка от доклада, предназначен за руското правителство (18 октомври 1774 г.): „От доста време река Софала и притоците ѝ не носят вече злато във водите си." Пазарите на Мелинда и Момбаса в южната част на Мозамбик са едва ли не пусти и само няколкото португалски семейства, които все още продължават да живеят там, са „по-скоро варвари, отколкото цивилизовани", а търговията им е „сведена до изпращането на няколко изродени негри, които не стават за нищо"[173]. По такъв начин предупреждават руското правителство, което търси излаз на международния пазар, че няма защо да хлопат на тая врата. Ето защо без много угризения пренебрегваме „индийския" склон на Южна Африка, чийто велик час е превалил.

Единствено Западна Африка

Положението по атлантическата страна, от Мароко до португалска Африка, е различно. Още от XV в. Европа изследва тези често нездравословни крайбрежия и започва диалог с местните населения. Дали, както често твърдят, недостатъчният интерес я кара да пренебрегне вътрешността на континента? Европейците действително не откриват в черна Африка улесненията[174], които им предлага индианска Америка с империите на инките и ацтеките, където за голяма част от покореното население те се явяват освободители[175] и на чиито организирани общества в крайна сметка се опират, за да ги експлоатират без особени усилия от своя страна.

Португалците и другите европейци намират по океанското крайбрежие на Африка разпилени племена или посредствени държави, които не могат да им бъдат опора. Малко по-силните държавни образувания като Конго[176] или Мономотапа се намират във вътрешността на земите, които сякаш са защитени от обширността на континента и бреговия пояс от политически слабо или зле организирани общности. Тропическите бо-

---

* *Днес остров Мавриций. – Бел. прев.*

** *Днес остров Реюнион. – Бел. прев.*

лести, които са толкова опасни по бреговете, вероятно също са изиграли ролята на преграда. Въпреки всичко това изглежда малко вероятно, тъй като европеецът превъзмогва подобни препятствия в тропическите райони на Америка. Има и друго, по-сериозно основание: вътрешността на Африка е защитавана от сравнително гъстото си население и силните общества, които за разлика от американските индианци познават черната металургия и често са съставени от войнствено население.

Впрочем нищо не принуждава Европа да се излага на опасности далеч от океана, щом по крайбрежието, съвсем подръка, намира слонова кост, восък, гума арабика, чер пипер, златен прах и най-чудесната стока – чернокожите роби. А освен това, поне в началото, тези блага се получават чрез лесна размяна срещу дрънкулки, стъклени мъниста, ярки тъкани, малко вино, по кратунка ром, някоя и друга пушка, която наричат „трафикантка", и от онези медни гривни, назовавани *халки*, „много странно украшение", което африканците „си слагат на крака над пищяла [...] или на горната част на ръката над лакътя"[177]. През 1582 г. португалците плащат на чернокожите конгоанци „със старо желязо, гвоздеи и т.н., които последните ценят повече от златните монети"[178]. Като цяло те са лесни за измама, добродушни и понякога мързеливи търговци и доставчици, „задоволяващи се да живеят ден за ден...". Но „като цяло добивите на тези народи са толкова нищожни, че европейските мореплаватели, които ходят там, за да купуват хора, трябва да носят от Европа и Америка необходимите провизии за храна на робите, които съставляват товара на корабите им"[179]. Казано накратко, европейците се сблъскват навсякъде с все още примитивни икономики. Андре Теве[180] (1575 г.) ги оценява с две думи: парите „тук не са в употреба". В крайна сметка това казва всичко.

Но какво всъщност са парите? Африканските икономики имат своите пари, което ще рече „средство за обмен и призната мярка на стойността", независимо дали става дума за парче плат, сол, добитък или вносни железни пръти през XVII век[181]. Определянето на тези пари като *примитивни* не ни дава право непосредствено да вадим заключение, че африканските икономики са слаби и едва ли ще се възмогнат преди XIX в., и преди да се усетят последиците от търговската и индустриалната революция на Европа. Ето че тези изостанали райони все пак в средата на XVIII в. изпращат ежегодно *може би* над 50 000 чернокожи към сборните пунктове на трафика, докато Севиля в Испания през XVI в. събира средно 1000 заминаващи годишно[182], а към Нова Англия между 1630 и 1640 г.[183] отпътуват всяка година средно по 2000 емигранти. А експедициите, които доставят човешкия добитък, дори не нарушават ежедневния живот, защото хилядите завързани един за друг с кожени ремъци през врата роби се изпращат с многочислена охрана[184] от държавите във вътрешността към Атлантика през сухия сезон, който е мъртъв период за земеделието.

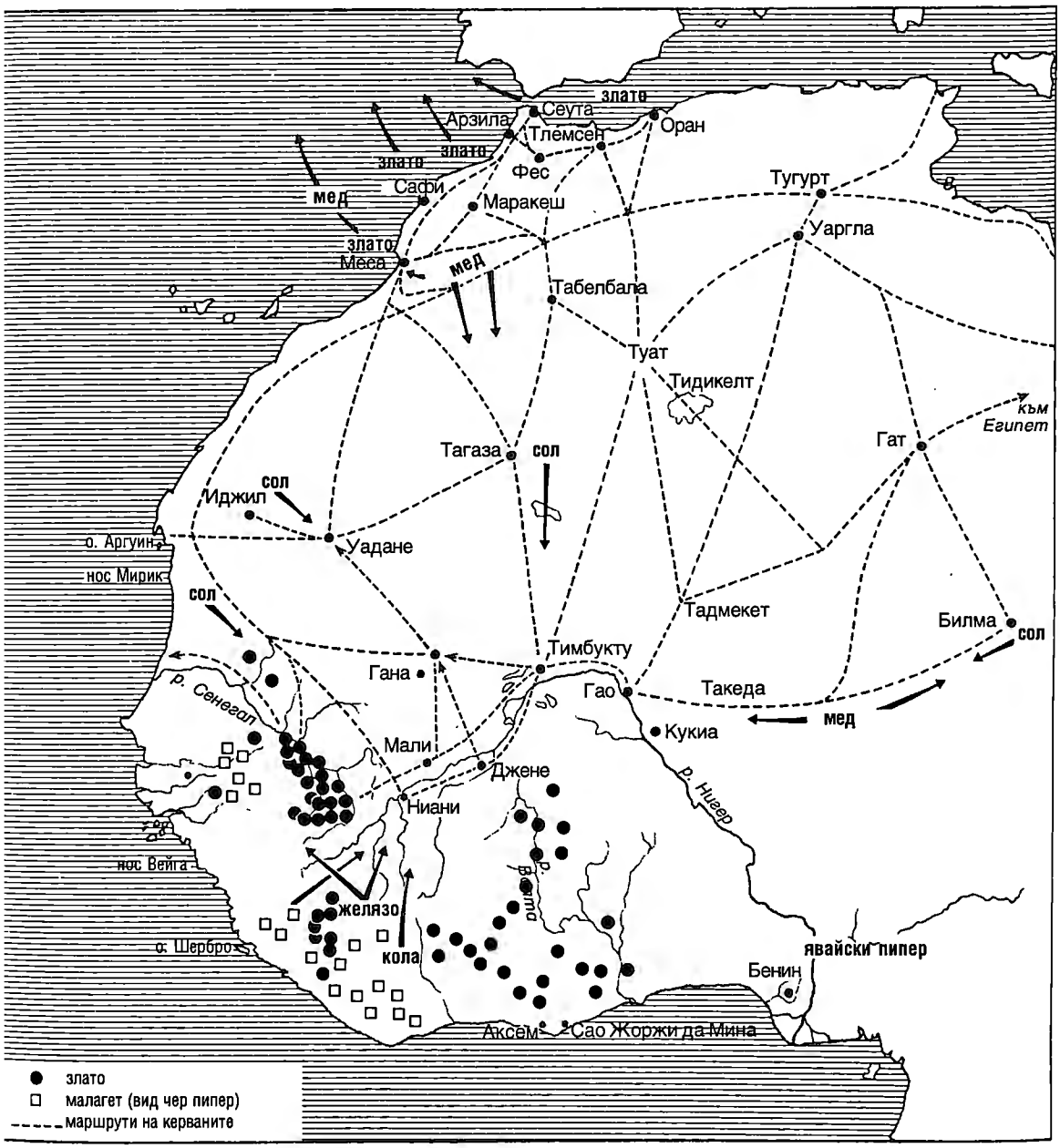

44. ПОРТУГАЛИЯ ПО ВРЕМЕТО НА ЗАВОЮВАНЕТО НА АФРИКАНСКОТО КРАЙБРЕЖИЕ (XV–XVI в.)

През XVI в. проличава превъзходството на морските пътища над старите маршрути през Сахара. Пътуващото към Средиземно море злато се насочва към океана. Към експлоатираните от португалците богатства трябва да се прибавят безспорно и чернокожите роби (Из V. Magalhaes Godinho, L'Economie de l'Empire portugais aux XVe et XVIe s., 1969, извън текста)

Отвеждането на роби за трафика, което се повтаря всяка година, неизбежно предполага икономика с известна жизненост. Именно това повтарят с повече или по-малко настойчивост съвременните проучвания на африканистите. В такъв случай пътуването напред-назад на роботърговските кораби само по себе си не е достатъчно, за да обясни търговията с роби, която също трябва да бъде преведена с африканска терминология. Филип Кюртен пише: „Търговията с роби е подсистема на атлантическата икономика, но тя е същевременно подсистема на широкообхватния модел на западноафриканското общество, на неговите обичаи, религия, професионални стандарти, собствена идентичност и още много други неща."[185] Африка трябва да си възвърне своите права и отговорности.

Един изолиран, но достъпен континент

Черна Африка представлява огромен триъгълник между три не помалко необятни пространства: Сахара на север, Индийския океан на изток и Атлантика на запад. Според направената уговорка ще оставим настрана източното крайбрежие. Що се отнася до покрайнините на Сахара и атлантическото крайбрежие, те представляват непрекъснато подложени на атаки фронтови линии, през които чужденецът (независимо от името, епохата или обстоятелствата) достига досами вратите на черна Африка. И редовно ги отваря. Това е почти логично: нима черният континент не е владение на народ от селячества, които обръщат гръб както на морето, така и на сахарската пустиня, „която в много отношения наподобява море"[186]? Странно е, че чернокожите не извършват никакво пътешествие, което им е достъпно, било през океана, било през пустинята. Към Атлантика те пътуват само по водите от устието на Конго и между двата бряга на реката[187]. Океанът, както и Сахара си остават за тях непроницаема преграда, нещо повече от обикновена граница.

За Западна Африка белите са *murdele*, хора, излезли от морето[188]. Днес преданията все още разказват за първоначалната изненада на чернокожите от появата им: „Те видели от морето да се появява голям кораб. Той имал ослепително бели криле, които искрели като ножове. Белите хора излезли от водата и заговорили някакви неразбираеми думи. Нашите предци се изплашили и си рекли, че това са *Vumbi*, духове на покойници. Отблъснали ги към морето с облаци стрели. Но *Vumbi* започнали с гръмотевичен шум да плюят огън..."[189] При тези първи срещи чернокожите дори не си представяли, че белите обитават и живеят на друго място, освен на корабите си.

Корабът Европа не среща на атлантическия бряг нито съпротива, нито контрол. Разполага с абсолютна свобода на действие, ходи, където поис-

ка, търгува, където му хареса, и успява на друго място да направи онова, в което дни преди това се е провалил или пък вече е сторил успешно другаде. Той дори организира търговия „от Африка в Африка" по образец на търговията от Индия в Индия, въпреки че е в доста по-малък мащаб. Построените по крайбрежието укрепления са солидна опора, а близките острови служат за наблюдателни пунктове. Такива са Мадейра, Канарските острови и прелюбопитният Сао Томе в Гвинейския залив, остров на захар и роби, който още от XVI в. претърпява необикновено развитие, несъмнено поради западните ветрове и пасатите, които си дават среща тук и по такъв начин държат отворени пътищата както на запад и към Америка, така и към близката Африка на изток.

Дали не се лъжем? Но същият процес се наблюдава и в сахарските покрайнини. Ислямът с неговите камилски кервани също свободно може да избира своя достъп, както Европа с нейните кораби. Той може да подбере местата за нападение и входните врати. Гана, Мали и империята Гао са като мощни изригвания, които изглеждат свързани с добива на слонова кост, златен прах и търговията с роби. Впрочем от деня, когато тези дейности са обхванати от пристигналите в Гвинейския залив португалци, някогашни свръхголеми политически образувания започват да се разпадат. През 1591 г. Тимбукту е превзет с бърз набег от мароканси авантюристи[190].

За кой ли път се забелязва дълбокото сходство между ислямския и западния империализъм. И в двата случая сме изправени пред агресивни робовладелски цивилизации, на които черна Африка плаща дан заради своята липса на бдителност и заради слабостта си. Наистина в нейните покрайнини нашественикът пристига с невиждани блага, които са в състояние да запленят евентуалния бъдещ притежател. Жаждата за придобиване влиза в действие: нощем „крадци и негодници отвличат [синовете на нашите благородници и васали], подтиквани от желанието да се сдобият с португалски вещи и стоки, за които ламтят" – казва кралят на Конго[191]. Гарсия де Ресенде (1554) пише: „Те се продават едни други и има много търговци, чийто специалитет е да ги подмамват и да ги продават на търговците на негри."[192] Италианецът Джио Антонио Гаваци, който прекарва в Африка от 1654 до 1667 г., отбелязва, че „за една коралова огърлица или малко вино конгоанците могат да продадат собствените си родители, деца, сестри и братя, като в същото време се кълнат на купувачите, че става дума за домашни роби"[193]. Никой не отрича, че алчността е изиграла роля и европейците съзнателно са я използвали. Португалците, които обичат дрехите като знак за социално положение, развиват същия вкус към „*одеянията*" у чернокожите, които са под тяхна зависимост. Вероятно не е съвсем безкористно, защото някакъв португалец през 1667 г. в Софала предлага дори *да се задължат* всички негри, които безсрамно ходят съвсем голи, да носят къси препаски; в такъв случай „всичкото

платно, което Индия може да произведе, няма да стигне, за да задоволи нуждите дори на половината чернокожи“[194]. Впрочем всички начини, които могат да засилят търговията, са добри, включително авансовото предоставяне. В случай на неиздължаване е позволено да се задържи имуществото, а после и самото лице, което не може да покрие дълга си. Истинското насилие също намира широко приложение; всеки път, когато намери поле за действие, надхвърля рекордите по печалба. През 1643 г. някакъв съвременник си казва: „абсолютно сигурно е, че това кралство [Ангола, където ловът на роби е в разгара си] дава възможност на някои хора да се обогатят повече, отколкото Източна Индия“[195].

Все пак, щом търговията с хора в Африка съществува, то е защото е желана и наложена от Европа. Ала едновременно с това Африка доста преди идването на европейците също има лошия навик да я извършва спрямо ислямския свят, Средиземноморието и Индийския океан. В този континент робството има постоянни и ежедневни устои в рамките на обществеността устройство, за чието по-добро проучване са правени безплодни опити. Дори търпението на историците, които са свикнали да боравят с откъслечна документация, дори дръзновението на сравнителния историограф и обиграността на Мариан Маловист[196] не са достатъчни, за да го възпроизведат. Прекалено много въпроси остават открити: за ролята на градовете спрямо разпръснатите около тях села; за мястото на занаятчийството и далечната търговия; за ролята на държавата... При това със сигурност не навсякъде сме изправени пред *един тип* общества. Робството се явява под различни форми, присъщи на отделните общества: придворни роби, роби, присъединени към войската на принца, домашни или дворни прислужници, роби в земеделието, занаятчийството, както и роби вестоносци, посредници и дори търговци. Източниците за набирането им са едновременно вътрешни, местни (на Запад престъплението води до галерите, а тук до смъртна присъда или робство) или външни, в резултат на войни или лов на роби от съседни народи, както по времето на Древния Рим. С течение на времето подобни войни и набези се превръщат в индустрия. При това положение не стават ли пленените по време на военни действия твърде многобройни роби толкова трудни за издръжка и хранене, че в известен смисъл рискуват да останат без работа? Като ги продава на външния пазар, Африка може би се освобождава от евентуална пренаселеност?

Прекомерно развита под натиска на американското търсене, търговията с роби оживява целия черен континент. Тя играе двойствена роля спрямо вътрешността и крайбрежието: отслабва и разрушава големите царства във вътрешността като Мономотапа и Конго, и тъкмо обратното: подтиква развитието на малките междинни държави в съседство с брега, които са един вид *посредници*, снабдяващи с роби и стоки европейските тър-

говци. Не е ли същото с редуващите се империи в Нигерия, които спрямо ислямския свят се явяват нещо като държави посредници, доставящи на Северна Африка и Средиземноморието златен прах и роби? По подобен начин през X в. Европа по течението на Елба е междинна зона за снабдяване с роби *славяни*, които се препращат към ислямските страни. Нима кримските татари още от XVI в. не са доставчици на руски роби по искане на Константинопол[197]?

От крайбрежието към вътрешността

По силата на подобни процеси черна Африка е била по-дълбоко заробена, отколкото доскоро смятаха историците. Европа пуска корени чак до сърцевината на континента, доста отвъд своите позиции по брега, междинните острови, разтоварваните на място закотвени кораби или обичайните пунктове за търговия с роби и укрепленията (първото и най-известното от които е Сао Жоржи да Мина, построено от португалците на Гвинейския бряг през 1454 г.). Тези първоначално португалски, а после холандски, английски или френски гарнизони, колкото и скъпи да са за поддържане, същевременно представляват защита срещу възможни нападения на чернокожи или европейски конкуренти. Защото белите, които играят една и съща търговска игра, при всяка възможност взаимно си пречат, домогват се до укрепленията на другите и водят ако не успешна, то поне ревностна война на ръба на сериозния конфликт. Разбирателство е възможно само срещу общия враг: например Кралската английска африканска компания и Френската сенегалска компания (погълната през 1718 г. от Френската индийска компания) се споразумяват доста добре срещу английските или всякакви *privateers* и *interlopers**, т.е. всички търговци, които извършват трафик извън рамките на компаниите. Вярно, че последните, включително Холандската западноиндийска компания, са в неизгодна позиция и не са в състояние да поддържат крепостите и гарнизоните без държавни субсидии. До такава степен, че накрая се отказват от много от своите претенции и оставят нещата на произвола.

Търговията откъм крайбрежието се извършва с леки кораби, които на гребла плават по водите срещу течението до по-значимите пристанища и панаири, където европейската търговия среща африканските кервани. Местните посредници за тази търговия дълго време са потомци на португалците, метиси от бели и чернокожи родители, превърнали се в „деца на

* *Нарушители на монополното право. – Бел. прев.*

тази земя", до чиито услуги всеки се домогва. По-късно англичаните и французите решават сами да се качат нагоре по плавателните и по-малките реки и да се установят във вътрешността. „Капитан Ейджис [англичанин] – отбелязва П. Лаба – тогава не беше в Бинтам. Англичаните го използваха, за да търгуват нагоре по реката. Той е предприемчив и са го виждали да пътува чак до река Фалеме, на един ден път от форт Сент Етиен дьо Кенура."[198] След втората половина на XVIII в., когато Английската кралска компания се отказва от повечето си дейности и форт Сен Жак на устието на Гамбия е изоставен, европейската търговия се връща към местните посредници. Чернокожите гребци, които струват помалко от английските, изкачват течението на реката с европейски стоки, а донасят обратно африкански, включващи абаносово дърво, много често предназначено за кораба на някой *privateer*. Чернокожите стават вторични господари на трафиците.

Този развой по любопитен начин възпроизвежда някогашното развитие на португалската търговия, която е пионер на европейската в Африка, както и в Далечния изток. Първите *lançados*[199] често са били португалци; както и търговците от остров Сао Томе, които много рано извършват обмена от Африка в Африка, от Гвинейския залив до Ангола, като едния ден са търговци, а на другия – пирати. В края на XVI в. в столицата на Конго Сан Салвадор има повече от сто португалски търговци и хиляда авантюристи от същата националност. После нещата улягат, дребните роли биват отстъпени на африкански агенти и посредници, най-често от народността мандинго, обозначавани с общото име *mercadors*, и на допълнителни сътрудници, метиси и чернокожи, наричани *pombeiros*. Последните, независимо за какъв господар работят, са експлоатирали своите събратя по цвят много по-жестоко, отколкото белите[200].

Тристранната търговия и условията на обмена

Крайните цели на търговията с роби са известни: *Middle Passage* – прекосяването на Атлантика е винаги страховито за натъпканите в тесните трюмове роби. Все пак това пътуване е само елемент от тристранната търговска система, която извършва всеки кораб, вдигащ котва от африканския бряг, бил той португалски, холандски, английски или френски. Когато такъв английски кораб отива да продаде робите си в Ямайка, в Англия се връща със захар, кафе, индиго, памук и после отново насочва нос към Африка. Тази схема е една и съща, *mutatis mutandis*, за всички кораби, извършващи търговия с роби. На всеки връх на *триъгълника* се реализира печалба и общият баланс от обиколката е сбор от последователните баланси.

Независимо дали тръгването е от Ливърпул или Нант, на борда се качват едни и същи стоки: платове и пак платове, включително памучно индийско платно и раирана тафта, медни домакински съдове, блюда, калаени тенджери, железни пръти, ножове в калъфи, шапки, стъклария, изкуствени кристали, барут, пистолети, пушки „графикантки" и накрая ракия... Този списък повтаря дума по дума описа на стоките, които през април 1704 г. в най-голямото роботърговско пристанище на Франция – Нант, някакъв банкер натоварва на своя кораб *„Принц Дьо Конти"* (с товароподемност триста тона)[201]. Към тази късна дата списъкът на тръгване от Ливърпул или Амстердам не би бил с нищо по-различен. Португалците винаги са избягвали да внасят в Африка оръжия или ракия, но техните последователи нямат подобни скрупули или не проявяват подобна предпазливост.

В крайна сметка, за да може обменът да отговори на силно нарасналото европейско търсене, трябва да се прояви известна гъвкавост във все по-обилното предлагане на европейски стоки на африканския пазар. Такъв е случаят със Сенегамбия, крайно любопитна област между пустинята и океана, за която Филип Кюртен неотдавна написа изключително новаторска книга[202], която подлага на преоценка едновременно самата африканска икономика, обема на стокообмена въпреки транспортните затруднения, огромното стоково натрупване по пазарите и панаирите, могъществото на градовете, което непременно предполага излишъци, и накрая паричната система, която смятат за примитивна, макар това да не я прави по-малко пригодно средство за обмен.

С течение на времето приемането на европейски стоки става избирателно: чернокожият клиент не купува слепешком. Щом Сенегамбия купува пръти и дори железни отпадъци, то е защото, за разлика от други африкански области, тя няма металургична промишленост; ако друг район (или по-точно микрорайон) купува много платове, то е защото местното текстилно производство е недостатъчно. И така нататък. И накрая – за най-голяма изненада, – на ненаситното европейско търсене в крайна сметка Африка реагира съгласно класическите закони на икономиката: увеличава взискателността си и повишава цените.

Филип Кюртен[203] доказва своите тези чрез проучвания на цените и *terms of trade*, които независимо от примитивния характер на „парите" са доведени до успешен край. Всъщност, когато железният прът, който е текуща *разменна единица* в Сенегамбия, се котира от английския търговец за 30 лири стерлинги, в случая става дума не за цена, а за *обмен* между две условни парични единици, каквито са лирата стерлинга и железния прът. Стоките, котирани в пръти (и впоследствие в лири), променят цената си, както сочат таблиците по-долу, и за Сенегамбия може да се изчислят с голяма степен на достоверност общите стойности на вноса и износа и да се оцени приблизително *terms of trade*, т.е. *търговското салдо*, което е „показател, позволяващ да се оценят облагите, които някоя

икономика извлича от външните си отношения“[204]. Като съпоставя износа и вноса и цените на влизане и излизане, Ф. Кюртен прави заключението, че Сенегамбия извлича нарастващи облаги от външния си обмен. Факт е, че за да получи повече злато, повече роби и повече слонова кост, Европа трябва да намали относително цените на своите стоки. Тази констатация, която е направена по отношение на Сенегамбия, вероятно е валидна за цяла черна Африка, която в отговор на търсенето от плантациите, златните находища и градовете на Новия свят доставя на роботърговците все по-голям контингент роби: през XVI в. те са 900 000; през XVII в. – 3 500 000; през XVIII в., независимо от премахването на робството, са между 7 и 8 милиона; през XIX в. – 4 милиона[205]. Като се вземат предвид посредствените използвани средства и несъвършеният транспорт, се оказва, че трафикът на роби бележи рекордни величини.

I
„TERMS OF TRADE“ НА СЕНЕГАМБИЯ

1680	100 (индекс)	Търговското салдо се получава като
1730	149	съотношение между индекса на
1780	475	износа и индекса на вноса
1830	1031	(и по-точно E/I x 100).

Изгодата на африканския износител се е увеличила около десет пъти. Дори ако приемем висока степен на грешка, напредъкът е очевиден.

II
ЕВОЛЮЦИЯ НА ИЗНОСА НА СЕНЕГАМБИЯ
(по продукти, в процент към общия износ)

	1680	1730	1780	1830
злато	5,0	7,8	0,2	3,0
гума	8,1	9,4	12,0	71,8
кожи	8,5	-	-	8,1
слонова кост	12,4	4,0	0,2	2,8
роби	55,3	64,3	86,5	1,9
пчелен восък	10,8	14,5	1,1	9,9
фъстъци	–	–	–	2,6
общо	100	100	100	100

Таблици, съставени от Ф. Д. Кюртен, *Economic Change in Precolonial Africa, 1975, pp. 336 et 327.*

Срещата с европейското търсене води до търговска специализация на Сенегамбия, която в различните случаи извежда на преден план различен продукт: в началото на XVII в. това са кожите; после до XIX в. – робите; по-късно гумата и още по-късно фъстъците. Да се сравни с „циклите" на колониална Бразилия: червено дърво, захар, злато, кафе.

Краят на робството

Веднъж набрана, инерцията обяснява защо трафикът не е бил прекратен незабавно, когато *търговията с роби* по предложение на англичаните е била официално премахната на Виенския конгрес през 1815 г. Според някакъв английски пътешественик, през 1817 г.[206] Рио де Жанейро, Бая и най-вече Куба са превърнати в „крайни пунктове" на търговията с роби, която остава доста оживена. Дали Хавана е била най-цветущият от тези крайни пунктове? Там едновременно акостират по седем роботърговски кораба – от които четири френски. Ала португалците и испанците са имали лъвския пай от остатъчния трафик и са се възползвали от спада на покупките и цените, предизвикани в Африка от оттеглянето на англичаните (от 2 до 5 лири стерлинги на човек, докато в Хавана цената е 100 лири и два пъти по-висока във Флорида и Ню Орлиънс, предвид трудностите с контрабандата). Временен спад, но нашият англичанин изразява само завист, че неговата страна се е самоизключила от печалбите на испанците и португалците. И добавя, че поради предимството, което им дават изгодните цени, на които придобиват робите си, „те вероятно ще имат възможност да продават по чуждестранните пазари на пониски цени от нас не само захарта и кафето, но и всички тропически продукти". По онова време много англичани споделят чувствата на онзи недоволен португалец, който през 1814 г. се оплаква, че „интересът и дългът на великите сили на континента повелява категорично да откажат... съгласието си на безсрамното предложение на Англия да се обяви търговията с хора за несъвместима с човешките права"[207]!

В крайна сметка отразява ли се или не изтръгването на тези големи човешки маси върху равновесието на чернокожите общества в Ангола, Конго и по крайбрежните области на Гвинейския залив? За да отговорим, трябва да знаем броя на населението при първите срещи с Европа. Ала ми се струва, че тези рекорди в крайна сметка биха били възможни единствено поради очевидната биологическа жизненост на черния континент. И ако населението е нараснало, независимо от търговията с роби, както е твърде вероятно, тогава всички данни, свързани в този въпрос, трябва да бъдат преразгледани.

С тези думи не искам да смекча грешките или отговорностите на Ев-

ропа по отношение на африканското население. Ако беше така, още от самото начало щях да изтъкна даровете, които съзнателно или несъзнателно Европа е донесла на Африка: царевицата, маниоката, американския боб, сладкия картоф, ананаса, индийската круша, кокосовото дърво, цитрусовите плодове, тютюна, лозата, а от домашните животни: котката, дивата патица, пуйката, гъската, гълъба... Без да пропускаме проникването на християнството, което често е възприемано от африканците като начин да придобият самата сила на Бога на белите. А защо да не пледираме още повече: нима днешните черни Америки са малко нещо? Те съществуват.

РУСИЯ – ТОЗИ ДЪЛГО ВРЕМЕ ОТДЕЛЕН ИКОНОМИЧЕСКИ СВЯТ

Икономическият свят[208], изграден от Европа, не се простира върху целия малък континент. Отвъд Полша Московското княжество дълго време остава встрани[209]. Как да не се съгласим по този въпрос с Имануел Уолърстийн, който без колебание го нарежда извън западната сфера, извън „европейска Европа" поне до началото на личното управление на Петър Велики (1689)[210]? Същото се отнася и за Балканския полуостров, където турските завоевания сякаш скриват под похлупак и заробват за цели векове една християнска Европа – както и за останалата Османска империя на огромните автономни или поне опитващи се да бъдат такива зони в Азия и Африка.

Спрямо Русия и Турската империя Европа реагира чрез финансовото си превъзходство, с примамките и изкушенията на своите технологии, стоки и дори чрез сила. Ала докато по отношение на Московското княжество европейското влияние печели някак от само себе си и сякаш едно махалообразно движение тласка постепенно огромната страна към Запада, Турската империя, тъкмо обратно, упорито се държи настрана от разрушителните ѝ попълзновения и във всеки случай успява да устои. Единствено силата, лихварството и времето ще сломят нейната органична враждебност.

Руската икономика не след дълго се свежда до квазиавтономия

Московското княжество никога не е било напълно затворено за европейския икономически свят[211], дори преди 1555, годината на завладяването от руснаците на Нарва, малко естонско пристанище на Балтийско

море, или дори преди 1553 г., когато първите англичани се настаняват в Архангелск. Ала да отвориш прозорец към Балтика, „чиито води струват колкото теглото им в злато“[212], или да оставиш новата английска *Moscovy Company* да открехне вратите на Архангелск (независимо че тази врата ежегодно се затваря доста рано от зимните снегове), означава направо да приемеш Европа. В Нарва, която много скоро холандците вземат под контрол, кораби от цяла Европа бързат в малкото пристанище, за да се пръснат на връщане по всички европейски крайбрежни спирки.

Все пак войната, наречена ливонска, приключва катастрофално за руснаците, които охотно подписват с влезлите в Нарва шведи мирно споразумение на 5 август 1583 г.[213] Те губят достъпа си до Балтийско море и запазват само немного удобното пристанище Архангелск на Бяло море. Тази преграда спира всякакъв по-широк излаз към Европа. Все пак новите господари на Нарва не забраняват преминаването на вносни и износни стоки за руската търговия[214]. По такъв начин връзките с Европа продължават било с посредничеството на Нарва, било на Ревал или Рига[215] и положителното салдо за Русия се уравнява в злато или сребро. Купувачите на руско зърно или коноп, най-вече холандци, обикновено за уреждане на баланса носят торби с монети, всяка от които съдържа от 400 до 1000 *riksdalers*[216]. Така например през 1650 г. са донесени 2755 торби; през 1651 – 2145; през 1652 – 2012. През 1683 г. търговията през Рига носи на руснаците положително салдо от 823 928 *riksdalers*.

При тези условия фактът, че Русия остава полузатворена в себе си, се дължи едновременно на огромната територия, която я изтощава, на все още недостатъчното население, на ограничения интерес към Запада и на трудното и до безкрайност подновявано изграждане на вътрешно равновесие, а не толкова на откъснатостта от Европа или на неприязненото отношение към обмена. Руският опит до голяма степен напомня японския с тази голяма разлика, че последната се затваря за световната икономика през 1638 г. по политическо решение. Докато Русия не е нито жертва на съзнателно възприето поведение, нито на категорично изключване, дошло отвън. Тя просто проявява склонност да се маргинализира спрямо Европа като автономен икономически свят със собствена мрежа от връзки. Действително, ако М. В. Фехнер е прав, масата на руската търговия и икономика през XVI в. се уравновесява по-скоро на юг и на изток, отколкото на север и на запад (което ще рече към Европа)[217].

В началото на века главен външен пазар за Русия е Турция. Връзката се установява през долината на Дон и Азовско море, като пренасянето се осъществява изключително чрез османски кораби: Черно море по онова

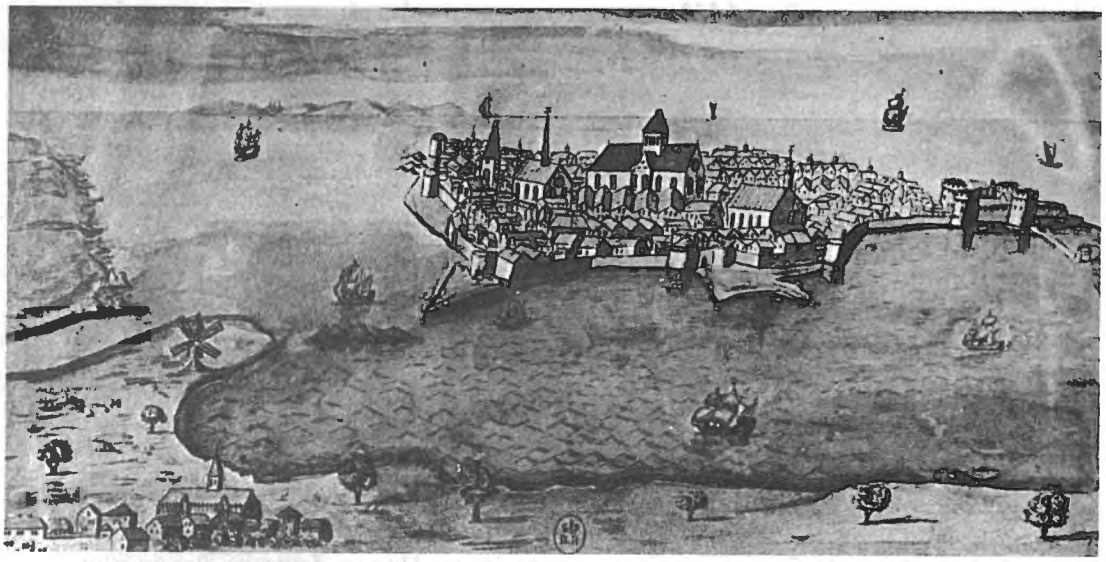

Пристанището на Архангелск през XVII в. B. N. Estampes (Cliché B.N.)

време е турско, и то добре охранявано езеро. Доказателство за редовния и значителен трафик е конната пощенска служба, която свързва Крим с Москва. Към средата на века окупирането на долното течение на Волга (завземането на Казан през 1552 г. и на Астрахан през 1556 г.) отваря широк път на юг, независимо че Волга тече през все още размирни райони, които правят пътуването по суша трудно осъществимо, а речния път доста рискован: всяко спиране означава излагане на опасност. Ала руските търговци се събират на речни кервани, чиято многочисленост им осигурява евентуална защита.

Казан, а в още по-голяма степен Астрахан оттогава се превръщат в разпределителна платформа на руската търговия по посока на Долноволжските степи и най-вече на Централна Азия, Китай и на първо място Иран. Търговските пътувания достигат до Казвин, Шираз и остров Ормуз (до който се достига от Москва за три месеца). Създадената в Астрахан през втората половина на XVI в. руска флота действа в Каспийско море. Други трафици водят до Ташкент, Самарканд и Бухара и дори до Тоболск, който по онова време е границата на сибирския изток.

Обменът с Юга и Изтока очевидно е по-голям по обем (независимо че

не разполагаме с числени данни), отколкото онзи, който се осъществява в едната и другата посока с Европа. Руснаците изнасят необработени и дългокосмести кожи, железария, груби тъкани, обработено желязо, оръжия, восък, мед, хранителни продукти, освен това реекспортират европейски произведения: фламандско и английско сукно, хартия, стъкло, метали... В обратната посока пристигат подправки (преди всичко пипер) и коприни от Китай и Индия, преминаващи изцяло през Иран; персийски кадифета и брокати, захар, сушени плодове, бисери и златарски изделия от Турция; обикновени памучни платове за простолюдието от Централна Азия... Всички тези дейности са контролирани, закриляни и при нужда развивани от държавата.

Ако се придържаме към малкото известни числови данни, които се отнасят до държавните монополи (следователно обхващащи само част от обема на обмена, и то не непременно по-голямата), източната търговия е с положително салдо за Русия. И като цяло е стимулираща за нейното икономическо развитие. Докато Западът търси от Русия само суровини и я снабдява единствено с предмети на разкоша и звонкови пари (вярно, че това също има значение), Изтокът купува от нея промишлени произведения, доставя ѝ багрилни продукти, необходими за нейната индустрия, набавя ѝ предмети на разкоша, но също и евтини тъкани от коприна и памук за народно потребление.

Една силна държава

Съзнателно или не, Московското княжество предпочита по-скоро Изтока, отколкото Запада. В това ли се корени причината за закъснението в неговото развитие? Или с отлагането на срещата с европейския капитализъм Русия твърде вероятно си спестява незавидната съдба на съседна Полша, чиито структури без изключение са нагодени към европейското търсене, където се въздига ослепителното богатство на Гданск (Данциг, който е „окото на Полша“) и всемогъществото на големите сеньори и магнати, докато авторитетът на държавата отслабва и развитието на градовете залинява?

Тъкмо обратното, в Русия държавата е като скала сред морето. Всичко опира до нейното всемогъщество, до силната ѝ полиция, до авторитаризма както по отношение на градовете („чийто въздух не прави човека свободен“[218], както на Запад), така и спрямо консервативната православна църква или селските маси, които преди да са собственост на сеньора, принадлежат на царя, или спрямо самите боляри, сведени до подчинено положение, независимо дали принадлежат към наследствената аристокрация или притежават *поместия*, нещо като *бенефиции*, предоставени сре-

щу заслуги от владетеля, които читателят по желание може да оприличи на испанските *encomiendas* в Америка или още по-добре на турските *спахийства*. На това отгоре държавата обсебва контрола върху най-важния обмен: тя монополизира търговията със сол, торове, спиртни напитки, бира, медовина, кожи, тютюн, а по-късно и кафе... Пазарът на жито функционира добре в национален мащаб, но износът на зърно изисква разрешение от царя, който често го използва като аргумент, за да улесни териториалните си завоевания[219]. Именно царят организира след 1653 г. официални кервани, които по правило на всеки три години стигат до Пекин, където отнасят ценни кожи и откъдето докарват злато, коприна, дамаски, порцелан, а по-късно и чай. За да продават алкохол и бира, които са държавен монопол, отварят заведения, „които на руски се наричат *кабаки**, каквито никой освен царя няма право да открива никъде, с изключение на населената с казаци част на Украйна". Всяка година той извлича от тях големи доходи, вероятно около един милион рубли, и „тъй като руската нация е привикнала към силни напитки, а войниците и работниците получават половината от възнаграждението си в хляб или брашно, докато другата е в налични пари, [те] изразходват втората част в пивниците, така че всички пари в брой, които са в обръщение в Русия, влизат в ковчезите на Негово царско величество"[220].

В действителност с държавните работи всеки се оправя както може. Контрабандата е „неописуема", „болярите" и други частни лица съумяват тайно да продават черкески и украински тютюн. А какво да кажем за контрабандата на водка на всички обществени нива? Най-очевидната и принудително търпяна контрабанда е тази на дългокосмести и лицеви кожи от Сибир, която е толкова мощна към съседен Китай, че официалните кервани, отправени към Пекин, скоро няма да са в състояние да извършват своите сделки. През 1720 г. „отсичат главата" на „княз Гагарин, доскорошен губернатор на Сибир... който събрал тъй несметни богатства, че оттогава непрекъснато продават мебелите и стоките от Сибир и Китай и остават още много къщи, пълни с непродадени вещи, без да броим скъпоценните камъни, златото и среброто, за които казват, че надхвърляли 3 милиона рубли"[221].

Ала злоупотребите, контрабандата и несъобразяването със законите не са руско изобретение и какъвто и да е относителният им дял, те не ограничават на практика царското самодържие. В случая сме далеч от политическия климат на Запада. Доказателство за това е организацията на т.нар. *гости*[222] – едри търговци, които чрез далечна търговия, както нав-

---

* *Кабак (рус.) – кръчма, пивница. – Бел. прев.*

сякъде по света, натрупват богатство, но тук са поставени под шапката на държавата. Те наброяват двайсет-трийсет души на царска служба, на които са предоставени големи привилегии, но и големи отговорности. Редуват се в събирането на данъци, в управлението на Астраханската и Архангелската митница, в продажбата на кожи и други стоки на хазната, в държавната външна търговия и по-специално в търговията със стоки, които са обществен монопол, и накрая в ръководството на Монетния двор и „министерския" Сибирски отдел. Те отговарят за всички изброени задачи с живота и личните си блага[223]. За сметка на това богатствата им понякога достигат колосални размери. По времето на Борис Годунов (1598–1605) *годишната* заплата на един работник възлиза на 5 рубли. А Строганови, които действително са царе на руската търговия, забогатели от лихварство, търговия със сол, мини и промишлени предприятия, от завладяването на Сибир, трафика на кожи и от концесиите още през XVI в. на фантастичните колониални домени в Пермска област на изток от Волга, по време на двете войни с Полша (1632–1634 и 1654–1656) изплащат авансово на царя срещу рента сумата от 412 056 рубли[224]. А в началото на царуването на Михаил Романов те вече са му предоставили огромни суми под формата на жито, сол, скъпоценни камъни и в парично изражение като заеми или извънредни данъци[225]. Тези *гости*, притежатели на земи, крепостни, наемни работници и домашни роби, се изкачват на върха на обществената стълбица. Те образуват особена „гилдия"[226]. Други две „гилдии" събират второразредните и треторазредните търговци, които също са привилегировани. С царуването на Петър Велики функциите на т.нар. *гости* са премахнати.

Накратко, става ясно, че, обратното на онова, което се случва с Полша, ревнивата и предвидлива царска власт в крайна сметка съхранява автономния търговски живот, който покрива цялата територия и участва в нейното икономическо развитие. Точно както на Запад, никой от тези търговци не е специализиран. Един от най-богатите *гости*, Григорий Никитников, се занимава едновременно с продажба на сол, риба, сукно и коприна; деловата му дейност е установена в Москва, но участва също и в трафика по Волга, притежава кораби в Нижни Новгород, занимава се с износ по посока Архангелск; в един момент води преговори с Иван Строганов за покупка на някакво наследствено имение, *вотчина*, на баснословната сума от 90 000 рубли. Някой си Воронин притежава повече от 30 магазина в Московските *ряди*[227]; друг един – Шорин – превозва стоки от Архангелск до Москва, от Москва до Нижни Новгород и към Долна Волга, и заедно със съдружника си купува наведнъж 100 000 пуда[228] сол. А осен това тези търговци поддържат търговия на дребно в Москва, където периодично пренасят излишъците и богатствата от провинциите[229].

Крепостничеството в Русия се засилва

В Русия, както навсякъде, държава и общество са една и съща реалност. Тук силната държава съответства на силно подчинено общество, обречено да произвежда излишъци, от които да живее държавата и господстващата класа, защото без нея царят не би могъл сам да държи огромната маса на селяните, която е най-важният източник на неговите доходи.

И така, всяка история на селячеството включва четири или пет действащи лица: селянина, сеньора, княза, занаятчията и търговеца – като в Русия последните двама често са селяни, които са сменили занаята, но си остават такива по социален и юридически статус, неизменно обхванати в примките на феодалната зависимост. А именно сеньориалната зависимост става все по-тежка и положението на селяните между Елба и Волга от XV в. нататък не спира да се влошава.

Ала развитието на Русия се отклонява от общите правила. Докато в Полша, Унгария и Бохемия „повторното закрепостяване" всъщност се установява в полза на сеньорите и магнатите, които оттогава се настаняват между селянина и пазара и владеят дори снабдяването на градовете, когато последните не са чисто и просто тяхна лична собственост. В Русия главно действащо лице е държавата. Всичко зависи от нейните нужди, задачи и неимоверната тежест на миналата история: трите века борби с татарите от Златната орда оказват по-голямо влияние, отколкото Стогодишната война за зараждането на авторитарния режим на Шарл VII и Луи XI. Иван Грозни (1544–1584), който основава и оформя съвременния облик на Московското княжество, не е имал друг изход, освен да отстрани старата аристокрация (като в най-честия случай я премахва) и на нейно място да създаде ново служебно дворянство, *помещчиците*, на които предоставя пожизнено отнетите или изоставените земи на старото благородничество или новозавладени и пустеещи земи, които новият „благородник" да разработи с неколцина селяни или дори роби. Защото робството в средите на руското селячество се задържа по-дълго, отколкото обикновено се твърди. И тук, както в първата европейска Америка, големият проблем е да се задържат хората, които са рядкост, а не земите, които изобилстват.

Тъкмо това е причината, която в крайна сметка налага крепостничеството и го задълбочава. Царят подчинява своето благородничество, но то трябва да се издържа. Ако селяните го изоставят, за да колонизират новозавладените земи, как би могло то да просъществува?

Сеньориалната собственост[230], основаваща се върху режима на свободните земедържатели, се изменя през XV в. с появата на *домена*, който

както на Запад представлява собственост, създадена в ущърб на независимия стопанин и експлоатирана от самия сеньор. Промяната започва най-напред в светските сеньории, а после обхваща манастирските и държавните земи. *Доменът* използва робски труд, но преди всичко този на задлъжнелите селяни, които сами се закрепостяват, за да изплатят дълговете си. Системата започва да изисква все повече и повече полагане на труд от независимите собственици и ангарията през XVI в. нараства. Все пак селяните имат възможност за бягство към Сибир (още от края на XVI в.) или още по-добре към южния чернозем. Постоянната беда е в безспирното преселване и упорития стремеж на селяните да сменят своите господари, да се доберат до пустеещите земи по „границата" или да опитат късмета си в занаятчийството, праматарството и дребната търговия.

Всичко това се извършва законно: според кодекса* от 1497 г. по време на седмицата на свети Георги (25 ноември) след приключването на полската работа селянинът има право да напусне своя господар, при условие че му изплати дълговете си. И други празници отварят вратите към свободата: Светите пости, Заговезни, Великден, Коледа, Петровден... За да възпрепятства напускането, сеньорът използва всички възможни средства, включително боя и увеличаване на повинностите. Ала какво може да възпре селянина, ако реши да избяга, и как да бъде върнат обратно при стадото?

И така, този тип феодална зависимост поставя под заплаха устоите на феодалното общество, докато в същото време държавната политика се стреми да го заздрави, за да го превърне в оръдие за собствена употреба: всеки поданик има определено място в организационния ред, който определя задълженията на едните и другите към княза. Затова последният трябва да сложи край на бягствата на селяците. Като начало оставят само деня на свети Георги като възможност за законно напускане. По-късно, през 1580 г., Иван IV с декрет забранява „временно" до второ нареждане всяко свободно придвижване. Временното се оказва трайно, още повече защото бягствата на селяните продължават въпреки новите укази (24 ноември 1597 г., 28 ноември 1601 г.). Краен резултат е кодексът от 1649 г., който поне на теория определя срока на задължителното връщане. Всъщност указът веднъж завинаги утвърждава незаконността на всяко придвижване на селяните без съгласието на сеньора и премахва предишните разпоредби, които дават право избягалият селянин да не бъде връщан на господаря му след срок, който първоначално е определен на пет, а по-късно удължен на петнайсет години. Този път премахват всякакви пред-

---

* *Т.нар. „Судебник". – Бел. прев.*

писани срокове: колкото и дълго да е било отсъствието, беглецът може да бъде принуден да се върне заедно с жена си, децата и придобитото имущество при стария си господар.

Подобно развитие е възможно само ако царят е на страната на своето дворянство. Амбицията на Петър Велики – развитието на флота, армията и администрацията – изисква подчинението на цялото руско общество: и на сеньорите, и на селяните. Именно този приоритет на държавните нужди обяснява, че обратно на полския си събрат, руският селянин след теоретично пълното си закрепостяване (през 1649 г.) е натоварен повече с *оброк*, задължение в пари и натура (плащано както на сеньора, така и на държавата), отколкото с *барщина*[231], ангария. Там, където я има, дори в най-тежките периоди на крепостничеството през XVIII в. тя не надхвърля три дни в седмицата. Плащането на задълженията в пари очевидно налага наличие на пазар, до който селянинът винаги да има достъп. Между другото, именно пазарът обяснява развитието на пряката експлоатация на *домена* от неговия сеньор (той желае да продава продукцията си) и не помалко развитието на държавата, свързано с паричните постъпления във финансовата система. От две различни гледни точки можем да кажем, че както ранната поява на пазарната икономика в Русия се дължи на отвореността на селската икономика, така и самата икономика предопределя своята отвореност. При наличието на подобен процес руската външна търговия с Европа (над която някои сигурно ще се присмеят, толкова незначителна е тя в сравнение с огромния вътрешен пазар) е изиграла своята роля, защото именно положителният баланс на Русия инжектира в руската икономика минималното количество пари в обръщение – европейско сребро, китайско злато, – без което пазарната дейност не би била възможна или поне не би била на тази висота.

Пазарът и селските стопани

Тази основна свобода – достъпът до пазара – обяснява множество противоречия. От една страна, влошаването на статута на селянина е очевидно: по времето на Петър Велики и Екатерина Втора крепостният се превръща в роб, във „вещ" (по думите на цар Александър I), в движимо имущество, което може да бъде продавано по желание на неговия господар. Селянинът е безсилен пред правосъдието на дворянина, който може да го изпрати на заточение или в затвора. Освен това той подлежи на военна служба и дори го зачисляват като моряк на военните или търговските кораби, изпращат го като работник в манифактурите... Ето защо избухват толкова селски бунтове, редовно удавяни в кръв и мъчения. Въстанието на Пугачов (1774–1775) е само най-драматичният епизод от

никога нестихващите напълно вълнения. Ала, от друга страна, възможно е, както по-късно смята Льо Пле[232], жизненото равнище на руските крепостни да е било съпоставимо с това на множество селяни на Запад. Или поне на част от тях, защото в една и съща собственост наред с голтаците се срещат почти заможни крепостни. В крайна сметка феодалното право не навсякъде е задължително.

Факт е, че на всичко му се намира леснината: крепостничеството се урежда с необичайни свободи. Често някой руски крепостен получава разрешение да се занимава за своя сметка изцяло или частично със занаятчийски дейности и тогава той сам продава продукта от своя труд. Когато княгиня Дашкова е изпратена от Петър Първи през 1796 г. на заточение в някакво село в северната част на Новгородска губерния, тя пита сина си къде се намира то и на кого принадлежи. Той безуспешно се опитва да се осведоми. „Накрая за щастие се намери в Москва някакъв тамошен селянин, който беше донесъл [естествено, за да продаде] товар гвоздеи собствено производство.“[233] Селяните също често получават от своя господар паспорт, за да могат да упражняват далече от него промишлени или търговски занятия. Всичко това става без да се преустанови закрепостеното му положение, дори след като натрупа богатство; следователно без да престава да плаща задължения, които в тоя случай са пропорционални на състоянието му.

С благословията на своите сеньори крепостните стават праматари, амбулантни и дребни търговци в предградията, а по-късно и в самите градове, или пък превозвачи. Всяка зима милиони селяни отнасят с шейните си към градовете натрупаните през топлия сезон провизии. Ако за нещастие, както през 1789 и 1790 г. падналите снеговалежи са недостатъчни и пътуването с шейна – невъзможно, градските пазари пустеят и настава глад[234]. Лятото по реките сновят безброй лодкари. А от транспорта до търговията има само една крачка. По време на анкетата, която прави из цяла Русия, естествоизпитателят и антропологът Пиер Симон Палас спира през 1768 г. близо до Твер във Вишний Волочок и отбелязва, че това е „голямо село [което] прилича на малък град. То дължи развитието си на канала, който свързва Тверза и Мста. Свързването [на] Волга с Ладожкото езеро е причина почти всички замеделци в този район да се занимават с търговия, затова земеделието тук сякаш е на заден план“ и селото се е превърнало в „главен град на едноименната околия“[235].

От друга страна, старата традиция на селските занаятчии, които работят за пазара – *кустарите*, които още от XVI в. напълно или почти напълно изоставят земеделската работа, – се развива невероятно бурно между 1750 и 1850 г. Това огромно селско производство значително надхвърля надомната работа на селяните, организирана от манифактуристи-

Волга между Новгород и Твер (12 август 1830). Пътешествието на княз Демидов (Cliché B.N.)

те[236]. Крепостните дори съумяват да вземат своя дял от бързото и широко разрастване на манифактурите, подпомагано от държавата от Петър Първи нататък: през 1725 в Русия се броят 233 манифактури, през 1796, при смъртта на Екатерина II, те са 3360, като не се смятат миите и металургичните предприятия[237]. Наистина тези данни включват както крупни манифактури, така и съвсем малки производствени единици. Въпреки това те са сигурни доказателства за силен възход. Най-голямата част от индустриалния подем, като изключим рудодобива, се извършва около Москва. Така например на североизток от столицата селяните от Иваново (собственост на Шереметеви), които винаги са били тъкачи, накрая откриват истински манифактури за боядисано платно (най-напред ленено, а после памучно), които през 1803 г. достигат 49 на брой. Печалбите им са фантастични и Иваново става най-големият руски текстилен център[238].

Не по-малко зрелищен е успехът на някои крепостни в търговията на едро. Тя включва в средите си сравнително малко буржоа и това е руска

особеност[239]. Затова селяните се втурват към такава кариера, където понякога просперират противозаконно, а понякога със съгласието на своите сеньори. В средата на XVIII в. граф Мюних, говорейки от името на руското правителство, констатира, че от век насам селяните „въпреки всички забрани непрекъснато се занимават с търговия, където са вложили твърде значителни суми", така че растежът и „настоящият успех" на едрата търговия „се дължат на компетентността, труда и инвестициите на тези селяни"[240].

За тези новобогаташи, които според закона остават крепостни, трагедията (или комедията) започва, когато искат да откупят свободата си. Обикновено господарят си прави оглушки, било защото в негов интерес е да продължава да получава значителната рента, било защото зависимостта от него на милионерите ласкае суетата му или пък защото иска да вдигне неимоверно цената на откупа. От своя страна, за да се измъкне на ниска цена, крепостният грижливо прикрива богатството си и нерядко печели играта. Така например, за да освободи големия манифактурист от Иваново, Грачов, през 1795 г. граф Шереметев поисква прекомерната сума от 135 000 рубли плюс завода, земята и крепостните, които Грачов притежава – което означава почти цялото му богатство. Ала Грачов е скрил значителни капитали на името на търговеца, който действа вместо него. След като откупува тъй скъпо свободата си, той си остава един от най-едрите текстилни индустриалци[241].

Естествено, подобни огромни богатства са притежание само на незначително малцинство. Гъмжилото от селяни в дребната и средната търговия също така добре характеризира твърде особения климат на крепостничеството в Русия. Щастлива или нещастна, класата на крепостните не е затънала в селска самодостатъчност. Тя остава в контакт с икономиката на страната и намира в нея възможност да живее и да проявява предприемачески дух. Впрочем между 1721 и 1790 г. броят на населението се удвоява. Това е признак на жизненост. Нещо повече, броят на държавните крепостни се увеличава до такава степен, че постепенно обхваща половината от селското население, а тези селяни, принадлежащи на държавата, са относително свободни, защото над тях тегне често само теоретична власт.

И накрая, в огромното тяло на Русия се прокрадва не само белият метал на Запада, но и някакъв вид капитализъм. Новостите, които той донася със себе си, не са непременно напредък, но под техния натиск старият режим се пропуква. Наемният труд, който се появява доста рано, се развива в градовете, в транспорта и дори по селата за тежката работа по сенокоса и жътвата. Работниците, които продават своя труд, често са разорени селяни, които пътуват напосоки и се наемат като общи работници или хамали, или фалирали занаятчии, които продължават да работят в

градския *посад*, в работническата част на града, но вече за сметка на някой съсед с повече късмет. Бедните често се наемат като моряци, лодкари или теглят с въжета шлепове нагоре по течението (само по Волга има 400 000 *бурлаки*)[242]. Организират се пазари на труда, като например този в Нижни Новгород, където се проявяват първите признаци на успех от масовата среща на търсене и предлагане. В мините и манифактурите освен работниците крепостни са необходими надничари, каквито ангажират, като им плащат малък аванс, между впрочем рискувайки да видят как наетият тихомълком се е измъкнал.

Ала не бива да рисуваме положението нито в много благоприятни, нито в твърде мрачни цветове. Тук винаги става дума за население, което е свикнало да търпи лишения и да устоява в трудни условия. Нима най-добра представа за това не ни дава образът на руския „наистина лесен за изхранване" войник , както ни го описват: „Той има кутийка от бяло тенеке, носи малка стъкленица с оцет, от която сипва няколко капки във водата за пиене, и ако му попадне някоя скилидка чесън, я изяжда с брашно, забъркано с вода. Понася глада повече от всеки друг и когато му раздават месо, приема тази щедрост като [една] награда."[243]

Когато в складовете на армията има дефицит, царят заповядва един ден пости и нещата са уредени.

Градове, които са по-скоро паланки

В Русия доста рано се оформя пазар, чиято основа е прекомерно раздутата от обмена между феодалните и църковните домени и от излишъка на селското производство. Обратната страна на свръхизобилието от земеделски дейности е може би посредствеността на градовете. Те са по-скоро паланки, отколкото истински градове, не само поради размерите си, но и защото не са съумели да развият доста добре типично градските функции. „Русия е едно огромно село"[244]: такова е впечатлението на европейските пътешественици, изненадани от огромния обем пазарна икономика, която обаче е на още елементарен стадий. Преливаща от селата, тя завладява градчетата, които между другото трудно се отличават от съседните полски райони. Паланките се държат от селяни, които обсебват най-добрите занаяти и дори организират в самите градове гъмжила от дюкянчета на занаятчии търговци в поразително количество. Според германеца Й. П. Килбургер (1674) „в Москва има повече търговски будки, отколкото в Амстердам или в цялото германско княжество". Ала те са миниатюрни: десетина от тях биха се побрали в един-единствен холандски магазин. Понякога двама, трима или дори четирима си поделят един, така че „търговецът не може да се обърне сред стоките си"[245].

Тези магазинчета, групирани според предмета на дейност, са строени в две редици по протежение на съответния *ряд*, което буквално означава „ред", „редица". Бихме могли да го преведем като „арабски дюкян", защото тези квартали с наблъскани барачки напомнят повече строежа на арабските градове, отколкото на специализираните средновековни улици на Запада. В Псков на *иконный ряд*[246] са подредени дюкянчетата на 107 производители на икони. В Москва мястото на сегашния Червен площад, както и улиците, които водят към него, е „пълно с магазинчета; всеки занаят има своя улица и квартал, така че търговците на коприна изобщо не се смесват с тези на сукно и платно, нито пък златари с кърпачи, обущари, шивачи, кожари и други занаятчии. [...] Има също улица, на която продават само изображения на техните светии."[247] Няколко крачки настрана обаче и човек се озовава пред по-големите магазини, *амбари*, които са истински магазини на едро, продаващи също и на дребно. Москва има пазари, и дори специализирани, чак до битпазара, на който бръснарите оперират на открито между сергиите с вехтории, и пазарите за месо и риба, за които някакъв германец твърди, че „преди да ги види, човек ги подушва. [...] Вонята им е такава, че всички чужденци си запушват носа!"[248] Единствено на руснаците не им прави впечатление, настоява той.

Освен дребните пазарни дейности съществува търговия в голям радиус. В национален мащаб тя се определя от различията на руските райони, на едни от които липсва жито и дърва, на други – сол. А вносните продукти и търговията с кожи прекосяват страната от край до край. Истинска движеща сила за тази търговия, която създава богатството на някогашните *гости*, а по-късно и на други едри търговци, са по-скоро панаирите, отколкото градовете. През XVIII в. има може би между 3 и 4000[249], което означава десет-дванайсет пъти повече от броя на градовете (според твърденията 273 града през 1720 г.). Някои от тях напомнят за нашия панаир в Шампан и имат за цел да свържат области, отдалечени една от друга, както някога Италия от Фландрия. В числото на тези много големи панаири[250] Архангелск от далечния Север се свързва с Юга чрез силно оживения, „един от най-големите в империята"[251] Соловичегодски панаир; Ирбитския, който контролира Тоболския път към Сибир; Макариевския*, който е първата скица на внушителното средище в Нижни Новгород, което ще достигне най-големия си възход едва през XIX в.; Брянск между Москва и Киев; Тихим в близост до Ладога по посока на Балтика и Швеция. Това не са само отживели пазарни средства, защото и Западна Евро-

---

* *Провеждал се до стените на Макариевския манастир на 90 км от Нижни Новгород; след опожаряването на манастира през 1817 г. е преместен в Нижни. – Бел. прев.*

Продавачът на пирожки (тестени изделия с месо, много популярни в Русия). Гравюра на К. А. Зеленков, XVIII в., „Викът на Петербург" (Photo Alexandra Skarzynska)

па до XVIII в. остава под знака на панаирите. Ала в Русия проблемът е, че градовете са относително незначителни спрямо панаирите.

Друг белег за липсата на гражданска зрялост е липсата на съвременен кредит. Оттук произтича невъобразимата жестокост на лихварството по градове и села: при най-малката нередност колелото се задвижва и смазва между зъбците си включително свободата и живота на хората. Тук „може да се заеме всичко [...] пари, провизии, дрехи, суровини, семена за посев" и да се заложи всичко: работилница, дюкян, будка, дървена къща, градина, нива или част от нива, дори тръби за оборудване на солник. Неправдоподобно високите лихви са нещо обичайно: в Стокхолм през 1690 г. някакъв руски търговец заема на друг при лихва от 120% за девет месеца, което означава повече от 13% месечно[252]. В Леванта, където се шири лихварство между еврейски и мюсюлмански кредитори и християни заематели, през XVI в. лихвеният процент не надхвърля 5% на месец. Каква умереност! В Московското княжество лихварството е отлично средство за натрупване на богатство. А предвидената печалба е по-ниска, отколкото прибирането на самия залог, който може да е собственост, работилница или хидравлично колело. Това дава допълнително основание да се поддържа толкова висока лихва, а сроковете за връщане да са толкова строги: всичко е изчислено така, че условията на договора да са непосилни за спазване и в края на надбягването жертвата е хваната здраво.

Свят-икономика, но какъв?

Въпреки все още примитивните си форми огромната Русия несъмнено е отделен свят-икономика. Ако в центъра му поставим Москва, градът не само ще докаже известна сила, но и своите възможности за доминиране. Оста север–юг по Волга представлява безспорна разделителна линия, какъвто в Европа през XIV в. е „гръбнакът" между Венеция и Брюге. А ако си представим картата на Франция, уголемена в руски мащаб, тогава Архангелск би бил Дюнкерк, Санкт Петербург – Руан, Москва – Париж, Нижни Новгород – Лион, а Астрахан – Марсилия. По-нататък, основаната през 1794 г. Одеса ще бъде крайната южна точка.

Сам по себе си бурно развиващ се свят-икономика, който настъпва завоевателно към почти безлюдните си периферии, Московското княжество е огромно и именно неговата необятност го поставя всред икономическите чудовища от първа величина. Чуждестранните наблюдатели не се заблуждават, като непрекъснато и настойчиво подчертават основополагащото значение на неговите размери. Един от тях казва: „Тази Русия е толкова голяма, че в разгара на лятото в единия край на империята денят продължава 16 часа, а на другия – 23."[253] Друг отбелязва, че с нейните 500 000 кв. левги, които ѝ приписват[254], „цялото население [на Земята] би могло да се настани [там] удобно"[255]. Същият източник допълва, че е много вероятно „да не намерят там достатъчно препитание".

При тези мащаби пътуванията и придвижванията се проточват, стават безкрайни и нечовешки. Разстоянията забавят и усложняват всичко. Търговските сделки се проточват с години. Отиването и връщането на официалните кервани, които тръгват от Москва за Пекин, трае три години. По време на безкрайния преход им се налага да прекосят пустинята Гоби, което прави най-малко 4000 версти, т.е. около 4000 км[256]. Един търговец, който многократно е извършвал пътуването, за да успокои братята йезуити, които го разпитват (1692), твърди, че това не е по-малко премеждие от прекосяването на Персия или Турция[257]. Сякаш последното е детска игра! През 1576 г. италиански очевидец казва по повод държавата на шах Абас[258]: „*che si camina quarto mesi continui nel suo stato*", за да я прекоси. Не ще и дума, че разстоянието Москва–Пекин се изминава още по-бавно: до Байкал трябва да се използват шейни, а нататък коне или камили. Не бива да се забравят и задължителните престои, които неизбежно налагат „презимуването на място".

Същите трудности се срещат и по посока на Бяло и Каспийско море. Вярно че през 1555 г. потеглилите от Архангелск англичани стигат до иранските пазари. Ала толкова лелеяният им проект да превземат в гръб търговията с подправки в Индийския океан, като прекосят „руския полу-

остров“ от север на юг, изобщо не предвижда действителните трудности на операцията. Все пак още през 1703 г. малко преждевременната новина за повторното завладяване на Нарва от руснаците[259] подклажда въображението в Лондон: сякаш няма нищо по-лесно от това да се тръгне от горното пристанище, да се прекоси Русия, да се стигне до Индийския океан и да започнат да конкурират холандските кораби! И въпреки всичко англичаните многократно и неуспешно са се впускали в тази авантюра. Някъде около 1740 г. те успяват да се внедрят по крайбрежието на Каспийско море, но им трябва разрешението на царя, което им се дава през 1732 г. и се отнема през 1746 г.[260]

Тази необятност, която поддържа реалностите на руския свят-икономика и всъщност му придава плът и кръв, има и това предимство, че дава гаранция срещу чуждо проникване. И в крайна сметка позволява диверсификация на производството и в една или друга степен йерархично и зонално разделение на труда. Руският свят-икономика доказва своето съществуване и чрез наличието на собствени периферии: на юг, по посока на Черно море[261] и към Азия с невероятните територии на Сибир. Последният, който ни въздейства като магия, ще е достатъчен за пример.

Да изобретиш Сибир

Както Европа „изобретява“ Америка, така и на Русия ѝ се налага да „изобрети“ Сибир. И едната, и другата са били обременени от необятността на своето начинание. Все пак в началото на XVI в. Европа до голяма степен е разгърнала своето могъщество, а освен това с Америка я свързват благодатните пътища на Атлантическия океан. През XVI в. Русия все още е страна, бедна на хора и средства, а морският път между нея и Сибир, някога използван от Велики Новгород, е доста неудобен: това е подполярният път, който стига до широкото устие на Об, сковано от ледове в продължение на месеци. В крайна сметка царското правителство ще го забрани от страх да не създаде прекомерни улеснения за контрабандата на сибирски кожи[262]. По такъв начин Сибир се свързва с руския „шестоъгълник“ изключително по сухоземни пътища, които за късмет Урал не прекъсва никъде.

Тази отдавна установена връзка се утвърждава през 1583 г. с минаването на казака Ермак на служба при братя Строганови, руски търговци и манифактуристи, получили от Иван IV концесия за териториите отвъд Урал „с правото да разполагат там оръдия и аркебузи“[263]. То слага началото на сравнително бързото покоряване (100 000 кв.км годишно)[264]. За един век, малко по малко, в преследване на кожите, руснаците достигат басейните на Об, Енисей и Лена и се сблъскват по бреговете на Амур с

китайските постове (1689 г.). Камчатка ще бъде завладяна между 1695 и 1700 г., а след 1740, отвъд открития през 1728 г. Берингов проток, в Аляска се установяват първите руски институции[265]. В някакъв доклад от края на XVIII в. се съобщава, че на тази американска земя има двеста казаци, които обикалят страната и се мъчат да „научат американците да плащат налог", както в Сибир, със самур и лисичи кожи. И добавя: „Без съмнение мъченията и жестокостите, които казаците прилагат в Камчатка, няма да закъснеят да се въведат и в Америка."[266]

Руското настъпление предпочита да спре отсам сибирската тайга, в степите на юг, където към 1730 г. границата се установява до Алтайските предпланини по бреговете на притока на Об Иртиш. Това е истински *предел* с непрекъсната граница, държана от казаците, за разлика от обикновената и откъслечна окупация на сибирските територии, осеяни с дървени укрепления (*остроги*). В този си вид от около 1750 г., тази основна граница се задържа до царуването на Николай I (1825–1855)[267].

Като цяло Сибир е баснословно пространство, завладявано първоначално чрез спонтанните действия на отделни авантюристи като независим от официалната воля и намерения процес; волята и плановете идват по-късно. Първите и неизвестни труженици на сибирското усвояване – ловци, рибари, животновъди, трапери, занаятчии и селяни „с брадва в ръка и торба семена за посев на рамо"[268] – са били наричани дори с общо название *промишленици*. Без да броим чистите авантюристи, от които хората се боят и посрещат зле, религиозните дисиденти, търговците, които не са непременно руснаци, и най-сетне заточениците, които започват да пристигат към края на XVII в. Като цяло имиграцията в сибирската шир е незначителна, най-много 2000 души средногодишно, колкото в южните покрайнини на тайгата – белите брезови гори в противовес на черната иглолистна тайга – да се настани разпръснато селячество, което има безценното предимство да бъде почти свободно. На тези рохкави почви ралата с лесков или буков палешник са достатъчни, за да се обработват няколкото ниви с ръж[269].

Очевидно руското заселване избира плодородните земи по поречието на пълните с риба реки и изтласква примитивните населения към пустинните степи на юг или към гъстите северни гори: на юг – тюрко-татарите, като се почне с киргизите по бреговете на Каспийско море и се стигне до монголските народности (като удивителните и борбени буряти в района на Иркутск, където за защита от тях през 1662 г. е построено укрепление); на север – самоедите, тунгусите и якутите[270]. От едната страна, на юг имаме плъстени шатри и движение в голям радиус на пастирски племена и търговски керван през степите; от другата, на север, виждаме дървени хижи сред непроходими гори, преследване на дивеч с ценна кожа, като ловецът понякога е принуден да прибягва до компас, за

да намери пътя[271]. Европейските пътешественици, които на драго сърце се превръщат в етнографи, дават многобройни описания на тези нещастни народности, изтласкани към по-неблагоприятните природни условия. „Почти всички тунгуси от поречието на Она говорят руски, носят руски сюртуци, но лесно се различават по ръста си и фигурите, които рисуват на лицата си. Дрехите им са по-прости, те не се мият никога и когато отиват в кръчмите, не им дават, а ги карат да си носят чаши. Освен тези белези, по които ги различават от руснаците, е много лесно да се разпознаят по миризмата" – пише Гмелин чичото[272].

В края на XVII век Сибир наброява малко под 600 000 души, включително местното население, което предвид бедността и ограничения брой е лесно за подчиняване. Понякога дори ги включват в малките военни части, които пазят укрепленията. Често ги използват за черната работа: теглене на кораби, превоз, в мините. Във всеки случай те снабдяват пунктовете с кожи, дивеч или със стоки от Юга. Малкото роби, отвлечени от монголите и татарите – обикновено продавани на пазара в Астрахан[273], – и другите, които се продават на сибирските пазари в Тоболск или Томск, не увеличават кой знае колко общия брой. Нищо, което може да се сравни със ставащото в робовладелска Америка или дори в някои области на самата Русия.

Необходимият транспорт никога не е лесен. Реките, които текат от юг на север, са обхванати от ледове месеци наред, а през пролетта достигат чудовищни разливи. Портажът на плоскодънните кораби (*струги*) дава възможност през лятото да се премине от един воден басейн в друг през подходящ праг, където понякога възникват незначителни в началото градове, като онези, които европейците създават във вътрешността на Новия свят. Въпреки силните студове зимата е относително по-благоприятна за пътуване заради улесненията от шейните: „С последните шейни от мините в Сибир [без съмнение от района на Нерчинск] и от Алтайските планини пристигна значително количество златни и сребърни слитъци" – пише *„Газет дьо Франс"* от 4 април 1772, препредавайки новината от Санкт Петербург[274].

Заселването е толкова мудно, че руската държава има време постепенно да вземе мерки, да наложи контрол, да разстави свои казашки подразделения и свои действащи офицери, независимо че понякога те са недобросъвестни. Въвеждането на ред в Сибир укрепва със създаването в Москва през 1637 г. на Сибирско ведомство (*приказ*), един вид министерство, съсредоточаващо в своя власт всички дейности в колониалния Изток, което в крайна сметка можем да сравним с *Consejo de Indias* и с *Casa de la Contratación* в Севиля. Неговата роля е едновременно да организира управлението на Сибир и да събира стоките, добити по линия на държавната търговия. Все още не става дума за ценните метали, които

ще задвижат малко закъснелия рудодобивен цикъл: мините за сребро със златно съдържание в Нерчинск са открити през 1691 г. и разработвани от гръцки предприемачи, те дават първото сребро едва през 1704 г., а първото злато – чак през 1752[275]. И така, сибирските доставки дълго време се ограничават до невероятни количества кожи, те са „мекото злато", върху което държавата упражнява строг контрол: траперите, независимо дали са местни или руснаци, и търговците плащат налози или данъци в кожи, които се събират и препродават чрез посредничеството на *приказа* в Китай или в Европа. Ала освен че често сама плаща на своите служители със същата разменна монета (като задържа само най-хубавите кожи), държавата не успява да контролира всичко, което ловците доставят. Контрабандни сибирски кожи се продават от Гданск до Венеция на по-добра цена, отколкото в Москва. И естествено, контрабандата е още по-лесна по посока на Китай, голям купувач на дългокосмести кожи, морска видра, самур...Така например от 1689 до 1727 г. към Пекин отпътуват 50 руски търговски кервана, от които само десетина официални[276].

Ала това съвсем не означава, че Сибир се ползва с пълна свобода. Още през 1770 г., по думите на един съвременник (полски изгнаник, чиито приключения по-късно го отвеждат чак до Мадагаскар), „правителството [руското] има [дори] политически намерения да си затвори очите пред подобни нарушения [разбирайте: контрабандата]: ще бъде много опасно да се подтикват сибиряците към бунт. При най-малкото брожение населението ще се хване за оръжията; а ако нещата стигнат дотам, Сибир ще бъде напълно загубен за Русия."[277] Беньовски при всички положения преувеличава, защото Сибир не може да се изплъзне от Русия. Неговият затвор е примитивният му стадий на развитие, който се вижда от евтиния живот в новосъздадените градове, полуавтаркичната икономика на много от районите му и в известен смисъл изкуственият характер на далечните търговски връзки, които все пак създават верижни задължения.

Всъщност колкото и продължителен и бавен да е този обмен, всяка сделка предполага следващата. Големите сибирски панаири – в Тоболск, Омск, Томск, Красноярск, Енисейск, Иркутск, Кятка – са свързани. Руският търговец, който тръгва от Москва за Сибир, ще се спре в Макариевския, в Ирбитс, после на всички сибирски пристанища, които имат постоянна връзка помежду си в двете посоки (например между Иркутск и Кятка). Като цяло пътуването трае четири години и половина с продължителни престои; в Тоболск „калмицките и бурятските кервани... престояват през цялата зима"[278]. В резултат на това се струпват хора, впрегатни животни, шейни с впрегнати едновременно кучета и северни елени, освен когато задуха вятър; тогава опъват платно и животните следват „кораба", който се движи сам. Тези градове междинни станции с техните

магазини са място за събиране и удоволствия. Тълпата от безделници е „толкова гъста в Тоболск, че човек едва [я] пробива“[279]. В Иркутск има множество кръчми, където хората съвсем преднамерено пиянстват по цели нощи.

По такъв начин градовете и панаирите в Сибир се оживяват от двойната мрежа на обмена: от една страна, едрата търговия – руски и европейски срещу китайски или дори индийски и персийски стоки, а от друга – местните произведения (преди всичко кожи) срещу провизиите, необходими на изгубените в сибирската пустош градчета, които се нуждаят от месо, риба, брашно и свещено неприкосновената водка, която изключително бързо превзема Северна Азия – но кой ли би понесъл без нея изгнанието? Естествено, колкото повече се отдалечаваме на изток или на север, толкова повече се разтваря ножицата на цените. В Илимск, център на едноименната сибирска област, доста отвъд Иркутск, се провежда нещо като панаир на кожи срещу някои провизии от Запад. Търговец, който през 1770 г. обмени тук тези провизии, реализира 200% печалба и я удвоява, като препродаде кожите в Китай. На пазара една ливра „барут за стрелба“ струва три рубли; ливра тютюн е рубла и половина; десет ливри масло са шест рубли; осемнайсетпинтово буренце водка е петдесет рубли; четирийсет ливри брашно – пет рубли. За сметка на това една самурова кожа струва само една рубла; кожата от черна лисица е три рубли; мечата кожа – половин рубла; петдесет кожи от северни катерици (бяла катерица) са една рубла; сто кожи от бял заек – една рубла; двайсет и четири хермелинови кожи – една рубла, и все в тоя дух. Как да не забогатее човек при такъв ценоразпис[280]. На границата с Китай една боброва кожа „се оценява между 80 и 100 рубли“[281].

Ала ако я нямаше примамката на парите, кой търговец би се залутал в тези адски краища без пътища, където тегне заплахата от диви зверове и не по-малката опасност от мародери, където конете умират във впряга, през юни последните студове още не са си отишли, а новите идват през август[282], където дървените шейни лесно се трошат и затрупани от внезапния сняг, не могат да се изтръгнат от смъртоносната прегръдка. И най-малкото отклонение от утъпканата от пренасянето пътина означава навлизане в мекия сняг, където конете затъват до шия. На всичкото отгоре още от 1730 г. кожите от Северна Америка започват да конкурират „меко злато“ на Сибир, с което приключва или най-малкото залинява един „цикъл“. Именно тогава се подема цикълът на рудодобива, начеват да се строят язове, мелнични колела, парни чукове, леярни и пещи. Ала тази несъвършена Америка, каквато е Северна Азия, не разполага нито с чернокожи, нито с индианци. Проблемът се решава в действителност поскоро насилствено, отколкото доброволно от руската и сибирската работна ръка. През първите петдесет години на XIX в. се осъществява стра-

нен и невероятен наплив към сибирското злато. Образите са натрапчиви: безумно търсене на златоносни жили нагоре по теченията на реките; безкрайно придвижване през блатистата *тайга*; набиране на работници измежду заточениците и селяните за четирите работни месеца на лятото. Тези работници са затваряни и надзиравани, затова в мига, в който ги освободят, изхарчват всичките си пари в продавниците за алкохол; тогава след трудното презимуване не им остава друго, освен да се върнат при вербовчиците, за да получат аванс и необходимите продукти за дългия път обратно към мините[283].

Несъвършенства и слабости

Не всичко в руската експанзия е солидно и непоколебимо. Подвигът е удивителен, но същевременно белязан от нетрайност. Слабостите на руската икономика се проявяват на север и на запад, по отношение на западните страни, което е разбираемо, но същевременно и на юг, на Балканите и Черно море – чак до Тихия океан спрямо двойното присъствие на мюсюлмани и китайци.

Китай под управлението на манджурите се оказва политически могъщ, агресивен и завоевателен свят. Нерчинският договор (1689) всъщност означава спиране на руската експанзия при басейна на река Амур. След това руско-китайските отношения откровено се влошават и през 1722 г. руските търговци са изгонени от Пекин. Положението се възстановява с двойния договор в Кяхта (20 август 1727), чрез който се определя монголо-сибирската граница и на самата граница, на юг от Иркутск, се устройва китайско-руски панаир, който поема най-съществената част от обмена, въпреки поддържането за известно време на още няколко официални кервана[284], които достигат до Пекин. Това развитие облагодетелства Китай, който по такъв начин държи руските търговци далеч от столицата си, отвъд Монголия, и увеличава своята взискателност. Китайското злато, на плочки и слитъци, вече не се разменя срещу бял метал. А през 1755 г. руснаците от кервана са спрени и обесени в Пекин[285]. Естествено, панаирът в Кяхта вижда още добри дни, но проникването на руснаците в китайската сфера е спряно.

По-различно е положението спрямо ислямския свят, който е разединен и отслабен политически: Турска империя, Персия и Империята на Великия Могол. От Дунав до Туркестан няма непрекъснати политически договорености. За сметка на това търговските мрежи тук са стари, здрави, почти невъзможни за прекратяване или възпрепятстване. Признак на руската слабост е, че търговците от Индия, Иран и Балканите завладяват, няма друга дума, руското пространство; индийските търговци присъст-

ват в Астрахан и Москва, арменските – в Москва и Архангелск. И това, че от 1710 г. последните получават от руския цар привилегии, както и фактът, че през 1732 г. той се съгласява да улесни търговията на англичаните с Персия през Казан, е защото руснаците претърпяват неуспех след неуспех на Каспийско море[286]. Връзките в тази посока са добри само когато се опират на местните общности в по-важните градове посредници, като се почне от Астрахан, където има татарско предградие, арменски квартал, индийска колония и кервансарай „за чужденци", където отсядат например през 1652 г. двамата йезуитски свещеници, които възнамеряват да пътуват до Китай. По същия начин във връзките с Черно море и турските пазари на Балканите, включително с Истанбул, именно турските търговци (често от гръцки произход) имат последната дума, освен неколцината от Дубровник.

Във всеки случай тъкмо такъв дубровничанин, Сава Лукич Владиславич Рагузински, роден в Босна, израснал и изучен във Венеция, пристигнал в Русия през 1703 г., Петър Първи използва в отношенията си с Балканите и него ще натовари по-късно да организира далечната търговия със Сибир[287]. Нима в Сибир не видяхме гърци, търговци на кожи и минни предприемачи в Алтайския край? На 20 януари 1734 г., когато се открива панаирът в Ирбитс и пътищата, водещи нататък, са „претъпкани с коне, хора и шейни [...] видях гърци, бухарци и всякакви татари. [...] Гърците имаха най-вече донесени от Архангелск чуждестранни стоки като вино и ракия от Франция" – отбелязва един пътешественик[288].

Чуждестранното превъзходство е още по-отчетливо откъм Европа, в полза на търговците от Ханзата, на шведи, поляци, англичани и холандци. През XVIII в. холандците, зле обслужвани от местните партньори, постепенно се оттеглят и фалират един след друг. В края на века англичаните заемат мястото им начело на едрата търговия и се държат като господари. В Москва, а по-късно и в Санкт Петербург московските търговци рядко имат тежест пред чуждестранните си партньори. Не е ли любопитно, че около 1730 г. в Сибир най-богатият търговец, който посещава Пекин като посредник на московските кервани и по-късно става губернатор на Иркутск, Лоренц Ланге, вероятно е датчанин[289]? По подобен начин, когато след 1784 г. започва търговията към Черно море, тя се извършва от венецианци, дубровничани и марсилци, т.е. отново от чужденци. Да не говорим за авантюристите, за всякаквите „мошеници" и „хора без съвест", които още отпреди Петър Велики играят такава роля в руските дела. Още през 1785 г. от Пиза Симеон Воронцов пише на брат си Александър: „... всички италиански пройдохи, като не знаят какво да правят, заявяват публично, че ще отидат в Русия, за да забогатеят"[290].

Натрапва се изводът: руският гигант не се е утвърдил като сила в периферията си. Неговите външнотърговски връзки безкрайно се манипули-

рат от други страни: от Пекин, Истанбул, Исфахан, Лайпциг, Любек, Амстердам и Лондон. Само в рамките на вътрешните си пазари и на огромните панаири, с които е осеяна територията на страната, руският търговец взема реванш и на свой ред си служи с европейските стоки, внесени в Санкт Петербург или Архангелск, като с разменна монета чак до Иркутск и отвъд него.

Цената на европейското проникване

Твърдят, че военните победи на Петър Велики и неговите жестоки реформи са „извадили Русия от изолацията, в която е живяла дотогава“[291]. Формулировката не е нито изцяло погрешна, нито напълно вярна. Нима преди Петър Първи огромното Московско княжество не клони вече към Европа? Освен това създаването на Санкт Петербург, в чиято полза се прави изместването на центъра на руската икономика, отваря прозорец или по-скоро врата към Балтика и към Европа, но ако през тази врата Русия излиза по-лесно от дома си, то и в обратната посока Европа прониква по-безпрепятствено в руския дом и като увеличава своя дял в обмена, завладява руския пазар, устройва го за своя облага и насочва онова, което може да бъде насочено.

За кой ли път в играта са вкарани всички средства, които Европа използва, за да осигури своя напредък, преди всичко гъвкавостта на кредита – да се купува авансово – и ударната сила на плащането в брой. Консул на френска служба отбелязва в Елсинор, на Датския проток (9 септември 1748 г.): „Оттук с почти всички английски кораби, отиващи до Петербург, минават значителни суми в сребърни испански монети по осем реала.“[292] Това означава, че балансът, отчетен в Санкт Петербург, Рига, а покъсно и в Одеса (създадена през 1794 г.), е винаги благоприятен за Русия – тук изключенията потвърждават правилото – освен в случаите, когато руското правителство е ангажирано или се кани да се включи в широкомащабни външнотърговски операции. Най-добрият начин да се задвижи търговията в неразвитите страни е вносът на ценни метали: европейските търговци предприемат в Русия същото „парично кръвопускане“, както в левантинските пристанища или в Индия. И то със същите резултати: в резултат следва постепенно завладяване на руския пазар чрез система, при която истинските печалби се правят на връщане, чрез редистрибуцията и повторното вкарване на стоки на Запад. Между другото, от играта на обменните курсове първоначално в Амстердам, а по-късно в Лондон[293], на Русия понякога ще плащат с празни обещания.

По такъв начин Русия свиква с европейските промишлени стоки и предмети на разкоша. Влязла късно в играта, тя скоро няма да се измъкне.

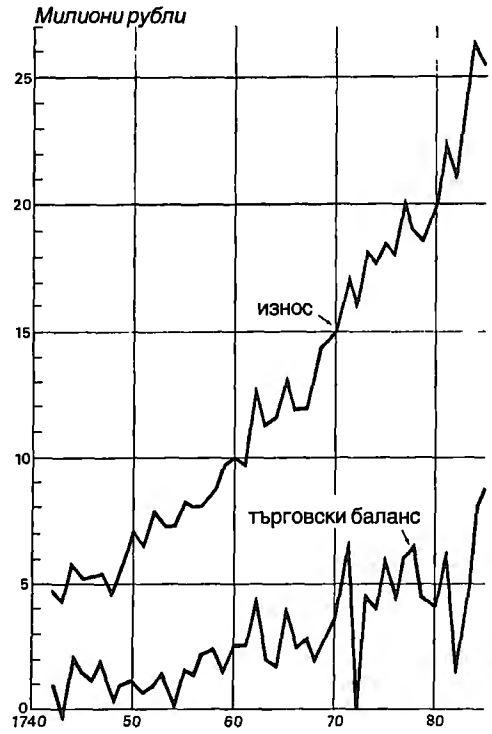

45. НЕИЗМЕННО ПОЛОЖИТЕЛНИЯТ БАЛАНС НА РУСКАТА ТЪРГОВИЯ (1742–1785)

Според един документ от Централния московски архив (Фонд Воронцов, 602-1-59), който представя руския търговски баланс едновременно по суша и море. Два кратки спада в баланса през 1772, а впоследствие и през 1782 г. – несъмнено поради разходи за въоръжаване

Нейните господари смятат, че развитието, което се осъществява пред очите им, е тяхно творение, допринасят за него и му помагат да навлезе у тях като нова структура. В него ще видят своето предимство и това на Русия, покръстена в духа на „Просвещението". И все пак не е ли твърде висока цената, която трябва да се плати? На тази мисъл навежда една докладна, писана несъмнено от руски лекар (19 декември 1765 г.), която представлява по свой начин почти революционен или поне различен от общия тон документ. В него се настоява за пълно или поне частично затваряне на Русия за чуждестранното проникване. Пишещият изтъква, че е най-добре да се следва примерът на Индия и Китай, поне така, както си го представя: „Тези нации поддържат огромна търговия с португалци, французи и англичани, [които] купуват от тях всичките им промишлени произведения и много суровини. Ала нито индийците, нито китайците купуват дори най-дребната европейска стока, освен часовници, железария и някои оръжия." По такъв начин европейците са принудени да купуват с пари, по „метода, следван от тези държави, откакто са известни на историята"[294]. Според нашия човек Русия трябва да се върне към простотата от времето на Петър Първи, защото оттогава нататък, уви! – дворянството свикнало с разкоша, който „продължава вече четирийсет години" и се

засилва. Най-опасни от всички са френските кораби, естествено немногобройни, но „товарът [на един от тях], тъй като е изцяло от луксозни стоки", е равен обикновено на десет-петнайсет кораба на други националности. Ако подобен разкош продължи, той ще стане причина „за разоряване на земеделието и на малкото фабрики и манифактури в империята".

Ала няма ли известна ирония в това, че „националистичната" докладна, предадена на Александър Воронцов, т. е. на вниманието на руското правителство, е написана... на френски? Тя навежда на мисълта за друга страна на европейското проникване: за културното влияние, което променя начина на живот и на мислене не само на аристокрацията, но и на част от руската буржоазия и на цялата *интелигенция*, също участваща в изграждането на нова Русия. Философията на Просвещението, която обхожда цяла Европа, поставя дълбок отпечатък върху управляващите среди и руските интелектуалци. В Париж симпатичната княгиня Дашкова изпитва нужда да се оправдава за всяко насилие над нейните селяни. На Дидро, който говори за „робство", някъде около 1780 г. тя обяснява, че именно алчността на „управляващите и служителите в губерниите" е истинската заплаха за крепостния. Собственикът има действителен интерес от благоденствието на своите селяни, „което допринася за неговия просперитет и увеличава доходите му"[295]. Петнайсетина години по-късно тя се поздравява за резултатите от своето управление на имението си в Троицкое (близо до Орел). За 140 години населението почти се е удвоило и никоя жена не искала „да се омъжи извън моите владения"[296].

Ала европейското влияние едновременно с идеите разпространява и модите и несъмнено допринася за силното проникване на така презирания от нашия лекар разкош. Богатите и безделни руснаци се опиват от европейския живот, от изтънчеността и удоволствията на Париж и Лондон, както западняците векове наред са се опивали от цивилизацията и представленията в италианските градове. Симеон Воронцов, който все пак е вкусвал и възхвалявал очарованието на английския живот, с раздразнение отбелязва в Лондон на 8 април 1803 г.: „Чувам, че нашите господа правят екстравагантни разходи в Париж. Този глупак Демидов е накарал да му изработят порцеланов сервиз, всяка чиния от който струва 16 луидора."[297]

И все пак, като претеглим всички страни, можем да твърдим, че няма никаква прилика между руската и примерно полската зависимост. Когато Европа обсажда икономически Русия, последната вече е поела пътя на закрила на своя вътрешен пазар, собственото развитие на занаятите, на създадените през XVII в. манифактури[298] и активен търговски обмен. Русия дори по превъзходен начин се адаптира към индустриалната предреволюция и към общия подем на производството през XVIII в. По заповед и с помощта на държавата от Москва до Урал се появяват мини, леяр-

ни, оръжейни предприятия, нови манифактури за кадифе, коприна и стъкларски изделия[299]. А в основата работи огромна занаятчийска и надомна индустрия. За сметка на това, когато дойде истинската Индустриална революция през XIX в., Русия ще изпусне момента и полека-лека ще натрупа закъснение. Няма да е както в XVIII в., когато според Й. Блум руското индустриално развитие настига, а понякога дори надминава това на останалата Европа[300].

Това не пречи Русия повече от когато и да било да играе ролята си на доставчик на суровини – коноп, лен, смола, корабни мачти – и хранителни продукти – жито, солена риба. Случва се дори, както с Полша, износът да не отговаря на истинския излишък. Например „през 1775 г. Русия позволява на чужденците да изнесат нейното жито, нищо че гладът опустошава част от империята“[301]. Впрочем в същата докладна от 1780 г. се казва, че „липсата на пари в брой принуждава земеделеца да се лишава от необходимото, за да си плати данъците“ (които се събират в пари). Това парично облагане тежи на собствениците, задължени „да купуват общо с едногодишен кредит и да продават в брой провизиите си шест месеца или година преди реколтата“, като дават „провизиите си на ниска цена, за да компенсират лихвата от аванса“. И тук, както и в Полша, купуването на реколтата на зелено изкривява условията на обмена.

Още повече собствениците, или поне едрите, са на крачка от европейските търговци. Те са насилствено преместени в Санкт Петербург, където, според някакъв доклад от 1720 г. „мразят да стоят, защото престоят ги разорява и ги държи далеч от земите и стария им начин на живот, който предпочитат пред всичко на света, така че, ако царят не определи преди смъртта си наследник, достоен да поддържа онова, което той така сполучливо започна, тези хора като порой ще се върнат към предишното си варварство“[302]. Предсказанието не се сбъдва съвсем, защото независимо че царят умира неочаквано, Русия продължава да се отваря към Европа и да ѝ доставя нарастващи количества суровини. На 28 януари 1819 г. от Париж Ростопчин пише на своя приятел Симеон Воронцов, който още е в Лондон: „Русия е говедо, което ядат и от което правят кубчета бульон за другите страни.“[303] Което мимоходом ни подсказва, че са можели да изпаряват месни бульони, за да приготвят сухи екстракти още преди Либих (1803–1873), който дава името на процеса.

Сравнението на Ростопчин е пресилено, но не е напълно погрешно. Все пак не бива да се изпуска от внимание, че доставките на суровини за Европа осигуряват на Русия положителния баланс и оттам постоянния паричен поток. Последният пък е условие за въвеждането на пазарните принципи в селската икономика, което е съществен елемент от модернизацията на Русия и в противопоставянето ѝ на чуждестранното проникване.

СЛУЧАЯТ С ТУРСКАТА ИМПЕРИЯ

Турската империя напомня случая с Русия независимо от големите различия. Много рано създадена и силна още от самото начало, през XV в. тя представлява един вид анти-Европа и антихристиянство. Фернан Грьонар с основание вижда в турските завоевания нещо по-различно от варварските нашествия от V в. и ги нарича „азиатска и антиевропейска революция“[304]. И тази империя, без всякакво съмнение, още от появата си на сцената е свят-икономика, наследник на старите връзки на исляма и Византия и солидно подкрепян от действената мощ на държавата. Френският посланик г-н Дьо ла Е (1669) казва: „Великият господар е над законите, той праща своите поданици на смърт без формалности и понякога дори без правно основание, взема цялото им имущество и разполага с него по своя воля...“[305] Ала компенсацията за тази деспотична власт дълго време е *pax turcica* – мирът по римски образец, който предизвиква възхищението на Запада. Това е начин също да се държат в известни рамки необходимите европейски патньори. Самата Венеция е принудена да действа със заобикалки и да угажда на Истанбул. Тя не отива по-далеч от точката, до която ѝ позволяват да стигне. Едва когато авторитетът на Великия господар запада, османският икономически свят дава признаци на дезорганизация. Може би все пак този „упадък“, за който историографията непрекъснато говори, е бил не „по-бавен и не толкова съществен, колкото се представя обикновено“[306].

Основите на света-икономика

Първото условие за турската автономия е свръхизобилната територия: Османската империя също има космически размери. Кой на Запад не е възхвалявал едновременно с удивление и тревога нейната прословута безкрайност? Джовани Ботеро (1591) ѝ приписва 3000 мили крайбрежие и отбелязва, че от Тавриз до Буда има 3200 мили, още толкова от Дербент до Аден и почти 4000 от Басра до Тлемсен[307]. Султанът властва над трийсет царства, над Черно и Бяло море (което ние наричаме Егейско), над Червено море и Персийския залив. Империята на Хабсбургите в своя апогей е още по-обширна, но тя е разпръсната в целия свят и разделена от огромни водни пространства. Що се отнася до Османската империя, тя е неразделна, компактна цялост от земи, където вътрешните морета са като затворници.

Земята между външните линии на голямата международна търговия представлява сноп от връзки и непрекъснати препятствия, нещо като укрепление и същевременно източник на богатства. Във всеки случай имен-

но земята, която създава кръстопътя на Близкия изток, отрежда на Турската империя живия извор на нейното могъщество, особено след завладяването на Сирия през 1516 г. и на Египет през 1517 г., което увенчава нейното величие. Вярно е, че по това време Близкият изток вече не е образцовият кръстопът на света, както по времето на Византия и първите завоевания на исляма. В полза на Европа идват откритието на Америка (1492) и на пътя покрай нос Добра надежда (1498). И ако Европа, прекалено заета на Запад, не се изправя с всички сили срещу Османската империя, то е защото сякаш от само себе си някои решаващи пречки се противопоставят на завоеванията на турския ислям, който няма да постигне повече от регентство над Алжир, Мароко, Гибралтар и достъпа до Атлантика; няма да владее Средиземно море като цяло и на изток няма да покори Персия, това непроходимо препятствие, което я лишава от важни позиции към Индия и Индийския океан. К. Боксър изтъква, че битката при Лепанто (7 октомври 1571), която слага край на турското надмощие в Средиземно море (започнало трийсетина години по-рано с турската победа при Превеза, 1538), и военният възход на Персия с шах Абас са били най-съществените причини за спирането на турското напредване[308]. Разбира се, но не бива да подценяваме също така португалското присъствие, което се подиграва с исляма в Атлантическия океан: защото тази победа на морската *техника* на Европа допринася да се възпре успешният излаз на турското чудовище извън Персийския залив и Червено море.

И така, кръстопътят на Близкия изток губи своето значение, но то далеч не е сведено до нула. Ценната търговия с Леванта, която дълго време няма равна на себе си, не престава, когато турците завладяват Сирия (1516) и Египет (1517), а пътищата на близкото Средиземноморие не опустяват. Червено и Черно море (последното е важно за Истанбул както „Индиите" за Испания) продължават да служат. След 1630 г. отклоняването през Атлантика на подправките и пипера, предназначени за Европа, изглежда окончателно, ала кафето, опиатите и накрая памукът и памучните боядисани и небоядисани платове поемат щафетата.

Огромната територия и плътността на империята, като се вземе предвид умереността на местното потребление, ѝ осигуряват изобилни излишъци от продукция: кланични животни, жито, кожи, коне и дори платове... От друга страна, Турската империя наследява големите градски средоточия и строежи. Тя е обсипана с търговски градове с техните многобройни занаятчийски съсловия. Впрочем почти всички източни градове удивляват западния пътешественик със своята активност и човешко гъмжило: Кайро, който по свой начин е столица, голям паразитен, но същевременно и задвижващ център; Халеб, в прекрасната местност сред плодо-

родни земи, голям почти колкото Падуа, *„ma senza nessun vacuo e populatissima"*, без празно място и пренаселена[309]; дори Розета, „доста голям град, добре населен и приятно изграден [с] тухлени къщи, извисени на два тоаза* над улицата"[310]; Багдад и неговият оживен център, с „шест или седем улици [...] с магазини на търговци и различни занаятчии, улици, [които] се затварят нощем, едни с врати, а други с големи железни вериги"[311]; Тавриз, в покрайнините на Персия, който е „възхитителен с големината, търговията, многочислеността на населението си и изобилието на всичко необходимо за живота"[312]. По време на посещението си в Белград през 1669 г. Едуард Браун, член на *Royal Society*, прави следната оценка *„a large, strong, populous and great trading city"*[313]. Бихме могли да кажем същото за почти всички турски градове в Африка, Азия, Балканите (където те са *бели градове*, в противовес на *черната* вселена на селата)[314].

Тогава как да повярваме, че всички тези градове, стари и подмладени или нови, и понякога по-близки до западните модели, са процъфтявали в една западаща Турция? Как онова, което навсякъде се приема като признак на възход, тук да смятаме за белег на упадък?

Още по-неправилно е икономическата история на турската империя да се свежда до хронологията на нейната политическа история. Последната е сред най-несигурните неща, ако съдим по колебанието на историците на Турция. За един от тях[315] империята достига своя политически зенит още през 1555 г., през последните години на Сюлейман Великолепни (1521–1565); за друг, не по-малко надежден[316], упадъкът се проявява след 1648 г. (което ще рече век по-късно), но тази година, която е свидетел на Вестфалските договори и убийството на султан Ибрахим I, е по-скоро европейска, отколкото турска дата. Ако трябва непременно да се предложи датиране, бих избрал 1683 г., непосредствено след драматичната обсада на Виена (14 юли–12 ноември 1683 г.), когато султанът заповядва да удушат в Белград великия везир Хан Мустафа, нещастния герой на начинанието[317]. Ала никоя политическа граница не ми изглежда абсолютно валидна. Още веднъж повтарям, че политиката не е без връзка с икономиката и обратно, но „упадъкът" на османското могъщество, когато е имало такъв, не води веднага след себе си и до упадък на икономиката. Нима между XVI и XVII в. населението на империята не е нараснало забележително почти два пъти? На Балканите, според Йоржо Тадич[318], мирът и търсенето от страна на Истанбул създават истински *национален пазар* или поне ускоряват обмена. През XVIII в. признаците на оживление са видими.

---

* *Старофренска мярка за дължина, равняваща се на 1,949 м. – Бел. прев.*

Всъщност това, че „османците са господари, от една страна, на всички средиземноморски ислямски пристанища (с изключение на мароканските), а от друга – на пристанищата, служещи за излаз на Червено море и Персийския залив“[319], плюс тези на Черно море, които ги свързват с руските трафици, не минава безнаказано. Големите търговски оси, които пресичат империята, сами по себе си ѝ осигуряват очевидно единство. Те се местят, но продължават да съществуват. През XV в. центърът на трафиците вероятно по-скоро се намира в Бурса, търговски и транзитен център с развити занаяти, отколкото в Истанбул, по онова време столица бреме, която трябва да бъде възстановена. Впоследствие турските завоевания в Сирия и Египет изместват центъра на османската икономика към Халеб и египетска Александрия, като по такъв начин създават в течение на целия XVI в. отклонение в ущърб на Истанбул и на османското пространство, което се изтласква на юг. Фактът, че центърът отново се премества през XVII в. и се разполага в Смирна, е известен, но няма сериозно обяснение. Струва ми се, че през XVIII в. центърът отново се връща в Истанбул. Можем ли да си представим поради какви зле познати отвътре събития османската сфера, обособена в свят-икономика, с течение на годините и промяната в конюнктурата сменя последователно множество гравитационни центрове?

Някъде около 1750 г. Истанбул иззема икономическото първенство. Митническите тарифи, изпратени за сведение в Москва през 1747 г., сами по себе си не са доказателство за обема на трафика. Но те имат една особеност: разграничават стоките, „включени в старата тарифа“, от стоките, добавени през 1738 г. и след нея. Списъкът на внасяните продукти е безкраен: изключително разнообразие от платове, стъклария, огледала, хартия, калай, захар, червено дърво от Бразилия и Кампече, английско пиво, живак, всякакви опиати и подправки, индиго от Индия, кафе и пр. Между *новите* продукти се споменават други видове платна, сукна, копринарски изделия, платове от Франция, Англия и Холандия; стомана, олово, кожи, индийско платно, индиго от Санто Доминго, „християнско кафе“ – и всичко това с най-голямо разнообразие в качеството. Списъкът на износа е доста по-кратък и включва класическите износни стоки на Константинопол: биволска кожа, кожа от „черно говедо“, марокен, шагренови кожи, козя и камилска вълна, восък; към него се добавят само няколко артикула: фин шаяк, коприна и „обработен за перуки кози косъм“. Следователно вносът става все по-голям и по-разнообразен, от далечни страни, най-вече от Европа, която изпраща към Константинопол предмети на разкоша и дори продукти от Новия свят. По отношение на износа има малко промени[320]. Обстоен френски доклад за търговията с Леванта затвърждава това впечатление: „Корабите [френските] носят повече стоки в Истанбул, отколкото в другите левантински пристанища. Товарът им включва сукна, подправки, захарни изделия, бои и разни други храни-

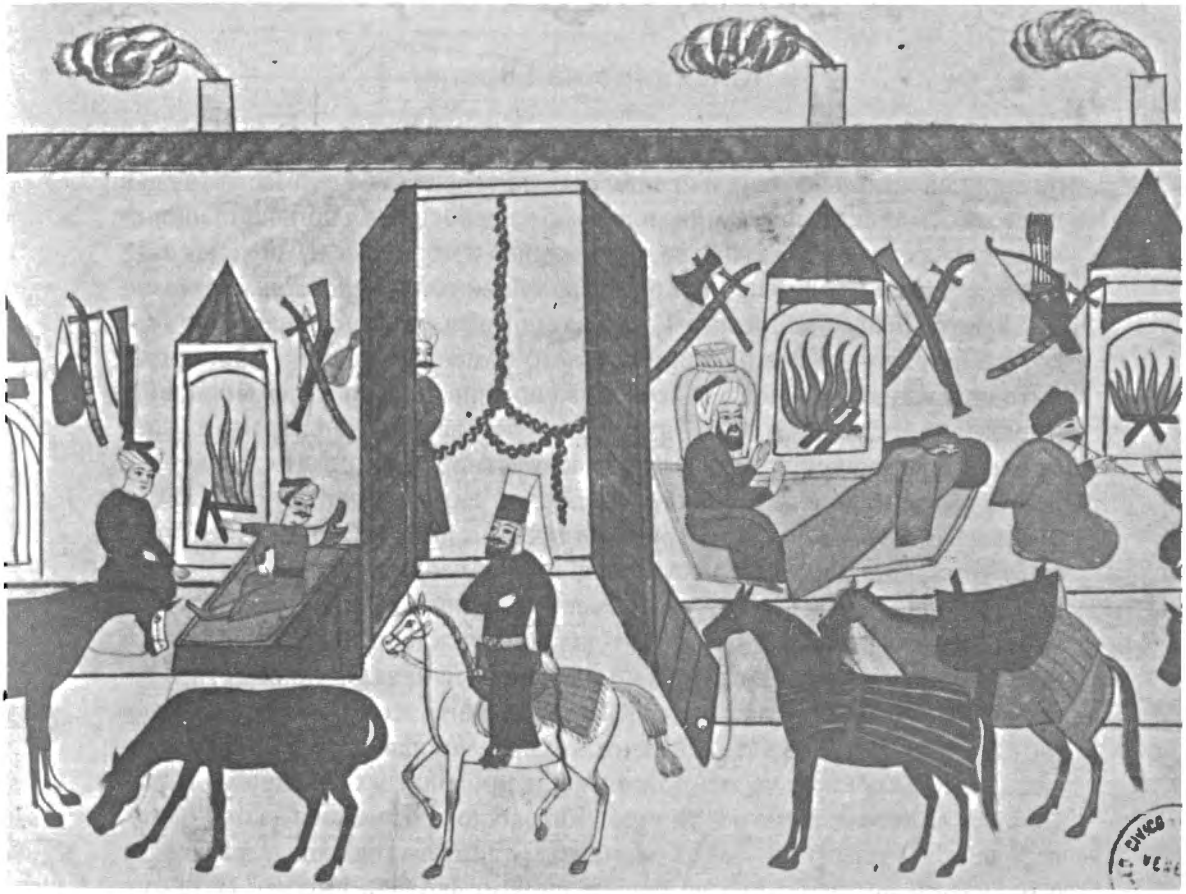

Спирка в кервансарая (ръкопис от Museo Correr, fonds Cicogna, Венеция). „Ето го отворен кервансарая, казва надписът на италиански, с преградените си с вериги порти, с камините си и огъня за удобство на пътуващите. Оръжията са окачени по стените, конете са в подножието на миндерите, вътре в помещението. Тук отсядат турци с всякакво положение, досущ както в нашите християнски гостоприемници" (Cliché du musée)

телни продукти. Стойността на тези стоки не може да се изразходва в Константинопол, защото френските търговци купуват оттук само нискокачествени кожи, серж и плюш, космести кожи, боядисани платове, малко восък, дървен материал и шагренова кожа. Остатъкът от парите се препраща до другите пристанища с менителници, които френските негоциянти в Смирна, Халеб и Сайда представят на пашите, натоварени с финансовите плащания към хазната на Великия господар."[221] Така Константинопол се явява валутен пазар, място за парична размяна с високи проценти печалба и голям потребителски център, а като цяло износът е поактивен в другите левантински пристанища.

Мястото на Европа

Въпросът, който трябва да разгледаме, засяга относителното място на европейската търговия в цялата маса на турския обмен. Често тя едва докосва османската икономика или само я прекосява. Същинската икономика на турското пространство, примитивна и мощна, се намира на самата земя. Траян Стоянович я определя с хубавото име „*базарна икономика*", което можем да преведем като икономика, разположена около градовете и регионалните панаири и където обменът, верен на традиционните правила, според него се извършва под знака на добронамерeността и прозрачността. През XVIII в. кредитът тук все още е зле развит, като се изключи лихварството, което е повсеместно дори в селата. Няма съмнение, че вече не сме в епохата на Бьолон дю Ман, който към 1550 г. отбелязва: „Всяко нещо в Турция се прави с пари в брой. Затова няма нито книжнина, нито търговски дневник[322] с дебит и кредит, нито сметководни книги; така е от съсед на съсед, за всички стоки на дребно не се дава кредит, освен ако не са най-далечни чужденци от Германия."[323] Все пак това някогашно положение отчасти се запазва дори когато западните търговци предоставят авансово стоките на прекупвачите и дори когато положителното салдо от техните продажби в Константинопол, както вече казахме, им позволява да продадат в Смирна или Халеб менителниците от Константинопол. Като цяло продължава да съществува известен примитивизъм на размяната, един от признаците за който е смущаващо ниското ниво на цените спрямо Западна Европа. В Тавриз (1648) „за едно су купуват хляб, колкото човек може да изяде за седмица"[324]. Според „*Амстердамски вестник*" (13 декември 1672) в завзетия от турците Каменец „човек може да си купи кон за 4 риксдалера и говедо за 2"[325]. Около Токат в Мала Азия Гардан вижда „местни хора, облечени като някогашните патриарси и гостоприемни като тях. Те се надпреварват да ви канят в домовете си и да ви предлагат храна, и са силно учудени, ако им предложите пари.[326]"

Защото парите, които са нервната система на западната търговия, в най-честия случай само прекосяват турската територия. Една част отива в алчната султанска хазна, друга движи обмена в средите на търговската върхушка, а останалата масово изтича към Индийския океан. От това Западът само се чувства още по-удобно на левантинския пазар, където използва своето парично превъзходство. В зависимост от конюнктурата той дори играе дори със самите пари, т.е. с променливите съотношения между златото и среброто или с предпочитанието към някои валути, като например сребърните испански реали, и още по-често със златния венециански секвин, който винаги е бил надценяван в Леванта. Към 1671 г.

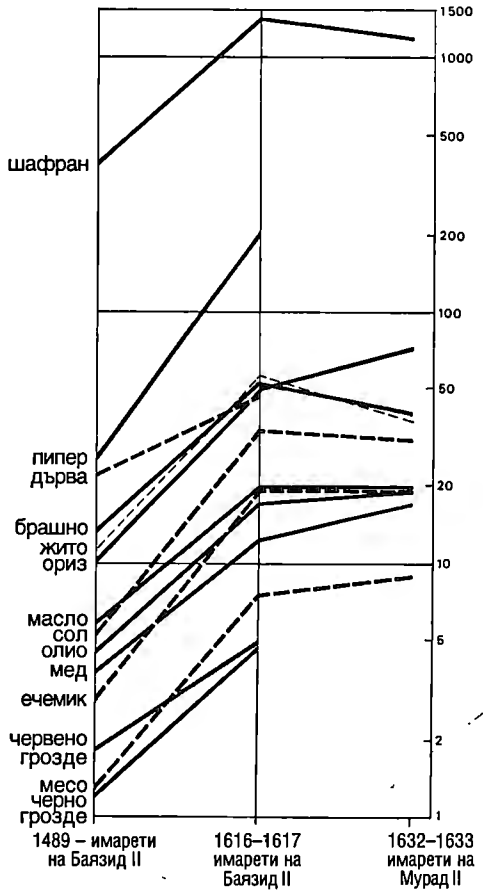

46. ЕДИН ТЕСТ: ТУРСКИТЕ ЦЕНИ СЛЕДВАТ КОНЮНКТУРАТА

Дължа на Омер Лютфи Баркан тези няколко цени, които доказват, че повишението през XVI в. засяга и Турция. Имаретите са религиозни благотворителни сдружения, които изхранват местни жители и студенти. Цените, дадени в аспри, са номинални, те не отразяват девалвацията на аспрата

управителят на венецианската *Zecca*[327] посочва, че ако от Венеция се купи един златен секвин за 17 венециански лири или един *ongharo*[328] за 16 лири, като ги препродадат в Константинопол, ще спечелят 17,5% върху първата монета и 12% върху втората. Няколко години по-късно печалбата от секвина стига дори 20%[329]. В края на XVI в. най-доходоносният трафик вече представлява нелегалното пренасяне на злато от Турция в Персия[330]. Когато търговските трафици на Венеция с Изтока започват да намаляват през XVII и XVIII в., тя продължава да сече секвини, за да ги разпространява в Леванта, което е начин да си осигури значителните печалби, от които се нуждае. Същото е и когато в края на XVIII в. Марсилия вече почти не изнася стоки за Близкия изток, а сребърни монети, най-вече сечените в Милано талери на Мария Терезия[331]. За града това е най-добрият начин да запази мястото си на левантинските пазари.

Дали остатъчният примитивизъм на турската икономика довежда до нейното западане? Не, тъй като вътрешният пазар си остава оживен, военната индустрия, корабостроенето, развитите занаяти и важните текстилни производства – като например в Хиос и Бурса – продължават да съществуват, както и множество малки местни тъкачници, които поради миниатюрните си размери много често се изплъзват от изследванията на миналото. Удивителното пътешествие на Шарл Сонини[332] по Черно море в края на XVIII в. ни запознава с безкраен списък от местни текстилни произведения. Впрочем, ако се вярва на едно писмо на Шарл дьо Вержен (8 май 1759), който тогава е посланик в Константинопол[333], цялото внесено западно сукно може да облече само 800 000 души, а империята наброява между 20 и 25 милиона население. Следователно има много място за продукцията на занаятчийските съсловия в империята. Единствено увеличаването на продажбите в края на XVIII в. на стоки, идващи от Австрия и Германия, предизвиква известно сътресение. Но както го обяснява Омер Лютфи Баркан[334], само наводняването с английски текстилни произведения непосредствено след Индустриалната революция през XIX в. подписва присъдата им и ги обрича на почти пълна разруха.

Следователно, независимо че вратите на османската икономика отдавна са насилвани, през XVIII в. тя все още не е нито завладяна, нито напълно маргинализирана. Турският свят задоволява чрез свое собствено производство потреблението на градовете си. Износът на жито тук, както и в Русия, е подчинен на политическата власт. Наистина има голяма контрабанда на зърнени храни в полза на гръцките моряци от островите в Егейско море и на някои едри собственици на *чифлици*, които са *сравнително* скорошно образувание, развивани преди всичко за снабдяването на Истанбул, а не толкова за износ; такъв е случаят например с *чифлиците* в Румелия, производители на ориз[335]. Като цяло турските пазари изпълняват функциите си, опрени на отколешна и винаги ефикасна транспортна организация.

Керванджийска вселена

Всъщност османското пространство се характеризира с вездесъщието на камилските кервани. Дори в балканските страни, където все пак се използват конски кервани, изглежда, че към края на XVI в. по целия полуостров е имало камилско настъпление. До такава степен, че „левантинските пристанища" сякаш са се преместили в Сплит, Далмация, и венецианските *galere da mercato*, вместо да стигнат до Сирия, се задоволяват само да прекосят Адриатика[336]. Споменът за тези кервани през 1937 г. още е

запазен в паметта на хората от Дубровник като романтично връщане към миналото.

На картата на света движението на керваните – с едногърби и двугърби камили – се простира от Гибралтар до Индия и Северен Китай, от Арабия и Мала Азия до Астрахан и Казан. Пространственото преместване на османската икономика сякаш е прорязано от тази вселена и дори представлява нейното средоточие. Западните пътешественици често описват този начин на транспорт, масата събрани пътници, дългите преходи, където „човек не среща, както в Англия, паланки и странноприемници, където да отсяда всяка нощ", нощуването под открито небе, под „собствена шатра, когато сезонът го поволява" или в ханове и кервансараи, „построени от милосърдие за полза [...] на всички пътуващи", които са големи, удобни и евтини за подслон постройки. „Ала обикновено тук не предлагат нищо друго, освен четири стени, така че пътниците трябва да се погрижат за храната, напитките, железните легла и фуража."[337] Подобни рухнали или запазени кервансараи все още се срещат често на Изток. Ако ги нанесем на карта, както прави Албер Габриел[338], ще възстановим образа на някогашната пътна мрежа.

Ала европеецът, дори да използва този начин на придвижване за своите стоки и най-често за собствената си персона, не може сам да го организира. То е монопол на исляма. Ако западните търговци не успяват да проникнат отвъд Халеб, Дамаск, Кайро и Смирна, то до голяма степен се дължи на факта, че вселената на керваните им убягва и че османската икономика е единственият повелител на този вид превози, които са от жизненоважно значение за нея, доста точно организирани и надзиравани, чести и преди всичко редовни, дори по-редовни от морските връзки. Те притежават очевидна ефикасност и някаква скрита независимост. Това, че персийската коприна не може лесно да бъде отклонена от средиземноморските пътища, и фактът, че англичани и холандци се провалят в опитите си да го направят, въпреки че успяват да блокират пипера и подправките, то е защото, от една страна, коприната се пренася с кервани още от началната точка, докато пиперът и подправките, тъкмо обратно, още от тръгването си са „морски" стоки, които се товарят на кораби. Османската икономика дължи своята гъвкавост и устойчивост на тези неуморни кервани, които от всички посоки пристигат в Истанбул или в преддверието на големия град Ускюдар, намиращо се на азиатския бряг на Босфора; тя ги дължи на далечните пътища, които, свързвайки се около Исфахан, проникват из цялата територия на Персия и достигат до Индия при Лахор; или на онези кервани, които от Кайро потеглят за Абисиния и донасят оттам ценния златен пясък.

Дълго време запазени морски територии

Турското морско пространство също дълго време е доста добре защитено, като най-голяма част от превозите се извършва по крайбрежието на левантинските морета и на Черно море в нещо като *country trade* – от Турция в Турция.

Доста рано левантинското крайбрежие е заплашвано от християнски корсари от западните острови, така че в крайна сметка крайбрежното плаване попада в ръцете на Запада, преди всичко на 50–60 френски кораба. Ала към края на XVIII в. западното пиратство вилнее по-слабо и, изглежда, каботажното плаване се освобождава от неговите кораби. Заслугата за това може да бъде приписана на заместването (вече остаряло) на галерите с платноходи в османската флота или на кръстосването на тази флота през архипелага[339]. През декември 1787 г. Каптан Паша, който влиза в Истанбул с разнебитени кораби, разтоварва от тях 25 милиона пиастри, натоварени в Египет[340]. В миналото често налозите от Египет се превозват в Константинопол по суша от съображения за сигурност. Означава ли това, че започва промяна? По думите на френски очевидец между 1784 г. и 1788 г., петнайсетина години след Чезме, турската флота все пак наброява 25 кораба „с над 60 оръдия", между които един превъзходен кораб със 74 оръдия, „наскоро построен от френски инженери"[341]. Независимо че този прекрасен плавателен съд превозва 600 души на борда, между които „има само осем моряци, тъй че останалата част [е] съставена от хора, които никога не са виждали море" – тази флота се придвижва и почти изпълнява задачите си.

Що се отнася до Черно море, то вероятно не е добре използвано от корабите на служба на Истанбул, но задълго остава – и именно това е важното – забранено за „латинските" кораби. През 1609 г. след някакъв опит на англичаните, достигнали чак до Трапезунд, забраната е подновена. Историците, които обвиняват турското правителство в небрежност и нехайство, трябва да си спомнят, че Черно море, което е необходимо за снабдяването на Истанбул и за съоръжаването на турските флотилии до края на XVIII в., си остава добре охранявано ловно поле. През март 1765 г. Хенри Гренвил пише в доклад до английското правителство: „Турците не делят корабоплаването по Черно море с никоя друга нация и всички чужденци се изключени от там. [...] Черно море буквално е кърмилницата на Константинопол и го снабдява с почти всичко необходимо и всякакви храни като жито, пшеница, ечемик, просо, сол, говеда, живи овни, агнета, кокошки, яйца, пресни ябълки и други плодове, масло, което е друга значителна стока и пристига в огромни биволски мехове, но е граниво, примесено с овча лой и много некачествено, но турците [...] го предпочи-

тат пред най-хубавото масло от Англия и Холандия, лой и свещи на много ниска цена, вълна, кожи от говеда, крави и биволи, както сушени, така и осолени, [...] жълт восък и мед [...] (турците [...] го използват вместо захар), [...] много поташ, точиларски камък [...], коноп, желязо, стомана, мед, дърво за строеж, дърва за огрев, въглища... хайвер, сушена и солена риба", после роби, които се доставят най-вече от татарите. В другата посока пътуват стоки, доставени в Истанбул: памучни влакна, тамян, вино, портокали, лимони, сушени плодове от архипелага, турски или внесени от християнския свят платове, които се превозват по посока Русия, Персия, Кавказ или Дунава. Все пак кафето и оризът са забранени, „за да цари изобилие в Константинопол"[342].

Този огромен пазар функционира с допотопни средства: по суша чрез дървени каруци, направени „изцяло без желязо", което ще рече с необковани, крехки колела, които не могат да носят тежък товар, теглени от биволи, които са много по-издръжливи от воловете, но затова пък отчайващо бавни; по море действат около хиляда кораба, но повечето от тях са малки корабчета с две трапецовидни платна (които специалистите наричат заешко ухо) или малки съдове (*шайки*), които често претърпяват корабокрушения в това бурно море, щедро на морска болест. Само корабите, които товарят жито или дърво, са тримачтови съдове с многоброен екипаж, защото често се налага да теглят кораба и когато докарват дърва, екипажът трябва да слезе на сушата, да отсече дърветата и да направи въглища[343]. Обикновено казват, че ако някой тримачтов кораб се върне от пътуване по Черно море, търговецът има голяма печалба, така че дори Константинопол, който е от дърво, да изгаря напълно всяка година, Черно море може да достави достатъчно дървен материал, за да го построи отново всеки път. „Не е необходимо да се казва, че това е преувеличено" – пише Гренвил[344].

При тези условия достъпът на руснаците до Черно море, отварянето на „протоците" през 1744[345] и особено след 1784 г.[346], пристигането на първите венециански, френски и руски кораби представляват сериозен удар по османското величие и равновесието на огромния Истанбул. Ала новите трафици ще придобият значение едва с масовия износ на руско жито през първите десетилетия на XIX в., едно от великите събития в европейската история, въпреки че рядко е признавано за такова[347].

Положението на Червено море, това друго „Средиземно море", което почти изцяло огражда Турската империя, е едновременно по-лошо и по-добро от това на Черно море. Турция се домогва до него и започва да го контролира през 1538–1546 г., когато е заздравила позициите си в Аден. Още преди това, давайки си сметка за търговското, стратегическото, политическото и религиозното значение на Червено море, тя завладява Мека и светите места на исляма. Свещено за мюсюлманите и забранено за

християните, Червено море дълго време ще остане в ръцете единствено на ислямския свят, най-важният път за корабите, натоварени с пипер и подправки, по посока на Кайро, Александрия и Средиземноморието. Ала изглежда, че към 1630 г. холандците успяват да отклонят през нос Добра надежда всичкия пипер и подправки от Далечния изток, предназначени за Европа. В този дълъг морски коридор с международно значение османското богатство е ощетено доста по-рано, отколкото в Черно море.

Все пак отклоняването на пътя на подправките не води до затваряне на Червено море. Трудният за преминаване Бабелмандебски проток вижда ежегодното движение на стотици кораби и дълги египетски съдове (*джерми*). Тези кораби пренасят на юг ориз, египетска бакла, европейски стоки, складирани в магазините, които в Суец държат ленивите търговци от Кайро. И всяка година флотилия от 7–8 съда (между които „султанският" кораб), несъмнено пътуваща за сметка на Великия господар, носи 400 000 пиастри и 50 000 златни секвини, които обикновено превозва към Мека и Аден; докато по суша керван, който отива от Халеб до Суец и достига оттатък Мека, носи приблизително същата сума, този път с преобладаващо количество злато. Според един съвременен историк „връзката през Червено море остава най-важният канал за пренасяне на ценни метали от Новия свят към Индия и по-нататък, по посока на Изток"[348]. И това е доста преди XVI в. По такъв начин тъкмо чрез пътя на керваните за Мека се увеличава максимално цената на венецианските секвини и испанските пиастри[349], които придружават експедициите с европейски и средиземноморски стоки, сукно и корал. Дори от началото на 1700 г. търговията по Червено море, която е преди всичко в ръцете на индийски търговци, носи в Сурате значителен и решаващ запас от злато и сребро. Имаме многобройни доказателства за това. През 1778–1779 г. някакъв индийски кораб донася от Мока 300 000 златни рупии, 400 000 сребърни и 100 000 в бисери; друг носи 500 000 в злато и сребро. За историка на Средиземноморието е удивително, че в края на XVIII в. то се оказва в същата ситуация, както през XVI в.: златни и сребърни монети, предпочитани пред другите стоки, продължават да достигат до Индийския океан по най-краткия път[350]. А може би също така най-сигурният?

В един друг смисъл двигател на обмена все повече и повече започва да става кафето от Южна Арабия. Мока е центърът му и скоро заедно с Джеда става най-голямото пристанище на Червено море. Корабите от Индийския океан пристигат тук, натоварени с търговци и стоки от целия Далечен изток. Естествено и тук фигурират подправки. В доклад от май 1770 г. се повтаря настойчиво, че „опиатите и подправките" престават да идват през Червено море „изцяло към 1630 г."[351] Няма значение, че десет кораба годишно, дошли през Индийския океан от Кожикоде, Сурате или Масулипатам, или пък някой португалски кораб, вдигнал котва от Гоа,

пристига в Мока, натоварен с пипер, канела, мускатово орехче или карамфил. А тези подправки съпровождат товари с кафе във все по-големи количества, които достигат до Джеда и Суец.

Трябва ли да си правим илюзии, че не отиват по-далеч? В Кайро, чийто пазар французите предпочитат през тези на Александрия или Розета и който приютява трийсетина наши едри търговци, един от тях обяснява: „Броят на стоките от Индия е необозрим: кафе, тамян, гума, всякакви видове алое, александрийски лист, тамариск, шафран, смирна, щраусови пера, всякакви платна от коприна и памук, тъкани и порцелан."[352] Факт е, че списъкът не съдържа подправки. Но с кафето, стока, която се превръща в „царска", Червено море познава нов разцвет. Преминавайки през Александрия или Розета, кафето по-бързо стига до клиентите в Турция и Европа, отколкото в трюмовете на големите кораби на индийските компании, които все пак на връщане често се отбиват до Мока. Място на обнова за левантинската търговия, практически свободен и господар на кафеения пазар, град Мока често се посещава от множество кораби от Индийския океан. Да се обзаложим, че въпреки думите на днешните историци и някогашните документи пиперът и подправките все още проникват в Средиземноморието отвъд Джеда.

Във всеки случай Суец, Египет и Червено море събуждат отново европейските желания. Спорът в Константинопол и Кайро между французи и англичани е много бурен[353]. Кой във Франция и извън нея не мечтае да прокопае Суецкия канал? В някаква недатирана докладна всичко е предвидено: „Работниците [по изкопните работи] на канала трябва да бъдат настанени в бараки, които вечер да се залостват за по-сигурно. И за да могат тези работници да бъдат разпознавани във всички случаи, ще бъде разумно да се облекат всички – мъже, жени и деца – в еднакви облекла: червена куртка, бял тюрбан и постригани коси."[354] Френският посланик, г-н Дьо ла Е, иска от Великия господар разрешение за свободно плаване из Червено море и „дори да създават там предприятия"[355]. Напразно. Ала далновидната и упорита английска Източноиндийска компания се тревожи от евентуално подновяване на античния път до Леванта. Тя назначава в Кайро свой представител през 1786 г.[356] През същата година френският полковник Едуар Дийон тръгва в командировка, за да проучи евентуалното „отваряне на връзка с голяма Индия чрез Червено море и Суецкия провлак"[357] с благословията на „бейовете" на Египет. Посланикът на Екатерина II в Париж, Симолин, осведомява императрицата за това. „Доколкото познавам този пратеник, той изглежда с ограничени възгледи и познания" – добавя Симолин. Какво излиза тогава, много шум за нищо? Във всеки случай, ще трябва да се изчака още един век, за да стане действителност прокопаването на Суецкия канал и възстановяването на стария средиземноморски път до Индия.

Търговците в услуга на турците

Икономическата империя, поддържаща Турската империя, се защитава от рояк търговци, които ограничават и пречат на проникването на западняците. Представителите на френска Марсилия в Леванта наброяват поне 40 „агенции", което означава щаб най-много от 150–200 души, а горе-долу същото е положението с останалите „нации" в пристанищните градове. Сделките се осигуряват ден за ден от арабски, арменски, еврейски, индийски и гръцки търговци (в това наименование трябва да включваме не само гърци по народност, а също и власи, българи и сърби), и дори турци, въпреки че последните са слабо изкушени от търговската кариера. Навсякъде гъмжи от амбулантни търговци, продавачи на дребно, дюкянджии в тесни будчици, посредници, произлезли от всякакви географски и етнически среди и с всякакво социално положение. Откупвачите на данъци, едрите търговци и истинските негоцианти, способни да дадат заем на правителството, не липсват в човешкото гъмжило. Панаирите, бидейки огромни средоточия, където се сключват сделки за милиони пиастри, организират непрекъснат поток от хора, стоки и ездитни животни.

На този оживен и по човешки свръхизобилен вътрешен пазар западният търговец няма пълна свобода на действие. Той има свой достъп до някои *места*, например в Модон, Волос, Солун, Истанбул, Смирна, Халеб, Александрия, Кайро... Ала според едновремешния модел на левантинската търговия никое от тези места не създава контакти между венециански, холандски, френски или английски търговец с продавача от последна ръка. Западните търговци действат само с посредници евреи или арменци, „които трябва да се държат под око".

Освен това източните търговци не оставят на европейците износа на Запад. Още от XVI в. те се настаняват в италианските градове на Адриатика. През 1514 г. Анкона отстъпва на гърците от Валона привилегии върху залива Арта и Янина: *son palatio della farina* става *Fondaco dei mercanti turchi et altri musulmani*. Едновременно с тях се установяват и еврейски търговци. В края на века се наблюдава истинско нашествие на ориенталски търговци във Венеция, Ферара, Анкона и дори в Пескара[358], Неапол и панаирите в Мезоджорно. Най-интересните между тях са вероятно гръцките търговци и моряци, трафиканти на контрабанда или почтени хора, понякога дори пиратстващи кореняци от острови, практически без плодородна почва, принудени да се роят другаде. Два века по-късно, през октомври 1787 г., руският консул в Месина отбелязва, че през протока всяка година преминават „повече от шейсет [...] кораба [гръцки] за Неапол, Ливорно, Марсилия и други средиземноморски пристанища"[359].

Изглед от площада и чешмата Топхане в Истанбул (Cliché B.N.)

Когато продължителната криза, предизвикана от Френската революция и Империята (1793–1815), унищожи френската търговия в Леванта, освободеното място се заема от гръцки търговци и моряци. Впрочем този успех има своето значение и за близката независимост на самата Гърция.

Не толкова зрелищна, но не по-малко интересна е *диаспората* на „православните" търговци през XVIII в. в страните, отстъпени на Хабсбургите по силата на Белградския мир (1739 г.), който измества австро-унгарската граница до Сава и Дунав. Правителството във Виена се мъчи да колонизира завладените територии: селата се заселват наново, израстват в началото посредствени градове, гръцките търговци завладяват новоусвоеното пространство. В своя подем те прехвърлят границите. Срещат се из цяла Европа, на панаирите в Лайпциг, използващи улесненията на открит в Амстердам кредит, дори в Русия и даже в Сибир, както вече споменахме[360].

Икономически и политически упадък

От само себе си изниква въпросът: тези търговци във вътрешността на Турската империя чужденци ли са? Дали те са радетели за оцеляването на турската икономика, както аз смятам, или са като плъховете, готови да напуснат кораба? Въпросът ни води до дразнещия проблем за турския упадък, който за съжаление няма отговор.

По мое мнение отчетливият упадък на Турската империя се забелязва едва в първите години на XIX в. Ако трябва да посочим по-точни дати, бихме се спрели на 1800 г. за балканското пространство, най-оживената, но същевременно най-застрашена зона на империята, която доставя най-голямата част от военния състав и данъците; за Египет и Леванта това е може би първата четвърт на XIX в.; за Анадола – годините около 1830. Това са заключенията в хубавата и подлежаща на критика статия на Хенри Исламоглу и Чаглар Кейдер[361]. Ако тези дати са обосновани, напредъкът на европейския икономически свят (едновременно разрушаване и възстановяване) би се развил прогресивно от най-оживения район – Балканите – до районите с вторична жизненост – Египет и Леванта – и накрая най-слабо развитата и следователно най-малко чувствителна към процеса област – Анадола.

Остава да се разбере дали първата трета на XIX в. е или не е период, в който се ускорява процесът на упадък на Турската империя в политически план. Тази опасна дума *упадък*, която османистите употребяват твърде често, включва толкова фактори, че в резултат на това всичко се обърква под предлог, че се обяснява. Няма съмнение, че общите действия на Австрия, Русия и Персия, а за кратко и на Венеция, са могли да стигнат докрай и вероятно е била възможна подялба на Турция, подобна на подялбата на Полша. Ала Турция е тяло с различен тип сила от това на полската република. Освен това е съществувала отсрочката с революционните и имперските войни и с опасната (действително) интермедия на експедицията в Египет.

Слабостта, която погубва Турция, както твърдят, е неспособността ѝ да се приспособи към военната техника на Европа. Във всеки случай този провал се вижда ясно едва след време. Посланикът на Екатерина II във Версай, Симолин[362], протестира през март 1785 г. срещу непрекъснатото изпращане на френски офицери в Турция и Вержен му отговаря, че това е „прекалено дребна помощ", за да се тревожи човек. Отговор на дипломат, но ако руското правителство се безпокои, то е защото не е твърде сигурно в превъзходството си над турците, както казват историците. Флотата на Орлов при Чезме срещу остров Хиос на 5 юли 1770 г. изгаря напълно турските фрегати, които имат плитко газене и са идеални мишени за гюлетата и корабите подпалвачи на противника[363]. Ала руската флота

е командвана от английски офицери и впоследствие е неспособна да извърши никакво сериозно дебаркиране. Османската артилерия има какво да желае, това е сигурно, но руснаците, които разсъждават като Симеон Воронцов, знаят, че и тяхната не струва повече. Болката или болките, които разяждат Турция, са едновременно от всички страни: държавната машина вече не се подчинява; онези, които работят за нея, получават старите заплати, а издръжката на живота се е повишила: те се възмездяват чрез злоупотреби; паричният резерв вероятно е недостатъчен, във всеки случай икономиката се развива зле. Следователно едновременното реформиране, отбрана и преустройство на армията и флота, които са продължителен процес, изисква големи разходи, пропорционални на огромната турска машина.

През февруари 1783 г. новият Велик везир не си прави илюзии за положението. Първото му решение е „да върне в лоното на държавата домените на Великия господар, които са отчуждени по време на последната война при управлението на султан Мустафа. В резултат на това в полза на правителството ще постъпят 50 милиона пиастри. Ала тези отчуждени владения понастоящем са в ръцете на най-влиятелните и най-богати хора в империята, които използват всички средства, за да провалят проекта, а султанът не проявява никаква твърдост."[364] Тази информация от Константинопол, препредадена от неаполитанския консул в Хага, потвърждава мнението, което неотдавна Мишел Морино изрази относно недостатъчността на приходите от данъчното облагане: „...наближават беди, финансовите нужди на империята [османската] растат, данъчният натиск върху населението става по-силен и тъй като разчита само на продажби в чужбина, за да се сдобие с необходимите за плащане на налозите пиастри, то „разпродава" стоките си набързо. Това напомня извращенията в търговския баланс на Китай през XX в."[365]

Навлизането на индустиализирана, дейна и ненаситна Европа, която напредва, без винаги да си дава сметка, в тази бедстваща вселена, предизвестява края. Затова трябва да се върнем на предложените хронологии и да не се доверяваме на думите на съвременниците, защото Европа още през XVIII в. започва да се самозабравя в гордостта си. През 1731 г. един автор, който не заслужава знаменитостта си, пише: „Срещу тази нация [Османската империя], която няма никаква дисциплина, нито правила в битките, трябва само сгоден момент, за да я изгоним [вероятно има предвид от Европа] като стадо овце."[366] Четвърт век по-късно кавалерът Годар дори не вижда необходимост от „сгоден момент", когато пише: „Трябва само да се споразумеем какво да правим с останките от турчина и вече няма да се споменава за такава империя."[367] Какви абсурдни претенции! Именно Индустриалната революция в крайна сметка побеждава империята, на която не достига сила да се отърси от примитивизма и тежкото си наследство.

НАЙ-ОБШИРНИЯТ ОТ СВЕТОВЕТЕ-ИКОНОМИКИ: ДАЛЕЧНИЯТ ИЗТОК

Разглеждан като цяло, Далечният изток[368] представлява три огромни светове-икономики: ислямският, който към Индийския океан опира в Червено море и Персийския залив и контролира безкрайната поредица от пустини, прорязващи огромната територия на азиатския континент от Арабия до Китай; Индия, която разпростира своето влияние върху целия Индийски океан на запад, както и на изток до нос Коморин; и накрая Китай, едновременно сухоземен – той се утвърждава в сърцето на Азия – и морски, – защото владее крайбрежните морета на Тихи океан и страните, който се мият от водите им. Така е открай време.

Ала не можем ли да кажем, че между XV и XVIII в. и трите в една или друга степен са включени в *общ* свят-икономика? Представлявал ли е облагодетелстваният от движещата сила и неизменност на мусоните и пасатите Далечен изток обща вселена с центрове, които последователно са се сменяли, и връзки с голям радиус, трафици и цени, влияещи се едни от други? Тъкмо тази евентуална грандиозна, крехка и непостоянна общност е същинската тема на следващите страници.

Тя е непостоянна, защото събирането ведно на огромни територии е резултат от махалообразното и повече или по-малко ефикасно движение в две посоки с център Индия: махалото дава преимущества ту на Изтока, ту на Запада, като преразпределя задачите, превъзходствата, политическите и икономическите възходи. Все пак, независимо от превратностите, Индия запазва своите позиции; търговците от Гуджарат, от Малабарския и Короманделския бряг в продължение на векове имат надмощие над тълпата конкуренти: арабските търговци от Червено море, персийските търговци от иранското крайбрежие и Персийския залив и китайските търговци с опита им в моретата на Индонезия и Филипините, към които нагаждат джонките си. Ала има случаи, когато махалото не работи или се повреждa. Тогава околоазиатското пространство започва повече от обичайното да се раздробява на автономни територии.

Най-съществено в тази опростена схема е двойното движение ту в полза на Запада, т.е. ислямския свят, ту в полза на Изтока, т.е. Китай. Всеки подем в някоя от тези страни, които ограждат Индия, води до раздвижвания с изключителна амплитуда и често полувековна давност. Ако тежестта се наклони на запад, моряците от Червено море и/или Персийския залив наводняват Индийския океан, прекосяват го от край до край и се появяват, както примерно през VIII в., пред Кантон, наричан Ханфу от арабските географи[369]. Когато винаги колебливият Китай реши да се покаже навън, неговите моряци от южното крайбрежие достигат до

никога неизпусканите от поглед Индонезия и Филипините и така наречената „втора“ Индия източно от нос Коморин... И нищо не ги възпира да отидат по-нататък.

През цялото хилядолетие, предхождащо XV в., историята не е нищо друго освен безкрайно повторение: появава се оживено пристанище, налага се по крайбрежието на Червено море и друго, досущ като предходното, заема мястото му в съседство. По същия начин сменят своите места пристанищата в Персийския залив, по индийското крайбрежие; същото е и с тези по индонезийските острови и полуострови; морските зони също се заместват. Така е, но от промяна на промяна историята в общи линии остава същата.

Началото на XV в., с което започва настоящият труд, е белязано от възстановяването на Китай, който династията Мин освобождава от монголите след 1368 г., и от удивително мащабната морска експанзия, която е често обсъждано и все още необяснимо за нас, както със започването, така и със спирането му към 1435 г., явление[370]. Нашествието на китайските джонки, които достигат до Цейлон, Ормуз и дори до африканския бряг на зенджите[371], прокужда или най-малкото смущава мюсюлманската търговия. От този момент нататък Изтокът има думата повече, отколкото Центъра или Запада. И тъкмо това е периодът, както се опитвам да внуша, когато ролята на огромния икономически суперсвят се закрепва в района на Индонезия и Филипините, където се оживяват градове като Бантам, Ашем, Малака, а доста по-късно Батавия и Манила.

Може би изглежда абсурдно да се приписва такова значение на тези не чак толкова големи градове в Индонезийския район. Ала Троа, Провен, Бар сюр Об и Лани също са доста малки градчета по времето на панаирите в Шампан; разположени на пътя на покровителстваното и станало неизбежно сближаване между Италия и Фландрия, те все пак се утвърждават като център на доста голяма търговска съвкупност. Нима не е такова в течение на дълги години самото кръстопътно положение на Индонезийския район с неговите търговски панаири, които се проточват с месеци в очакване мусоните да променят посоката си и да отведат търговците там, откъдето са дошли? А може би дори, досущ както средновековните търговски градове в Европа, и индонезийските да са спечелили повече поради факта, че не са били строго обвързани с прекалено мощни политически образувания? Независимо от кралете и „султаните“, които въвеждат в тях ред, те си остават почти автономни градове: отворени навън, те се нагаждат според теченията на търговските потоци. В такъв случай случайното или добре пресметнато идване на Корнелиус Хаутман в Бантам през 1595 г. му дава възможност още от самото начало да се озове в самия център на Далечния изток. Така той попада в десетката.

Имайки предвид всичко това, разумно ли е историк като мен да се

опитва да събере в едно цяло недостатъчно изследваните парчета история? Вярно е, че те все още са зле, но все пак са по-добре познати от вчера. Както е вярно, че вече е заличена някогашната, придобила за кратко голяма популярност, представа на Й. С. ван Льор[372] за азиатците, всепризнати праматари, които разнасят в оскъдния си товар малки количества от много ценни блага – подправки, пипер, перли, парфюми, опиати, диаманти... Действителността е доста по-различна. Пред очите ни от Египет до Япония има безброй примери на капиталисти, рентиери от едра търговия, крупни търговци, хиляди изпълнители, комисионери, посредници, сарафи, банкери. А от гледна точка на средствата, възможностите или гаранциите на обмена никоя от тези групи не отстъпва на своите западни събратя. В Индия и извън нея *тамилските*[373], *бенгалските* и *гуджаратските* търговци образуват сплотени сдружения и сделките и договорите им минават от една група в друга, както в Европа от ръцете на търговците от Флоренция в следващите от Лука, Генуа, Южна Германия или Англия... Дори още от Късното средновековие в Кайро, Аден и в пристанищата на Персийския залив има царе на търговията[374].

По такъв начин пред погледа ни все по-отчетливо се откроява „мрежа от морски трафици, чието разнообразие и обем са съпоставими с тези в Средиземно море или северните и атлантическите европейски морета“[375]. Тук се смесва и среща всичко: луксозни и народни стоки, коприна, подправки, пипер, злато, сребро, скъпоценни камъни, бисери, опиум, кафе, ориз, индиго, памук, селитра, тиково дърво (за корабостроенето), персийски коне, цейлонски слонове, желязо, стомана, мед, калай, феерични тъкани за големците на тоя свят и груби тъкани за селяните от островите на подправките или чернокожите от Мономотапа...[376] Търговията от Индия в Индия съществува дълго преди идването на европейците, защото произведените излишъци се привличат и компенсират едни други; те захранват по моретата на Далечния изток непрестанно движещи се потоци, сходни с онези в европейските морета.

Четвъртият свят-икономика

Три икономически свята са вече твърде много. Ала с европейското проникване към тях се примесва и четвърти, който следва да запишем в актива на португалци, холандци, англичани, французи и някои други. Пристигането на Васко да Гама в Кожикоде на 27 май 1498 г. му отваря вратите. Ала европейците не са в състояние да се внедрят за кратко в непознатия свят, който тепърва трябва да откриват, независимо от сензационните разкази на няколкото западни пътешественици, техни знаменити предтечи. За тях Азия си остава смущаваща, нещо като друга планета:

различни растения, различни животни[377], различни хора, различни цивилизации, други религии и обществено устройство, други форми на собственост[378]. Всичко тук има различен облик. Дори реките не приличат на европейските водни източници. Това, което на Запад е пространствено величие, тук е пространствена необятност. Градовете представляват огромни стълпотворения от хора. Странни цивилизации, странни общества, странни градове!

Освен това до тези далечни страни се достига след многомесечно тежко плаване. Четвъртият икономически свят тук често се оказва изложен на безразсъдни рискове. Базите в Близкия изток (които християните се опитват да превземат някога по време на кръстоносните походи) дават на ислямските държави и търговци възможност да навлизат по желание и със сила в Индийския океан. Докато в сравнение с броя и обхвата на азиатските общества и територии европейските кораби пристигат с незначителни контингенти. Никога, дори по времето на най-бляскавите си успехи, далеч от своите земи, Европа няма да разполага с достатъчно хора. През XVI в. португалците от Ормуз до Макао и Нагасаки[379] са най-много 10 000; дълго време англичаните също ще са малобройни въпреки ранния голям мащаб на успеха им. Към 1700 г. в Мадрас има 114 „цивилни" англичани; в Бомбай те са 700–800 и 1200 в Калкута[380]. През септември 1777 г. в Мае, който действително е второстепенен френски пункт, има 114 европейци и 216 сипаи[381]. Към 1805 в цяла Индия има не повече от „31 000 англичани", което означава мъничка група, независимо че е в състояние да държи в подчинение огромната страна[282]. В края на XVIII в. между метрополията и Далечния изток холандската Остиндийска компания има най-много 150 000 души[383]. Дори ако допуснем, че много помалко от половината от тях служат в отвъдморските територии, то ще е истински рекорд. Нека добавим също, че по времето на Дюплекс и Клайв *чисто европейските* армии са съвсем малки.

Несъответствието между *видимите* средства и резултатите на европейските завоевания са очебийни. „Някаква случайност или полъх от обществено настроение биха могли... да премахнат английската власт в Индия" – пише през 1812 г. един американец от френски произход[284]. Двайсет години по-късно, през 1832 г., Виктор Жакмон повтаря и набляга на същата мисъл: „В тази странна фабрика за могъщество, каквато е Индия, всичко е изкуствено, ненормално и изключително."[285] В случая думата „изкуствено" не е употребена в отрицателен смисъл, защото изкуственото означава също „изкусно" и именно тук се крие успехът. Шепа европейци се налагат не само в Индия, но и в целия Далечен изток. Би трябвало да не успеят, но въпреки това успяват.

Индия, завладяна от самата себе си

Преди всичко европеецът никога не е бил сам. Хиляди роби, слуги, помощници, съдружници и сътрудници се суетят около него, сто пъти, хиляди пъти повече на брой, отколкото онези, които все още не са господари. Например европейските кораби за *country trade* още от времето на португалците се обслужват от смесени екипажи, в които местните моряци винаги са мнозинство. Дори корабите по Филипините използват „малко испанци, много малайци, индуси и филипински метиси“[386]. Корабът, който през 1625 г. отвежда отец Де Лас Кортес от Манила в Макао и пропускайки целта си, претърпява корабокрушение на кантонския бряг, има най-малко 37 ласкарци в своя екипаж[387]. Когато френската флота, командвана от племенника на Дюкен, пленява в открито море до Цейлон през юли 1690 г. холандската „флейта“* Монфор дьо Батавия, в плячката фигурират двама „ласкарци или чернокожи роби, които са ужасни на вид. Тези нещастници по-скоро ще се оставят да умрат от глад, отколкото да докоснат онова, което е пипал (разбирай сготвил) християнин.“[388]

По подобен начин и военните части, които накрая компаниите започват да поддържат, в голямото си мнозинство са от местни хора. Към 1763 г. в Батавия на всеки 1000–1200 европейски войници „от всякакви националности“ се падат 9000–10 000 малайски наемници плюс 2000 китайски войници[389]. Кой ли в Индия е успял да измисли (дали се е налагало да го измисля?) за улеснение на европейците чудесното и просто решение с войската на спахиите, т.е. начин да се завладее Индия *със* и посредством индийците? Дали Франсоа Мартен?[390] Или Дюплекс? Или англичаните, за които някакъв съвременник (французин, естествено) твърди, че „вдигат [спахиите] по подобие на Дюплекс“[391]?

По същия начин хората от Далечния изток приижат на тълпи в самата търговска дейност. Хиляди местни посредници обсаждат европейския човек и си предлагат услугите, като се почне от маврите и вездесъщите арменци в Египет и се стигне до баняните, евреите от Мока, китайците от Кантон, амойците и бантамците, без да пропускаме *гуджаратите*, търговците от Короманделския бряг или явайците, тези напористи помощници, които буквално обсаждат португалците по време на първите им пътувания до островите на подправките. Но нима това не е логично? В Кандахар, където страстта към пътешествия тласка маестро Манрике през

---

* *Това са военните холандски фрегати, неизвестно защо наречени „флейти“, след като са тумбести като бурета. – Бел. прев.*

1641 г., някакъв индийски търговец, който взема нашия испанец за португалец, му предлага услугите си, като му обяснява, че: „тъй като хората от вашата нация не говорят езика на тия страни, ако не си намерите някой, който да ви води, непременно ще срещнете трудности..."[392]. Помощта, сътрудничеството, сближаването, съвместното съществуване, симбиозата – всичко това става неизбежно с течение на времето и местният търговец, ловък, пестелив донемайкъде, задоволяващ се с шепа ориз по време на дългите пътувания, е жилав като троскот. Впрочем в Сурате почти от самото начало „слугите" на Английската компания са свързани с кредиторите на едри сделки от пиацата. А колко пъти различните английски фактории, както Мадрас, така и Форт Уилям, с разрешението на директорите от Лондон са заемали пари от търговците в Индия! През 1720 г.[393] по време на ликвидната криза, която за кратко покосява *South Sea Bubble*, за да набави пари в брой, *East India Company* взема заем от Индия и това се оказва добър ход, понеже се измъква от затруднението толкова бързо, колкото и изпада в него. Когато през 1726 г. френската компания стъпва отново на крака, тя се пази от сделки със Сурате, където дължи на баняните тлъстата сумичка от четири милиона рупии[394].

Следователно е невъзможно да се лишат от тези необходими сътрудници дори само защото те живеят на място и създават богатството. В доклад от 1733 г. се казва, че Пондичери не може да бъде процъфтяващ пазар, „ако не се намери начин тук да се привлекат негоциянти, които да са в състояние сами да търгуват"[395]. Естествено, става дума за едри търговци откъдето и да е и най-вече за индуси. Между другото, нима Бомбай би могъл да бъде построен без парсите и баняните? Какво щеше да бъде Мадрас без арменците? В Бенгалия, както и в останалата Индия, англичаните са използвали непрекъснато местни търговци и банкери. Едва когато в Бенгалия британското господство е напълно осигурено, местните капиталисти от Калкута са грубо отстранени от най-доходните дейности (банки, външна търговия) и принудени да потърсят приют за капиталите си в други ценности (земя, лихварство, събиране на данъци и дори към 1793 г. в „по-голямата част от *облигациите* на *British East India Company*")[396]. Ала по същото време в Бомбай, където всичко трябва да се възстанови, англичаните внимават много да не отблъснат търговците парси, *гуджарати* и мюсюлмани, които натрупват големи богатства от външна търговия и като собственици на търговската флота в пристанището, което продължава до въвеждането на параходите към 1850 г.[397] И в крайна сметка, въпреки неколкократните опити Английската банка не успява да премахне напълно *hundi*, тази менителница на индийските *сарафи*, която е белег за тяхната свобода на действие и на солидна банкова организация, от която англичаните дълго време се възползват, преди да пожелаят да я унищожат.

Злато и сребро, сила или слабост?

Казват, че Европа, Америка, Африка и Азия се допълват. В интерес на истината трябва да се каже също, че световната търговия се е стараела да ги направи допълващи се и често е успявала да го стори. Като цяло Далечният изток не приема европейските продукти със същия възторг, който Западът много скоро демонстрира към пипера, подправките и коприната. И тъй като световното равновесие изисква един възторг да отговаря на друг, Азия приема играта на обмена още по времето на Римската империя само срещу ценни метали – злато (предпочитано по Короманделския бряг) и преди всичко сребро. Китай и особено Индия се превръщат, както стотици пъти е подчертавано, в гробница на циркулиращи по света ценни метали. Те влизат и никога не излизат оттам. Това интересно постоянство предполага непрекъснато изливане на ценни метали от Запад на Изток, в който някои виждат слабостта на Европа по отношение на Азия, а колкото до мен, вече казах, че го смятам за средство, което западняците често са използвали, за да пробият на някой особено доходоносен пазар не само в Азия, но и на други места, и дори в Европа. Тъкмо това средство към XVI в. ще приеме необичаен размах благодарение откриването на Америка и бързото развитие на мините в Новия свят.

Белият американски метал достига Далечния изток по три пътя: през Леванта и Персийския залив, за който индийските историци ни съобщават, че е още по-важен през XVII и XVIII в. по отношение на тяхната страна; покрай нос Добра надежда и по пътя на Манилския галеон. Като оставим настрана съвсем особения случай с Япония (тя притежава сребърни мини, които понякога са играли роля във външния ѝ обмен), почти целият бял метал, който циркулира из Далечния изток, е от европейски, т.е. американски произход. Следователно рупиите, които някой европеец заема от индийски сараф или банкер, общо взето, са заем от даденото, те са белият метал, внесен преди много или малко време от европейската търговия.

И така – после пак ще се върнем на въпроса – приносът на ценни метали е необходим за движението на най-оживената индийска, а несъмнено и китайска икономика. Когато пътуването на индийски кораби от Сурате в Мока за нещастие не срещне натоварените със злато и сребро кораби от Червено море, отдавна доминиращият полюс на индийската икономика, Сурате, е обхванат от криза. При тези условия не е пресилено да се смята, че Европа, която ангажира в търговията с Азия само страстта си към разкоша, чрез белия метал държи в ръце регулатора на икономиките в Далечния изток и вследствие на това се оказва спрямо тях в позиция на силата. Ала дали е чувствала и използвала прозорливо това превъзходст-

во? Съмняваме се. За да продължат доходната си търговия с Азия, самите европейски търговци зависят от благоволението на пристигащото в Кадис винаги нередовно и понякога в недостатъчно количество американско сребро. Задължението да намерят на всяка цена необходимите налични пари за азиатската търговия не може да не бъде преживявано като зависимост и робство. Особено между 1680 и 1720 г.[398] металът става сравнително рядък, цената му на пазара надхвърля стойността, предлагана от Монетния двор. Резултатът е фактическа девалвация на ключовите валути: лирата стерлинга и флоринът, и деградация за Холандия и Англия на *terms of trade* с Азия[399]. Белият метал привилегирова Запада, но същевременно му създава всекидневни затруднения и несигурност.

Войнствено пристигане, или търговци не като другите

Още от самото начало европейците са разполагали с друго, но вече съзнателно изградено предимство, без което не би могло да започне нищо. Това преимущество, което ръководи всичко или най-малкото го прави възможно, е западният военен кораб, маневрен, способен да плава срещу вятъра, оборудван с много платна, въоръжен с топове и още по-ефикасен след повсеместното въвеждане на амбразурите. Когато флотилията на Васко да Гама през септември 1498 г. напуска околностите на Кожикоде, тя се сблъсква с осем тежки индийски кораба, които идват да ги задържат. Последните скоро са обърнати в бяг, един е пленен, а останалите седем засядат в плитчините на някакъв плаж, където португалските кораби не могат да приближат, защото нивото на водата е много ниско за тях[400]. На всичко отгоре морските обичаи на индийците винаги са били най-миролюбиви. Известно е само едно изключение от тази миролюбива традиция, това е империята Хола, която през XIII в. създава мощна флота на Короманделския бряг, многократно завладява Цейлон, Малдивските и Лакадивските острови и разделя в своя полза Индийския океан на две. През XVI в. това минало е забравено въпреки присъствието на пирати по някои крайбрежия, които между другото лесно могат да се избегнат и търговските кораби никога не се движат с въоръжен конвой.

Това ще улесни задачата на португалците и техните последователи. На тях им е невъзможно да се домогнат до обширната вътрешна територия, но те без усилия обсебват морето, което е пространство за връзки и транспорт. Нима то не им дава най-важното? Франсишку де Алмейда пише на краля в Лисабон: „Ако сте могъщ в корабоплаването, търговията на Индия ви принадлежи; ако не сте силен в тази област, каквато и да е крепост на сушата ще ви бъде малко от полза.“[401] Според Албукерке, „ако по

някаква случайност Португалия претърпи поражение по море, нашите владения в Индия не могат да се задържат и един ден, щом местните владетели откажат да ни търпят“[402]. Един век по-късно, през 1623 г., командващият холандската база в Хирадо, Япония, говори с почти същите думи: „Ние нямаме достатъчно сили, за да стъпим на брега, освен под защитата на флота.“[403] А някакъв китаец от Макао се ядосва: „Ако португалците дойдат с лоши намерения, ние бързо можем да ги хванем натясно. Ала как бихме могли да ги накажем, да ги държим под око и да се защитим от тях в открито море?“[404] По същия начин през 1616 г. разсъждава и Томас Роу, посланик на Индийската компания в двора на Великия Могол. От това произтичат и съветите, които дава на английските власти: „Придържайте се към следното правило, ако искате да имате полза: търсете ги в морето и по време на мирните трафици, защото няма съмнение, че би било грешка да поддържаме гарнизони и да се бием в Индия по суша.“[405]

Тези разсъждения, които имат стойността на максима, не бива да се смятат за проява на миролюбие, а на ясно съзнание в продължение на години, че всеки опит за териториално завоевание е изключително рискован. Това съвсем не означава, че европейското проникване още от самото начало и при удобен случай не е било завоевателно и грубо. Грабежите, военните действия и намерения не липсват. През 1586 г., в навечерието на Непобедимата армада, испанският губернатор на Филипините Франсиско Сардо предлага услугите си, за да завладее Китай с 5000 души; покъсно конструктивната политика на Коен в по-лесните за покоряване от континента индонезийски острови минава под знака на силата, колонизацията и грубостта[406]. В крайна сметка часът на териториалните, макар и закъснели завоевания ще удари с Дюплекс, Бъси, Клайв...

Още преди колониалния подем европеецът използва своето смазващо предимство по море или откъм морето. То му позволява, когато местните пирати вилнеят, да си осигури превоза на търсещите сигурност европейски стоки, да поразява или да заплашва с обстрел съпротивляващите се пристанища, да наложи на местните кораби плащането на право за преминаване[407] (португалци, холандци и англичани са практикували подобен рекет), а също така в случай на конфликт с териториалните сили да използват блокадата като резултатно средство. По време на войната срещу Аурангзеб, подбудена от директора на *East India Company* Джосая Чайлд през 1688 г., по думите на самия Джосая Чайлд „поданиците на Великия Могол са неспособни да издържат на война с англичаните цели дванайсет месеца, без да пострадат от глад и да измират с хиляди поради липса на работа, която им дава възможност да си купуват ориз; не само поради липса на търговия с нас, но и защото по време на война ние блокираме търговията им с източните народи, която е десетократно по-голяма от нашата с всички европейски народи, взети заедно“[408].

Този откъс показва прекрасно, че англичаните са съзнавали огромната сила и дори търговското свръхмогъщество на моголска Индия, но едновременно с това и тяхната решимост да използват докрай всичките си преимущества и да „търгуват със сабя в ръка", както заявява един от *слугите* на компанията[409].

Представителства, фактории, агентски бюра, магазии

Големите Индийски компании са вече „мултинационални". Те не са само в борба със собствените си „колониални" проблеми. Борят се с държавата, която ги е създала и ги подкрепя. Те са държава в държавата или извън държавата. Борят се срещу акционерите, създаващи капитализъм, който скъсва с търговските обичаи. Те трябва да се занимават едновременно с капитала на акционерите (които искат дивиденти), с капитала на приносителите на краткосрочни облигации (английските *bonds*), с оборотния капитал (наличните средства) и на всичко отгоре с поддържането на основния капитал – кораби, пристанища, крепости... Трябва да следят множество чуждестранни пазари, да ги съгласуват с възможностите и предимствата на националния пазар, т.е. с търговете в Лондон, Амстердам и на други места. От всички трудности за преодоляване разстоянието е най-голямата. До такава степен, че старият левантински път се използва за изпращането на писма, представители, важни заповеди, злато и сребро. Към 1780 г. някакъв англичанин, облагодетелстван от мусона, успява да постигне рекордна бързина: Лондон–Марсилия–египетска Александрия–Калкута за 72 дни път[410]. Докато средно пътуването през Атлантика изисква осем месеца в едната или в другата посока, а отиването и връщането поне осемнайсет, ако всичко е наред и човек не е принуден да презимува в някое пристанище, а двойното заобикаляне на нос Добра надежда е успешно. Именно този бавен оборот на кораби и товари пречи на директорите от Лондон или Амстердам да държат всичко в свои ръце. Налага им се да делегират властта и да я споделят с местните дирекции, които самостоятелно (например в Мадрас, Сурате) да вземат спешни решения и да предават нарежданията на компанията, да сключват „договори"[411] и да правят поръчки в необходимото време (шест месеца, година предварително), да предвиждат плащанията и да събират товарите.

Тези търговски единици, откъснати от центъра, се наричат представителства, фактории, агентски бюра. Първите два термина се смесват в разговорния език, но в общи линии редът, в който ги изброяваме, отговаря на значението им в низходящ порядък. Така например английската фактория в Сурате създава поредица „агентски бюра" в Гога, Броуч, Барода,

Фатпур Сикри, Лахор, Тата, Лахрибандар, Жак, Исфахан, Мока...[412] А „учрежденията" на Френската компания в Чандранагар са „разделени на три категории": около главния град Чандранагар „шестте големи представителства са Баласор, Патна, Касимбазар, Дакха, Джугдя и Чатиган; обикновените търговски къщи са Зоопози, Керпои, Кариколе, Монгорпозе и Серампози", като последните два поста са „търговски тъщи, където има агент без територия"[413].

„Територията" на едно представителство или „главен град" произтича от концесия на местните власти, която трудно се получава и никога не е безплатна. Като цяло системата представлява чисто търговска колонизация: европеецът се установява в близост до производствените зони, пазарите и кръстопътищата, като използва вече съществуващото устройство, така че не се налага да изразходва средства за „инфраструктура" и оставя на местните грижата за превоза до експортните пристанища, организацията и финансирането на основното производство и обмена.

Прикачена като паразит към чуждия организъм, до английското завладяване (като изключим успехите на холандците в отделната зона на Индонезия и Филипините) европейската окупация остава *откъслечна*. В отделни пунктове. Малки териториални късове. Макао в началото на Кантон е с големината на село. Бомбай на своя остров три на две левги едва побира пристанището, корабостроителницата, казармите и къщите на обитателите си, а без снабдяването от близкия Салсет богатите едва ли щяха да ядат всеки ден месо[414]. Дешима, в самото пристанище на Нагасаки, във всички случаи е по-малък по площ от венецианското *Ghetto Nuovissimo*. Много от „факторите" всъщност не са нищо повече от укрепени къщи и дори магазини, където европеецът живее по-затворено от най-затворените касти.

Очевидно има две изключения: Гоа на остров Батавия, остров Ил дьо Франс и остров Бурбон. За сметка на това европейските позиции в Китай са още по-несигурни. В Кантон на европейския търговец не е позволено установяване на място и постоянния достъп до пазара (за разлика от Индия) му е отказан. Компаниите са представлявани на всеки от корабите си от амбулантни търговци, а корабите имат вид на подвижни, пътуващи фактории, бихме казали магазии. Когато спътниците не се разбират и не се подчиняват на председателя, има опасност от затруднения и неточности в сметките[415].

Трябва ли от това да вадим заключение, че допреди английското завладяване европейската дейност едва докосва Азия, че се ограничава до представителства, които само допират огромното ѝ тяло, че тази окупация е незадълбочена, повърхностна, безобидна и не променя нито цивилизацията, нито обществата, че засяга икономически само външната търговия, сиреч малка част от производството? Тук сякаш скришом наднича сблъсъкът между вътрешния пазар и външноикономическите връзки.

Всъщност европейските „представителства“ в Азия не са по-незначителни, отколкото съществуващите в съюза на Ханзата или на холандците в Балтика и Северно море, или пък венецианските и генуезките кантори във Византийската империя, без да смятаме многото други примери. Европа разполага в Азия много малки групи, които са действително миниатюрни общности, но са свързани с най-развития капитализъм на Запада. И тези малцинства, за които можем да кажем, че не са нищо повече от „надстройка с присъщата ѝ крехкост“[416], се сблъскват не с азиатските маси, а с други малцинства, които владеят трафиците и търговията в Далечния изток. Именно тези местни малцинства в Индия кога насилствено, кога доброволно проправят пътя на европейското проникване и научават най-напред португалците, а после холандците и накрая англичаните (и дори французи, датчани и шведи) да се ориентират в лабиринтите на търговията от Индия в Индия. Оттогава нататък започва процесът, който още преди края на XVIII в. ще създаде английския монопол върху 85–90% от външната търговия на Индия[417]. Ала това се случва, защото достъпните пазари на Далечния изток образуват поредица от свързани икономики, държани от ефикасен свят-икономика и защото търговският капитализъм в Европа е могъл да инвестира в тях, и като използва всички сили, да ги накара да работят в негова полза.

Как да разкрием в дълбочина историята на Далечния изток

Всъщност ние се интересуваме от скритата история на Азия, но признаваме, че не е лесно да я извадим наяве. В Лондон, Амстердам и Париж има чудесни архиви, но винаги е трудно чрез историята на големите компании да се очертае картината на Индия или Индонезийския район... В Европа, а и навсякъде по света, има прекрасни ориенталисти. Ала онзи, който е специалист в проучването на ислямския свят, не е такъв в изучаването на Китай, Индия, Индонезийския район или Япония. Още повече че ориенталистите често са отлични лингвисти или специалисти културоведи, но не историци на обществата или икономиката.

В наши дни нещата се променят. Интересите на специалистите по въпросите на Китай, Япония, Индия и ислямския свят все повече се насочват към обществата, икономическите и политическите структури. Дори социолозите мислят като историци[418]. И от двайсет-трийсет години насам, търсейки идентичността на освободените си от Европа страни, историците от Далечния изток, чиито редици се сгъстяват, се заемат със събирането на източници, а разнообразните им трудове свидетелстват за онова, което Люсиен Февр нарича усет за „историята-проблем“. Тези историци

са творци на нова история, чиито резултати се представят в трудовете им и в отличните списания. Ние сме в навечерието на масово преразглеждане на досегашните схващания.

Но не бива дори да се мисли, че вследствие на това е възможно всичко да се започне отначало. Материята е толкова обемиста (независимо от все още многото нерешени проблеми), че все още не е настъпил часът за обобщения. Все пак на свой риск се опитах да представя *един* пример, да хвърля поглед върху всеобхватността и необичайността на възникващите проблеми. Моят избор падна върху Индия. За нея са известни много основополагащи трудове на английски език, както и резултатите от работата на екип индийски историци от висока класа, които за щастие пишат на един език – английски – и това ги прави пряко достъпни. Те представляват превъзходни водачи всред великолепието и нищетата на Индия, наречена *средновековна*, защото според вече съблюдаваната уговорка за тях Средновековието продължава до установяването на английското господство. Това е *единственият* спорен пункт в тяхното виждане поради внушаваната от него кауза *a priori* (в крайна сметка това говори за закъснение от няколко века спрямо Европа) и поради вмъкването в спора на така наречените проблеми за някакъв „феодализъм", който едновременно оцелявал и се разпадал между XV и XVIII в. Ала тази забележка е само подробност.

Това, че избрах Индия, не е единствено поради изредените тук причини. Нито защото нейната история е по-лесна за разбиране от която и да е друга: тъкмо обратно, по отношение на критериите на общата история Индия ми се струва много сложен случай, който осезаемо се отклонява в политическо, социално, културно и икономическо отношение. Ала в качеството ѝ на централно разположен свят-икономика всичко опира до Индия и всичко се корени в нейното раболепие и слабости. Именно оттук тръгват португалци, англичани и французи. Единствено холандците правят изключение, като закотвят богатството си в сърцето на Индонезийския район и по такъв начин спечелват надпреварата в монополите. Но с този начин на действие не стигат ли те твърде късно до Индия, от която в крайна сметка зависи всяко трайно величие за проникналите от Запад най-напред мюсюлмани, а по-късно и европейци?

Индийските села

Индия представлява села. Хиляди и хиляди села. Затова казваме по-скоро *села*, а не *село*[419]. Използването на единствено число по-скоро би ни навело на превратната представа за типично индийско село, ограничено в житейските рамки на общността, което като по чудо прекосява непо-

кътнато, самобитно и винаги автаркично бурната история на Индия и което, по силата на второ чудо, откриваме неизменно по целия огромен континент, независимо от неповторимостта на различните провинции (като например очевидните особености на Декан, тоя южен „край"). Несъмнено подобна селска единица, която си е самодостатъчна едновременно да се изхранва и облича и е затворена в себе си, се среща в някои изолирани и изостанали области дори в наши дни. Но те са изключение.

Правилото е отваряне навън на селския живот, рамкиран от различните власти и от пазарите, които го следят, освобождават го от излишъците му, налагат му удобствата и опасностите на паричните отношения. Тук се докосваме до тайната на цялата история на Индия: тъкво в този каптиран в основата си живот, който стопля и захранва огромното социално и политическо тяло. В съвсем друг контекст това наподобява схемата на руската икономика по същото време.

В светлината на новите проучвания се вижда добре как действа механизмът в зависимост от реколтите, задълженията и държавните облагания. Вездесъщата парична икономика е отличен трансмисионен ремък; тя улеснява и умножава включително принудителния обмен. Заслугата за нейното вкарване в действие се дължи само отчасти на управлението на Великия Могол. Всъщност Индия от векове е в лапите на паричното обръщение, отчасти поради връзките си със средиземноморския свят, обхванат още от античността от паричната система, която в известен смисъл изобретява и изнася надалеч. Според Л. К. Джейн[420] Индия е имала банкери още през VI в. пр. Хр., цял век преди епохата на персите. Във всеки случай паричната система е проникнала в индийския обмен много векове преди Делхийския султанат.

Най-съществения принос на последния през XIV в. е в създаването на принудителна административна организация, която стъпка по стъпка, от провинция на окръг стига до селата и ги държи под контрол. Тежестта и механизмът на тази държава, която империята на Великия Могол наследява през 1526 г., ѝ позволяват да стимулира и събира земеделските излишъци. Затова тя съдейства за тяхното поддържане и увеличаване. Защото в мюсюлманския деспотизъм на Моголите има известна доза „просветен деспотизъм", грижа да не се убива кокошката, която снася златни яйца, да се управлява селското „възпроизводство", да се разширява площта на културите, да се заменят един вид растения с други, по-рентабилни, да се усвояват необработваемите земи, да се увеличат възможностите за напояване с кладенци и резервоари. Към това се добавя обграждането и насищането на селата с амбулантни търговци, с пазари в близките паланки и дори с такива за размяна на хранителни продукти в големите села или чисто и просто на открито, с ненаситните пазари на близки и далечни градове и накрая с панаири в чест на религиозните празници.

В двора на Великия Могол: индийски земевладелец пред господаря (Cliché B.N.)

Да се владеят селата ли? На това залагат властите на провинциите и окръзите, сеньорите, които са получили от Великия Могол (по принцип единствен собственик на земята) права над една част от събраните задължения (*jagirs*, което означава облаги); строгите *zamindars*[421] – откупвачи на данъци, които също имат наследствени права върху земите; търговци, лихвари и сарафи, които купуват, превозват и продават реколтите и освен това превръщат данъците и налозите в пари, за да се улесни циркулирането на събраните средства. Всъщност сеньорът живее в двора в Делхи, където заема пост и неговият *jagir* му е предоставен за доста кратък срок – обикновено за три години. Той го използва от дистанция, набързо и безочливо и точно както държавата сам желае да си получи рентата не в натура, а в пари[422]. По такъв начин превръщането на реколтата в парична форма става ключът на системата. Белият и жълтият метал не са единствено предмети и средства за натрупване, а са и необходими оръдия за функционирането на огромната машина, действаща от селяните в основата до високите етажи на обществото и деловия свят[423].

Освен това селото е владяно отвътре чрез собствена йерархия и кастова система (занаятчии и пролетарии на недосегаемите). Има грижлив господар, който оглавява селото, и ограничен кръг от селска „аристокрация", наречена *khud-kashta* – незначително малцинство от сравнително богати или по-скоро заможни селяни, които притежават най-добрите земи, четири-пет рала, четири-пет волски или биволски впряга и освен това се ползват с облекчено данъчно облагане. Те представляват всъщност прословутата селска „общност", за която толкова се е говорило. В замяна на привилегиите и на *индивидуалната* собственост върху земята, която обработват лично със семейна работна ръка, те отговарят *солидарно* пред държавата за плащането на данъците на цялото село. Между другото получават част от събраните пари. По същия начин са облагодетелствани и по отношение усвояването на необработваемите земи и създаването на нови села. Ала и те са следени отблизо от властите, които се страхуват от развитието в тяхна полза на един вид аренда, изполица или дори земеделски наемен труд (който съществува, макар и в малък обем), от което би последвало свръхнормено увеличение на собствеността, а това, ако се разрасне и при съществуващия облагодетелстващ режим, в крайна сметка би намалило обема на платените данъци[424]. Що се отнася до приходящите селяни, които не притежават обработваните ниви и ходят по селата с добитъка и ралото си, те плащат по-високи налози от останалите.

Впрочем селото има собствени занаятчии: техните роли са увековечени от кастовото разделение и те получават за труда си част от общата реколта плюс парче орна земя (все пак трудът на няколко касти се заплаща)[425]. Ще кажете, че режимът е прекалено усложнен, но нима на света има просто устроено селско общество? „Селянинът не е роб, той не е и

крепостен, ала статутът му безспорно е на зависим човек."[426] Частта от доходите му, която се изземва от държавата, сеньора на *jagir* и другите облагодетелствани, е от една трета до половината, а в плодородните зони дори повече от дохода[427]. В такъв случай как е възможен подобен режим? Как селската икономика го понася, като при това запазва известна способност за растеж, защото независимо от своя демографски прираст през XVII в., Индия продължава да произвежда достатъчно, за да изхранва населението си, увеличава индустриалните култури и дори добивите от много овощни градини, за да отговори на нарасналото потребление на плодове и на новото увлечение на пролетариите[428]?

Тези резултати трябва да се припишат на умереното потребление на селяните и на високата производителност на тяхното земеделие.

В действителност земеделска Индия към 1700 г. обработва само част от земята си: например по поречието на Ганг, според надеждни статистически данни, се използва само половината от орната земя, обработвана през 1900 г. в същата област; в Централна Индия – между две трети и четири пети; в Южна Индия този размер в краен случай е малко по-голям. Един факт обаче е безспорен: почти навсякъде между XV и XVIII в. индийското земеделие е обработвало само най-добрите земи. И тъй като аграрната революция остава далече от него, оръдията на труда, методите и *основните* култури остават непроменени до 1900 г., твърде *възможно* е продуктът *pro capite* от индийските селяни през 1700 г. да е бил по-висок, отколкото през 1900 г.[429] Още повече че необработваемата земя, на която се изграждат новите села, предлага на селячеството резервно пространство, следователно ресурси за по-лесно животновъдство, което означава повече впрегатен добитък, повече волове и биволи за ралата, повече млечни продукти, повече *ghee* – топено масло, което използват в индийската кухня. Ирфан Хабиб[430] твърди, че като се имат предвид двете реколти на година, годишният зърнодобив на Индия би трябвало да е по-висок от европейския чак до XIX в. Следователно дори и при еднакъв добив Индия би произвеждала повече. При нейния топъл климат потребностите на работната ръка са по-малки, отколкото на тази в страните с умерен климат в Европа. Ограничеността на частта от реколтата, която тя потребява за свои нужди, оставя за обмена по-голям *излишък*.

Друго превъзходство на индийското земеделие освен двете реколти годишно (реколти от ориз, жито плюс грах или бакла, или маслодайни култури) е мястото, което заемат „богатите" култури, предназначени за износ: индиговото дърво, памуковият храст, захарната тръстика, макът, тютюнът (внесен в Индия в началото на XVII в.), пиперът (пълзящо растение, което дава плод между третата и деветата година, но противно на твърденията не расте в диво състояние[431]. Тези растения са допълнение към просото, ръжта, ориза и пшеницата. Що се отнася до индиговото

дърво, „обикновено индийците го режат три пъти годишно“[432]. Освен това то дава възможност за сложна индустриална преработка и поради същите основания като захарната тръстика неговото отглеждане, което изисква значителни капиталовложения, е *капиталистическо* начинание, широко разпространено в Индия със сътрудничеството на едрите откупвачи на данъци, търговците, представителите на европейските компании и на правителството на Великия Могол, което се опитва да създаде монопол чрез изземване на изключителното право за наемане на земя. Европейците предпочитат индигото, което се отглежда в района на Агра и особено реколтата от първата резитба, чиито листа са „най-наситено виолетови“. Като се има предвид масовостта на местното и европейското търсене, цената на индигото не спира да расте[433]. През 1633 г., тъй като войните засягат районите производители в Декан, персийските и индийските купувачи се нахвърлят повече от обикновено на индигото в Агра, което веднага надхвърля рекордната цена от 50 рупии за *maund*[434]. Английските и холандските компании решават да прекратят покупките си. Ала селяните от областта Агра, според мен осведомени от търговците и „прекупвачите“, които държат сделките в свои ръце, изкореняват индиговите насаждения и минават временно на други култури[435]. Дали тази способност да се нагаждат гъвкаво е признак на капиталистическа ефективност и на пряка връзка между селянина и пазара?

Всичко това не изключва невероятната бедност на селските маси. Общите условия на системата я правят предвидима. Освен частта от реколтата, която правителството в Делхи изземва по принцип, в много области управителите за по-голямо улеснение предварително изчисляват средна реколта от земите и на тази база установяват *твърд данък* в натура или в пари, пропорционален на обработваната земя, и в натура от добитата реколта (по-малко при ечемика, отколкото при житото, по-малко при житото, отколкото при индигото, по-малко при индигото, отколкото при захарната тръстика и мака)[436]. При тези условия, ако реколтата не е достатъчна, ако водата не достига, ако воловете за транспортните кервани или тръгналите от Делхи слонове се оставят да пасат в обработваемите ниви или ако цените ненавременно се качват или падат, тогава грешката е за сметка на производителя. И накрая, задлъжнялостта[437] утежнява разходите на селянина. С усложняването на системата на арендуване, собственост и данъчно облагане в зависимост от провинцията и произвола на владетеля, според състоянието на мир или война всичко се променя и обикновено отива на по-зле. Все пак в общи линии моголската държава е силна и съумява в името на собственото си благосъстояние да съхрани минимално благоденствие на своите селяни. Едва през XVIII в. всичко се разпада: държавата, подчинението, предаността на служителите и администрацията, сигурността на транспорта[438]. Селските бунтове стават непрестанни.

Занаятчиите и индустрията

Другата многострадална част от населението на Индия са безбройните занаятчии, които са вездесъщи: в градове, паланки и села, някои от които са превърнати изцяло в занаятчийски селища. Това бързо увеличаване на работниците става напълно разбираемо, ако е вярно, че през XVII в. градското население силно се увеличава, като според някои историци достига 20% от общия брой на населението – което за Индия представлява 20 милиона градски жители, т.е. *grosso modo* цялото население на Франция през XVII в. Дори данните да са раздути, занаятчийското население на Индия, увеличено с армията от неквалифицирани работници, предполага милиони същества, които работят едновременно за вътрешно потребление и за износ.

Ала индийските историци, които искат да направят равносметка на Индия в навечерието на британското завладяване, се интересуват не толкова от историята на безбройните занаятчии, колкото от характера на някогашната индустрия и по-специално се опитват да установят дали тяхната промишленост е била съпоставима с европейската или не, дали е била в състояние със собствени сили да зачене *една* индустриална революция или не.

Индустрията или по-скоро прединдустрията в Индия се сблъсква с множество пречки. Някои от тях, силно преувеличени, несъмнено съществуват само във въображението на част от историците. Такива са спънките, създавани от кастовото деление, което като мрежа, хвърлена върху цялото общество, улавя в бримките си *също* и занаятчийския свят. Според разсъжденията на Макс Вебер кастата е попречила на техническия прогрес, убила е всяка инициатива у занаятчиите и като е прикрепила веднъж завинаги група хора към определена задача, е забранила всякаква нова специализация на следващите поколения и всякакво социално разместване. Ирфан Хабиб смята, че „има много основания тази теория да бъда подложена на съмнение. [...] Най-напред защото масата на неспециализираните работници представлява резервна армия за новите професии, ако възникне такава нужда. По такъв начин селяните несъмнено са доставяли необходимата работна ръка за диамантените полета на Карнатака: казват, че когато изоставят някоя мина, миньорите се „връщат към полската работа". Освен това обстоятелствата с течение на времето биха могли да отклонят или дори да променят някоя занаятчийска специализация в лоното на дадена каста. Например кастата на шивачите в Махаращра[439], част от която се отклонява към бояджийството, а друга се специализира само в боядисването на индигова основа."[440] Не е невъзможно работната ръка да не е проявявала известна гъвкавост. Впрочем някогашната касто-

ва система се развива едновременно с разделението на труда, защото в Агра в началото на XVII в. се разграничават повече от сто различни занаята[441].Освен това и тук, както в Европа, работниците се местят в търсене на добре платена работа. Разрушаването на Ахмадабад предизвиква през втората половина на XVIII в. силно развитие на текстилното производство в Сурате. Нима не сме свидетели как европейските компании събират около предприятията си и в съседство тъкачи от различни провинции, които, ако се абстрахираме от определени специални предписания (като забраната на някои касти да пътуват по море), могат да се преместят при търсене?

Някои други пречки са по-сериозни. Европеецът често се удивлява на малкия брой неизменно примитивни оръдия на труда, с които си служи индийският занаятчия. Толкова голяма е „липсата на сечива", че например при изработването на дъски за щамповане на един дърводелец му трябват „три дни, за да изработи дъска, която на нашите работници би струвала час труд" – обяснява Сонра. Кой няма да се изненада, като разбере, че „хубавите муселини, които толкова търсим, са изтъкани на станове, направени от четири парчета дърво, побити в земята"?[442] Това, че индийският занаятчия прави истински шедьоври, до голяма степен се дължи на ловкостта на ръцете, усъвършенствана от изключителната специализация: „Някоя работа, за която в Холандия трябва сам човек, тук минава през ръцете на четирима", отбелязва холандецът Пелзерт[443]. В най-честия случай инструментите са почти изключително от дърво, обратно на европейските, в които се използва много желязо, дори преди Индустриалната революция. И така, примитивизъм: до края на XIX в. например по отношение на напояването и изпомпването на вода Индия ще остане вярна на традиционните механизми от ирански произход, дървени предавки и дървени зъбни колела, кожени торби, керамични тасове и животинска или човешка тяга... Но според И. Хабиб[444] това е не толкова от технически съображения (защото дървените механизми като използваните в преденето и тъкането често са хитроумни и изобретателно направени), колкото поради стойността им: високата цена на металните модели по европейски образец не би могла да бъде компенсирана от икономика, в която изобилства много и зле платена работна ръка. С известна уговорка можем да направим сравнението, че подобен проблем в наши дни се поставя от някои нови технологии, които изискват много капиталовложения и малко работна ръка, чието въвеждане от Третия свят е трудно и разочароващо.

В първия том видяхме че индийците, независимо че не познават много от минните техники и се придържат към откритите рудници, произвеждат лята стомана с изключително качество, която се продава на висока цена в Персия и другаде. В това отношение те са по-напреднали от

европейската металургия. Самите те познават металообработването. Произвеждат корабни котви, хубави оръжия, саби и кинжали с всякаква форма, добри пушки, нелоши топове (въпреки че ги правят от заварени пръти, а не от лят чугун)[445]. Частите на оръдията от арсенала на Великия Могол в Батерпора (по пътя от Сурате за Делхи) според свидетелството на някакъв англичанин през 1615 г. са от чугун, „с различен калибър, независимо че като цяло са много къси и много тънки“[446]. Ала нищо не ни пречи да смятаме, че това е разсъждение на моряк, свикнал с дългите корабни оръдия, или че впоследствие тези оръдия са били усъвършенствани. Във всеки случай към 1664 г. Аурангзеб разполага с мощна артилерия, теглена от невероятни впрягове (които той разставя предварително, като се има предвид мудността им), и с много лека артилерия (по два коня на оръдие), която редовно следва императора в неговите пътувания[447]. По това време европейските артилеристи са заменени от индийски и дори последните да не са толкова сръчни, колкото чужденците, то очевидно се забелязва технически напредък[448]. Впрочем пушките и оръдията са колонизирали цялата територия на Индия. Когато Типо Сахиб (последният набаб на Майсур), изоставен от французите през 1783 г., се оттегля в планините, тежката му артилерия се придвижва по невъзможни пътища към Гхатес. В района на Мангалуру му се налага да впрегне по 40–50 вола на всяко оръдие, а ако слонът, който бута отзад, се подхлъзне, пада в бездната с цял грозд от хора[449]. Това говори за катастрофално техническо изоставане. А монетните дворове в Индия например са като европейските: в Сурате през 1660 г. всеки ден се секат 30 000 рупии само за една английска компания[450].

И накрая, чудото на чудесата: корабостроителниците. Според някакъв френски доклад корабите, построени в Сурате, към 1700 г. са „много добри и с голяма подемност...и ще бъде много изгодно [за Френската индийска компания] да си поръча построяването на няколко такива“, дори цените да са същите като във Франция, защото тиковото дърво, от което са направени, им осигурява четирийсетина години плаване „вместо десет, дванайсет или най-много четиринайсет“[451]. През първата половина на XIX в. бомбайските парси щедро инвестират в корабостроенето, като откриват корабостроителници на място и в други пристанища, особено в Кочин[452]. От 1760 г.[453] нататък Бенгалия, включително Калкута, също има свои корабостроителници: „След последната война [1778–1783 г.] англичаните само в Бенгалия са съоръжили между 400 и 500 кораба с всякаква големина и са ги построили в Индия за своя сметка.“[454] Понякога тези кораби са с голям тонаж: *Surat Castle* (1791–1792) е с подемност 1000 тона, има 12 оръдия и 150-членен екипаж; *Lowjee Family* – 800 тона и 125 ласкари на борда; лидерът на тази флотилия, *Shampinder* (1802), достига 1300 тона[455]. Между другото, именно в Индия са построени най-хубавите от серията *Indiamen*, тези гигантски за времето си кораби, кои-

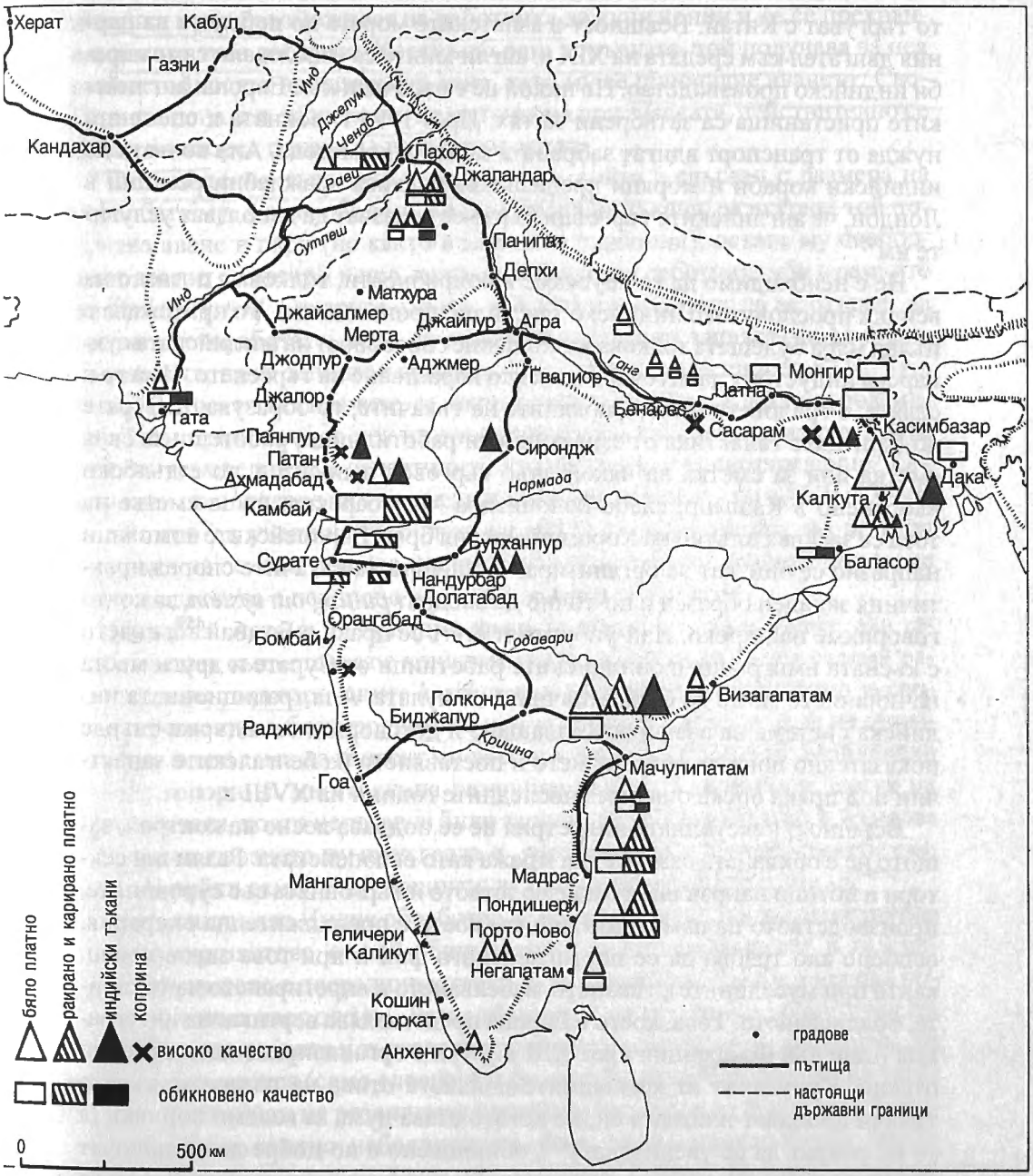

47. ПЪТИЩА И ТЕКСТИЛНИ ИНДУСТРИИ В ИНДИЯ В СРЕДАТА НА XVIII в.

С изключение на Малабарския бряг, богат на пипер, текстилната индустрия присъства във всички големи индийски региони. Отличителните знаци сочат разнообразието на производствата и дават приблизителна представа за обема им (Из К. Н. Чандури, The Trading World of Asia and the English East India Company, 1978)

то търгуват с Китай. Всъщност в азиатските морета до победата на парния двигател към средата на XIX в. англичаните са използвали само кораби индийско производство. Но никой не е насочван към Европа: английските пристанища са затворени за тях. През 1794 г. войната и спешната нужда от транспорт вдигат забраната за няколко месеца. Ала появата на индийски кораби и моряци предизвиква толкова враждебни реакции в Лондон, че английските търговци бързо се отказват да използват услугите им[456].

Не е необходимо да се впускаме в подробности, толкова е познато на всички прословутото индийско текстилно производство. То притежава в пълна мяра будещата толкова възхищение способност на английската суконарска индустрия да отговаря на всяко нарастване на търсенето. Има го в селата; в градовете множи дюкяните на тъкачите; то образува от Сурате до Ганг цяла галактика от занаятчийски работилници, работещи за своя сметка или за сметка на някой едър търговец износител; то е дълбоко вкоренено в Кашмир; слабо колонизира Малабарския, но за сметка на това се заселва плътно на Короманделския бряг. Европейските компании напразно се опитват да организират дейността на тъкачите според практичния западен образец и по-точно да внедрят *putting out system*, за която говорихме нашироко. Най-упоритият опит се прави в Бомбай[457], където с късната имиграция на индийските работници от Сурате и други места начинанието може да бъде започнато от нулата. Ала традиционната индийска система на авансовото плащане и договорите се задържа твърде показателно поне до обхващането и поставянето на бенгалските занаятчии под пряка опека още през последните години на XVIII в.

Всъщност текстилната индустрия не се поддава лесно на контрол, защото не е обхваната само в една мрежа като европейската. Различни сектори и потоци направляват производството и търговията със суровините, производството на памучната нишка (което е продължителна операция, особено ако трябва да се постигне много фин и при това здрав конец, както при муселините), тъкането, избелването и апретирането на тъканите, боядисването. Това, което в Европа представлява вертикална интеграция (още във Флоренция през XIII в.), тук е организирано като отделни отсеци. Купувачът от компаниите понякога отива на пазарите, където тъкачи продават платната си, но когато става дума за големи поръчки (а те не спират да се увеличават)[458], обикновено е по-добре да се сключат договори с индийските търговци, разполагащи със служители, които да обикалят производствените зони и сами да сключват договори със занаятчиите. Търговецът посредник се задължава по отношение на *слугата* на една или друга кантора да достави на определена дата и на веднъж завинаги установена цена дадено количество определен вид плат. Според обичая той дава на тъкача паричен аванс, който е един вид задължение за

покупка и дава възможност на работника да купи конци и да се прехранва, докато трае работата. Когато свърши поръчката, той получава за нея равностойността на пазарната цена, като му се приспадне авансът. Свободната цена, т.е. тази, която не е уточнена при заявката, действително се променя според цената на нишката и ориза.

Следователно търговецът поема риск, който е свързан с размера на печалбата му. Ала свободата, която се дава на тъкача, е сигурна: той получава аванс в пари (не както в Европа в суровини); остава му свободният достъп до пазара, нещо, което европейският работник губи в рамките на *Verlagssystem*. От друга страна, той има възможност да се отърве, да смени местоработата, дори да стачкува, да зареже занаята, да се върне към земята, да се запише в армията. При тези условия според К. Н. Чаудури бедността на тъкачите, за която всеки споменава, е доста необяснима. Дали причината за нея не е в остарялата социална структура, която обрича земеделците и занаятчиите на минимално възнаграждение? Огромното повишаване на търсенето и на производството през XVII и XVIII в. е могло да увеличи свободата на избор на занаятчията, но не и да промени из основи общото ниско ниво на заплащане въпреки факта, че производството е потопено в преки парични отношения.

Подобна система по принцип прави излишни манифактурите, ала такива все пак съществуват с концентрацията на работна ръка в големи работилници: така наречените *karkhanas*, които работят единствено за своите собственици, благородниците или за самия император. А те не отказват при сгода сами да изнасят множество луксозни продукти. Манделсло (1638) говори за много скъпа разкошна тъкан от коприна и памук на златни цветя, която неотдавна били започнали да произвеждат в Ахмадабад при минаването му през града и „императорът е запазил [за себе си], позволявайки само на чужденците да я изнасят извън страните му“[459].

Всъщност цяла Индия обработва коприна и памук, изнася невероятно количество платове, от най-обикновените до най-разкошните, и то в целия свят, защото с посредничеството на европейците самата Америка получава голяма част от тях . Разнообразието им се отгатва по описанията на пътешествениците и търговските описи на европейските компании. Да дадем като мостра (само словесна и без коментар) изброяването на текстилните артикули на различните провинции от някаква френска докладна: „Салемско платно, небоядисано и синьо, синя мадурска басма, ганделурски базин, перкал от Арни, пондичерски дефтин, беатила, чавонис, тарнатан, органдин, стинкерк от крайбрежието, камбей, никаниас, бажутапо, паполи, короте, бранл, бьолан, лимана, покривки за легло, шит, каде, бял дулис, кърпи от Мачулипатам, санас, муселин, териндин, дореас (раиран муселин), кърпи стинкерк, малмоле с втъкани бродерии от златни и сребърни нишки, обикновено платно от Патна [изнасяни в такова

количество, до 100 000 топа, че са можели да ги вземат „без договаряне“[460]], сирказ (тъкан от коприна и памук), бафта, хаман, касес, платно с четворна нишка, обикновен базин, газ, платно от Пермакоди, анаонско синьо памучно платно, конжу...“[461]. Освен това авторът на докладната добавя, че за някои видове платно качествата са много различни: в Дака, пазар на „много хубави муселини, единствени по рода си... има гладки муселини от 200 франка за 16 она* до 2500 франка за 8 она“[462]. Ала това изброяване, само по себе си внушително, изглежда направо сиромашко в сравнение с 91 вида текстил, чийто списък е дал Чаудури в приложение към книгата си.

Няма съмнение, че до английската машинна революция индийската памукотекстилна индустрия е първа в света както по качество, така и по количество на продукцията и по обем на износа.

Националният пазар

В Индия всичко е в обръщение: както излишъкът от земеделски продукти, така и суровините и промишлените произведения, предназначени за износ. Събраното от селските пазари зърно достига посредством веригите на местните търговци, лихвари и заемодатели до паланки и градчета *qasbahs*, после до големите градове с посредничеството на едрите търговци, специализирани в превоз на насипни товари, сол и най-вече зърно[463]. Това не означава, че циркулирането им е съвършено: понякога непредвидено настъпва внезапен глад, който доста често се превръща в бедствие поради големите разстояния. Но нима в колониална Америка е по-различно? Или дори в самата стара Европа? Впрочем движението се извършва във всички възможни форми: то преодолява препятствията, свързва помежду им отдалечените райони с различно устройство и ниво на развитие, и в крайна сметка всички стоки, от обикновените до луксозните, чийто превоз е застрахован при сравнително нисък процент, са в обръщение[464].

Сухопътното движение се осигурява с огромни керван, *kafilas* на търговците *banjaras*, защитавани от въоръжена охрана. Тези керван в еднаква степен, според терените, използват волски и биволски каруци, магарета, едногърби камили, коне, мулета, кози и носачи при нужда. Те преустановяват дейността си през дъждовния сезон, като отстъпват място на превоза по реки и канали, който е много по-евтин и често по-бърз,

---

* *Стара френска мярка за дължина, равна на 1,118 м. – Бел. прев.*

Пътуването в Индия през XVI в.: биволски каруци, където пътуват жените в камбоджанското кралство; придружава ги въоръжена охрана (Cliché F. Quilici)

но чиито разходи за застраховане са учудващо високи. Керваните се посрещат навсякъде с приятно оживление и дори селата ги подслоняват на драго сърце[465].

Макар и пресилена, думата, която описва това движение, е *национален пазар*: огромният континент предполага известна свързаност, чийто важен и основен елемент е паричното обръщение. Именно тази обвързаност създава полюси на развитие, около които се развива асиметрия, необходима за оживен оборот.

Всъщност кой не е споменавал за водещата роля на Сурате и района около него, привилегирован във всички области на материалния живот: търговия, промишленост, износ? Пристанището му е голяма входна и изходна врата, която посредством далечната търговия го свързва също така с потока метални пари на Червено море, както и с далечните пристанища на Европа и Индонезийския регион. Друг полюс, който се разраства, е чудото на Индия – Бенгалия, която е нещо като колосален Египет.

Френският капитан, който не без трудности достига до Чандранагар с 600-тонния си кораб през 1739 г. нагоре по Ганг, има основание да твърди за реката: „Тя е източник и център на индийската търговия. По нея се търгува много лесно, защото ги няма затрудненията, които се срещат на Короманделския бряг[466] [...], а този край е плодороден и изключително населен. Освен огромното количество стоки, които произвеждат тук, [този край] доставя жито, ориз и обикновено всичко, което е необходимо за живот. Подобно изобилие привлича и ще привлича голям брой търговци, които изпращат кораби по всички краища на Индия от Червено море до Китай. Това стълпотворение от толкова различни по умения и обичаи европейски и азиатски националности отлично се обединява и също така се разделя в зависимост от интереса, от който единствено се водят."[467] Естествено, нужни са и други описания, за да възстановим търговската географска карта на Индия с всичките ѝ подробности. На всяка цена трябва да се спомене за „индустриалния блок" Гуджарат, който е най-могъщият в целия Далечен изток; за Кожикоде, Цейлон и Мадрас; после за различните чуждестранни и индийски търговци, готови да рискуват стоките и парите си в далечната търговия и безбройните превози, към които освен холанците се стремят всякакви европейски кораби. В не по-малка степен е важно да се говори за допълнителния вътрешен обмен (хранителни продукти, но освен това и памук, багрилни продукти), осъществяван по водни и сухоземни пътища, за този не толкова блестящ, но може би още поважен дял от външната търговия в рамките на целокупния живот на Индия. Във всеки случай той е решаващ по отношение структурите на Моголската империя.

Тежестта на Моголската империя

Империята на Великия Могол, която през 1526 г. замества Делхийския султанат, се заема с изграждането на изпитана организация. Въоръжена с това наследство и отново набраната енергия, последната задълго ще бъде тежка, но резултатна машина за управление.

Първата нейна проява на сила (нововъведенията на Акбар, 1556–1605) е да направи възможно по-безпрепятствено съжителството на съществуващите индуистка и мюсюлманска религия. Независимо че последната, в качеството си на религия на господарите, естествено получава всички почести, и то до такава степен, че европейците при вида на безбройните джамии в Северна и Централна Индия дълго време приемат исляма за основна религия на Индия, а индуизма, който е религия на търговците и селяните – за нещо като замиращо идолопоклонничество, подобно на езичеството в Европа по отношение на християнството. Откриването на

индуизма от европейската мисъл ще закъснее чак до последните години на XVIII и първите на XIX в.

Вторият успех е присаждането и разпространяването в почти цяла Индия на една и съща цивилизация, заимствана от съседна Персия, от нейното изкуство, литература и светоусещане. По такъв начин се осъществява сливане на съществуващите култури и в крайна сметка именно ислямисткото малцинство ще бъде до голяма степен претопено от индийските маси, но и последните сами ще приемат множество културни заемки[468]. Персийският ще остане език на господарите, привилегированите и висшите класи: „Ще пиша на раджата на персийски език" – съобщава на губернатора на Чандранагар изпаднал в затруднение във Варанаси французин (19 март 1768 г.)[469]. От своя страна администрацията си служи с хинди, но самата ѝ организация е по ислямски образец.

Всъщност трябва да впишем в актива на Делхийския султанат, а впоследствие и на Моголската империя въвеждането на делението на провинции (*sarkars*) и на окръзи *parganas*, които чрез своите административни разклонения осигуряват събирането на данъците и налозите и освен това имат за задача да се грижат за земеделието – сиреч данъчната основа, да развиват напояването, да съдействат за разпространението на най-доходоносните култури, предназначени за износ[470]. Тази дейност, подкрепяна понякога с държавни субсидии и разяснителни обиколки, често дава добър резултат.

В центъра на системата, съсредоточена в сърцето на империята, на която дава живот и от която живее, е страховитата сила на войската. Групирани около императора, благороднические съсловия на *mansabdars* и *omerahs* командват армията и през 1647 г. са общо 8000 на брой. В зависимост от чина си те набират десетки, стотици и хиляди наемници[471]. Численият състав на тези войски, „държани на бойна нога" в Делхи, са значителни и броят им е нещо немислимо за мащабите на Европа: почти 200 000 кавалеристи и над 40 000 пехотинци и артилеристи. Точно както в другата столица Агра при започването на кампания армията оставя след себе си опустошен град, където остават само баняни[472]. Ако направим опит да пресметнем общия числен състав на гарнизоните, разпръснати из цялата империя и подсилени в пограничните райони, ще установим, че те без съмнение възлизат на около един милион души[473]. „Дори в най-малкото колибарско селище има поне двама кавалеристи и четирима пехотинци"[474], натоварени да поддържат реда или поне да наблюдават и шпионират.

Сама по себе си армията е държавно управление, защото високите длъжности на режима се предоставят преди всичко на военните. Освен това те са най-добрите клиенти за луксозните чуждестранни стоки и особено за европейското сукно, които в тези топли краища не се внасят за облекло, а „за наметала"[475], за конски, слонски и камилски оседлания, които голем-

ците дават да им избродират релефно със златни и сребърни нишки, за покривала на паланкини и за калъфи на пушки с цел да ги предпазят от влагата и за показ на пехотинците[476]. По онова време (1724 г.) вносът на сукно възлиза на 50 000 екю годишно. Самите коне, докарани в голям брой от Персия и Арабия (нали кавалеристите разполагат с много ездитни коне?) са лукс: раздутите им цени са четири пъти по-високи от обичайните за Англия. В двора преди пищните церемонии, достъпни за „високопоставени особи и простолюдие", едно от големите удоволствия на императора е да накара да разходят „пред очите му някои от най-хубавите коне от неговите конюшни" заедно с „няколко слона [...], добре измити и чисти [...], целите боядисани в черно с изключение на две широки ивици червена боя", украсени с бродирани покривала и сребърни звънчета[477].

Разкошът, който *omerahs* поддържат, е почти толкова бляскав, колкото и на самия император. И те като него притежават собствени занаятчийски работилници, *karkhannas* – манифактури, чиято изтънчена продукция е предназначена за тяхна употреба[478]. И те като него изпитват луда страст по строителството. Придружават ги големи свити от слуги и роби, а някои от тях натрупват баснословни богатства от златни монети и скъпоценни камъни[479]. Не е трудно да си представи човек колко тежи върху индийската икономика тази аристокрация, която, „за да поддържа своя ранг", живее било от пряко изплащаните възнаграждения от имперската хазна, било от задълженията, които селяните плащат за земите, отстъпени от императора като *jagir*.

Политически и неполитически причини за разпадането на Моголската империя

През XVIII в. огромната имперска машина дава признаци на задъхване и износване. Трудно е да определим началната дата на онова, което наричат моголски упадък: дали 1739 г. със завземането и чудовищното разграбване на Делхи от персите; или 1757 г. с битката при Плеси, спечелена от англичаните; или 1761 г. с втората битка при Панипат, когато облечените в средновековни брони афганци побеждават модерно въоръжените марати в момента, когато последните се канят да възстановят в своя полза империята на Великия Могол. Дълго време историците без много обсъждане ще приемат като край на величието на моголска Индия 1707, годината на смъртта на Аурангзеб. Ако мислехме като тях, то с неговата смърт империята набързо е щяла да загине, без да става нужда чужденците – перси, афганци и англичани – да се мъчат да слагат край на дните ѝ.

Няма съмнение, че това е странна империя. Основаваща се на дейността на няколко хиляди феодали, *omerahs* и *mansabdars* (командващи големи войскови единици), набирани в Индия и извън нея. В края на царуването на Шах Шахан (1628–1658) те вече идват от Персия, Централна Азия, общо от седемнайсет различни района. Те са толкова чужди на страната, в която отиват да живеят, колкото по-късно някогашните възпитаници на Оксфорд и Кеймбридж, които управляват Индия на Ръдиард Киплинг.

Два пъти дневно *omerahs* правят посещение на императора. Ласкателството е наложително както във Версай. „Няма дума на императора, която да не се подема с възхищение и да не кара главните *omerahs* да вдигнат ръце с възгласи *karamat*, което означава чудеса.“[480] Ала с тези посещения преди всичко те се уверяват, че владетелят е жив, а империята, благодарение на него, е още непокътната. Най-малкото отсъствие на императора, новината за някое физическо неразположение или лъжлив слух за неговата смърт може да отприщи изведнъж бурята на войната за наследството. Това обяснява упорството, с което Аурангзеб през последните години на дългия си живот непрекъснато се появява пред обществото, дори когато е смъртно болен, за да докаже *coram populo*, че все още е жив, а с него и империята. Всъщност слабостта на този авторитарен режим е в това, че не успява да уреди веднъж завинаги начина за наследяване на империята. Вярно е също, че борбата, която се разгаря почти винаги по този повод, не е непременно много сериозна. През 1658 г., в края на войната за наследството, която бележи кървавото начало на неговото царуване, Аурангзеб току-що е победил баща си и брат си Дара Шуко. Все пак скрътбта на победените не е чак толкова голяма. „Почти всички омерахи бяха принудени да дойдат и да се поклонят на Аурангзеб [...] и е почти невероятно, че нито един от тях нема смелостта да се възпротиви или да предприеме и най-малкото нещо в защита на техния крал, на онзи, който ги беше направил това, което са, който ги беше измъкнал от калта и дори от робството, нещо често срещано в този двор, за да ги издигне до богатството и величието.“[481] По такъв начин Франсоа Берние, френският лекар, съвременник на Колбер, свидетелства, че въпреки дългия си престой в Делхи не е забравил собствения начин да усеща и преценява нещата. Ала величията в Делхи имат друг морал и следват уроците на съвсем различен свят. Какво представляват те всъщност? Нещо като италианските *condottieri* през XV в., вербовчици на войници и рицари, възнаградени за оказаните услуги. Тяхно задължение е било да набират войска, да я въоръжават, както решат (откъдето произтича безразборното снаряжение на моголската войска)[482]. В качеството си на *condottieri* те са прекалено свикнали с войната, за да заобикалят опасностите ѝ, воюват хладнокръвно, като се водят единствено от собствените си интереси. Точно както

на военачалниците по времето на Макиавели и на тях им се случва да удължават военните действия, като избягват решителни схватки. Видимата победа има своите неудобства: тя събужда завист към силно отличилия се военачалник. Докато в проточването на някоя кампания, в раздуването на войската, а оттам и на плащанията и доходите, осигурявани от императора, има само предимства, особено когато войната не е прекалено опасна и се изразява в устройването на военен лагер с хиляди шатри, голям като град, със стотици дюкянчета, удобства, дори известен лукс, докато се чака някоя крепост да бъде омаломощена от глад. Франсоа Берние ни е оставил добро описание на тези удивителни, събиращи хиляди хора градове от платно, които се издигат отново и отново при пътуванията на Аурангзеб в Кашмир през 1664 г. Шатрите се построяват в лагера според ред, който винаги е един и същ. Точно както в двора, *omerahs* отиват да се поклонят на императора. „Няма по-великолепна гледка от дългите редици факли, които отвеждат всички *omerahs* до императорското каре или ги връщат в техните шатри в тъмната нощ сред полето..."[483]

В крайна сметка това е удивителна, тежка и все пак крехка машина. За да се движи, е необходим деен и ефикасен владетел, какъвто може би Аурагзеб е бил през първата част на царуването си, в общи линии докъм 1680 г., когато смазва бунта на своя син Акбар[484]. Ала освен това е необходимо страната да не смущава установения социален, политически, икономически и религиозен ред, който я обгръща. Но тази изпълнена с противоречия вселена не спира да се вълнува. Променя се не само владетелят, който става нетолерантен, подозрителен, нерешителен и по-лицемерно набожен отвсякога; едновременно с него се променя цялата страна и самата армия. Тя затъва в разкош и удоволствия и по такъв начин губи своята боеспособност. На всичко отгоре разширява редиците си и наема повече от необходимото. Ала броят на *jagirs* не нараства със същия темп и новите предоставени владения често са опустошени или разположени на безплодни земи. Поради това общата тактика на притежателите на *jagirs* се изразява във възползване от всяка възможност за печалба. В тази обстановка на пренебрежение към общото благо някои членове на пожизнената аристокрация на Могола се стараят да отърват част от богатството си от законното възстановяване на собствеността след смъртта им в полза на императора. Те стигат дотам, че както в Турската империя по същото време, превръщат пожизнените си владения в наследствени. Още към средата на XVII в. се проявява и друго извращение в системата: принцовете и принцесите по кръв, жените от харема и сеньорите се впускат в сделки било направо, било с посредничеството на някои търговци, които са подставени лица. Самият Аурангзеб притежава търговска флота, която търгува в Червено море и африканските пристанища.

Богатството в Моголската империя вече не е възнаграждение за услу-

ги към държавата. Господарите на провинциите, *subahs* и *nababs* престават да се подчиняват. Когато Аурангзеб напада и покорява двете мюсюлмански държави в Декан – царство Биджапур (1686) и Голконда (1687), – след победата той се оказва пред голяма и внезапна криза на неподчинение. Срещу него вече са показали силна враждебност маратите, малък и беден планински народ в Западни Гхати. Императорът не успява да се справи с набезите и грабежите на тези изключителни кавалеристи, между другото подкрепяни от тълпа авантюристи и недоволници. Той не успява нито със сила, нито с хитрост, нито с корупция да убие водача им Шиваджи, някакъв селяндур и „планински плъх". От това авторитетът на императора е дълбоко накърнен. Особено когато през януари 1664 г. Сурате е превзет и ограбен от маратите. Сурате, най-голямото и най-богато пристанище на Моголската империя, отправната точка на всички търговски и поклоннически пътувания към Мека, самият символ на властта и могъществото на Моголите.

Именно на това основание Н. М. Пиърсън[485] с известно право включва дългото царуване на Аурангзеб в самия процес на моголския упадък. Неговата теза е, че империята изневерява на призванието и основния мотив на съществуването си, като не се справя с новата и упорита война. Възможно е, но дали само трагедията на войната, както твърдят и до днес, все още[486] е следствие от политиката на Аурангзеб след 1680 г., белязана от двойния знак на кървавата подозрителност и религиозната нетърпимост? Не означава ли това да припишем прекалено много на този индийски „Луи XI"[487]? Индуистката реакция е вълна, надигнала се от дълбините, и нейните белези се виждат във войната с маратите, както и в триумфиращата ерес и ожесточените борби на сикхите[488], но корените ѝ не са напълно изяснени. Така че те вероятно обясняват дълбокия и непоправим провал на моголската власт и на нейния опит да накара две религии и две цивилизации – мюсюлманската и индуистката – да живеят съвместно. Мюсюлманската цивилизация с нейните институции, характерно градско устройство и паметници, на които подражава дори Декан, създава впечатление за почти невиждан успех. Ала този успех свършва и Индия се разделя на две. Впрочем именно това раздробяване отваря път на английската колонизация. Исаак Титсинг, холандец, който дълго време представлява Остиндийската компания в Бенгалия, казва пределно ясно (25 март 1788 г.): единствената непреодолима пречка за англичаните би бил съюзът между мюсюлманите и князете на маратите; „английската политика сега е постоянно насочена към предотвратяването на подобен съюз"[489].

Едно нещо е сигурно: бавното разпадане на моголска Индия. Битката при Плеси (1757 г.) действително става петдесет години след смъртта на Аурангзеб (1707 г.). Дали този половин век вече е бил период на икономически упадък? Всъщност на чий упадък? Защото няма съмнение, че

XVIII в. в цяла Индия е белязан от възхода на добрите сделки с Европа. Какво е значението на всичко това?

Всъщност не е лесно да се прецени действителното икономическо положение на Индия през XVIII в. Някои райони сигурно са западнали по това време, други са се задържали на същото равнище, трети дори са напреднали. Войните, които опустошават страната, са сравнявани с германските тегоби по време на Тридесетгодишната война[490] (1618–1648). Щом ще сравняваме, да сравняваме. Нашите религиозни войни (1562–1598) са добра основа за съпоставка, защото по време на тези борби, които съсипват Франция, икономическото положение на страната е поскоро добро[491]. И именно тази икономическа готовност, която поддържа и проточва войната, позволява да се плаща на войските от чуждестранни наемници, които протестанти и католици набират неуморно. Дали войните в Индия не са преживели подобно съучастничество от страна на икономиката? Не е изключено: маратите организират набезите си само с помощта на хора от деловите среди, които се присъединяват към лагера им и събират необходимите провизии и муниции по дългия избран маршрут. Войната плаща войната.

Накратко, проблемът е поставен: за да се реши, са необходими проучвания, криви на цените и статистически данни... Мога ли на своя отговорност да изкажа предположението, че Индия през втората половина на XVIII в. изглежда под влиянието на силната тенденция към възход, която се проявява от Кантон до Червено море? Това, че европейските компании и независимите търговци или „*слугите*", свързани с *country trade*, правят добри сделки и увеличават броя и тонажа на корабите си, може да означава щети или възстановяване, но така или иначе е било необходимо производството на Далечния изток – и по-специално това на Индия, която винаги заема централно място – да следва общото движение. И „за всеки топ плат, произведен за Европа, е трябвало да изтъкат сто за вътрешно потребление" – както пише спонтанно Холдън Фърбър[492]. Дори Африка по крайбрежието на Индийския океан получава по онова време подтик от гуджератските търговци[493]. Дали песимизмът на историците на Индия по отношение на XVIII в. не е чисто априорна позиция?

Във всеки случай, независимо дали Индия е станала достъпна поради възхода или отлива на икономическия си живот, тя се предава без много съпротива на чуждестранното завоевание. Не само от страна на англичаните: французи, афганци и перси са с радост в редиците на покорителите.

Дали в случая се разрушава животът на Индия по политическите и икономическите върхове или това се случва с пестеливия живот на хората по паланки и села? На тяхното елементарно равнище не всичко оцелява, но някои неща се задържат. Във всеки случай англичаните не завладяват страна, лишена от ресурси. Дори след 1783 г. в Сурате, който вече е

западнал град, англичани, холандци, португалци и французи имат значителна търговия[494]. През 1787 г.[495] Мае привлича и насочва търговията с пипер към своите цени, по-високи от тези на английските постове. Френският трафик от Индия в Индия, осигурен от установили се в нашите представителства граждани, особено на островите Бурбон и Ил дьо Франс, процъфтява или най-малкото се задържа. И не един французин, потърсил прекалено късно богатство в Индия, е намирал по онова време антибританско решение и е осъществявал търговските си намерения: нима Индия не е била винаги плячка и желана победа?

Отстъплението на Индия през XIX век

Това, което може да се каже със сигурност, е, че през XIX в. Индия бележи отстъпление в развитието си. Както абсолютно, така и относително, доколкото не съумява да се впише в европейската Индустриална революция и да подражава на своя английски господар. Ала дали своеобразието на индийския капитализъм е причината? Или възпрепятстващата икономическа и политическа структура на прекалено ниското заплащане на труда? Или неблагоприятната политическа конюнктура, войните през XVIII в., съпроводени с нарастващото настъпление на Европа и особено на англичаните? Или недостатъчният технически прогрес? Или както в Русия – решаващият удар е бил нанесен, макар и късно, с машинната революция на Европа?

Очевидно индийският капитализъм е имал своите недостатъци. Ала той е част от система, която в крайна сметка не функционира чак толкова зле, независимо че Индия е безмерно туловище, десетина пъти по-голяма от Франция и двайсетина пъти от Англия. Това тяло и този пазар, който географията разделя в негов ущърб, има нужда да живее (тялото) и да функционира (пазарът) от известно количество ценни метали. Следователно такава каквато е, тежка и дори противоестествена, самата икономико-социално-политическа система на Индия, както вече видяхме, я обрича на една необходима икономическа гъвкавост и на ефикасността на паричното обръщение. Индия не разполага с ценни метали, но ги внася в достатъчно количество, за да стане възможно още през XIV в. задълженията на селяните в централната зона да се събират в пари. Кой може да се похвали с това в тогавашния свят, включително и в Европа? Ала паричното обръщение може да се движи само при условие, че се управляват неговите резервоари, че се пълнят и се отварят кранчета, че още преди събирането на реколтата и плащанията се създават *изкуствени* пари и че се организират пазарни и кредитни трансакции. И тъй като няма *широко* парично обръщение без търговци, негоциянти, корабособственици,

застрахователи, комисионери, посредници, притежатели на магазини, амбулантни търговци, то става ясно, че в Индия цялата търговска йерархия съществува и изпълнява своята роля.

Ето в кое отношение моголската система приютява в лоното си известен капитализъм. На задължителните междинни пунктове негоциантите и банкерите са заели ключови позиции в натрупването и развитието на капитала. Независимо че в Индия, както и в ислямския свят липсват наследствените големи фамилии поземлени собственици, които на Запад заедно с богатството извършват и натрупване на капитал от влияние и власт, тъкмо обратно, кастовата система допринася и стабилизира процеса на търговско и банково съсредоточаване, което упорито се предава от поколение на поколение. Някои фамилии събират изключителни богатства, сравними с тези на Фугер или Медичите. В Сурате има търговци, които притежават цели флотилии. Известни са ни дори стотици и стотици солидни търговци, принадлежащи към кастата на баняните. И не по-малко заможни или свръхбогати мюсюлмански търговци. През XVIII в. банкерите сякаш са на върха на богатството си. Дали не са се издигнали, както ми се струва, под влияние на европейското развитие, от логичната еволюция на икономическия живот, който напира да създаде в края на надпреварата високите етажи на банкерската дейност? Или, както внушава Т. Райшаудури, тези делови хора са били изтласкани към финансовата сфера (събиране на данъци, банково дело и лихварство), защото европейската конкуренция все повече и повече ги изхвърля от морския живот и далечната търговия[496]? Тези две тенденции са могли да се обединят, за да създадат богатството на Джагатсетх, които, почетени с тази пищна титла (*световен банкер*), през 1715 г. я приемат като фамилно име.

Познаваме доста добре това семейство, произлизащо от държавата Джаипур и принадлежащо към едно от разклоненията на кастата на марварите. След установяването им в Бенгалия, където започват да събират данъци за Великия Могол, да се занимават с лихварство, банкови кредити и с Монетния двор в Мурсхидабад, тяхното богатство става огромно. Ако се вярва на някои от техните съвременници, те са щели да натрупат богатство дори само от определянето на курса на рупията спрямо старите монети. Като сарафи изпращат в Делхи огромни суми с полици на името на Великия Могол. По време на завладяването на Мурсхидабад от някакъв отряд кавалеристи марати те загубват отведнъж 20 милиона рупии, но сделките им продължават, сякаш нищо не се е случило... Да добавим само, че Джагатсетх не са единствени. Известни са множество други делови хора, които не бледнеят чак толкова, сравнени с тях[497]. Наистина тези бенгалски капиталисти ще бъдат постепенно разорени след края на XVIII в., но то е по воля на англичаните, а не поради тяхната неспособност[498]. За сметка на това на западния бряг на Индия в Бомбай виждаме през

първата половина на XIX в. група от много богати парси и гуджерати, мюсюлмани и индуси, които процъфтяват във всички търговски и банкерски дейности, корабостроене, превози, търговия с Китай и дори някои промишлени дейности. Един от най-богатите парси, Дж. Джеджебхои, има влог от 30 милиона рупии в английската банка на града[499]. В Бомбай, където сътрудничеството и организацията на индийски делови мрежи е необходимо за англичаните, индийският капитализъм без усилия доказва способността си да се приспособява.

Може ли да се каже, че той винаги печели в Индия? Естествено не, защото търговците и банкерите не са самостоятелни. Преди да им наложат изискванията на английските господари, над тях са били деспотичните индийски държави, и то не само тази на Великия Могол: богатството на големите търговски фамилии ги прави обект на ограбване от страна на властимащите. Те живеят в непрекъснат страх от грабежи и мъчения[500]. В такъв случай, колкото и оживено да е движението на парите, които са душата на търговския капитализъм и индийската икономика, на света на баняните му липсва свободата, сигурността и съучастието на политиците, които на Запад способстват за възхода на капитализма. Но оттук до обвиняването на индийския капитализъм в немощ, както понякога се прави, има огромно разстояние. Това не е Китай, където капитализмът като самоцел, т.е. натрупването, се възпрепятства съзнателно от държавата. В Индия най-богатите търговци, дори когато са подложени на изнудване, са многобройни и се поддържат. Мощната солидарност на кастата закриля и гарантира богатството на групата, осигурява ѝ търговско сътрудничество от Индонезия и Филипините чак до Москва.

Следователно не бих обвинил индийския капитализъм за изоставането на Индия, което със сигурност и както винаги се дължи едновременно на вътрешни и външни причини.

Може би измежду вътрешните трябва на първо място да посочим ниското заплащане на труда. Изтъркана истина е да говорим за разликата на индийските надници спрямо онези в Европа. През 1736 г. според директорите на *East India Company* заплатите на френските работници (известно е, че те са много по-ниски от възнаграждението на английската работна ръка) са шест пъти по-високи от тези в Индия[501]. Чаудури все пак не греши, като намира за малко необяснимо мизерното заплащане на висококвалифицираните работници, на които социалната обстановка сякаш оставя известна свобода и достатъчно средства за защита. Ала не е ли ниското ниво на заплащането структурна характерна черта на общата икономическа система на Индия? Искам да кажа: не е ли то условие *sine qua non* за потока ценни метали към Индия, този отколешен поток, установен още от времето на Рим? Нима то не обяснява по-добре, отколкото необуздания стремеж към пълнене на хазната от страна на императора и при-

вилегированите, помитащия циклон, който всмуква ценните метали от запад към изток? Когато златните и сребърните монети достигнат Индия, те автоматично се валоризират спрямо прекомерно ниската цена на човешкия труд, което принудително налага ниската цена на хранителните продукти и дори тази на подправките. От това като ответен удар произтича мощното проникване по западните пазари на индийския износ на суровини и още повече на памучни и копринени платове: те са предпочитани пред английската, френската и холандската продукция както поради качеството, красотата, така и заради разликата в цените на сходни продукти, сродна с тази, която в наши дни кара по световните пазари да се ширят хонконгските и корейските платове.

Трудът на нещо като „външен пролетариат" съставлява самата основа на търговията на Европа с Индия. Защитавайки принципа на износа на ценни метали, през 1684 г. Томас Мън привежда решителен аргумент: индийските стоки, закупени от Индийската компания за 840 000 лири, са били продадени за 4 милиона в цяла Европа и в крайна сметка представляват финансови постъпления във Великобритания[502]. От средата на XVII в. вносът на памучни платове заема първо място и бързо нараства. През 1785–1786 г. за една-единствена година Английската компания продава само на град Копенхаген 900 000 топа индийско платно[503]. Ала нима това не дава основание на К. Н. Чаудури да заключи, че страна, където занаятчиите наброяват милиони и на чиито произведения се нахвърля целият свят, няма подбуди да търси техническо усъвършенстване, което да увеличи производителността? Щом всичко върви добре, значи може да се запази такова, каквото е. Тъкмо обратното, заплашената европейска индустрия е открила такъв подтик. Като начало през по-голямата част от XVIII в. Англия държи затворени границите си за индийския текстил, който реекспортира в Америка и Европа. После се опитва да завладее друг, също толкова богат пазар. Това може да бъде сторено само чрез драстична икономия на работна ръка. Случайност ли е, че машинната революция започва в памучната индустрия?

Тук стигаме до второто обяснение за закъснението на Индия, този път не от вътрешен, а от външен характер. Втората причина, с една дума, е: Англия. Не е достатъчно да се каже: англичаните слагат ръка на Индия и нейните ресурси. За тях Индия е средство, чрез което се домогват до поголяма от собствената им територия с цел да завладеят азиатския икономически суперсвят и в тези разширени рамки доста рано започва да се вижда как вътрешните структури и равновесие на Индия са били деформирани и отклонени, за да отговорят на чуждите цели. И също как в самия процес на подмяна в крайна сметка през XIX в. тя е била „деиндустриализирана" и сведена до ролята на голям производител на суровини.

Във всеки случай Индия през XVIII в. е далеч от раждането на революционен индустриален капитализъм. Тя диша и действа непринудено, уверено и успешно в своите собствени граници; разполага с традиционно, но здраво и високодобивно земеделие; с изключително жизнена и ефикасна, макар и старомодна индустрия (докъм 1810 г. индийската стомана ще бъде дори по-висококачествена от английската и ще отстъпва само на шведската)[504]; тя е обхванатa нашир и длъж от отдавна установени пазарни отношения; разполага с многочислен кръг от дейни търговци. И накрая, икономическото и търговското ѝ могъщество се опира, както му е редът, на силна далечна търговия и тя се чувства в свои води в икономическо пространство, което надхвърля собствените ѝ размери.

Ала не тя владее това пространство. Вече дори подчертах нейната пасивност по отношение на околния свят и обмена с него, от който е силно зависима. Следователно нейното постепенно обедняване и изваждане от играта става отвън, чрез обсебване на пътищата на азиатската *country trade*. Намесата на Европа, износът за която първоначално я пришпорва, в крайна сметка се обръща срещу нея. Върхът на иронията е, че именно чрез могъществото на Индия ще бъде довършено нейното собствено саморазрушение, като от 1760 г. нататък насилва с памука и опиума полузатворените врати на Китай в полза на Англия. Индия ще понесе ответния удар от нарасналата сила на Англия.

Индия и Китай обхванати в икономически суперсвят

Ето че в края на нашите разяснения отново се върнахме там, откъдето тръгнахме: съвместното съществуване на Далечния изток, което още от 1400 г. образува много обширен и изключителен, но неустойчив икономически суперсвят. Няма съмнение, че тази неустойчивост е един от най-характерните елементи на всеобщата история. Защото Далечният изток, който е достатъчно организиран, за да бъде проникнат сравнително лесно, и недостатъчно организиран, за да се противопостави, сам извиква завоевателя. Следователно отговорността за натрапеното присъствие на европейците не е само тяхна. Те само повтарят пътя на множество други завоеватели, например на ислямския свят.

Мястото на срещата, логичната точка на сливане в центъра на икономическия суперсвят, не може да бъде нищо освен Индонезийския район. Географията го е разположила в покрайнините на Азия, по средата на пътя между Китай и Япония, от една страна, а от друга – Индия и държавите от Индийския океан. Независимо от възможностите, предоставени от географията, именно историята е тази, която ги приема или отхвърля, и това отхвърляне или приемане ще придобива безброй нюанси в зависи-

мост от поведението на двата гиганта на Далечния изток: Индия и Китай. Когато и единият, и другият процъфтяват и като господари на своите тела действат едновременно на външната сцена, гравитационният център на Далечния изток има известен шанс да се разположи и дори да се фиксира на географската ширина на полуостров Малака и островите Суматра и Ява. Ала тези гиганти се разбуждат бавно и винаги действат също така бавно.

Именно в началото на християнската епоха, тоест твърде късно, Индия припознава и оживява индонезийската вселена. Нейните моряци, търговци и мисионери използват, отварят очите и евангелизират архипелага, като му предлагат по-висши форми на политически, религиозен и икономически живот. По това време архипелагът е „индуизиран".

Китайският дракон пристига сред островите с огромно закъснение, едва към V в. Той не предлага на вече индуизираните държави и градове достойнствата на своята цивилизация, която тук също би могла да победи, както го прави в Япония, Корея или Виетнам. Китайското присъствие си остава ограничено в икономическата и политическата сфера. Китай многократно ще налага на индонезийските държави своя протекторат, опека, изпращане на владетелски посланичества, ала по отношение на съществения, на начина на живот тези държави задълго ще останат верни на себе си и на първите си господари. За тях Индия ще има по-голяма тежест от Китай.

Индийската, а по-късно китайската експанзия вероятно са съвпадали с периодите на икономически подем, които са ги предизвиквали и поддържали и чиято хронология, произход и движещи сили би трябвало да опознаем по-добре. Независимо че не съм много компетентен в тези почти непознати на неспециализираните историци области, си представям, че Индия, освен своите попълзновения на изток, е била в състояние да разпространява тласъците, които са ѝ били предавани от далечния Запад, сиреч от Средиземноморието. Но не е ли доста отдавнашното, съзидателно във всяко отношение сдвояване между Европа и Индия една от силните черти на структурата на старата история на света? С Китай нещата стоят другояче, сякаш с Индонезийския регион той достига някакъв краен предел, който никога не прекрачва. Вратата или преградата на Индонезийския район винаги е била преминавана много по-лесно от запад на изток и север, отколкото в обратната посока.

Във всеки случай тези две експанзии, първо индийската, а после и китайската, превръщат Индонезия и Филипините ако не в доминиращ полюс, то поне в оживено кръстовище. Политическите кулминации на този кръстопът са царство Шривиджая (VII–XIII в.), разположено в Югоизточна Суматра, и град Палембан, а след това империята Моджопахит (XIII–XV в.), която пък е разположена на богатия на ориз остров Ява.

Една след друга тези две политически формации поемат в свои ръце главните оси на движението по море и преди всичко изключително важния път през Малакския проток. И едното, и другото от така създадените царства са били мощни моревладелски опити, които са просъществували известно време: първото пет-шест века, а второто три-четири. По отношение на тях вече може да се говори ако не за далекоизточен икономически суперсвят, то поне за индонезийска икономика.

Вероятно е имало икономически суперсвят, съсредоточен в Индонезийския район едва след първото величие на Малака, което означава или от 1403 г., датата, на която се появява, или от 1409 до 10 август 1511 г., когато градът е завладян от Алфонсо де Албукерке[505].

Първата слава на Малака

По отношение на Малака географията е изиграла важна роля[506]. Разположен на едноименния проток, градът заема благоприятно положение покрай морския „канал", който свързва водите на Индийския океан с тези на крайбрежните морета на Тихи океан. Тесният полуостров Малака (чиито добри пътища в наши дни позволяват да се прекоси бързо дори с велосипед) някога е бил пресичан по ширината на провлака Кра от обикновени пътища по суша. Ала между тях има гори, пълни с диви зверове. Когато се установява обходното плаване около полуострова, значението на Малакския проток се засилва[507].

Изграден върху леко възвишение над „меката" и „кална" почва („при всяко копване с лопата отдолу избива вода")[508] и разделен на две от бистроводна река, по която пристават лодки, град Малака е по-скоро пристан и подслон, отколкото истинско пристанище: големите джонки хвърлят котва срещу града, между двете островчета, кръстени от португалците *Ilha da Pedra* и *Ilha das Naos* – островът на Петър и островът на корабите, последният от които „е не по-голям от площада пред Амстердамското кметство"[509]. Все пак, по думите на друг пътешественик, „Малака може да бъде достигнат по всяко време на годината; нито пристанището на Гоа, нито Кочин [или] Сурате имат такова преимущество..."[510]. Единствените препятствия са теченията на прилива през протока: обикновено те „се надигат на изток и се спускат на запад"[511]. И сякаш тези предимства не са достатъчни, че има и още: Малака (вж. скицата по-нататък) не само свързва два океана, но е разположен на кръстопътя на две въздушни течения: на запад мусоните в Индийския океан, а на юг и изток – пасатите. Връх на щастието е, че тясната ивица на екваториалните безветрени зони, която бавно се измества ту на север, ту на юг с движението на слънцето, се задържа доста продължително в самия район на Малака (2°30' с.ш.),

като по такъв начин последователно дава път на корабите към пасатите или към мусоните. „Това е един от най-облагодетелстваните от природата краища; тук царува вечна пролет“ – възкликва Сонра[512].

Ала в района на Индонезия и Филипините има и други облагодетелствани места, например Зондският проток. Някогашните сили Шривиджая и Маджопахит[513] установяват, че същият контрол може да се упражнява от източния бряг на Суматра и дори по на изток, от Ява. Между другото през януари 1522 г. корабите от експедицията на Магелан, след смъртта на техния водач на Филипините, прекосяват на връщане Зондските острови на ширината на Тимор, за да се доберат на юг до зоната на югоизточните пасати. По горе-долу същия път през 1580 г. Дрейк достига до южната страна на Индонезийския район по време на обиколката си на света.

Във всеки случай, ако възходът на Малака може да се обясни с географията, историята също е добавила немалко както в местен, така и в общ за азиатската икономика план. Новият град успява да привлече и в известен смисъл да постави под опека малайските моряци от съседните брегове, открай време свързани с крайбрежното плаване, риболова и още повече с пиратството. По такъв начин освобождава протоците от разбойници, като същевременно си набавя малки товарни платноходи, работна ръка, екипажи и дори военния флот, от който се нуждае. Що се отнася до големите джонки, необходими за далечна търговия, те се намират от Ява и Пегу. Именно оттам например султанът на Малака (който следи доста отблизо трафиците на своя град и взема от тях щедър дял) купува корабите, с които организира за своя сметка пътуване до Мека.

Бързото развитие на града скоро се превръща в проблем. Как да се прехранва? В подножието на планински и горист полуостров, богат на калаени мини, но беден на хранителни култури, Малака не разполага с други източници на прехрана освен крайбрежния риболов. Ето как се озовава под зависимостта на Сиам и Ява, които произвеждат и продават ориз. Сиам е враждебна и опасна държава, а Ява продължава да носи на плещите си остарелия, но все още неунищожен капитализъм на Моджопахит. Няма съмнение, че и едната, и другата държава са щели да глътнат на една хапка градчето, рожба на случайността и на политическия инцидент, ако през 1409 г. Малака не се поставя под китайско покровителство. Закрилата на Китай ще се окаже ефикасна чак до 1430 г., а междувременно Моджопахит се разпада от само себе си, предоставяйки шанс за живот на Малака.

Изключителният късмет на града се дължи също и на решаващата конюнктура: срещата на Китай и Индия. От една страна Китай, който през една трета от столетието провежда удивителна морска експанзия в Индонезийския район и Индийския океан; от друга – Индия, чиято роля е била

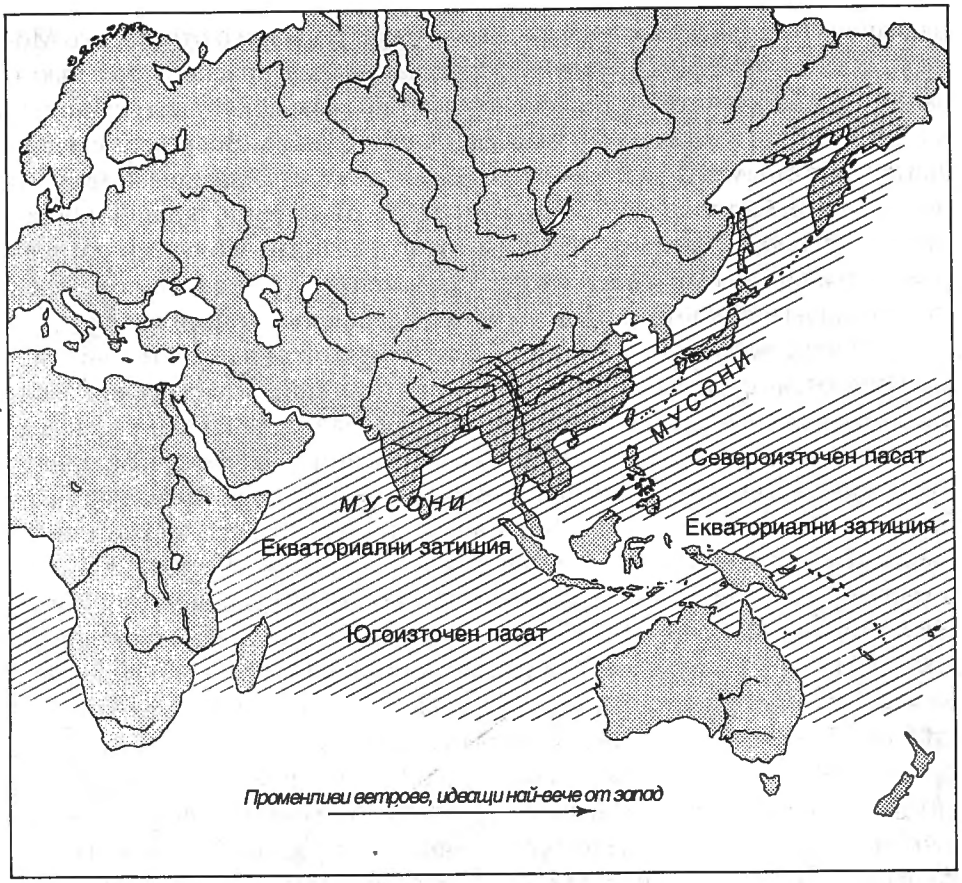

48. ПРИВИЛЕГИЯТА НА МАЛАКА

Зоната на екваториалните затишия се мести на север, после слиза на юг според движението на слънцето. Следователно Малака служи за обединяващо звено или коридор между мусоните и пасатите от североизток и югоизток (Според Атласа на Видал де ла Блаш, с. 5б)

още по-голяма и по-отдавнашна. И действително, към края на XIV в. под давлението на мюсюлманска Индия на Делхийския султанат започва възход на индийските търговци и превозвачи, идващи от Бенгалия, Короманделския бряг и Гуджарат, съпровождан от активен религиозен прозелитизъм. Внедряването на исляма, което арабските мореплаватели не успяват да направят, нито се опитват да сторят през VIII в., се извършва столетия по-късно в полза на търговския обмен с Индия[514]. Крайбрежните градове един след друг са завладени от исляма. За Малака, който сменя религията си през 1414 г., това е най-големият късмет: сделките и пропо-

вядването на новата вяра вървят ръка за ръка. На всичко отгоре, ако Моджопахит постепенно се разпада и престава да бъде опасност, то е тъкмо защото крайбрежните му градове приемат исляма, докато вътрешността на Ява и другите острови остават верни на индуизма. Всъщност експанзията на мюсюлманския орден засяга само една трета или една четвърт от населенията. Острови като Бали, които остават встрани, в наши дни все още са прекрасен музей на индуизма. И в далечните Молукски острови покръстването протича неуспешно; португалците откриват там с удивление мюсюлмани, които изобщо не са враждебни към християнството.

Ала нарастващото величие на Малака произхожда направо от индийската търговска експанзия. И това е обяснимо: индийските търговци донасят в Суматра, както и в Ява пипера, който е значителен подарък. Навсякъде, по всички точки, до които достигат трафиците на Малага, пазарната икономика измества дотогавашния примитивен живот, протичащ под знака на самозадоволяването. „Те не се мъчеха да сеят семена или растения и живееха както през първите години [на човечеството]. Сутрин намираха в морето или в гората онова, което им е необходимо за целия ден. Живеейки от улов, те не извличаха никаква полза от карамфила и нямаше никой, който да им го купува“ – разказва някакъв португалски хроникьор за миналото на обитателите на Молукските острови[515]. Когато Молукските острови биват обхванати от търговски мрежи, започват да се засаждат плантации и между Малака и островите на подправките се установяват редовни отношения. Някакъв търговец *keling* (което означава търговец индус от Короманделския бряг) на име Нина Суриа Дева, всяка година изпраща осем джонки на Молукските острови (карамфил) и на островите Банда (мускатово орехче). Тези острови, завладени от монокултурното земеделие, вече успяват да живеят единствено благодарение на ориза, който им доставят джонките от Ява, които между другото напредват чак до Марианските острови в сърцето на Тихия океан.

По такъв начин ислямската експанзия се оказва важен организационен фактор. В Малака, както и в Тидор, Тернате, а по-късно и в Масакар се основават „султанати“. Най-интересното е, че освен това за нуждите на търговията се създава *lingua franca*, който произлиза от малайския език, говорен навсякъде в търговския метропол Малака. Един португалски хроникьор казва, че в Индонезийския район и тези „средиземномория“ „езиците са толкова многобройни, та дори съседите не се разбират едни други. В наши дни преобладава малайският, повечето хора го говорят, служат си с него по всички острови, както с латинския в Европа.“ Нищо чудно, че целият речник от 450 думи на Молукските острови, който експедицията на Магелан донася в Европа, е малайски[516].

Разпространението на *lingua franca* е тест за експанзивната сила на Малака. Което не означава, че тя не е създадена отвън, какъвто е случаят

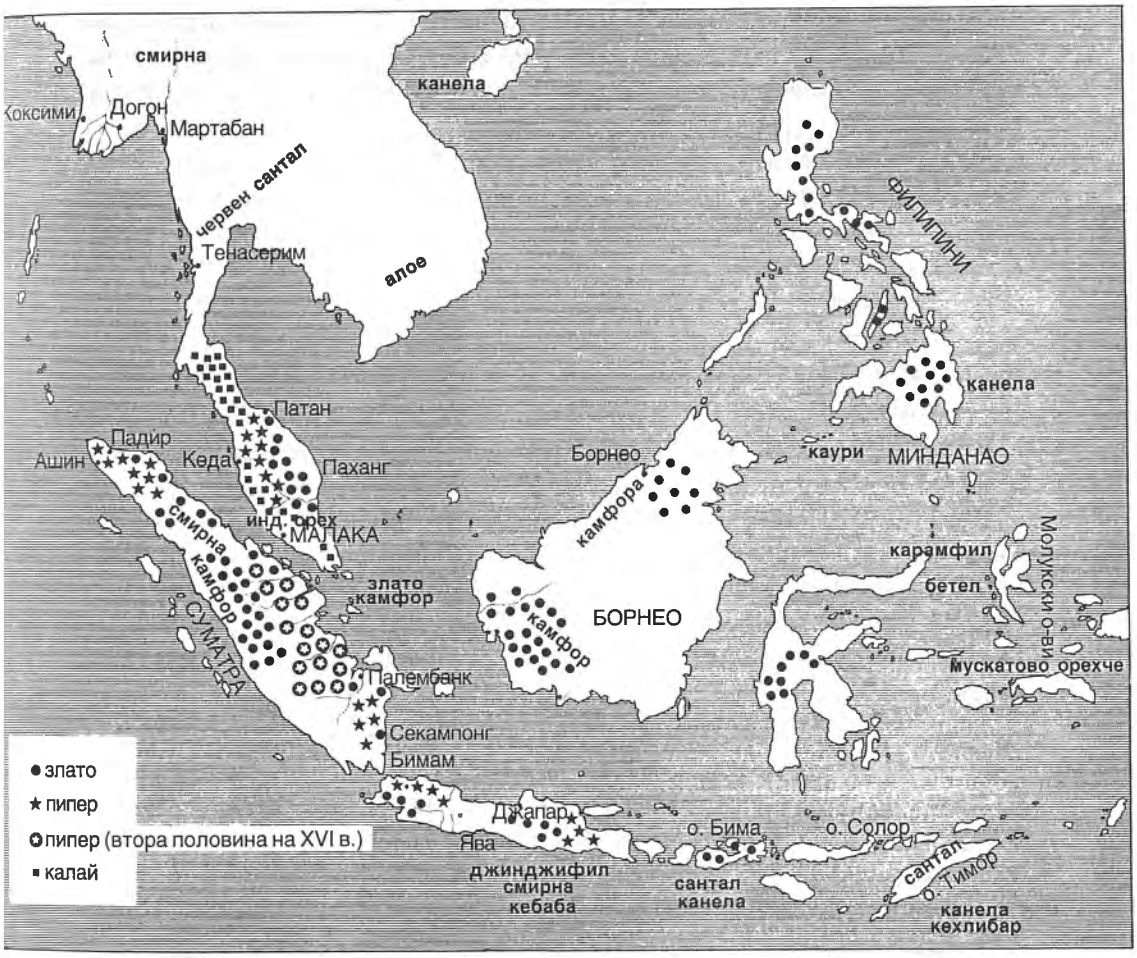

49. ИНДОНЕЗИЯ И ФИЛИПИНИТЕ ПРЕДЛАГАТ СВОИТЕ БОГАТСТВА НА ЕВРОПЕЙЦИТЕ

Съсредоточени в Малака, португалците бързо съставят списъка на богатствата на архипелага. Преди всичко пипер, подправки и злато. Този първи сблъсък с Европа е достатъчно силен, за да може след 1550 г., и особено по отношение на пипера, да се пристъпи към масово отглеждане и нови пазари. Същото явление се наблюдава в Индия по Малабарското крайбрежие. Използвана е картата на V. Magalhaes Godinho, op. cit.

с Антверпен през XVI в. Защото градът предоставя своите къщи, площади, магазини и закрилнически институции, своя ценен морски кодекс, ала именно корабите, стоките и чуждестранните търговци захранват обмена. Най-многобройни от чужденците са мюсюлманските търговци от Гуджарат и Кожикоде (според Том Пайръс това са „хиляда гуджаратци и над 4–5000 моряка, които отплават и се връщат"); друга значителна група е тази на индийските търговци от Короманделския бряг, *keling*, които имат дори собствен квартал, *Campon Queling*[517]. Превъзходството на гуджератците идва от това, че са също така здраво установени в Суматра и Ява, както и в Малака, и контролират най-голяма част от реекспорта на подправки и пипер към Средиземно море. Казват, че Камбей (другото име на Гуджарат) не може да живее, ако не бърка с едната ръка в Аден, а с другата – в Малака[518]. По такъв начин още веднъж се проявява скритото превъзходство на Индия, която е много по-отворена от Китай към външните връзки и е свързана с търговските мрежи на ислямския свят и Близкия средиземноморски изток. Още повече Китай след 1430 г., поради причини, които въпреки въображението на историците остават неясни, се отказва завинаги от далечните експедиции. Между другото, той се интересува умерено от подправките, които потребява в малко количество, с изключение на пипера, но си го доставя от Бантам, често без посредничеството на Малака.

Завладяването на Малака от малката португалска флота на Албукерке (1400 души на борда, от които 600 малабарци)[519] е предизвикано от разцвета и известността на града, „по онова време най-прочутият индийски пазар"[520]. Победата е груба: след като е превзет мостът над реката, завзетият с щурм град е подложен на грабеж в продължение на девет дни. Все пак величието на Малака не секва изведнъж на фаталния 10 август 1511 г. Албукерке, който остава в завладения град до януари 1512 г. съумява да го организира; построява внушителна крепост и независимо че от Сиам до „острова на подправките" се представя като враг на мюсюлманите, той се обявява и за приятел на варварите, на езичниците и всъщност на всички търговци. След окупацията политиката на португалците е толерантна и радушна. Дори Филип II в качеството си на крал на Португалия и господар на Източна Индия след 1580 г. препоръчва неотстъпна религиозна търпимост в Далечния изток. Той казва, че не бива да се покръства насила: *„Não e este o modo que se deve ter uma conversão."*[521] В португалска Малака има изграден китайски пазар, джамия, но същевременно църквата „Св. Павел" на йезуитите се извисява над крепостта и от преддверието ѝ се открива морският хоризонт. Както справедливо отбелязва Луис Филипе Ф. Р. Тома, „завземането на Малака през август 1511 г. отваря на португалците вратите към моретата на Индонезия и Далечния изток; като се домогват до тях, победителите не само завладяват един богат град, но

се сдобиват и с господството над комплекс от търговски пътища, които се пресичат в Малака и чийто ключ е градът“[522]. Като цяло, въпреки някои прекъсвания, те поддържат тези връзки. Някои дори се разширяват, когато през 1555 португалците, за да компенсират неблагоприятната конюнктура от средата на XVI в., се настаняват в Макао, срещу Кантон и напредват чак до Япония. Тогава Малака, която е в техни ръце, е главен пост на връзките между Тихия океан, Индия и Европа, какъвто по-късно ще стане Батавия в ръцете на холандците.

Преди да започнат затрудненията, които идването на холандците ще създаде на португалска Азия, завоевателите водят спокоен, цветущ живот, който се отразява благотворно на краля в Лисабон, на Португалия, на препродавачите на пипер в Европа, но също и на португалците, които рискуват на Изток и понякога, ако не винаги, имат полуфеодалния манталитет на испанските колонизатори на Америка. Естествено, имало е турски нападения, но те са били редки и неособено резултатни. Като цяло Португалия се възползва от мира. Ала „поради безпрепятственото плаване из тия морета те пренебрегват всички защитни мерки“[523]. Така е било и когато по самия път на Васко да Гама през 1592 г. пристигат двата английски кораба на Ланкастър, които без особени усилия се домогват до португалските кораби, които срещат по пътя си. Скоро всичко се променя: европейците ще пренесат в Индия европейските войни и съперничества и португалският град Малака ще загуби своето първенство. През 1641 г. холандците го завладяват и веднага го изтласкват на заден план.

Новите средища на Далечния изток

Още преди завземането на Малака Батавия става център на трафиците в Далечния изток. Тя ги поръчва и организира. Основана през 1619 г., тя е в пълния си блясък през 1638 г., когато Япония затваря врати пред португалците, като остава отворена за корабите на Остиндийската компания. По такъв начин седалището на търговското кралство – едновременно с владеенето на основните мрежи на *country trade* – остава в Индонезийския район и се задържа там, докато трае ловкото, бдително и авторитарно върховенство на холандската Източноиндийска компания, сиреч повече от век, въпреки доста превратности и препятствия. Така например през 1662 г. холандците са прогонени от остров Формоза, където от 1634 г., датата на построяването на форт Кастел Зеландия, са се настанили срещу Китай и насред пътя за Япония[524]. Дългото властване на Батавия, за което вече говорихме, по подобен начин ще съвпадне *grosso modo* с продължителната криза през XVII в., която между 1650 и 1750 г. (приблизителни дати) влияе значително върху европейския икономически свят

(включително и върху Новия свят). Ала вероятно не е било така в Далечния изток, защото за цяла Индия XVII в. е време на разцвет и демографски и икономически подем. Вероятно освен всичко друго и това е допринесло за факта, че по време на европейската криза Холандия, както вече споменахме, е отлично защитена икономически и към нея се насочват най-успешните от малкото останали сделки.

Във всеки случай новият град Батавия е ярък символ на за холандското превъзходство. Двуетажното кметство на града, построено през 1652 г., обозначава центъра на този просечен от канали град, прекосяван от шахматно разположени улици, ограден от крепостна стена, подсилена с двайсет и две бойници и затворена с четири врати. Тук се стичат всички народи на Азия, далечна Европа и Индийския океан. Отвъд стените са кварталите на явайците, амбоинянците; освен вилите извън града има най-вече оризища, ниви със захарна тръстика, канали и по течението на оборудваната река са построени мелници „за жито, за бичене на дървен материал, за хартия и барут" или за захар, плюс цигларни и тухларни... Във вътрешността на града всичко е подредено, точно и чисто: пазарите, магазините, складовете, месарниците, магазините за риба, охраняващите войски и *Spinhuis*, домът, където леките момичета са осъдени да предат. Безполезно е отново да споменавам колко богато, разпасано и безгрижно е холандското колониално общество. Подобно богатство и разврат, с каквото се сблъскахме в Гоа към 1595 г., откриваме и в Батавия още преди пътуването на хирурга Грааф, който пристига тук през 1668 г., същото нещо ще срещнем и в Калкута. Това е безпогрешният признак за бляскав успех[525].

Все пак още от началото на XVIII в. огромната холандска машина започва да дава дефекти. Понякога са го приписвали на контрабандата и все по-растящата грубост на представителите на компанията. Ала *слугите* на Английската компания в това отношение надминават холандците, което не само няма да възпрепятства *East India Company* да заеме първото място в годините около 1760, а тъкмо обратното. Изкушаваме се да попитаме дали това не се дължи на обръщането на тенденцията към средата на XVIII в., когато навсякъде се задвижват големи дейности, увеличава се обемът на търговията, улесняват се промените, разривите и революциите? В Европа настъпва период на преразпределение на международните възможности и главоломно установяване на английското върховенство. В Азия Индия става гравитационен център на целия Далечен изток, ала тя заема тази първостепенна роля само под зоркото око и за сметка на Англия в процес, възхитително описан във вече остарялата книга на Холдън Фърбър[526]. Английската компания, *John Company*, побеждава своята братовчедка *Jan Company*, Остиндийската компания, защото последната губи играта в Бенгалия и Индия в течение на годините след 1770 и защото още

Макао в началото на XVII в., от Теодор де Бри. Градът, превзет от холандците през 1557 г., служи като отправна точка за търговците, които поддържат връзки с Китай (Cliché B.N.)

към средата на века не успява да заеме първо място в Кантон, където постепенно и ден след ден Китай все повече отваря врати. Ще се въздържа да кажа, че в Кантон Джон се е оказал по-прозорлив, по-ловък и по-хитър от Ян. Именно това изтъкват понякога, и то с известно основание. Ала някакъв френски съвременник, който критикува остро Френската индийска компания твърди, че в Кантон към 1752 г. тъкмо онези, които са най-слаби и най-необлагодетелствани откъм средства за успех – Шведската и Датската компания, – съумяват по-добре от всички останали да усетят посоката на вятъра[527]. Ако Англия побеждава, то е защото успява да прибави към собствената си сила невероятната тежест на Индия. Пласи (1757 г.) не само подпечатва политическата победа на Индия, но същевременно и тази на нейните търговски „реки", които допират до крайбре-

жията на подконтинента и текат от една страна до Червено море и Персийския залив, а от друга – до Индонезийския район и не след дълго чак до Кантон. Нима индийските корабостроителници не изграждат толкова кораби като *Indiamen* единствено за нуждите на *country trade* и специално за пътуванията до Китай? Според Фърбър[528] през 1780 г. флотата под английски флаг, която осъществява търговията от Индия в Индия, е 4000 тона, а през 1790 г. достига 25 000 тона! Всъщност скокът не е толкова главоломен, колкото изглежда на пръв поглед, защото 1780 е година на война, предпоследното сериозно премерване на силите между Франция и Албиона, и тогава английските кораби от предпазливост плават под португалски, датски или шведски флагове. Когато настъпва мир, те свалят маските.

По същото време става бързото преминаване от Батавия към Калкута. Бързият възход на града на Ганг донякъде обяснява полудрямката на Остиндийската компания. Калкута расте безразборно, както свари, в пълен безпорядък. Граф Дьо Модав[529], френски пътешественик и авантюрист, пристига там през 1773 г. в момента, когато започва управлението на Уорън Хастингс. Той отбелязва едновременно началото на управлението и пълната липса на ред. Калкута не е Батавия, с нейните канали и улици, строени като по конец. На Ганг няма дори кейове; „къщите са разхвърляни навсякъде по брега, стените на някои се заливат от вълните". Няма също крепостна стена. Има вероятно не повече от 500 къщи, построени от англичаните, сред гора от бамбукови колиби със сламени покриви. Улиците са също толкова кални, колкото и пътеките, понякога са широки, но затворени в края от дървени бариери. Навсякъде цари безпорядък. „Казват, че това е следствие от британската свобода, сякаш свободата е несъвместима с реда и симетрията."[530] Нашият французин продължава: „чужденецът разглежда Калкута с удивление, примесено с гняв. Толкова е лесно, само някой да си даде труда да го вкара в строг план и да го превърне в най-хубавия град на света. Човек не може да проумее защо англичаните са пренебрегнали това прекрасно разположение и са оставили най-странния вкус и най-екстравагантните разпореждания да ръководят застрояването." Вярно е, че Калкута, която през 1689 г. е обикновено колибарско селище в близост до крепост (Форт Уилям), към 1750 г. все още е незначителен град: в сборника с пътеписи на абат Прево той дори не се споменава. Когато граф Дьо Модав го вижда през 1773 г., събрал всевъзможни търговски народности, градът е в пълен подем, всички са обзети от луда страст към строителство; дървото пристига спускано по Ганг или по море от Пегу; тухлите се произвеждат в близките околности, а наемите достигат рекордни висоти. Той има вече може би към 300 000 жители, плюс още толкова към края на века. Развива се, без да си дава

сметка за нарастването си и дори за своето богатство. Англичанинът изобщо не се притеснява от това, подиграва се и отминава всичко, което го смущава. От другата страна на Индия Бомбай по силата на контраста е като полюс на свободата, един вид реванш или компенсация на индийския капитализъм, който намира тук условия за удивителен успех.

МОЖЕМ ЛИ ДА НАПРАВИМ ИЗВОДИ?

Картината, която тази дълга глава представя, е очевидно непълна.

Трябваше да се спрем по-дълго върху случая с Китай и особено върху центростремителната експанзия, която се извършва в провинция Фукян, процес, който се преустановява единствено по време на напускането на Формоза от холандците през 1662 г. или по-точно след завладяването на острова от манджурите през 1683, но се подема отново през XVIII в. с отварянето на Кантон за многообразната търговия с Европа.

Трябваше да се върнем на особения случай с Япония, която, според блестящия очерк на Леонар Блюс[531], след 1638 г. си изгражда свят-икономика за своя употреба и по свой мащаб (Корея, островите Рюкю и Формоза до 1683 г., китайските джонки с разрешителни и привилегированата и „васална" търговия на холандците).

Трябваше да наблегнем на Индия и да дадем място на новите обяснения на Й. К. Хестерман[532], който вижда силни основания за упадъка на Моголската империя в развитието на градските икономики, които през XVIII в. взривяват нейното единство.

И накрая, трябваше да се спрем на Персия на Сафевидите, на нейната *command economy*, на ролята ѝ на задължен посредник между Индия, Централна Азия, враждебната и мразена Турция, Московското княжество и много далечната Европа...

Ала да предположим, че картината действително беше разкрита в нейната цялост, с риск дори само тя да обеме размера на цяла книга, щеше ли това да сложи край на терзанията и въпросите ни? Със сигурност не. За да направим заключения за Европа и не-Европа, т.е. за света като цяло, ще са ни нужни проверени мерки и данни. Ние описахме и поставихме в основни линии проблемите. Оставихме да се прокраднат някои подразбиращи се и несъмнено правдоподобни обяснения. Обаче не успяхме да решим загадъчния въпрос за отношенията между Европа и не-Европа. Защото в крайна сметка изобщо няма място за съмнение, че преди XIX в. светът е имал надмощие над Европа по население, а дори и по богатство, докато е траел старият икономически режим, както няма място за съмнение, че Европа е била по-бедна от вселената, която е експлоатирала, дори непосредствено след падането на Наполеон, когато изгрява звездата на

английското върховенство – остава да разберем как е могло да се установи това първенствуващо положение и най-вече как после е могло да продължи развитието му. Защото тя го продължава.

Услугата, която Пол Берок още веднъж прави на историците, е, че поставя точно този проблем посредством статистиката. Като прави това, той не само се присъединява към моята гледна точка, но ме задминава, и то сериозно. Прав ли е той? Прави ли сме двамата?

Няма да се впускам в подробности и обосноваване на използваните методи на нашия колега от Женева. За да съкратя обясненията, ще приема дори, че неговият начин на действие е достатъчно обоснован и научно ясен, така че неговите доста приблизителни резултати (той сам го признава и ни призовава да ги приемаме предпазливо) могат да бъдат взети под внимание.

Избраният критерий е доход *pro capite*, „БНП на жител", и за да бъде валутният курс между отделните страни лесно контролируем, равнищата са изчислени в *dollars* и в *цени в Съединените щати за 1960 г.*: ето че всички са представени в еднакви единици. Така получаваме следната поредица: Англия (1700) – от 150 до 190; американски английски колонии, бъдещи Съединени щати (1710) – от 250 до 290; Франция (1781–1790) – от 170 до 200; Индия (1800) – от 160 до 210 (обаче през 1900 – от 140 до 180). Тези числови данни, които получавам в момента, когато работя върху коректурите на настоящия труд, потвърждават моите твърдения и предишните ми хипотези. Няма да ни изненада също и нивото, което Япония достига през 1750 г., а то е 160. Единствено рекордът, който приписват на Китай през 1800 г. – 220, изглежда изненадващ, независимо че това високо равнище впоследствие трябва да е спаднало (170 през 1950).

Нека стигнем до онова, което най-много ни интересува: ако е възможно, да сравним *синхронизирано* двата блока – Европа, включително Съединените щати, и не-Европа. През 1800 г. Западна Европа достига ниво 213 (Северна Америка – 266), тук няма изненада. Ала тя едва се извисява над тогавашния „Трети свят", който е някъде около 200. Това малко ни учудва. Всъщност именно високото равнище, приписвано на Китай (228 през 1800 г., 204 през 1860 г.), вдига средната величина за групата на понеблагодетелстваните. И така, днес, през 1976 г., Западна Европа достига 2325, Китай, който току-що е изкачил нагорнището – 369, а Третият свят като цяло се нарежда около 355, много далеч зад охолството.

От тези изчисления, предоставени от Пол Берок, излиза, че през 1800 г., докато Европа навсякъде бележи бляскави успехи и нейните кораби с Кук, Лаперуз и Бугенвил са изследвали огромния Тихи океан, тя е била далеч от равнището на богатство, което днес по смазващ начин засенчва

рекордите на останалите страни по света. Общият БНП на съвременните развити страни (Западна Европа, СССР, Северна Америка, Япония) през 1750 г. е бил 35 милиарда долара срещу 120 за останалата част от света; през 1860 г. е 120 срещу 165; изпреварването става едва между 1880 и 1900 г.: 176 срещу 169 през 1880 г. и 290 срещу 188 през 1900 г. А през 1976 г. при закръглени стойности вече имаме 3000 срещу 1000.

Тази перспектива ни кара да погледнем с други очи съответните позиции на Европа (плюс облагодетелстваните страни едновременно с нея) и останалия свят преди 1800 г. и след Индустриалната революция, чиято роля придобива по един фантастичен начин нова стойност. Вече няма съмнение, че единствено Европа (може би по-скоро поради социално-икономическите си структури, отколкото поради техническия прогрес) е била в състояние да изведе до добър край машинната революция по стъпките на Англия. Ала тази революция не е само инструмент за доминиране и смазване на чуждестранната конкуренция. Като се механизира, индустрията на Европа става способна да измести традиционната индустрия на другите нации. Издълбаната тогава пропаст впоследствие само се задълбочава. Обликът на световната история от 1400 или 1500 г. докъм 1850–1950 г. разкрива някогашно равенство, което се разрушава под натиска на многовековните изкривявания, започнали още в края на XV в. Това е преобладаващата тенденция, спрямо която всичко е второстепенно.

Глава 6

ИНДУСТРИАЛНА РЕВОЛЮЦИЯ И ИКОНОМИЧЕСКИ РАСТЕЖ

Индустриалната революция, която започва или внезапно възниква в Англия около 50-те или 60-те години на XVIII в., е изключително сложен процес. Дали тя не е завършекът на една „идустриализация", започнала векове по-рано? Непрестанно обновяваща се, тя сякаш присъства и днес около нас. Определена като начало на нова ера, бъдещите векове все още ѝ принадлежат, и то за дълго. Въпреки че колкото масова и всеобхватна, колкото и новаторска да е, тя не може да обхване цялата история на съвременния свят.

Именно това бих искал да покажа в следващите страници, които имат за цел да я дефинират и да я поставят, ако е възможно, на истинското ѝ място.

НЯКОЛКО ПОЛЕЗНИ СРАВНЕНИЯ

За първоначалното запознаване са необходими няколко дефиниции и предварителни сравнения. От една страна, в началото в Англия промишлената революция предизвиква поредица от други революции, които продължават пред погледа ни и до днес: това ни дава ретроспективно свидетелство за английския старт. От друга, още преди английската Индустриална революция индустриализацията, която открай време се извършва в човешкото общество, ни демонстрира множество предусещащи и стимулиращи тази революция опити. В крайна сметка те не успяват. Това е несъмнено. Но е полезно да се разгледат неуспехите, за да бъде разбран по-добре успехът.

Революция: сложна и двусмислена дума

Заимствана от речника на астрономите[1], думата *революция* в смисъл на „преврат, разрушаване на съществуващо общество" се появява за първи път в английския език[2] през 1688 г. Именно в този смисъл, но също така и в обратния, на „реконструкция", следва да се разбира удобният израз *Индустриална революция* – въведен не от Фридрих Енгелс през 1845 г.[3], а от френския икономист Адолф Бланки, брат на много по-известния революционер Огюст Бланки[4] – ако и вече да не се е бил появил около 1820 г. в дискусиите между други френски автори[5]. Във всеки случай терминът става класически сред историците едва след публикуването на *Lectures on the Industrial Revolution*, курс от лекции, прочетени от Арнолд Тойнби в Оксфорд между 1880 и 1881 г., които учениците му публикуват три години след неговата смърт.

Често упрекват историците, че злоупотребяват с думата *революция*, която според първоначалното си значение трябва да обозначава насилствени и не по-малко бързи феномени. Но когато става въпрос за социални явления, бързото и бавното са неделими. Действително няма общество, което да не е постоянно разделено между сили, които го поддържат, и сили, които го подкопават, които съзнателно или несъзнателно се опитват да го разрушат. Революционните взривове са вулканичната дейност, кратка и жестока, на този латентен и продължителен конфликт. Подхождайки към революционния процес, проблемът винаги ще е да приближим дългите и кратките периоди, да признаем тяхното родство и неразривната им връзка. Индустриалната революция, която възниква в Англия в края на XVIII в., не прави изключение от правилото. Тя едновременно е поредица от ярки събития и очевидно много бавен процес. Играта е едновременно в два регистъра.

Искаме или не, трябва да приемем диалектиката между краткия и дългия период от време. Според обяснението на У. У. Ростоу[6] например английската икономика „излита" между 1783 и 1802 г. заради преодоляването на критическия праг на инвестициите. От това обяснение, оспорено с помощта на числата от С. Кузнец[7], остава преди всичко образът на *take off*, излитането на самолет, който се отделя от пистата. Тоест това е събитие, подлежащо на точно дефиниране и кратко. Но в края на краищата, преди самолетът да излети, трябва някаква Англия да бъде построена и условията на полета да са обезпечени предварително. Никое общество не може никога отведнъж да промени „поведението, институциите и техниките си", както твърди Артър Луис[8], поради това например, че в него се увеличава нивото на спестяванията. Винаги съществуват предварителни условия, задължителни предшестващи етапи и време за адаптация. Фи-

лис Дийн е права, когато напомня, че всички новаторства и дори прекъсвания в края на XVIII в. в Англия се вписват в „историческия *континиум*“, който едновременно е минал, настоящ и бъдещ. *Континиум,* в който прекъсванията и разривите губят характера си на уникални и решаващи събития[9]. Дейвид Ландъс[10] описва Индустриалната революция като образуване на критическа маса, водеща до революционна експлозия. Образът е сполучлив, но ясно се подразбира, че тази маса се конструира от различни необходими елементи чрез бавно натрупване. Дългото време всеки път изисква своето.

Така Индустриалната революция е най-малкото двояка. Революция в обикновения смисъл на думата, запълваща с видимите си изменения кратки последователни периоди. Но тя също е и много продължителен период, последователен, дискретен, тих и често едва видим, „възможно най-малко революционен“, както казва Клод Фолан[11], поставяйки се, обратно на Ростоу, в списъка на поддръжниците на континиума.

Така че няма нищо удивително в това, че дори в експлозивните му години (най-общо казано, след 1760) това изключително явление не поразява никого от най-важните му очевидци! Адам Смит с примера си за малката шотландска фабрика за карфици със задна дата се представя като лош наблюдател, макар че умира доста късно, през 1790 г. Дейвид Рикардо (1772–1823), който е по-млад от него и следователно още по-малко заслужаващ извинение, почти не включва машината в теоретическите си разработки[12]. А Жан-Батист Се през 1828 г., след като е описал английските „парни возила“, добавя за наша радост: „Обаче [...] никоя машина никога няма да бъде по-добра дори и от най-лошите коне за превозване на хора и стоки сред тълпите и притесненията на големия град.“[13] В края на краищата великите личности, ако предположим, че Ж.-Б. Се е един от тях, не са длъжни да блестят в рисковото изкуство на предсказанията. И нищо не е по-лесно от това със задна дата да се обвиняват Карл Маркс, Макс Вебер или дори Вернер Зомбарт, че са разбрали неправилно, тоест различно от нас, дългия процес на индустриализацията. Не намирам за справедливо прибързаното обвинение на обикновено безпристрастния Т. С. Аштън, отправено срещу тях на базата на твърдението на Крьобнер[14].

Впрочем дали са по-уверени в своята оценка днешните историци, безчислените историци на Индустриалната революция? Едни твърдят, че този процес е налице преди началото на XVII в., други смятат, че решаваща е била „Славната революция“ от 1688 г. Трети предполагат, че радикалната трансформация в Англия съвпада с големия икономически подем от втората половина на XVIII век... И всеки е убедителен по свой начин, според това дали поставя акцента върху селското стопанство, демографията, външната търговия, индустриалните техники или върху различните

форми на кредита... Но трябва ли да гледаме на Индустриалната революция като на някаква серия от модернизации в различни сектори, като на последователни фази на прогрес или от гледна точка на един общ ръст, като влагаме в думата „ръст“ всички нейни възможни значения? Ако в края на XVIII в. английският растеж става необратим, нещо като „нормално състояние“ на Англия, по думите на Ростоу[15] това определено не е поради този или онзи отделен прогрес (включително и нивото на спестяванията и инвестициите), а, напротив, поради наличието на неразделимо множество. На множество от взаимозависимости и взаимни отстъпки, които всеки сектор чрез развитието си, плод на интелигентност или случайност, създава за улеснение на други сектори. В действителност „истинският“ ръст, (някой би казал истинско развитие, но думата няма значение) може ли да бъде нещо друго освен онова, което свързва няколко направления на прогреса по необратим начин и тласка всичко заедно напред?

Надолу по течението: слаборазвитите страни

Английската индустриална революция отваря вратата на поредица от революции, които са нейни преки следствия, понякога успешни, понякога не. Самата тя е предшествана от няколко революции от този порядък, едните едва забележими, а другите водещи до сериозен напредък, но всички завършили с неуспех в по-дълъг или по-кратък период от време. По такъв начин се откриват две перспективи: едната към миналото, а другата водеща в настоящето. Очертават се две поредици от пътешествия, които са причина да засегнем сюжета, като използваме сравнителната история.

Тръгвайки надолу по течението, няма да изберем примера на промишлените революции в Европа или Съединените щати, които почти веднага последват английския модел. Днешният Трети свят, намиращ се все още на пътя на индустриализацията, ни представя рядък в професията на историка случай да се работи над това, което се вижда, чува и може да се докосне. Разбира се, то не е зрелище от бляскави успехи. Като цяло Третият свят през последните трийсет, четирийсет или петдесет години почти не познава продължителен напредък. Неговите усилия и очаквания прекалено често завършват с неуспех или горчиви разочарования. Могат ли причините за неуспехите или полууспехите му да дефинират *a contrario* условията на изключителния английски успех?

Несъмнено икономистите и още повече историците ни предпазват срещу екстраполирането по такъв начин на настоящето с цел по-добро възприемане на миналото. Те казват, не без основание, че „миметичният модел, този, който препоръчва повтаряне на пътя, изминат преди това от индустриализираните страни, е изживял времето си“[16]. Контекстът изця-

ло се е променил и би било невъзможно тази или онази страна от Третия свят да извърши индустриализацията си чрез държавен авторитаризъм, какъвто я ръководи в Япония, или със спонтанността, характерна за Англия на Джордж III. Несъмнено. Но ако „кризата на развитието е също и криза на теорията на развитие", както твърди Игнаций Сакс[17], то няма ли да е по-лесно разбираем сам по себе си процесът на развитие, включително и този на Англия от XVIII в., ако се запитаме в какво се състои недостатъкът на теорията и защо ентусиазираните плановици от 60-те години на XX в. толкова са се излъгали по отношение трудностите на предприятието?

Преди всичко ще отговорим без колебание, защото успешната Индустриална революция предполага общ процес на растеж, а следователно и глобално развитие, което „в крайна сметка представлява процес на преобразуване на икономически, социални, политически и културни структури и институции"[18]. Именно цялата стабилност на обществото и икономиката се оказва поставена под въпрос. Тя трябва да е способна да съпровожда, поддържа, а даже и да търпи промяната. В действителност достатъчно е в някой момент на прехода да се получи блокиране, това, което днес наричаме „тясно място", и машината засяда, движението спира, може дори да се получи връщане назад. Ръководителите на страните, които днес работят за наваксване на изоставането си, се увериха от собствен опит и стратегията за развитие стана колкото внимателна, толкова и комплицирана.

Какви препоръки в дадения случай може да ни даде опитен икономист като Игнаций Сакс? Основното е да не се прави никакво планиране *a priori*. Такова планиране не е добро, тъй като всяка икономика представлява специфично устройство на структури, които могат несъмнено да си приличат, но само в най-общ план. Планиращият ще стори добре, ако за което и да е отделно общество, изхождайки от дадена хипотеза, от даден ръст (10 % например), който ще приеме за цел, изучи една след друга „последствията от хипотезата". Така поотделно ще бъдат проверени делът на инвестициите, които трябва да бъдат отделени от националния доход, възможните типове промишленост в зависимост от пазара, външен или вътрешен, количеството и качеството на нужната работна ръка (квалифицирана и неквалифицирана), предлагането на пазара на необходимите за поддържането на работната ръка хранителни продукти, подлежащите на използване технологии (главно от гледна точка на капитала, типа и обема на необходимата работна ръка), увеличението на вноса на суровини или машини, което трябва да се предвиди, окончателните последствия от новото производство върху платежния баланс и външната търговия. В рамките на първоначално предположеното ниво на ръста, което предварително е избрано „достатъчно високо, за да разкрие всички теснини, кои-

то биха възникнали, ако той действително е избран за цел[19]", направените проверки ще покажат в кои сектори препятствията рискуват да са непреодолими. Вследствие на това ще се нанесат корекции, като се разработят „варианти за всички нива", докато не се получи един ограничен, но по принцип валиден проект[20].

Примерите, приведени в произведението на Сакс, дават конкретна представа за основните теснини, които се срещат в днешния Трети свят: демографският ръст, когато той анулира ефектите от растежа; липсата на квалифицирана работна ръка; тенденцията да се прави индустриализация в престижни и евентуално експортни сектори поради недостатъчност на търсенето на вътрешния пазар на обикновени индустриални продукти. Накрая и преди всичко, „селскостопанската бариера" – недостатъчността и негъвкавостта на предлагането на хранителни продукти в едно селско стопанство, останало архаично и в голяма степен самозадоволяващо се. То не успява да задоволи повишеното потребление, което автоматично влече след себе си увеличаване на заетото с наемен труд в селското стопанство население. То не винаги успява да изхрани собствения си демографски излишък и тласка към градовете пролетариат от безработни, който накрая не може да увеличи търсенето на основни индустриални продукти, понеже е прекалено беден. В сравнение с тези фундаментални трудности нуждата от капитали, нивото на спестяванията, организацията и цената на кредита изглеждат едва ли не второстепенни въпроси. Но не е ли именно тази картината, за която може да се каже, че рисува всички препятствия, които Англия от XVIII, а без съмнение дори и от XVII в. не познава?

Следователно това, което растежът изисква, е междусекторната съгласуваност. Ако един двигателен сектор прогресира, друг да не спира и така да се блокира цялото. Да се върнем към това, което споменахме по повод концепцията за *национален пазар* – националният пазар, който изисква съгласуваност, всеобщо обръщение, определено ниво на дохода *pro capite*. Във Франция, чийто подем е доста труден (съгласуваността в страната е постигната едва след завършването на железните пътища), не съществува ли дълго време нещо като дихотомия, аналогична на тази в някои днешни слаборазвити страни? Един много модерен сектор, богат и напреднал, граничи с изостанали зони, „мрачни земи", както още през 1752 г. казва един „предприемач", който желае да отвори за търговията един от тези краища и великолепните му гори, като направи плавателна река Вер – малък приток на Аверон[21].

Но на националния пазар в играта участват не само ендогенните условия на растежа. Това, което блокира растежа на страната, на по-късно дошлите страни, е и съществуващата международна икономика, която вече е разделила и разпределила задачите. Това са истини, на които нас-

тоящият труд неведнъж се спира. Англия успява с революцията си, тъй като е в центъра на света, тъй като е *центърът* на света. Страните от Третия свят желаят да успеят, но се намират в периферията. Тогава всичко играе срещу тях, включително и новите технологии, които използват по лиценз и които не винаги отговарят на нуждите на обществата им. Включително капиталите, които заемат отвън, включително морският транспорт, който не контролират, включително собствените суровини, които са в изобилие и които понякога биват предоставени на милостта на купувача. Именно поради това картината на настоящето е толкова горчива. Ето защо индустриализацията непрестанно прогресира там, където вече е достигнала прогрес, а пропастта между слаборазвитите и останалите страни постоянно се увеличава. Все пак в настоящия момент не се ли наблюдава някаква промяна в това съотношение на силите? Страните – производителки на петрол и суровини, бедните страни, където ниските заплати позволяват производството на евтина промишлена продукция, не започват ли след 1974 г. да взимат реванш над свръхиндустриализираните страни? Това ще покаже единствено бъдещата история. Третият свят може да прогресира само ако по някакъв начин разруши съвременния световен порядък.

Нагоре по течението: неуспелите революции

Неуспехите на настоящето ни отправят полезни предупреждения: всяка индустриална революция е сливане, „ансамбъл", един вид семейство от движения, „сюита". А предреволюциите, тези движения, предшестващи английския успех, които ще разгледаме, придобиват значение именно по отношение на пълнотата. На тях винаги им липсват един или повече необходими елементи, така че една след друга те очертават своего рода типологизация на неуспехите и пропуските. Понякога изобретенията се оказват единични, блестящи, безполезни, чиста игра на ума: не се извършва никакъв напредък. Понякога има напредък: поради енергийна революция, внезапен селскостопански или занаятчийски прогрес, търговски шанс, демографски подем. Осъществява се бързо движение напред. Двигателят сякаш работи на пълна мощност, но впоследствие движението напред се преустановява. Дали имаме право да обединим в една перспектива тези сменящи се един след друг неуспехи, чиито причини никога не са съвсем еднакви? Най-малко те си приличат по движението си: бърз възход, после спиране. Те са несъвършени репетиции, но все пак репетиции и очевидните сравнения се очертават почти от само себе си.

Общият извод няма да учуди никого, във всеки случай нито един икономист: промишлената революция – може дори по-общо да кажем какъв-

то и да било разцвет на производството и обмена – не е и не може да бъде *stricto sensu* обикновен икономически процес. Икономиката никога не е затворена в себе си, тя е свързана едновременно с всички сектори на живота. Те зависят от нея, тя зависи от тях.

Александрийският Египет

Първият пример, прекалено далечен и в същото време смущаващ, е този на Египет по времето на Птолемеите. Трябва ли да се спираме на него, движейки се по най-дългия път? Все пак в Александрия между 100 и 50 г. пр. Хр., седемнайсет или осемнайсет века преди Денис Папен, се появява парата[22]. Дали е маловажно, че тогава „инженерът" Херон изобретява еолипила, нещо като парна турбина, играчка, способна обаче да задвижва механизъм, отварящ и затварящ тежките врати на храма? Това откритие е следствие от множество други: всмукваща и нагнетателна помпа, инструменти, предхождащи термометъра и теодолита, военни машини, които наистина са по-скоро теоретични, отколкото практични, задвижвани от сгъстен въздух или огромни пружини. В тези далечни времена Александрия блести със страстта си към изобретения. В продължение на два или три века там вече преминават няколко революции: културна, търговска, научна (Евклид, Птолемей астронома, Ератостен). Дикеарх, който, изглежда, живее в града в началото на III в. пр. Хр., е първият географ, „начертал на картата линията на географската ширина от Гибралтар до Пасифика, минаваща през Тавър и Хималаите[23]".

Разбира се, ако разгледаме внимателно дългата александрийска глава, е очевидно, че ще отидем прекалено далеко през любопитния елинистичен свят, произлязъл от завоеванието на Александър Македонски, където териториалните държави (като Египет, Сирия) се изграждат по модела на гръцките полиси. Ето една трансформация, която не може да не ни напомни първите стъпки на съвременна Европа. Така се налага една констатация, която после често ще се повтаря: изобретенията идват на групи, в големи количества, на серии, като че ли се опират едно на друго или поскоро сякаш дадено общество ги изтласква всички заедно на преден план.

Обаче колкото и блестяща и интелектуално значима да е дългата александрийска глава, в един прекрасен ден тя завършва, без изобретенията ѝ – въпреки че имат *техническо* приложение (Александрия дори създава през III в. школа за инженери) – да водят до някаква революция в промишленото производство. Това несъмнено се дължи на робския труд, който дава на Античния свят цялата удобна за експлоатация работна сила, от която той има нужда. На Изток хоризонталната водна мелница ще остане рудиментарна, приспособена единствено за мелене на зърно, теж-

ка ежедневна задача. А парата ще служи само за създаването на хитроумни играчки, защото, както пише един историк на техниката, „потребността от [енергийна] мощ, по-голяма от тази, която е била известна дотогава, не се е чувствала“[24]. Следователно елинистичното общество остава безразлично към подвизите на „инженерите“.

Но не носи ли за това отговорност римското завоевание, което скоро последва тези изобретения? Елинистичните общества и търговия са отворени към света в продължение на векове. Рим, напротив, се затваря в рамките на Средиземно море и след като разрушава Картаген и покорява Гърция, Египет и Изтока, закрива изходите към широкия свят. Ако Антоний и Клеопатра бяха победили при Акциум (31 г. пр. Хр.), щеше ли всичко да бъде по-различно? С други думи, Индустриалната революция не е ли възможна само в сърцето на един отворен свят-икономика?

Първата промишлена революция в Европа: коне и мелници през XI, XII, XIII век

В първия том на това произведение дълго говорих за конете, за раменния хомот (дошъл от Източна Европа и увеличил силата на тягата на животното), за полята с овес (за Едуард Фокс[25] по времето на Карл Велики и разцвета на тежката кавалерия те привличат центъра на оживена Европа към обширните, влажни и удобни за отглеждане на зърнени култури северни поля), за триполното земеделие, което само по себе си е аграрна революция... Говорих също за водениците и вятърните мелници, последните са нововъведение, първите са преоткрити. Следователно имам всички основания да бъда кратък. Още повече, че за тази „първа“ революция разполагаме с живата и интелигентна книга на Жан Жимпел[26], войнствената книга на Ги Боа[27] и множество изследвания, между които и класическата статия на госпожа Е. М. Каръс-Уилсън[28] (1941). Именно тя приема[29] и разпространява израза *първа индустриална революция*, за да определи широкото разпространение в Англия на тепавици (около 150 между XII и XIII в.), на дъскорезници, на мелници за зърно и т. н.

„Механизацията на тепавичарството, казва госпожа Каръс-Уилсън, е толкова решаващо събитие, колкото механизацията на тъкачното производство през XVIII в.[30]“ Големите дървени бухалки, задвижвани от водно колело, въведени в най-разпространената от индустриите навремето – сукнената, за да замести краката на работниците тепавичари, в крайна сметка се явяват смутители на спокойствието, революционери. Край градовете, най-често разположени в равнините, водата няма силата на реките и водопадите на хълмовете или планините. Откъдето е и тенденцията тепавичарниците да се разполагат понякога в безлюдни села и да привличат

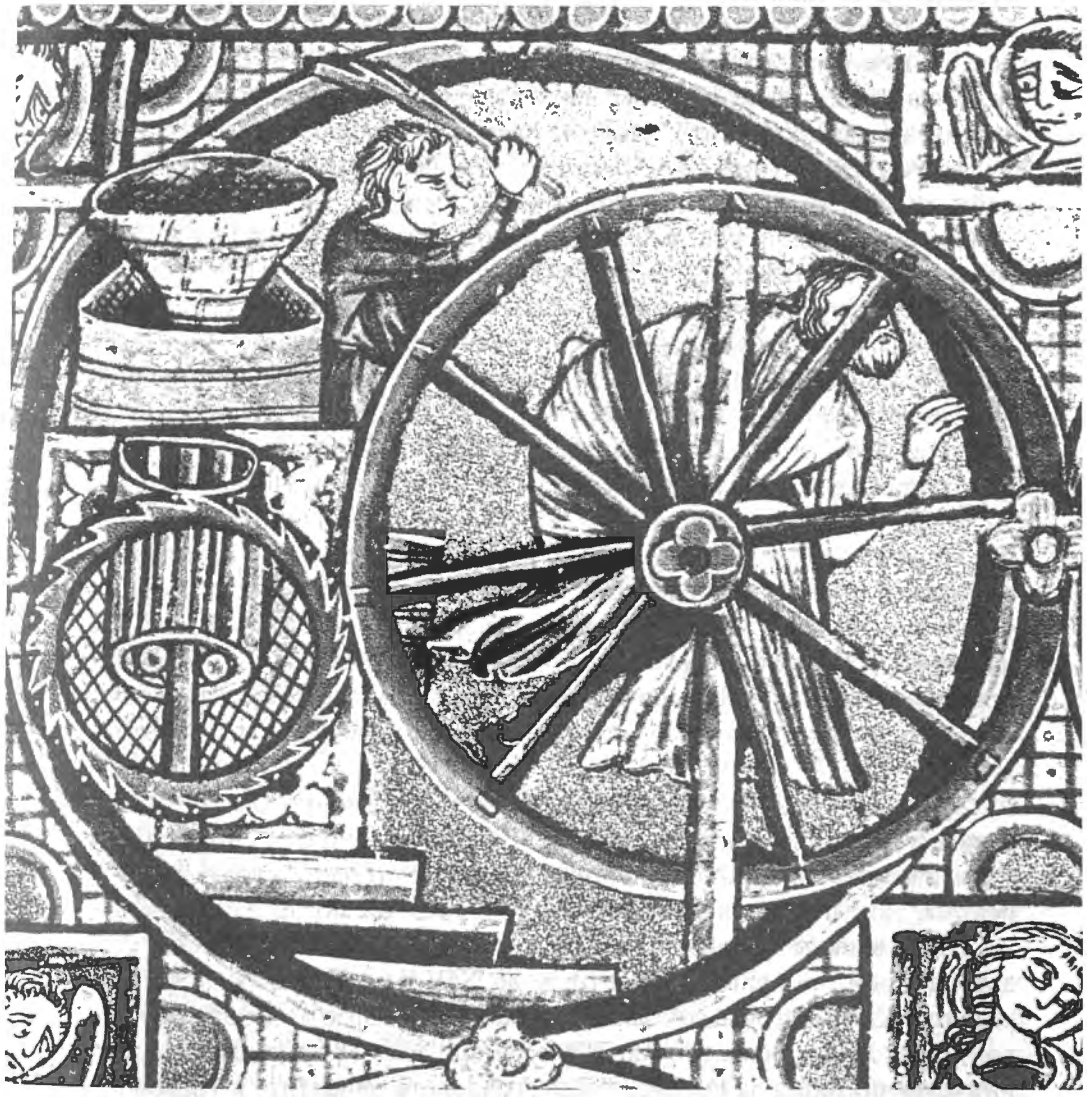

В една френска Библия от XIII в. мелничното колело, което Самсон бил осъден от филистимляните да върти, налаган от пазача си, доста причудливо напомня модерна за времето си мелница с неподозирано изобилие на технически детайли. Вътрешният механизъм е старателно изрисуван с предавката, осигуряваща преминаването на вертикалното в хоризонтално движение, така че въртяното от човека колело прекрасно може да се движи с течението на водата. Подобно доказателство за възхита от машината е сродно по смисъл с цитираните думи на Роджър Бейкън (Библия на Франсоа Гарние, ок. 1220–1230, Виена, B. N. Codex Vindobonensis 2554)

там клиентелата от търговци. Така е нарушена ревниво пазената привилегия на градовете да се занимават със занаяти. И, разбира се, градовете се опитват да се защитят, като забраняват на тъкачите, които работят зад стените им, да тепат платната си навън. През 1346 г. бристълските власти постановяват, че „никой по никой начин не трябва да носи извън този град платна за тепане, които се наричат рейклот, под страх да загуби 40 шилинга за всяко платно[31]". Това не пречи на „революцията на мелниците" да продължи по пътя си в Англия, както из целия европейски континент, който въобще не изостава от съседния му остров.

Но важното е, че тази революция се извършва сред съпровождащи я революции: мощна аграрна революция, която хвърля гъстите редици на селяните срещу препятствията на горите, блатата, морските и речните брегове и благоприятства разцвета на триполното земеделие. По подобен начин се развива и една градска революция, предизвикана от демографски подем: никога дотогава градовете не са нараствали толкова бързо и толкова много. Установява се недвусмислено, понякога насилствено налагано „разделение на труда" между селата и градовете. Последните, които си присвояват промишлените дейности, се превръщат в двигател на натрупване, растеж и при тях отново се появяват парите. Увеличават се пазарите и търговските сделки. С появата на шампанските тържища се забелязва, а после ясно се очертава определен икономически ред на Запада. Нещо повече, в Средиземно море морските пътища към Изтока са постепенно отново завладени от италианските градове. Наблюдава се разширение на икономическото пространство, без което ръстът е невъзможен.

Фредерик Лейн не се поколебава да използва именно думата „ръст" в значението ѝ на глобално развитие[32]. В неговите очи няма никакво съмнение, че през XII–XIII в. съществува непрекъснат растеж както във Флоренция, така и във Венеция например. Но как би могло да бъде иначе, когато Италия се намира в центъра на света-икономика? Вилхелм Абел даже твърди, че целият Запад от X до XIV в. е обхванат от всеобщо развитие. Доказателството: заплатите растат по-бързо от цената на зърното. „През XIII и началото на XIV в., пише той, се наблюдава първата индустриализация на Европа. Тогава градовете, занаятите и търговията, които те приютяват, се развиват мощно, може би не толкова поради чисто техническия прогрес на епохата (макар че този процес е значителен), колкото поради общото разпространение на разделението на труда. [...] Благодарение на него производителността на труда се увеличава и вероятно повишената производителност на свой ред позволява не само да се реши проблемът с изхранването на нарастващото население, но както никога досега то да бъде изхранено по-добре. Подобна ситуация ни е известна в един-единствен случай, през XIX в., в епохата на „втората индуст-

риализация", този път действително в съвсем различен мащаб."[33]

Можем да заявим, спазвайки всички пропорции, че след XI в. се наблюдава „непрекъснат ръст", който после няма да видим чак до английската Индустриална революция. Няма да се учудим, че логически се налага „глобализиращо" обяснение. В действителност цяла серия свързани едно с друго направления на прогреса действат в производството, както и в увеличението на производителността – аграрна, индустриална, търговска, а така също и в разширението на пазара. В тази Европа, завладяна от първия си сериозен успех, се наблюдава друг признак на широкомащабно развитие, бурен прогрес на „третичния сектор" – увеличаване броя на адвокатите, нотариусите, лекарите, университетските преподаватели[34]. Възможно е дори да преброим нотариусите. През 1288 г. в Милано те са 1500 при население на града от 60 000 души. В Болоня са 1059 за 50 000 души. Във Верона през 1268 г. наброяват 495 за 40 000 души. Във Флоренция през 1338 г. са 500 при население от 90 000 души (но Флоренция е особен случай: там организацията на едрата търговия е такава, че счетоводните книги често заменят услугите на нотариусите). И както може да се предположи, с рецесията от XIV в. относителният брой на нотариусите намалява. Ще се покачи отново през XVIII в., но без да достигне пропорциите на XIII в. Несъмнено, защото това любопитно развитие през Средновековието на институцията на нотариусите зависи едновременно от подема на икономическата активност и от факта, че през онези далечни векове мнозинството от живелите са неграмотни и са принудени да прибягват до услугите на писари.

Този огромен разцвет на Европа рухва с чудовищния спад през XIV и XV в. (най-общо между 1350 и 1450 г.). Заедно с Черната чума, която може би е както следствие, така и причина: отслабването на икономиката след хлебната криза и глада от 1315–1317 г.[35] предхожда епидемията и благоприятства зловещата ѝ работа. Следователно епидемията не е единственият гробокопач на големия подем, който я предшества и който се е забавил, дори е спрял в момента, в който тя връхлита.

Как тогава да обясним най-голямата победа и най-тежкото поражение, което познава Европа преди английския XVIII в.? Най-вероятно с размера на демографския прираст, чийто ритъм селското стопанство не успява да следва. Намаляващите реколти са участта на всяко селско стопанство, изтласкано извън производствените си граници, когато му липсват методи и технологии, способни да предотвратят бързото изтощаване на почвата. Книгата на Ги Боа, опирайки се на примера с Източна Нормандия, анализира социалния аспект на феномена. В основата е кризата на феодализма, която разрушава стария двучлен „сеньор/дребен селски собственик". Обществото, загубило структурата, „кода" си, е завладяно от смут, от безредна война. То в същото време започва да търси ново равновесие

и нов „код". Това ще бъде постигнато едва с установяването на териториалната държава, която ще спаси сеньориалния порядък.

Могат да бъдат предложени и други обяснения. В частност, една определена слабост на страните, основно засегнати от революцията на мелниците: Северна Европа – от Сена до Зейдерзее, от Нидерландия до Лондонския басейн. Новите териториални държави, Франция и Англия, които се конституират като могъщи политически обединения, все още не са поддаващи се на управление икономически обединения. Те ще бъдат силно засегнати от кризата. Заедно с това в началото на века, след изчезването на шампанските панаири, Франция, която за кратко време е била сърцето на Запада, се оказва изхвърлена извън зоната на изгодните търговски връзки и ранните прояви на капитализма. Средиземноморските градове отново се налагат над новите държави на Севера. След известно време ще бъде сложен край на това прекалено доверие, изразено с удивителното похвално слово за машините на Роджър Бейкън, отнасящо се към 1260 г.: „Възможно е, пише той, да се конструират машини, благодарение на които и най-големите кораби, управлявани от един-единствен човек, да се движат по-бързо, отколкото ако бяха пълни с гребци. Възможно е да се построят коли, които да се движат с невероятна скорост без помощта на животни. Да се построят летящи машини, в които човек [...] ще лети по въздуха с криле като птица. [...] Машини, които ще му позволят да проникне в дълбините на морето и реките."[36]

Революция, очертала се по времето на Агрикола и Леонардо да Винчи

Когато след тази дълга и тежка криза Европа се съживява, разцветът на обмените, бързият революционен ръст се извършва по оста, свързваща Нидерландия с Италия, пресичайки Германия. И именно Германия, второстепенна търговска зона, е начело на промишленото развитие. Може би защото това е нейният начин да утвърди участието си в обмените между два господстващи свята на север и юг от нея. Но най-вече поради развитието на минната си промишленост. Това развитие не само стои в основата на възстановяването на германската икономика още от 70-те години на XV в., но и предшества останалата част на Европа. Добивът на златна, сребърна, медна, желязна, оловна, кобалтова руда поражда множество нововъведения (като използването на олово за отделянето на среброто, съдържащо се като примес в медните руди) и създаването на гигантски за времето си устройства, предназначени за изпомпване на вода и извличане на рудата. Развива се изкусна технология, чиято грандиозна картина обрисуват гравюрите от книгата на Агрикола.

Нима не е съблазнително да видим в тези постижения, които Англия ще копира, истинския пролог на промишлената революция[37]? Разцветът на минната промишленост активизира всички сектори на германската икономика: производство на *Barchent* (бархет), вълна, медна промишленост, обработка на кожи, различни металургични производства, ковано желязо, хартия, нови видове оръжия... Търговията създава значителни кредитни връзки. Организират се големи международни сдружения като *Magna Societas*[38]. Градското занаятчийство просперира. През 1496 г. в Кьолн има 42 цеха, в Любек – 50, във Франкфурт на Майн – 28[39]. Транспортът се оживява и модернизира. Създават се мощни превозни компании. А Венеция, която като господарката на левантинската търговия има нужда от бял метал, установява привилегировани търговски отношения с Горна Германия. Не може да се отрече, че в продължение на повече от половин век немските градове демонстрират силно прогресираща икономика, който и сектор да разгледаме.

Но всичко спира или започва да спира около 1535 г., когато американският бял метал започва да конкурира среброто от немските рудници, както установява Джон Неф. Също така около 1550 г. започва да отслабва значението на Антверпен. Не се ли заключава именно в това непълноценността на германската икономика? В това, че тя е зависима от нуждите на Венеция и Антверпен, които са истинските центрове на европейската икономика? В края на краищата векът на Фугер е векът на Антверпен.

Още по-поразителен успех се забелязва в Италия по времето, когато Франческо Сфорца взима властта в Милано (1450 г.). Той е в по-голяма степен поразителен, защото е предшестван от поредица образцови революции. Първата от тях е демографска, чийто възход ще продължи до средата на XVI в. Втората, начеваща в началото на XV в., е раждането на териториалната държава, все още малка по размер, но вече модерна: в един момент дори единството на Италия е под въпрос. И най-накрая – аграрна революция от капиталистически характер в прорязаните от канали равнини на Ломбардия. Всичко това се извършва в общата атмосфера на научни и технически открития: това е епохата, в която италианците споделят страстта на Леонардо да Винчи и запълват страници с проекти на чудни машини.

Историята на Милано от този период е уникална. Избегнал ужасната криза от XIV и XV в. (според Дзангери точно поради напредналия характер на селското си стопанство), в града се извършва забележителен манифактурен подем. Вълнените сукна, платовете с втъкано злато и сребро, оръжията, сменили бархета, който в началото на XIV в. е основното производство на Милано. И ето, той се оказва въвлечен в широко търговско движение, свързано с панаирите в Женева и Шалон сюр Сон, с градове като Дижон, Париж, с Нидерландия[40]. По същото време градът завършва с капиталистическото завладяване на селата си, с прегрупирането на земя-

та в крупни владения, с развитието на поливни пасища за животновъдството, с прокопаването на канали, използвани едновременно за напояване и транспорт. Въвежда се новаторската култура на ориза, както и постоянното редуване в засяването на зърнени култури и пасища. Именно в Ломбардия започва този *high farming*, процес, който *по-късно* ще въведе Нидерландия, а още по-късно, с познатите ни последствия, ще бъде пренесен в Англия[41].

Оттук идва и въпросът, който си задава нашият гид Ренато Дзангери: защо това мощно изменение на миланското и ломбардското земеделие и промишленост завършва без да предизвика индустриална революция? Нито техниката от това време, нито скромните източници на енергия изглеждат достатъчно убедителни обяснения. „Английската промишлена революция не зависи от научния и техническия прогрес, който е налице още в XVI в.[42]“ Карло Пони дори с изумление открива сложни хидравлически машини, използвани в Италия за изтегляне на нишките, намотаване и предене на копринатa, с няколко етажа механизми и бобини, и всичко това задвижвано от едно водно колело[43]. Л. Уайт твърди, че преди Леонардо да Винчи Европа вече е изобретила цяла гама от механични системи, които ще бъдат вкарвани в употреба в продължение на четири века (до откриването на електричеството) според това дали има нужда от тях[44]. Или както сполучливо се изразява той, „новото изобретение само отваря вратата, то не кара никого да влезе през нея“[45]. Да, но защо изключителните условия, възникнали в Милано, не създават такава нужда, такава потребност? Защо миланският порив угасва, вместо да се усили?

Съществуващите исторически данни не позволяват да отговорим на този въпрос с доказателства в ръка. Принудени сме да прибегнем до догадки. Преди всичко Милано няма на разположение обширен национален пазар. Освен това се регистрира спадане на доходите от земята, след като преминава моментът на първоначалните спекулации. Разцветът на промишлените предприемачи, ако вярваме на Джино Барбиери[46] и Джема Миани, е разцвет на дребни капиталисти, нещо като средна класа. Но това аргумент ли е? Първите предприемачи от памучната революция често пъти също са хора от простолюдието. Тогава бедата на Милано не е ли най-вече фактът, че е толкова близо до Венеция и толкова далеч от господстващото ѝ положение? Че не е широко отворено към морето международно пристанище, свободно в постъпките и рисковете си? Неуспехът му може би е доказателството, че индустриалната революция в качеството си на глобално явление не може да се построи само отвътре, чрез хармоничното развитие на различните сектори на икономиката. Тя трябва да се опира – и това е условие *sine qua non* – на господството над чужди пазари. Видяхме, че през XV в. това място е заето от Венеция, както и от Генуа от страната на Испания.

Джон Ю. Неф и първата английска революция – 1560–1640

Между 1540 и 1640 г. промишленият подем в Англия е много по-ярко изразен и интензивен, отколкото при германските и италианските му предшественици. Към средата на XVI в. Британските острови от промишлена гледна точка са много по-изостанали от Италия, Испания, Нидерландия, Германия и Франция. Век по-късно ситуацията по невероятен начин коренно се преобръща. Ритъмът на промяната е толкова бърз, че негов еквивалент ще видим едва в края на XVIII и началото на XIX в. в разгара на Индустриалната революция. В навечерието на гражданската си война (1642) Англия става първата промишлена страна в Европа и ще си остане такава. Именно тази английска „първа индустриална революция" осветява Джон Неф[47] в сензационната си статия от 1934 г., която не е загубила нищо от своята обяснителна сила.

Но защо именно Англия, при условие че тя заимства великите нововъдения на времето, имам предвид доменните пещи и различното оборудване за дълбоката минна промишленост: галерии, вентилационни системи, водоотмиване на наносите, подемни машини. Тези техники Англия научава от наетите за целта германски миньори. А именно занаятчиите и работниците от най-напредналите страни, Германия, Нидерландия, но също Италия (стъкларската промишленост) и Франция (тъкането на вълна и коприна), ѝ донасят технологиите и навиците, необходими за установяването на ред нови за нея индустрии: хартиените и барутните мелници, фабриките за стъкло, леярните за оръдия, захарните рафинерии, производството на селитра и т. н.

Удивително е, че внедрявайки ги на своя територия, Англия им дава невиждан до този момент размах: увеличаване на предприятията, на размерите на постройките, ръст на броя на работниците, стигащи до десетки, а понякога и до стотици души, мащабността (относителна) на инвестициите, които се измерват с хиляди лири, докато годишната заплата на работника е от порядъка на 5 лири – всичко това е действително ново и говори за мащабите на подема на английската промишленост.

От друга страна, решаващата черта на тази революция, черта чисто самобитна, е увеличаващото се използване на каменни въглища, станали основна характеристика на английската икономика. Впрочем това не е поради съзнателен избор, а защото въглищата запълват една очевидна слабост. Дървесината е рядкост във Великобритания, където в средата на XVI в. тя достига много високи цени. Тази липса и висока цена налагат използването на каменни въглища. Също така прекалено бавното течение на реките, чиито води трябва да бъдат отведени по дълги канали, за да

задвижат водните колела, прави водната сила много по-скъпа от тази в континентална Европа и вследствие на това става фактор за изследвания, свързани с парата, поне това твърди Джон Ю. Неф.

И така (обратно на Нидерландия и Франция), в Англия започва широка употреба на въглища от Нюкасълския басейн и от други местни залежи. Мините, където работниците работят на непълен ден и само на повърхността, оттогава започват непрестанна работа: шахтите достигат от 40 до 100 метра дълбочина. Добивите от 35 000 тона през 1560 г. стигат до 200 000 тона в началото на XVII в.[48] Релсови вагони пренасят въглищата от находищата до местата за товарене. Все повече и повече специализирани кораби ги разнасят из Англия и дори към края на века и в Европа. Въглищата се превръщат в национално богатство. „*England's a perfect world, hath Indies too, / Correct your maps, Newcastle is Peru*" (Англия е съвършен свят, тя притежава и Индиите. Поправете си картите, Нюкасъл е Перу), заявява през 1650 г. един английски поет[49]. Замяната на дървените въглища позволява не само да се отоплят домовете, а и Лондон опасно да се задими. Тя засяга и промишлеността, на която се налага да се приспособи към новата енергия, да намери нови решения и главно да предпази обработваната материя от въздействието на серните съединения на новото гориво. Въглищата навлизат в производството на стъкло, в пивоварните, тухларниците, в захарните рафинерии, в солната промишленост, работеща чрез изпаряването на морската вода. При всеки случай има концентрация на работна ръка и по необходимост на капитали. Ражда се манифактурата с обширните си работилници и оглушителния шум, който понякога не спира денем и нощем, с масата работници, които в света, привикнал към занаятчийството, учудва с броя си и често с липсата на квалификация. Един от управителите на „фабриките за стипца", изградени от Джеймс I по крайбрежието на Йоркшир (всяка от които постоянно използва по шейсетина работници), обяснява през 1619 г.[50], че приготвянето на стипца е „задача за безумци", която „не може да бъде извършена от един или няколко души, а от множество хора от най-ниска категория, които не влагат в труда си нито усърдие, нито лоялност".

Следователно в техническо отношение, посредством уголемяването на предприятията и увеличаването на потреблението на въглища, Англия внедрява иновации в промишлената сфера. Но това, което тласка промишлеността напред и което вероятно предизвиква иновациите, е интензивният растеж на вътрешния пазар по силата на две причини. Първо: значителният демографски подем, който се изчислява на 60 % през XVI в.[51] Втората причина е значителното увеличение на доходите от селското стопанство, което превръща много селяни в потребители на промишлени изделия. Изправено срещу търсенето на увеличаващото се население и бързорастящите градове, селското стопанство увеличава производството

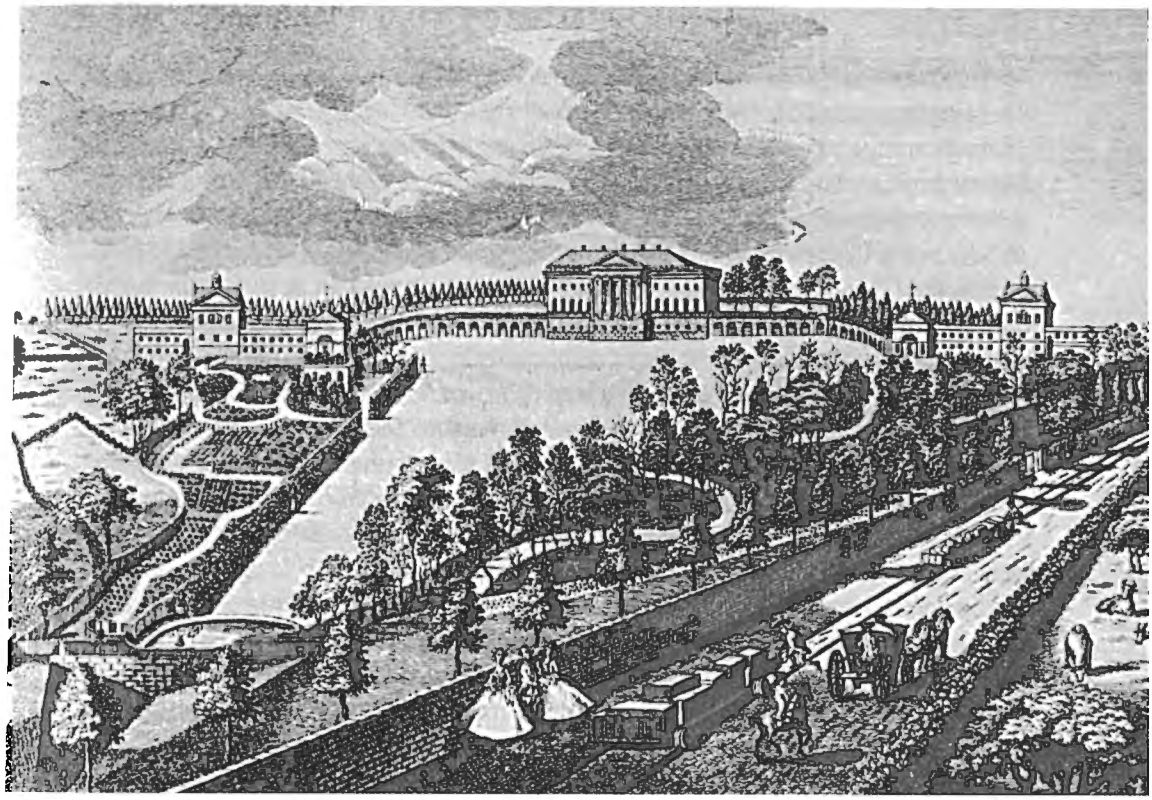

Едно от най-старите изображения (1750) на английска „железопътна линия": построена от Ралф Алън (1694–1764), тя осигурява транспорта на каменни блокове от кариерите върху близките хълмове до град Бат и пристанището му на река Ейвън. На заден план – Прайър Парк – величественото жилище на Р. Алън. Джентълмени и изискани дами са дошли да наблюдават зрелището (Mary Evans Picture Library)

си по различни начини: разораване на целината, специализация на земеделието, но без използване на революционни методи, предназначени за увеличаване на плодородието на земята и нейната производителност. Практически те ще започнат едва след 1640 г. и до 1690 г. ще вървят много бавно[52]. Поради това земеделската продукция леко изостава от демографския натиск, което доказва покачването на селскостопанските цени, много по-сериозно от това на промишлените продукти[53]. Оттук и очевидното благосъстояние на селата. Това е епохата на *Great Rebuilding*, селските къщи се ремонтират, разширяват, подобряват, на прозорците се поставят стъкла, огнищата се приспособяват за използването на дървени въглища. Посмъртните описи на имуществото показват изобилие от мебели, бельо, калаени съдове. Такова вътрешно търсене със сигурност стимулира индустрията, търговията, вноса.

Но колкото и многообещаващо да е това движение, то не увлича всичко. Някои важни сектори дори не помръдват.

Така например в металургията новата доменна пещ по немски модел *blast furnace,* огромен потребител на гориво, не само че не измества всички пещи от стария модел – *bloomeries*, някои от които се използват чак до 1650 г., ами продължава да използва дървени въглища. Едва през 1709 г. се появява първата доменна пещ, работеща на кокс, и тя остава *единствената* в продължение на 40 години. Това е аномалия, на която Т. С. Аштън и някои други автори дават различни обяснения, но за мен безспорно си остава предложеното в неотдавнашната книга на Чарлс Хайд[54]: ако коксът замества дървените въглища едва към 1750 г., то е защото дотогава цената на производството е в полза на последните[55]. Също така английското металургично производство дълго време си остава посредствено като количество и качество, като отстъпва дори и след въвеждането на кокса на продукцията от Русия, Швеция и Франция[56]. И ако дребната металургия (ножарството, производството на пирони, сечива и т. н.) не спира да расте след втората половина на XVI в., то е защото работи със стомана, внос от Швеция.

Друг изоставащ сектор е сукнената промишленост. Тя се сблъква с продължителна криза във външното търсене, която ѝ налага трудни преобразования. Продукцията ѝ е почти неизменна от 1560 г. до края на XVII в.[57] В по-голямата си част тя представлява селско производство, слабо засегнато от манифактурите, все повече и повече обхванато от *putting out system.* Именно тази промишленост дава 90 % от английския износ през XVI в., все още 75 % – през 1660 г., и едва 50 % към края на века[58].

Но тези затруднения не могат да обяснят икономическия застой, в който изпада Англия след 1640 г.: тя не отстъпва, но и не напредва. Населението спира да се увеличава, селското стопанство произвежда повече и по-добре, то инвестира за бъдещето, но доходите спадат заедно с цените. Индустрията продължава да работи, но иновациите спират поне през 1680 г.[59] Ако ставаше въпрос единствено за Англия, бихме подчертали тежките последствия от гражданската война, която започва през 1642 г. и представлява огромна пречка. Бихме подчертали недостатъчно големия национален пазар, лошото му или относително лошото му положение в европейския свят-икономика, където господства съседна Холандия. Но това не се случва единствено с Англия: тя е последвана от северноевропейските страни, които напредват и отстъпват заедно с нея. „Кризата на XVII в." рано или късно изиграва ролята си навсякъде.

Да се върнем към Англия. Според диагнозата на Дж. Ю. Неф, дори индустриалният подем да отслабва след 1642 г., той не спира, отстъпление няма[60]. В действителност (ще се върнем към това във връзка с шоки-

ращия анализ на Е. Л. Джонс) е възможно „кризата на XVII в." като всички периоди на демографски застой да е благоприятна за определено покачване на дохода *pro capite* и за преобразуване на селското стопанство, което не остава без последствие и за промишлеността. Ако доразвием мисълта на Неф, можем да кажем, че английската революция, която се утвърждава през XVIII в., започва през XVI в. и постепенно напредва. И това е обяснение, чийто урок трябва да запомним.

Но същото може да се каже и за Европа, където след XI в. опитите се сменят един след друг, свързват се помежду си и в известен смисъл се натрупват. Всеки регион в различна епоха познава известен прединдустриален подем, заедно със съпровождащото го оживление в селското стопанство. Индустриализацията се оказва ендемична за целия континент. Колкото блестяща и решаваща да е ролята ѝ, Англия не е единствено отговорната страна и изобретателка на Индустриалната революция, която осъществява. Впрочем ето защо едва възникнала, дори още преди решителния си успех, тази революция лесно покорява близката Европа, където постига множество сравнително бързи успехи. Тя не се сблъсква с препятствията, които днес срещат толкова много слаборазвити страни.

АНГЛИЙСКАТА РЕВОЛЮЦИЯ СЕКТОР ПО СЕКТОР

Успехът на Англия след 1750 г. е точката, в която се събира всичко. Но да не храним прекалено много илюзии: ще достигнем до сърцевината на трудностите сред измамни игри на светлината. Р. М. Хартуел жизнерадостно ни го обяснява в книгата си *The Industrial Revolution and Economic Growth* (1971). В действителност това е книгата на книгите, трибуната, от която авторът разкрива идеите си чрез идеите на другите и в крайна сметка ни въвежда в обширен музей, където най-различни и противоречиви картини са грижливо закачени по стените. Изборът се пада на нас! Кой не би се объркал от всички тези противопоставяния на „за" и „против"?

В известна степен е утешаващо, че историците – специалисти по проблема, събрани за обща дискусия през април 1960 г. от списанието *Past and Present*, не можаха да достигнат до съгласие[61]. Нито пък тези събрани на колоквиума в Лион през 1970 г.[62], посветен на същата тема. Там Пиер Вилар[63] може би каза основното, когато заяви, че изучавайки Индустриалната революция, която изключително бързо променя Каталуния между XVIII и XIX в., той не успява да построи задоволителен модел. И проблемът не се опростява, ако, както по време на същия този колоквиум, се замени изразът „Индустриална революция" с неутралната дума „идустриализация", която е също толкова комплексна. „Признавам, че

още не съм си изяснил какво точно се разбира под *индустриализация*, възкликва Жак Бертен. Дали това са железниците, памукът, въглищата, металургията, газта за осветление или белият хляб?“[64] Ще отговоря веднага: списъкът е твърде къс. Индустриализацията, както и Индустриалната революция засяга всички сфери: обществото, икономиката, политическите структури, общественото мнение и всичко останало. Дори и най-империалистическата история не може да обхване всичко в дефиниция, която да е едновременно проста, изчерпателна и неопровержима. С други думи, Индустриалната революция, която разтърсва Англия, а после и целия свят, в нито един момент от развитието си не е точно очертан сюжет, съвкупност от дадени проблеми, в дадено пространство и в дадено време.

Ето защо не съм съгласен, дори и да се налага да го използвам, с метода, който обяснява революцията сектор по сектор. Действително историците, изправени пред всички тези трудности, процедират по картезиански: разделят, за да разберат. Те очертават няколко отделни раздела: селско стопанство, демография, техника, търговия, транспорт и т. н., чиито преобразования са, разбира се, еднакво важни, но съществува риск да ги възприемем като отделни етапи, последователно преминати, които представляват нещо като стъпала на растежа. В действителност този накъсан модел идва от най-традиционната политическа икономия. За съжаление защитниците на ретроспективната икономика не ни предлагат друг, който да ръководи по-ефикасно историческото изследване. Модел, който да определи репери, индикатори, чрез които наблюдателят да разкрие как различните сектори действат синхронно едни спрямо други, заедно, рамо до рамо или, обратно, как едни за други са спирачки или тесни места. Ако можехме да оперираме с поредица от синхронни отрязъци, достатъчно обширни във времето, може би процесът на промишлен растеж щеше да ни се разкрие без много грешки в процеса на еволюцията. Но е необходимо един модел на наблюдение да бъде дефиниран. За да влезе в действие, трябва историците да бъдат съгласни относно различни точки във времето и пространството.

За момента можем да използваме единствено класификациите, които са доказани чрез множество забележителни произведения, прекалено многобройни, за да бъдат изброени. В целокупността на революцията те разкриват поредица от отделни „революции“ в селското стопанство, демографията, вътрешния транспорт, техниката, търговията, индустрията... На първо време ще се опитаме да проследим тези преобразования, които засягат всеки един сектор. Това е обичайният път на обясненията. Малко е досадно да бъде изминат, но тази досада е необходима.

Един първостепенен фактор: английското земеделие

На първо място ще разгледаме земеделието и това е нормално. Но от всички поставени проблеми този определено е най-сложният. В действителност ние сме изправени пред дълъг и безкраен процес. Не пред революция, а пред последователни революции, промени, еволюции. Ако ги разкажем от начало до край, ще трябва да се върнем до XIII в., откогато датират първите опити за торене, сеитба на различни видове жито или овес, както и търсенето на най-адекватните ротации. Все пак задачата ни не е да изучаваме изворите, нито течението на тази река, а начина, по който тя се влива в морето. Не историята на селското стопанство на Англия с всичките му разклонения, а начина, по който то се влива в океана на Индустриалната революция. Дали земеделието извършва основното за реализирането ѝ?

Ако поставим този въпрос, ще чуем хиляди противоречащи си отговори. Сред историците има такива, които отговарят с „да", други с „не", а трети се колебаят между двете. Според Х. Флин „много е съмнително, че развитието на селското стопанство само по себе си е способно да изиграе нещо повече от скромна роля в подбуждането на Индустриалната революция[65]". По-общо, за Х. Дж. Хабакук „увеличаването на земеделското производство не може да се разглежда като предварително условие за растеж. Именно поради това то по-скоро съпътства, отколкото предшества ускоряването на растежа"[64]. Обратно, Пол Бейрох, загрижен да отдели и йерархизира променливите стратегии на английската революция, твърди, че подемът на селското стопанство за нея е „основният начален фактор", първоначалният тласък[67]. Е. Л. Джоунс е още по-категоричен: опирайки се на сравнителната история на страните, успели да завършат индустриализацията си, той поставя на първо място като условие за успеха им „земеделското производство, което нараства по-бързо от населението"[68]. Що се отнася до Англия, „критичният период" според него е между 1650 и 1750 г.

Но това означава предварително да отхвърлим аргументите на тези, които свързват аграрната революция основно с механизацията на производството. Те смятат, че тя следва, а не предшества революцията на памука или тази на железопътния транспорт. Със сигурност промишлените и машинните технологии играят съвсем незначителна роля в селския живот чак до XIX в. Редосеялката, за която говори Джетро Тъл през 1733 г.[69], се използва много рядко (например в Таун и Кокс) в напредничавия Ийст Норфолк. Другаде се появява едва през XIX в.[70] Вършачката, теглена от коне, изобретена в Шотландия към 1780 г., последвана по-късно от парната машина, със сигурност не се разпространява бързо. Както и триъ-

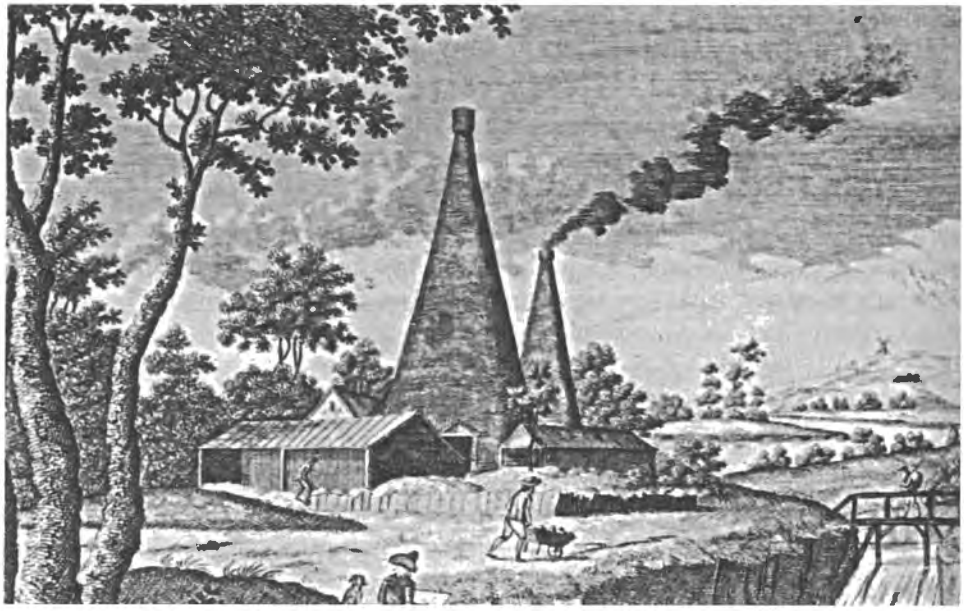

Фабрика за брикети в английското поле, която с пушека си още през XVIII в. заплашва със замърсяване на въздуха (Cliché Batsford)

гълното рало, наречено Ротерхам[71], което позволява да се оре с два коня и само с един човек (за разлика от правоъгълното с шест или осем бивола, един водач и един орач), изобретено през 1731 г., но използвано едва след 1870 г.[72] Дори е изчислено, че новите култури, включително и *ряпата*, цвеклото чудо, което се прехвърля от градините в полята през XVII в., се разпространяват едва с по хиляда на година! До 1830 г. остенът, сърпът и косата си остават основните сечива на английските фермери[73]. Така че прогресът на английското земеделие *преди Индустриалната революция*, който е неоспорим[74], не произлиза от машините или от култури чудо, а се дължи по-скоро на новите форми на обработка на почвата, на повтарянето на оранта, на ротацията на културите, с цел едновременно да се премахнат целините и да се подпомогне животновъдството, необходим източник на торове, както и да не се изтощава почвата, на внимателното селекциониране на семената и породите овце и крави, на специализирано земеделие според района и условията му, което увеличава добивите. Тази система, наречена през XIX в. *high farming*, „едно безкрайно трудно изкуство, както пише някакъв късен наблюдател, има за основа дълга поредица от наблюдения. Оградени земи, разделени от често преораване, обилно и качествено наторени, засети с подобрени култури, без

угар [...], заменяйки житните култури, които черпят субстанциите си от голяма дълбочина и не оставят нищо на почвата, с тревисти растения, които черпят техните от повърхността“[75].

Това преобразуване, което се оказва основно, се извършва след 1650 г. в момент, в който демографският натиск престава и броят на хората не се увеличава или се увеличава съвсем малко (може би поради съзнателната политика да се увеличава възрастта за женитба). Каквато и да е причината, демографският натиск отслабва. Не е ли противоречие това, че в момент, в който търсенето намалява и цените на пшеницата спадат, се увеличава продукцията и производителността, а иновациите се разпространяват? Но този парадокс се обяснява много добре чрез аргументите, които изтъква Е. Л. Джоунс[76]. Търсенето на жито остава сравнително стабилно, но с разцвета на градовете и особено този на Лондон нараства търсенето на месо. Животновъдството става по-рентабилно от отглеждането на пшеница. То поема щафетата. Оттук е и повишеното търсене на вече познати фуражни растения: детелина, еспарсета, *ряпа*, и на новите методи за ротация на културите. Парадоксът идва от това, че силното увеличение на броя на добитъка води до повишаване на количеството тор, което от своя страна увеличава добива от житни растения, пшеница и ечемик, които са включени в ротацията. Така се образува това, което Джоунс нарича „добродетелен кръг“ (обратното на порочен кръг), според който ниските цени на житните култури карат фермерите да се насочат към животновъдството, което води до успеха на фуражите, който пък от своя страна води едновременно до силно увеличение на добитъка, главно овцете, и на добивите от житните култури. Производството на зърно в Англия ще се увеличи автоматично и почти от само себе си, така че ще надмине националните нужди. Оттук и спадането на зърнените цени и увеличаването на износа докъм 1760 г. Е. А. Ригли е изчислил, че между 1650 и 1750 г. земеделската продукция се е увеличила най-малко с 13 %[77].

High farming има и друг резултат. Фуражните култури изискват рохки и песъчливи почви, именно те стават богатите английски земи. Обработват се дори и смятаните преди това за неплодородни земи, използвани за овцете. За сметка на това тежките глинести почви, които досега са били най-добри за зърнените култури и които са неподходящи за фуражи, са обречени от ниските цени, които налагат високите житни добиви на конкурентите им. Те престават да бъдат разоравани. Хората започват да се оплакват. В Мидланд към 1680 г. чисто и просто изискват закон, с който да се забранят земеделските мелиорации в Южна Англия! В Бъкингамшър собствениците на глинестопочвени земи в долината на Ейлсбъри искат да се забрани отглеждането на детелина[78].

Районите, пострадали от триумфа на съседите си, ще заложат на жи-

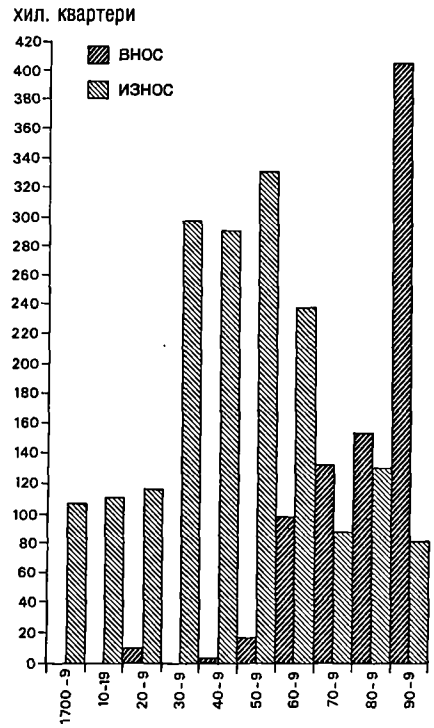

50. АНГЛИЙСКИ ВНОС И ИЗНОС НА ЖИТО И БРАШНО

Общо взето, Англия се изхранва само със свое жито докъм 1760 г; между 1730 и 1765 г. тя изнася забележителни за онова време количества (2% от производството си за 1750 г., което ще рече 330 000 квартера за продукция от 15 млн., 1 квартер = 2,9 hl); вносът, който започва през 1760 г., постепенно нараства въпреки производството, достигнало 19 млн. квартера през 1800 г. и 25 млн. през 1820 г. (По П. Матиас, The First Industrial Nation, 1969, p. 70)

вотновъдството, главно на оглеждането на впрегатен добитък, а тези, които имат шанса да са близо до Лондон – на млечните продукти. Но равновесието ще се търси главно чрез развитието на занаятчийската промишленост. Ето защо след 1650 г., когато Дж. Ю. Неф отбелязва забавянето на *голямата* индустрия, се забелязва оживление на селската промишленост в рамките на все още ефикасната *putting out system.* В края на XVII и в началото на XVIII в. се засилва производството на дантела в Източен Девън и още повече в графствата Бедфорд, Бъкингам и Нортхамптън. Отглеждането на слама за шапки се премества от графство Хертфорд в графство Бедфорд. Дребната железария се развива в селата на Бирмингам, производството на хартия – по хълмовете на Мендипс, където през 1712 г. работят повече от 200 фабрики, често разположени в стари мелници за зърно, трикотажът – в графствата Лестър, Дерби и Нотингам[79].

Следователно „кризата на XVII век" в Англия отговаря на едно бавно и неравно развитие на селата, което обаче е двойно благоприятно за бъдещата Индустриална революция: тя благоприятства разпространението

на високодобивните култури, които ще поддържат мощния демографски ръст след 1750 г. В бедните райони тя увеличава броя на дребните предприемачи и на пролетариата, привикнал към занаятчийските дейности, накратко, на една „гъвкава и обучена" работна ръка, която е готова да отговори на нуждите на голямата градска индустрия, когато тя възниква в края на XVIII в. Индустриалната революция ще използва именно тази работна ръка, а не тясно селската, която ще запази числеността си, противно на това, което доскоро се приемаше от Маркс насам.

Ако нещата се случват по различен начин на континента, вероятно то е поради факта, че оригиналността на английското земеделие е възможна единствено поради наличието на достатъчно обширни имения: голямо имение тогава се равнява на 200 уврата, тоест 80 хектара. За да може да се конструира такова имение, е необходимо да се разруши старият сеньориален модел, а архаичните отношения да се променят. Когато Индустриалната революция започва, в Англия тези неща отдавна са факт. Едрият собственик[80] се превръща в рентиер, за когото земята не е само средство за социален престиж, но и производствен инструмент, който поверява на ефикасни фермери (традицията дори повелява, че при лоши години собственикът отчасти компенсира загубите на фермера). Едно просперираще имение, дадено под наем на добра цена, е, от друга страна, добра гаранция за лесен кредит при нужда от други инвестиции, защото много често земевладелците са и минни или индустриални предприемачи. Колкото до фермера, той е сигурен, че ще запази взетата под наем земя по-скоро по споразумение, отколкото по силата на закона. Следователно той може да инвестира, без да се страхува[81], и да ръководи стопанството си според правилата на пазара и капиталистическото управление. Силната страна на този нов ред е издигането на фермера, който е истински предприемач, „действително необходими хора", както казва един френски съвременник. „Въпреки че орат с рало, що се отнася до фермата и дома им, те са равни с градската буржоазия."[82] Това е през 1819 г., а три четвърти век по-рано, през 1745 г., един французин вече го описва като селянин, който се „радва на изобилие и всички удобства на живота". Неговият слуга „пие чая си, преди да отиде на полето". И ето, „същият този селянин през зимата е облечен с редингот", жена му и дъщерите му са тъй кокетно нагиздени, че човек би ги помислил за „някои от нашите овчарки от романа"[83]. Впечатление, което потвърждава очарователна малка гравюра, представяща „селянин", който отива на пазар на кон, с кошница яйца в ръка, но в буржоазни шапка, дрехи и обувки.

Един французин, Морис Рюбишон, впечатлен от контраста между английското и френското село, нашироко обяснява английската земеделска организация. Земевладелската аристокрация – две или три семейства според него[84], владее във всяка от 10 000-те енории на Англия около една

трета от землищата, разделени на големи стопанства, обработвани от фермери. Малките (а понякога едри) независими собственици, *yeomen*, държат другата трета. Селяните притежават малки парчета земя и имат права върху общинската земя, която представлява последната трета от обработваемите земи. Преценката на Рюбишон изглежда доста приблизителна. Това, което е сигурно, е, че всички условия преди XVIII в. благоприятстват концентрирането на поземлената собственост. Дребният собственик е малко или много принуден или да се уедри и да оцелее, или да загуби собствеността си в полза на друг, като стане наемен работник. По този начин и чрез системата на *enclosures*, която премахва общинската собственост и улеснява комасирането, едрата собственост, която е по-рентабилна, по-добре адаптирана, лека-полека прегрупира земите в полза на поземлената аристокрация, едрия *yeoman* и фермерите. Точно обратният процес се извършва след Френската революция, когато в нощта на 4 август 1789 г. „феодалният" режим се срива внезапно. До този момент капиталистическата концентрация на собствеността е едва очертана. Тогава земята е непоправимо разделена на малки парчета между селяните и буржоазията. Морис Рюбишон, който е страстен почитател на английската земеделска система, се гневи на тази Франция, която „още преди революцията е била разделена на 25 милиона парцела" и която „днес е достигнала до 115 милиона"[85]. Дали вината за това е единствено на Наполеоновия кодекс? Дали Англия се предпазва от раздробяването единствено поради правото на наследство на първородния син при поземлената аристокрация или поради установяването на капиталистическо земеделие?

За да оценим ролята на селското стопанство в контекста на Индустриалната революция, не бива да забравяме, че английските села се включват много рано в националния пазар на острова. Станали част от мрежата му, до началото на XIX в. те успяват, редките изключения потвърждават правилото, да изхранят градовете и индустриалните агломерации. Те представляват основната част от един вътрешен пазар, който е първата и естествена стъпка към английската индустрия. Тази прогресираща индустрия е най-добрият клиент на металургичната промишленост. Инструментите ѝ: подкови, коси, сърпове, вършачки, брани, изискват значително количество желязо. Можем да изчислим нуждите на Англия за 1780 г. на 200 или 300 000 тона годишно[86]. Без съмнение тези цифри не са валидни за първата половина на века, най-важният период на нашето наблюдение. Но ако тогава вносът на желязо от Швеция и Русия не спира да се увеличава, то не е ли поради факта, че собственият капацитет на английската металургия е недостатъчен да задоволи нарастващото търсене, идващо главно от селското стопанство? И че възходът на земеделието стои в началото на процеса на индустриализация?

Демографският ръст

През XVIII в. населението на Англия нараства, както нараства това в Европа, а и в целия свят: 5 835 000 жители през 1700 г.; малко повече от 6 милиона през 1730 г.; 6 665 000 през 1760 г. Впоследствие процесът се ускорява: 8 216 000 през 1790 г.; 12 милиона през 1820 г.; почти 18 милиона през 1850 г.[87] Нивото на смъртност спада от 33,37 % на 27,1% през 1800 г., на 21 % за десетилетието 1811–1821 г., докато раждаемостта достига рекордното ниво от 37 % и дори повече. Тези данни са приблизителни и варират от автор до автор, но без големи разлики[88].

По-добре уредените села, уголемяващите се градове (всички градове) и индустриални агломерации тласкат този огромен биологичен растеж с рекордна скорост. Историците демографи разделят английските графства на три групи, които през 1701 г. са сравними по брой на населението[89]. През 1831 г. всички нарастват в абсолютна стойност, но групата на индустриалните графства представлява 45 % от населението, срещу 1/3 през 1701 г. За сметка на това делът на земеделските графства в началото на XVIII в. спада от 33,3 % на 26 %. Някои графства нарастват с изключителен темп, Нортъмбърланд и Дърам удвояват населението си, Ланкашър, Стафордшър, Уорикшър утрояват своето[90]. Следователно не можем да сгрешим, ако кажем, че индустриализацията играе основна роля при нарастването на английското население. Всяко изследване на детайлите потвърждава това впечатление. Ако разгледаме възрастовата група от 17 до 30 години, ще забележим, че през 1800 г. в индустриален Ланкашър 40 % от лицата са женени срещу едва 19 % в земеделския район на същото графство през същата епоха. Индустриалната дейност благоприятства ранните сватби. Тя е ускорител на демографския прогрес.

Създава се и процъфтява една черна Англия заедно със заводските градове и работническите къщи. Със сигурност това не е щастливата Англия. Както мнозина други, Алексис дьо Токвил я описва в пътните си бележки. През юли 1835 г.[91] той спира в Бирмингам, после отива в Манчестър. Това са огромни, все още незавършени градове. Те са строени бързо и лошо, без предварителен план. Тази поредица от огромни градски центрове: Лийдс, Шефилд, Бирмингам, Манчестър, Ливърпул, са душата на английския подем. Ако Бирмингам запазва човешкия си облик, то Манчестър е вече ад. Населението там нараства десет пъти между 1760 и 1830 г., като се променя от 17 000 на 180 000 жители[92]. Поради липса на място заводите на хълмовете са на по 5, 6 и дори 12 етажа. Дворци и работнически къщи са разпръснати безразборно из града. Навсякъде е пълно с локви и кал. На всяка павирана улица се падат десет кални. Мъже, жени, деца са наблъскани в отвратителни къщи. В мазетата живеят 15–16

души едновременно. 50 000 ирланци съставляват един ужасен типичен нисш пролетариат. В Ливърпул Токвил отбелязва присъствието на „шейсет хиляди ирландци католици". Той добавя: „Мизерията е почти толкова голяма, колкото и в Манчестър, но е скрита." Във всички тези градове, деца на индустриализацията, нарастването на населението не е достатъчно, за да покрие нуждата от работници. На помощ идва емиграцията от Уелс, Шотландия и особено от Ирландия. И тъй като механизацията увеличава неспециализираните дейности, все повече се прибягва към труда на жени и деца, покорна и лошо платена работна ръка, като тази на емигрантите.

Следователно Индустриалната революция събира всички активи, които са ѝ нужни. Работническия, както и този на „третичния сектор", в който новите времена създават работни места. Впрочем всяка успешна революция, както казва Ернест Лабрус[93], се бюрократизира и такъв е случаят с Англия. Допълнителен показател за изобилието от работна ръка е многобройната прислуга. Такова е положението открай време, но Индустриалната революция не го променя, даже напротив. В началото на XIX в. повече от 15 % от лондонското население е съставено от прислужници.

След 1750 г. Англия доста бързо се изпълва с хора. Дали те са бреме, пречка? Или двигател? Причина или следствие? Не е необходимо да казвам, че те са полезни, необходими: те са необходимото човешко измерение на Индустриалната революция. Без тези хиляди, милиони хора нищо нямаше да е възможно. Но проблемът не е в това, проблемът е в корелацията. Демографският и индустриалният процес са изключително важни. Те се движат заедно. Дали единият определя другия? Нещастието е, че единият, както и другият са лошо отразени в документите, с които разполагаме. Демографската история на Англия се основава на непълните документи на гражданското състояние. Всичко, което обсъждаме, е съмнително и ще бъде оспорено от изследователите, ако те се заемат със сериозно проучване на преброяването. Нещо повече, може ли човек да има претенцията, че точно е проследил индустриализацията, тоест, най-общо казано, кривата на производителността? „Разумно е да мислим, пише Филис Дийн, че без покачване на производителността след 1740 г. съпътстващото покачване на населението щеше да е блокирано от увеличението на смъртността, което от своя страна щеше да доведе до влошаване на стандарта на живот."[94] На горната схема ясно се вижда, че 1740 г. е моментът на „раздалечаване" на нивата на раждаемост и смъртност: животът побеждава. Ако това просто твърдение е вярно, то само по себе си е доказателство, че демографската революция следва това движение. В по-голяма или по-малка степен тя е била провокирана.

51. ДАННИ ЗА СМЪРТНОСТТА И РАЖДАЕМОСТТА В АНГЛИЯ

Двете криви са съставени въз основа на наличните сведения, макар и различни според различните автори. Разминаването на линиите показва рязкото нарастване на населението след 30-те години на XVIII в. (По Г. М. Тревелиън, English Social History, 1942, p. 361)

Техниката – необходимо, но несъмнено недостатъчно условие

Ако има фактор, който е загубил престижа си като ключ към Индустриалната революция, то това е техниката. Маркс е бил убеден, че тя е в основата на всичко. Съвременната историография има солидни аргументи да не вижда в нея *primum mobile* или дори *тласък*, както казва Пол Байрох. Все пак изобретението обикновено предшества индустриалните възможности, но често поради това то увисва в празното. Ефективното въвеждане на техниката изостава от общия процес на икономическия живот. За намесата ѝ трябва точна и настоятелна нужда.

Така например в текстилната промишленост има две основни операции: предене и тъкане. През XVII в. професията на тъкача изисква за постоянното си снабдяване с материал производството на седем или осем предачи, или по-точно предачки. Логично е техническите нововъведения да се насочат към предачеството, където се изисква повече работна ръка. Въпреки това през 1730 г. именно професията на тъкача е улеснена със совалката на Кей. Това елементарно нововъведение (совалката се задвижва от пружина и се направлява с ръка), което ускорява ритъма на тъкането, се разпространява едва след 1760 г. Може би поради това, че точно в този момент се появяват едновременно три нововъведения, ускоряващи предачеството, които веднага са въведени в експлоатация: *spinning jenny*, около 1765, чиито опростени модели са достъпни за семейните работилници; хидравличната машина на Аркрайт, около 1769 г., а десет години

по-късно и „мулето“ на Крамптън, наречено така, защото комбинира характеристиките на предните две машини[95]. Тогава предачеството удесетворява продукцията си. Вносът на необработен памук от Антилите, Източните Индии и Юга на английските колонии в Америка се увеличава. Но разминаването между скоростта на производство на нишката и плата продължава докъм 40-те година на XIX в. Дори когато парната машина механизира преденето около 1800 г., традиционното тъкане на ръка успява да следва ритъма. Броят на тъкачите се увеличава, както и заплатите им. Ръчният труд ще бъде детрониран едва след Наполеоновите войни, и то бавно, въпреки подобренията, въведени чрез машините на Робъртс около 1825 г. Чак до 1840 г. няма да е нито необходимо, нито печелившо (като се има предвид силният спад в заплатите на тъкачите, предизвикан от конкуренцията на машините и безработицата) този труд да бъде заменен с машинен[96].

Следователно Пол Байрох има право: „През първите десетилетия на Индустриалната революция техниката е фактор много повече определян от икономиката, отколкото определящ икономиката.“ Очевидно е, че нововъведенията зависят от дейността на пазара: те отговарят на настоятелното търсене на клиента. В случая с вътрешния английски пазар средното потребление на памук за периода 1737–1740 г. е 1 700 000 фунта; през 1741–1749 г. е 2 100 000; през 1751–1760 г. – 2 800 000; през 1761–1770 г. – 3 000 000. „Става въпрос за [...] нищожни количества в сравнение с тези, които ще консумира Англия двайсет години по-късно.“ През 1769 г. (преди началото на механизирането) потреблението представлява 300 грама памук на човек, което „позволява ушиването на една риза годишно“[97]. Но може би това е един праг, защото през 1804–1807 г. същото ниво е достигнато от Франция и механизацията започва да навлиза в памучната промишленост.

Във всеки случай, ако търсенето създава нововъведението, в еднаква степен то зависи от нивото на цените. В началото на XVIII в. Англия притежава *масов* пазар, способен да поеме огромно количество от *индийски* памук, тъй като е *евтин*. Като осмива екстравагантността на модата на оцветените платове в Лондон, Дефо отбелязва, че преди любовниците именно прислужниците са носили тези вносни памучни тъкани. Несъмнено английският пазар се свива едновременно с модата, която покачва цените на цветните платове, но особено много е потиснат от забраната на английското правителство за внос на индийски памук във Великобритания, освен ако не е за реекспорт. При тези условия може би по-скоро конкуренцията на ниските индийски цени, отколкото натискът на английското търсене, подбужда английските нововъведения, както показва Чаудури[98], които неслучайно са в областта на памучната индустрия, а не на промишлеността с широко потребление и силно търсене като вълната и лена. Механизацията ще засегне вълната много по-късно.

Същото се отнася и за английската металургия: падането на цената на нововъведението също е силен фактор, може би дори в по-голяма степен от самото търсене. Видяхме как леенето на чугун с кокс, въведено от Ейбрахам Дарби, е практикувано единствено от него във високите пещи на Колбрукдейл в Шропшър след 1709 г., но другите предприемачи го следват едва в средата на века. През 1775 г. все още 45 % от производството на чугун излиза от домените пещи, работещи на дървени въглища[99]. П. Байрох свързва късния успех на този способ с нарастващия натиск на търсенето, което е несъмнено[100]. Но Чарлс Хайд убедително обяснява обстоятелствата с късното приемане на кокса в леярството. Защо той е обречен на забрава в продължение на 40 години в седемдесетте високи пещи, които тогава работят в Англия? Защо 18 нови пещи, построени между 1720–1750 г., използват стария метод[101]? Просто защото, от една страна, тези предприятия са много печеливши. Тяхната висока възвръщаемост е гарантирана от таксите върху шведското желязо, липсата на конкуренция от регион в регион поради високите цени на транспорта и от проспериращия износ на готовата металургична продукция[102]. От друга страна, производствените разходи *определено* се покачват от използването на кокса (с около 2 лири на тон) и произведеният чугун се дообработва по-трудно. Тоест трудно е да бъдат съблазнени клиентите, ако цената му не е по-ниска от пазарната[103].

Тогава защо нещата се променят след 1750 г. без намесата на каквито и да било технически новости? За двадесет години се построяват 27 нови високи пещи на кокс, а 25 стари постройки се затварят. Защо ковачите започват все повече да работят с материал, направен на кокс? Причината е в това, че повишеното търсене на желязо води до силно покачване на цените на дървените въглища (те представляват около половината от цената на продукцията на леярните)[104]. Докато след 1730 г. леярството с кокс се възползва от спадането на цената на въглищата. Следователно ситуацията се преобръща: около 1760 г. цената на производството с дървени въглища е с две лири на тон по-скъпа от тази на кокса. Но тогава можем да се запитаме защо при тези условия старият способ се е запазил толкова дълго време, като при това осигурява половината от производството през 1775 г. Несъмнено това е поради много бързото увеличаване на търсенето, което парадоксално спасява клатещия се кораб. Търсенето е толкова голямо, че тези, които използват кокс, не свалят достатъчно тарифите, за да елиминират конкурентите си. И това е чак до 1775 г. След което разликата в цените от двете производства се увеличава и дървените въглища са изоставени навсякъде.

Следователно не въвеждането на парата и машината на Болтън и Уат са причина за приемането на кокса като гориво за високите доменни пещи. Със или без парата, коксът щеше да спечели играта[105]. С което не се отри-

ча ролята на парата в бъдещата експанзия на английската металургия: от една страна, тя задвижва мощните духачки и позволява значително да се увеличи обемът на доменните пещи. От друга страна, като освобождава металургията от необходимостта от задължително съседство с течаща вода, тя отваря нови региони за нея, особено Блек Каунтри в Стафордшър, регион, богат на залежи на желязо, но беден на бързотечаща вода.

Почти едновременно с леярството пречистването на желязото също се възползва от високата цена на дървените въглища. Около 1760 г. въглищата се използват в края на ковaнето, за да се нагрее и изкове вече пречистеното желязо. Практиката на *potting* около 1780 г. въвежда използването на въглища в целия процес на пречистване. Изведнъж националното производство на железни слитъци нараства със 70 %[106]. Но Чарлс Хайд разсейва мита: не пудлуването, което е въведено след множество трудни години (1784–1795) е причината да се изхвърлят дървените въглища от целия процес на ковane. Това вече е било сторено[107]. Все пак пудлуването е най-решителният прогрес на английската металургия, едновременна революция на *количеството* и на *качеството*. Английското производство, което дотогава е било изключително посредствено по количество и по качество, заема челното място в света.

Впрочем именно на новото *качество* на метала се дължи фантастичното навлизане на машината във всекидневния живот и в заводите. От тази гледна точка е интересно да се проследят различните етапи от техническата история на парната машина. В началото тя е изградена от дърво, тухли, тежки арматури, няколко метални тръби. След 1820 г. е гора от тръби. По времето на първите парни машини котелът и различните елементи под налягане поставят множество проблеми. Нюкомън конструира машината си, за да премахне слабостите от предишната машина на Савери, чиито свързващи елементи се пръскат от налягането на парата. Но мощната машина на Нюкомън е конструирана от зидана основа и подпори, дървена противотежест, меден котел, месингов цилиндър, оловни тръби... Бавно и трудно тези скъпи елементи се заместват от желязото и чугуна. Дори самият Уат не успява да конструира водонепропускаем цилиндър в ковачниците в Карън, Шотландия. Този проблем е решен от Уилкинсън благодарение на една машина за струговане, негово собствено изобретение[108].

Всички проблеми, изглежда, се решават през първото десетилетие на XIX в., по времето, когато дървото изчезва от механичните конструкции и когато започват да се произвеждат множество малки метални елементи от всякакъв вид, които позволяват да се „направят по-гъвкави традиционните форми на машината“[109]. През 1769 г. Джон Смитън построява до ковачницата в Карън първото хидравлично колело с чугунена ос. Това се оказва провал: порестият чугун не издържа на замръзване. Колелата с

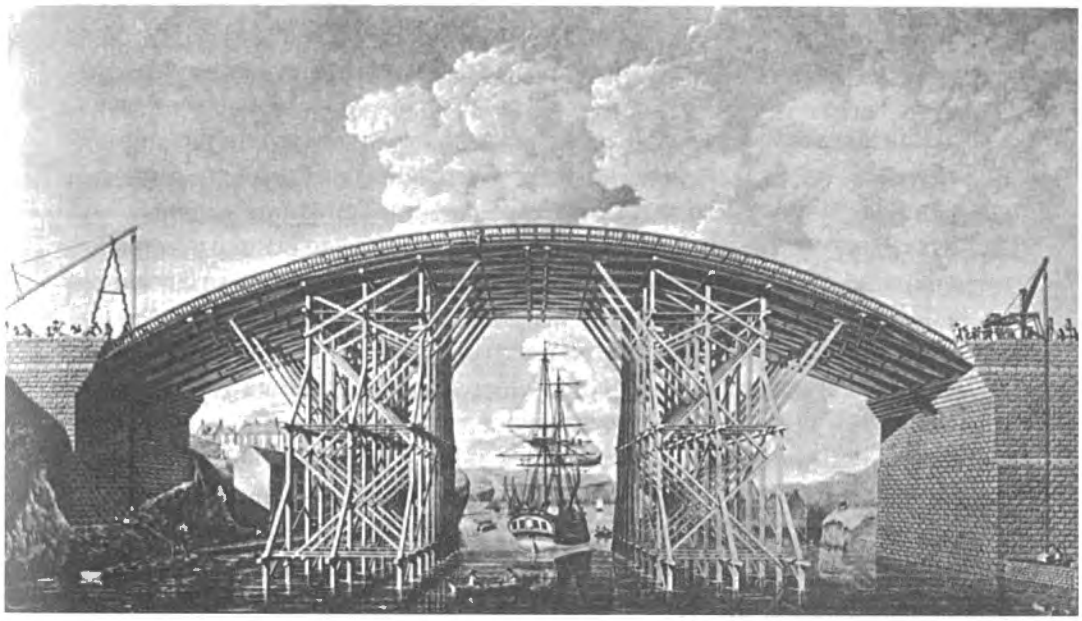

От края на XVIII в. желязото започва да измества дървото в Англия. Мостът над Уеър в Сандърланд, построен през 1796 г. (British Museum)

широк диаметър, използвани за Лондонския мост предишната 1768 г., са все още от дърво. Но през 1817 г. те са заместени от железни[110].

В дългосрочен план металургията е изключително важна. Но през XVIII в. тя не играе главната роля. „Желязната индустрия, пише Дейвид Ландъс, е привлякла вниманието [на историците] повече, отколкото заслужава в началото на Индустриалната революция."[111] Това е несъмнено, ако се придържаме буквално към хронологията. Но Индустриалната революция е продължителен процес, който трябва да се изобретява във всеки момент, който сякаш е в очакване на необходимото нововъведение. Винаги има какво да се допълни към списъка. И именно последният прогрес е този, който дава смисъл на предшестващите го. Въглищата, коксът, чугунът, желязото, стоманата са основни персонажи. Но в известна степен парата е тази, която им придава смисъл. Парата също бавно намира истинското си място с машината на Уат – тя чака железниците. През 1840 г., когато първият етап от Индустриалната революция е завършил, Емил Левасьор[112] изчислява, че един парен кон се равнява на 21 души. Смятайки така, се оказва, че Франция има един милион особени роби, чийто брой нараства *прогресивно*: през 1880 г. те вече са 98 милиона, тоест два пъти и половина населението на Франция. А какво да кажем за Англия!

Да не „омаловажаваме" революцията на памука

Повдигайки завесата на Английската индустриална революция, памучният *бум* е предпочитана тема на историците. Но това бе преди. А модата се сменя. Памукът е обект на нови изследвания. Тенденцията днес е той да се разглежда като прекалено маловажен играч: преди всичко памучното производство се измерва в милиони фунтове, а въглищата в милиони тонове. През 1800 г. за първи път преработеният суров памук в Англия надхвърля 50 милиона фунта, тоест около 23 000 тона. Е. А. Ригли твърди, че като значимост, това е „годишното производство на 150 миньори в мина за въглища"[113]. От друга страна, тъй като нововъведенията на памучната промишленост се нареждат в дългата поредица на специфични преобразувания в старите текстилни индустрии (вълна, памук, коприна, лен), които са в ход отпреди XVI в., всичко ни кара да мислим, че памучната индустрия се отнася към Стария режим. Или както казва Джон Хикс, „тя е по-скоро последната глава от еволюцията на старата промишленост, нежели първата от новата, както се твърди обикновено". Можем ли да си представим подобен успех във Флоренция през XV в.[114]? Именно в този дух Ернест Лабрус по време на колоквиума в Лион (октомври 1970 г.) описва скъпоценната совалка на Кей, толкова възхвалявана по времето си като „механична детска играчка"[115]. Тоест революция без важни модерни средства. Лекотата и относителната стойност на памука му позволяват да използва всякакви видове транспорт, както и скромната сила на хидравличните колела в областта на Пенинската планинска верига* и другаде. По време на разцвета си памучната индустрия прибягва до парната машина, за да се измъкне от непостоянството и малобройността на наличните водопади. Но парната машина не е измислена за нея. И накрая, текстилната индустрия винаги е изисквала повече работна ръка, отколкото капитали[116].

Тогава трябва ли да приемем определението на Джон Хикс: революция на Стария режим? Все пак памучната революция се различава от предишните революции по един изключително важен факт: тя успява. Не потъва в мрака на икономическата стагнация. Тя е в началото на един дълъг растеж, който ще се превърне в „постоянен растеж". И „през първата фаза на британската индустриализация никоя индустрия не може да се сравнява с нея"[117].

Да се пренебрегва революцията на памука е опасно. Със сигурност тя се очертава доста по-бавно, отколкото се смята обикновено, тъй като па-

---

* *В Алпите. – Бел. прев.*

мукът се използва в Европа от XII в. Но нишката, която се изтегля от балите памук, внос от Леванта, не е много здрава, тъй като е доста тънка. Така че тя не се е използвала сама, а в комбинация с лен. Тази „метисна" тъкан е бархетът, *Barchent* в германските градове, *Fustian* в Англия, беден роднина, груб на външен вид, но доста скъп и на всичко отгоре труден за изпиране. Поради това, когато през XVII в. търговците донасят в Европа не суровината, а платове и оцветени платове от Индия, великолепна памучна тъкан на ниска цена, често оцветени в хубави окраски, които за разлика от европейските са устойчиви при пране, това е истинско откритие. Скоро те завладяват Европа. Корабите на Индийската компания са транспортните ѝ средства, а модата им е съучастник. За да защитят собствените си текстилни производства, по-скоро вълнените платове, отколкото бархета, през 1700 и 1720 г. Англия, а през 1686 г. Франция забраняват продажбата на индийски платове на територията на страните си. По принцип те продължават да пристигат с цел реекспорт, но с тях се заема и контрабандата. Те се разпространяват навсякъде за радост на окото и за удоволствие на модата, която се подиграва със забраните, обисканите на полицията и конфискациите на товарите.

Памучната революция първо в Англия, а после и в европейски мащаб в действителност е най-напред имитация, а после реванш, настигане и надминаване на индийската промишленост. Трябвало да се произвежда също толкова добре, но по-евтино. Да се произвежда по-евтино е възможно само с машината, която единствена може да конкурира индийските занаятчии. Но успехът не идва веднага. Трябва да се изчакат машините на Аркрайт и Крамптън около 1775–1780 г., за да се получи нишка, която да е едновременно фина и издръжлива, както индийските, за да може да бъде използвана за тъкане изцяло с памук. Оттогава пазарът на индийски платове е в конкуренция с новата английска индустрия. Това е огромен пазар – Англия и Британските острови, Европа (където националните индустрии ще го оспорват), африканският бряг, където се заменят роби срещу парче плат, огромният пазар на колониална Америка, да не говорим за Турция и Леванта, както и за самата Индия. Памукът винаги е бил преди всичко експортна стока: през 1800 г. той представлява една четвърт от целия британски експорт, през 1850 г. – вече половината[118].

Всички тези външни пазари, завладени един след друг, обясняват фантастичното покачване на производството: 40 милиона *ярда* през 1785 г., 2025 милиона през 1850[119]! В същото време цената на готовата продукция намалява от индекс 550 през 1800 до индекс 100 през 1850 г., докато цената на житото и по-голяма част от хранителните продукти спада само с една трета за същия период от време. Нивото на печалбата, което в началото е фантастично („не 5 %, нито 10 %, а стотици, дори хиляди

проценти печалба", както по-късно ще каже един английски политик)[120], драстично намалява. Но все пак заливането на световните пазари е толкова огромно, че компенсира намаленото ниво на печалбата. „Печалбите все още са достатъчни, пише един съвременник през 1835 г., за да позволят голямо натрупване на капитали в манифактурата."[121]

Памукът наистина е отговорен за *take off* след 1787 г. Ерик Хобсбом много точно отбелязва, че ритъмът на експанзията му доста точно измерва този на цялата британска икономика. Другите индустрии се развиват едновременно с нея, следват я и в пропадането ѝ. И това продължава до XX в.[122] Впрочем английската памучна индустрия внушава на съвременниците си впечатление за безпрецедентно могъщество. Около 1820 г., когато машините завладяват и тъкането, памукът е вече същинска *steam industry*, най-големият ползвател на парата. Около 1835 г. тя използва най-малко 30 000 конски сили, произвеждани от парата, срещу съответно 10 000 от хидравличната енергия[123]. За да измерим мощта на новодошлата, не е ли достатъчно да погледнем невероятното развитие на Манчестър, модерен град със „стотици заводи от по пет, шест [и дори повече] етажа, над всеки от които се извисява комин и облак черен дим"[124]? Той подчинява на властта си съседните градове, включително и пристанището Ливърпул, важно пристанище за търговията с роби, което се превръща в основен вход за необработения памук, най-вече за памука от Съединените щати[125].

За сравнение, старата и славна вълнена индустрия съхранява дълго време нещо архаично. Съживявайки стари спомени, един английски манифактурист припомня през 1828 г. епохата, когато се появява *jenny* в семействата на предачите и изпраща на тавана старите чекръци, пренасочвайки цялата работна ръка към памука. Около 1780 г. „преденето на вълна изчезва напълно, както и това на лен: почти универсално използваната материя става памукът, памукът и пак памукът"[126]. Впоследствие *jenny* се адаптира към вълнената индустрия, но пълната механизация се извършва с трийсетина години закъснение[127]. Преденето (не тъкането, разбира се) започва да се механизира в Лийдс (който замества Норич като столица на вълната), но през 1811 г. тази индустрия е все още селска и занаятчийска. „Пазарът за платове [в Лийдс] е една голяма сграда, съобщава Луи Симон, и голям квадратен пазар, разположен в двор. Като противопожарна мярка стените са от тухли, а подът от желязо. Две хиляди и шестстотин манифактуристи от селата (наполовина земеделци, наполовина тъкачи) държат дюкяни там два пъти седмично по един час. Всеки от тях си има своето тясно местенце по протежение на една дълга галерия. [...] Парчетата плат са наредени на купчини зад тях и те държат мостри в ръце. Търговците минават през двойната редица, оглеждат, сравняват мострите и установяват курса на цените. Сделките се сключват почти веднага. С малко

думи и без да се губи излишно време, се сключват множество сделки."[128] Няма никакво съмнение: тук все още сме в прединдустриалната епоха. Господар на играта е купувачът, търговецът. Следователно вълната не следва промишлената революция на памука. Така също и ножарството и железарията в Шефилд и Бирмингам остават свързани с множество дребни работилници. Без да броим и множеството архаични дейности, някои от които ще просъществуват до XX в.[129].

След памучната революция, която дълго време е начело на процеса, ще дойде тази на желязото. Но нима Англия на железниците, параходите, различното машинно оборудване, която ще изисква огромни инвестиции срещу ниски печалби, нима същата тази Англия не е произлязла от огромните натрупвания на пари в страната? Така че дори и памукът да няма прекалено голяма *директна* роля в експлозията на машините и тежката металургия, печалбите от памука несъмнено са платили първите сметки. Единият цикъл задвижва другия.

Победата на далечната търговия

Когато имаме предвид Англия от XVIII в., не е прекалено да говорим за *търговска революция*, за истинска търговска експлозия. През този век продукцията на индустриите, които работят единствено за вътрешния пазар, се покачва от индекс 100 на 150. Тези, които работят за износ – от 100 на 550. Ясно е, че външната търговия е определено по-добрият състезател. Разбира се, тази „революция" може да се обясни сама по себе си и това обяснение обхваща ни повече, ни по-малко целия свят. Връзките ѝ с Индустриалната революция са тесни и реципрочни: двете революции взаимно и мощно се поддържат.

Английският успех извън острова е изграждането на обширна търговска империя. Иначе казано, това е отварянето на британската икономика към възможно най-голямата търговска единица, каквато е светът, от Антилските острови до Индия, Китай и африканските брегове... Ако разделим това огромно пространство на две, от една страна, Европа и отвъдморските територии – от друга, то ще имаме шанса да схванем по-добре генезиса на една въпреки всичко особена съдба.

В действителност след 1760 г., докато британската и световната търговия не спират практически да се увеличават, то обмените на Англия със съседна Европа относително спадат, а се увеличават тези към отвъдморските територии. Ако разделим търговията на Британия на три колони – внос, износ и реекспорт, то ще видим, че единствено в третата част – реекспорта, делът на Европа остава значителен и относително стабилен в продължение на XVIII в. (1700–1701 г.: 85 %; 1750–1751 г.: 79 %; 1772–

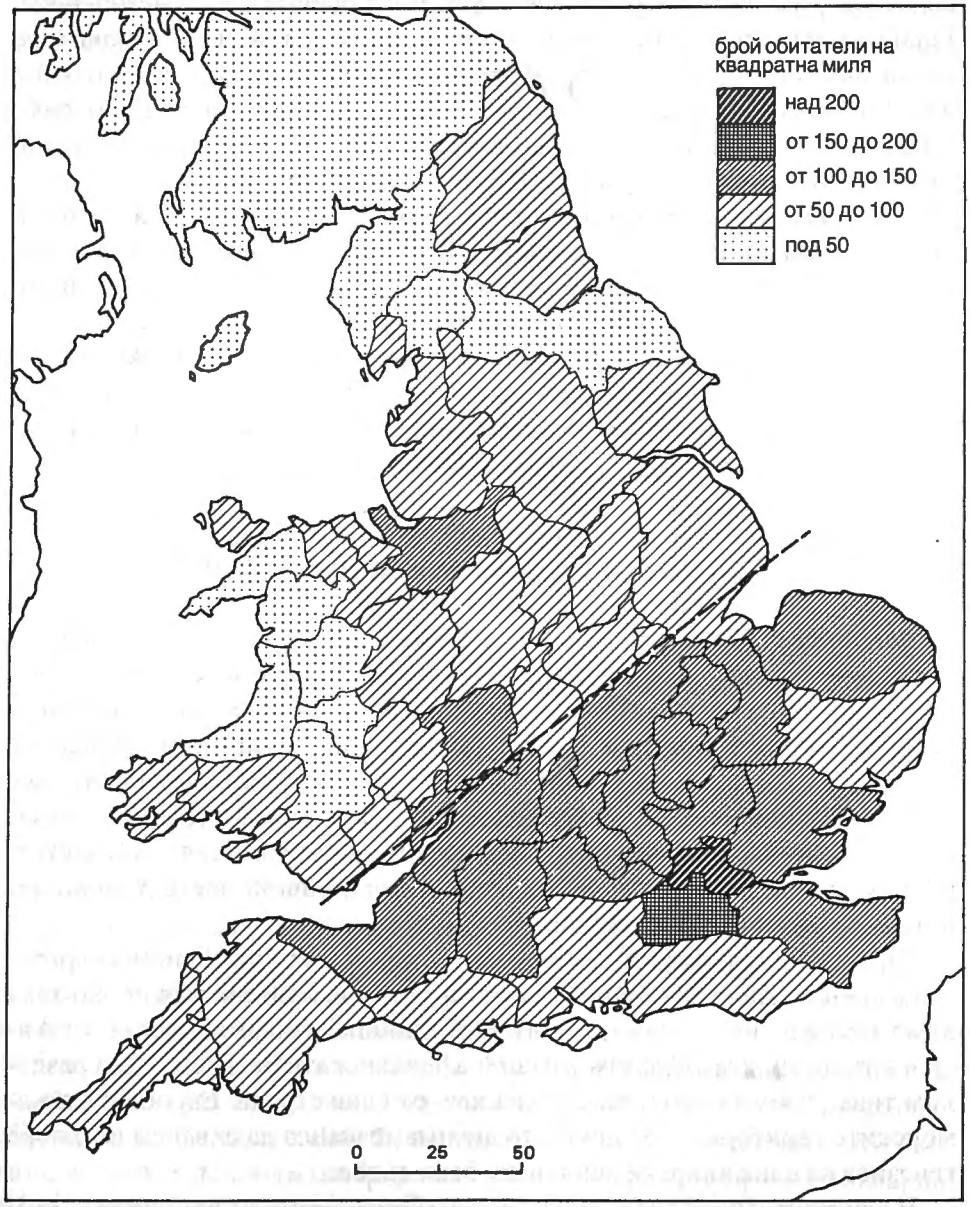

52. ДВЕТЕ АНГЛИИ ПРЕЗ 1700 г.

Разпределението на населението и богатствата се определят спрямо въображаема линия от Глостър в долен Севърн до Бостън на река Уош
(Из Х. К. Дарби, op. cit., p. 524)

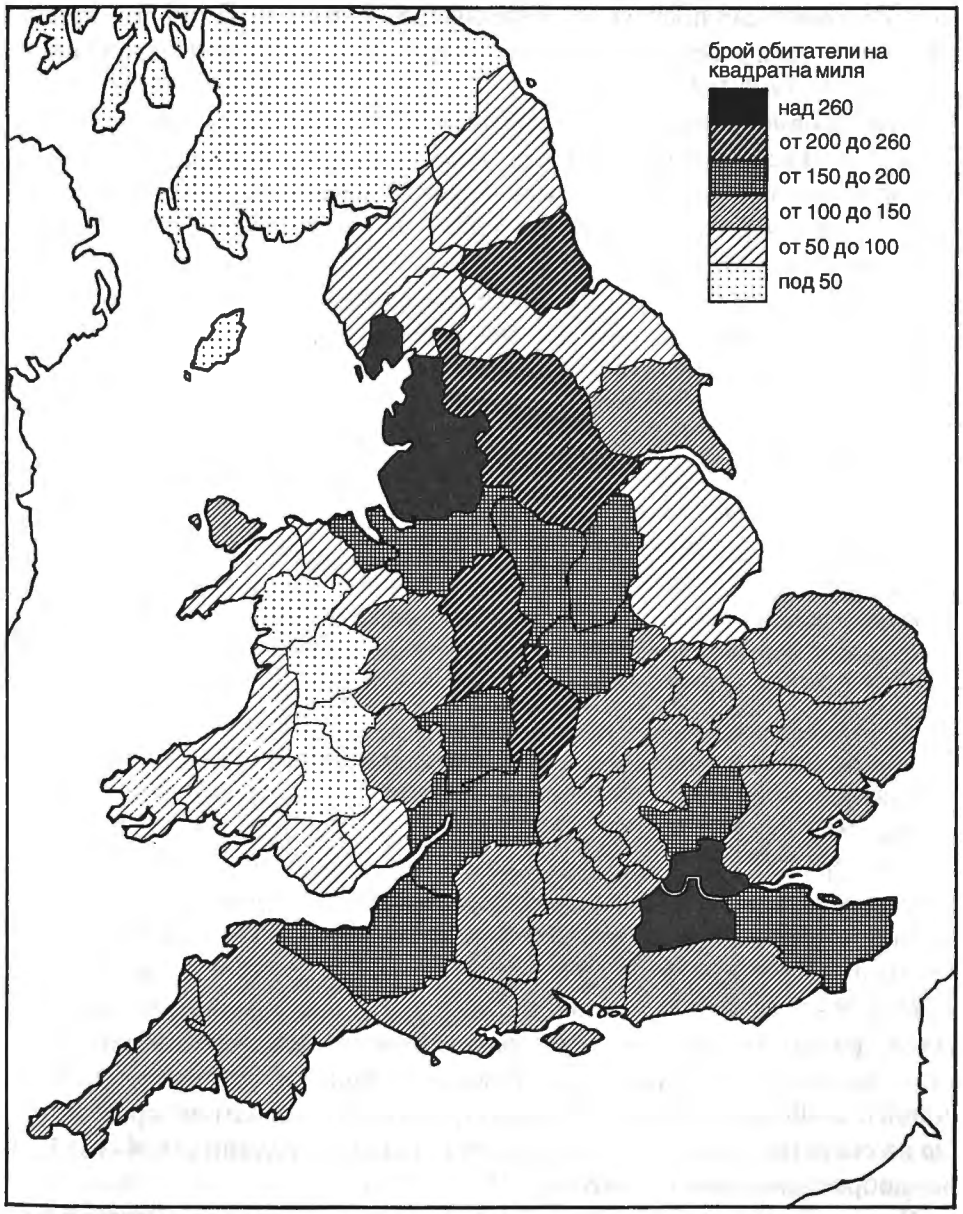

53. ПРЕРАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА АНГЛИЙСКОТО ПРОСТРАНСТВО ПРЕЗ 1800 г.

Демографски бум в бедна Англия, която се превръща в Англия на модерната индустрия (Ibid., p. 525)

1773 г.: 82 %; 1797–1798 г.: 88 %). Не така е с европейския внос в Англия. Неговият дял постоянно спада (66, 55, 45 и 43 % за горните периоди), а този на износа на британски продукти към континента спада още повече (85, 77, 49, 30 %[130]).

Това двойно отстъпление е показателно. В известна степен гравитационният център на английската търговия се отдалечава от Европа. В същото време се увеличава търговският ѝ трафик с американските ѝ колонии (скоро Съединените щати) и Индия, особено след Пласи. Това съвпада с една доста задълбочена забележка на автора на *„Богатството на Холандия"* (1778)[131], което рискува да бъде правилното обяснение. За Акариас де Серион, в действителност Англия е притеснена от вътрешното покачване на цените и работната си ръка, които я правят най-скъпата страна в Европа. Тя повече не може да издържи на френската и холандската конкуренция на близките европейски пазари. По този начин тя е изместена от Средиземно море, Леванта, Италия, Испания (най-малко от Кадис, защото спрямо испанска Америка Албионът се защитава доста добре чрез „свободните пристанища" на Ямайка). Все пак Англия остава начело в две решителни точки на Европа: Португалия, която е една от старите ѝ и солидни завоевания, и Русия, откъдето се снабдява с необходимите суровини за флотата и индустрията си (дървесина, мачти, коноп, желязо, смола, катран). Англия не печели повече в Европа, даже напротив – отстъпва, но печели в останалата част на света.

Трябва да анализираме внимателно този триумф. Най-общо казано, виждаме как Англия „маргинализира" търговията си. Най-често тя успява със сила, както в Индия през 1757 г., в Канада през 1762 г., на африканския бряг, където изтласква съперниците си[132]. Но не винаги и не единствено чрез сила, тъй като отскоро независимите Съединени щати единствено увеличават в огромни пропорции покупките си (но не и продажбите си) от старата метрополия[133]. Така също и европейските войни след 1793–1795 г. са благоприятни за Англия, те я принуждават да завладее света, докато Холандия и Франция са елиминирани от световната игра. „Знае се, пише един френски съвременник, живял в Англия по време на войните на Революцията и Империята, че никоя страна от четирите краища на света не можеше да търгува през тези десет години (1804–1813 г.) без доброто желание на Англия."[134]

Ясно се вижда предимството на Англия да опре търговията си върху страните от „периферията", които са резерв на света-икономика, в който тя господства. Високите ѝ вътрешни цени, които я подтикват да промени начините си на производство (машините се появяват, защото хората струват прекалено скъпо), я карат също да търси суровини (дори неща, които директно се реекспортират в Европа) в евтините страни. Но победата на английската търговия не се ли дължи на това, че тя се опира на първата

флота в света, която побеждава разстоянията? В нито една страна от света, включително и в Холандия, разделението на труда не е толкова напреднало в областта на корабоплаването, както е в Англия. Без значение дали става въпрос за корабостроене, въоръжение, морско застраховане. Един поглед към кафенетата, където се събират застрахователите, „Йерусалим", „Ямайка", „При Сам", а след 1774 г. и новото кафене „Лойд" в кралската Борса, ще ни покаже нещо повече от дълга и пространна дисертация: застрахователните агенти с ордерите на клиентите си ходят от един застрахователен пост до друг, за да получат и издействат необходимите участия. Дори и чужденците знаят правилния адрес[135]. Не е ли кафене „Лойд" един невероятен център за новини и информации? Застрахователите са по-добре информирани за застрахованите от тях кораби, отколкото собствениците им. Често те залагат на сигурно.

Но и самата Англия, защитена от флотата си, играе на сигурно. Не е нужно да повтаряме как успява през революционните и имперските войни да преодолее подозрителността и относителната враждебност на част от континенталните страни, които Франция се опитва да затвори за съперничката си. Но Англия винаги открива пукнатини: Тонинген в Дания (до 1807 г.), Емден и Хелголанд (до 1810 г.). Едва изоставена едната и веднага се отваря друга[136]. В световен мащаб английската търговия продължава необезпокоявана, понякога движена и от рутината. По време на Наполеоновите воини *Източноиндийската компания* продължава да внася в Англия топове памучен плат от Индия: „хиляди бали памук застояваха *(sic)* в складовете на компанията от десетина години, когато решихме да ги дадем на испанските партизани", за да си направят от тях ризи и панталони[137].

Разбира се, сама по себе си търговската революция не може да обясни индустриалната[138]. Но никой историк не ще отрече връзката между търговската експанзия и английската икономика, за чието издигане спомага. Мнозина обаче я подценяват. В дълбочина проблемът достига до безплодния дебат между тези, които обясняват капиталистическия растеж единствено чрез *вътрешната* еволюция, и тези, които смятат, че той се постига единствено отвън, чрез систематичното изследване на света. Това е дебат без изход, защото и двете обяснения са правилни. Съвременните почитатели на Англия са по-склонни да приемат първото обяснение. През 1812 г. Луи Симон пише: „Източниците на английското богатство трябва да се търсят в мощното вътрешно движение, силното разделение на труда и превъзходството на машините."[139] „Подозирам, че се преувеличава... значението на английската външна търговия."[140] Един друг свидетел дори пише: „Вулгарната идея, че Англия дължи богатството си на външната си търговия, е [...] толкова силна, колкото и грешна, каквито са всички вулгарни идеи."[141] Той уверено добавя: „Колкото до външната търговия,

тя няма никакво значение за никоя държава, дори за Англия, каквото и да казват дълбокомислените политици, измислили континенталната система.“ „Системата“ е блокадата на континента, която е глупост според автора – Морис Рюбишон, французин, който мрази както имперска, така и революционна Франция. Не е ли лудост да удариш Англия единствено в търговията ѝ? Не е ли лудост да блокираш континента? Не е ли лудост да изпратиш флотата и най-добрата френска армия в Египет по недостъпния път към Индия? Лудост и загуба на време, защото, продължава нашият оратор, какво получава Англия от Индиите? Едва трийсетина кораба, а „половината от товара им е вода и провизии, необходими за екипажа и неговото дълго пътуване“.

Ако тези абсурдни идеи циркулират, то не е ли защото много хора като Кантийон претендират, че няма благоприятен или неблагоприятен търговски баланс. Това, което една страна продава, не може да не е еквивалентно на това, което купува. Това равновесие Хъскисън, бъдещият президент на *Board of Trade*, нарича *„The Interchange of reciprocal and equivalent benefits“*[142]. Нужно ли е да казваме, че търговията на Англия в Ирландия, Индия, САЩ и другаде не е под знака на еквивалентната размяна?

Вярно е, че данните от митническите документи, с които разполагаме, ни позволяват доста добре да съдим за растящия обем на английската търговия. Но те не ни позволяват да пресметнем английския търговски баланс. Филис Дийн[143] го обяснява в един дълъг анализ, който е невъзможно да бъде резюмиран тук. Според пресмятанията балансът не е особено благоприятен или дори е негативен. Тук ще се върнем към дискусията за търговския баланс на Ямайка или френските Антили. Действително митническите данни, освен присъщите им недостатъци, се отнасят единствено до стоките, които влизат в английските пристанища или излизат от тях. Те не регистрират нито движението на капиталите, нито търговията с роби, която е извън контрола им, нито таксите, които печели националната флота, нито парите, изпращани от плантаторите в Ямайка или набабите в Индия, нито печалбите от *country trade* в Далечния изток...

При тези условия дали аргументът е валиден, след като признаваме неоспоримата важност и категоричната диспропорционалност на външната търговия? Трябва ли да омаловажаваме относителната ѝ важност, като сравняваме обема на вътрешната размяна с тази на външната? Още Д. Макферсън в неговите *Annals of Commerce* (1801)[144] смята, че първата е два или три пъти по-голяма от втората[145], и въпреки че липсват точни данни, няма никакво съмнение в превъзходството на вътрешната търговия. Това по никакъв начин не решава проблема, вече съм го казвал и няма да подемам отново дискусията за сравнителното значение на далечната и вътрешната търговия. Но що се отнася до английския растеж и

Индустриалната революция в тази страна, важността на вътрешната търговия по никакъв начин не изключва значимостта на външната. Самият факт, че британската индустрия през XVIII в. увеличава производството си за износ с близо 450 % (индекс 100 през 1700, 544 през 1800) и само 52 % (100 през 1700, 152 през 1800) от продукцията си за вътрешна употреба, говори достатъчно за ролята на външния пазар за британското производство. След 1800 г. тази роля се увеличава: между 1800 и 1820 г. чисто британският износ се увеличава с 82 %[146]. За Индустриалната революция и двата възхода – вътрешният и външният – са еднакво важни. Единият не може без другия.

Струва ми се доста шокиращо изказването на един индийски историк, Амаленду Гуха[147], който вместо да сравнява обемите, иска да сравни излишъците: например излишъка, който Англия иззема от Индия, и излишъка от английски спестявания, предназначен за инвестиране. Според различни изчисления през 1750 г. английските инвестиции са 6 милиона паунда (5 % от БНП) и 19 милиона през 1820 г. (7 %). Дали сравнени с тези цифри 2 милиона паунда, изтегляни годишно между 1750 и 1800 г. от Индия, са много или малко? Ние не знаем по какъв начин тези пари, излишъците от Индия (и особено парите на набабите), се разпределят в английската икономика. Но те не се губят, нито пък остават неактивни там. Те увеличават равнището на богатството на острова. Имено на това ниво се градят английските успехи.

Умножаване на вътрешните транспортни средства

Каквато и роля като ускорител да играе външната търговия, прекалено много говорихме за националния пазар в това произведение[148], за да не признаем значението му като такъв. Впрочем, ако приемем най-общо, че вътрешната търговия представлява от два до три пъти стойността на външната[149], последната (като включвам и реекспорта) е средно – между 1760 и 1769 г. – около 20 милиона паунда годишно (цифрата е закръглена)[150]. Следователно вътрешната търговия представлява или 40, или 60 милиона паунда. Като пресметнем печалба 10 % от всичко[151], излиза, че тя е между 4 и 6 милиона годишно, тоест огромна сума. Индустриалната революция е пряко свързана с това активно икономическо движение. Но защо Англия е толкова по-напред от другите?

Отчасти вече обяснихме централизиращата и революционна роля на Лондон чрез увеличаването на пазарите и установяването на парична икономика, която прониква навсякъде, чрез мащаба на обмените, които поставят под съмнение както традиционните панаири, така и сливането, което поддържа дълго време блясъка на нямащия равен на себе си панаир в

Сторбридж, или чрез големите специализирани пазари, обгърнали като ореол Лондон, или чрез големите специализирани пазари в самата столица, или чрез умножаването на посредниците, което води до преразпределение на доходите и печалбите между увеличаващ се брой участници, нещо което Даниел Дефо отбелязва. Накратко, това е усложняване и модернизиране на отношенията, които все повече и повече започват да функционират от само себе си. Накрая и най-вече чрез увеличаването на транспортните средства. Това увеличение в началото предхожда изискванията на трафика, а после осигурява подема му[152].

Тук отново се връщаме към проблем, който вече сме разглеждали в това произведение. Но не е безполезно да се спрем отново на великолепния пример с английския трафик. Първоначално той се осигурява от огромното каботажно плаване от пристанище до пристанище. Както и за другите, морето е първият английски шанс. Каботажните съдове, *colliers*, представляват три четвърти от британската флота и използват около 1800 г. 100 000 моряци[153]. При тези условия каботажното плаване е школата, която подготвя основна част от екипажите, които знаем как Англия консумира. Всичко се движи по крайбрежния трафик – огромни количества жито или въглища от Нюкасъл, от делтата на Тайн до устието на Темза. Двайсетина активни пристанища по бреговете на Англия поддържат постоянния трафик. Едните са прекрасно разположени и лесно достъпни, а другите са използвани въпреки трудностите, които поднасят. Тези по Ламанша, които предлагат удобни скривалища (както отбелязва Даниел Дефо), са мястото или поне *едно* от местата за „*smuggling and roguing*"[154] за контрабанда и обирджийство.

Вторият шанс на английския трафик са сладководните реки. Индустриалното и търговското значение на Норич, който е толкова отдалечен от брега, не идва ли от това, че е непосредствено достъпен откъм морето, „*without lock or stops*", без шлюзове и прекъсвания[155]? Т. С. Уилън показва в една малка и прецизна книга[156] революционното значение на речната навигация, която приема морски кораби или поне стоките, които те пренасят, чак до вътрешността на страната и която е едно цяло с тази „морска река", с която каботажното плаване опасва острова.

След 1600 г. плавателните реки в Англия, които обикновено са бавни, вече не се използват така, както ги е създала природата. Заради въглищата и другите тежки стоки, които градовете търсят (особено строителни материали) след 1600 г. малко по малко по тях са направени подобрения, плавателната им част е удължена, някои от техните меандри са отрязани, поставени са шлюзове. Т. С. Уилън дори твърди, че шлюзът е изобретение, което по важност трябва да поставим почти наравно с парата[157]. Подобренията по реките са нещо като подготовка за изграждането на каналите. В началото каналите само продължават или свързват съществува-

Херцог Бриджуотър (1736–1803) пред своя канал. Гравюра, 1767 г. (Photothèque A. Colin)

щите речни пътища. Но обратно, някои реки са уредени (да не кажа канализирани) единствено за да свържат помежду си два новопостроени канала.

Така авантюрата с каналите не е и не може да бъде истинска авантюра, а спекулация. Спекулация, която е с несполучлив изход веднъж на всеки два пъти, както казват. Но което от своя страна означава, че е успешна също веднъж на два пъти. Това е всеки път, когато трасето е внимателно избрано и въглищата избират да минат по него, когато кредитът за започване на предприятието е добре използван от дружеството (*корпорацията*) или от предприемача, който е рискувал сам.

Авантюрата с каналите започва през 1755 г. с канала, свързващ река Санки с Мърси[158], който предшества с няколко години прочутия канал на херцог Бриджуотър, свързващ Манчестър с близките мини за въглища

в Уорсли[159], една перфектна операция. Когато херцог Бриджуотър „решава сам да построи канала, строежът изискал обръщението на повече книжни пари, отколкото някога е виждало това хилаво учреждение, гръмко нарекло се Френска национална банка. Още повече, че той не бил длъжен като нея да има в брой в подземията си една четвърт от обема на книжните си пари в обръщение. При това за голяма негова радост, защото често нямал в джобовете си и едно петаче, за да плати на файтонджията, който го развеждал да наблюдава хода на работите."[160] Този път предприемачът се справя възможно най-добре. Той вече притежава една мина, което улеснява взимането на заем: всеки знае, че заеми се дават само на богатите. Но и неговото начинание е добре обмислено. Като доставя въглища от мината си директно в Манчестър, той успява да ги продава на половината от предишната им цена и спрямо вложението и разходите си да има годишна печалба от 20 %. Каналите не са авантюра за тези, които имат план, защото ако вземем транспорта по море за единица, каналът струва само три пъти повече (превозът с каруца – 9 пъти, товарното животно – 27).

Въвеждането на платени пътища по сушата (първите започват несъмнено през 1654 г.) позволява изграждането на повече от задоволителна пътна мрежа. Както и каналите, те са построени по частна инициатива (държавата се интересува единствено от стратегическите пътища към Шотландия и Ирландия, *turnpikes* заменят старите пътища, които не са чак толкова отвратителни, колкото казват, но не са много практични за коли и често са неизползваеми през зимата.

Но все пак новите пътища с твърда настилка[161] (изградени по проста технология, нищо ново дори в сравнение с римските пътища) и все по-разпространяващите се канали не решават всички проблеми, например превоза на въглища от мините до товарните платформи. През последните години на XVIII в. се появяват металните релси. Клапам[162] казва, че те са преджелезопътният транспорт, железните пътища преди локомотива. Барон Дюпен[163], превеждайки *rail road* с *коловозен път,* прави аналогия с вдлъбната по средата релса, където се закрепя тясното колело на вагона. Действително, думата *релса* има смисъл на *прът.* Първите релси са обикновени дървени прът, по които са се движили колички с колела също от дърво. През XVII в. те се използват в кариерите на Бат, в мините в Корнуол и за превоз на въглища около Нюкасъл[164]. По такъв коловоз, обикновено допълнен със страничен бордюр, който не позволява на колелото да излезе от релсата, един кон може да тегли три пъти по-голяма тежест, отколкото върху обикновен път. В този ред на мисли важен факт е замяната на дървените релси с чугунени около 1767 г. След 1800 г. изследванията се насочват към въвеждането на парната машина като теглеща сила: първият локомотив се появява през 1814 г.

Дължината на тези железни пътища (без локомотив) около Нюкасъл към 1816 г. е вече 76 левги[165]. Те достигат 100 левги в графство Гламорган в Уелс, чиято столица е Кардиф, където се намират мините Мъртир Тидфил и пристанището Суонси. Шотландия също развива тази система около Глазгоу и Единбург и именно там „от няколко години най-голям брой проекти [са представени] на капиталистите“[166]. Един от тези железни пътища с „плоски коловози“ навлиза дори в самия град Глазгоу, отбелязва барон Дюпен, който смята, че на „някои много стръмни улици в големите френски градове, например на повечето пътища на хълма Сент Женевиев в Париж, от едната страна на улицата могат да се поставят подобни коловози“[167]. През 1833 г. френската преса посреща с възторг „*Пътуване от Манчестър до Ливърпул с железница и парна кола*“. Това е заглавието на книгата на М. Кюшате, която подробно описва „железните пътища“[168], „гарата“ на „Уотър Стрийт“[169], различните използвани машини, „сред които и тази на г-н Робърт Стивънсън, наречена „Самсон“, която засега е най-съвършената“[170] – машини, „които са не по-големи от средна бъчонка за пренасяне на вода“[171].

От дървените релси до локомотива релсовият транспорт изиграва ролята си в изграждането на британския транспорт. Не е нужно да сме специалисти в тази област, за да сме сигурни, че ускореното движение поддържа целия подем на Англия. Отношението между растеж и удобен транспорт съществува и днес[172]. Скоростта на комуникациите засяга също движението на полиците и информацията, тя е жизненоважна за деловия свят. Щеше ли Томас Уилямс около 1790 г. да успее да установи и поддържа монопола си върху медта и всичките си дейности, разпръснати от Корнуол до Шетланд, ако търговските писма от Лондон до Ланкашър или Уелс вече не се движеха със същата бързина като днес[173]?

Но като говорим за транспорт, трябва ли да мислим само за Англия, където устроените за корабоплаване реки, каналите, железните пътища очертават все по-гъста мрежа? Трябва ли да забравяме далечните връзки? Всичко е свързано помежду си. През 1800 г. „Англия, която изпитва огромна нужда от зърно, изтегля от Индия 600 000 квинти ориз, като транспортът му струва по 12 франка за квинта, докато няма такъв град в Бургундия, откъдето да успееш да превозиш в друг град в Лотарингия една квинта зърно за по-малко от 40–50 франка, а разстоянието е не повече от 150 левги“, ни уверява един французин[174]. „Тук, в Лондон, през последните двайсет години [предполагам между 1797 и 1817 г.] наблюдаваме как веднага след като Англия се скара с Италия и не можеше, както в миналото, да се снабдява с необходимата ѝ коприна, [Индийската] компания посади черници в Индия и започна да вняся по хиляди бали коприна годишно. Веднага щом Англия се скара с Испания и не можеше

повече да си доставя индиго, компанията посади това растение в Индия и внасяше хиляди сандъка годишно. Веднага щом се скара с Русия и не можеше вече да внася коноп за въжетата, които са необходими за флота та ѝ, Англия пося в Индия достатъчно, за да удовлетвори потребностите си. Ако е заплашена от Америка и няма да може да получава памука си, компанията ще го достави на тъкачите и предачите си. Ако Англия се скара със собствените си колонии, компанията ще достави необходимите захар и кафе в Европа..." Тези забележки са дискусионни. Но интересен е начинът, по който са формулирани от този свидетел, който ни съветва да не приемаме „вулгарната идея"[175], според която Англия дължи богатството си на външната търговия, и ни уверява, че тя може да живее и затворена в себе си. Разбира се, но в съвсем друг план и като остави на друга нация грижата да завладее света...

Една бавна еволюция

Казаното дотук води до няколко констатации. Първо, че в този случай (Индустриалната революция) и във всички случаи, които се натъкват на историята в нейната дълбочина, краткото време, събитийността, не играе първенствуваща роля. Всичко се движи едва-едва: леярството на кокс, механизацията на тъкането, аграрната революция, истинската парна машина, истинската железница... Индустриалната революция се ражда непрестанно, а за да се ражда и движи напред, са необходими разрушения, подобрения и тези „реструктурирания"... Ако следваме уроците на Чарлс Уилсън и Ерик Хобсбом[176], революцията е налице виртуално в Англия още в началото на Реставрацията (1660). И въпреки това нищо не става бързо. В действителност през този XVII в., който на пръв поглед е абсурдно закъснение, Старият режим е съборен: разрушава се традиционната структура на селското стопанство и поземлената собственост. Дезорганизират се занаятчийските цехове, дори и в Лондон след пожара през 1666 г. Възстановява се Навигационният акт. Една след друга следват последните градивни мерки на една меркантилистична политика на протекция и отбрана. Естествено, всичко останало също е в движение, така че, както пише Дефо през 1724 г., кралството „всеки ден променя лицето си". Всеки ден се появява нещо ново пред погледа на наблюдателя[177]. В този момент Англия престава да бъде слаборазвита страна в сегашния смисъл на думата: тя увеличава производството си, равнището си на живот, благополучието си, усъвършенства инструментите на икономическия си живот. И най-вече, тя притежава икономика със свързани помежду си сектори, всеки от които е достатъчно развит да не рискува при първото разколебаване да се превърне в опасна теснина. Тя е готова да върви напред,

каквато и да е избраната посока или какъвто и да е шансът, който ѝ се представя.

Но тази картина на бавно узряващи – докато станат действащи – сектори, способни да изградят съставните части на Индустриалната революция и всеки да отговори на изискванията на другите – дали е изцяло задоволителна? Тя дава невярната представа, че Индустриалната революция е самоцел, че се развива по съзнателен начин, че икономиката и английското общество работят, за да направят възможно установяването на новото време, това на машината. В действителност този образ на революционен опит може да се приложи към индустриалните революции в днешно време, където познатите модели улесняват пътя, който трябва да се следва. Но не по този начин е протекъл английският опит. Той не напредва към някаква цел, той по-скоро се среща с нея по време на мощния жизнен възход, предизвикан от множеството кръстосани течения, които тласкат напред Индустриалната революция, но които също така излизат много извън собствените ѝ рамки.

ДА ОТИДЕМ ОТВЪД ИНДУСТРИАЛНАТА РЕВОЛЮЦИЯ

Колкото и мащабна да е Индустриалната революция, тя не е нито единственият, нито най-всеобхватният феномен от един период, свръхизпълнен със събития. Наборът от понятия, които използваме, ни го показва предварително. Ясно е, че *индустриализмът,* процесът на движение на цяло едно общество към индустриалния начин на живот е много по-общ от самата Индустриална революция. Още по-ясно е, че *индустриализацията*, преминаването от превес на земеделието към превес на професиите и занаятите – един дълбок сам по себе си процес – надхвърля кръга от предходните обяснения. В известен смисъл Индустриалната революция е негов ускорител. Колкото до *модернизацията,* тя на свой ред е още по-обширна съвкупност и от самата индустриализация: „Индустриалното равитие не е модерната икономика само по себе си."[178] А полето на *растежа* е още по-мащабно: то обхваща в себе си и глобалността на историята.

Всичко това ни кара да се замислим дали можем да тръгнем от данните и реалностите на растежа, за да се опитаме да се отдалечим и да погледнем Индустриалната революция отвън, като вписана в по-общ от нея процес?

Различни растежи

Ще приемем като помощно разсъждението на Д. С. Норт и Р. П. Томас: „Индустриалната революция не е източник на модерния растеж."[179] Действително растежът е нещо различно от революцията, въпреки че е свързан с нея или повдигнат от нея. На драго сърце ще се съглася с Джон Хикс: „Индустриалната революция през последните двеста години не може да е нищо друго освен един мощен секуларен *бум*"[180]. Но дали въпросният *бум* е растежът? Растеж, който не може да се ограничи с Индустриалната революция, растеж, който всъщност я предхожда. Думата *растеж*, която предполага рязък възход (от 40-те години на нашия век[181]), на днешен език означава „комплексен процес на еволюция в *дългосрочен период*"[182]. Но имаме ли точна представа за концепцията? Като цяло икономистите започват да говорят за растеж след XIX в. Още повече, че те не са съгласни помежду си в обясненията на механизмите му. За едни съществува само равновесен растеж, за други само неравновесен. *Равновесният растеж* (Нурске, Йънг, Хартуел) е този, който задвижва всички сектори едновременно, в достатъчно регулярна прогресия, който залага на търсенето и преакцентира ролята на националния пазар като основен двигател на развитието. *Неравновесният растеж* (Инис, А. О. Хиршман, Шумпетер, Ростоу) смятат, че всичко започва от един привилегирован сектор, чието движение се предава на другите. Растежът е настигането от изоставащите на бегача, който е начело. Това поставя акцент върху волунтаристичната страна на икономиката (както би казал А. Фанфани). Основни в такъв процес биха били сътресенията на външния пазар, а не толкова раздуването на вътрешния, дори и той да е в процес на превръщане в национален пазар.

След като това разграничение е направено, Р. М. Хартуел[183] показва, на базата на собствени пресмятания, че Индустриалната революция е равновесен растеж. Аргументите му са блестящи. Но към края на XVIII в. той прилага тези форми на растежа, които икономистите приемат за XIX в. В действителност той е можел също така без много да противоречи на конкретната реалност (или поне това, което познаваме от нея) да възприеме и втората теза – тази за неравновесието – в процеса на Индустриалната революция. Впрочем именно тази теза в миналото избираха повечето историци (без винаги да са съвсем наясно), а след размисъл може би биха я избрали и днес. Първо, тя е драматична, дори „събитийна". На пръв поглед е проста, убедителна. После, *бумът* на памука е наистина реален и безспорно е първата масово механизирана индустрия. Тогава не е ли именно памукът този, който открива тържеството?

Но защо двете тези взаимно да се изключват? Защо да не са валидни или заедно, или последователно според нормалната диалектика, която нас-

лагва и противопоставя дългите и кратките движения? Не се ли различават те по-скоро теоретически, отколкото практически? Това, че един динамичен напредък в даден сектор е способен да предизвика растеж, го знаем от множество примери, показани дори и в тази глава, а несъмнено можем да цитираме и такива в съвременния свят. Но също така видяхме, че този растеж е обречен да спре, да прекъсне рано или късно, ако не намери подкрепа от множество сектори. Тогава вместо да говорим за *равновесен* и *неравновесен*, не е ли по-добре да говорим за *прекъснат* и *непрекъснат* растеж? Това е реално разграничение, защото отговаря на едно прекъсване в дълбочина, на един структурен срив, който, поне за Запада, се извършва през XIX в. По мое мнение Саймън Кузнец е напълно прав, когато разграничава традиционния от модерния растеж[184].

Модерният растеж е *непрекъснатият* растеж, за който Франсоа Перу[185] каза преди много време, че не зависи от покачването или понижаването на цените. Нещо, което изненада, объркa и дори разтревожи историците, свикнали да наблюдават традиционните векове, толкова различни от XIX в. Естествено, Франсоа Перу и Пол Байрох, който приема това твърдение, имат право. Като цяло във Великобритания общият национален доход и доходът на глава от населението, без да намаляват, преминават през дълъг спад на цените (1810–1850 г.), продължително покачване (1850–1880 г.) и после отново спад. Годишните проценти са 2,8 % и 1,7 % за първия период, 2,3 % и 1,4 % – за втория, и 1,8 % и 1,2 % за последния[186]. Растежът е постоянен, това е чудо на чудесата. Той не спира изцяло дори и по време на криза.

Преди тази трансформация в продължение на векове традиционният растеж е непостоянен, увеличаващ се или спиращ, понякога дори и отстъпващ назад. Очертават се няколко много дълги фази: 1100–1350 г.; 1350–1450 г.; 1450–1520 г.; 1520–1720 г.; 1720–1817 г.[187] Тези фази са взаимно противоречащи си: населението се увеличава през първата, спада през втората, отново се покачва през третата, изпада в стагнация през четвъртата и шеметно нараства през последната. Всеки път, когато то нараства, има ръст на производството и националния доход, сякаш за да се докаже старата пословица: „Богатството идва единствено от хората." Но всеки път доходът *pro capite* спада или дори се срива, докато пък се увеличава през фазите на стагнация. Това показва дългата крива[188], обхващаща седем века, установена от Фелс Браун и Шийла Хопкинс. Следователно налице е *дивергенция* между национален приход и доход на глава от населението: покачването на националния продукт става за сметка на тези, които работят, това е законът на Стария режим. И ще спомена нещо, което се различава от това, което е казвано и повтаряно: началото на английската Индустриална революция е поддържано от растеж, който *е още от Стария режим.* Няма чудо, няма *постоянен растеж* преди 1815 г. или по-скоро преди 1850 г., някой дори би казал преди 1870 г.

Обяснение на растежа?

Каквито и да са формите на растежа, движението му повдига икономиката, както приливът повдига заседналите при отлив кораби. Той предизвиква безкрайна последователност от свързани едно с друго равновесия и неравновесия. Предизвиква лесни или трудни успехи, позволява да се избегнат водовъртежите, да се създадат работни места, да се натрупат печалби... Той е процесът, който възвръща вековното дихание на света след всяко забавяне или свиване. Но този процес, който обяснява всичко, е трудно да бъде обяснен на свой ред. Сам по себе си растежът е мистерия[189]. Дори и за днешните икономисти, въоръжени с фантастични статистики. На нашите услуги е единствено хипотезата, която естествено е коварна, тъй като ни се предлагат най-малко две обяснения. Както вече споменахме, това са *равновесният растеж* и *неравновесният растеж*. Това са обяснения, между които въобще не сме длъжни да избираме.

От тази гледна точка, разграничението, което установява С. Кузнец, между „това, което прави *възможен* икономическия растеж", и „начина, по който той действително се *извършва*", е решаващо[190]. „Потенциалният растеж" не е ли именно „равновесното" развитие, което е постигнато бавно чрез продължително взаимодействие на различни фактори и участници в производството? Чрез трансформация на структурните отношения между земя, труд, капитал, пазар, държава и социални институции? Този растеж определено се вписва в *дълготрайния* период. Той позволява да открием причините за Индустриалната революция в XII, XVI или XVII в. Напротив, начинът, по който растежът „действително се извършва", е *конюнктурен,* рожба на относително късото време, на стечението на обстоятелства, на някое техническо откритие, на национален или международен шанс, а понякога и на чистата случайност. Например на това, че ако Индия не беше световен шампион (едновременно образец и конкурент) в тъкането на памук, Индустриалната революция по всяка вероятност щеше отново да се извърши в Англия, но щеше ли да започне от памука?

Ако приемем това противопоставяне между дългото и краткото време, без големи трудности можем да свържем обясненията за равновесен растеж с това за неравновесен растеж, който напредва неравномерно „от криза в криза", като сменя един двигател с друг, един пазар с друг, един енергиен източник с друг, едно средство за натиск с друго, и всичко това по волята на обстоятелствата.

За да има *непрекъснат растеж*, е необходимо дългото време, акумулаторът на бавен прогрес, вече да е произвело „това, което прави възможен икономическия растеж", и за всеки непредвиден обрат на конюнкту-

рата да е приготвило нов резервен двигател, който да може да замени този, който се разваля. Постоянният растеж е като щафетно бягане, което няма да спре. Това, че растежът не се задържа от XIII до XIV в., е защото мелниците позволяват началото му, след което последва умерен възход, но щафетата не е поета от друг източник на енергия. Подобен е случаят и със селското стопанство, което не успява да следва демографския процес и се оказва плячка за спадащите добиви. До Индустриалната революция всяко начало на растеж се сблъсква с това, което нарекох в първия том „граници на възможното", тоест таван на аграрното производство или транспорта, или енергията, или пазарното търсене... Модерният растеж започва, когато таванът или границата не спират да се повдигат или отдалечават. Което не означава, че един ден таванът няма да се появи отново.

Разделение на труда и растеж

Всяко разгръщане на растежа поставя под съмнение *разделението на труда*. То е вторичен процес, ариергарден феномен: следва растежа от известно растояние, а той в известна степен го дърпа след себе си. Но прогресивното му усложняване в крайна сметка се утвърждава като добър индикатор за напредъка на растежа, почти като начин за неговото измерване.

Обратно на това, което смята и пише Маркс, не Адам Смит открива разделението на труда. Той просто се позовава на една стара теория и на понятие, предусетено от Платон, Аристотел, Ксенофон и изказано много преди Адам Смит от Уилям Пети (1623–1687), Ернст Лудвиг Карл (1687–1743), Фъргюсън (1723–1816), Бекариа (1735–1793). Но след Адам Смит икономистите сметнаха, че са извлекли от нея нещо като закон за всеобщата гравитация, толкова солиден, колкото и този на Нютон. Един от първите, Жан-Батист Се, реагира против това увлечение и оттогава разделението на труда става преминала модата си концепция. Дюркем твърди, че то е „само вторичен феномен... [който] се извършва на повърхността на социалния живот и това в особена степен важи за икономическото разделение на труда. То е на повърхността на кожата."[191] Дали това е толкова сигурно? Често съм си представял разделението на задачите като интендантството, което следва армията и организира завладените територии. Така че дали по-доброто организиране и произтичащото от това увеличение на размените е толкова малко? Разширяването на сектора на услугите – секторът наречен третичен, – основен феномен на нашето време, произлизащ от разделението на труда и стоящ в центъра на социоикономическите теории. Подобно е и със социалното деструктуриране и реструктуриране, които съпътстват растежа, защото той не увеличава само

разделението на труда, а подновява данните, като премахва стари задачи и предлага нови. В крайна сметка той наново моделира обществото и икономиката. Промишлената революция отговаря на новото разделение на труда, което запазва и усъвършенства механизмите, но не и без да придизвика множество разрушителни последици за обществото и хората.

Разделението на труда: краят на putting out sistem

Промишлеността между селото и града намира най-разпространената си форма в *putting out system*[192]. Това е организация на труда, разпространена из цяла Европа, която доста рано позволява на търговския капитализъм да се възползва от излишъка от евтина селска работна ръка. Селският занаятчия работи вкъщи, подпомаган от семейството си, като все пак си оставя нива и няколко животни. Суровините, вълна, лен, памук, са му доставяни от градския търговец, който го контролира и получава готовата или полуготовата продукция и му заплаща за труда. По този начин *putting out system* смесва селото с града, занаятчийството със селскостопанските дейности, промишлената работа и семейния труд и на върха – търговския капитализъм и промишления капитализъм. За занаятчията това е определено жизнено равновесие, ако не и спокойствие. За предприемача това е възможност да ограничи разходите си за основен капитал и още повече – да понесе по-лесно честите спадания в търсенето. Когато продажбите спадат, той намалява поръчките и ограничава работните места, понякога дори ги премахва. В едно общество, където търсенето, а не предлагането определя промишленото производство, надомната работа дава на последното необходимата му гъвкавост. Една дума, един жест и тя спира. Една дума и тя продължава наново[193].

Впрочем манифактурите, които са основната концентрация на работна ръка, често си запазват тази възможност за маневриране: често те са тясно свързани с надомния труд. Във всеки случай, манифактурите все още представляват една много малка част от производството[194] до момента, в който фабриките се налагат и утвърждават манифактурния начин на производство. Но за това трябва време.

Нововъведенията, които налага новата система, се извършват бавно. Дори в революционната памучна индустрия семейната работилница се запазва още дълго време, при условие че ръчното тъкане просъществува още половин век заедно с механичното предене. Един наблюдател[195] отбелязва това дори и през 1817 г. Усъвършенстването на *power loom*, чрез което професията на тъкача се механизира, става едва след 20-те години

на XIX в. Огромната разлика между бързото предене в модерните заводи и традиционното в работилниците очевидно разтърсва старото разделение на труда. Докато преди предачите едва смогват да следват нуждите на тъкачите, то ситуацията коренно се променя с навлизането на машините. Преденето на ръка изисква постоянно увеличаване на ефективите, в това число и на работната ръка, но при увеличаване на заплатите. Селскостопанските работници изоставят обичайните си земеделски дейности. Те се присъединяват към работниците на пълен работен ден, които видимо се увеличават с пристигането на огромни контингенти жени и деца. През 1813–1814 г. от 213 000 тъкачи около 130 000, тоест повече от половината, са под 14 години.

Несъмнено в общество, в което всеки живеещ от собствения си занаятчийски труд е на ръба на глада и недохранването, детският труд на полето, в семейните занаятчийски работилници, в дюкяните е всеобщо правило открай време. В такава степен, че в началото заводите и предприятията наемат не индивиди, а цели семейства, които групово предлагат труда си, както в мините, така и в памучната промишленост. В завода на Робърт Пийл в Бъри[196] през 1801–1802 г. от 136 работници 96 принадлежат към 26 семейства. Така семейната работилница чисто и просто навлиза в завода с всичките предимства на това решение – дисциплината и ефикасността на работната ръка. По такъв начин малките трудови екипи (възрастен работник, подпомаган от едно или две деца) стават възможни и продуктивни. Техническият прогрес рано или късно ще сложи край на това. Така в текстилната промишленост след 1824 г. въвеждането на усъвършенстваната от Ричард Робъртс автоматична совалка изисква[197] за свръхбързо предене до мъжа или жената, които надзирават новата машина, да има до девет млади или много млади помощници, докато старата изисква само един или двама. Семейната връзка изчезва от завода и детският труд получава съвсем друго значение и контекст.

Малко по-рано, с прогреса на *power loom*, започва друг още по-чудовищен разпад. Този път изчезва семейната тъкачна работилница. *Power loom*, „чрез който едно дете работи наравно с двама или трима мъже“[198], е истинско социално бедствие, което се прибавя към множество други. Хиляди безработни са изхвърлени на улицата. Заплатите се сриват, така че незначителната цена на труда е главната причина за продължаващия ръчен труд на бедните занаятчии.

По същото време новото разделение на труда, което урбанизира работническото общество, коренно променя живота на бедните, търсещи работа, която не могат да намерят. То им предлага неочаквани срещи далеко от родните им села и в крайна сметка преобръща живота им. Да живеят в града, да бъдат лишени от традиционните си опори като градина, мляко, яйца, домашни птици, да работят в огромни помещения, да

търпят надзора на началниците си, който рядко е доброжелателен, да се подчиняват, да нямат никаква свобода на движение, да се съобразяват с определените работни часове е тежко изпитание за тях. То е като да смениш живота и хоризонтите си, собственото ти съществуване да се превърне в чуждо. Това означава да промениш и храната си: да се храниш малко и лошо. Нийл Смелсър разглежда като социолог и историк тази драма на отчуждаване[199]. Работническият свят ще загуби години, докато си създаде нови навици и защити: приятелски дружества, популярни банки[200]. А по-късно и *Trade Unions* . И нека да не се питаме какво мислят богатите за тези нови граждани. Те ги считат за „лумпени, порочни, кавгаджии и като цяло излишни"[201]. За самите работници работата в заводите има друго измерение: да се измъкнат от нея, ако е възможно. През 1838 г. само 23 % от текстилните работници са възрастни мъже. Масата се състои от жени и деца, които се примиряват по-лесно[202]. И никога социалното недоволство в Англия не е толкова силно, както през 1815–1845 г., когато се наблюдават последователно движения за разрушаване на машините, политически радикализъм, който се опитва да разруши обществото, синдикализъм и дори утопичен социализъм[203].

Индустриалците

Разделението на труда не се извършва единствено в основата, а също така, а дори може би още по-бързо, по върховете на предприятията. Досега правилото бе в Англия, както и на континента, основните задачи да са неразделни: предприемачът държи всичко в ръцете си – той е едновременно и търговец, и банкер, и застраховател, и корабособственик, и индустриалец... Така е и в момента, в който се развиват английските провинциални банки (*country banks*), техните собственици са едновременно търговци на зърно, пивовари или предприемачи от всякакъв вид, чиито делови нужди ги карат да открият банки[204]. Предприемачите с множество занимания са навсякъде: те са господари на *East India Company*, както и на Английската банка, чиито решения те насочват, те заседават в Камарата на общините, движат се нагоре в благородническата йерархия, скоро ще управляват и Англия, която вече се подчинява на техните интереси и страсти.

Но в края на XVII и през XIX в. се появява новият тип активен „индустриалец", който след образуването на второто правителство на Робърт Пийл (1841) излиза на политическата сцена в самата Камара на общините. Този персонаж, за да извоюва независимостта си, прекъсва една след друга връзките си с прединдустрията и търговския капитализъм. Заедно с него се появява и новият капитализъм, чиито сили са съсредоточени главно в

индустриалното производство. Преди всичко тези нови „предприемачи", отбелязва П. Матиас, са „организатори и много рядко пионери в големите открития или откриватели"[205]. Талантът, за който претендират, задачите, които си поставят, са да доминират основната част от новите технологии, да контролират подчинените и работниците си, както и да познават като експерти пазара, за да могат сами да ориентират производството си. Те се стремят да минат без посредничеството на търговеца, да контролират сами купуването на суровините, тяхното качество и регулярност. Тъй като искат да продават в големи количества, те се стремят да опознаят колебанията на пазара и да се адаптират към тях. Родът Фийлдън, предачи на памук и господари на Тодмордън, в началото на XIX в. имат собствени агенти в САЩ, които изкупуват памука, необходим за заводите им[206]. Големите английски пивовари не купуват малц от столичните пазари Марк Лейн или Биър Кий, а имат собствени агенти в районите производители в Източна Англия, които са държани доста изкъсо, ако съдим по писмото до един от тях, изпратено от лондонски пивовар: „изпращам ви мостра от последния малц, който получих от вас. Той е с такова лошо качество, че няма да приема повече нито един чувал в пивоварната си... Ако още веднъж ми се наложи да ви пиша такова писмо, изцяло ще променя изкупната си политика."[207]

Това поведение отговаря на едно ново измерение на индустрията, включително и в пивоварната, което през 1812 г. един французин описва като „една от забележителностите на Лондон. Особено впечатляваща е „ММ Баркли и сие". Там всичко се задвижва от огнена помпа с мощност 30 коня (пара), въпреки че има около 200 души и голям брой коне, които са използвани почти изключително за външни работи. В тази манифактура не се забелязва никой, всичко се движи от някакава невидима ръка. Огромни гребла се движат нагоре-надолу и се въртят безспирно в котли от по 12 стъпки дълбочина и около 20 стъпки в диаметър, пълни с ръж и поставени на огън. Елеватори пренасят 2500 крини малц[208] на ден до върха на сградата, там се разпределя по канали към местата, където се използва, бъчвите се транспортират, без да ги докосват, огнената помпа, която прави всичко това, е конструирана много прецизно, почти няма търкания или удари и без да се преувеличава, не вдига повече шум от един часовник – навсякъде би се чул шумът от падането на игла. Казаните, където се изсипва алкохолът, са с гигантски размери. Най-големият съдържа 3000 барела по 36 галона всеки, което ще рече, че ако една бъчва е 8 барела – 375 бъчви. Има 40 или 50 такива казани, от които най-малкият съдържа 800 барела, следователно 100 бъчви. Най-малкият от казаните, пълен с бира, струва 3000 лири стерлинги. Пресметнато в това отношение, ще видим, че само в избата има капитал от 300 000 лири стерлинги. Само бидоните, с които се транспортира бирата до консума-

От Хогарт, тъкачна работилница в Англия през XVIII в.: на преден план индустриалецът проверява счетоводството; в дъното станове, на които работят жени (Photo British Museum)

торите, струват 80 000 лири стерлинги. Възможно е в предприятието да са вложени не по-малко от половин милион лири стерлинги. Сградата е огнеупорна, подът е от желязо, а стените от тухли. Годишно от нея излизат 250 000 барела бира, което би ангажирало флота от 100 кораба, натоварени с 200 бъчви всеки от тях..."[209] Тези огромни пивоварни организират и дистрибуцията на продукцията си както в Лондон, където снабдяват директно половината от градските кабарета, така и в Дъблин с посредничеството на агенти[210]. Това е особено важно: индустриалното предприятие има пълна автономност. Имено от тази гледна точка Питър Матиас споменава примера на един обществен предприемач, Томас Къбит, който натрупва цяло състояние към 1817 г. след Наполеоновите войни,

от които забогатява. Успехът му не се дължи на някое техническо нововъведение, а на нов тип управление: той се освобождава от подизпълнителите, които в тази област са старо правило. Осигурява си между другото постоянна работна сила и успява да организира собствения си кредит[211].

Тази независимост се превръща в знак на новото време. Разделението на труда завършва с отделянето на индустрията от другите стопански сектори. Историците твърдят, че това е утвърждаването на индустриалния капитализъм и аз съм съгласен с тях. Но те заявяват, че едва тогава започва истинският капитализъм. Това определено е по-спорно. Защото има ли „истински" капитализъм?

Секторното разделение на английското общество

Всяко общество, което претърпява продължителен растеж, задължително се изменя от разделението на труда. В Англия то е навсякъде. Разделението на политическата власт между парламента и монархията през 1660 г. по време на Реставрацията и още по-точно след приемането на Декларацията за правата през 1668 г. е началото на разделение с дълготрайни последици. По такъв начин цял един културен сектор (от образованието до театрите, вестниците, издателствата, научните дружества) все повече се обособява като независима и влиятелна област. Наблюдават се все повече разделения в търговския свят, за които накратко споменах. Забелязват се и изменения в професионалните структури според класическата схема на Фишър (1930) и Колин Кларк (1940), тоест намаляване на първичния сектор, все още преобладаващ за сметка на вторичния (индустрията) и третичния (услугите), които нарастват. Забележителното научно съобщение на Р. М. Хартуел[212] на колоквиума в Лион (1970) е добър повод да се спрем на този толкова рядко разглеждан проблем.

Вярно е, че разграничението между трите сектора е още далеч да бъде завършено, дори понякога е трудно да се постави граница между първия и втория (земеделието и промишлеността често са смесени), а колкото до третия, където се събира всичко, може да се спори за състава и дори за идентичността му. Обикновено в него се включват всички „услуги", търговия, транспорт, банки, администрация, но дали трябва да се изключи от него и прислугата? Огромната маса домашна прислуга (която към 1850 г. представлява втората професионална група в Англия веднага след земеделците с повече от милион души[213]) трябва ли да се постави в един теоретичен сектор с по-висока продуктивност от другите? Без съмнение, не. Но след като сме направили това разграничение, според правилото на Фишър–Кларк трябва да приемем, че увеличаването на третичния сектор

винаги свидетелства за развиващо се общество. В Съединените щати днес секторът на услугите обхваща половината население. Това е безспорно доказателство, че американската икономика е най-напредналата в света.

Според Р. М. Хартуел историците и икономистите пренебрегват значението на третичния сектор в английския растеж през XVII и XIX в. Разгръщането на *революцията на услугите*, както и на Индустриалната революция е в пряка зависимост от Аграрната революция.

Инфлацията на услугите не струва скъпо. Безспорно е, че транспортът се развива, че търговията се умножава, че броят на магазините не спира да се увеличава и че те се специализират, че предприятията се роят и бюрократизират, че се умножават или обновяват новите постове: раздавачи, счетоводители, инспектори, комисионери... Вярно е, че активите на банките са смешни, но ето че те стават все по-многобройни. Държавата, натоварена с все повече задължения, също се бюрократизира. Тя започва да страда от затлъстяване. Естествено, има и по-обемни от нея на континента, но и тя не е малка, въпреки че се е освободила много повече от другите от известен брой дейности. Разбира се, няма да добавяме към *третичния* сектор армията и флота, както не добавихме и прислугата. Но за сметка на това не е възможно да се спори относно либералните професии: лекари, адвокати. Те започват възхода си по времето на Грегъри Кинг и се обучават в практическите училища на Уестминстър[214]. В края на XVIII в. всички либерални професии започват да се обновяват и скъсват със старата си организация.

Дали на тази революция в третичния сектор се дължи подемът в индустрията? На това не е лесно да се отговори, още повече, както обяснява Колин Кларк, че междусекторното разделение започва открай време и е безкрайно продължително. Във всеки случай нищо не подсказва, че разширяването на третичния сектор предизвиква растежа[215]. Но несъмнено то е знак за растеж.

Разделението на труда и английската география

Следвайки линията на разделението на труда, трябва да проследим процеса, който преобразява икономическата география на Англия. Този процес се различава от отварянето на регионите във Франция при началото на подема от XVIII в.[216] Тук не става въпрос за еволюция, а за обрат. Често всичко се преобръща с главата надолу. В този ред на мисли, дали взаимодействието на английските региони (проектирано върху островното пространство, обяснено чрез това пространство, вписвайки се в това пространство) е най-доброто, най-красноречивият документ относно английския растеж и Индустриалната революция. Учудващо е, че няма

никакво цялостно изследване по този въпрос, въпреки че Англия разполага със забележителни трудове по историческа география[217] и великолепна литература относно регионалното минало[218].

Въпреки това проблемът ясно е поставен най-малко от Е. И. Джоунс на конгреса в Мюнхен (1965)[219], от Дейвид Ог[220] през 1934 г., от Г. М. Тривелиън[221] през 1942 г. Според мен те казват основното, тоест, че английското пространство е разделено от много време на две чрез линия, прекарана от Глостър през долината на Севърн до Бостън, малко градче на брега на река Уош, което някога изнасяло вълна за флорентинците и ханзейците[222]. Ако се абстрахираме от Уелс, тази линия разделя Англия на две почти равни по площ части, които се противопоставят една на друга. Североизточна Англия и преди всичко лондонският басейн и съседните му райони, най-малко дъждовната територия, най-засегнатата от историческите събития, където се срещат „всички форми на градски живот, изградени през вековете: седалища на църковни общности, регионални пазари, университи, търговски пътища и складове, манифактурни центрове“[223]. Всички предимства, натрупани от историята, са там: столицата, богатствата от търговските дейности, големите зърнодобивни региони, компаниите, преобразувани според изискванията на капитала и модернизирани от него. По линията Лондон – Норич и Лондон – Бристъл са зоните на английския прединдустриализъм. Северозападна Англия е като цяло дъждовен регион, където доминира животновъдството. Спрямо съседния й регион, тя е нещо като периферия, изостанала област. Това доказват и данните. През XVII в. населението (без Лондон) е в съотношение едно към четири, богатството (изчислено чрез данъците) – едно към четиринайсет[224].

Индустриалната революция променя изцяло това неравновесие. Привилегированата Англия запазва традиционната си промишленост. Тя не успява, въпреки капиталистическото си богатство и търговската си мощ да развие модерната индустрия на своя територия. Северна Англия, напротив, за „няколко поколения“[225] се превръща в богата, учудващо модерна страна.

По пътя от Лондон към Шотландия през Нортхамптън и Манчестър днес се простира въгледобивният пояс Пенайн с отделни един от друг басейни, където в миналото са работили хора и машини и откъдето по „американски“ изникват най-динамичните и тъжни английски агломерации. Свидетелството е още пред очите ни: всяка от долините има своя специалност, типология, собствена история, свой град. Бирмингам, Манчестър, Лийдс, Шефилд израстват от нищото и накланят Англия към севера. Разбира се, това не може да се обясни само с географията, но тя определено помага да се разбере брутадният детерминизъм на въглищата, ограниченията на комуникациите, ролята на човешките ресурси и те-

жестта на миналото. Жестоката новост през XVIII и XIX в. може би трябва да се установи в един вид социален вакуум.

Северозападна Англия със сигурност не е пустиня, поне в смисъла, в който журналистите говорят днес за западната част на страната ни. Но чисто и просто това е периферия, както и Шотландия по отношение на лондонска Англия. Този път периферията, в това число и Шотландия, настига центъра, наваксва закъснението, достига нивото му. От гледна точка на теорията това е изключение, почти скандал. Изключение и скандал, които последно са отбелязани от Т. Смут по отношение на Шотландия[226]. Може да се намерят обяснения: централната зона (Югоизточна Англия) се намира в близост до периферията (впрочем, ако думата периферия се използва в случая на Шотландия, тя не подхожда за Северозападна Англия). Още повече наваксването на Северна Англия и Шотландия е благодарение на бързата индустриализация. Индустриализацията просперира, когато може да се настани сред най-бедното население, тяхната бедност за нея е предимство. Погледнете днес Южна Корея, Хонконг или Сингапур, а в миналото – европейския север спрямо Италия.

Финанси и капитализъм

Историята на капитала надхвърля първата английска индустриална революция, тя я предхожда, пресича и прекрачва. Поради изключителния растеж, който носи, самият капитал се трансформира, увеличава обема си, а индустриалният капитализъм утвърждава ролята и значението си. Но това ли е новият облик, с който капитализмът ще се роди, така да се каже, за голямата история и за собствената си история в частност? С който ще постигне съвършенството и реализацията си благодарение на масовото производство на модерните предприятия и огромната тежест на основния капитал? Дали в миналото всичко е било просто, предвидимо – зараждащи се форми, пробуждащи любопитството на ерудирани историци? Повече или по-малко именно това ни карат да смятаме историческите обяснения. Така е, но не съвсем.

Според мен капитализмът е древна авантюра: в момента, когато Индустриалната революция започва, той има зад себе си дълъг опит в миналото, който не е само търговски. Така и в Англия през XIX в. капиталът се представя в различните си класически форми, които все още съществуват: аграрен капитал, който сам по себе си представлява половината от английското богатство. Още през 1830 г. имаме промишлен капитал, който първоначално нараства бавно, после рязко, един много стар търговски капитал, относително не толкова важен, но разпръснат из света и създал вече някаква форма на колониализъм, на който скоро ще трябва да му се

даде име и оправдание, накрая (като обединим банки и финанси) – финансовият капитал, който не чака да се появи световното надмощие на лондонското Сити. За Хилфердинг[227] през XX в. със създаването на анонимните дружества и огромното съсредоточаване на парите се създава финансовото господство в Троицата, където промишленият капитализъм е Отца, търговският – Сина, а капитализмът на парите – Светаго Духа, който прониква всичко[228].

Но вместо този спорен образ нека да запомним, че Хилфердинг протестира срещу идеята за чисто промишлен капитализъм, гледащ на света на капитала като на отворено ветрило, където финансовата форма – съвсем нова за него – се опитва да се наложи над другите, да проникне в тях, да ги доминира. Това е виждане, под което бих се подписал, ако се приеме, че многообразието на капитализма е старо, че финансовият капитализъм не е новороден през 1900 г. И в миналото не само в Генуа и Амстердам след мощен растеж на търговския капитализъм и натрупването на капитали, надвишаващи нормалните условия за инвестиране[229], той заема челното място и за известно време доминира деловия свят.

Що се отнася до Англия, то е очевидно, че ветрилото, включително и подемът на „капитализма на парите", се отваря много преди началото на XX в. Много преди тази дата в потока от революции, които пресичат бурния растеж на Англия, има дори и една финансова революция, протичаща успоредно с индустриализацията на страната, която ако не я предизвиква, то поне я съпровожда и дори я прави възможна. Често се казва, че английските банки не финансират индустриализацията. Но неотдавнашни изследвания доказват, че краткосрочният и дългосрочният кредит поддържат предприятията през XVIII и дори през XIX в.[230]

Английската банка, създадена през 1694 г., е стълб на цялата система. Около нея и опирайки се на нея, преживяват частните лондонски банки, които са 73 през 1807 г. и около стотина през 1820 г.[231] В провинцията се увеличават *country banks*, появили се в началото на XVIII в., многобройни в района на *Sea Bubble*, после доведени до фалит. През 1750 г. те са само дванайсетина, но през 1784 са вече 120, през 1797 г. – 290, през 1800 г. – 370, а към 1810 г. са най-малко 650[232]. За същия този период един автор посочва цифрата 900, несъмнено като брои и клоновете, които някои от тези банки отварят. Това е успех на лилипути (банките нямат право да имат повече от шестима съдружници[233]) и освен от спекулациите, които не са привилегия единствено за Лондон, те се раждат, за да отговорят на потребностите на местната конюнктура. Често „общинската банка"[234] е просто един офис, отворен допълнително в отдавна съществуващо предприятие, където отпечатването на банкноти, заемите, сконтирането са добросъседски услуги, извършвани в името на приятелството.

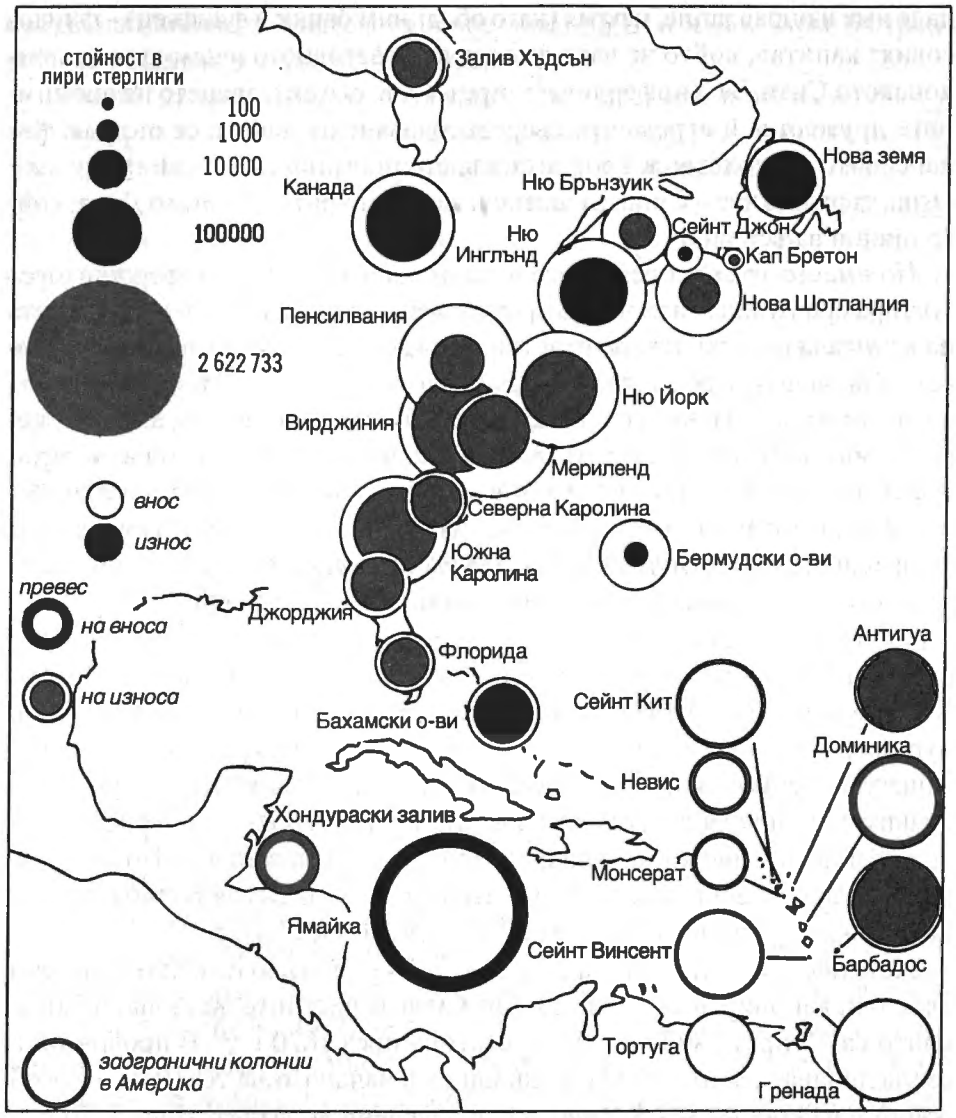

54. СВЕТОВНАТА ТЪРГОВИЯ НА ВЕЛИКОБРИТАНИЯ ПРЕЗ 1792 г.

По една компилация на английски статистики (A. E., M. et D. Angleterre 10 f° 130). Според това дали кръговете, представляващи вноса (I) и износа (E), са бели или черни в централната си зона, вносът превъзхожда или не износа. Привидно празните кръгове сочат равновесие между I и E: Турция, I=290 559; E=273 715; Италия (1 009 000 и 963 263); Ирландия (2 622 733 и 2 370 866). Липса на равновесие в полза на Англия: Америка, Португалия (977 820 и 754 612), Франция след Еденския договор (717 034 и 1 221 666). Общо: за Европа 11 170 860 и 12 813 435; за Америка 5 603 947 и 8 159 502; за Азия 2 671 547 и 2 627 887; за Африка 82 917 и 1 367 539.

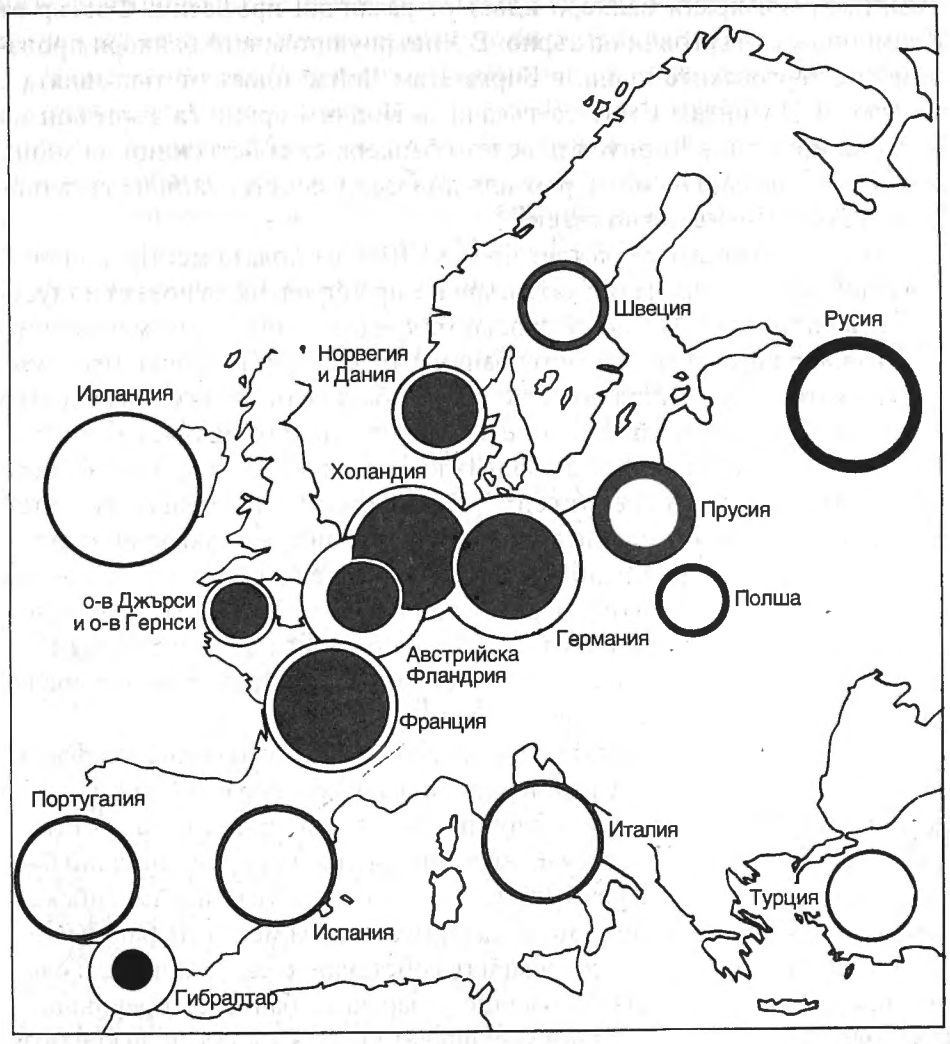

Общо 19 529 273 срещу 24 878 362, или положителен баланс, надхвърлящ 5 000 000. В износа „английските манифактури" се вписват с 18 509 796, а в реекспорта на чужди манифактурни изделия с 6 568 565. Тази английска търговия е обслужвана от 15 463 кораба на входа, 15 010 на изхода, или 30 470, от които 3620 чужди. Среден тонаж на английските кораби 122; среден екипаж – 7 души. За френско-английския трафик 3160 курса в двете посоки на кораби, от които 430 чужди. За Азия 28 тръгвания, 36 връщания на кораби, всички от които английски. Техният среден тонаж: 786, среден екипаж: 93 души. Извадката не държи сметка за усиления английски крайбрежен трафик (въглища)

Тези импровизирани банкери идват от различни професии: Фостър от Кеймбридж са търговци на зърно. В Ливърпул повечето банкери произлизат от търговските къщи, в Бирмингам Лойдс идват от търговията с желязо. В Нотингам Смит са тъкачи, в Норич Гърнис са търговци на вълнени прежди, в Корнуол повечето банкери са собственици на мини, другаде – търговци на малц, ръж или пивовари, собственици на тъкачници или събирачи на пътни такси[235].

Като цяло банките се раждат през XVIII в. от новата местна конюнктура, почти по същия начин като първите предприятия на новата индустрия. Провинциална Англия се нуждае от кредит, от оборот на менителници, от звонкови монети. Частните банки удовлетворяват всички тези нужди, тъй като имат властта дори да печатат банкноти. За тях това е добър източник за печалба, защото поне в началото, докато получат достатъчно доверие, за да започнат да събират влогове, именно чрез създаването на пари те увеличават кредита си[236]. По принцип тези банки имат златен резерв, за да покрият емисиите си, но ако настъпи криза, ако клиентите се втурнат да теглят спестяванията си, то тогава те са принудени с голяма бързина да търсят звонкови пари от лондонските банки, за да избегнат фалита. Но често той ги сполита, особено по време на кризите през 1793 и 1816. И тези фалити доказват, че местните банки дават широки кредити, и то не само краткосрочни, а и дългосрочни[237].

Като цяло обаче системата се закрепва, защото неофициално фактически тя се поддържа от Английската банка, която играе ролята на „последен заемодател“[238]. Нейните парични резерви по принцип са достатъчни, за да покрият нуждите на частните лондонски или провинциални банки в случай на нужда. През 1797 г., когато банкнотите на Английската банка вече не са конвертируеми в злато, те стават за местните банки парите, в които се задължават да обменят собствените си банкноти. Това е очевиден знак за общото положение – частните банки се превръщат в спестовни каси и по този начин увеличават възможността си да кредитират както фермерите и поземлените собственици, така и индустриалците и собствениците на мини или строителите на канали[239]. Последните не се въздържат да заемат: дълговете на херцог Бриджуотър са отличен пример за това.

След 1826 г. анкционерните банки (*joint stock banks*) са разрешени от закона; те представляват новото поколение банки – по-устойчиви и с повече капитали, отколкото предишното поколение. Но дали са и по-внимателни? Не, те трябва да се борят за клиентелата на вече съществуващите банки и да рискуват повече от тях. Техният брой расте още на пръв поглед. Те са 70 през 1836 г., но от 1 януари до 26 ноември същата година 42 *joint stock banks* „се организират и влизат в конкуренция с вече съществуващите“[240]. Съвсем скоро ще станат и стотина и заедно с различ-

ните си клонове ще се изравнят по брой с *country banks*, които тогава ще изглеждат вече като отживели времето си учреждения.

За сметка на това Лондон дълго време остава затворен за тях, макар че в крайна сметка те успяват да се настанят и там. През 1854 те вече са приети в *Clearing House* на столичните банки, тоест те изцяло взимат участие в оборота на парите и кредита, чието сърце е Лондон. *Clearing House* е създадена през 1773 г. за компенсация между банките. Описана е с възхищение от един французин, Морис Рюбишон, през 1811 г.: „механизмът в Англия е така организиран, та можем да кажем, че няма нито банкноти, нито монети. Четирийсетина лондонски касиери извършват помежду си почти всички плащания и преводи в кралството. Те се събират всяка вечер, за да си разменят ценни книжа и понякога банкнота от хиляда луидора стига, за да сложи край на сделки от по няколко милиона.“[241] Великолепно изобретение! Но в общи линии такова е положението, както го описват наблюдателите и през XVI или XVII в. в традиционните тържища в Лион или Безансон–Плезанс! Разликата е, че клирингът в Лондон се извършва всеки ден, а старите панаири са се провеждали четири пъти годишно...

От друга страна, банката има роля, която един панаир не може да играе. „В тази страна, пише един интелигентен французин, никой, било той търговец или не, не държи парите си вкъщи. Те се депозират при банкер или по-точно при касиер, откъдето се теглят при необходимост.“[242] Така парите, депозирани в банка, остават активни, това са пари, които се движат, рискуват, защото нито банкерът, нито касиерът ги оставят да седят в сейфовете им. Както казва Рикардо, „отличителната особеност на банкера е това, че той използва чуждите пари“[243]. Освен всичко това пари усилено се движат и между Английската банка и английското правителство, между нея и другите банки, както и търговските и индустриалните предприятия. Чрез посредничеството на *saving banks* популярните спестовни банки слагат ръка върху парите, спестени от бедните – огромна операция, както твърди една френска кореспонденция, защото „богатството на бедния [като маса] в Англия е по-голямо от това на богатия в което и да е друго кралство“[244].

Трябва да се добави и установяването в Лондон на трето поколение псевдобанкери, работещи в полза на *bill brokers,* които създават сконтови къщи, *discount houses*. Трябва също да се разкрие как частните английски банки, тези от лондонското Сити, които играят ролята на агент и кореспондент на регионалните банки, успяват да преразпределят кредита или да пренасочат излишъка от региони като английския Югоизток към активните зони на Северозапада. Играта е ясна, капиталите се разпределят според интереса на заемодателите, длъжниците и посредниците.

Накрая трябва да се разгледа Английската банка, за да се констатира, че:

– тя не е единствено държавна банка и има различни привилегии и задачи. Тя е и частна банка със своите акционери. Една много добра сделка сама по себе си: „акциите, издадени с номинална стойност 100 лири стерлинги през 1803 г., вече струват 136, а днес са вече 355“[245] (6 февруари 1817 г.). През целия XVIII в. те подхранват борсовите спекулации в Лондон и Амстердам;

– употребата на банкнотите на Английската банка се увеличава постоянно в цялата страна, не само в столицата и прилежащия ѝ регион. В Ланкашър, Манчестър и Ливърпул работниците отказват да им бъде плащано с банкноти от частни банки, които не се ценят особено в магазините[246]. Лондон заедно с Ланкашър е вече добро поле за изява. Но след 1797 г. банкнотите на Английската банка стават *заместител* на златните монети в цялата страна.

Трябва да се разгледа и *Stock Exchange*, където навлизат нови ценни книжа. Котировките растат: през 1825 г. има 111 нови записа, от които 20 за железопътния транспорт, 22 за заеми и банки, 17 за мини в чужбина (главно в испанска Америка), както и 11 компании за светилен газ... Само тези 114 нови котировки представляват към 100 милиона лири[247] вложения.

Английските капитали вече започват да се насочват към вложения в чужбина. Това е процес, който ще достигне върха си в края на XIX в. През 1815 г.[248] той е вече напреднал, макар че след 1826 г. започва страшна криза. Борсовите и финансовите спекулации, както и износът на капитали се извършват на един много оживен финансов пазар. Към 60-те години на XIX в., когато индустриалното производство все още е в период на силен растеж (то почти се удвоява за 12 години и запазва този ритъм до към 1880[249]), нивото на *националните* инвестиции е може би най-високото в цялата английска история[250]. Финансовите инвестиции в чужбина силно нарастват след средата на века и се изравняват с инвестициите на националната територия[251]. От друга страна, *делът* на търговията и транспорта в националния доход не спира да нараства: от 17,4% през 1801 г. и 15,9% през 1821 г. на 22% през 1871 г. и на 27,5% през 1907 г.[252]

Може ли в такъв случай да се говори за „промишлен“ капитализъм, който да е „истинският“, триумфално наследил търговския капитализъм (фалшивият), който пък от своя страна е отстъпил пред ултрамодерния финансов капитализъм? Банков, промишлен и *търговски* капитализъм (защото капитализмът никога не спира да бъде на първо място търговски) съществуват съвместно през целия XIX, а дори и преди XIX, както и след XIX в.

Това, което се променя през вековете, са възможностите и процентът на печалбата според сектора и държавата и именно според тези вариации се променят капиталистическите инвестиции. Между 1830 и 1870 г. – епохата на голямата английска индустриализация – отношението капи-

тал/доход изглежда по-силно, отколкото през цялата английска история[253]. Но дали това е само заради капиталистическите добродетели или поради факта, че английската революция нараства благодарение на огромния световен пазар, безспорно доминиран от Англия? Доказателството е в примера с парижкия капитализъм от същата епоха, който заема най-изгодното място, от което може да се мери с Англия – това на разпределител на европейските капитали. „От двайсет години насам, пише рицарят Сегие през септември 1818 г., Париж се превърна в основен център на банковите операции в Европа, докато Лондон не е банков град в точния смисъл на думата. В резултат на това, когато английският капитализъм иска да извърши дадена банкова операция, например превод на средства от една страна в друга, той е принуден да се обърне към европейските банкови градове и тъй като Париж е най-близкият, то днес именно там се извършва по-голямата част от английските операции."[254] Това твърдение трябва да бъде разгледано по-отблизо. Но не може да се отрече, че Париж си запазва роля покрай и в сянката на Лондон, като успешно му прави конкуренция. Специалистът по история на *Stock Exchange* У. Баджът основателно отбелязва, че промяната в ущърб на Париж се извършва едва през 1870 г. Именно след френско-пруската война Англия става банкерът на цяла Европа[255].

Каква е ролята на конюнктурата

Този въпрос е последният от настоящата глава и ще остане без категоричен отговор. За да му отговорим, трябва ли да излезем от сегашния ред на мисли и да надхвърлим историческите граници на Индустриалната революция? Да, в известна степен, защото конюнктурата, действаща тук, е сравнително краткосрочна (не превишаваща Кондратиев). Ще изоставим дългия период, за да разгледаме спектакъла чрез наблюдения по-близки до разглежданата реалност. Детайлите сами ще изникнат пред очите ни.

Непрекъснатата смяна на дълги с полудълги колебания като поредица от прекъснати вълни е вечно правило в световната история. Нещо като повтарящ се ритъм. Шарл Моразе говори за *динамични структури*, за препрограмирани движения. Тази конюнктура определено ни води до сърцевината на засегнатата проблематика. Засегната, но по други пътища, като например историята на цените, чиято интерпретация е един от най-големите проблеми за историографията през последните четирийсет-петдесет години. В тази област английските историци няма за какво да завиждат на чуждестранните си колеги. Те са едни от пионерите и от най-добрите събирачи на поредици цени. Но те не виждат конюнктурата по същия начин, както другите историци (най-вече французите).

Ако опростя значително нещата, бих казал, че английските историци не разглеждат конюнктурата като външна сила, каквото е нашето мнение, формулирано от Ернест Лабрус, Пиер Вилар, Рьоне Берел или Жан Мьовре. Според тях, както и според мен, конюнктурата управлява времевите процеси, тя обгръща човешката история. За нашите английски колеги националните процеси и събития създават особени конюнктури за всяка страна. Стагнацията и спадът на цените от 1778 до 1791 г. за нас се управляват от международния интерцикъл на Лабрус, за тях – от войните на американските колонии (1774–1783) и последиците от тях. Лично аз съм достатъчно убеден във взаимосвързаността на перспективите, за да приема, че са верни и двете гледни точки и че обясненията в действителност трябва да се насочат и в двете посоки. Но според това кой път ще бъде избран, отговорностите или ако предпочитате, постоянно действащите причини рискуват корено да се изменят.

Т. С. Аштън[256] и историците, които следват неговата гледна точка[257], със сигурност имат право, когато изброяват поредицата фактори, влияещи на флуктуацията. Първата действаща сила е войната. С това всеки би се съгласил. Още по-точно, това е преходът между мира и войната (Седемгодишната война 1756–1763, войната на английските колонии в Америка 1775–1783 г., войните срещу революционна и имперска Франция 1793–1802 г., 1803–1815 г.). След това идва несигурността на земеделската икономика (която остава първостепенна дейност в Англия чак до 30-те години на XIX в.). Редуват се добри, средни и лоши реколти, тези последните (1710, 1725, 1773, 1767, 1792–1793, 1795–1796, 1799–1800) са начални точки на т.нар. кризи на Стария режим[258], които разтърсват целия икономически живот. Дори през XIX в. все по-честото търсене на чуждо зърно разклаща английската икономика, може би поради необходимостта от бързо разплащане в брой (както твърдят кореспондентите), за да могат да се получат веднага чувалите със зърно или буретата с брашно.

Други фактори на английските *флуктуации* са *trade cycles*, търговските цикли: английската търговия има своите приливи и отливи, които се обясняват с ръстовете и спадовете на конюнктурата. Или още: движението на паричното обръщение, златните и сребърните монети, от една страна, масата банкноти от всякакъв произход, от друга. Лондонската борса (където „чувствителното състояние“ е правило, където страхът е по-чест посетител от надеждата[259]) е любопитен сеизмограф, който регистрира многобройните движения на конюнктурата, но има също и дяволската сила сам да създава земетресения: така е през 1825–1826 г., през 1837 г., през 1847 г. В действителност на всеки десет години – сякаш е правило за последната третина на XVIII в. – освен традиционните кризи, наречени кризи на Стария режим, горните етажи на икономическия живот изпадат в кризи на кредита[260].

Такава е посоката на разсъждение на нашите английски колеги. За френските историци – с право или не – това е спорен въпрос: конюнктурата е реалност сама по себе си, макар и да е по-лесно да бъде обяснена от самата себе си. Заедно с Леон Дюприе и Вилхелм Абел смятам, че цените оформят една съвкупност. Дюприе дори говори за *структура на цените*. Те са свързани и взаимно си влияят. И най-вече, те не са „вибрация", ограничена единствено в рамките на националната икономика, колкото и голяма да е тя. Англия не е единствената, която влияе върху своите цени, върху приливите и отливите на търговията си, дори върху паричното си обръщение. Другите световни икономики също спомагат за това и всички се движат почти в крак. Именно това е нещото, което впечатли нас, историците, още в началото на изследванията ни. Вижте посветените на тази тема страници от изследването на Рьоне Берел, който е изненадан донемайкъде.

Конюнктурата, която вдига, фиксира или смъква английските цени, не е собствено време на Англия, а „световно време". Възможно е, дори е почти сигурно, че отчасти това време се създава в Англия, че Лондон е епицентърът му, но светът работи и деформира конюнктурата, която не е изключителна собственост на острова. Последиците са очевидни: зона на резонанс на цените е целият свят-икономика, чийто център е Англия. Конюнктурата в Англия е следователно отчасти външна и това, което се случва извън Англия, главно в близката Европа, свидетелства за английската история. Европа и Англия са обгърнати от една и съща конюнктура, което не означава, разбира се, че всичко се случва по един и същ начин. Като говорим за ролята на конюнктурната *криза* в общата икономика – вече подчертах това, – тя не удря, а и не може да удари по един и същ начин слабите и силните (например Италия и Холандия през XVII в.). Следователно тя е повод за ново преразпределение на задачите и международните икономически отношения, като засилва динамизма на по-силните и подчертава изоставането на слабите. Ето защо не съм съгласен с аргументите на П. Матиас[261], отричащ ролята на низходящия цикъл на Кондратиев от 1873 до 1896 г. И неговата отговорност за *Great Depression*, ударила Англия през същите тези години. Тогава нивото на растеж в Германия и Съединените щати, твърди той, също спада през този период. Но съдбата на Германия, САЩ и Англия е съвсем различна. Наблюдава се относително отстъпление на Британските острови, техният дял в световната икономика намалява. В това няма съмнение. Забелязва се това, което ще стане явно при кризата от 1929 г. Факт е, разбира се, че има забавяне на растежа *едновременно* в Германия, САЩ, Англия и Франция. Именно това хармонично движение на *кривите*, а не на равнищата е неоспоримо, макар със сигурност да е учудващо.

Това, което е очевидно през XIX в., е още по-очевидно в днешния

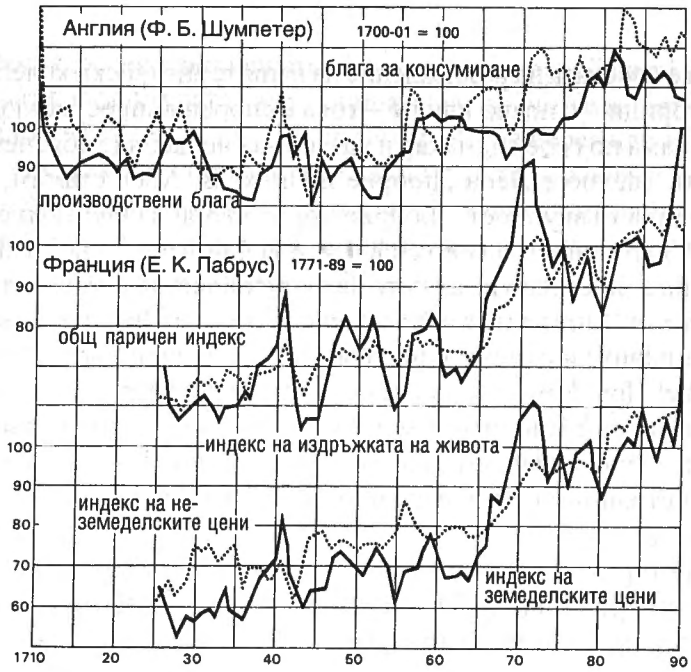

55. ЦЕНИТЕ В АНГЛИЯ И ФРАНЦИЯ ПРЕЗ 1710–1790

Дали вътрешният цикъл на Лабрус, прекрасно очертан във френските криви, съществува и в английските?
(По Ж. Енбер, Дългосрочните цикли на Кондратиев, 1959, с. 207)

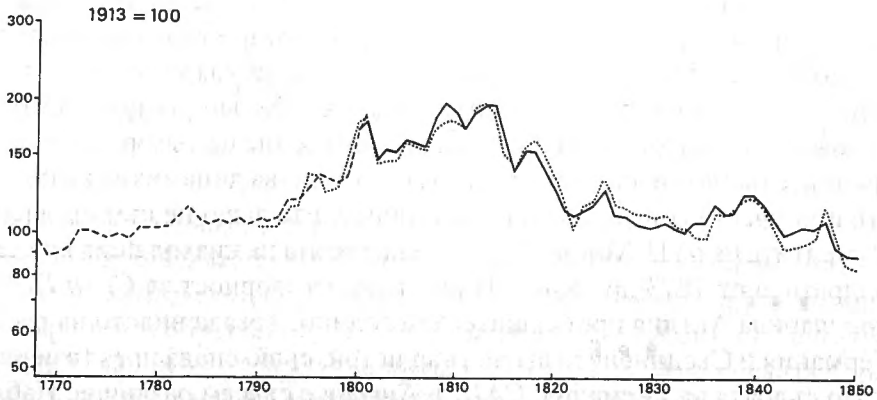

56. ДЪЛГОСРОЧНИ ЦИКЛИ НА АНГЛИЙСКИТЕ ЦЕНИ

Върху успокоената крива на дългосрочния цикъл „стабилността", за която говори Леон Дюприе, може да се повтори без значителна грешка от 1772 до 1793 г. На вътрешния френски цикъл отговаря най-много основата на годините от 1780 до 1790. Кондратиев започва както във Франция ок. 1791, пикът му е през 1810–1812 (във Франция ок. 1817) и достига най-ниската си точка през 1850–1851. Трите линии (непрекъсната и пунктирана) съответстват на различни изчисления. (По P. Deane et W. A. Cole, British Economic Growth, 1688–1959, 1962, извън текста)

свят – една конюнктура, която е аналогична на обширна територия и която действа почти навсякъде и по едно и също време, станала видима през XVIII в., а дори и по-рано. Голямо е изкушението да сравним случващото се в Англия от 1770–1780 до 1812–1817 г. и това, което става с Франция според подробното изследване на Ернест Лабрус. Но нека да не си правим прекалено много илюзии. Предложените ни криви са многобройни и не винаги говорят на един и същ език. Ако конюнктурата на цените, заплатите, производството беше изследвана във всяка страна по едни и същи критерии, то разликите или съвпаденията щяха да се подчертаят по-добре и проблемът за приликите или разликите щеше да бъде решен. Случаят не е такъв. Но ако сравним кривите на цените на произведените и консумираните блага в Англия и Франция, ще видим, че едните са по-раздвижени, по-драматични от другите. Може би това е нормално. В центъра на света водата кипи по-малко от останалата част. Ще се поколебаем да сметнем кривата на английските цени, взета от П. Дийн и А. Коул за интерцикъл от 1780 до 1792 г. Тук по-скоро става въпрос за „стабилност", както твърди Л. Дюприе, за когото тази стагнация започва през 1773 г. За сметка на това съгласуваността на кривите е безспорна, що се отнася до цикъла на Кондратиев, който следва: начална точка 1791 г., връх 1812 г. и край 1851 г.

Ще заключим, че Английската индустриална революция (най-общо между 1781 и 1792 г.) се състои от две движения, две вдишвания – първото трудно, второто лесно. В общи линии такъв е и респираторният ритъм на Франция и на европейския континент: на нещастната Франция, огорчена от Луи XVI, която отваря вратите си пред стихията на политическата революция, отговаря една Англия на Джордж III, също засегната от лошата конюнктура. В края на изпитанието няма да има политическа експлозия, но изпитание все пак има. В продължение на десетина години икономическият растеж на Англия спира. Не казваме, че всичко се преустановява, но вече нищо не е както преди. Англия, както и Франция, плаща цената на колосалните усилия и разходи на американската война. А кризата, която следва, усложнява всичко. Тя преразпределя задачите, атакува секторните различия. Търговията в Англия, както и във Франция, търпи забележително развитие, но в крайна сметка търговските везни се накланят в ущърб както на Англия, така и на Франция. И двете страни се опитват да наваксат загубеното, но успяват едва наполовина. Подписването на договора в Еден през 1786 г. между двете враждебни сили не е ли търсене на известна сигурност?

Най-общо казано, резултатът от необичайно дългата депресия е селекция между предприятията в полза на тези, които се приспособяват и съпротивляват, като се ликвидират тези, които се оказват прекалено слаби, за да издържат. Шансът на Англия е, че преминава през този труден път в

момент, когато масово се появяват на нейна територия нововъведенията от „второ поколение".

През 1791 г. икономическото време отново става благоприятно: цените растат, икономиката се активизира, производителността се увеличава. Английското земеделие се възползва от това чак до Ватерлоо благодарение на благоприятните цени. Това благоприятно време позволява безумните разходи за революционни и имперски войни (Англия похарчва 1 милиард паунда[262]). Но тъй като това време не принадлежи единствено на Англия, континентът също се възползва, макар и не в такава степен, да изгради собствена модерна индустрия.

Така или иначе, възходящата конюнктура увеличава цените в Англия по-бързо от заплатите. Като се прибави и демографският прираст, виждаме, че има спад в жизненото равнище, в дохода на глава от населението между 1770 и 1820 г.[263]: през 1688 г. – 9,1 лири стерлинги; 1770 г. – 19,1; 1798 г. – 15,4; 1812 г. – 14,2; 1822 г. – 17,5. Добро доказателство за това ни дава кривата на Фелпс Браун и Шийла Хопкинс относно заплатите на английските зидари от XIII до XIX в. Ще я представим на следващата страница, като посочим по какви критерии е очертана. Тази крива е особено важна. Тя показва в продължение на няколко века отношението между покачващите се цени и спада на реалните доходи. Покачването на цените предопределя подема на производителността и населението – това са взаимосвързани феномени, но всеки път заплатите намаляват. Прогресът през Стария режим става за сметка на жизненото равнище на работниците. Това правило е основно за Стария режим. Според изчисленията на Ф. Браун и Ш. Хопкинс между 1760 и 1810–1820 г. най-ниското равнище на заплатите е някъде около 1800 г., когато кривата, регистрирана за конюнктурата като цяло е близо до върха си[264]. Положението със заплатите се подобрява след 1820 г., когато цените започват да спадат, това е потвърждение на по-рано споменатите правила. Чудото, действителната промяна се извършва с настъпването на новия цикъл на Кондратиев след 1850 г. (друга важна дата за Англия и континента). Този път цените се покачват и заплатите следват процеса: дълготрайният растеж се появява отново на сцената.

Така стигаме до сърцевината на един дебат, който множество историци се опитват да избегнат – за цената, която е платила Англия за модернизирането си. Споделям мнението на историците, които първи са засегнали проблема, че има влошаване на материалното положение на английските маси, спад на реалните доходи както на земеделските работници, така и на работещите в промишлеността и транспорта... Смятам (на свой собствен риск, защото не съм задълбочен познавач на този период), че първата фаза на индустриализацията от 1760 до 1815 е по-тежка от тази, последвала Ватерлоо, въпреки че работническите движения са по-активни след английската победа, отколкото преди нея. Но движенията не са

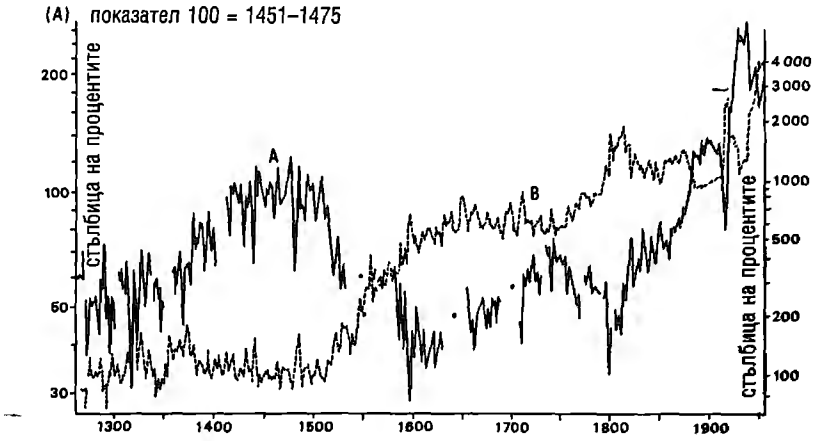

57. „КОШНИЦАТА НА ДОМАКИНЯТА"

Настоящата графика, подобно на тези на Абел и на Фурастие–Гнадами, показва усилията на икономическите историци да изчислят въз основа на диалектическите отношения цени–заплати нещо близко до доход на глава от населението. Английският каменоделец получава определено заплащане, употребява определен брой основни продукти. Като показател се използва постоянна група от такива характерни продукти. Пунктирът показва еволюцията на цената на тази „кошница"; другата линия отразява отношението между заплата и настояща цена на кошницата (периодът 1451–1475 г. е избран като показател 100). Като сравним двете линии, виждаме, че всеки период на стабилност на цените (1380–1510; 1630–1750) се характеризира с увеличаване на потреблението и благосъстоянието. При повишаване на цените равнището на живот намалява. Така е от 1510 до 1630 г., от 1750 до 1820 г., преди Индустриалната революция. Впоследствие реалните заплати и цените нарастват едновременно (По Фелпс Браун и Шийла Хопкинс, в: Essays in Economic History, p.p. M. Carus–Wilson, II, pp. 183 et 186)

ли доказателство ако не за добро, то поне за по-добро здраве? Вярно е все пак (и това е *допълнителната* цена на индустриалния растеж в сравнение с другите предшестващи го форми), че от 1817 до 1850 г. покачването на реалните доходи и доходите на глава на населението, регистрирани от кривата на Браун и Хопкинс, е отчасти анулирано за работническите маси от драмата на прекалено бързата урбанизация, която има катастрофални последици: мизерни жилища, недохранване, социално отчуждение. Но между 1780 и 1815 г. със спадането на реалния доход (което започва след 1760 г.[265] с рязкото покачване на производителността и ръста на населението, характеризиращи втората половина на XVIII в., а не само с американската война) ситуацията става още по-драматична.

„Две поколения са пожертвани за създаването на индустриалната база." Това заключение на днешните историци[266], базиращи се на коментарите на английски съвременници, не е преувеличено, ако погледнем тези години през погледа на комендант, а по-късно и генерал, Пийе[267]. Ранен

и пленен в Португалия, при Синтра през 1807 г., той живее дълги години в Англия до освобождението си. Дори да не изпитва голяма нежност към Англия (кой ли пленник някога е обичал тъмничаря си?), той говори за нея като неутрален наблюдател, без злоба. Спомените му описват много трудни за Англия години. „Видях всичките ѝ манифактури, пише той, народа ѝ измъчен от глад и натоварен с данъци, дискредитираните ѝ книжни пари..."[268] През 1811 г., „когато манифактуристите не могат вече да платят на работниците си, вместо заплата започват да им дават продукти на собственото си предприятие. И тези нещастници, за да си купят хляб, ги продават на място за две трети от реалната им стойност."[269] Един друг свидетел, Луи Симон, почитател на Англия, отбелязва за същия момент[270], че „работниците вече не могат с нормалната си заплата да се снабдят с хляб, месо, необходимите им дрехи за тях и семействата им". Колкото до селскостопанските работници, „тяхната заплата се влачи далеч под общата стойност на всички неща". През 1812 г. в Глазгоу[271] той отбелязва, че „надниците на работниците в памучната промишленост сега са едва една четвърт от онова, което са били преди деветнайсет години, въпреки че цените през това време са се удвоили". Можем да се усъмним в числата, но не и в отбелязаното обедняване.

Струва ми се, че комендант Пийе е по-проницателен, понеже като военен е наясно за огромните усилия, които полага Англия за въоръжаването си. За да попълни армията си, английското правителство набира войници „в такова невероятно количество, каквото не познава нашата страна"[272]. Поддръжката на такава армия е смазващо бреме. Общата ѝ численост е повече от 200 000 души (а заплатата на английския редовен войник е четири пъти по-висока от тази на френския[273]), а освен това Англия поддържа и огромен флот. Може би оттам е и безкомпромисната твърдост, с която се отнасят към войниците и моряците, произхождащи от най-нещастните класи на обществото, от „утайката му"[274]. На някой, който тръгне по лошия път, родителите му купуват документ за офицер и за него се казвало: „този нехранимайко трябваше да бъде обесен, та става единствено да носи червената униформа"[275]. Там е най-лошият, най-долният пролетариат, попълван от мизерията на истинските пролетарии, работници, селяни или скитници. Чия е вината? Нито на индустриализацията, нито на капитализма, който е на път да достигне върховете на богатството, нито дори на войната, нито на конюнктурата, която ги обгръща, а на всички тях, взети заедно.

Много историци не искат да погледнат тази болезнена истина в очите. Те отказват да я приемат. Едни казват, че измеренията на жизненото равнище са далеч от това да бъдат точни или сигурни. Други, че положението на работниците е било по-лошо или поне същото преди първите победи на механизацията. Трети ни уверяват, че не е вярно, че цените са спаднали между 1790 и 1830 г. Но за кои цени става въпрос, номиналните или

реалните? Диаграмите не ни ли показват достатъчно ясно, че цените се покачват и после спадат? А заплатите? Очевидно е, че английският народ плаща скъпо за победите си, дори за прогреса в земеделието, който обогатява единствено класата на фермерите. А още по-сигурно е, че плаща за машините, за техническите победи, за търговското превъзходство, за богатството на индустриалците и акционерите на Английската банка – за всичко това, а не единствено за военните си победи, армията, флота и Ватерлоо. Трябва да се добави, че след 1850 г. целият английски народ (каквито и да са вътрешните социални различия) взима участие в световния триумф на Англия. Това е съдбата на народите, намиращи се в центъра на света-икономика – да бъдат *относително* най-богати и най-малко нещастни. Всички социални класи на холандците през XVII в., на „американците" днес са се радвали или се радват на привилегията на Англия от XIX в.

Материален прогрес и жизнено равнище

Посредством изследването на конюнктурата Английската индустриална революция между XVIII и XIX в. се разкрива по един доста различен начин. Това е още една обсерватория, откъдето можем, леко отдалечавайки се, да наблюдаваме сложното движение на растежа. Индустриалната революция е съвкупност от трудно отделими един от друг проблеми, като река, която ги обгръща и движи напред. Поради мащабността си тя изисква да бъдат разглеждани общата световна история, истинските трансформации и мотиви на растежа, началото на трайния растеж (датата 1850 г. изглежда по-оправдана от 1830–1832). Тя ни предразполага и към размисъл върху европейския растеж през един дълъг период, от който тя е най-забележителният момент, между минало, което продължително време е несигурно, и бъдеще, което може и да не дойде.

Ако измерваме растежа с двете променливи – БВП и доход на глава от населението (дори предпочитам да кажа: БВП и реалния доход на зидаря според Браун и Хопкинс), можем да заявим, следвайки Вилхелм Абел[276], че двете променливи нарастват едновременно през XII и XIII в. Това е моделът на „трайния растеж". След 1350 чак до 1450 г. БВП, обемът на производство и броят на населението намаляват, но жизненото равнище на хората се увеличава: като цяло те са освободени от задачите, налагани им от прогреса, и се възползват от това. През целия прехвален XVI в. (специалистите по този период са националисти относно „техния" век) чак до 1620–1650 г. се наблюдава ръст на производството и населението. Населението на Европа бързо нараства, но общото жизнено равнище не спада постоянно. Няма прогрес, без да бъде платена сметката, това е пра-

вилото. След 1650 г. следва „кризата на XVII в.“, продължила докъм 1720, 1730 или 1750 г. Получава се същият феномен като през 1350 г.: известно благополучие за индивидите при стагнация на прогреса. Рьоне Берел[277] има право. През XVIII в. всичко започва отново: „просперитетът“ се покачва, реалните доходи спадат.

След средата на XIX в., който прекъсва особения ритъм на растежа от Стария режим, изглежда, навлизаме в нова ера: вековният *тренд* е този, който покачва едновременно населението, цените, БВП, заплатите, прекъсван единствено от краткотрайни инциденти, така сякаш „трайният растеж“ ни принадлежи завинаги.

Но от 1850 до 1970 г. са изминали само 120 години. Дали дългите кризи на вековния *тренд* са изчезнали завинаги с идването на Новото време? Трудно е да се отговори, защото тайната, причината на тези вековни процеси, дори техните прости съотношения ни се изплъзва. А с това и значителна част от историческите обяснения. Поради това много историци лесно биват иронични, когато стане въпрос за тази циклична история, която се наблюдава, констатира, но не може да се обясни. Дали тя наистина съществува? Можем ли да смятаме, че човешката история се подчинява на общи господстващи ритми, трудно обясними чрез обикновената логика? Аз лично вярвам в това, дори и феноменът да се окаже толкова объркан, колкото климатичните цикли, които се налага да приемем, опирайки се на доказателствата, въпреки че учените не могат да надхвърлят стадия на хипотезите, що се отнася до произхода им. Вярвам в тези приливни процеси, които дават ритъм на световната икономическа и материална история, дори и причините им, плод на множество отношения, да остават загадка. Дотолкова съм убеден в това, че откакто започнаха да се чувстват световните проблеми след 1972–1974 г., често се питам дали не сме навлезли в низходящата част на един Кондратиев? А в такъв случай средствата, които използваме, за да се справим с кризата, не са ли илюзия на илюзиите? В действителност всеки секуларен обрат е структурна криза, която може да бъде разрешена единствено чрез разрушаването и реконструкцията на структурата.

Преди няколко години, поддържайки същите разсъждения на една конференция, прогнозата ми за дълга криза предизвика усмивката на слушателите ми. Да се правят прогнози от името на историята, от името на едно продължително минало на вековни цикли, които по-скоро се констатират, отколкото обясняват, със сигурност е доста рисковано. Но днешните икономисти, въоръжени с настоящия си опит, изглеждат също ограничени в сферата на хипотезите. Не са ли и те колкото нас неспособни да предвидят *продължителността* и дори да обяснят същността на кризата, в която всеки ден все повече навлизаме?

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ: ИСТОРИЧЕСКИ И СЪВРЕМЕННИ РЕАЛНОСТИ

И така, вече въведох в широкото поле на първата световна модерност понятието *капитализъм* с всичките му значения и двусмислия, което в действителност не е кой знае какъв подвиг, но създаде немалко проблеми. Имах ли основания да му отредя такова място? Да го превърна в *същностен* модел за мултисекуларна употреба? Модел, тоест нещо като да се пусне по море построен на сушата кораб. Дали ще се задържи на вода? Дали ще заплава? Едно тълкуване, което с всичките рискове, които носи, може да се окаже валидно.

Така, както го разбирам, капитализмът в целия настоящ труд представлява добър „индикатор". Да го изследваме пряко и резултатно означава да атакуваме базисни проблеми и реалности: дълготрайния период; разделението на труда; светове-икономики; секуларните флуктуации; съприкосновението и конфликтите между социалните слоеве, за да не кажем класовата борба и подчертаната и разнообразна роля на доминиращите малцинства, та дори индустриалните революции... Затова на какво друго, ако не на този взривоопасен персонаж, на това геометрично място на всички често повдигани в настоящия труд въпроси и дискусии да посветим последните страници? Сигурно това не е най-доброто решение. Струва ли си, макар и накратко, отново да подемаме приведените доказателства, аргументи и примери, онова, което сме казали и би трябвало да сме доказали? Считам, че класическите заключения, които по непоколебим начин, като здраво залостване на врата, излагат отново най-съществено в даден труд, не са особено подходящи за историческа книга, която никога не може да бъде завършена и написана веднъж завинаги.

В края на тъй дългото пътуване по-скоро изпитвам нужда да отворя врати и прозорци, да проветря и дори да изляза от къщата. След като очертах в движение съвкупността от въпроси, която би трябвало да е валидна не само за прединдустриалната съвременна история (в противен случай тя няма да е в състояние да проникне историята в дълбочина), бих искал да пусна модела в обкръжението и водите на друг период. И така, щом ще сменяме сцената, защо да не стигнем до днешния свят? Защо да не се обърнем към реалностите и опита, които виждаме с очите си и докосваме със собствените си ръце? Да излезем от омагьосания свят на ретроспективната история и да обходим картините на днешния ден, които не се нуждаят от възстановка: те са пред погледа ни с цялото си многообразие и заплетеност.

Няма нищо нелогично в подобно пътуване: нима тайната цел и дълбо-

ко стаеният мотив на историята не са обяснението на съвременността?[1] И нима общуването с различните хуманитарни науки не прави постепенно съвременната история неточна и несъвършена като тях, но готова както да поставя въпроси, така и да им отговаря, наука, способна да измери и настоящето, и миналото? Ето кое ме окуражи да предприема тази възможна, полезна и дори забавна според мен авантюра. Нека без много угризения отминем рисковете от сравнението и не се тревожим прекомерно за свещената крава на анахронизма. Считам, че за нас, изплуващите от дългото търсене през миналото, днешното време може да бъде добра справочна таблица или един вид шаблон, ако мога така да се изразя.

Естествено, не претендирам, че съм в състояние изцяло да обясня настоящето в светлината на историята. Искам само да видя какво става в бурните съвременни води с обясненията и начина на представяне, които използвах. Валиден ли е и в случая моделът, който създадох по отношение на капитализма преди XIX в. и дали е устойчив на очевидните и силни противоречия? Смятам, че днешният ден не отрича вчерашния, по-скоро те взаимно се осветляват : аналогиите не липсват. Все пак тази взаимозависимост се отнася само до Запада, до така наречения свободен свят, който не съвпада с целия свят както преди 1917 г. Вследствие на доведения до своя предел драматичен опит на социалистическите страни капитализмът изчезна от една голяма част от земята. Следователно сегашният свят е едновременно продължение и прекъсване и това противоречие ще остане да виси на хоризонта на проблемите, които разгледах последователно: капитализмът като структура на дълготрайния период; капитализмът като елемент от социалния комплекс; оцеляващият или не капитализъм (ала ако той изчезне, дали ще отнесе със себе си всяко неравенство в нашите общества? Имаме право да се съмняваме в това); и накрая капитализмът като нещо различно от пазарната икономика, което намирам за основен резултат от дългите ми проучвания.

Дълготрайният период

В този труд от край до край твърдях, че още в зората на голямата история се очертава, развива и просъществува *мощен* капитализъм. Теодор Момзен[2] има право. Михаил Ростовцев[3] има право. Анри Пирен[4] има право. Признаците, които предизвестяват капитализма, се появяват много преди това: подемът на градовете и на размяната, възникването на пазара на труда, гъстотата на обществото, разпространението на парите, увеличаването на производството, далечната търговия или, ако щете, международният пазар... По един или друг начин „биографията на капитала" започва, когато през първи век след Христа Индия се домогва или поне

успява да проникне в далечната Индонезия; когато властта на Рим надхвърля цялото Средиземноморие; когато през IX в. Китай изобретява книжните пари; когато Западът между XI и XIII в. си възвръща властта над Вътрешно море и когато с настъпването на XVI в. започва да придобива очертания световният пазар... Доста историци, обикновено по-разумните, отказват да признаят съществуването му преди XVI в. или дори предпочитат да го изтласкат към XVIII в., като по такъв начин едва ли не отъждествяват капитализма с грандиозния размах на Индустриалната революция. Ала дори подобна „съкратена" перспектива пак обхваща от три до пет века, което говори за дълготрайна структура и във всички случаи за изменчива действителност. Голямата продължителност означава застъпване на повторяеми действия с неизменните промени и връщане назад, с разпад и стабилизиране, със стагнация – социолозите например говорят за *структуриране*, *деструктуриране*, *реструктуриране*... Понякога, макар и рядко, се случват големи поврати. Индустриалната революция със сигурност е такъв обрат. Ала с право или не твърдя, че по време на тази голяма промяна капитализмът по своята същност е останал верен на себе си. Нима не е в самата му природа да просъществува чрез промените? Той се храни от тях, готов да уедри или стесни обхвата на своето предназначение според размерите на онази обвивка, която припознахме като ограничител на човешката икономическа дейност навсякъде и във всяка епоха.

Би било неправилно да си представяме капитализма като последователни скокове или отделни етапи, например най-напред идва търговският, после промишленият, накрая финансовият... Естествено, тъй като „истинският" капитализъм започва късно, едва след като завладява производството, при преминаването му от фаза във фаза той продължава да се развива. Преди това може да се говори единствено за търговски капитализъм, дори за предкапитализъм. Всъщност вече видяхме, че някогашните едри „търговци" никога не са тясно специализирани, че те равностойно се занимават едновременно или последователно с търговия, банково дело, финанси, борсови спекулации, „индустриално" производство, *Verlagssystem* и в редки случаи с манифактура... Търговското, промишленото и банковото ветрило, което означава съвместяването на множество форми на капитализма, се разтваря още във Флоренция през XIII в., в Амстердам през XVII и в Лондон отпреди XVIII в. В началото на XIX в. механизацията несъмнено превръща индустриалното производство в сектор с най-голяма печалба и капитализмът неизбежно се насочва натам. Но той не остава затворен в него. Когато в Англия първоначалните фантастични печалби от памучния *бум* със засилването на конкуренцията спадат до 2–3 %, натрупаните капитали се отливат към други промишлености като стоманодобива и железопътния транспорт, но още по-ясно се вижда

как финансовият капитализъм се завръща към по-дейните отвсякога банково дело и борсови спекулации, към далечната международна търговия и печалбите от колониалната експлоатация, към държавните заеми и пр. И отново без каквато и да е специализация: във Франция Вендел са собственици на леярни, банкери, производители на сукно във Вогезите и доставчици на военно оборудване за алжирската експедиция през 1830 г.[5]

От друга страна, въпреки всичко, което може да се каже за либералния и конкурентен капитализъм на XIX и XX в., монополът не изгубва правата си. Той само приема други форми, цяла поредица от различни форми, като се почне от *тръстовете* и *холдингите*, та чак до прословутите мултинационални компании, които през 60-те години на XX в. удвоиха броя на филиалите си в чужбина. През 1973 г. установените в най-малко пет чужди страни 187 от тях „не само осъществяват три четвърти от американските инвестиции в чужбина, но и половината от износа на Съединените щати и една трета от общите продажби на промишлени стоки на американския пазар". Обвинявани, че предизвикват загуба на работни места в своята страна, като създават индустриални предприятия в чужбина, че способстват за увеличаването на дефицита в платежния баланс и играят катастрофална роля в международните парични спекулации, те години наред са обект на анкети от страна на американския Сенат, но от това днешното им положение не става по-лошо. Те също играят на всякакъв терен: в индустрията несъмнено (инвестират в страни, където цената на работната сила е ниска), във финансите задължително, като се има предвид големият обем на техните оборотни (които по мнение на американския Сенат „надхвърлят повече от два пъти резервите на централните банки и международните финансови институции", така че всяко движение на 2% от техните налични средства е достатъчно, за да предизвика остра парична криза навсякъде по света), но също и търговски капитали. Всъщност през 1971 г. в защита на многонационалните компании изтъкват, че на тях се дължи по-голяма част от износа на Съединените щати (62%), докато делът им в производството е само 34%[6].

Накратко, главното предимство на капитализма и днес, както и преди, остава свободата му *да избира* – и тази негова привилегия се дължи едновременно на доминиращото му социално положение, на мощта на натрупаните капитали, на неговите възможности за кредит, на информационната му мрежа, но не по-малко на връзките между членовете на могъщото малцинство, което независимо че е раздирано от конкурентни борби, създава редица правила и единомислие. Няма съмнение, че полето му на действие се увеличава неимоверно, тъй като не подбира икономическите отрасли и навлиза агресивно в производството. Ала в крайна сметка, както и някога, той не обхваща цялата търговска дейност, като и днес оставя извън своя обхват важни икономически сектори. Той се отказва от

тях в полза на пазарната икономика, която задвижва инициативността в полза на дребните предприятия, упоритият труд на работници и занаятчии и трезвата мисъл на малките хора. Настанява се като у дома си и има своя запазен периметър на действие в големите спекулации с недвижимо имущество и на борсата, в едрото банкерство и крупното индустриално производство, чиито мащаби и организация му дават значителна свобода при определяне на цените, както и в международната търговия. При възможност, но само в изключителни случаи, той се захваща със земеделско производство и дори с транспорт – например корабните компании, които, благодарение на пътуването под чужди флагове, се измъкват от данъчна повинност и така дават възможност да се натрупат фантастични богатства. А когато има възможност да избира, капитализмът проявява способност във всеки момент да смени посоката: именно тук се крие неговата жизненост.

Естествено, възможностите за приспособяване, ловкостта и възпроизводителната мощ не предпазват капитализма от всякакъв риск. По време на големите кризи множество капиталисти не устояват, но някои все пак оцеляват, други идват на освободилите се места. Новите решения възникват често дори независимо от тях, тъй като иновациите нерядко тръгват отдолу. Ала те почти автоматично се озовават в ръцете на притежателите на капитали. И в крайна сметка капитализмът се появява подмладен, в много случаи укрепнал, също толкова жилав и действен, колкото и преди. Виконт Д'Авьонел се удивлява и вътрешно се радва, че с времето богатството минава от едни ръце в други, така че на една и съща поземлена собственост се сменят различни „породи" собственици[7]. Той има право, но тези смени в крайна сметка нито премахват индивидуалното богатство, нито личната собственост. С капитализма става тъкмо това: променяйки се, той се самонаследява до безкрай. И нека на това място се върнем към думите на важнейшата делова особа в Амстердам – Хенри Хоуп, казани през 1784 г. след четвъртата англо-холандска война по повод на търговията: „Тя често боледува, но никога не умира."[8]

Обществото обгръща всичко

Най-голямата от всички грешки ще бъде все още да се твърди, че капитализмът е единствено „икономическа система", докато всъщност той живее благодарение на социалния ред. Независимо дали е противник или съучастник, капитализмът е на равна (или почти равна) нога с държавата, която, в случай че я има, открай време е обременителен субект. Фактът, че се ползва с пълната подкрепа на културата, допринася за стабилността на социалната система, защото културата в качеството си на неравномер-

но разпределено и пронизвано от противоречиви течения явление в крайна сметка и въпреки всичко дава най-доброто от себе си за поддържане на установения порядък. Той крепи господстващите класи, които, защитавайки го, защитават и себе си.

Впрочем коя от всичките тези социални йерархии – парите, държавата или културата, – които се противопоставят и поддържат взаимно, играе първостепенна роля? Можем да кажем, че вече сме дали отговор на този въпрос: ту една, ту друга.

Хората от деловите кръгове на драго сърце твърдят, че в днешно време политиката играе главна роля, че властта на държавата е такава, че нито банковият сектор, нито едрият индустриален капитал биха могли да се сравнят с нея. И естествено, не липсват сериозни коментатори, които говорят за държавата мастодонт, за държавата, която смазва всичко, изземва инициативата от частния сектор и благотворната свобода на „новаторите". Този мастодонт трябва да бъде принуден да се прибере в леговището си. Но по същия начин може да се твърди и обратното, като се има предвид, че икономиката и капиталът превземат всичко и потъпкват свободата на личността. Всъщност не бива да се лъжем: държавата и капиталът, или поне някои видове капитал, този на крупните фирми и монополите, както преди, така и в наши дни са били задружно семейство и капитализмът винаги се е измъквал сух от водата. Досущ както някога, той оставя на държавата по-недоходоносните или скъпоструващи дейности: инфраструктурата от пътища и комуникации, армията, огромните разходи за образование и научноизследователска дейност. Отстъпва ѝ също грижата за санитарно-хигиенните дейности и немалка част от тежестите на социалното осигуряване. Ала безочливо преживява най-вече от спогодби, данъчни облекчения, помощи и дарения от страна на държавата, която е машина за събиране на огромни постъпващи и преразпределяни от нея парични потоци, машина, която изразходва повече, отколкото натрупва, и следователно търси заеми. Капиталът никога не се е държал твърде настрани от този подземен извор. „Противно на мита за предприемаческото призвание, характерно за частния сектор, чийто динамизъм среща препятствие в правителствените мерки, в широкия спектър от присъщи на държавата дейности късният капитализъм [съвременният, наричан също „зрял капитализъм"] открива средство да осигури просъществуването на цялата система", без съмнение на т. нар. капиталистическа система. Заимствам горното разсъждение от италианския икономист Федерико Кафе[9], който отчита доста големите сходства в трудовете на Г. Офе[10] за съвременна Германия и на Дж. О'Конър[11] за Съединените щати през 1977 г. В крайна сметка „монополистичният капитализъм" (който О'Конър противопоставя на „конкурентния сектор") процъфтява именно благодарение на своите добри отношения и на симбиозата си с държава-

та – разпределителка на данъчни привилегии (с цел поощряване на „свещените" инвестиции), внушителни поръчки и мерки, улесняващи достъпа до външните пазари. И както О'Конър твърди, по такъв начин „растежът на държавния сектор [включително този в държавата покровителка] е необходим за разрастването на частната индустрия и особено за монополните сектори". Между „икономическата и политическата власт, които са формално разделени, съществува мрежа от неформални отношения"[12]. Няма никакво съмнение. Ала съгласието между капитала и държавата не е от вчера. То присъства през вековете на съвременната история до такава степен, че всеки път, когато държавата се сгромолясва – кастилската държава през 1557 г. и френската монархия през 1558 г. – се вижда как устоите на капитализма се разклащат.

Взаимоотношенията между капитализма и културата са още по-двусмислени, защото са изпълнени с множество противоречия: културата е същевременно опора и опозиция, традиция и бунтарство. Вярно, че бунтарският дух често стихва след най-бурните си изблици. Протестите в Лутерова Германия срещу монополите на големите фирми „Фугер", „Велзер" и други траят дълго. Почти винаги културата отново става блюстител на установения ред и капитализмът извлича своята сигурност отчасти от нея.

В наше време все още се твърди, че капитализмът е ако не най-добрата, то поне най-малко лошата система, че той е по-резултатен от социалистическата система, тъй като не посяга на собствеността и облагодетелства личната инициатива (слава на новатора Шумпетер!). Аргументите в негова полза се разпръсват като артилерийски снаряд върху голяма площ, на пръв поглед дори далеч от целта. Така например, тъй като парите са механизъм, чиято несправедливост е очевидна, всяко мнение в полза на социалното неравенство само налива масло в огъня. През 1920 г. Кейнс[13] се произнася безусловно за „неравенството в разпределението на благата", което според него е най-добрият начин да се увеличи натрупването на необходимите капитали за оживяване на икономическия живот. „Защо да отричаме, че неравенството от всякакъв порядък е естествено явление?" – писаха неотдавна в *Le Monde*[14] (11 август 1979).

В тези дискусии всичко може да послужи за оръжие: както позоваването на Фюстел дьо Куланж или на Жорж Дюмезил, които са безпомощни, така и на Конрад Лоренц[15] или на анатемата срещу Мишле, подобно камък, хвърлен в градината на либералите. Привеждат като аргумент човешката природа, която не подлежи на промяна и винаги е несправедлива, йерархична и неравнопоставена. Историята също идва на помощ. Дори старият мит за „невидимата ръка" на пазара, който от само себе си регулира всичко по-добре от всякаква човешка воля, отново е възкресен. Той учи, че „всичко, което обслужва интереса на отделната личност, слу-

жи на общия интерес" и в такъв случай не трябва нищо друго, освен да се оставят нещата на самотек и „нека най-добрият победи!". Америка се опиянява от девиза за *self made man*, изградил сам богатството си, чест и пример за цялата нация. Естествено, подобни успешни случаи се срещат както в Америка, така и другаде, но честността не винаги е била най-силната им страна и освен това не са такова често явление, за каквото ги представят. Зигмунд Дайъмънд[16] дори се забавлява, като изтъква начина, по който в Съединените щати така наречените *self made man* криели трамплина, създаден им от семейните състояния, натрупвани поколения наред, точно както става с „буржоазните" богатства в Европа още през XV в.

Все пак онова, което с течение на времето се е загубило, е еуфорията и чистата капиталистическа съвест от началото на XIX в. Защитната реторика отчасти е реакция на пламенните нападки на възхождащия социализъм, подобно на Контрареформацията, отвръщаща на Реформацията през XVI в. Ударите и отговорите се следват логично. И тъй като всичко е свързано, нарастващата криза на нашите икономики и съвременните общества предпоставя дълбоки кризи в културата. Опитът от 1968 г. ни служи за пример. Херберт Маркузе[17], който неволно става папата на тази революция, има право, като твърди (23 март 1979), че „е глупаво да се говори за 1968 г. като за поражение". Тези събития разтърсват социалното построение, разчупват навиците, противоречията и дори примирението. Социалната и семейната тъкан са достатъчно разкъсани, за да се създадат нови начини на живот, и то на всички обществени равнища. Ето в какъв смисъл става дума за истинска културна революция. Оттогава насам капитализмът като средоточие на осмяното общество се намира в малко по-неблагоприятно положение отпреди, атакуван не само от социалистите и праволинейните марксисти, но и от новите групи, които изобщо отхвърлят властта под каквато и да е форма: долу държавата!

Ала времето тече; десетина години са нищо за мудната история на обществата, но са много за живота на отделните хора. Ето че действащите лица от 1968 г. са отново приласкани от снизходителното общество, което черпи от бавноподвижността своята огромна съпротивителна и поглъщаща сила. Инерцията не е от нещата, които му липсват. Затова сигурно е едно: няма поражение, ала дали има непосредствен успех, това трябва да се проследи отблизо. Впрочем съществуват ли в сферата на културата явни успехи и откровени разриви? Ренесансът и Реформацията се представят като величави културни революции, които избухват една след друга и имат дълготрайни последици. Връщането към Рим и Гърция вече представлява отривист пробив в християнската цивилизация; такъв и дори още по-силен е разкъсването на безшевната роба на Църквата. Следователно в крайна сметка всичко се натрупва, вгражда се в съществуващия

ред и раните заздравяват. Ренесансът достига до „*Князът*" на Макиавели и до Контрареформацията. Реформацията отприщва новата доминираща, капиталистическа в най-висша степен Европа. В Германия тя довежда пасмината териториални князе и това е нейният тъжен резултат. Но нима по време на Селската война (1525 г.) Лутер не предаде каузата на въстаналите?

Ще оцелее ли капитализмът?

Борис Поршнев[18] преди няколко години приятелски упрекна мен, както и други „буржоазни" (разбирайте западни) историци, че се разпростираме обстойно върху произхода и първоначалното развитие на капитализма, но изобщо не се занимаваме с неговия край. В тази връзка имам поне няколко извинения. Тъй като в работата си се ограничавам с първата модерност, не нося вина за това, че в края на XVIII в. капитализмът е в пълен възход. От друга страна, независимо че в наши дни на Запад той все още преминава през кризи и премеждия, не го смятам за „болник" на път да издъхне всеки момент. Естествено, той вече не предизвиква възхищението, което дори самият Маркс, независимо от схващанията си, не прикрива. Вече не го смятат, както Макс Вебер и Вернер Зомбарт, за последния и заключителен стадий в хода на една еволюция. Ала това не означава, че системата, която би го заместила в резултат на безпрепятствен напредък, няма да прилича досущ на него.

Всъщност с риск да се окажа напълно неправ смятам, че капитализмът не може да рухне от само себе, по силата на „ендогенен" разпад. За подобен разпад би бил нужен изключително силен външен напор и вдъхваща доверие възможност за заместител. Гигантската тежест на обществото и съпротивата на стоящото нащрек господстващо малцинство, което в наши дни се радва на международна солидарност, не може лесно да бъде съборено с речи и идеологически програми, нито чрез моментни изборни успехи. Навсякъде по света всички победи на социализма се възползват от външен тласък и безпримерно насилие – руската революция през 1917 г., режимите в Източна Европа през 1945 г., завършекът на китайската революция през 1947 г., триумфът на кубинската партизанска война през 1959 г. и освобождението на Виетнам през 1976 г. Освен това тези движения се опираха на несъмнена вяра в светлото социалистическо бъдеще, което днес не изглежда чак толкова сигурно.

Естествено, никой не може да отрече, че сегашната криза, започнала през 70-те години, застрашава капитализма. Тя е тежка по по-различен начин от тази през 1929 г. и вероятно фирмите от първа величина ще бъдат погълнати от нея. Ала капитализмът като система има всички шан-

сове да оцелее. От *икономическа*, а не от *идеологическа* гледна точка той може да излезе от нея дори укрепнал.

Видяхме каква роля са играли обикновено кризите в прединдустриалната епоха. Благодарение на тях са изчезвали дребните (дребни за капиталистическия мащаб) и уязвими предприятия, създадени по време на икономическа еуфория или обратното, остарелите фирми, което означава облекчаване, а не засилване на конкуренцията и концентриране на най-важните икономически дейности в ръцете на неколцина. От тази гледна точка в наше време няма нищо ново под слънцето. В национален, както и в международен план се наблюдава преразпределение на картите, един вид „ново раздаване" в полза на по-силните и в този смисъл съм съгласен с Херберт Маркузе[19], който в неотдавнашния си спор с Жак Еленщайн твърди, че „кризите са важни за развитието на капитализма, [че] инфлацията, безработицата и т.н. способстват [в наши дни] за централизацията и концентрацията на капитализма. Това е началото на нов етап на развитие, но в никакъв случай не е окончателната криза на капитализма." Централизацията и концентрацията са всъщност негласни създатели и разрушители на социалното и икономическото устройство. Още през 1968 г. президентът на „Фиат" Джовани Аниели предрича: „след двайсет години в света вероятно ще има не повече от шест-седем марки автомобили". А в наше време само девет групировки владеят 80% от световното производство. Секуларните кризи (за сегашната вече казах, че ми се струва една от тях) санкционират растящото несходство между производствените структури, търсенето, печалбата, заетостта и пр. Случват се засечки и се налага регулиране, при което някои дейности залиняват и изчезват. Ала същевременно пред оцелелите се очертават нови възможности за печалба.

Освен всичко друго големите кризи се отразяват благотворно и на преразпределението в международен мащаб. В този случай, когато световната хегемония промени господаря си и географското място, отново слабите стават още по-слаби, а по-силните укрепват. През последните десетилетия светът претърпя множество дълбоки и разнолики промени: американската икономика се измества на юг и на запад (явление, което наред с другите фактори оказва влияние върху западането на Ню Йорк). До такава степен, та Жак Атали[20] смята, че може да се говори (1979) за „изместване на центъра на света от Атлантика към Тихия океан" по нещо като икономическа ос Съединени щати–Япония. Освен това станахме свидетели и на разлома в Третия свят в резултат на новото забогатяване на производителите на петрол и нищетата и нарасналите трудности пред останалите слаборазвити страни. Ала се наблюдава също и една до голяма степен ръководена отвън (от западните и още повече от мултинационалните фирми) индустриализация на тези изоставащи страни, които доскоро бяха сведени до ролята на суровинен придатък. Накратко, капитализмът е принуден да преразгледа своята политика по отношение на голяма

част от вселената, доминирана открай време от западния свят-икономика. Такива подлежащи на разработване райони с ниско жизнено равнище са Латинска Америка и тъй да се каже свободната Африка, както и Индия... Индия, която несъмнено наскоро премина решителен етап, тъй като, привикнала към заплахите на глада (през последния глад Бенгалия даде 3–4 милиона жертви), тя отбеляза такъв напредък в земеделието, че благодарение на две-три добри реколти през 1978 г. за първи път, силно надмогнала потребностите си, вероятно ще се окаже принудена да изнася жито поради неочакваните и неразрешими затруднения със съхранението на зърното. Все пак засега тя е още далеч от решителен поврат, който би превърнал масата индийски селяни в потребители на промишлени стоки *made in India*; нищетата си остава повсеместна, а населението се увеличава ежегодно с 13 милиона души[21]! Мога да се обзаложа, че вследствие на това, при наличието на един нов Трети свят, капитализмът ще съумее да реорганизира формите на своето господство или ще изнамери други. И за кой ли път отново ще вкара в действие страховитото си предимство, дължащо се на вече завоюваните позиции.

Маркс пише, че „традициите и предходните поколения тегнат като кошмар върху съзнанието на живите", но бихме добавили, че те тегнат не помалко и върху съществуването на тези живи хора. Жан-Пол Сартър може да мечтае за общество, в което неравенството ще изчезне и където няма да има вече господство на човек над човека. Но никое общество в днешния свят все още не се е отказало нито от традициите, нито от използването на привилегии. За да се стигне до подобен отказ, трябва да бъдат сринати всички социални йерархии, а не само тези на парите и на държавата, не само социалните привилегии, но също така разминаващите се минало и култура. Примерът със социалистическите страни доказва, че премахването дори на една-единствена йерархия – икономическата – издига планина от трудности и не е достатъчно, за да се установи равенство, свобода или дори само благоденствие. На евентуалната далновидна революция (ако изобщо може да я има или ако по чудо се намери такава, дали неизменно тежките съпътстващи я обстоятелства ще позволят тя задълго да запази подобна привилегия?), на тази прозорлива революция ще ѝ е доста трудно да разруши всичко, което подлежи на разрушаване, и да запази онова, което си заслужава да бъде съхранено: основните свободи, независимата култура, пазарната икономика без хитруване плюс известна доза братство. Това е прекомерно изискване. Още повече, че всеки път, когато капитализмът бива поставян под въпрос, то винаги е в период на икономически трудности, докато провеждането на пространна структурна реформа, която винаги е трудна и мъчителна, се нуждае от изобилие и дори от свръхизобилие. Освен това демографският приток, който взема показателни размери, също не допринася да се улесни справедливата подялба на излишъка.

И наистина в заключение: капитализмът и пазарната икономика

В крайна сметка именно в политически план категорично се проявява безспорното за мен разграничение между капитализъм, в неговите различни форми, и „пазарна икономика".

Големият възход на капитализма през последния век несъмнено е бил признат дори от Маркс и от Ленин за неизбежен и здравословно конкурентен. Дали това е в резултат от илюзии, унаследено мислене и предишни грешни преценки? През XVIII в. на фона на безвъзмездните предимства, с които се е ползвала „ленивата" аристокрация, привилегиите на търговците все още са изглеждали закономерно възнаграждение за техния труд; през XIX в., след епохата на големите държавни монополни компании от типа на Индийските, обикновената търговска свобода би могла да изглежда синоним на истинска конкуренция. От друга страна, индустриалното производство (което все пак е само *един* от капиталистическите сектори на дейност) често е свързано с малките предприятия, които в наши дни също са широко изложени на конкурентната борба. Откъдето идва класическият образ на предприемача, служител на общото благо, образ, който пронизва целия XIX в. по същото време, когато се прославят ценностите на свободната размяна и на *laissez-faire*.

Учудващо е, че подобни образи все още присъстват в политическия, журналистическия речник, определяйки опростенчеството в преподаването на икономика, докато същевременно в дискусиите на специалистите още преди 1929 г. се прокрадва съмнение. От своя страна Кейнс говори за несъвършена конкуренция; съвременните икономисти стигат дори по-далеч: за тях съществуват пазарни и монополни цени, което означава наличие на монополен сектор и на „конкурентен сектор", тоест на две нива. Двойственият образ се среща както у Дж. О'Конър, така и у Гълбрайт[22]. В такъв случай защо да е прекалено да назовем *пазарна икономика* онова, което днес някои наричат *конкурентен сектор*? На върха са монополите, а под тях е конкуренцията, предназначена за малките и посредствени предприятия.

Наистина в нашите дискусии разграничението все още не е станало обичайно, но постепенно си пробива път навикът под названието капитализъм да се имат предвид горните етажи. Капитализмът се превръща все повече и повече във *висша категория*. Например срещу кого във Франция е насочено съдебното преследване? Срещу тръстовете и мултинационалните компании, което означава, че то се прицелва нависоко и точно. Будката, от която си купувам вестника, не зависи от капитализма, а само от веригата, в случай че има такава, с която скромното дюкянче е свърза-

но. Както не зависят от него занаятчийските работилници и малките свободни предприятия, които понякога във Франция наричат „49-те", защото поради синдикални и данъчни съображения те не желаят да достигат до съдбовния брой от 50 служители. Има цели армии от такива малки предприятия, миниатюрни производствени единици. Ала при сериозни конфликти, които хвърлят ярка светлина както върху тях, така и върху проблемите, които ни интересуват, те изпъкват масово.

Например през последните две десетилетия, предшестващи в Ню Йорк кризата от 70-те години, градът, който по онова време е *първи сред индустриалните градове в света*, става свидетел как едно сред друго западат малките предприятия, често с не повече от двайсет работници, които съставляват основната му индустриална и търговска маса – като огромният сектор на конфекцията, стотици печатници, многобройни предприятия за хранителни стоки, немалък брой дребни строителни предприемачи... В крайна сметка това е наистина един „конкурентен свят", в който основните участници се сблъскват, но и се уповават едни на други. Разстройването на живота в Ню Йорк идва в резултат от отстраняването на хилядите предприятия, които доскоро дават възможност всичко, което потребителят пожелае, да се намери произведено и складирано на място в града. Огромните предприятия замéстват и унищожават тази вселена за сметка на едромащабни производствени единици, разположени извън града. В наши дни хлябът, който някога едно старо предприятие произвеждаше за нюйоркските училища, сега идва от Ню Джърси[23]...

Ето ви добър пример, идващ от самото сърце на „най-напредналата" страна в света за това какво може да представлява конкурентната икономика, със сигурност поостаряла, с ограничен състав и еднолично управление. Тя наскоро беше заличена, като остави в опустелия Ню Йорк незапълнима бездна. Ала същевременно това е една от онези вселени, които продължават живота си пред очите ни. Големият текстилен център Прато, близо до Флоренция, е най-добрият пример, който познавам. Той е същинска полипна колония от малки жизнени предприятия с работна ръка, годна за всякакви дейности и приспособима към всички необходими промени, бързо откликваща на обратите в модата и конюнктурата, с отколешни порядки, понякога напомнящи в известен смисъл *Verlagssystem*. Големите текстилни фирми в Италия често страдат от сегашната рецесия, докато Прато се радва на пълна заетост.

Ала моето намерение не е да умножавам примерите. Искам само да кажа, че съществува по-долен, по-тънък или по-дебел пласт на икономиката – наречете го както щете, но той съществува и е съставен от независими единици. Затова не бива да се избързва с твърдението, че капитализмът е хомогенна социална композиция, в която изцяло са потопени нашите общества. Работилничката в Прато, както и която и да е вече фали-

рала в наше време печатница в Ню Йорк не могат да бъдат поставени в категорията на истинския капитализъм. Това няма да е правилно нито в социален план, нито от гледна точка на икономическото управление.

И накрая трябва да добавя, че конкурентният сектор сам по себе си не обхваща всичко, което висшият капитализъм пренебрегва или дори изоставя. В наши дни все още, както и през XVIII в., съществува обширна подземна икономика, която по думите на икономистите обхваща 30–40 % от дейностите в *индустриалните* страни на съвременния свят. Този неотдавна установен обем, чийто размер изненадва, представлява допълнение извън пазарите и държавния контрол: контрабанда, бартер на стоки и услуги, работа „на черно", домашни дейности, тоест тази семейна икономика, която за свети Тома Аквински е *economia pura* и просъществува до наши дни. „Трипартидната", етажната икономика, чието някогашно значение вече признах, си остава модел и един вид справочна таблица за съвременността. А онези наши статистики, които не отразяват в данните си тази сива икономика, представят непълен анализ.

Ето кое налага да се преформулират гледните точки върху онова, което би олицетворявало капиталистическата „система" от горе до долу в нашето общество. Тъкмо обратното и накратко: има жива диалектика между капитализма и неговите противоречия с онзи по-долен пласт, който не е истински капитализъм. Твърдят, че големите фирми толерирали малките предприятия, въпреки че стига да поискат, биха могли да ги погълнат на един залък. Каква снизходителност от тяхна страна! По същия начин Стендал смята, че в тъй жестоката през Ренесанса Италия големите градове от добросърдечие са пощадили по-малките. Вече казах (и вероятно съм прав), че големите градове не биха могли да просъществуват без малките, които са в тяхна услуга. Що се отнася до огромните фирми, според Гълбрайт те щадят малките, защото предвид малкия си размер последните имат по-високи производствени разходи и по такъв начин дават възможност на големите да определят пазарната си цена на ниво, увеличаващо маржа на печалбите им. Сякаш ако онези ги нямаше на пазара, те пак не биха могли да определят каквито си искат цени и да раздуят своите печалби! Всъщност те имат по-голяма необходимост от помалките, от една страна, и най-вече за да се освободят от хиляди в една или друга степен дребни дейности, нужни за живота на всяка фирма, за които капитализмът нехае. От друга страна, точно както манифактурите през XVIII в., които непрекъснато се обръщат към разпръснатите наоколо занаятчийски работилници, големите фирми възлагат някои по-неблагодарни дейности на подизпълнители, които им доставят готовата или полуготовата продукция. Занаятчийските фабрики за нарязване на болтове в Савоя и до днес работят за много далечни заводи. Намира се място също и за препродавачи, за посредници... Всички тези вериги от подиз-

пълнители очевидно са пряко зависими от капитализма, но те не са нищо повече от отделен сектор на малките предприятия.

Впрочем изглежда, че ако конфликтът между капитализма и неговия по-долен пласт е от строго икономически порядък – което не е така, – от само себе си ще им се наложи да съществуват съвместно. Именно до такова заключение достига един неотдавнашен икономически колоквиум[24]. Ала тук се намесва и държавната политика. След последната война множество европейски страни провеждат съзнателна политика, целяща както в Ню Йорк да отстрани малките предприятия, смятани за отживелица и за белег на икономическа изостаналост. Държавата създава монополи като например днешния „Електрисите дьо Франс", които са държава в държавата и възпрепятстват възхода на някои нови форми на енергия. Именно големите предприятия от частния сектор са получавали и получават кредити и приоритетна помощ от държавата, докато банките по указания свиват кредитите за по-малките предприятия, което ги обрича на вегетиране и изчезване.

Няма по-опасна от тази политика. Това означава по различен начин да се повтори основната грешка на социалистическите страни. Нима Ленин не казваше: „Дребното производство ежедневно и ежеминутно *естествено* ражда капитализъм и буржоазия... Там, където съществува дребно производство и свободен обмен, се появява капитализъм."[25] Приписват му дори израза: „Капитализмът започва на селския пазар." Извод: за да се освободим от капитализма, трябва да изтръгнем из корен индивидуалното производство и свободния обмен. Нима тези забележки на Ленин не са в известен смисъл признание за огромната съзидателна мощ на пазара, на долния слой на размяната, на занаятчийството и дори, по мое мнение, на инициативността и рационалността? Подобна творческата сила е не само основно богатство за икономиката, но също така възможно убежище в периоди на криза, войни и тежки икономически сривове, които изискват структурни промени. Сивата икономика, която не е сковавана от тежестта на своето оборудване и организация, винаги е в състояние да улови посоката на вятъра; тя е зоната на изворите, на неочакваните решения, както и на иновациите, въпреки че по правило най-хитроумните й открития попадат в ръцете на притежателите на капитали. Не капиталистите са направили първата революция в преработката на памука, всичко е тръгнало от малките и динамични предприятия. Нима в наши дни е по-различно? Един от големите представители на френския капитализъм неотдавна ми каза: „Изобретателите никога не забогатяват." Те трябва да отстъпят. И въпреки това именно на тях принадлежи откритието! Нима в неотдавнашния доклад на Масачузетския технологичен институт не се съобщава, че през последните петнайсет години повече от половината създадени работни места в САЩ се дължат на предприятията, които имат под 50 служители?

И накрая, дали ако приемем без колебание разграничението между пазарна икономика и капитализъм, не бихме избегнали онова *всичко и нищо*, което неизбежно ни предлагат политиците, сякаш е невъзможно да се съхрани пазарната икономика, без да се остави цялата свобода на монополите, или да се избавим от монополите, без да се „национализират" с един замах? Програмата на Пражката пролет – социализъм на върха, свобода и „непринуденост" в основата – предлага доста добро двойно решение на двойната основна грижа. Ала кой социализъм би съумял да поддържа свободата и приспособимостта на предприятието? Доколкото предлаганото решение се свежда до заместване на монопола на капитала с този на държавата и в крайна сметка към недостатъците на първия да се прибавят и тези на втория субект, чудно ли е тогава, че класическите леви решения не възпламеняват кой знае колко ентусиазма на избирателите? Ако се направи сериозно и почтено изследване, няма да липсват икономически решения, които да разширят обсега на пазарния сектор и да поставят в негова услуга икономическите предимства, които една доминираща група в момента пази само за себе си. Ала трудността дори не е най-вече в това, тя е от социално естество. Точно както не може да се очаква страните, които са в центъра на даден свят-икономика, да се откажат от своите привилегии в международен план, по същия начин не може да се надяваме господстващите групи, които свързват капитала с държавата, ползващи се от международна подкрепа, да приемат играта и да отстъпят?

30 октомври 1979 г.

БЕЛЕЖКИ

Бележки към предговора

1. *Conquerors and Rulers. Social Forces in Medieval China,* II изд. 1965, с. 13 и нататък, цитирано от Immanuel WALLERSTEIN, *The Modem World System,* 1974, с. 6.
2. Ashin DAS GUPTA, „Trade and Politics in 18th Century India", *в: Islam and the Trade of Asia,* пр. от D. S. RICHARDS, 1970, с. 183.
3. René BOUVIER, *Queuedo „homme du diable, homme de Dieu",* 1929, с. 83.
4. Jean IMBERT, *Histoire économique des origines à 1789,* 1965; Hans HAUSHERR, *Wirtschafts-geschichte der Neuzeil,* 1954; Hubert RICHARDOT et Bernard SCHNAPPER, *Histoire des faits économiques jusqu'à la fin du XVIIIe siècle,* 1963; John HICKS, *A Theory of Economie History,* 1969, фр. пр. 1973.
5. *Allgemeine Wirlschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit,* 2 том., 1958.
6. Frédéric NOVALIS, *L'Encyclopédie,* 1966, с. 43.
7. René CLEMENS, *Prolégomènes d'une théorie de la structure économique,* 1952, по-точно с. 92.
8. Witold KULA, според отдавнашен разговор. Вж. *On the Typology of Economie Systems. The Social Sciences. Problems and orientation,* 1968, с. 109-127.
9. José GENTIL DA SILVA, изгубена справка, която авторът не можа да открие при консултация.
10. *Les Étapes du développement politique,* 1975, с. 20.
11. *Le Monde,* 23 юли 1970, статия на K. S. CAROL.
12. Цитирано от Cyril S. BELSHAW, *Tradilionai Exchange and Modem Markets,* 1965, с. 5.
13. Joseph SCHUMPETER, *History of Economie Analysis,* 2-ро изд. 1955, I, с. 6.
14. Jean POIRIER, „Le commerce des hommes", в: *Cahiers de l'Institut de science économique appliquée,* n° 95, ноември 1959, с. 5.
15. Marc GUILLAUME, *Le Capital et son double,* 1975, с. 11.
16. Jean-Baptiste SAY, *Cours complet d'économie politique pratique,* 1, 1828, с. 7.
17. Fernand BRAUDEL, „Histoire et sciences sociales: la longue durée", в: *Annales E.S.C.,* 1958, с. 725-753.
18. J. SCHUMPETER, в цитирания труд, гл. II *навсякъде.* Според г-жа Elisabeth BOODY- SCHUMPETER, четвъртият начин е бил социологическият метод.

Бележки към глава първа

1. Вж. *по-горе,* II, к.с.
2. SIMONE DE SISMONDI, *Nouveaux Principes d'économie politique,* предст. от Jean Weiller, 1971, с. 19.
3. *Също,* с. 105, № 1.
4. Дума, която открих в този ограничен смисъл у Fritz RÖRIG, *Mittelalterliche Weltwirtschaft, Blüte und Ende einer Weltwirtschafts-periode,* 1933. Що се отнася до самия Hektor AMMANN, *Wirlschaft und Lebensraum der mittelalterlichen Klelnstadt,* без съмнение, с. 4, той казва с основание: *„eine Art Weltiwirtschaft",* нещо като световна икономика.
5. Léon-H. DUPRIEZ, „Principes et problèmes d'interprétation", с. 3, в: *Diffusion du progrès et convergence des prix. Études internationales,* 1966. Разсъжденията, които следват в тази глава, се присъединяват към тезите на I. WALLERSTEN в цитирания труд, въпреки че не винаги съм съгласен с него.
6. Fernand BRAUDEL, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque*

de Philippe II, 1949, с. 325, 328 и нататък.
7. F. BRAUDEL, *Médit.*, 1966, 1, с. 354.
8. A. M. JONES, „Asian Trade in Antiquity". в: *Islam and the Trade of Asia, oc. cil.*, с. 5.
9. Използвам израза *закономерни тенденции,* по примера на Джордж Гарвич, за да не ги наричам „закони".
10. Paul M. SWEEZY, *Le Capitalisme moderne,* 1976, с. 149.
11. Изразът е на Валерщайн.
12. Georg TECTANDER VON DER JABEL, *Iter persicum ou description d'un voyage en Perse entrepris en 1602...,* 1877, с. 9, 22-24.
13. Pedro CUBERO SEBASTIÁN, *Breve Relación de la peregrinatión que ha hecho de la mayor parte del mundo, 1680, c. 175.*
14. Louis-Alexandre FROTIER DE LA MESSELIÈRE. *Voyage à Saint-Pétersbourg ou Nouveaux Mémoires sur la Russie,* 1803, с. 254.
15. *Médit...,* I, с. 259.
16. Philippe de Commynes, *Mémoires,* III, 1965. с. 110.
17. René Descartes, *Œuvres,* I, *Correspondance,* 1969, с. 204.
18. Charles de Brosses, *Lettres familières écrites d'Italie en 1739 et 1740,* 1858, с. 219.
19. Jacques de VILLAMONT, *Les Voyages...,* 1607. с. 203.
20. *Също,* с. 209.
21. Естествено в смисъл на *свободолюбиви.*
22. Brian PULLAN, *Rich and Poor* in *Renaissance, Venice,* 1971, с. 3.
23. *Voyage d'Angleterre, de Hollande et de Flandre,* 1728, Victoria and Albert Museum, 86 NN 2 f° 177. Под „браунисти" трябва да се разбира протестантска религиозна секта, създадена през десетилетието на 1580 с учението на Робърт Браун; под „хилядолетия" да се разбира „хилядолетници".
24. *Също,* f°s 178-179.
25. Hugo SOLY, „The „Betrayal" of the Sixteenth Century Bourgeoisie: a Myth? Some considerations of the Behaviour Pattern of the Merchants of Antwerp in the Sixteenth Century", в: *Acta historiae neerlandicae,* 1975, с. 31-49.
26. Louis COULON, *L'Ulysse françois ou le voyage de France, de Flandre et de Savoie,* 1643, с. 52-53 и 62-63.
27. Alonso MORGADO, *Historia de* Sevilla, 1587 f ° 56.
28. Крал на Португалия до 1640.
29. Evaldo CABRAL DE MELLO, *Olinda restaurada. Guerra e Açucar no Nordeste, 1630-1654,* 1975, с. 72.
30. Също.
31. Charles CARRIÈRE, Marcel COURDURIE, *L'Espace commercial marseillais aux XVIIe et XVIIIe siècles,* ръкопис, с. 27.
32. Н.А., Флота, B^7^ 463, 11 (1697).
33. Patrick CHORLEY, *Oil, Silk and Enlightenment. Economic Problems in XVIIIth century Naples,* 1965. Виж също Salvatore CIRIACONO, *Olio ed Ebrei nella Repubblica veneta del Settecento,* 1975, с. 20.
34. Вж. по-горе, II, гл. IV.
35. *Médit...,* 1966, I, с. 113 и нататък.
36. Също, с. 358.
37. Ernst WAGEMANN, *Economia mundial,* 1952, II, с. 95.
38. Johann Heinrich von THÜNEN, *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie,* 1876, I, с. 1.
39. E. CONDILLAC, *Le Commerce et le gouvernement,* 1776, изд. 1966, с. 248 и нататък разглежда икономика, развиваща се на въображаем остров.
40. *Siedlungsgeographische Untersuchungen in Niederandalusien,* 1935.
41. Вж. по-горе, II, с. 22-27.
42. *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations,* II, 1802, с. 403 и нататък, цитирано от Pierre DOCKÈS, *L'Espace dans la pensée économique,* 1969, с. 408-409.
43. Вж. по-горе, с. 36.
44. H. PIRENNE, *Histoire de Belgique,* III, 1907, с. 259.

45. A. EMMANUEL, *L'Échange inégal,* 1969, с. 43.
46. В разговор по време на Седмицата на Прато, април 1978.
47. Също.
48. Johann BECKMANN, *Beiträge zur Œkonomie...* 1781, III, с. 427. Към 1705, 84 търговски къщи, от които 12 испански, 26 генуезки, 11 френски, 10 английски, 7 хамбургски, 18 холандски и фламандски; François DORNIC, *в цитирания труд,* с. 85, според Raimundo de LANTERY, *Memorias,* 2-ра част, с. 6-7.
49. Jean GEORGELIN, *Venise au siècle des Lumières,* 1978, с. 671.
50. Tibor WITTMAN, „Los metales preciosos de América y la estructura agraria de Hungria a los fines del siglo XVI", в: *Acla historica,* XXIV, 1967, с. 27.
51. Jacques SAVARY, *Dictionnaire universel de commerce...,* 1759-1765, V, кол. 669.
52. Jacques DOURNES, *Pötao, une théorie du pouvoir chez les Indochinois Jörai,* 1977, с. 89.
53. Abbé PRÉVOST, *Histoire générale des voyages,* VI, с. 101.
54. J. PAQUET, „La misère dans un village de l'Oisans en 1809", в: *Cahiers d'histoire,* 1966, 3, с. 249-256.
55. Germaine LEVI-PINARD, *La Vie quotidienne à Vallorcine au XVIIIe siècle,* 2 изд. 1976.
56. „Cervières, une communauté rurale des Alpes briançonnaises au XVIIIe siècle à nos jours", в: *Bulletin du Centre d'histoire économique et sociale de la région lyonnaise,* 1976, n° 3, с. 21 и нататък.
57. Цитирано от Isaac de PINTO, *Traité de la circulation et du crédit,* 1771, с. 23-24.
58. H. C. DARBY, *An Historical Geography of England before a.d. 1800,* 1951, с. 144.
59. E.NARNI-MANCINELLI, Matteo PAONE, Roberto PASCA, „Inegualanzia régionale e uso del territorio: analisi di un' area depressa della Campania interna", в: *Rassegna economica,* 1977.
60. Christiane KLAPISCH-ZUBER, *Les Maîtres du marbre. Carrare 1300-1600,* 1969, с. 69-76.
61. Москва, A.E.A., 705/409, f° 12, 1785.
62. *Le Monde,* 27 юни 1978.
63. Вж. по-горе, II, гл.V, с. 408.
64. Вж. по-горе, II, гл. V, с. 408.
65. T. S. WILLAN, *Studies in Elizabethan Foreign Trade,* 1959, p. v.
66. Pierre BRUNEL, *L'État et le Souverain,* 1977, с. 12.
67. *Dogado* означава зоната на лагуните, на островчетата и естуарите по северния бряг на Адриатика, които са преддверието на Венеция *(Ит. енц.* XIII, с. 89).
68. Elena FASANO, *Lo Stato mediceo di Cosimo I,* 1973.
69. Georges LIVET, *L'Équilibre européen de la fin du XVe à la fin du XVIIe siècle,* 1976.
70. Claude MANCERON, *Les Vingt Ans du roi,* 1972, с. 121.
71. Ragnar NURSKE, *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries,* 1953, с.4.
72. C. CHAUNU, *Séville et l'Atlantique,* VIII, 1, 1959, с. 1114.
73. A. EMMANUEL, в цитирания труд, с. 32.
74. David RICARDO, *Principes de l'économie politique et de l'impôt,* pp. Christian SCHMIDT, 1970, с. 101-102.
75. G. TOMASI DI LAMPEDUSA, *Le Guépard,* 1960 с. 164.
76. Maurice LÉVY-LEBOYER, François CROUZET, Pierre CHAUNU.
77. До създаването на Сметната палата на 24 март 1776.
78. Вж. по-горе, с. 93-94.
79. В цитирания труд, с. 10.
80. I. WALLERSTEIN, *The Modern World System,* II, гл. II, копие.
81. J. GEORGELIN, *Venise au siècle des Lumières* в цитирания труд, с. 760.
82. Също, с. 14 и навсякъде.
83. *Médit.,* II, с. 41.

84. Jacques GERNET, *Le Monde chinois,* 1972, с. 429.
85. Вж. по-горе, с. 383.
86. Цитирано от H. R. C. WRIGHT, *Конгрес в Ленинград 1970,* V, с. 100.
87. W. KIENAST, *Die Anfänge des europaïschen Staatensystems im späteren Mittelalter,* 1936.
88. *Geschichte der Kriegskunst...,* 1907.
89. Цитирам по памет този епизод, заимстван от документите на Диего Суарес, запазени някога в архивите на Главното управление на Алжир.
90. E. CABRAL DE MELLO, *Olinda restaurada...,* в цитирания труд и навсякъде.
91. Също, с. 246.
92. По този повод размених писма с професор Крус Коста от Университета в Сао Паулу.
93. За въвеждането на щика виж J. U. Nef, *La Guerre et le progrès humain,* 1954, с. 330-333.
94. Цитирано от J. U. NEF, *La Guerre et le progrès humain,* 1954, с. 24.
95. Pasquale Villani, „La società italiana nei secoli XVI e XVII", в: *Ricerche storiche ed economiche in memoria di C. Barbagallo,* 1970, I, с. 255.
96. Philippe Auguste d'ARCQ, *La Noblesse militaire,* 1766, с. 75-76; курсивът е мой.
97. B. G. ZANOBI, в: Sergio ANSELMI, *Economia e Società: le Marche tra XV et XX° secolo,* 1978, с. 102.
98. I. WALLERSTEIN, в цитирания труд, с. 87.
99. Federico BRITO FIGUEROA, *Historia económica y social de Venezuela,* I, 1966, навсякъде.
100. G. MACARTNEY, Voyage *dans l'intérieur de la Chine et en Tartarie, fait dans les années 1792, 1793 et 1794...,* II, с. 73.
101. Louis-Narcisse BAUDRY DES LOZIÈRES, *Voyage à la Louisiane et sur le continent de l'Amérique septentrionale fait dans les années 1794-1798,* 1802, с. 10.
102. Peter LASLETT, Un Monde *que nous avons perdu,* 1969, с. 40 и нататък.
103. *Médit...,* 1966, I, с. 426.
104. Вж. по-горе, с. II, с. 124.
105. *Също.*
106. A.d.S. Venise, Senato Zecca, 42, 20 юли 1639.
107. Abbé Jean-Bernard LE BLANC, *Lettres d'un François,* 1745, II, с. 42.
108. *Също,* с. 43.
109. *Също,* с. 1.
110. *Също,* III, с. 68.
111. Jacques ACCARIAS DE SERIONNE, *La Richesse de l'Angleterre,* 1771, с. 61.
112. Следващите дискусионни въпроси, на Смоут за Шотландия и на Х. Келенбенц и П. Бейрок са представени на Седмицата на Прато, 1978.
113. A. DAS GUPTA, статия, цитирана в: *Islam and the Trade of Asia,* с. D. S. RICHARDS, 1970, с. 206.
114. Précis de sociologie според W. Pareto. 2 изд., 1971, с. 172.
115. G. IMBERT, *Des Mouvements de longue durée Kondralieff,* 1959.
116. *Théorie économique du système féodal: pour un modèle de l'économie polonaise,* 1970, с. 48.
117. Неотдавнашна дискусия върху *Кондратиев:* W. W. ROSTOW, „Kondratieff, Schumpeter and Kuznets: Trend Periods Revisited", в: *The Journal of Economie History,* 1975, с. 719-753.
118. W. BRULEZ, „Séville et l'Atlantique: quelques réflexions critiques", в: *Revue belge de philologie et d'histoire,* 1964, n° 2, с. 592.
119. C. CHAUNU, *Séville et l'Atlantique,* VIII, 1, 1959, с. 30.
120. Dietrich EBELING et Franz IRSIGLER, *Getreideumsatz, Getreide und Brotpreise in Köln, 1308-1797,* 1976.
121. F. BRAUDEL и F. SPOONER, „Prices in Europe from 1450 to 1750", в: *The Cambridge Economie History of Europe,* IV, 1967, с. 468.

122. C. CHAUNU, в цитирания труд, с. 45.
123. *Gazette de France*, с. 489.
124. Pierre CHAUNU, *Les Philippines et le Pacifique des Ibériques*, 1960, с. 243, n. 1.
125. L. DERMIGNY, *La Chine et l'Occident. Le commerce à Canton au XVIIIe siècle, 1719-1833*, I, 1964, с. 101, n. 1.
126. „En Inde, aux XVIe et XVIIe siècles: trésors américains, monnaie d'argent et prix dans l'Empire mogol", в: Annales *E.S.C.*, 1969, с. 835-859.
127. Цитирано от Pierre VILAR, Congrès de Stockholm, 1960, *с.* 39.
128. Rondo CAMERON, „Economic History, Pure and Applied", в *Journal of Economie History*, март 1976, с. 3-27.
129. *Il Problema del trend secolare nelle fluttuazioni dei prezzi*, 1935.
130. G. IMBERT, в цитирания труд.
131. *Също.*
132. „Les implications de l'emballement mondial des prix depuis 1972", в: *Recherches économiques de Louvain*, септември 1977.
133. В: *Annales E.S.C.*, 1961, *с.* 115.
134. C. LEON, в: Congrès *de Stockholm, 1960*, с. 167.
135. *La Crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime et au début de la Révolution*, 1944, с. VIII-IX.
136. *Théorie économique du système féodal...*, в цитирания труд, с. 84.
137. „Gazettes hollandaises et trésors américains" в: *Anuario de historia económica y social*, 1969, с. 333.
138. C. VILAR, *L'Industrialisation en Europe au XIXe siècle*, Колоквиум в Лион, 1970, с. 331.
139. *Hérésies économiques*, 1972, с. 50.
140. C. BEYSSADE, *La Philosophie première de Descartes*, копие, с. 111.
141. Earl J. HAMILTON „American Treasure and the Rise of Capitalism", в: *Economica*, ноем. 1929, с. 355-356.
142. Phelps BROWN, S. V. HOPKINS, „Seven Centuries of Building Wages", в *Economica*, август 1955, с. 195-206.
143. Charles SEIGNOBOS, *Histoire sincère de la nation française*, 1933.

Бележки към глава втора

1. Тази и предходните забележки са из машинописния текст на Пол АДАМ, *L'Origine des grandes cités maritimes indépendantes el la nalure du premier capitalisme commercial*, с. 13.
2. Paul GROUSSET, предговор на Régine PERNOUD, *Les Villes marchandes aux XIVe et XVe siècles*, 1948, с. 18.
3. *Studi di storia économica*, 1955, I, с. 630.
4. Данък върху дохода, наложен от Пит Втори през 1799 г. (Син на лорд Уилям Пит, инициатор на множество заговори срещу Франция (1759-1806). – Бел. прев.)
5. Henri PIRENNE, *La Civilisation occidentale au Moyen Age du XIe au milieu du XVe siècle. Histoire générale*, de G. GLOTZ, VIII, 1933, с. 99-100.
6. *Cours complet d'économie politique pratique*, op. cit., I, с. 234.
7. *Traité de la circulation et du crédit, op. cit.*, с. 9.
8. Renée DOEHAERD, *Le Haut Moyen Age occidental, économies et sociétés*, 1971, с. 289.
9. C. ADAM, *ibid.*, с. 11.
10. Изразът е на Анри ПИРЕН, употребен по време на конференция, състояла се в Алжир през 1931.
11. „The Closing ol thé European Frontier", в: *Speculum*, 1958, с. 476.
12. Wilhelm ABEL, *Agrarkrisen und Acrarkonjunktur*, 1966, *с.* 19.
13. Johannès BÜHLER, Vida *y cultura en la edad media*, 1946, с. 204.
14. J. H. SLICHER VAN BATH, *The Agrarian History of Western Europe, A.D. 500-1850*, 1966, с. 24.
15. Yves RENOUARD, *Les Villes d'Italie de la fin du Xe au début du XIVe siècle*, 1969, I, с. 15

16. Karl BOSL, *Die Grundlagen der modernen Gesellschaft im Mittelalter*, 1972, II, с. 290.
17. Разсъждение, което често съм чувал. *Вж.* Armando SAPORI, „Caratteri ed espansione dell' economia comunale italiana", в: *Congresso storico internazionale per l'VIII° centenario della prima Lega Lombarda*, Bergame, 1967, с. 125-136.
18. „What accelerated technological Progress in the Western Middle Ages", в: *Scientific Change*, с. CROMBIE, 1963, с. 277.
19. „Les bases monétaires d'une suprématie économique: l'or musulman du VIIe au XIe siècle", в: *Annales E.S.C.*, 1947, с. 158.
20. *L'Économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*, 1962, I, с. 255.
21. *La Nascità dell' Europa, sec. X-XIV*, 1966, с. 121 и нататък.
22. „La civiltà economica nelle sue esplicazioni dalla Versilia alla Maremma (secoli X-XVII)", в: *Atti del 6o^o Congresso Internazionale della „Dante Alighieri"*, с. 21.
23. *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands von 16. bis 18. Jahrhundert*, 1951, I, с. 327.
24. *Miltelalterliche Weltwirtschaft...*, 1933, с. 22.
25. Сходни забележки по повод експанзията на Франкфурт на Майн в: Hans MAUERSBERG, *Wirtschafts- und Sozialgeschichte zentraleuropäischer Städte in neuerer Zeit*, 1960, с. 238-239.
26. H. PIRENNE, в: G. GLOTZ, *Histoire générale*, VIII, *op. cit.*, с. 144.
27. *Също*, с. 11.
28. *Също*, с. 90; Henri LAURENT, *Un Grand Commerce d'exportation. La draperie des Pays-Bas en France et dans les pays méditerranéens, XIIe-XVe siècles*, 1935, с. 37-39.
29. H. PIRENNE, *op. cit.*, с. 128.
30. На 13 януари 1598 по заповед на Елизабет, чийто текст е предаден от Филип Долингер, *La Hanse (XIIe-XVIIe siècles)*, 1964, с. 485-486.
31. Tibor WITTMAN, *Les Gueux dans les „bonnes villes" de Flandre (1511-1584)*, 1969, с. 23; Hippolyte FIERENS-GEVAERT, *Psychologie d'une ville, essai sur Bruges*, 1901, с. 105; E. LUCKA, *Die Grosse Zeit der Niederlande*, 1936, с. 37.
32. Архиви Datini, Прато, 26 април 1399.
33. H. PIRENNE, *op. cit.*, с. 127.
34. J. A. VAN HOUTTE, „Bruges et Anvers, marchés „nationaux" ou „internationaux" du XIVe au XVIe siècle", в: *Revue du Nord*, 1952, с. 89-108.
35. *Brügges Entwicklung zum mittelalterlichen Weltmarkt*, 1908, с. 253.
36. *Op. cit.*, с. 16.
37. За целия този параграф, C. DOLLINGER, *op. cit.*
38. H. PIRENNE, *op. cit.*, с. 26-27.
39. C. DOLLINGER, *op. cit.*, с. 42.
40. Witold HENSEL, Aleksander GIEYSZTOR, *Les Recherches archéologiques en Pologne*, 1958, с. 54 и нататък.
41. C. DOLLINGER, *op. cit.*, с. 21.
42. Renée DOEHAERD, „A propos du mot „Hanse", в: *Revue du Nord*, януари 1951, с. 19.
43. C. DOLLINGER, *op. cit.*, с. 10.
44. *Médit...*, I, с. 128.
45. C. DOLLINGER, *op. cit.*, с. 177.
46. *Също*, с. 54.
47. Вж. по-горе, II, с. 314.
48. C. DOLLINGER, *op. cit.*, с. 39.
49. *Също*, с. 148.
50. *Също*, с. 39.
51. *Също*, с. 59.
52. *Също*, с. 86.
53. Henryk SAMSONOWICZ, „Les liens culturels entre les bourgeois du littoral baltique dans le bas Moyen Age", в: *Studia maritima* I, с. 10-11.
54. *Също*, с. 12.
55. *Също*.
56. *Също*.
57. C. DOLLINGER, op. cit., с. 266.

58. *Също*, с. 55.
59. *Също*, с.130.
60. *Също*, с. 95.
61. *Също*, с. 100-101.
62. Marian MALOWIST, *Croissance et régression en Europe, XIVe-XVIe siècles*, 1972, с. 93, 98.
63. C. DOLLINGER, op. cit., с. 360.
64. M. MALOWIST, op. cit., с. 133.
65. *Също*, с. 105.
66. Eli F. HECKSCHER, *Der Merkantilismus*, исп. прев.: *La Epoca mercantilista*, 1943, с. 311.
67. *Histoire des prix et des salaires dans l'Orient médiéval*, 1969, с. 237.
68. Robert-Henri BAUTIER, „La marine d'Amalfi dans le trafic méditerranéen du XIVe siècle, à propos du transport du sel de Sardaigne", в: *Bulletin philologique et historique du Comité des Travaux historiques et scientifiques*, 1959 с. 183.
69. M. del TREPPO, A. LEONE, *Amalfi medioevale*, 1977. Protestation contre une histoire traditionnelle d'Amalfi, uniquement marchande.
70. M. LOMBARD, статия, цитирана в: *Annales E.S.C.*, 1947, с. 154 *и нататък*.
71. Armando CITARELLA, „Patterns in Médiéval Trade: The Commerce of Amalfi before the Crusades", в: *Journal of Economie History*, дек. 1968, с. 533 и бр. 6.
72. R.-H. BAUTIER, статия, цит., с. 184.
73. R. S. LOPEZ, op. cit., с. 94.
74. Y. RENOUARD, op. cit., с. 25, бележка 1.
75. Elena G. SKRZINSKAJA, „Storia délia Tana", в: *Studi veneziani*, X, 1968, с. 7. *„In mari constituta, caret totaliter vineis atque campis."*
76. M. CANARD, „La Guerre sainte dans le monde islamique", *Actes du IIe Congrès des sociétés savantes d'Afrique du Nord*, Tlemcen, 1936, в: II, с. 605-623.
77. Хрисовулът на Алексей Комнин от май 1082 освобождава венецианците от всякакви плащания (H. PIRENNE).
78. Giuseppe TASSINI, *Curiosità veneziane*, 1887, с. 424.
79. Gino LUZZATTO, *Studi di storia economica veneziana*, 1954, с. 98.
80. Benjamin DAVID, „The Jewish Mercantile Settlement of the 12th and 13th century Venice: Reality or Conjecture?", в *A.J.S Review*, 1977, с. 201-225.
81. Wolfgang von STROMER, „Bernardus Tauronicus und die Geschaftsbeziehungen zwischen der deutschen Ostalpen und Venedig vor Gründung des Fondaco dei Tedeschi", в: *Grazer Forschungen zur Wirtschaft- und Sozialgeschichte*, III.
82. G. LUZATTO, op. cit., с. 10.
83. *Също*, с. 37-38.
84. Giorgio GRACCO, *Società e stato nel medioevo veneziano (secoli XII-XIV)*, 1967.
85. Heinrich KRETSCHMAYR, *Geschichte von Venedig*, 1964, I, с. 257.
86. W. HEYD, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age*, 1936, с. 173.
87. Не чак толкова ужасна, според Donald E. QUELLER et Gerald W. DORY, „Some Arguments in Defense of the Venetians on the Fourth Crusade", в: *The American Historical Review*, бр. 4, окт. 1976, с. 717-737.
88. R. S. LOPEZ, *в цитирания труд*, с. 154 *и нататък*.
89. Jacques MAS-LATRIE, *Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan*, 1861, I, с. 511.
90. Относно сеченето на пари, вж. по-горе, II, с. 170.
91. Richard HENNIG, *Terrae incognitae*, 1950-1956, III, с. 109 *и нататък*.
92. Мнение, отхвърлено от F. BORLANDI, „Alle origini del libro di Marco Polo", в: *Studi in onore di Amintore Fanfani*, 1962, I, с. 135.
93. Elizabeth CHAPIN, *Les Villes de foires de Champagne des origines au début du XIVe siècle*, 1937, с. 107, бр. 9.
94. Henri PIRENNE, op. cit., I, с. 295.
95. H. LAURENT, *в цитирания труд*, с. 39.

96. Robert-Henri BAUTIER, „Les foires de Champagne", в: *Recueil Jean Bodin,* V, 1953, с. 12.
97. H. PIRENNE, op. cit., с. 89.
98. Félix BOURQUELOT, *Étude sur les foires de Champagne,* 1865, I, с. 80.
99. Hektor AMMANN, „Die Anfänge des Aktivhandels und der Tucheinfuhr aus Nordwesteuropa nach dem Mittelmeergebiet", в*: Studi in onore di Armando Sapori,* с. 275.
100. Произходът на това име не е обяснен. Вероятно се отнася за едноименна улица във Флоренция, където се намират складовете на Арте ди Калимала *(Dizionario enciclopedico italiano).*
101. *Médit.*, I, с. 291.
102. *Също.*
103. H. LAURENT, op. cit., с. 80.
104. Henri PIGEONNEAU, *Histoire du commerce de la France,* I, 1885, с. 222-223.
105. *Също.*
106. Mario CHIAUDANO, „I Rothschild del Duecento: la Gran Tavola di Orlando Bonsignori", в *Bulletino senese di storia patria,* VI, 1935.
107. R.-H. BAUTIER, op. cit., с. 47.
108. F. BOURQUELOT, op. cit., I, с. 66.
109. H. LAURENT, op.cit., с. 38.
110. *Също,* с. 117-118.
111. R.-H. BAUTIER, op. cit., с. 45-46.
112. Vital CHOMEL, Jean EBERSOLT, *Cinq Siècles de circulation internationale vue de Jougne,* 1951, с. 42.
113. Вж. *по-долу,* с. 102.
114. Wolfgang von STROMER, „Banken und Geldmarkt: die Funktion der Wechselstuben in Oberdeutschland und den Rheinlanden", Прато, 18 април 1972, 4-та седмица F.-Datini.
115. Auguste Guzzo, Introduction au *Secondo Colloquio sull'età dell' Umanesimo e del Rinascimento in Francia,* 1970.
116. GiuseppeTOFFANIN, *Il Secolo senza Roma,* Bologne, 1943.
117. Guy FOURQUIN, *Les Campagnes de la région parisienne à la fin du Moyen Age,* 1964, с. 161-162.
118. Все пак трябва да се отбележи опитът на Филип VI Валоа да поднови привилегиите на панаирите в Шампан през 1344-1349. Вж. M. de LAURIERE, *Ordonnances des rois de France,* 1729, II, с. 200, 234, 305.
119. *Banca e moneta dalle Crociate alla Rivoluzione francese,* 1949, с. 62.
120. *Също.*
121. Raymond DE ROOVER, „Le rôle des Italiens dans la formation de la banque moderne" *в: Revue de la banque,* 1952, с. 12.
122. Вж. по-горе, II, с. 102.
123. Carlo CIPOLLA, *Money, Prices and Civilization,* 1956, с. 33-34.
124. H. KRETSCHMAYR, op. cit., II, с. 234.
125. *Също,* с. 234-236.
126. *Също,* с. 239.
127. *Foundation of Capitalisai,* 1959, с. 29 *и нататък*
128. Hannelore GRONEUER, „Die Seeversicherung in Genua am Ausgang des 14. Jahrhunderts", в: *Beiträge zur Wirtschafts und Sozialgeschichte des Mittelalters,* 1976. с. 218-260.
129. H. KRETSCHMAYR, op. cit., II, с. 300.
130. Christian BEC, *Les Marchands écrivains à Florence 137S-1434,* 1968, с. 312.
131. *Médit.*, I, с. 310.
132. *Също,* с. 311.
133. *Bilanci generali,* 1912 (издадени от Reale Commissione per la pubblicazione dei documenti finanziari della Repubblica di Venezia, IIe série).
134. Вж. по-долу, с. 262 *и нататък.*
135. *Bilanci generali,* 2e série I, 1, Венеция, 1912.
136. *Също,* Documenti бр. 81, с. 94-97. Текстът е посочен от H. KRETSCHMAY, op. cit., II, с. 617-619.
137. *Médit.*, I, с. 452.
138. *Обикновено* се приема, че съотношението между годишното

количество на отсечените монети и парите в обръщение е 1:20.
139. Pierre-Antoine, comte DABU, *Histoire de la République de Venise,* 1819, IV, с. 78.
140. Oliver C. Cox, *Foundation of Capitalism,* 1959, с. 69, и бел. 18 (по MOLMENTI).
141. Вж. по-долу, с. 103 *и нататък.*
142. A.d.S. Venise, Notario del Collegio, 9, f° 26 v°, бр. 81, 12 август 1445.
143. *Също,* 14 f° 38 v° 8 юли 1491: Senato Terra, 12, f° 41, 7 февруари 1494.
144. *Médit.*, II, с. 215-216.
145. A.d.S. Venise, Senato Terra, 4, f° 107 v°.
146. C. MOLMENTI, *La Storia di Venezia nella vita privata...,* 1880, I, с. 124, 131-132.
147. Piero PIERI, „Milizie e capitani di ventura in Italia del Medio Evo", в: *Atti della Reale Accademia Peloritana,* XL, 1937-1938, с. 12.
148. H. KRETSCHMAYR, op. cit., II, с. 326.
149. Girolamo PRIULI, *Diarii,* изд. A. Segre, *1921.* I, с. 19.
150. Federico CHABOD, „Venezia nella politica italiana ed europea del Cinquecento", в: *La Civiltà veneziana del Rinascimento,* 1958, с. 29. Пристигането на испанските посланици и на „крал" Максимилиян. Archivio Gonzaga, серия E, Venezia 1435, Венеция, 2 януари 1495.
151. H.HAUSHERR, op. cit., с. 28.
152. *Bilanci...,* I, с. 38-39. Не през 1318, както пише Уилям Макнейли във *Venice, the Hinge of Europe 1081-1797, 1914,* с. 66, но дори преди 1228, *Bilanci...* I, с. 38-39, наемна цена на *Fondaco dei Tedeschi „qui tenent fonticum Venetie ubi Teutonici hospitantur".*
153. J. SCHNEIDER, „Les villes allemandes au Moyen Age. Les institutions économiques" в: *Recueil de la Société Jean Bodin,* VII, *La Ville, institutions économiques et sociales,* 1955, 2-ра част, с. 423.
154. Antonio H. de OLIVEIRA MARQUES, „Notas Para a historia da Feitoria portuguesa da Flandes no seculo XV", в: *Studi in onore di Amintore Fanfani,* 1962, II, с. 370-476 и особено с. 446. Anselmo BRAACAMP Freike, „A Feitoria da Flandes", в: *Archiva historico portuguez,* VI, 1908-1910, с. 322
155. *Médit.*, I, с. 428.
156. G. Luzzatto, op. cit., с. 149.
157. *Médit.*, I, с. 277.
158. Alberto TENENTI, Corrado VIVANTI, „Le film d'un grand système de navigation: les galères marchandes vénitiennes, XIVe-XVIe siècles", в: *Annales B.S.C.,* 1961, с. 85.
159. Op. cit., с. 62 *и нататък.*
160. Federigo MELIS, *La Moneta,* машинописен текст, с. 8
161. Federigo MELIS, „Origenes de la Banca Moderna", в: *Moneda y Credito,* март 1971, с. 10-11.
162. Federigo MELIS, *Storia délia ragioneria contributo alla conoscenza e interpretazione delle fonti più significative della storia economica,* 1950, с. 481 *и нататък.*
163. Federigo MELIS, *Sulle fonti della sloria economica,* 1963, с. 152.
164. Вж. по-горе, II, с. 252 *и нататък*
165. R. HENNIG, *в цитирания труд,* III, *с.* 119 *и нататък,* и IV, с. 126.
166. G. TASSINI, *в цитирания труд,* с. 55.
167. LATTES, *La Liberta delle banche a Venezia,* 1869, глава II.
168. Gino LUZZATTO, *Storia economica di Venezia dal XIe al XVIe s.,* 1961, с. 101.
169. G.LUZZATTO, *в цитирания труд,* с. 212.
170. G. LUZZATTO, *в цитирания труд,* с. 78.
171. G. LUZZATTO, *Studi..., в цитирания труд,* с. 135-136.
172. *Също,* с. 130.
173. Reinhold C. MUELLER, „Les prêteurs juifs à *Venise*" в: *Annales E.S.C.,* 1975, с. 1277.

174. G. LUZZATTO, *Studi...*, *в цитирания труд*, с. 104.
175. *Също*, с. 104.
176. *Също*, с. 106, бележка 67.
177. „Le rôle du capital dans la vie locale et le commerce extérieur de Venise entre 1050 et 1150", в: *Revue belge de philologie et d'histoire*, XIII, 1934, с. 657-696.
178. „Aux origines du capitalisme vénitien", резюме на предходната статия, в: *Annales E.S.C.*, 1935, с. 96.
179. R. MOllOZZO DELLA ROCCA, A. LOMBARDO, *Documenti del commercio veneziano nei secoli XI-XI*, 1940, цитирано от G. LUZZATTO, *Studi...*, с. 91, №9.
180. LUZZATTO, *Storia economica...*, *в цитирания труд*, с. 82.
181. *Също*, с. 79-80.
182. Raymond DE ROOVER, „Le marché monétaire au Moyen Age et au début des temps modernes", в: *Revue historique*, юли-септември 1970, с. 7 *и нататък*.
183. *Médit...*, I, с. 347.
184. *Също*.
185. F. MELIS, *La Moneta*, *в цитирания труд*, с. 8.
186. Frédéric C. LANE, *Venice, a maritime republic*, 1973, с. 166.
187. *Също*, с. 104.
188. *Industry and Economic Decline in 17th Century Venice*, 1976, с. 24 *и нататък*.
189. A.d.S. Venise, Senato Terra, 4, f° 71, 18 април 1458.
190. Domenico SELLA, „Les mouvements longs de l'industrie lainière à Venise aux XVIe et XVIIe siècles", в: *Annales E.S.C.*, януари-март 1957, с. 41.
191. B. PULLAN, *Rich and Poor in Renaissance Venice*, 1971, с. 33 *и нататък*; Ruggiero MASCHIO „Investimenti edilizi delle scuole grandi a Venezia (XVI-XVII sec.)", Semaine de Prato, април 1977.
192. A.d.S. Venise, Senato Mar, II, f° 126, 21 февруари 1446.
193. D. Sella, art. cit., с. 40-41.
194. Orner Lutfi BARCAN, „Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire ottoman aux XVe et XVIe siècles", в: *Journal of economic and social history of the Orient*, август 1957, с. 27, 34.
195. Някакво обсъждане на Сената на 18 февруари 1453 г. утвърждава направо необходимостта „*ob reverentiam Dei, bonum christianorum honorem, nostri dominii et pro commodo et utilitate mercatorum et civium nostrorum*" да се подпомогне Константинопол, този град, за който може да се каже, че е „част от Европа и не бива да попадне в ръцете на неверниците", „*civitas Constantinopolis que dici et reputari potest esse noslri dominii, non deveniat ad manos infidelium*", A.d.S. Venise, Senato Mar, 4, 170.
196. A.d.S. Venise, Senato Sécréta, 20, f° 3, 15 януари 1454.
197. H. KRETSCHMAYR, *в цитирания труд*, II, с. 371 *и нататък*.
198. Damião PEREZ, *Historia de Portugal*, 1926-1933, 8 том.
199. Ralph DAVIS, *The Rise of the Atlantic Economies*, 2e изд., 1975, с. 1.
200. Преди всичко трудовете на Vitorino MAGALHAES-GODINHO.
201. R. DAVIS, *в цитирания труд*, с. 4.
202. Gonzalo de REPARAZ hijo, *La Epoca de los grandes descubrimientos españoles y portugueses*, 1931.
203. Prospero PERAGALLO, *Cenni intorno alla colonia ilaliana in Portogallo nei secoli XIV, XI, XVI*, 2e изд., 1907.
204. Virginia RAU „A Family of italian Merchants in Portugal in the XVth century: the Lomellini", в: *Studi in onore di A. Sapori*, *в цитирания труд*, с. 717-726.
205. Robert RICARD „Contribution à l'étude du commerce génois au Maroc durant la période portugaise, 1415-1550", в: *Annales de l'Inst. d'Etudes orientales*, III, 1937.

206. Duarte PACHECO PEREIRA, *Esmeraldo de situ orbis...*, 1892, цитиран от R. Davis, *в цитирания труд*, с. 8.
207. *В цитирания труд*, с. 11.
208. Vitorino MAGALHAES-GODINHO, „Le repli vénitien et égyptien et la route du Cap, 1496-1533", в: *Eventail de l'histoire vivante*, 1953, II, с. 293.
209. Richard EHRENBERG, *Das Zeitalter der Fugger*, 1922, 2 тома.
210. Hermann Van der Wee, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy (14th-16th Centuries)*, 1963, II, с. 127.
211. Henri PIRENNE, *Histoire de Belgique*, 1973, II, с. 58.
212. G. D. RAMSAY, *The City of London*, 1975, с. 12.
213. Emile COORNAERT, „Anvers a-t-elle eu une flotte marchande?", *в: Le Navire et l'économie maritime*, с. с. Michel MOLLAT, 1960, с. 72 *и нататък.*
214. *Също*, с. 71, 79.
215. G. D. RAMSAY, *в цитирания труд*, с. 13.
216. H. PIRENNE, *в цитирания труд*, II, с. 57.
217. G. D. RAMSAY, *в цитирания труд*, с. 18.
218. Lodovico GUICCIARDINI, *Description de tous* les *Pays-Bas*, 1508, с. 122.
219. H. VAN DER WEE, *в цитирания труд*, II, с. 203.
220. Emile COORNAERT, „La genèse du système capitaliste: grand capitalisme et économie traditionnelle à Anvers au XVIe siècle", в: *Annales d'histoire économique et sociale*, 1936, с. 129.
221. Oliver G. Cox, *в цитирания труд*, с. 266.
222. *В цитирания труд*, 3 том.
223. *Също*, II, с. 128.
224. *Също*, II, с. 120.
225. J. VAN HOUTE, *в цитирания труд*, с. 82.
226. Renée DOEHAERD, *Études anversoises*, 1963, I, с. 37 *и нататък*, с. 62-63.
227. Anselmo BRAACAMP FREIRE, цит. ст., с. 322 *и нататък.*
228. Hermann VAN DER WEE, *в цитирания труд*, I, Appendice 44/1.
229. *Също*, II, с. 125.
230. *Също*, II, с. 130-131.
231. *Също*, II, с. 131.
232. *Също*, II, с. 129.
233. *Също.*
234. Anselmo BRAACAMP FREIRE, цит. ст., с. 407.
235. Vitorino MAGALHAES-GODINHO, *L'Économie de l'Empire portugais aux X V^e et X Ve siècles*, 1969, с. 471.
236. John U. NEF, „Silver production in central Europe, 1450-1618", *в: The Journal of Political Economy*, 1911, с. 586.
237. *Médit.*, I, с. 497.
238. Richard GASCON, *Grand Commerce et vie urbaine au XVIe siècle. Lyon et ses marchands*, 1971, с. 88.
239. H. VAN DER WEE, *в цитирания труд*, II, с. 156.
240. Earl J. HAMILTON, „Monetary inflation in Castile, 1598-1660", в: *Economie History*, 6, януари 1931, с. 180.
241. 1529: la Paix des Dames; 1535: окупацията на Милано от Карл V.
242. Fernand BRAUDEL, „Les emprunts de Charles Quint sur la place d'Anvers", *в:* Colloques Internationaux du C.N.R.S., *Charles Quint et son temps*, Paris, 1958, с. 196.
243. H. VAN DER WEE, *в цитирания труд*, II, с. 178 бел. 191.
244. Pierre CHAUNU, *Séville et l'Atlantique*, VI, с. 114-115.
245. Вж. по-долу, с. 174 и нататък.
246. J. VAN HOUTE, *в цитирания труд*, с. 91.
247. *Médit.*, I, с. 430-437.
248. H. VAN DER WEE, *в цитирания труд, Il*, с. 179, бележка 195.
249. Hugo SOLY, *Urbanisme en Kapitalisme te Antwerpen in de 15 de Eeuw*, резюме на френски, с. 457 *и нататък.*
250. T.WITTMAN, *в цитирания труд*, с. 30.

251. C. DOLLINGER, *в цитирания труд*, с. 417-418.
252. H. VAN DER WEE, *в цитирания труд*, II, с. 228-229.
253. *Също*, с. 238.
254. *Също*, II, с. 186.
255. Charles VERLINDEN, Jan CRAEYBECKX, E. SCHOLLIERS, „Mouvements des prix et des salaires en Belgique au XVIe s." в: *Annales E.S.C.*, 1955, с. 181-185.
256. John LOTHROP MOTTLEY, *La Révolution des Pays-Bas au* XV *siècle*, II, с. 196.
257. *Също*, III, с. 14.
258. *Също*, III, гл. I.
259. *Médit.*, I, с. 438, бележка 6. Последни сведения по въпроса по William D. PHILLIPS и Caria R. PHILLIPS, „Spanish wool and dutch rebels: the Middelburg Incident of 1571", в: *American Historical Review*, април 1977, с. 312-330.
260. Hermann VAN DER WEE, „Anvers et les innovations de la technique financière aux XVIe et XVIe siècles", в: *Annales E.S.C.*, 1967, с. 1073.
261. *Също*, с. 1071.
262. *Също*, с. 1073, бележка 5.
263. *Също*, с. 1076.
264. Raymond DE ROOVER, *L'Evolution de la lettre de change, XIVe-XVIIIe siècles*, 1953, с. 119.
265. *Les Gueux dans les „bonnes villes" de Flandre, 1577-1584*, Будапеща, 1969.
266. B.N., Ms. Fr. 14666, f° 11 v°. Relation de 1692.
267. Giovanni BOTERO, *Relationi universali*, 1599, с. 68.
268. *Също*.
269. Comtesse *de Boigne, Mémoires*, 1971, I. с. 305.
270. Jacques HEERS, *Gênes au XVe siècle*, 1961, с. 532.
271. Jérôme de LA LANDE, *Voyage d'un Français en Italie...*, 1769, VIII, с. 492-493.
272. *Voyage* inédit du comte d'Espinchal, Bibliothèque de Clermont-Ferrand, 1789.
273. *Също*.
274. *Също*.
275. Vito VITALE, *Breviario della storia di Genova*, 1955, I, с. 148.
276. *Също*, с. 163.
277. *Médit.*, I, с. 357, бележка 2.
278. V. VITALE, *в цитирания труд*, I, с. 346.
279. *Също*, с. 349.
280. *Също*, с. 421.
281. Hannelore, GRONEUER, цит. ст., с. 218-260.
282. *Също*.
283. A.N., K 1355, 21 май 1684.
284. A.N., A.E., B[1] 529, 12 април 1710.
285. B.N., Ms. Fr., 16073, f° 371.
286. Giuseppe FELLONI, *Gli Inveslimenti finanziari genovesi in Europa tra il Seicento e la restaurazione*, 1971, с. 345.
287. Fernand BRAUDEL, „Endet das „Jahrhundert der Genuesen" im Jahre 1627", в: *Mélanges Wilhelm Abel*, с. 455.
288. Roberto S. LOPEZ, *Studi sull' economia genovese nel Medio Evo*, 1936, с. 142 *и нататък*.
289. Roberto S. LOPEZ, в обичайните му изказвания и в една от старите му непубликувани лекции.
290. *Médit.*, I, с. 313.
291. Според често поддържаната в лекциите теза на Carmelo TRASSELLI.
292. Справки с текста и обясненията на V. VITALE, *в цитирания труд* (бележка 275).
293. R. S. LOPEZ, *Genova marinara del Duecento: Benedetto Zaccaria, ammiraglio e mercante*, 1933, с. 154.
294. Carmelo TRASSELLI, „Genovesi in Sicilia" *в: Atti della Società ligure di storia patria*, IX (LXXXIII), fasc. Il, с. 158.
295. *Също*, с. 155-178.
296. *Също*, и според устните му обяснения.
297. *Също*.
298. Carmelo TRASSELLI, „Sumario duma historia do açucar siciliano", *в: Do Tempo e da Hisioria, II*, 1968, с. 65-69.
299. Вж. по-долу, II, с. 370-371.

300. Geronimo de UZTÁRIZ, *Théorie et pratique du commerce et de la marine,* 1753, с. 52.
301. Kenée DOEHAERD, *Les Relations commerciales entre Gênes, la Belgique et l'Outremonl,* 1941, I, с. 89.
302. R. RICARD, цитираната статия (бележка 205).
303. Ramôn GARANDE, „Sevilla fortaleza y mercado", *в: Anuario de historia del derecho espanol,* II, 1925, с. 33, 55 *и нататък.*
304. Virginia RAU, „A Family of Italian Merchants in Portugal in the XVth century: the Lomellini", *в: Studi in onore di Armando Sapori,* с. 717-726.
305. André-E. SAYOUS, „Le rôle des Génois lors des premiers mouvements réguliers d'affaires entre l'Espagne et le Nouveau Monde", в: *C. r. de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres,* 1930.
306. Felipe Ruiz MARTIN, *Lettres marchandes...,* с. XXIX.
307. *Също.*
308. *Médit.,* I, с. 310.
309. F. BRAUDEL, „Les emprunts de Charles Quint sur la place d'Anvers", цитираната статия, с. 192.
310. R. CARANDE, цитираната статия.
311. Henri LAPEYRE, *Simon Ruiz et les asientos de Philippe II,* 1953, с. 14 *и нататък.*
312. *Médit.,* I, с. 315.
313. Felipe Ruiz MARTIN, *Lettres marchandes...,* с. XXXVIII.
314. Giorgio DORIA, „Un quadriennio critico: 1575-1578. Contrasti e nuovi orientamenti nella società genovese nel quadro della crisi flnanziaria spagnola, в: *Mélanges Franco Borlandi,* 1977, с. 382.
315. Communication de Giorgio DORIA, ръкопис, Colloque de Madrid, 1977.
316. *L'Économie mondiale et les frappes monétaires en France 1493-1680,* 1956, с. 13 *и нататък.*
317. Felipe Ruiz MARTIN, *Lettres marchandes...,* с. XLIV.
318. *Също,* с. XXXII.
319. *Също,* с. XXX-XXXI.
320. *Médit.,* I, с. 457.
321. Тази заповед създава *l'escudo,* златното екю, заместващо гренадската *excellente . Médit., l,* с. 429 и бележка 5.
322. Henri PIRENNE, *Histoire de Belgique,* IV, 1927, с. 78.
323. *Médit.,* I, с. 458-461.
324. *Също, l,* с. 463, 464; Felipe Ruiz MARTIN, *El Siglo de los Genoveses,* предстоящо издание.
325. Fernand BRAUDEL, „La vita economica di Venezia nel secolo XVI", *в: La Civiltà veneziana del Rinascimento,* с. 101,
326. F. BRAUDEL, *също.*
327. *Médit., l,* с. 295 и бележка 1, и с. 457 и бележка 1.
328. Вж. по-горе, гл. I, бележка 48.
329. F. BRAUDEL, „Endet das Jahrhundert...", цитираната статия, с. 455-468.
330. A. E. FEAVEARYEAR, *The Pound Sterling,* 1931, с. 82-83.
331. A. E., M. и D. Hollande, 122, f° 248 (mémoire d'Aitzema, 1647).
332. José-Gentil DA SILVA, *Banque et crédit en Italie au XVIIe siècle,* 1969, I, с. 171.
333. F. BRAUDEL, „Endet das Jahrhundert...", цитираната статия, с. 461.
334. Michel MORINEAU, „Gazettes hollandaises et trésors américains", в: *Anuario de Historia económica y social,* 1969, с. 289-361.
335. J. de LANDE, *Voyage en Italie...,* в *цитирания труд,* IX, с. 362.
336. *Също,* IX, с. 367.
337. *Gli Investimenti flnanziari genovesi in Europa tra il Seicento e la Restaurazione,* 1971.
338. *Също,* с. 472.
339. *Също,* с. 168, бележка 30.
340. *Също,* с. 249.
341. *Също,* с. 392, 429, 453.
342. B.N., Ms. Fr. 14671, f° 17, 6 март 1743.
343. G. FELLONI, в цитирания труд, с. 477.
344. Защото Генуа приема протестантските търговци.

345. Според тезата на Carmelo TRASSELLI.
346. José-Gentil DA SILVA, *в цитирания труд*, с. 55-56.

Бележки към глава трета

1. В цялата глава по установилия се лош навик думата *Холандия* често ще бъде използвана за означаване на целите Обединени провинции.
2. Violet BARBOUR, *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century*, 1963, с. 13.
3. Вж. по-горе, с. 130 *и нататък*.
4. Richard TILDEN RAPP, „The Unmaking of the Mediterranean Trade...", *в: Journal of Economic History*, септември 1975.
5. G. de UZTÁRIZ, *в цитирания труд*, с. 97. Да си припомним, че площта на Обединените провинции е от порядъка на 34 000² km.
6. *Œuvres complètes*, I, с. 455. Josiah TUCKER (1712-1799), английски икономист, чийто труд *Les Questions importantes sur le commerce* Тюрго превежда на френски.
7. A.N., *K* 1349, 132, f° 20.
8. *The Complete English Tradesman...*, 1745, II, с. 260, според, както се казва, „написаното от добрия автор", но не казва кой е той.
9. A.N., Marine, B⁷, 463, f° 30.
10. G. de USTÁRIZ, *в цитирания труд*, с. 98.
11. Jean-Baptiste d'ARGENS, *Lettres juives*, 1738, III, с. 192.
12. Jacques ACCARIAS DE SÉRIONNE, *Les Intérêts des nations de l'Europe développés relativement au commerce*, 1766, I, с. 44.
13. Jean-Nicolas de PARIVAL, *Les Délices de la Hollande*, 1662, с. 10.
14. A.E. M. et D. 72, Hollande, ноември 1755.
15. L. GUICCIARDINI, в цитирания труд, с. 288.
16. Gaudard de CHAUVANNES, *Voyage de Genève à Londres*, 1760, без пагинация.
17. *Viaje fuera de España*, 1947, с. 1852.
18. C. R. BOXER, *The Dutch Seaborne Empire*, 1969, с. 7.
19. J.-N. de PARIVAL, *в цитирания труд*, с. 76.
20. *Също*, с. 56.
21. *Също*, с. 82.
22. *Също*, с. 13.
23. *Също*, с. 26.
24. *Също*, с. 12.
25. „The Role of the Rural Sector in the Development of the Dutch Economy, 1500-1700", *в: Journal of Economic History*, март 1971, с. 267.
26. Jean-Claude FLACHAT, *Observations sur le commerce et sur les arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique et des Indes orientales*, 1766, II, с. 351.
27. Charles WILSON, *England's Apprenticeship 1603-1763*, 1965, 3me изд. 1967, с. 71 ; *La République hollandaise des Provinces-Unies*, 1968, с. 31 ; Immanuel WALLERSTEIN, *The Modern World System*, II, гл. II, ръкопис.
28. Barry SUPPLE, *Commercial Crisis and Change in England 1600-1642*, 1959, с. 34.
29. Jean-Claude BOYER, „Le capitalisme hollandais et l'organisation de l'espace dans les Provinces-Unies", *Colloque franco-hollandais, 1976*, ръкопис, особено с. 4.
30. J.-N. de PARIVAL, в цитирания труд, с. 83.
31. Jan de VRIES, „An Inquiry into the Behavior of wages in the Dutch Republic and the Southern Netherlands, 1500-1800, ръкоп., с. 13.
32. Pieter de La COURT, *Mémoires de Jean de Witt*, 1709, с. 43-44.
33. *В цитирания труд*, с. 216.
34. Abbé SCAGLIA, в Hubert G. R. READE, *Sidelighls on the Thirty Years' War*, Londres, 1924, III, с. 34, цитирано от John U. NEF, *La Guerre et le progrès humain*, 1954, с. 29-30.
35. Ivo SCHŐFFER, „Did Holland's Golden Age co-incide with a Period of Crisis?", *в: Acta historiae neerlandica*, 1966, с. 92.

36. *Journal de Verdun,* ноември 1751, с. 391.
37. A.N., K 879, 123 et 123 *bis,* nº 18, fº 39.
38. J. L. PRICE, *The Dutch Republic during the 17th Century,* 1974, с. 58 *и нататък.*
39. C. de LA COURT, *в цитирания труд,* с. 28.
40. J.-N. de PARIAL, *в цитирания труд,* с. 104.
41. Johann BECKMANN, *Beiträge zur Ökonomie...* 1779-1784, II, с. 549.
42. *В цитирания труд,* с. 37.
43. A.N., A.E., B¹ 619, 6 mars 1670.
44. J. SAVARY, *в цитирания труд,* I, с. 84.
45. J.-B. d'ARGENS, *в цитирания труд,* III, с. 194.
46. *Le Guide d'Amsterdam,* 1701, с. 2 et 81.
47. *Също,* с. 82-83.
48. *Gazette d'Amsterdam,* 1669, 14, 21, 28 февруари и 18 юни.
49. *Le Guide d'Amsterdam, в цитирания труд,* с.1.
50. J. Accarias de SERIONNE, *в цитирания труд,* I, с. 173.
51. J. L. PRICE, *в цитирания труд,* с. 33.
52. J.-N. de PARIVAL, *в цитирания труд,* с. 41.
53. W. TEMPLE, *Observations upon the Provinces oflhe United Netherlands,* 1720, с. 59.
54. *Le Guide d'Amsterdam,* 1701, с. 1-2.
55. G. V. MENTINK et A. M.Van der WOUDE, *De demografische outwikkeling te Rotterdam en Cool in de 17e en 18e eeuw,* 1965.
56. J.-N. de PARIVAL, *в цитирания труд,* с. 33.
57. Friedrich LÜTGE, *Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert,* 1967, с. 285. Ivo SCHÖFER, *в: Handbuch der europäischen Geschichte,* ed. p. Theodor SCHIEDER, IV, 1968, с. 638. *Hannekemaaier* на холандски означава надничар, а *poepen* и *moffen* са разговорните и нарицателни имена за германците.
58. A.N., Marine, B7, 463, fº 39 (1697).
59. По-значими, отколкото германските евреи, сефаридите са преди всичко португалци, които имат отделно гробище в Ouwerkerque. (Пътеводител на Амстердам, 1701, с. 38; вж. също биографията на Вайълит Барбър, *op. cit.,* с. 25, n. 42). Относно португалските евреи вж. статията на E. M. Коен „Notarial Records relating to thé Portuguese Jews in Amsterdam up to 1639", в: *Studio Rosenthaliana,* януари 1973, с. 116-127.
60. *Die Juden und das Wirtschaftsleben,* 1911, с. 18; *Médit.,* I, с. 567 *и нататък.*
61. *Médit., l,* с. 567 *и нататък.*
62. Ernst SCHULIN, *Handelsstaat England,* 1969, с. 195.
63. Вж. по-горе, II, с. 134.
64. Léon Van der ESSEN, *Alexandre Farnèse, prince de Parme, gouverneur général des* Pays-Bas, *1545-1592,* IV, 1935, с. 123.
65. C. R. BOXER, *в цитирания труд,* с. 19, бележка 5.
66. *Voyage en Hollande, in: Œuvres complètes,* 1969, XI, с. 336, цитиран от C. MANCERON, *в цитирания труд,* с. 468.
67. J.-N. de PARIVAL, *в цитирания труд,* с. 36.
68. J. ALCALA ZAMORA Y QUEIPO DE LLANO, *España, Flandes y el Alar del Norte 1618-1639. La última ofensiva europea de los Austrias madrileños,* 1975, с. 58.
69. W. TEMPLE, *в цитирания труд,* с. 26.
70. J.-N. de PARIVAL, *в цитирания труд,* с. 19.
71. A.N., K 1349, 132. fº 162 vº и нататък (1699).
72. A.N., M 662, dos. 5, fº 15 vº.
73. A.N., K 1349, 132, fº 168.
74. Jacques ACCARIAS DE SERIONNE, *La Richesse de la Hollande,* 1778, I, с. 68.
75. A.E., C.P. Hollande, 94, fº 59.

76. J. ACCARIAS DE SERIONNE, *в цитирания труд,* I, с. 69.
77. В крайна сметка привилегия на едрите търговци, A.N., M 662, dos. 5, f°13 v°.
78. A.N., K 1349, 132, f° 174 et 174 v°.
79. Дали е случаен пропуск, но той не ни казва нищо за зехтина.
80. A.N., A.E., B¹, 624.
81. J. ACCARIAS DE SERIONNE, *в цитирания труд,* I, с. 255.
82. *Също,* II, с. 54.
83. G.WILSON, *Anglo-Dutch Commerce and* Finance in *the Eighteenth Century,* 1941. с. 3.
84. C. de LA COURT, *в цитирания труд,* с. 28.
85. Цитирано от C. WILSON, *Profit and Power. A Study of England and the Dutch Wars,* 1957, с. 3.
86. I. de PINTO, *в цитирания труд,* с. 263.
87. Jacque ACCARIAS DE SERIONNE, *La Richesse de l'Angleterre,* 1771, и особено с. 42-44.
88. J.-B. d'ARGENS, *в цитирания труд,* III. с. 193.
89. A.N., A.E., B¹, 619, кореспонденцията на Помпон, Хага, 16 май 1669. Двайсетте хиляди кораба, за които говори Колбер, са чисто и просто измислица. През 1636 подвижният състав на флота трябва да е между 2300 и 2400 големи лодки за лов на херинга. Вж. J. L. PRICE, цитирания труд, с. 43. Нашите изчисления (600 000 т.) се доближават до тези на W. VOGEL, „Zur Grősse der Europaischen Handelsflotten...", в: *Forschungen und Versuche zur Geschiechte des Mittelalters und der Neuzeit,* 1915, с. 319.
90. W. TEMPLE, *в цитирания труд,* с. 47.
91. J.-B. TAVERNIER. *Les Six Voyages...,* 1676, II, с. 266.
92. A.N., Marine, B⁷. 463, f° 45, 1697.
93. A.N., M 785, дос. 4, f°s 68-69.
94. *Също.*
95. Чиято задна обшивка отварят, за да стане възможно товаренето на мачтите.
96. *Le Guide d'Amsterdam,* 1701. с. 81.
97. Archives de Malte, 65-26.
98. L. DERMIGNY, *Le Commerce à Canton...,* *в цитирания труд, с.* 161, бележка 4.
99. A.N., G⁷, 1695, f° 52, 15 февруари 1710.
100. За тази експедиция вж. Isaac DUMONT DE BOSTAQUET, *Mémoires,* 1968.
101. A.N., K 1349, n° 132, f° 130.
102. Moscou, A.E.A., 50/6, 537, 1, 12/23 януари 1787.
103. „Dutch Capitalism and the European World economy", в*: Colloque franco-hollandais,* 1976, ръкоп., с. 1.
104. „Les interdépendances économiques dans le champ d'action européen des Hollandais (XVIe-XVIIe siècles)", *в: Colloque franco-hollandais,* 1976, ръкоп., с. 76.
105. Francisco de SOUSA COUTINHO, *Correspondencia diplomatica... durante a sua embaixada en Holanda,* 1920-1926, II, 227, 2 януари 1648: *„que como he de tantas cabeças e de tantos juizos differentes, poucas vezes se acordão todos inda pera aquillo que milhor Ihes está".*
106. A. R. J. TURGOT, *в цитирания труд,* I, с. 373.
107. Което означава да се упражнява най-силен контрол.
108. A.N., K 1349, f° 11.
109. W. TEMPLE, цитиран от C. BOXER, *The Dutch Seaborne Empire, в цитирания труд,* с. 13.
110. A.N., K 1349, f° 35 v°. Холандия сама по себе си дава повече от 58% от данъчните постъпления на Обединените провинции.
111. I. SCHÖFFER, *в: Handbuch...,* *в цитирания труд,* с. 654.
112. C. PROISY D'EPPES, *Dictionnaire des girouettes ou nos contemporains d'après eux-mêmes,* 1815.

113. „The Low Countries", в: *The New Cambridge Modem History,* IV, 1970, с. 365.
114. K. D. H. HALEY, *The Dutch in the 17th Century,* 1972, с. 83.
115. A. N., K 1349, f° 7 et 7 v°.
116. B. M. VLEKKE, *Evolution of the Dutch Nation,* 1945, с. 162-166, цитирано от C. R.BOXER, *в цитирания труд,* с. 11, бележка 4.
117. От калафатене, калафатор, незначителен човек.
118. Разумно и дискретно (LITTRÉ).
119. J.-N. de PARIVAL, *в цитирания труд,* с. 190.
120. *Le Guide d'Amsterdam, в цитирания труд,* с. 21.
121. *В цитирания труд,* с. 39.
122. I. de PINTO, *в цитирания труд,* с. 334-335.
123. J. L. PRICE, *в цитирания труд,* с. 220.
124. *Също,* с. 224.
125. A.X., K 849, f° 34.
126. Marcel MARION, *Dictionnaire des institutions de la France aux XVIIe et XVIIIe siècles,* 1923, с. 521.
127. За ранното въвеждане на отглеждането на картофи в Нидерландия вж. Chr. VANDEN-BROEKE, „Cultivation and Consumption of the Potato in thé 17th and 18th Century", *в: Acta hisloriae neerlandica,* V, 1971, с. 15-40.
128. A.N., K 849, n° 18, f° 20.
129. I. de PINTO, *в цитирания труд,* с. 152.
130. J.-N. de PARIVAL, *в цитирания труд,* с. 41.
131. A.X., K 1349, 132, f° 215.
132. A.X., K 849, f°s 17-18.
133. *Също.*
134. *Също.*
135. I. de PINTO, *в цитирания труд,* с. 147.
136. *Journal du commerce,* януари 1759.
137. Varsovie, Archives Centrales, fonds Radzivill, 18 август 1744.
138. I. de PINTO, *в цитирания труд,* с. 94.
139. Термин от игра. В преносен смисъл „faire paroli" означава наддавам, надхвърлям.
140. J. de VRIES, „An Inquiry into the Behavior of Wages...", цит. статия, с. 13.
141. Jules MICHELET, *Histoire de France,* XIV 1877, с. 2.
142. A.E., C. Hollande, 35, f° 267 v°, 15 май 1646.
143. Съкращение, означаващо Холандската Източноиндийска компания.
144. A.N., K 1349, 50 v°.
145. *Също.*
146. *В цитирания труд,* с. 53.
147. A.E., C. Hollande, 46, f° 309.
148. Седемнайсетте директори на V.O.C.
149. C. BOXER, *в цитирания труд,* с. 46, цитат от G. PAPAGNO, цит. ст., с. 88-89; Вж. по-долу, бележка 271.
150. A.N., M 785, дос. 4, f°s 16-17.
151. J. G. VAN DILLEN, „Isaac Le Maire et le commerce des Indes orientales", в: *Revue d'histoire moderne,* 1935, с. 121-137.
152. A.N., A.E., B^1^, 619, 18 юни 1665.
153. J. Du MONT, *Corps universel diplomatique du droit des gens, contenant un recueil des traitez...,* 1726, IV, с. 274.
154. José Gentil DA SILVA, „Trafics du Nord, marchés du „Mezzogiorno", finances génoises: recherches et documents sur la conjoncture à la fin du xvie siècle", в: *Revue du Nord,* април-юни 1959, с. 146.
155. I. WALLERSTEIN, *The Modem World System, в цитирания труд,* I, с. 211; C. JEANNIN, цит. ст., с. 10.
156. *Moeder* в смисъл на домашна търговия, кърмилница.
157. Цитирано от I. WALLERSTEIN, *в цитирания труд,* с. 198-199.
158. *Médit.,* I, с. 128; V. VAZQUEZ DE PRADA, *Lettres marchandes d'Anvers,* 1960, I, с. 48.
159. J. G. DA SILVA, *Banque et crédit en Italie...,* I, с. 593, бележка 183.
160. *Също.*

161. Germaine TILLON, *Les Ennemis complémentaires*, 1960.
162. A. Grenfeld PRICE, *The Western Invasions of the Pacific and its Continents*, 1963, с. 29.
163. Simancas, E°-569, f° 84 (s.d.); Virginia RAU, „Rumos e vicissitudes do comércio do sal por-tuguès nos seculos XIV à XVIII", *в: Revista da Faculdade de Letras* (Lisboa), 1963, n° 7, с. 5-27.
164. Felipe Ruiz MARTIN, в още непубликувания му труд.
165. *Médit.*. I, с. 535.
166. *Médit.*, I, с. 574.
167. *Médit.*, I, с. 575; Jean-Pierre BERTHE, „Les Flamands à Séville au XVIe siècle", *в: Fremde Kaufleute auf der iberischen Halbinsel*, p. p. H. KELLENBENZ, 1970, с. 243.
168. Jacob VAN KLAVEREN, *Europäische Wirtschaftsgeschichte Spaniens im 16. and 17. Jahr-hundert.* 1960; *Médit.*, I, с. 573 *и нататък.*
169. J. KLAVEREN, *в цитирания труд*, с.116-117.
170. A.N., K 1349, n° 133. Дисертация, отнасяща се до управлението на Нидерландските провинции, f°s 3 et 4; H. PIRENNE, *в цитирания труд*, 1973, III, с. 60.
171. „Gazettes hollandaises et trésors américains", в: *Anuario de Historia economica y social*, 1969, с. 289-361.
172. Earl J. HAMILTON, цит. ст., *в: Economic History*, 1931, с. 182 *и нататък.*
173. *Médit.*, I., с. 463.
174. *Médit.*, 1, 577-578.
175. *Navigatio ac itinerarium Johannis Hugonis Linscotani in Orientalem sive Lusitanorum Indiam...*, 1599.
176. Abbé PRÉVOST, *в цитирания труд*, VIII, с. 75.
177. *Също.*
178. Вж. чудесното обобщение, предложено от класическата книга на W. H. MORELAND, *From Akbar to Aurangzeb*, 1922, с. 1 до 44.
179. Simancas, Estado Flandes 619, 1601.
180. Abbé PRÉVOST, *в цитирания труд*, VIII, с. 75-76.
181. A.N., K 1349.
182. V. H. MORELAND, *в цитирания труд*, с. 19, бележка 1.
183. A.N., K 1349, f° 36.
184. R. DAVIES, *в цитирания труд*, с. 185.
185. A.d.S. Gênes, Spagna, 15.
186. C.S.P. East Indies, с. 205, Cottington à Salisbury, 18 февруари 1610.
187. L. DERMIGNY, *в цитирания труд*, I, с. 107.
188. *Също*, I, с. 106.
189. David MACPHERSON, *Annals of Commerce*, 1805, II, с. 233.
190. L. DERMIGNY, *в цитирания труд*, I, с. 105, бележка 1.
191. A.N., Marine, B^7^, 463, f° 145; J. SAVARY, *в цитирания труд*, V, кол. 1196.
192. A.N., K 1349, f° 44.
193. G. G. F. SIMKIN, *The Traditional Trade of Asia*, 1968, с. 188.
194. W. H. MORELAND, *в цитирания труд*, с. 63.
195. C. G. F. SIMKIN, *в цитирания труд*, с. 225.
196. C. R. BOXER, *в цитирания труд*, с. 143.
197. *Също*, с. 196.
198. W. H. MORELAND, *в цитирания труд*, с. 32.
199. *Също*, с. 38.
200. C. G. F. SIMKIN, *в цитирания труд*, с. 199 *и нататък;* A.N., K 1349.
201. Constantin RENNEVILLE, *Voyage de S. van Rechteren...*, 1703, II, с. 256.
202. D. MACPHERSON, *в цитирания труд*, II, с. 466.
203. Hermann KELLENBENZ, „Ferdinand Cron", *в: Lebensbilder aus dem Bayerischen Schwaben*, 9, с. 194-210.
204. Duarte GÓMES SOLIS, *Mémoires inédits* de... (1621) изд. Bourdon, 1955, с. 1; J. CUVELIER, L. JADIN, *L'Ancien Congo d'après les archives romaines*, 1518-1640, 1954, с. 499, 10 април 1632.
205. A.N., K 1349, 132, f° 34.

206. *Voyage curieux faict autour du monde par Francis Drach, admiral d'Angleterre,* 1641, p. p. F. de LOUVENCOURT, 1859, с. 306-307.
207. *Médit.*, I, с. 277 и 279.
208. По време на „клането" на англичаните, задържани за конспирация и екзекутирани след инсцениран процес. W. H. MORELAND, *в цитирания труд,* с. 23.
209. Abbé RAYNAL, *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes,* 1775, III, с. 21.
210. C. RENNENVILLE, *в цитирания труд,* V, с. 119.
211. Kristof GLAMANN, *Dutch asiatic Trade, 1620-1740,* 1958, с. 68.
212. *Също,* с. 168.
213. W. H. MORELAND, *в цитирания труд,* с. 64.
214. K. GLAMANN, *в цитирания труд,* с. 58.
215. A. LIOUBLINSKAIA, *Lettres et mémoires adressés au chancelier C. Séguier, 1633-1649,* 1966. Lettre de Champigny, Aix, октомври 1647, с. 321-322.
216. F. de SOUSA COUTINHO, *в цитирания труд,* II, с. 313. Lettre au marquis de Niza, 17 февруари 1648.
217. K. GLAMANN, *в цитирания труд,* с. 120.
218. *Също,* с. 131.
219. A.N., Marine, B^7. 463,f^o253, доклад от 1687.
220. *Също.*
221. K. GLAMANN, *в цитирания труд,* с. 91-92.
222. A.N., Marine, B^7, 463, f°s 177-178.
223. *Също,* f°s 161 *и нататък.*
224. *Също.*
225. L. DERMIGNY, *в цитирания труд,* I, с. 281.
226. A.N., Marine, B^7, 463, f°s 158-160.
227. *Също.*
228. François PYRARD DE LAVAL, *Seconde Partie du voyage... depuis l'arrivée à Goa jusques à son retour en France,* 1615, II, с. 353.
229. Abbé PRÉVOST, *в цитирания труд,* VIII, с. 126-129.
230. Или като изхвърлят „в морето излишното количество пипер" (Ernst Ludwig CARL, *Traité de la richesse des princes et de leurs États et des moyens simples et naturels pour y parvenir,* 1722-1723, с. 236).
231. C. RENNENVILLE, *в цитирания труд,* V, с. 124.
232. A.N., Marine, B^7, 463, 251-252.
233. C. G. F. SIMKIN, *в цитирания труд,* с. 197.
234. W. H. MORELAND, *в цитирания труд,* с. 77.
235. C. G. F. SIMKIN, *в цитирания труд,* с. 197.
236. K. GLAMANN, *в цитирания труд,* с. 19 и 207.
237. *Също,* с. 166.
238. *Също,* с. 265.
239. *Също,* с. 231.
240. L. DERMIGNY, *в цитирания труд,* III, с. 1164.
241. *В цитирания труд,* с. 265.
242. A.N., G^7, 1697, f° 117, 21 август 1712.
243. G. UZTÁRIZ, *в цитирания труд,* с. 103.
244. K. GLAMANN, *в цитирания труд,* с. 6; J. SAVARY, *в цитирания труд,* V, кол. 1606 *и нататък.*
245. C. G. F. SIMKIN, *в цитирания труд,* с. 192.
246. A.E., Mémoires, Hollande, 72, 243.
247. K. GLAMANN, *в цитирания труд,* с. 60.
248. Abbé PRÉVOST, *в цитирания труд,* IX, с. 55.
249. A.N., Marine, B^7, 463, f° 205.
250. Военните кораби наброяват доста по-голям екипаж: през 1605 на тръгване от Тексел единайсетте кораба, които Мателеф придружава, имат 1357-членен екипаж, което прави средно по 123 души на кораб. Така че нашите изчисления варират между 8000 (по 50 на кораб) и 16 000 души (100 на кораб). C. RENNEVILLE, *в цитирания труд,* III, с. 205.

251. A.N., Marine, B7, 463. f° 205.
252. J.-C. RICARD, *в цитирания труд*, с. 376.
253. *Essai politique sur le commerce*, 1735, с. 51.
254. Moscou, A.E.A., 50/6, непълна справка.
255. Под редакцията на Ivo Schöffer.
256. C. G. F. SIMKIN, *в цитирания труд*, с. 182.
257. J. SAVARY, *в цитирания труд, V, кол* . 1610-1612.
258. A.N., A.E., B1, 619, La Haye, 25 юни 1670.
259. J. SAVARY, *в цитирания труд, I*, кол. 25 и V. кол. 1612
260. K. GLAMANN, *в цитирания труд*, с. 244 *и нататък.*
261. *Също*, с. 252 *и нататък*
262. *Също*, с. 248.
263. Moscou, A.E.A., 50/6. 539, 57, Amsterdam 25 юли-5август 1788.
264. *В цитирания труд*, с. 249.
265. *Също*, с. 265.
266. *Също*, с. 229-231.
267. *В цитирания труд*, I, с. 465.
268. C.BOXER, *The Dutch Seaborne, в цитирания труд*, с. 52; *Les Six Voyages...*, 1681, II, с. 420.
269. W. H.MORELAND, *в цитирания труд*, с. 315.
270. A.N., Marine, B7, 463, f°s 245 и 257-258.
271. Giuseppe, PAPAGNO „Struttura e istituzioni nell' espansione coloniale: Portugallo e Olanda", в: *Dall' Età preindustriale del capitalismo*, p.p. G. L. BASINI, 1977. с. 89.
272. Francesco CARLETTI, *Ragionamenti del mio viaggio in torno al mondo*, 1958. с. 213 и нататък.
273. K. GLAMANN, *в цитирания труд*, с. 33 и нататък.
274. *Също*, с. 34. Cornelis Bicker през 1622 е *bewindhebber* в Западноиндийската компания, а брат му Якоб е такъв в Източноиндийската.
275. *Също*, с. 35-36.
276. W. H. MORELAND, *в цитирания труд*, с. 61.
277. *Grande Enciclopedia portuguesa brasileira*, III, думата „Baïa".
278. R. HENNIG, *в цитирания труд*, с. 8; Victor von KLARWILL, *The Fugger News Letters*, 1924-1926, I, с. 248.
279. В смисъл на дадено съгласие.
280. A.N., K 1349, 132, f° 107 v°.
281. A.d.S. Florence, Correspondance de Gênes, V, 32.
282. J. ACCARIAS DE SERIONNE, *Richesse de la Hollande, в цитирания труд*, с. 137-138.
283. J. CUVELLER, L. JADIN, *в цитирания труд*, с. 501-502.
284. K. GLAMANN, *в цитирания труд*, с. 155.
285. Вж. по-горе, с. 45-46.
286. British Museum, Sloane, 1572, f° 65.
287. A.N., K 1349, 132, f° 117 v°.
288. J. Du MONT, *в цитирания труд*, VI, с. 215.
289. Labrousse. Преводът на френски с думата *жито* е забавен, но не съвсем верен.
290. *Journal du voyage de deux jeunes Hollandais, в цитирания труд*, с. 377.
291. A.K., Marine, B7, 463, f°s 216-217.
292. B.N., Ms. Portugais, 26, f° 216 et 216 v°, Лисабон, 8 октомври 1668.
293. C. de LA COURT, *в цитирания труд*, с. 52.
294. J. Du MONT, *в цитирания труд, I*, с. 15.
295. Simancas, Estado Flandes, 2043.
296. A.N., K 1349, 132, f° 34 v°.
297. Archives de Malte, 6405, началото на XVIII век.
298. A.N., K 1349, 132, f° 135.
299. L. GUICCIARDINI, *в цитирания труд*, с. 108.
300. C. WILSON, *Anglo-Dutch commerce..., в цитирания труд*, с. 20.
301. 1748, I, с. 339-340.
302. *Също.*
303. A.N., B1, 619, кореспонденцията на Помпон, 1669. Конрад ван Бьонинген е бил посланик на Обединените провинции в двора на френския крал.

304. *Също,* D'Estrades, Хага, 5 февруари 1665.
305. D. DEFOE, *A Plan of the English Commerce,* 1728, с. 192.
306. LE POTTIER DE LA HESTROY, A. N., G⁶, 1687 (1703), f°67.
307. A.N., B¹, 619, 27 юни 1669.
308. *Също,* 30 октомври 1670.
309. J.-F. MELON, *в цитирания труд,* с. 237.
310. *Също,* с. 238.
311. *Също,* с. 239.
312. В смисъл на разменна парична единица.
313. Москва, A.E.A., 50/6, 490, 17 април 1773.
314. J. ACCARIAS DE SERIONNE, *Les Intérêts des nations..., в цитирания труд,* II, с. 200.
315. J. SAVARY, в цитирания труд, I, col. 331 *sq.*; J. ACCARIAS DE SÉRIONNE, *в цитирания труд,* I, с. 278.
316. J. ACCARIAS DE SERIONNE, *в цитирания труд,* II, с. 250.
317. *Също,* II, с. 321.
318. *Също,* I, с. 226.
319. *Също.*
320. A.K., A.E., B¹, 165, 13 февруари 1783.
321. J. ACCARIAS DE SERIONNE, *в цитирания труд,* I, с. 278.
322. *Също.*
323. *Също.*
324. *Manias, Bubbles, Panics and Crashes and the Lender of Last Resort, копие,* гл.II, с. 1 *и нататък.*
325. J. SAVARY, *в цитирания труд,* I, кол. 8.
326. Транспорт в смисъл на трансфер.
327. J. ACCARIAS DE SÉRIONNE, *в цитирания труд,* с. 314-315.
328. Думата ретрата е използвана вместо обратна трата.
329. Giulio MANDICH, *Le Pacte de Ricorsa et le marché étranger des changes,* 1953.
330. *C.* WILSON, *Anglo-Dutch Commerce..., в цитирания труд,* с. 167.
331. J. ACCARIAS DE SERIONNE, *в цитирания труд,* I, с. 226.
332. *Също,* II, с. 210.
333. *Също,* I, с. 397.
334. Златна английска монета, сечена най-напред през 1489 г. от Хенри VII със стойност, равна на лирите стерлинги.
335. A.d.S. Naples, Aflari Esteri, 804.
336. Това е обменният курс, от който нататък е по-изгодно в чужбина да се изпраща злато, отколкото разплащането да се извършва с менителници. (R. BARRAINE, *Nouveau Dictionnaire de droit et de sciences économiques,* 1974, с. 234).
337. A.N., Marine, B⁷, 438, Amsterdam, 13, 26 декември 1774.
338. *B: L'Express,* 28 януари 1974.
339. J. CARIAS DE SERIONNE, *в цитирания труд,* II, с. 201
340. A. N., Marine B⁷ 438, f° 6, Amsterdam, 17 март 1774, писмо на Maillet du Clairon.
341. F. Ruiz MARTÍN, *Lettres marchandes...,* с. XXXIX.
342. *Médit.,* II, с. 44.
343. Eric J. HOBSBAWM, *The Age of Revolution,* с. 44-45.
344. C. WILSON, *Anglo-Dutch Commerce..., в цитирания труд,* с. 88-89.
345. Облигация в случая има значението на ценна книга.
346. A.E., C. Hollande, 513, f° 360, Хага, 9 март 1764.
347. Москва, A.E.A., 480, 50/6.
348. Москва, A.E.A., 12/23, март 1784, 50/6, 522, f° 21 v°. Да се отбележи изразът премия. В един френски текст (A.E., C. Hollande, 577, f° 358, 12 декември 1788) се споменава просто „печалба". Тази печалба във връзка с някакъв руски заем от 3 милиона флорина възлиза на 120 000 флорина, което означава 4 %.
349. Вж. по-горе, с. 86 *и нататък.*
350. Москва, A.E.A., 480, 50/6, f° 13, Амстердам, 2-13 април 1770.
351. *Също,* f° 6, Amsterdam, 29 март-9 април 1770.

352. Москва, A.E.A., 472, 50/6, f° 3 v°-4, Амстердам, 18-29 март 1763, и 25 март-5 април 1763.
353. Москва, A.E.A., 539, 50/6, 62 v°, 26 август 1788.
354. A.E., C., 578, f° 326, 2 юни 1789.
355. *Също*, 579, f° 3, 3 юли 1789.
356. *Също*, *f*^os^ 100 v° *и нататък*, 18 август 1789.
357. Швеция 448 000 km², Норланд 261 500, Южна Швеция 186 500.
358. Maurice ZIMERMANN, *États Scandinaves, régions polaires boréales*, *в:* P. VIDAL DE LA BLANCHE, L. GALLOIS, *Géographie universelle*, III, 1933, с. 143.
359. Става дума за добре известните разграничения, които прави К. Бюхер: икономика на домакинството, градска икономика и териториална икономика.
360. Вж. по-горе, с. 25-26.
361. C. DOLLINGER, *La Hanse...*, *в цитирания труд*, с. 52.
362. Claude NORDMANN, *Grandeur et liberté de la Suède (1660-1792)*, 1971, с. 93.
363. *Също*, с. 17.
364. Което общо, ако се считат само земите, прави не повече от 3-ма жители на кв.км.
365. *В цитирания труд*, с. 17.
366. Обикновено се прави следното разграничение: преди 1721 е „величието" на шведската история, а след XVIII в. – „свободата".
367. *Също*, с. 94.
368. *Също*, с. 45.
369. C. DOLLINGER, *в цитирания труд*, с. 527-528.
370. V. BARBOUR, *в цитирания труд*, с. 102.
371. C. NORDMANN, *в цитирания труд*, с. 50.
372. *Също*, с. 453.
373. Eli F. HECKSCHER et E. F. SÖDERLUND, *The Rise of Industry*, 1953, с. 4-5.
374. C. NORDMANN, *в цитирания труд*, с. 243.
375. J. SDAVARY, *в цитирания труд*, V, кол. 1673 *и нататък*.
376. Обикновено става дума за кораб под неутрален флаг, който плава за сметка на воюващите страни.
377. C. NORDMANN, в *цитирания труд*, с. 63-64.
378. L. DERMIGNY, *в цитирания труд*, I, с. 173 *и нататък*.
379. „The Economie Relations between Peasants, Merchants and the State in North Eastern Europe, in the 17th and 18th Centuries", копие., Colloque de Bellagio, 1976.
380. Вж. по-горе, II, с. 194.
381. *Bücher von Bauernschulden*, които служат за удостоверяване пред правосъдието.
382. Pierre JEANNIN, *L'Europe du Nord-Ouesl et du Nord aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 1969, с. 93.
383. *L'hemman* представлява наследствена собственост на шведските селяни. Правописът на думата *heman* може да се открие в A.N., K 1349.
384. C. NORDMANN, *в цитирания труд*, с. 15.
385. Maria BOGUCKA, „Le marché monétaire de Gdansk et les problèmes du crédit public au cours de la première moitié du XVIIe siècle", ръкоп., *Semaine de Prato*, 1972, с. 5.
386. *В цитирания труд*, V, кол. 579-580.
387. M. BOGUCKA, *в цитираната статия*, с. 3.
388. Walter ACHILLES, „Getreidepreise und Getreidehandelsbeziehungen euroischer Räume im 16. und 17. Jahrhundert", *в: Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, април 1959, с. 46.
389. Marian MALOWIST, *Croissance et régression en Europe*, 1972, с. 172.
390. Sven-Erik ASTRÖM, communication au colloque de Bellagio, 1976 (цитирана бележка 379).
391. Както го показва Witold KULA, *Théorie économique du système féodal*, 1970, с. 93 *и нататък*.

392. J. SAVARY, *в цитирания труд,* V, кол. 578.
393. LE POTTIER DE LA HESTROY, *цит. док., f°.* 17.
394. Père MATHIAS DE SAINT-JEAN (наречен Jean ÉON), *Le Commerce honorable...,* 1646, с. 89-90.
395. C. BOISSONNADE, C. CHARLIAT, *Colbert et la Compagnie de commerce du Nord (1661-1689),* 1930, с. 31 *и нататък.*
396. LE POTTIER DE LA HESTROY, *цит. док.,* f°. 18.
397. A.N., A.E., B¹, 619, Хага, 5 септ. 1669.
398. A.N., G⁷ 1695, 52.
399. A.N., M 662, n° 5, f° 1 v°.
400. *Също,* f° 98.
401. *Също,* f° 59 v°.
402. *Също,* f° 115.
403. C. NORDMANN, *в цитирания труд,* с. 54-55.
404. LE POTTIER DE LA HESTROY, *цит. док.,* f°. 25.
405. Père MATHIAS DE SAINT-JEAN (наречен Jean ÉON), *в цитирания труд,* с. 30 *и нататък,* с. 87 *и нататък.*
406. Вж. по-горе.
407. *Anglo-Dutch Commerce..., в цитирания труд,* с. 6-7.
408. *Също.*
409. *Също,* с. 10 и бел. 5.
410. *A Plan of the English commerce,* 1728, с. 163.
411. C. WILSON, *в цитирания труд,* с. 7-10.
412. E.SCHULIN, *в цитирания труд,* с. 230. *„All our merchants must turn Dutch factors."*
413. C. WILSON, *в цитирания труд,* с. 16-17.
414. *Също,* с. 11.
415. C. WILSON, *England's Apprenticeshic..., в цитирания труд,* с. 322.
416. *La République hollandaise des Provinces-Unies,* 1968, с. 33.
417. *В цитирания труд,* с. 223 *и нататък*
418. Constantin RENNEVILLE, *Voiage de Paul van Caerden aux Indes orientales,* 1703, II, с. 133.
419. Компания, предхождаща създаването на V.O.C.
420. C. RENNEVILLE, *в цитирания труд,* с. 170-173.
421. Jean MEYER, *Les Européens et les autres,* 1975, с. 253.
422. *Цит. ст.,* август 1763.
423. C. H. E. de WIT, цитиран от J. L. PRICE, *в цитирания труд,* с. 220 и бел. 9.
424. A.N., Marine, B⁷, 435, f° 2.
425. *Gazette de France, 24* април 1772.
426. *Също.*
427. A.N., Marine, B⁷, 434, f° 30; 435, *f^os и нататък.* „Фалитът на фирма „Клифърд и син" току-що бе последван от други две-три, по-незначителни, но това не спира да увеличава страховете и да води до абсолютна загуба на доверие."
428. Москва, A.E.A., 50/6, 506. f° 49.
429. Контраст, вече отбелязан от Ch. CARRIÈRE, M. COURDURIÉ, *в цитирания труд,* I, с. 85: „Земеделският цикъл не съвпада напълно с дейността на голямото международно пристанище"(става дума за Марсилия).
430. *Anglo-Dutch Commerce..., в цитирания труд,* с. 176.
431. J.QCCQRIQS DE SÉRIONNE. *Les Intérêts de l'Europe..., в цитирания труд,* II, с. 205.
432. M. G. BUIST, *At Spes non fracta. Hope and Co, 1770-1815,* 1974, с. 12-13.
433. M. TORCIA, *Sbozzo del commercio di Amsterdam,* 1782, с. 9.
434. A.E., C.P. Hollande, 513. f° 64 v°.
435. C. WILSON, *в цитирания труд,* с. 168.
436. M. TORCIA, *в цитирания труд,* с. 9.
437. A.d.S. Venise, Inghilterra 119, f° 92, 92 v°.
438. C. WILSON, *в цитирания труд,* с. 167-168.
439. *Gazette de France,* 534, Хамбург, 22 август 1763.

440. *Също,* 624, Копенхаген, 3 септември 1763.
441. Москва, A.E.A., 50/6. 472. f° 50, 12 август 1763.
442. *Също.*
443. *Също,* f° 51 v°.
444. *Също.*
445. В смисъл на сконто.
446. Москва, A.E.A., 50/6, 472, f° 44.
447. A.N., A.E., C.P. Холандия, 513, *f°* 64 v°.
448. Времето на отсрочване на някоя сделка.
449. A.d.S. Naples, Affari Esteri, Хага, 2 август 1763.
450. *Също,* авизо от Берлин от 16 август, предадено на 26.
451. *Gazette de France,* 544, 4 август 1763.
452. A.d.S. Naples, Affari Esteri 800.
453. *Gazette de France,* 296, Хага, 22 април 1763.
454. M. TORCIA, *в цитирания труд,* с. 9.
455. Москва, A.E.A. 50,6, 490, 1/2.
456. *Също.*
457. *Също.*
458. *Също.*
459. *Anglo-Dutch Commerce...,* с. 169 *и нататък.*
460. A.N., Marine, B7, 435, Амстердам, 7, 5 април 1773.
461. A.N., Marine. B7, 438, Амстердам, 28 март 1774.
462. A.N., Marine, B7, 435, Амстердам, 3, 4 февруари 1773.
463. Четвъртък, 24 октомври 1929. Вж. J. K. GALBRIGHT, *The Creat Crash, 1929,* 1955.
464. Междуциклие или междудесетилетен *цикъл* или *cycle,* вж. по-горе, с. 57.
465. C. E. LABROUSSE, *La Crise de l'économie française..., в цитирания труд, с.* XXII.
466. Robert BESNIER, *Histoire des faits économiques jusqu'au XVIIIe siècle,* 1962-1963, с. 249.
467. Москва, A.E.A., 50/6, 539, f° 47.
468. C. C. THURNBERG, *Voyage en Afrique et en Asie, principalement au Japon, pendant les années 1770-1779,* 1794, с. 30.
469. A.E., C.P. Холандия, 543, Амстердам, 28 декември 1780.
470. Израз, заимстван от книгата на Pieter GEYL, *La Révolution batave (1783-1798),* 1971.
471. I. SCHÖFFER, *в цитирания труд,* с. 656 и 657.
472. Москва, A.E.A., 50/6, 531, f° 51.
473. *Също,* 534, f° 126 v°
474. *Също,* 530, f° 62.
475. *Също,* 531, f° 92-93, Амстердам, 18/29 декември 1786.
476. *Също,* 50/6, 531, f° 66.
477. *Също.*
478. M. G. BUIST, *в цитирания труд,* с. 431.
479. Което означава *stathouder.*
480. A.E., C. Холандия, 565, f°s 76-83.
481. C. GEYL, *в цитирания труд, с.* 90.
482. A.E., C.P. Холандия, 575, f° 70.
483. C.GEYL, *в цитирания труд,* с. 94 *и нататък.*
484. *Също,* с. 95.
485. A.E., C.P. Холандия, 575, f°s 253 *и нататък,* Хага,14 декември 1787; вж. също A.E., C.P. Холандия, 578, f° 274, Хага, 15 май 1789.
486. *Също.*
487. A.E., C.P. Холандия, 576, f° 46, 3 април 1788.
488. A.E., C.P Холандия, 575, f° 154 v°, 25 октомври 1787.
489. Москва, A.E.A., 50/6, 533, f ° 60.

Бележки към глава четвърта

1. Jean ROMEUF, 1958; Alain COTTA, 1968; H. TEZENAS DU MONTCEL, 1972, и дори BOUVIER-AJAM и други, 1975.
2. Вж. Pierre VILAR, „Pour une meilleure compréhension entre économistes et historiens. „Histoire quantitative" ou économétrie rétrospective ?", в: *Revue historique,* 1965, с. 293-311.
3. Jean MARCZEWSKI, *Introduction à l'histoire quantitative, 1965 ;R. W. FOGEL* и особено *The Economics of*

slavery, 1968 ; измежду многобройните статии, „Historiography and retrospective econometrics", *в:* History and Theory, 1970, с. 245-264 ; The New Economic History Review, 1966, с. 642-656.

4. Вж. *по-горе, II.*

5. Според израза на Пиер Шоню: „Общата историческа тежест", *в: Cahiers Wilfredo Pareto, 1968.*

6. François PERROUX, „Prises de vues sur la croissance de l'économie française, 1780-1950", *в: Income and Wealth, V,* 1955, с. 51.

7. W. SOMBART, Der Moderne Kapitalismus, 1928, II, с. 188-189, изтъква, че примитивният местен и международният пазар са по-ранни, отколкото междинните пазари, един от които е и националният.

8. Вж. *по-горе,* с. 25-26.

9. Louis CHEVALIER, *Démographie générale,* 1951, особено с. 139.

10. „Etudes sur l'ancienne comunauté rurale en Bourgogne, II. La structure du manse", *в: Annales de Bourgogne,* XV, 1943, с. 184.

11. Тези миниатюрни единици са отдавнашна реалност. Фредерик АЙЕТ счита, че европейските села са се претопили в населението по времето на Римската империя, от което започват да се открояват едва през VIII и IX в. „The Origins of European Villages and the First Europansion", *в: The Journal of Economic History,* март 1977, с. 182-206 и по-нататък коментара на J. A. RAFTIS, с. 207-209.

12. Guy FOURQUIN, *в:* Pierre LÉON, *Histoire économique et sociale du monde,* 1977, I, с. 179, общината във Франция трябва да е имала площ по-малка от 10 км² в богатите райони, но в бедните зони би могла да достигне до 45 км².

13. LEVI-PINARD, *La Vie quotidienne à Vallorcine, в цитирания труд, с.* 25.

14. Michaël WEISSER, „L'économie des villages ruraux situés aux alentours de Tolède", копие, 1971, с. 1.

15. *Crises agraires en Europe (XIIe-XXe siècle),* 1973, с. 15.

16. Вж. Pierre CHEVALIER, *La Monnaie en Lorraine sous le règne de Léopold (1098-1729),* 1955, с. 126, бележка 3 (1711).

17. Lucien GALLOIS, *Paris et ses environs,* без съмнение (1914), с. 25.

18. Писмо на R. BRUNET, 25 ноември 1977: „Най-вероятно има типичен размер от около 1000 км², което не ми се струва случайно."

19. По R. BRUNET, в следния ред, Бове: 800 км² (спорно); Вьовр: 800 км²; Ожкият край: между 1200 и 1400 км²; Валоа: 1000 км²; От: 1000 км².

20. Guy CABOURDIN, *Terre et hommes en Lorraine du milieu du XVIe siècle à la guerre de Trente Ans, Toulois et comté de Vaudémont,* 1975, I, с. 18.

21. Jean NICOLAS, *La Savoie au XVIIIe siècle,* 1978, с. 138. Тарантез: 1693 км², Мориен: 1917 км², Шабле: 863 км², Женевската област: 1827 км².

22. Преди 1815, по сведенията на Paul GUICHONNET.

23. Marco ANSALDO, *Peste, fame, guerra, cronache di vita valdostana del sec. XVII,* 1976.

24. Emile APPOLIS, *Le Diocèse civil de Lodève,* 1951, с. V и VI, 1 и 1 бележка 2.

25. G. CABOURDIN, *в цитирания труд.*

26. Marzio ROMANI, Конференция, Париж, 8 декември 1977.

27. Lucien FEBRE, *в: Annales E.S.C.,* 1947, с. 205.

28. Armand BRETTE, *Atlas des bailliages ou juridictions assimilées, ayant formé unité électorale en 1789,* без съмнение, с. VIII. „Измежду повече от 400 феодално-административни области, които образуват избирателните райони през 1789 вероятно не съществува нито една, която да няма застъпени, неясни или спорни територии със съседните енории."

29. В целия този дълъг абзац думите провинция, район, природно-географска област и вследствие на

това понятията провинциален и регионален пазар се използват като взаимнозаменяеми. По същите въпроси вж. André PIATIER, *Existe-t-il des régions en France?* 1966; *Les Zones d'attraction de la région Picardie,* 1967; *Les Zones d'attraction de la région Auvergne,* 1968.

30. „Tableau de la France", *в: Histoire de France,* II, 1876, с. 79.

31. „Ritratti di cose di Francia", *в: Opere, complete* 1960, с. 90-91.

32. J. DHONT, „Les solidarités médiévales. Une société en transition: la Flandre en 1127-1128", *в: Annales E.S.C.,* 1957, с. 529.

33. C. CHEVALIER, *в цитирания труд,* с. 35.

34. 1712-1770. Мария Терезия го назначава управител на австрийска Нидерландия от 1753 до смъртта му.

35. A.d.S. Naples, Affari Esteri 801, Хага, 2 септември 1768. Относно улесненията, създадени от правителството в Брюксел за вноса на вълна в Остенде, вж. *също,* 27 май 1768.

36. *The Opposition to Louis XIV,* 1965, с. 217.

37. C. CHAUNU, *в:* F. BRAUDEL et E. LABROUSSE, *Histoire économique et sociale de la France,* I, т. I, с. 28.

38. Joseph CALMETTE, *L'Élaboration du monde moderne,* 1949, с. 226-227.

39. Ernest GOSSART, *L'Établissement du régime espagnol dans les Pays-Bas et l'insurrection,* 1905, с. 122.

40. Eli F. HECKSCHER, *La Epoca mercanlilista,* 1943, с. 30 *и нататък.*

41. Thorold ROGERS, *History of agriculture and prices in England,* 1886, цитирано от E. HECKSCHER, *в цитирания труд,* с. 32-33.

42. *В цитирания труд,* с. 30.

43. Abbé COYER, *Nouvelles Observations sur l'Angleterre par un voyageur,* 1749, с. 32-33.

44. A.N., Marine, B7, 434, около 1776.

45. A. PONZ, *в цитирания труд.* I, с. 1750.

46. Marcel REINHARD, „Le voyage de Pétion à Londres (24 novembre-11 décembre 1791)", *в: Revue d'histoire diplomatique,* 1970, с. 35-36.

47. Otto STOLZ, „Zur Entwicklungsgeschichte des Zollwesens innerhalb des alten deutschen Reiches", *в: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* 1954, 46, I, с. 1-41.

48. *Bilanci...,* *в цитирания труд.* I, с. CI., 20 декември 1794.

49. Ricardo KREBS, *Handbuch der europäischen Geschichte,* p.p. Theodor SCHIEDER, 1968, т. 4. с. 561.

50. E. HECKSCHER, *в цитирания труд,* с. 93.

51. Charles CARRIÈRE, *Négociants marseillais au XVIIIe siècle,* 1973, с. 705 и 710-712. Около 1767 г.

52. A.N., H 2940; L.-A. BOITEUX, *La Fortune de mer,* 1968, с. 31, по Philippe MANTELLIER, *Histoire de la communauté des marchands fréquentant la rivière de Loire,* 1867.

53. J. SAVARY, *в цитирания труд,* I, кол. 22-23.

54. A.d.S. Gènes, Lettere Consoli 1/26, 28 (Лондон, 11/12 декември 1673).

55. A.N., F 12, 65, f° 41 (1 март 1719).

56. A.N., H 2939 (печатно).

57. *Също.*

58. C. DOCKÈS, *в цитирания труд,* с. 182.

59. R. BESNIER, *в цитирания труд,* с. 99.

60. Москва, A.E.A., 93/6, 439, f° 168. Париж, 20 ноември-1 декември 1786.

61. *Gazette de France,* 3 януари 1763 (Лондон, 24 декември 1762).

62. I. de PINTO, *в цитирания труд,* с. 2.

63. Из копието на Traian STOIANOVICH .

64. Michel MORINEAU, „Produit brut et finances publiques: analyse factorielle et analyse sectorielle de leurs relations", *копие,* Semaine de Prato, 1976.

65. „Zur Entwicklung des Sozial Produckts in Deutschland im 16.

Jahrhundert", *в: Jahrbuch fur Nationalökonornie und Statistik,* 1961, с. 448-489.
66. В цит. ст., с. 18.
67. „L'unité économique des Balkans et la Méditerranée à l'époque moderne", *в: Studia historiae oeconomicae,* Poznan, 1967. 2, с. 35.
68. *La Catalogne dans l'Espagne moderne...,* 1962, III, с. 143.
69. B.N., Ms. fr. 21773, f° 31.
70. *Die Entstehung der Volkswirtschaft,* 1911, с. 141.
71. Употребявам думата малко недобросъвестно, за да означа предварително централните банки на Франция, Англия...
72. *Manias, Babbles, Panics and Crashes and the Lender of Last Resort, цит. копие.*
73. Irfan HABIB, „Potentialities of capitalist development in the economy of the Mughal India", International Economic History Congress, копие, с. 10-12 и бележка с. 12; I. HABIB, „Usury in Medieval India" *в: Comparative studies in Society and Hislory,* VI, юли 1964.
74. „Commercial Expansion and the Industrial Revolution", *в: The Journal of European Economic History,* IV. 3, 1975, с. 613-654.
75. Cádis *y el Allántico, I717-1778,* 1976.
76. C. DOCKÈS, *в цитирания труд,* с. 157.
77. Emmanuel LE ROY LADURIE, „Les comptes fantastiques de Gregory King", *в: Annales E.S.C.,* 1968, с. 1085-1102.
78. Pierre de BOIGUILBERT, *Détail de la France,* 1699, изд. I.N.E.D., 1966, II. с. 584.
79. *В цитирания труд,* с. 153 *и нататък.*
80. François PERROUX, цитиран от Jean LHOMME *в:* Georges GURVITCH, *Traité de sociologie,* 3 изд. 1967, I, с. 352, бележка 2.
81. Дата на излизането на новаторската книга на Arthur Lyon BOWLEY et Josiah C. STAMP, *National Income.*
82. „Europe's Gross National Product 1800-1875", *в: The Journal of Européen Economic History,* 1976, с. 273.
83. *Comptabilité nationale,* 1965, с. 3, 6, 28, 30. Вж. F. FOURQUET, *Histoire quantitative. Histoire des services collectifs de la comptabilité nationale,* 1976, p. v.
84. Изглежда, че терминът е употребен за първи път от William PETTY, *Politica Arithmetick,* 1671-1677.
85. Писмо на Louis JEANJEAN от 9 януари 1973.
86. Вж. по-горе, II.
87. *Croissance et structure économique,* 1972, с. 58.
88. Jacques ATTALI, Marc GUILLAUME, *L'Antiéconomique,* 1974, с. 32.
89. Разсъждението PERROUX, цитирано от C. VIMONT, *в:* Jean ROUMEUF, *Dictionnaire des sciences économiques,* 1958, II, с. 984.
90. *Също,* с. 982.
91. *Dictionnaire économique et financier,* 1975, с. 1014.
92. *B:* Jean ROUMEUF, *в цитирания труд,* с. 985.
93. „Estimations du revenu national dans les sociétés occidentales pré-industrielles et au XIXe siècle", *в: Revue économique,* 1977.
94. *Също.*
95. *Също,* с. 193.
96. A.d.S. Venise, Senato Mar, 23, f° 36, 36 v°, 29 септември 1534.
97. Което означава населението на Венеция плюс това на Догадо.
98. Като се изходи от масата на годишните плащания на вълнопроизводителите (20 000 души, 5000 работници, което прави 740 000 дуката) и като се приеме, че Венеция има 200 000 жители.
99. C. MANTELLIER, *в цитирания труд,* с. 388. За изчисленията на F. SPOONER, вж. *по-долу,* с. 266-267.
100. VAUBAN, *Projet d'une dixme royale,* 1707, с. 91-93.

101. Charles DUTOT, *Réflexions politiques sur les finances et le commerce,* 1738.
102. *Също,* I, с. 366 *и нататък.*
103. J. D. GOULD, *Economic Growth in History,* 1972, с. 4.
104. *Също,* с. 5.
105. Вж. *по-горе,* I, 1-во изд., с. 139-141.
106. H. VAN DER VEE, „Productivité, progrès technique et croissance économique du XIIe au XIXe siècle", копие, Semaine de Prato, 1971.
107. Върху *Produit brut et finances publiques, XIIIe-XIXe siècles.*
108. 2 изд., 1952.
109. J. de VRIES, *The Dutch Rural Economy in the golden Age, в цитирания труд,* с. 95.
110. Вж. C. BAIROCH, „Population urbaine et taille des villes en Europe de 1600 à 1700", *в: Revue d'histoire économique et sociale,* 1976, № 3, с. 21.
111. M. REINHARDT, „La population des villes, sa mesure sous la Révolution et l'Empire", *в: Population,* 1954, с. 287.
112. *В цитирания труд,* I 1952, с. 61 *и нататък.*
113. Класификация на световното население в първичния, вторичния и третичния сектор: през 1700, 81 % от активното население е заето в първичния сектор (земеделие, лесовъдство, риболов, дървообработване), а през 1970 – 54,5%, вж. Paul BAIROCH, „Structure de la population active mondiale de 1700 à 1970", *в: Annales E.S.C.,* 1971, с. 965.
114. Pieter de LA COURT, *Mémoires de Jean de Witt,* 1709, с. 30-31.
115. Gregory KING, An *Estimate of the Comparative Strength of great Britain and France...,* 1696.
116. François QUESNNAY, *Tableau oeconomique,* 1758.
117. K. GLAMANN, Lettre informative du 12 octobre 1976. Вж. ил. с. 253.
118. *François Quesnay et la physiocralie,* 1958, I, с. 154 *и нататък.*
119. „Zur Entwicklung des Sozialprodukts...", *цит. ст.,* с. 489.
120. Jean MARCZEWSKI, „Le produit physique de l'économie française de 1789 à 1913", *в: Histoire quantitative de l'économie française, Cahiers de l'I.S.E.A.,* n° 163, юли 1960, с. XIV.
121. *Също.*
122. *Също.*
123. *Médit.,* 1966, I, с. 384 *и нататък.*
124. Robert E. GALLMAN и E. S. HOWLE, „The Structure of U.S. Wealth in the Nineteenth Century", Colloque de la Southern Economic Association; Raymond W. GOLDSMITH „The Growth of Reproducible Wealth of the United States of America from 1805 to 1950", *в: Income and Wealth of the United States: Trends and Structure,* II, 1952.
125. *В цитирания труд,* с. 58.
126. „La fortune privée de Pennsylvanie, New Jersey, Delaware (1774)", *в:* Annales *E.S.C.,* 1969, с. 245.
127. Hubert BROCHIER, Pierre TABATONI, *Économie financière,* 2 изд., 1963, с. 131.
128. J. H. MARIÉJOL, *в:* Ernest LAVISSE, Histoire *de France,* 1911, VI, 1 част, с. 37.
129. C. G. M. DICKSON, „Fiscal Need and National Wealth in 18th Century Austria", ръкоп. Semaine de Prato, 1976.
130. *В цитирания труд.*
131. VAUBAN, *в цитирания труд,* с. 153.
132. „Taxation in Britain and France 1715-1810 „Semaine de Prato, 1976, публикувано *в: The Journal of European Economie History,* 1976, с. 608-609.
133. Museo Correr, Fonds Donà delle Rose, 27.
134. A.N., K 1352.
135. Вж. по-горе, бележка 98 и с. 257.
136. Lucien FEBRE, „Un chapitre d'histoire politique et diplomatique: la réunion de Metz à la France", *в:* Revue *d'histoire moderne,* 1928, с. 111.

137. Jacques BLOCH-MORHANGE, *Manifeste pour 12 millions de contribuables*, 1977, с. 69; и въздействащата статия на двамата журналисти, икономисти и историци, David WARSH и Lawrence MINARD, „Inflation is now too serious a matter to leave to economists", *в:* *Forbes*, 15 ноември 1976, с. 123.
138. В Англия, KALDOR, Dudley JACKSON, H. A. TURNER, Frank WILKINSON; в САЩ – John HOTSON; във Франция, J. BLOCH-MORHANGE и по-горе цитираната статия на David WARSH и Lawrence MINARD.
139. J. ROBINSON, *L'Accumulation du capital*, *в цитирания труд*, с. 18.
140. *An Economie Hislory of Siveden*, 1954, с. 61, 69, 70, 116.
141. „Le revenu national en Pologne au XVIe siècle", *в:* *Annales E.S.C.*, 1971, n° 1, с. 105-113.
142. „L'urbanisation de la France au XIXe siècle", in: Colloque des historiens français de l'économie, 1977.
143. E. A. WRIGLEY, „The Supply of Raw Materials in thé Industrial Révolution", *в:* *The Economic History Review*, 1962, с. 110.
144. *The International Economy and Monetary Movements in France 1493-1725*, 1972, с. 306.
145. В цитирания труд, II, с. 587.
146. *Staat und Staatsgedanke*, 1935, с, 62.
147. *Le Bourgeois*, 1911, с. 106.
148. Статия, която предстои да излезе в *Annales E.S.C.*
149. C. ADAM, *в цитирания труд*, копие, с. 43.
150. René GANDILHON, *Politique économique de Louis XI*, 1941, с. 322.
151. *В:* F. BRAUDEL и E. LABROUSSE, *Histoire économique et sociale de la France*, II, 1970, с. 166-167.
152. Този документ е лична собственост на Paul Guichonnet. Негово факсимиле има в Maison des Sciences de l'Homme, Paris.
153. B.N., Ms. fr. 21773, f°s 133 *и нататък.*
154. Régine ROBIN, *La Société française en 1789: Semur-en-Auxois*, 1970, с. 101-109.
155. B.N., Ms. fr. 21773, f°s 133 *и нататък.*
156. *Също.*
157. *Histoire économique de la France*, 1939, с. 232.
158. R. GASCON, *в:* F. BRAUDEL и E.LABROUSSE, *в цитирания труд*, I, с. 256.
159. Cardinal François: MATHIEU, L'Ancien *Régime en Lorraine et en Barrois*, 1907, с. XIII.
160. René BAEHREL, Une *Croissance: la Basse-Provence rurale (fin du XVIe siècle-1789)*, 1961, *навсякъде и особено с. 77 и нататък.*
161. J. ACCARIAS DE SÉRIONNE, *Les Intérêts des nations de l'Europe...*, *в цитирания труд*, I, с. 224.
162. J. HUGUETAN, *Voyage d'Italie curieux et nouveau*, 1681, с. 5.
163. A.N., 129, A.P., 1.
164. A.N., 125, A.P., 16 (1687).
165. B.N., Ms. fr. 21773, f°s 73 до 75 v°.
166. Arthur YOUNG, *Voyages en France, 1787, 1788, 1189*, 1976, I, с. 89.
167. A. PONZ, *в цитирания труд*, с. 1701.
168. E. LABROUSSE, *в:* F. BRAUDEL и E. LABROUSSE, *в цитирания труд*, II, с. 173.
169. A.N., G^7^, 1674, f°68, Париж, 17 декември 1709; A.N., G^7^, 1646, f° 412, Орлеан, 26 август 1709.
170. *Също*, f°s 371, 382; 1647, f° 68, Орлеан, 1, 22 април, 17 декември 1709.
171. Москва, A.E.A., 93/6, 394, f° 24 и 24 V°, 30 септември 1783.
172. H. RICHARDOT, *в цитирания труд*, с. 184, цитирано от C. DOCKÈS, *в цитирания труд*, с. 20.
173. *В:* F. BRAUDEL и E. LABROUSSE, *в цитирания труд*, I, с. 22.
174. *Също*, I, с. 39.
175. C. DOCKÈS, *в цитирания труд*, с. 156.
176. *Също*, с. 308.
177. *Също*, с. 25 и 353.

178. Цитирано от Marcel ROUFF, *Les Mines de charbon en France au XVIII' siècle,* 1922, с. 83, бележка 1.
179. 9 април 1709. Цитирано от Claude-Frédéric LEVY, *Capitalistes et pouvoir au siècle des Lumières,* 1969, с. 325.
180. Цитирано от C. DOCKÈS, *в цитирания труд,* с. 298.
181. Raymond COLLIER, *La Vie en Haute-Provence de 1600-1850,* 1973, с. 36.
182. R. GASCON, *в:* F. BRAUDEL, E. LQBROUSSE, *в цитирания труд,* I,том. I, с. 328.
183. José Gentil DA SILVA, *Banque et crédit en Italie...*, *в цитирания труд,* с. 514.
184. *Също,* с. 94, 285, 480, 490.
185. M. MORINEAU, „Lyon l'italienne, Lyon la magnifique", *в*: Annales *E.S.C.*, 1974, с. 1540; F. BAYARD, „Les Bonvisi, marchands banquiers à Lyon", *в: Annales E.S.C.,* 1971.
186. A.N., G7, 1704, 111.
187. R. GASCON *в:* F. BRAUDEL, E. LABROUSSE, *в цитирания труд,* I, с. 288.
188. F. C. SPOONER, *L'Économie mondiale et les frappes monétaires en France 1493-1680,* 1956, с. 279.
189. Denis RICHET, *Une Société commerciale Paris-Lyon dans la deuxième moitié du XVIe siècle,* 1965, конференция на Дружеството за история на Париж и на Ил дьо Франс, копие, с. 18.
190. *Histoire de Marseille,* III, с. 236-237.
191. D. RICHET, *в цитирания труд,* с. 19.
192. *Œuvres,* p. p. G. SCHELLE, 1913, I, с. 437.
193. C. DOCKÈS, *в цитирания труд,* с. 247.
194. Jules DELABORDE, *Gaspard de Coligny, amiral de France,* 1892, III, с. 57.
195. *Mémoires de Jean Maillefer, marchand bourgeois de Reims,* 1890, с. 52.
196. E. BRACHENHOFFER, *Voyage en France 1643-1044,* 1925, с. 110 и 113.
197. Lewis ROBERTS, *The Merchants* Mapp *of Commerce,* 1639, цитирано от E. SCHULIN, *в цитирания труд,* с. 108.
198. B.N., Ms. fr. 21773, f°s 31 *и нататък.*
199. *Също.*
200. *Също.*
201. André RÉMOND, „Trois bilans de l'économie française au temps des théories physiocratiques", *в*: *Revue d'histoire économique et sociale,* 1957, с. 450-451.
202. Преди всичко A.N., G7.
203. C.-F. LÉVY, *в цитирания труд,* с. 332.
204. Jacques SAINT-GERMAIN, *Samuel Bernard, le banquier des rois,* 1960, с. 202.
205. C.-F. LÉVY, *в цитирания труд,* с. 338.
206. Mathieu VARILLE, *Les Foires de Lyon avant la Révolution,* 1920, с. 44.
207. A.N., KK 1114, f°s 176-177. Mémoire de M. d'Herbigny, intendant de Lyon, avec les observateurs de M. de la Michodière, intendant à Lyon en 1762.
208. M. VARILLE, *в цитирания труд,* с. 45.
209. A.N., G7, 359-360.
210. C. de BOISLISLE, *Correspondance des contrôleurs généraux...*, 1874-1897, II. с. 445.
211. A.N., G7, 363, 25 юли 1709.
212. *Също,* 15 юли.
213. *Също,* 2 август 1709.
214. M. VARILLE, *в цитирания труд,* с. 44.
215. Guy ANTONIETTI, *Une Maison de banque à Paris au XVIIIe siècle, Greffulhe, Montz et Cie, 1789-1793,* 1963, с. 66.
216. A.D. Loire-Atlantique, C 694, документ, оповестен от Клод-Фредерик Леви.
217. Edgar FAURE, *La Banqueroute de Law,* 1977, с. 55.
218. *В цитирания труд,* карта n° 1.

219. Henri HAUSSER, „La question des prix et des monnaies en Bourgogne", *в: Annales de la Bourgogne,* 1932, с. 18.
220. *The Elizabethans and America,* цитирано от I. WALLERSTEIN, *The Modern World System, в цитирания труд,* с. 266, бележка 191.
221. Fritz HARTUNG, Roland Mousnier, „Quelques problèmes concernant la Monarchie absolue", *в: Congrès intern. des sc. hist.,* Рим, 1955, т. IV, с. 45.
222. *В:* F. BRAUDEL, E. LABROUSSE, *Histoire économique et sociale de la France, II.* с. 525.
223. R. BESNIER, *в цитирания труд,* с. 35.
224. *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730. Contribution à l'histoire sociale de la France du XVIIe siècle,* 1960, с. 499 *и нататък.*
225. Jean DELUMEAU, „Le commerce extérieur de la France", in: *XVIIe siècle,* 1966, с. 81-105; от същия автор, *L'Alun de Rome,* 1962, с. 251-254.
226. Emmanuel LE ROY LADURIE, предговор на A. d'ANGEVILLE, *Essai sur la statistique de la population française,* 1969. с. XX.
227. Michel MORINEAU, „Trois contributions au Colloque de Gottingen", *в: Vom Ancien Régime zur französischen Revoluliton,* p.p. Albert CREMER, 1978, с. 405, бележка 61.
228. *Също,* с. 404-405.
229. J.-C. TOUTAIN, копие, Congrès international d'Edimbourg, 1978, A 4, с. 368.
230. Между 1702 à 1713 френските пирати са завладели 4543 вражески кораба. E. LABROUSSE, *в:* F. BRAUDEL, E. LABROUSSE, *в цитирания труд,* II. с. 191.
231. Цитирано от Charles FROSTIN „Les Pontchartrain et la pénétration commerciale française en Amérique espagnole (1690-1715)", *в: Revue historique,* 1971, с. 310.
232. Michel AUGÉ-LARIBÉ, *La Révolution agricole,* 1955, с. 69.
233. Abbé Ferdinando GALIANI, *Dialogues sur le commerce des bleds,* 1949, с. 548.
234. A.N., F^12, 724.
235. M. MORINEAU, „Produit brut et finances publiques...", *в цит. статия,* копие, с. 18.
236. *L'Autre France,* 1973.
237. B.N., Ms. fr. 21773.
238. *Също,* f°s 127 v°-131.
239. A.N., G^7, 1685, 67.
240. *В цитирания труд,* с. 75.
241. *Les Négociants bordelais, l'Europe et les îles au XVIIIe siècle,* 1974, с. 381 *и нататък.*
242. B.N., Ms. fr. 21 773, f° 148.
243. A.N., G^7, 1692, f° 146.
244. Louis TRENARD, *Histoire des Pays-Bas français,* 1972, с. 330.
245. *В цит. статия,* с. 437.
246. Jean MEYER, *L'Armement nantais de la seconde moitié du XVIIIe siècle,* 1969, с. 62.
247. A.N., G^7, 1686, f°s 59 и 60.
248. *Gazette d'Amsterdam,* 1672.
249. A.N., Colonies, F 2A, 16 F 2A, 15 (4 март 1698).
250. A.N., 94 AQ 1 (8 януари 1748).
251. A.N., G^7, 1698, 224 (19 февруари 1714).
252. *Също,* 223 (7 февруари 1714).
253. По Victor HUGO, *En voyage: Alpes et Pyrénées,* 1890.
254. По принцип административните единици се управляват от интендант.
255. François de DAINVILLE „Un dénombrement inédit au XVIIIe siècle: l'enquête du contrôleur général Orry, 1745", *в: Population,* 1952, с. 49 *и нататък.*
256. *В цит. статия,* с. 443 и 446.
257. E.LABROUSSE, *в:* F. BRAUDEL, E. LABROUSSE, *в цитирания труд,* II, с. 362.
258. Marcel MARION, *Les Impôts directs sous l'Ancrien Régime principalement au XVIIIe siècle,* 1974, с. 87-112; данък, въведен през 1749, който произтича от десятъка, „който в действителност е само данък върху поземлената собственост и реално е

много по-нисък от една двайсета", *в:* M. MARION, *Dictionnaire des institutions,* с. 556.
259. Jean-Claude PERROT, *L'Age d'or de la statistique régionale française, an IV-1804,* 1977.
260. A.N., F^{12}, 721 (11 juin 1783).
261. Тулуза и областта Миди-Пирене през века на Просвещението, около *1670-1789,* 1974, с. 836 и общото заключение.
262. По този проблем, вж. Anne-Marie COCULA, „Pour une définition de l'espace aquitain au XVIIIe siècle", *в: Aires et structures du commerce français,* p. p. Pierre LÉON, 1975, с. 301-309.
263. Philippe de VRIES, „L'animosité anglo-hollandaise au XVIIe siècle", *в: Annales E.S.C.,* 1950, с. 42.
264. *Letters and Papers, Foreign and Domestic, of the Reign of Henry VIII,* p. p. BREWER, III/II, 1867, с. 1248, цитиран от E. HECKSCHER, *в цитирания труд,* с. 693, бележка 1.
265. Abbé J.-B. LE BLANC, *в цитирания труд,* I, с. 137.
266. *Voyages en France..., в цитирания труд,* I, с. 73.
267. A. L. ROWSE, „Tudor Expansion: the Transition from Medieval to Modem History", *в: William and Mary Quaterly,* 1957, с. 312.
268. SULLY, *Mémoires,* III, с. 322.
269. Abbé J.-B. LE BLANC, *в цитирания труд,* III, с. 273.
270. Jean-Gabriel THOMAS, *Inflation et nouvel ordre monétaire,* 1977, с. 58.
271. J. SAVARY, *в цитирания труд,* III, col. 632.
272. J.-G. THOMAS, *в цитирания труд,* с. 60-61.
273. Обичайният израз, употребяван от английските историци, служи за заглавие на книгата на J. D. GOULD, *The Great Debasement,* 1970.
274. *Dwt,* съкращение за означаване на теглото на ценния метал в пенса, който е една двайсета от унцията. Читателят може сам да пресметне съотношението между 11,2 и 12 унции dwt, отговорът е 222/240 или 37/40.
275. J. D. GOULD, в цитирания труд, таблицата на с. 89.
276. Raymond de ROOVER, *Gresham on Foreign Exchange,* 1949, с. 67.
277. *Също,* с. 68.
278. *Също,* с. 198 *и нататък,* и 270 *и нататък*
279. A. E. FEAVEARYEAR, *The Pound Sterling. A History of English Money,* 1963, с. 82-83.
280. J. Keith HORSEFIELD, *British Monetary Experiments 1050-1710,* 1960, с. 47-60.
281. Създаден от Чарлс II през 1663.
282. A.E., C. P. Англия, 173, f°41.
283. *Също,* f° 132, 8 октомври 1696.
284. J. K. HORSEFIELD, *в цитирания труд,* с. 50.
285. Jacques E. MERTENS, *La Naissance et le développement de l'étalonor, 1696-1922,* 1944, с. 91.
286. J.-G. THOMAS, *в цитирания труд,* с. 68-69.
287. J. K. HORSEFIELD, *в цитирания труд,* с. 85.
288. *В цитирания труд,* с. 80. „Във Франция всички капитали се наричат книжа [...] този израз е неправилен."
289. Louis SIMOND, *Voyage d'un Français en Angleterre pendant les années 1810 et 1811,* 1816, II, с. 228 *и нататък.*
290. Maurice RUBICHON, *De l'Angleterre,* 1815-1819, с. 357. „От 1808 нататък гвинеите напълно изчезват", L. SIMOND, *в цитирания труд,* I, с. 319 и II, с. 232.
291. L. SIMOND, *в цитирания труд,* с. 227-228.
292. Arnold TOYNBEE, *L'Histoire,* 1951, с. 263.
293. Bartolomé BENNASSAR, *L'Angleterre au XVIIe siècle (1603-1714),* без съмнение, с. 21.
294. *Вж.* по-горе, II, гл.I.
295. T. S. WILLAN, *The Inland Trade,* 1976.

296. Daniel DEFOE, *The Complète English Tradesman*, 5 изд. 1745, I, с. 340-341.
297. *Също*о.
298. *Също*о, I, с. 342.
299. T. S. WILLAN, *Rivers Navigation in England, 1600-1750*, 1964, с. 133.
300. Цитирано от Ray Bert WESTWRFIELD, *Middlemen in English Business particularly between 1660 and 1760*, 1915, с. 193.
301. T. S. ASHTON, An *Economic History of England: the 18th century*, 1972, с. 66-67.
302. René-Martin PILLET, *L'Angleterre vue à Londres et dans ses provinces pendant un séjour de dix années*, 1815, с. 23.
303. J. K. HORSEFIELD, *в цитирания труд*, с. 15.
304. Eric J. HOBSBRAWM, *Industry and Empire*, 1968, с. 11, и Sydney POLLARD, David W. CROSSLEY, *The Wealth of Britain, 1085-1966*, 1968, с. 165-166.
305. J.ACCARIAS DE SÉRIONNE, *Les Intérêts de l'Europe..., в цитирания труд*, I. с. 46.
306. E. HOBSBAWM, *в цитирания труд*, с. 253.
307. S. G. E. LYTHE и J. BUTT, *An Economic History of Scotland, 1100-1939*, 1975, с. 70 *и нататък*.
308. T. C. SMOUT, *A History of Scottish People*, 1973, с. 225.
309. *Също*о, с. 153 *и нататък*, особено с. 155.
310. T. C. SMOUT, Съобщение от програмата на Седмицата на Прато, 1978.
311. J. ACCARIAS DE SÉRIONNE, *La Richesse de l'Angleterre, в цитирания труд, с.* 52.
312. T. C. SMOUT, *в цитирания труд*, с. 226.
313. Charles BAERT-DUHOLANT, *Tableau de la Grande-Bretagne, de l'Irlande et des possessions anglaises dans les quatre parties du monde*, Paris, год. VIII, I, с. 202.
314. „Огради, чиито граници се местят в зависимост от напредването или отстъпването по време на война." P. VIDAL de LA BLANCHE, *États et nations de l'Europe*, 4 изд., без съмн., с. 307.
315. Както J. H. PLUMB в една глава от книгата му, *England in the Eighteenth Century*, 1973, с. 178 *и нататък*, с неочакваното заглавие: „The Irish Empire".
316. Christopher HILL, *в*: M. POSTAN и C. HILL, *Histoire économique et sociale de la grande Bretagne*, I, 1977, с. 378.
317. J . H. PLUMB, *в цитирания труд*, с. 179.
318. *Épocas do Portugal ecónomico*, 1929. Циклите представляват последователните дейности на Бразилия: цикъл на червеното дърво, захарен цикъл, златен цикъл и т.н.
319. C.BAERT-DUHOLANT, *в цитирания труд*, I, с. 320-355.
320. I. de PINTO, *в цитирания труд*, с. 272.
321. A.N., A.E., B^7, 762, f° 253. Курсивът е мой.
322. *Също*о.
323. Москва, A.E.A., 35/6, 312, f° 162, 9 декември 1779, 2 февруари 1780.
324. A.E., C.P. Angleterre, 533, f° 73, 14 март 1780.
325. J. H. PLUMB, *в цитирания труд*, с. 164.
326. États et nations de l'Europe, *в цитирания труд*, с. 301.
327. Pablo PEBRER, *Histoire financière et statistique générale de l'Empire britannique*, 1834, II, с. 12.
328. Jonathan SWIFT, *History of the Four Last Years of the Queen*, написан през 1713, публикуван през 1758, след смъртта на автора през 1745, цитиран от C. G. M. DICKSON, *в цитираната статия*, с. 17-18.
329. D. DEFOE, *в цитирания труд*, II, с. 234.
330. A.N., 257 AP 10.
331. *Journal du Commerce*, 1759, с. 105-106; цитиран отчасти от I. de PINTO, *в цитирания труд*, с. 122.

332. Цитирано от C. G. M. DICKSON, в цит. ст., с. 23.
333. A.N., 257 AP 10.
334. L. C. A. DUFRESNE DE SAINT-LÉON, *Etudes sur le crédit public,* 1824, с. 128.
335. J.-B. SAY, *в цитирания труд,* VI, 1829, с. 187.
336. I. de PINTO, *в цитирания труд,* с. 41-42.
337. C. G. M. DICKSON, *в цитирания труд,* с. 16.
338. *Също.*
339. Москва, A.E.A., без съмн., 35/6, 3190, f° 114.
340. Архиви на Краков, фонд Czartoryski, 808, f° 253.
341. Москва, A.E.A., 3301, f° 11 v°, Simolin, 5-16 април 1782.
342. Museo Correr, C.D., C 903/14.
343. Orville T. MURPHY, „Du Pont de Nemours and the Anglo-French Commercial Treaty of 1786", *в: The Economie History Review,* 1966, с. 574.
344. D. GUÉRIN, *La Lutte des classes* sous *la Première République, bourgeois et „bras nus" 1793-1797,* 1946, с. 51.
345. A.N., A.E., B¹, 762, f° 151, 26 юни 1787.
346. A.E., M. и D. Angleterre, 10.
347. A.N., A.E., B¹, 762.
348. J. SAVARY, *в цитирания труд,* V, кол. 744.
349. M. RUBICHON, *в цитирания труд, II,* с. 354.
350. A.N., A.E., B¹, 762, f° 161.
351. *Също,* f° 162.
352. *Също,* f° 255.
353. A.E., M. и D. Angleterre, 10, f° 96 и 106.
354. В смисъл на "очевидно е", вж.: J. DUBOIS, R. LOGANE, *Dictionnaire de la langue française classique,* I960, с. 106.
355. Архиви VORONTSOV, Москва, 1876, IX, с. 44, Лондон, 4/15 ноември 1785.
356. J. KLAVEREN, „Die historische Erscheinung der Korruption", II, *в: Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte,* 1958, с. 455.
357. A.N., A.E., B¹, 762, f° 255, 18 декември 1719.
358. R. BESNIER, *в цитирания труд,* с. 38.
359. P. MATHIAS и P. O'BRIEN, *в цит. ст.,* с. 601-650.
360. T. J. MARKOVITCH, *Histoire des industries française: les industries lainières de Colbert à la Révolution,* 1976.
361. A.N., G⁷, 1692, f° 34.
362. Albert CREMER, „Die Steuersystem in Frankreich und England am Vorabend der französische Revolution", *в: Von Ancien Régime zur französischen Revolution,* 1978. с. 43-65.
363. *В цитирания труд,* I, с. 31 и 275.

Бележки към глава пета

1. За написването на тази глава се ръководих от две книги: Michel DEVÈZE, *L'Europe et le monde à la fin du XVIIIe siècle,* 1970 и Giorgio BORSA, *La Nascità del mondo moderno in Asia orientale,* 1977.
2. Несъвършен израз, понеже включва в не-Европа и източната част на континента. Можеше ли да се каже не-Запада? Charles VERLINDEN, *в: L'Avènement des temps modernes,* p. p. Jean-Claude MARGOLIN, 1977, с. 676, говори за "истински европейска Европа".
3. Giuliano Guozzi, *Adamo e il Nuovo Mondo. La nascità dell'antropologia come ideologia coloniale: dalle genealogie bibliche alle teorie razziali,* 1977.
4. Edmundo O'GORMAN, *The Invention of America,* 1961. Същият израз се среща у François PERROUX, *L'Europe sans rivage,* 1954, с. 12: „Европа, която — в много значения на думата — измисли света..."
5. Francisco LOPEZ DE GÓMARA. *Historia general de las Indias, Primera Parte,* 1852, с. 156.
6. Friedrich LÜTGE, *Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* 1966, с.

288; H. BECHTEL, *в цитирания труд*, II, с. 49.
7. *Les Fonctions psychologiques et les oeuvres*, 1948.
8. C. MANCERON, *в цитирания труд*, с. 524.
9. B.N., Ms. fr. 5581, f° 23, 2 декември 1717.
10. C. CHAUNU, *Séville et l'Atlantique...*, *в цитирания труд*, VIII, с. 48.
11. Alonso de ERCILLA, *La Araucana* (публикувана през 1569), 1910, гл. XXVII, с. 449.
12. Alvaro JARA, *Tierras nuevas, expansion territorial y ocupación del suelo en America (s. XVI-XIX)*, 1969; Pierre MONBEIG, *Pionniers et planteurs de São Paulo*, 1952.
13. François CHEVALIER, *La Formation des grands domaines au Mexique. Terre et société aux XVIe-XVIIe siècles*, 1952, с. 4.
14. Frédéric MAURO, *Le Brésil du XVe à la fin du XVIIIe siècle*, 1977, с. 145.
15. Roland MOUSNIER, *в*: Maurice CROUZET, *Histoire générale deś civilisations*, V, 1953, с. 316.
16. D. PEDRO DE ALMEIDA, *Diario*, с. 207, цитиран от Oruno LARA, *De l'Atlantique à l'aire caraïbe: nègres cimarrons et révoltes d'esclaves, XVIe-XVIIe siècles*, без съмн., II, с. 349.
17. Бразилската дума *quilombo* означава място, където се крият негри бегълци.
18. Frédéric MAURO, ръкоп., научно съобщение, направено на Седмицата на Прато, 1978.
19. D. A. BRADING, *Mineros y commerciantes en el Mexico borbonico 1763-1810*, 1975, с. 138.
20. „Introduction à l'histoire de Guadalajara et de sa région", колоквиум C.N.R.S., *Le Rôle des villes dans la formation des régions en Amérique latine*, с. 3 *и нататък*.
21. *Les Mécanismes de la vie économique dans une société coloniale: le Chili (1680-1830)*, 1973, особено с. 262 *и нататък*.
22. Pedro CALMÓN, *Historia social do Brasil*, 1937, с. 191. Това преселване се извършва около 1871.
23. Georg FRIEDERICI, *El Caracter del Descubrimiento y de la Conquista de America*, 1973, с. 113.
24. D. A. BRADING, *в цитирания труд*, с. 20.
25. *Capitalism and Slavery*, 4 изд., 1975.
26. *Също*, с. 30.
27. Karl MARX, *Le Capital*, 1938, I, с. 785, цитиран от Pierre VILAR, „Problems of the formation of capitalism", *в: Past and Present*, 1956, с. 34.
28. Marcel BATAILLON, *Etudes sur Bartolomé de Las Casas*, 1965, с. 298.
29. M. DEVÈZE, *в цитирания труд*, с. 358.
30. M. DEVÈZE, *Antilles, Guyanes, la mer des Caraïbes de 1492 à 1789*, 1977, с. 173.
31. Nicolaș SÁNCHEZ ALBORNOZ, *La Población de America latina*, 2 изд., 1977, с. 62 *и нататък*.
32. J. L.PHELAN, *The Millenial Kingdom of the Franciscans in the New World*, 1956, с. 47.
33. Juan A. et Judith E. VILLAMARIN, *Indian Labor in Mainland Colonial Spanish America*, 1975, с. 17.
34. Jean-Pierre BERTHE, „Aspects de l'esclavage des Indiens en Nouvelle-Espagne pendant la première moitié du XVIe siècle", *в: Journal de la société des américanistes*, LIV-2, с. 204, бележка 48.
35. Alvaro JARA, ръкоп., научно съобщение, направено на Седмицата на Прато, 1978.
36. Le P. ALJOFRIN, 1763, цитиран от D. A. ADING, *в цитирания труд*, с. 369.
37. Anibal B. ARCONDO, „Los precios en una economia en transición. Cordóba durante el siglo XVIII", *в: Revista de economia y estadistica*, 1971, с. 7-32.
38. Именно това твърди Daniel DEFOE, *Moll Flanders*, Abbey Classics

изд., с. 71, цитиран от E. WILLIAMS, *в цитирания труд*, с. 18.
39. M. DEVÈZE, *Antilles, Guyanes...*, *в цитирания труд*, с. 185.
40. Edouard FOURNIER, *Variétés historiques et littéraires*, 1855-1863, VII, с. 42, бележка 3.
41. R. MOUSNIER, *в цитирания труд*, с. 320.
42. Giorgio SPINI, *Storia dell' età moderna*, 1960 с. 827.
43. E. WILLIAMS, *в цитирания труд*, с. 19.
44. D. W. BROGAN, встъпление към книгата на E. WILLIAMS, *в цитирания труд*, с. VIII.
45. През 1860, с навлизането на железопътния транспорт Куба развива чудовищно големи захарни плантации от 11 000 акра, докато на остров Ямайка и най-обширните трудно достигат 2000 акра, E. WILLIAMS, *в цитирания труд*, с. 151-152.
46. E. WILLIAMS, *в цитирания труд*, с. 26.
47. Adam SMITH, *La Richesse des Nations*, 1976, с. 289.
48. „Sociedad colonial y sublevaciones populares: el Cuzco, 1780", ръкоп., с. 8.
49. Émile-G. LÉONARD, *Histoire générale du protestantisme*, III, 1964, с. 6, 692 и нататък; „L'Église presbytérienne du Brésil et ses expériences ecclésiastiques", *в*: *Études évangéliques*, 1949.
50. J. LYNCH, *The Spanish American Revolutions, 1803-1826*, 1973, с. 128, цитирано от Nicole BOUSQUET, *La Dissolution de l'Empire espagnol au XIXe siècle*, ръкоп. дисерт., 1974, с. 106.
51. François COREAL, *Voyages aux Indes occidentales*, 1736, I, с. 244.
52. C. CHAUNU, *Séville el l'Atlantique...*, *в цитирания труд*, т. VIII, с. 597.
53. C. FREIRE FONSECA, *Economia natural y colonizacão do Brasil (1534-1843)*, 1974, ръкоп. дисертация.
54. *Вж.* по-горе, I, 1 изд., с. 45.
55. J. ACCARIAS DE SÉRIONNE, *Les Intérêts des nations de l'Europe...*, I, 1766, с. 56.
56. F. COREAL, *в цитирания труд*, I. с. 220-221.
57. F. MAURO, *Le Brésil...*, с. 138.
58. J. ACCARIAS DE SÉRIONNE, *в цитирания труд*, I, с. 85. *Bravos* в смисъл на диви.
59. Marcel GIRAUD, *Histoire de la Louisiane française*, 1953, I, с. 196-197.
60. Cité par J. M. PRICE, *в*: PLATT et SKAGGS, *Of Molher Country and Plantations*, 1972, с. 7.
61. Charles M. ANDREWS, *The Colonial Period of American History, The Settlements*, I, 1970, с. 518-519.
62. Enrique FLORESCANO, *Precios del maiz y crisis agricolas en Mexico (1708-1810)*, 1969, с. 314.
63. Russell WOOD, *в*: *Journal of Economie History*, март 1977, с. 62, бележка 7.
64. D. A. BRADING, *в цитирания труд*, с. 457-458.
65. Germán ARGINIEGAS, *Este Pueblo de América*, 1945, с. 49, сравнява тази криза със Средновековието.
66. F. COREAL, *в цитирания труд*, I, с. 353-354. Попаян, колумбийска провинция на югоизток от Богота.
67. N. BOUSQUET, *в цитирания труд*, с. 42. Сокоро, град Колумбия, провинция Сантандер.
68. François CHEVALIER, „Signification sociale de la fondation de Puebla de Los Angeles", *в*: *Revista de historia de America*, 1947, n° 23, с. 127.
69. Reginaldo de LIZARRAGA, „Descripción del Perú, Tucuman, Río de la Plata y Chile", *в*: *Historiadores de Indias*, 1909, II, с. 465.
70. D. A. BRADING, *в цитирания труд*, с. 36.
71. A.X., Marine, B^7, 461, f° 39, Уилям Пит (1708-1778) получава през 1766 титлата граф на Четнъм.
72. M.DEVÈZE, *L'Europe et le monde...*, *в цитирания труд*, с. 331, из M. L. HANSEN, *The Atlantic Migration*

(1607-1860) и H. COWAN, *British Emigration to North America*, 1961.
73. *Също.*
74. A.N., A.E., B III, 441. Палатинци, което ще рече жители на Палатината (Пфалц).
75. *Също.*
76. Което означава за сметка на съоръжателя на кораба.
77. Платими на съоръжателя.
78. A.N., Colonies, C 11 4 11, f°s 205 *и нататък.*
79. A.N. Colonies, C 11 4 11.
80. R. MOUSNIER, в цитирания труд, с. 320.
81. A.N., A.E., B III, 441, 1782.
82. A.N., A.E., C.C. Philadelphie, 7, f° 358, 1 New York, 27 октомври 1810.
83. Fawn BRODIE, *Thomas Jefferson: an Intimate History*, 1976.
84. A.N., A.E., B III, 441, 1781.
85. *Също.*
86. J. F. JAMESON, *The American Revolution considered as a Social Movement*, 1925, ит. прев., 1960, с. 34 *и нататък.*
87. *Също*, с. 36.
88. *Също*, с. 23.
89. C. J. GROSLEY, Лондон, 1770, с. 232.
90. J. F. JAMESON, *в цитирания труд*, с. 23.
91. Michel FABRE, *Les Noirs américains*, 2 изд., 1970.
92. A.N., Marine, B^7^, 467, 17 февруари 1789.
93. A. SMITH, *в цитирания труд, с.* 286.
94. Bernard BAILYN, *The New England Merchants in the 17th Century*, 1955, с. 16 *и нататък*
95. A.N., Marine, B^7^, 458.
96. A.N., A.E., B III, 441.
97. C. J. GROSLEY, *в цитирания труд*, с. 232.
98. J. ACCARIAS DE SÉRIONNE, *Les Intérêts des nations...*, I, с. 211-213.
99. E. WILLIAMS, *в цитирания труд*, с. 147; J. W. FORTESCUE, *A History of the British Army*, 1899-1930, IV, 1 част, с. 325.
100. R. MOUSNIER, *в цитирания труд*, с. 327.
101. A.d.S. Naples, Aftari Esteri, 801, Хага, 21 октомври 1768.
102. J. ACCARIAS DE SÉRIONNE, *Les Intérêts des nations...*, *в цитирания труд*, I, с. 73, бележка a.
103. J. ACCARIAS DE SÉRIONNE, *La Richesse de l'Angleterre, в цитирания труд*, с. 96.
104. A.E., C. États-Unis, 53, f°s 90 *и нататък.* Основан през 1786, Джорджтаун днес е елегантно предградие на Вашингтон.
105. За край обикновено се счита победата на Сюкре в Аякучо на 9 декември 1824. Аз предпочитам датата 1825, която е свързана с първото захласване на Лондонската борса по инвестициите в испанска Америка.
106. Earl Diniz Mac CARTHY MOREIRA, „Espanha e Brasil: problemas de relacionamento (1822-1834)", в: *Estudos ibero-americanos*, юли 1977, с. 7-93.
107. Jacob VAN KLAVEREN, *Europäische Wirtschaftsgeschichte Spaniens...*, *в цитирания труд*, I960, с. 177.
108. LE POTTIER DE LA HESTROY, *цит. док.*, f° 34.
109. Ernst Ludwig CARL, *в цитирания труд*, II, с. 467.
110. A. E., C., Angleterre, 120, f° 237.
111. Цитирано от Lewis HANKE, „The Portuguese in Spanish America", в: *Revista de historia de America*, 1962, с. 27.
112. British Museum, Add. 28370, f°s 103-104, El duque de Medina Sidonia à Matheo Vázquez, Сан Лукар, 17 септември 1583.
113. *Също*, f° 105.
114. A.N., Marine, B^7^, 232, f° 325, цитирано от E. W. DAHLGREN, *Relations commerciales et maritimes entre la France et les côtes de l'océan Pacifique*, 1909, с. 37.
115. Историците говорят дори за края на XVII в. при дялове от едва 4% .

Това изглежда трудно за вярване. A. GARCIA-BAQUERO GONZALEZ, *в цитирания труд*, I, с. 82.
116. Число, което без съмнение е преувеличено.
117. F. COREAL, *в цитирания труд*, I, с. 308.
118. CARRIÈRE, *Négociants marseillais...*, *в цитирания труд*, I, с. 101.
119. A.E., M. и D. Amérique, 6, f°s 287-291.
120. A.N., F^12, 644, f° 66, март 1722.
121. A.N., A.E., B^1, 625, Хага, 19 февруари 1699.
122. N. BOUSQUET, *в цитирания труд*, с. 24; Simon COLLIER, *Ideas and Politics of Chilean Independence, 1808-1833*, 1963, с. 11.
123. Alice CANABRAVA, *Comércio português nu Rio da Prata (1580-1640)*, 1944; Marie HELMER, „Comércio e contrabando entre Bahia e Potosi no século XVI, *в*: *Revista de historia*, 1953, с. 195-212.
124. H. E. S. FISCHER, *The Portugal Trade*, 1971. с. 47.
125. J. ACCARIAS DE SÉRIONNE, *Les Intérêts des nations...*, *в цитирания труд*, I, с. 86.
126. Цитирано от J. VAN KLAVEL, „Die historische Erscheinung der Korruption, in ihrem Zusammenhang mit der Staats- und Gesellschaftsstruktur betrachtet", I, *в: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, декември 1957, с. 305-306, бележка 26.
127. Gonzalo de REPARAZ, „Los caminos del contrebando", *в: El Comercio*, Лима, 18 февруари 1968.
128. A.N., K 1349, f° 124 и 124 v°.
129. A.N., G^7, 1692, спомени на Granville-Locquet, f° 206 v°.
130. N. BOUSQUET, *в цитирания труд*, с. 17, из Pierre CHAUNU, „Interpretación de la Independencia de America Latina", в: *Perú Problema*, n° 7, 1972, с. 132; J. VICENS VIVES, *An Economic History of Spain*, 1969, с. 406.
131. Claudio SÁNCHEZ ALBOPRNOZ признава, че разсъждението е негово, но и двамата не намерихме точната справка.
132. A.E., M. и D. Amérique, 6, f° 289.
133. L'asiento, монополът върху доставянето на чернокожи роби за испанските клонии в Америка, се практикува още от XVI в. В началото на войната за Испанското наследство (1701) това право преминава в ръцете на Франция. През 1713 приема формата на международен договор, когато Филип V го предостъпва на англичаните: договорът, подписан със *South Sea Company*, предвижда годишното докарване на 48 000 роби за срок от 30 години и им дава правото да изпращат на колониалните пазари по два 500-тонни кораба, т. нар. *navios de permisso*. Независимо че чл. 16 от договора в Екс ла Шапел (Аахен) е подновен през 1748, английската компания се отказва от него през 1750 г.
134. M. DEVÈZE, *L'Europe et le monde.*, с. 425-426.
135. Указ от 18 май 1756, A. GARCIA-BAQUERO GONZALEZ, *в цитирания труд*, I, с. 84.
136. N. BOUSQUET, *в цитирания труд*, с. 8.
137. Това по принцип са отделни кораби, чиито стоки при отплаването са регистрирани, *registradas*.
138. A. de Indias, E 146, цитирано от G. DESDEVISES DU DÉZERT, *L'Espagne de l'Ancien Régime*, III, 1904, с. 147.
139. *Също*, с. 148. Четиринайсетото пристанище е отворено през 1788 в полза на Сан Себастиян.
140. Москва, A.E.A., 50/6, 500, 3, Амстердам, 12/23 януари 1778.
141. Oscar CORNBLIT, „Society and Mass Rebellions in Eighteenth Century Peru and Bolivia", *в: St Anlony's Papers*, 1970, с. 9-44.
142. Търговски камари, които организират и контролират външната

търговия и се ползват със значителни привилегии.
143. Вж. J. R. FISHER, *Government and Society in Colonial Peru*, 1970, и особено с. 124 *и нататък*.
144. D. A. BRADING, *в цитирания труд*, с. 304, 312.
145. *Също*, с. 38; френският превод на тези спомени, A.E., C. Mexico, 1, *fos* 2-15.
146. „Obstacles to Economic Growth in 19th Century Mexico", *в: American Hislorical Reviеw*, февруари 1978, с. 80 *и нататък*.
147. *Също*, с. 82.
148. A. HANSON JONES, *цит. ст.*
149. J. VICENS VIVES, *Historia social y económica de Espana y America, в цитирания труд*, IV, с. 463.
150. По също така несигурните изчисления, до които достига Holden FURBER, *John Company at work*, 1948, с. 309. Те не вземат предвид контрабандата.
151. A.E., C. États-Unis, 59, f° 246 v°.
152. Jurgen SCHNEIDER, „Le commerce français avec l'Amérique latine pendant l'âge de l'indépendance (première moitié du xixe siècle)", *в: Revista de historia de America*, 1977, с. 63-87.
153. Nico PERONNE, „II manifesta dell'imperialismo americano nelle borse di Londra e Parigi", *в: Belphagor*, 1977, с. 321 *и нататък*. Капиталите се прибират в Европа, "повечето [...] са изпратени във Франция", положението е установено през ноември 1828, A.E., M. и D. Amérique, 40, 501, fos 4 *и нататък*.
154. A.N., A.E., B III, 452.
155. „Feudalismo y capitalisme in América Latina", *в: Boletin de estudios latino-americanos y del Caribe*, декември 1974, с. 21-41.
156. За всичко, изнесено в параграфа, справки в A.N., Marine, B7, 461, Докладна за положението в Съединените щати, свързано с вътрешната индустрия и външната търговия, дата февруари 1789.
157. *В цитирания труд*, с. 49.
158. Цитирано от B. H. Slicher van BATH, цит. ст., с. 25.
159. *Вж.* по-горе, II.
160. E. FLORESCANO, *в цитирания труд*, с. 433.
161. C. GIBSON, *The Aztecs under Spanish Rule*, 1964, с. 34.
162. M. BATAILLON, *в цитирания труд*, с. XXXI.
163. *Също*, с. XXX.
164. *Der Charakter der Entdeckung und Eroberung Amerikas durch die Europäer*, 1925, I, с. 453-454.
165. *В цитирания труд*, с. 30 *и нататък*, 126.
166. „Lo zucchero e l'Atlantico", *в: Miscellanea di Studi sardi e del commercio atlantico*, III (1974), с. 248-277.
167. M. DEVÈZE. *L'Europe et le monde...*, с. 263 *и нататък*.
168. Robert CHALLES, *Voyage aux Indes d'une escadre française (1690-1091)*, 1933, с. 85-87.
169. Contra Costa: грубо казано, целият южноафрикански бряг на Индийския океан.
170. W. G. L. RANDLES, *L'Empire du Monomotapa du XVe au XVIIIe siècle*, 1975, с. 7.
171. Roland OLIVER и G. MATTHEW, *History of East Africa*, 1966, с. 155, цитирано от M. DEVÈZE, *L'Europe et le monde..., в цитирания труд*, с. 301.
172. Auguste TOUSSAINT, *L'Océan Indien au XVIII' siècle*, 1974, с. 64.
173. Москва, A.E.A., 18 октомври 1774, пълна, но изгубена бележка.
174. K. G. DAVIES, *The Royal African Company* 1957, с. 5 и 6.
175. Из N. SÁNCHEZ, *в цитирания труд*, с. 66.
176. W. G. L. RANDLES, *L'Ancien Royaume du Congo des origines à la fin du XIX siècle, 1968;* J. CUVELIER et L. JADIN, *в цитирания труд;* G. BALANDIER, *La Vie quotidienne au royaume de Kongo du XVIe au XVIIIe siècle*, 1965.

177. J. SAVARY, *в цитирания труд,* статията „manille", III, кол. 714.
178. J. CUVELIER et L. JADIN, *в цитирания труд,* с. 114.
179. Pierre POIVRE, *Voyages d'un philosophe, ou Observations sur les mœurs et les arts des peuples de l'Afrique, de l'Asie et de l'Amérique,* 1768, с. 22.
180. *La Cosmographie universelle...,* 1575, f° 67.
181. Phi'ip CURTIN, *Economic Change in Precolonial Africa. Senegambia in the Era of the Slave Trade,* 1975, с. 235, 237-247.
182. Вж. *по-горе, I, 1изд.,* с. 36.
183. B. BAILYN, *в цитирания труд,* с. 16.
184. Père Jean-Baptiste LABAT, *Nouvelle Relation de l'Afrique occidentale,* 1728, IV, с. 326, по повод Гамбия.
185. C. CURTIN, *в цитирания труд,* с. XXIII.
186. *Също,* с. 4.
187. W. G. L. RANDLES, *L'Ancien Royaume du Congo..., в цитирания труд,* с. 69.
188. *Също,* с. 87.
189. O. LARA, *в цитирания труд,* II, с. 291-292.
190. J . BERAUD-VILLARS, *L'Empire de Gao. Un État soudanais aux XVe et X VIe siècles,* 1942, с. 144.
191. W. G. L. RANDLES, *L'Ancien Royaume du Congo..., в цитирания труд,* с. 132.
192. *Също.*
193. *Също,* с. 135.
194. W. G. L. RANDLES, *L'Empire du Monomotapa..., в цитирания труд,* с. 18.
195. W. G. L. RANDLES, *L'Ancien Royaume du Congo..., в цитирания труд,* с. 216.
196. *Konkivistadorzy Portugalscy,* 1976.
197. Paul MILIOUKOV, Charles SEIGNOBOS, Louis EISENMANN, *Histoire de Russie, I,* 1932, с. 158, бележка 1; *Médit.,* I, с. 174.
198. J.-B. LABAT, *в цитирания труд,* V, с. 10.
199. В смисъл на авантюристи.
200. W. G. L. RANDLES, *L'Ancien Royaume du Congo..., в цитирания труд.* с. 217 *и нататък; С.* VERLINDEN, *в:* J.-C. MARGOLIN, *в цитирания труд,* с. 689. Думата *pombeiro* произлиза от *pumbo,* активния пазар на сегашния Stanley Pool.
201. Gaston MARTIN, *Nantes au XVIIIe siècle. L'ère des négriers (1714-1774),* 1931, с. 46 *и нататък.*
202. C. CURTIS, *в цитирания труд.*
203. *Също,* с. 334 *и нататък.*
204. Y. BERNARD, J.-C. COLLI, D. LEWANDOWSKI, *Dictionnaire..., в цитирания труд,* с. 1104.
205. M. DEVÈZE, *L'Europe et le monde..., в цитирания труд,* с. 310, и бележките към C. W. NEWBURY, Reginald COUPLAND, C. LLOYD, CURTIN, H. BRUNSCHWIG.
206. A.E., C.C. Londres, 12, f°s 230 *и нататък,* Lettre de Séguier,12 mai 1817.
207. *Considérations... sur l'abolition générale de la Traite des Negres adressées aux Négociateurs qui doivent* assister *au Congrès de Vienne, par un Portugais,* септември 1814, с. 17-18. (B.N., Paris, LK 9, 668.)
208. Целият параграф дължи много на книгата на Jacqueline KAUFMANN-ROCHARD, *Origines d'une bourgeoisie russe, X* V^e^-XVe *siècles,* 1969.
209. C. VERLINDEN, *в цитирания труд,* вж. бел. 2 към настоящата глава, с. 676 и нататък.
210. I. WALLERSTEIN, *в цитирания труд,* с. 320.
211. Walther KIRCHNER, „Über den russischen Aussenhandel zu Beginn der Neuzeit", в: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaflsgeschichte,* 1955.
212. B. H. SUMMER, *Survey of Russian History,* 1947, с. 260, цитирано от R. M. MATTON, *в: Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution,* с. Taras HUNCZAK, 1970, с. 106.

213. George VERNADSKY, *The Tsardom of Moscou, 1547-1082*, V, 1969, с. 166.
214. Artur ATTMAN, *The Russian and Polish Markets in International Trade 1500-1650*, 1973, с. 135 *и нататък.*
215. *Също*, с. 138-140.
216. Le *rijksdaaler* или *rigsdaler*, или rixdollar, кралски и официален талер, сечен от Генералните щати през 1579.
217. M. V. FECHNER, *Le Commerce de l'État russe avec les pays orientaux au XVIe siècle*, 1952, на руски: резюмето и превода на по-важните пасажи дължа на Леон Поляков.
218. A. GERSCHENKRON, *Europe in the Russian mirror*, 1970, с. 54.
219. Marian MALOWIST, „*The* économic and social Development of the Baltic Countries, XVth-XVIIth century", *в: Economie History Revient*, декември 1959, с. 177-189.
220. A.N., K 1352, f° 73, около 1720 г.
221. *Също.*
222. Samuel H. BARON, „The Fate of the Gosti in the reign of Peter the Great", *в: Cahiers du monde russe et soviétique*, octobre-décembre 1973, с. 488-512.
223. J. KAUFMANN-ROCHARD, *в цитирания труд*, с. 88.
224. *Също*, с. 87 ut 227.
225. *Също*, с. 227-228.
226. J. KULISCHER, *Wirtschaftsgeschichte Russlands*, I, с. 447.
227. Или *ряд:* търговска галерия.
228. 1 *poud* = 16,38 kg.
229. J. KULISCHER, *в цитирания труд*, I, с. 447 *и нататък.*
230. За всичко, което следва, вж. J. BLUM, *Lord and Peasant in Russia from the 9th to the 19th century*, с. 106 *и нататък.*
231. Michael CONFINO, *Systèmes agraires et progrès agricole. L'assolement triennal en Russie aux XVIIIe-XIXe siècles*, 1970, с. 99.
232. Frédéric LE PLAY, *L'Ouvrier européen*, 1877-1879, цитирано от J. BLUM, *в цитирания труд*, с. 316-317.
233. Archives VORONTSOV, *в цитирания труд*, XXI, с. 327.
234. J. BLUM, *в цитирания труд*, с. 283; Roger PORTAL, „Manufactures et classes sociales en Russie au XVIIIe siècle", *в: Revue historique*, април-май 1949, с. 169.
235. Peter Simon PALLAS, *Voyages... dans plusieurs provinces de l'Empire de Russie et dans l'Asie septentrionale*, Paris, 1794, I, с. 14, бележка 1.
236. J. BLUM, *в цитирания труд*, с. 302-303.
237. *Също*, с. 293-294.
238. *Също*, с. 300-301.
239. *Също*, с. 288.
240. *Също*, с. 290.
241. *Също*, с. 473.
242. J. KAUFMANN-ROCHARD, *в цитирания труд*, с. 191.
243. Louis Alexandre FROTIER DE LA MESSELIÈRE, *Voyage à Saint-Pétersbourg ou Nouveaux Mémoires sur la Russie, в цитирания труд*, с. 116.
244. Auguste JOURDIER, *Des forces productives, destructives et improductives de la Russie*, 1860, с. 118.
245. J. C. KILBURGER, *Kurzer Unterricht von dem russischen Handel*, цитирано от J. KULICHER, *в цитирания труд*, с. XII, с. 248 и 329.
246. J. KAUFMANN-ROCHARD, *в цитирания труд*, с. 46.
247. Adam OLEARIUS, *Voyage en Moscovie, Tartarie et Perse*, 1659, с. 108, цитирано от J. KAUFMANN-ROCHARD, *в цитирания труд*, с. 46.
248. J. KULICHER, *в цитирания труд*, с. 338.
249. J. BLUM, в цитирания труд, с. 286.
250. J. KAUFMANN-ROCHARD, *в цитирания труд*, с. 39 *и нататък.*
251. Archives VORONTSOV, *в цитирания труд*, XXI, с. 333.
252. J. KAUFMANN-ROCHARD, в цитирания труд. с. 65.
253. François BAREME, *Le Grand Banquier*, 1685, с. 216.
254. A.N., Marine, B^7, 457, 1780.
255. A.E., M. и D. Russie. 7, f° 298, около 1770.

256. A.E., M. и D. Russie, 2, f° 176, 1773.
257. C. Philippe AVRIL, *Voyage en divers États d'Europe et d'Asie, entrepris pour découvrir un nouveau chemin à la Chine...*, 1692, с. 103.
258. Eugenio ALBERI, *Relazioni degli ambasciatori veneti durante il secolo XVI*, 183S-1863. III 2, Giac. Soranzo, с. 199.
259. A.d.S. Venise, Inghilterra, Londres. 18-19 juin 1703.
260. J. SAVARY, *в цитирания труд*, кол. 658 *и нататък.*
261. Boris NOLDE, *La Formation et l'Empire russe*, 2 том, 1952-1953.
262. François-Xavier COQUIN, *La Sibérie, peuplement et immigration paysanne au XIX siècle*, 1969, с. 9-10.
263. *Също.*
264. C. CAMENA D'ALMEIDA, *в: Géographie universelle*, V, 1932, с. 258.
265. Подробностите са заимствани от F.-X. COQUIN, *в цитирания труд*, с. 109.
266. A.E., M. et D. Russie, 2, f°s 187 V°-188.
267. F.-X. COQUIN, *в цитирания труд*, с. 11.
268. *Също*, с. 12.
269. A.E., M. et D. Russie, 7, f°s 246-269. Observations pour l'abbé Raynal.
270. C. CAMENA D'ALMEIDA, *в цитирания труд*, с. 217.
271. J. G.GMELIN, *Voyage en Sibérie...*, 1767, II. с. 50.
272. *Също*, II, 123.
273. J. KAUFMANN-ROCHARD, *в цитирания труд*, с. 200.
274. *Gazette de France*, 4 април 1772, с. 359.
275. W. LEXIS, „Beiträge zur Statistik der Edelmetalle nebst einigen Bemerkungen über die Wertrelation", в: *Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik*, XXXIV, 1908, с. 364
276. C. M. FOUST, „Russian Expansion to the East through the 18th Century, в: *Journal of Economic History*, 1961, с. 472.
277. Maurice-Auguste de BENYOWSKY. *Voyages et mémoires...*, 1791, с. 63.
278. C. S. PALLAS, *Voyage à travers plusieurs provinces de l'Empire russe*, 1771-1776, III с. 490.
279. *Също*, с. 487.
280. M.-A. de BENYOWSKY, *в цитирания труд*, с. 48.
281. A.E., M. et D. Russie, 2, f° 188.
282. James R. GIBSON, *Feeding the Russian Fur Trade: provisionment of the Okhotsk seaboard and the Kamtchatka peninsula, 1689-1856, 1970.*
283. Ernst HOFFMANN, *Reise nach den Goldwäschen Ostsiberiens*, 1847, ново изд. 1969, с. 79 *и нататък.*
284. През 1728, 1732, 1741, 1746, 1755. — A.E., M. и D. Russie, 2, f°s 183-185.
285. *Също.*
286. J. SAVARY, *в цитирания труд*, V, кол. 659 *и нататък.*
287. C. M. FOUST, *в цитирания труд*, с. 477.
288. J. G. GMELIN, *в цитирания труд*, I, с. 49.
289. C. M. FOUST, *в цитирания труд*, с. 477; A.N., A.E., M. и D. Russie, 2, f° 182.
290. Архиви VORONTSOV, *в цитирания труд*, IX, с. 32-33.
291. Gino LUZZATTO, *Storia economica dell'età moderna e contemporanea*, II, 1952, с. 16.
292. A.N., A.E., B, 485.
293. A.d.S. Naples, Ailari Esteri, 800; *Gazette de Cologne*, 23 септември 1763. Изглежда, че руският обмен се котира в Лондон от 1762 нататък.
294. Москва, A.C., Fonds Vorontsof, 1261, 4-446.
295. Архиви VORONTSOV, *в цитирания труд*, XXI, с. 137.
296. *Също*, с. 315.
297. *Също*, X, с. 201.
298. J.BLUM, *в цитирания труд*, с. 293.
299. R. PORTAL, *цит. ст.* с. 6 *и нататък.*
300. J. BLUM, *в цитирания труд*, с. 294.
301. A.N., Marine, B^7, 457.
302. A.N., K 1352.

303. Архиви VORONTSOV, *в цитирания труд,* VIII, с. 363.
304. Fernand GRENARD, *Grandeur et décadence de l'Asie,* 1939, с. 72.
305. A.E., M. и D. Turquie, 36, f° 16.
306. G. TONGAS, *Les Relations de la France avec l'Empire ottoman, durant la première moitié du XVII siècle,* 1942, с. 141.
307. Giovanni BOTERO, *Relationi universali,* 1599, II, с. 117-118.
308. C. BOXER, „The Portuguese in the East, 1500-1800", в: *Portugal and Brazil, an Introduction,* изд. LIVERMORE от H. V., 1953, с. 221.
309. A.d.S. Venise, Relazioni, B 31.
310. François SAVARY DE BRÈVES, *Relation des voyages de...,* 1628, с. 242.
311. Maestre MANRIQUE, *Itinerario de las misiones que hizo el Padre* F. *Sebastian Manrique...,* 1649, с. 460.
312. Abbé PREVOST, *в цитирания труд,* IX, 1751, с. 88 (Voyage d'A. de Rhodes, 1648).
313. Edward Brown, *A Brief Account of Some Travels...,* 1673, с. 39-10.
314. T. STOIANOVITCH, ръкопис, в: *Conférence de la Commission d'histoire économique de l'Association du Sud-Est européen,* Москва и Киев, 1969.
315. W. PLATZHOFF, *Geschichte des europtäischen Staatensystems, 1559-1660,* 1928, с. 31.
316. Herbert JANSKY, *в: Handbuch der europäischen Geschichte, p.p.* T. SCHIEDER, *в цитирания труд,* IV, с. 753.
317. *Също,* с. 761.
318. Jorjo TADIC, „Le commerce en Dalmatie et à Raguse et la décadence économique de Venise au XVII siècle" *в: Aspetti e cause della decadenza economica veneziana nel secolo XVII,* 1961, с. 235-274.
319. Robert MANTRAN, „L'Empire ottoman et le commerce asiatique au XVIe et au XVIIe siècle", *в: Islam and the Trade of Asia,* с. с. D. S. RICHARDS, *в цитирания труд,* с. 169. Завладяването на Багдад през 1534, на Басра 1535, после през 1546.
320. Moscou, A.C., 276-1-365, f°s 171-175.
321. A.E., M. и D. Turquie, 11, f°s 131-151.
322. Регистри, в които се вписват операциите при извършването им (LITTRÉ).
323. Pierre BELON, *Les Observations de plusieurs singularitez et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie et autres pays eslranges,* 1553, f°, 181 v°.
324. Abbé PREVOST, *в цитирания труд,* IX, с. 88.
325. *Gazette d'Amsterdam,* 13 декември 1672. Каминец, днешен Каменец Подолск, в Украйна, е последователно турско, татарско, полско до 1793, после руско владение.
326. Paul-Ange de GARDANE, *Journal d'un voyage dans la Turquie d'Asie et la Perse, fait en 1807 et 1808,* 1809, с. 13.
327. Bibliothèque Marciana, Scritture, Oro e argento, VII, MCCXXVIII, 55.
328. Наименование на златния дукат, сечен от унгарските крале, често фалшифициран в чужбина.
329. Ugo TUCCI, „Les émissions monétaires de Venise et les mouvements internationaux de l'or", *в: Revue historique,* юли 1978, с. 97, бележка 23.
330. *Също,* с. 100, бележка 65.
331. F. REBUFFAT, M. COURDURIE, *Marseille et le négoce marseillais international (1785-1790),* 1966, с. 126 *и нататък.*
332. C. SONNINI, *Traité sur le commerce de la mer Noire, без съмн.*
333. A.N., A.E., B^1, 436, цитирано от T. STOIANOVITCH, *цит. ръкоп.,* с. 35.
334. По време на лекциите му в Париж през 1955.
335. *Médit.,* II. с.65.
336. *Също,* I, с. 263.
337. Henri MAUNDRELL, *Voyage d'Alep à Jérusalem,* 1706, с. 2 (voyage de 1696).
338. В някакво местно списание, което за жалост съм изгубил.
339. A.d.S. Naples, Affari Esteri, 800, Хага, 21 август 1761.

340. Москва, A.E.A., 4113, 158, f° 4, Венеция, 4/15 декември 1787.
341. A.E., M. et D.Turquie, 15, f°s 154-159.
342. *Observations sur l'élat actuel de l'Empire ottoman,* с. с. Andrew S. EHRENKREUTZ, 1965, с. 49-50.
343. *Също,* с. 53.
344. *Също,* с. 54.
345. В мирния договор от Кючук Кайнарджа.
346. В мирния договор от Константинопол (януари 1784), признаващ отстъпването на Крим на Русия.
347. Вж. *по-горе,* I.
348. K. N. CHAUDHURI, *The Trading World of Asia and the Enqlish East India Company, 1660-1760,* 1978, с. 17.
349. A.E., M. et D. Turquie, 11, f°s 131-151, 1750.
350. H. FURBER, *в цитирания труд,* с. 106.
351. A.E., M. et D. Turquie, 11, *f°* 162.
352. *Също,* f° 151, 1750.
353. H. FURBER, *в цитирания труд,* с. 66.
354. A.H., M. et D. Turquie, 11, f°s 70 и 70 v°.
355. *Също,* f° 162.
356. Москва, A.E.A., 35/6, 371, f° 32.
357. *Също,* 936, 438, f° 81.
358. Luigi CELLI, Introduction à *Due Trattati inediti di Silvestro Gozzolini da Osimo, Economista e Finanziere del sec. XVI,* 1892, с. 8.
359. Москва, A.E.A., октомври 1787, непълна справка.
360. M.-A. BENYOWSKY, *Voyages et mémoires...,* в цитирания труд, I. с. 51.
361. „Agenda for Ottoman History", *в: Review,* 1, 1977, с. 53.
362. Москва, A.E.A., март 1785, непълна справка.
363. *Handbuch der europäischer Geschichte,* p. p. T. SCHIEDER, *в цитирания труд,* с. 771.
364. A.d.S. Naples, Affari Esteri, 805.
365. Michel MORINEAU, копие, Communication à la Semaine de Prato, 1977, с. 27.
366. J. ROUSSET, *Les Intérêts présens des puissances de l'Europe,* 1731, I, с. 161.
367. Ange GOUDAR, *Les Intérêts de la France mal entendus...,* 1756, I, с. 5.
368. За този параграф съм използвал най-вече Giorgio BORSA, *La Nascità del mondo moderno in Asia Orientale,* 1977, и Michel DEVÈZE, *L'Europe et le monde..., в цитирания труд.*
369. Maurice LOMBARD, *L'Islam dans sa première grandeur,* 1971, с. 22.
370. Вж. *по-горе,* I, 1 изд., с. 309.
371. Име, дадено от арабите (*означаващо "черни хора") от южния* бряг на Сомалия до Мозамбик.
372. *Indonesian Trade and Society,* 1955.
373. Тамулите живеят в Южна Индия и Цейлон.
374. Archibald R. LEWIS, „Les marchands dans l'océan Indien", в: *Revue d'histoire économique et sociale,* 1976, с. 448.
375. *Също,* с. 455.
376. *Също,* с. 455-456.
377. Donald F. LACH, Asia in *the Making of Europe,* 1970, I, с. 19.
378. Franco VENTURI, *L'Europe des Lumières, recherches sur le XVIIIe siècle,* 1971, с. 138-139.
379. C. G. F. SIMKIN, *в цитирания труд,* с. 182.
380. Giorgio BORSA, *в цитирания труд,* с. 31.
381. A.N., Colonies, C², 254, f° 15 v°.
382. L. DERMIGNY, *La Chine et l'Occident..., в цитирания труд,* II, с. 696.
383. Вж. *по-горе,* с. 189.
384. L. SIMOND, *Voyage d'un Français en Angleterre..., в цитирания труд,* II, с. 280.
385. Victor JACQUEMONT, *Voyage dans l'Inde...,* 1841-1844, с. 17.
386. M. DEVÈZE, *в цитирания труд,* с. 223.
387. British Museum, Sloane 1005.
388. R. CHALLES, *Voyage aux Indes..., в цитирания труд,* с. 436.
389. A.N., Colonies, C², 105, f° 233.

390. François Martin, 1640-1706, главен управител на Индийската компания от 1701.
391. A. N., Colonies, C² 105, *fos* 256 v° et 257.
392. Maestre MANRIQUE, *в цитирания труд*, с. 398.
393. K. N. CHAUDHURI, *в цитирания труд*, с. 447-448.
394. A.N., A.E., B III, 459.
395. A.N., Colonies, C², 75, f° 165.
396. Без съмнение *bonds*, краткосрочните заеми на компанията. Saha PANCHANAM, „Einige Probleme der kapitalistichen Entwicklung Indiens im 19. Jahrhundert", *в*: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1970, I, с. 155-161.
397. V. I. PAVLOV, *Historical Premises for India's Transition to Capitalism*, 2 изд., 1978, с. 326-332.
398. K. N. CHAUDHURI, *в цитирания труд*, с. 455.
399. *Също*, с. 456.
400. Abbé PRÉVAUST, *в цитирания труд*, I, с. 35, 48, 49.
401. Carlo M. CIPOLLA, *Velieri e Cannoni d'Europa sui mari del mondo*, 1969, с. 116-117.
402. *Също*.
403. *Също*.
404. T. T. CHANG, *Sino-Portuguese Trade from* 1574 *to 1644*, 1934, с. 120, цитирано от C. M. CIPOLLA, *в цитирания труд*, с. 117.
405. *The Embassy of Sir Thomas Roe to the Court of the Great Moghol*, 1899, II, с. 344, цитирано от G. BORSA, *в цитирания труд*, с. 25.
406. C. M. CIPOLLA, *в цитирания труд*, с. 119, бележка 17.
407. K. N. CHAUDHURI, *в цитирания труд*, с. 457 и 461.
408. I. Bruce WATSON, „The Establishment of English Commerce in North-Western India in the Early Seventeenth Century, *в*: *Indian Economic and Social History*, XIIL n° 3, с. 384-385.
409. K. N. CHAUDHURI, *в цитирания труд*, с. 461.
410. A.N., A.E., B III, 459, Mémoire de Bolts, 19 messidor an V.
411. Чрез които търговците и занаятчиите се задължават да доставят стоките.
412. I. B. WATSON, цит.ст., с. 385-389.
413. A.N., A.E., B III, 459.
414. A.N., Colonies, C², 105, *fos* 218 v°-220.
415. A.N., Colonies, C¹¹, 10, 31 декември 1750. Вж. Разпрата между Пиер Поавр и капитана на кораба Маскарен в Кантон (юни 1750).
416. C. BOXER, *The Portuguese Seaborne Empire 141S-1825*, 1969, с. 57, цитиран от I. WALLERSTEIN, *в цитирания труд*, с. 332.
417. V. I. PAVLOV, *в цитирания труд*, с. 243.
418. Също Norman JACOBS, *Modern Capitalism and Eastern Asia*, 1958.
419. B. R. GROVER, „An Integrated Pattern of Commercial Life in the Rural Society of North India during the 17th-18th centuries", *в: India Historical Records Commission*, XXXVII, 1966, с. 121 и нататък.
420. L. C. JAIN, *Indigenous Banking in India*, 1929, с. 5.
421. За дискусията върху смисъла на думата, вж. Irfan HABIB, *The Agrarian System of Mughal India*, 1963, с. 140 *и нататък*.
422. Irfan HABIB, Potentialities of Capitalisme Development in the Economy of Mughal India..., cit., с. 10.
423. Satish CHANDRA, „Some Institutional Factors in Providing Capital Inputs for the Improvement and Expansion of Cultivatior in Medieval India", в: *Indian Historical Review*, 1976, с. 85.
424. *Също*, с. 89.
425. B. R. GROVER, цит. ст., с. 130.
426. S. CHANDRA, цит. ст., с. 84.
427. I. HABIB, „Potentialities...", cit., с. 8.
428. *Също*, с. 18-19.
429. *Също*, с. 3-4.

430. *Също,* с. 4, бележка 2.
431. Abbé PRÉVOST, *в цитирания труд,* XI, с. 661-062.
432. *Също,* с. 651-652.
433. *Също,* с. 652.
434. Бенгалският maund = 34,500 kg, този на Сурате = 12,712 kg (K. X. CHAUDHURI, *в цитирания труд,* с. 472).
435. B. R. GROVER, цит. ст., с. 129-130.
436. I. HABIB, „Potentialities...", cit. с. 7-8, W. H. MORELAND, *в цитирания труд,* с. 99-100. 103-104.
437. I. HABIB, „Usury in Medieval India", цит. ст., с. 394.
438. B. R. GROVER, цит. ст., с. 138.
439. Индийската държава със столица Бомбай.
440. I. HABIB, „Potentialities...", cit., с. 46-47.
441. *Също, с.* 43.
442. SONNERAT, *Voyage aux Indes Orientales et à la Chine,* 1782, I, с. 103 и 104.
443. *Jahangir's India: the Remonstrantie of Francisco Pelsaert,* 1925, с. 60, цитиран от I. HABIB, „Potentialities...", cit., с. 43, бележка 2.
444. I. HABIB, „Potentialties...", cit., с. 44-45.
445. *Също,* с. 45.
446. Abbé PRÉVOST, *в цитирания труд,* X, с. 1.
447. *Също,* X, с. 93.
448. *Също,* X, с. 237.
449. H. FURBER, *в цитирания труд,* с. 10.
450. I. HABIB, „Potentialities...", cit., с. 55 и n.2.
451. A.N., Marine, B', 443, f° 254.
452. V. I. PAVLOV, *в цитирания труд,* с. 329.
453. H. FURBER, *в цитирания труд, с.* 187.
454. A.N., Colonies, C², 105, f° 291 *v°.*
455. H. FURBER, *в цитирания труд,* с. 189-190.
456. V. I. PAVLOV, *в цитирания труд,* с. 233.
457. K. N. CHAUDHURI, *в цитирания труд,* с. 260.
458. *Също,* с. 258.
459. Abbé PRÉVOST, в цитирания труд, X, с. 65.
460. Без да се сключва договор за задължителна доставка със занаятчиите.
461. A.N., A.E., B III, 459, април 1814, Mémoire sur le commerce de l'Inde... que fesoit l'ancienne compagnie des Indes et celle établie en 1785, f°s 1-32, *passim.*
462. *Също,* f° 12.
463. Satish - CHANDRA, „Some Aspects of the Growth of a Money Economy in India during the Seventeenth Cenlury", *в: The Indian Economic and Social History Review,* 1966, с. 326, et B. R. GROVER, цит. ст., с. 132.
464. B. R. GROVER, цит. ст., с. 128, 129, 131.
465. *Също,* с. 132.
466. Където се намира френската фактория в Пондишери, която страда от нередовно снабдяване както с провизии, така и със стоки.
467. A.N., Colonies, C², 75, f° 69.
468. Percival SPEAR, *The Nabobs,* 1963, с. XIV *и нататък.*
469. A.N., C², 286, f° 280.
470. I. HABIB, „Potentialities...", *cit.,* с. 12 и бележка 1.
471. *Също,* с. 32.
472. Abbé PRÉVOST, *в цитирания труд,* X, с. 232.
473. Roland MOUSNIER, *в:* Maurice CROUZET, *Histoire générale des civilisations,* IV, 1954, с. 491.
474. Abbé PRÉVOST, *в цитирания труд, X,* с. 235.
475. Сгънати палта, които закачат зад седлото.
476. A.N., Colonies, C², 56, f°s 17 v° *и нататък,* 1724. Вносът на сукно по онова време възлиза на 50 000 екю годишно.
477. Abbé PRÉVOST, *в цитирания труд,* X, с. 245.
478. I. HABIB, „Potentialities...", cit., с. 38 *и нататък.*
479. *Също,* с. 36-37.

480. Abbé PRÉVOST, *в цитирания труд*, X, с. 146.
481. François DERNIER, *Voyages... contenant la description des États du Grand Mogol...*, 1699, I, с. 94.
482. Abbé PRÉVOST, *в цитирания труд, X*, с. 235.
483. *Също, X*, с. 95.
484. C. SPEAR, *в цитирания труд*, с. XIII.
485. M. N. PEARSON, „Shivaji and the Decline of 5 the Mughal Empire", в: *Journal of Asian Studies*, 1970, с. 370.
486. A. K. MAJUMDAR, „L'India nel Medioevo e al principio dell'età moderna", в: *Propyläen Weltsgeschichte*, ит. прев., VI, 1968, с. 191
487. *Също*, с. 189.
488. Индуистка секта на Вишну, създадена в началото на XVI в. Сикхите основават царство Лалиор.
489. H. FURBER, *в цитирания труд*, с. 303.
490. A. K. MAJUMDAR, *в цитирания труд*, с. 195.
491. *Médit...*, I, с. 340.
492. H.FURBER, в цитирания труд, с. 25.
493. Giuseppe PAPAGNO, „Monopolio e libertà di commercio nell'Africa orientale portoghese alla luce di alcuni documenti settecenteschi" *в: Rivista storica italiana*, 1974, II, с. 273.
494. A.N., A.E., B III, 459, Mémoire de Louis Monneron, 1er prairial an IV.
495. A.N., 8 AQ 349.
496. T. RAYCHAUDHURI, *Readings in Indian Economy*, 1964, с. 17, V. I. PAVLOV, *в цитирания труд*, с. 87.
497. V. I. PAVLOV, *в цитирания труд*, с. 86-88.
498. *Също*, с. 239 *и нататък.*
499. *Също*, с. 324-335.
500. *Също*, с. 99 *и нататък.*
501. K. N. CHAUDHURI, *в цитирания труд*, с. 273.
502. V. I. PAVLOV, *в цитирания труд*, с. 215.
503. *Също*, с. 216.
504. *Също*, с. 217; несъмнено тъкмо това е причината, поради която англичаните през XVIII в. внасят в Индия стомана, особено за индийските корабостроителници и това неизменно е шведска, а не британска стомана.
505. Armando CORTESÃO, в: *The Suma Oriental* de Tome PIRES, 1941, II, с. 278-279; V. MAGALHAES GODINHO, *в цитирания труд*, с. 783.
506. M. A. C. MEILINK-ROELOFSZ, *Asian Trade and European Influence*, 1962, с. 13 *и нататък.*
507. O. W. WOLTERS, *Early Indonesian Commerce*, 1967, с. 45 *и нататък.*
508. Abbé PREVOST, *в цитирания труд*, VIII, с. 316.
509. *Също*, VIII, с. 312.
510. *Също*, IX, 74 (1622).
511. *Също*, XI, с. 632.
512. SONNERAT, *в цитирания труд*, II, с.100.
513. По тези въпроси вж. класическия труд на G. COEDES, „Les États hindouisés d'Indochine et d'Indonésie", 1948, в: *Histoire du monde*, de M. E. CAVAIGNAC, t. VII.
514. M. A. C. MEILINK-ROELOFSZ, в: *Islam and the Trade of Asia*, с. с. D. S. RICHARDS, в цитирания труд, с. 137 *и нататък.*
515. Luis Filipe F. R. THOMAS, „Maluco e Malaca", в: A *Viagem de Fernão de Magathaes e a questão das Molucas*, с. с. A. TEIXERA, 1975, с. 33 *и нататък.* Забележително обобщение.
516. *Също*, с. 33.
517. Цитирано от PAVLOV, *в цитирания труд*, с. 221.
518. *Също.*
519. Abbé PREVOST, *в цитирания труд*, I, с. 116.
520. *Също*, I, с. 115.
521. M. A. Hedwig FITZLER, „Der Anteil der Deutschen an der Kolonialpolitik Philipps II von Spanien in Asien" в: *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, 1935, с. 251.
522. L. F. F. R. THOMAZ, в цит. ст., с. 36.

523. Abbé PREVOST, *в цитирания труд, Т,* с. 336 (1592).
524. *Също,* VI, с. 62-63.
525. *Също,* VIII, с. 480 *и нататък.*
526. *В цитирания труд,* с. 160 *и нататък.*
527. A.N., Colonies, C^{11}, f° 10 v°.
528. *В цитирания труд,* с. 176.
529. *Voyage en Inde du comte de Modave, 1773-1116,* pp. J. DELOCHE, 1971, с. 77.
530. *Също.*
531. „I. Wallerstein et l'Extrême-Orient, plaidoyer pour un XVIe siècle négligé", Colloque de Leyde, октомври 1978, копие.
532. „Littoral et intérieur de l'Inde", Colloque de Leyde, октомври 1978, копие.

Бележки към глава шеста

1. Вж. LITTRÉ, *Révolution:* „Retour d'un astre au point d'où il était parti."
2. Hannah ARENDT, *On Revolution,* 1963, френски превод, *Essai sur la Révolution,* 1967, с. 58.
3. Jürgen KUCZYNSKI, „Friedrich Engels und die Monopole", *в: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte,* 1970, 3, с. 37-40.
4. Adolphe BLANQUI, *Histoire de l'économie politique en Europe depuis les Anciens jusqu'à nos jours,* 1837, II, с. 209. „Ала едва излязла от умовете на тези двама гениални мъже, Уат и Аркрайт, Индустриалната революция става притежание на Англия"; вж. R. M. HARTWELL, *The Industrial Revolution and economic growth,* 1971, с. 111; Peter MATHIAS, *The First Industrial Nation, An Economic History of Britain 1700-1914,* 1969, с. 3.
5. Maurice DOBB, *Etudes sur le développement du capitalisme,* 1969, с. 274, бележка 3; A. BESANÇON, *в: Quarterly Journal of Economies,* XXXVI, 1921, с. 343.
6. Les *Étapes de la croissance économique,* 1967, с. 55.
7. *Croissance et structures économiques, в цитирания труд,* с. 247 *и нататък*
8. Simon KUZNETS, „Capital formation in Modern Economie Growth", *в: Troisième Conférence internationale d'histoire économique,* Мюнхен, 1965, I, с. 20, бележка 1.
9. Phyllis DEANE, *The First Industrial Révolution,* 1965, с. 117.
10. „Encore la révolution anglaise du XVIIIe siècle", *в: Bulletin de la Société d'histoire moderne,* 1961, с. 6.
11. Предговор и френски превод наThomas S. ASHTON, *La Révolution industrielle,* 1955, p. x.
12. J. HICKS, *A Theory of Economic History, в цитирания труд,* с. 151-154.
13. J.-B. SAY, Cours *complet d'économie politique, в цитирания труд,* II, с. 170.
14. T. S. ASHTON, „The Treatment of Capitalism by Historians", *в: Capitalism and the Historians,* изд. F. A. HAYEK, 1954, с. 60.
15. C. Deane, *в цитирания труд,* с. 116, 117 и бележка 1, из W. W. ROSTOW, *The Economies of Take off into Sustained Growth,* 1963.
16. Ignacy SACHS, *Pour une économie politique du développement,* 1977, с. 9.
17. *Също.*
18. Цитатът е на чилийския икономист Oswaldo SUNKEL, заимстван от книгата на I. SACHS, *в цитирания труд,* с. 34.
19. Ignacv SACHS, *La Découverte du Tiers Monde,* 1971, с. 18-30.
20. *Също.*
21. A.X., F^{12}, 1512 C, свитък 5.
22. Lynn WHITE, *Medieval Technology and Social Change,* 1962, с. 80; M. ROSTOVTZEFF, *The Social and Economic History of the Hellenistic World,* 1967, I, с. 365.
23. Stephen Finney MASON, *Histoire des sciences,* 1956, с. 34.
24. A. VIERENDEL, *Esquisse d'une histoire de la technique,* 1921, I, с. 38.

25. *L'Autre France. L'histoire en perspective géographique*, 1971, с. 51-53.
26. *La Révolution industrielle du Moyen Age*, 1975.
27. *La Crise du féodalisme*, 1976.
28. „An Industrial Révolution of thé thirteenth Century", *в*: *Economic History Review*, 1941.
29. Изразът е измислен специално за Германия или от G. F. von SCHMOLLER, или от F. PHILIPPI.
30. Eleonora M. CARUS WILSON, „The Woollen Industry", *в*: *The Cambridge Economic History*, II, 1952, с. 409.
31. *Liltle Red Book of Bristol*, ed. F. B. BICKLEY, 1900, 58, II, 7.
32. Frédéric C. LANE, „Units of Economic Growth historically considered", *в*: *Kyklos*, XV, 1962, с. 95-104.
33. W. ABEL, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur, в цитирания труд*, с. 51.
34. C. M. CIPOLLA, „The Professions. The Long View", *в*: *The Journal of European Economic History*, пролет 1973, с. 41.
35. G. Bois, *в цитирания труд*, с. 246.
36. Roger BACON, цитиран от L. WHITE, *Médiéval Technology...*, *в цитирания труд*, с. 134.
37. Jacob Cornelius VAN LEUR, *Indonesian Trade and Society*, 1955, с. 20.
38. Вж. *по-горе*, II.
39. Herman KELLENBENZ, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte*, I, 1977, с. 167.
40. Gemma MIANI, „L'économie lombarde aux XIVe et XVe siècles", *в*: *Annales E.S.C.*, май-юни 1964, с. 571.
41. Renato ZANGHERI, „Agricoltura e sviluppo del capitalisme", *в*: *Studi storici*, 1968, с. 539.
42. Eric J. HOBSBAWM, „II secolo XVII nello sviluppo del capitalisme", *в*: *Studi storici*, 1959-1960, с. 665.
43. Carlo PONII „All' origine del Sistema di fabbrica...", *в*: *Rivista storica italiana*, 1976. с. 444 *и нататък*.
44. L. WHITE, *в цитирания труд*, с. 129.
45. *Също*, с. 28.
46. Gino BARBIERI, *Le Origini del capitalisme lombardo*, 1961; G. MIANI, цит. ст.
47. John U. NEF, „The Progress of Technology and the Growth of Large-Scale Industry in Great Britain, 1540-1640, *в*: *Economic History Review*, октомври 1934, с. 23.
48. S. POLLARD and D. W. CROSSLEY, *Wealth of Britain..., в цитирания труд*, 1968.
49. John CLEVELAND, *Poems*, 1650, с. 10.
50. John U. NEF, цит. ст., с. 3-24.
51. S. POLLARD и D. W. CROSSLEY, *в цитирания труд*, с. 85.
52. *Също*, с. 130.
53. *Също*, с. 84 и 95.
54. Charles HYDE, *Technological Change and the British Iran Industry, 1700-1820*, 1977.
55. Вж. *по-долу*, с. 491-492.
56. C. HYDE, в цитирания труд, с. 42 *и нататък*, 144.
57. S. POLLARD и D. W. CROSSLEY, *в цитирания труд*, с. 105 и 136-137.
58. *Също*.
59. *Също*, с. 142-143.
60. John U. NEF, *The Conquest of the Material World*, 1964, с. 141-143.
61. „The Origins of the Industrial Revolution", *в*: *Past and Present*, април. 1960, с. 71-81.
62. *L'Industrialisation en Europe au XIXe siècle*, pp. Pierre LEON, François CROUZET, Richard GASCON, Лион, 7-10 октомври 1970, 1972.
63. Pierre VILAR, „La Catalogne industrielle. Réflexions sur un démarrage et sur un destin", *в*: *L'Industrialisation en Europe au XIXe siècle, в цитирания труд*, с. 421.
64. Jacques BERTIN, *също*, с. 477.
65. H. W. FLINN, *The Origins of the Industrial Revolution*, 1965.
66. H. J. HABAKKUK, „Historical Experience of Economie Development",

в: E. A. G. ROBINSON *изд., Problems of Economic Development,* 1955, с. 123.
67. Paul BAIROCH, *Révolution industrielle et sous-développement,* 1974, с. 73.
68. E. L. JONES, „Le origini agricole dell'industria", *в: Studi storici,* IX, 1968, с. 567.
69. Jethro TULL, *The Horse Hoeing Husbandry,* 1733.
70. Jonathan David CHAMBERS и Gordon Edmund MINGAY, *The Agricultural Revolution 1750-1880,* 1966, с. 2-3.
71. *Също.*
72. *Също.*
73. *Също.*
74. C. BAIROCH, *в цитирания труд,* таблици с. 222 и 226; C. MATHIAS, *The First Industrial Nation, в цитирания труд,* таблица с. 474.
75. Charles-Alexandre de BAERT-DUHOLANT, *Tableau de la Grande-Bretagne..., в цитирания труд,* IV, с. 242-243.
76. E. L. JONES, *цит. ст.,* с. 568 *и нататък.*
77. E. A. WRIGLEY, *в: Past and Présent,* 1967, цитирано от E. L. JONES, цит. ст., с. 569.
78. E. L. JONES, *цит. ст.,* с. 570.
79. *Също,* с. 572-574.
80. J. D. CHAMBERS и G. E. MINGAY, *в цитирания труд,* с. 18.
81. *Също,* с. 199-201.
82. M. RUBICHON, *в цитирания труд,* II, с. 13.
83. Abbé J.-B. LE BLANC, *Lettres d'un Français, в цитирания труд,* II, с. 64 и 66-67.
84. M. RUBICHIN, *в цитирания труд,* II, с. 12-13.
85. *Също,* II, с. 122.
86. C. BAIROCH, *в цитирания труд,* с. 87.
87. *Също,* с. 215.
88. R. REINHARD, A. ARMENGAUD, J. DUPAQUIER, *Histoire générale de la population mondiale,* 1968, с. 202 *и нататък.*
89. Roland MARX, *La Révolution industrielle en Grande-Bretagne des origines à 1850,* 1970, с. 57-58.
90. *Също.*
91. Alexis de TOQUEVILLE, *Voyages en Angleterre,* 1958, с. 59 и 78.
92. E. HOBSBAWM, *Industry and Empire, в цитирания труд,* с. 40.
93. *В: L'Industrialisation en Europe au XIXe siècle, в цитирания труд,* с. 590.
94. C. DEANE, *в цитирания труд,* с. 34.
95. E. HOBSBAWM, *в цитирания труд,* с. 42.
96. *A History of Technology, изд.* C. SINGER, E. J. HOLMYARD, A. R. HALL, T. L. WILLIAMS, 1958, IV, с. 301-303.
97. C. BAIROCH, *в цитирания труд,* с. 20.
98. *The Trading World of Asia and The English East India Company 1660-1760, в цитирания труд,* с. 273 *и нататък.*
99. Само 10 % през 1791, Ch. HYDE, *Technological Change..., в цитирания труд,* с. 66.
100. C. BAIROCH, *в цитирания труд,* с. 249.
101. C. HYDE, *в цитирания труд,* с. 219.
102. *Също,* с. 47-51.
103. *Също,* с. 37-40.
104. *Също,* с. 57 и 79.
105. *Също,* с. 71.
106. *Също,* с. 93.
107. *Също,* с. 83-94.
108. Francis K. KLINGENDER, *Art and the Industrial Revolution,* 1968, с. 9-10.
109. *Histoire générale des techniques,* под редакцията на M. DAUMAS, 1962, III, с. 59.
110. *Също,* с. 13.
111. David S. LANDES, *L'Europe technicienne,* 1969, с. 127.
112. Emile LEVASSEUR, *La Population française,* 1889-1892, III, с. 74.
113. E. A. WRIGLEY, „The Supply of Raw Material in the Industrial Revolution" *в:* *The Economic History Revieiw,* цит.ст., с. 13.

114. J. HICKS, *в цитирания труд*, 2 изд., 1973, с. 147.
115. E. LABROUSE, *в: L'Industrialisation de l'Europe au IXe siècle, в цитирания труд*, с. 590.
116. C. DEANE, *в цитирания труд*, с. 90-91.
117. E. HOBSBAWM, *Industry and Empire, в цитирания труд*, с. 51.
118. C. MATHIAS, *в цитирания труд*, с. 250.
119. E. HOBSBAWM, *L'Ère des révolutions*, 1969, с. 54 и бележките.
120. *Също*, с. 52.
121. *Също*, с. 58.
122. *Също*, с. 55.
123. J. H. CLAPHAM, An *Economic History of Modern Britain*, 1926, с. 441-442.
124. Цитирано от E. HOBSBAWM, *Industry and Empire, в цитирания труд*, с. 40.
125. L. SIMOND, *в цитирания труд*, I, с. 330; първата бала американски памук пристига към 1791.
126. Цитирано от C. DEANE, *в цитирания труд*, с. 87.
127. След 1820 за памука и след 1850 по отношение на вълната; S. POLLARD и D. W. CROSSLEY, *в цитирания труд*, с. 197.
128. L. SIMOND, *в цитирания труд*, II, с. 102-103.
129. C. MATHIAS, *в цитирания труд*, с. 270.
130. C. DEANE, *в цитирания труд, с. 56.*
131. J. ACCARIAS DE SÉRIONNE, *La Richesse de la Hollande, в цитирания труд.*
132. François CROUZET, *L'Économie britannique et le blocus continental 1806-1813*, 1958, I, с. 157.
133. C. DEANE, *в цитирания труд*, с. 56.
134. M. RUBICHON, *в цитирания труд*, II, с. 312.
135. Thomas S. ASHTON, *An Economic History of England. The 18th Century*, 1955, с. 132 *и нататък.*
136. F. CROUZET, *в цитирания труд*, с. 294 *и нататък.*
137. M. RUBICHON, *в цитирания труд*, II, с. 382. Замених думата *guérillas* в текста с *guérilleros.*
138. W. W. ROSTOW, *в цитирания труд*, с. 560.
139. L. SIMOND, *в цитирания труд*, II, с. 284.
140. *Също*, с. 282.
141. M. RUBICHON, *в цитирания труд*, I, с. 575.
142. On *Dépréciation*, с. 69; L. SIMOND, *в цитирания труд*, II, с. 24, преведено, както следва: „търговията представлява взаимен обмен на еквивалентни стойности".
143. C. DEANE, *в цитирания труд*, с. 58 *и нататък.*
144. D. MACPHERSON, *в цитирания труд*, III, с. 340.
145. T. S. ASHTON, *в цитирания труд, с.* 63.
146. C. MATHIAS, *в цитирания труд*, с. 466.
147. AMALENDU GUHA, преразказ на книгата на C. MATHIAS, „The First Industrial Nation...", в цитирания труд, *в: The Indian Economic and Social History Review*, том 7, септември 1970, с. 428-430.
148. Вж. *по-горе*, гл. IV.
149. Както казва D. MACPHERSON, вж. бележка 144.
150. C. DEANE, W. A. COLE, *British Economic Growth*, 1688-1959, 1962, с. 48.
151.Обичайно съотношение, вж. M. RUBICHON, *в цитирания труд*, I, с. 574.
152. T. S. WILLAN, *The Inland Trade, в цитирания труд*, гл. I.
153. R.-M. PILLET, *L'Angleterre vue à Londres et dans ses provinces, в цитирания труд; colliers, корабите-въглевози.*
154. *Historical Geography of England before 1800*, 1951, pp. H. C. DARBY, с. 522.

155. D. DEFOE, *Tour...*, I, с. 63, cité par H. C. DARBY, *в цитирания труд*, с. 498.
156. T. S. WILLAN, *Rivers Navigation in England...*, *в цитирания труд*.
157. *Също*, с. 94.
158. C. DUPIN, *в цитирания труд*, с. 163, бележката.
159. *Също*, с. 171.
160. M. RUBICHON, *в цитирания труд*, II, с. 111.
161. T. S. WILLAN, *The Inland Trade*, *в цитирания труд*.
162. J. H. CLAPHAM, *в цитирания труд*, с. 381-382.
163. G. DUPIN, *в цитирания труд*, с. 148 *и нататък*.
164. C. MATHIAS, *в цитирания труд*, с. 277.
165. C. DUPIN, *в цитирания труд*, с. 149.
166. *Също*, с. 144.
167. *Също*, с. 157.
168. M. CUCHETET, Voyage *de Manchester à Liverpool par le Rail Way et la voiture à vapeur*, 1833, с. 6.
169. *Също*, с. 11.
170. *Също*, с. 9.
171. *Също*, с. 8.
172. Charles C. KINDLEBERGER, *Economic Development*, 1958, с. 96.
173. J. R. HARRIS, *в*: *L'Industrialisation de l'Europe au XIXe siècle*, *в цитирания труд*, с. 230.
174. M. RUBICHON, *в цитирания труд*, I, с. 529-530.
175. Вж. *по-горе*, с. 502.
176. *В цитирания труд*.
177. D. DEFOE, *Tour...*, *в цитирания труд*, изд. 1927, I, с. 2.
178. C. ADAM, копие, с. 92.
179. D. C. NORTH и R. C. THOMAS, *The Rise of the Western World*, 1973, с. 157.
180. John HICKS, *Value and Capital*, 1939, с. 302, цитиран от R. M. HARTWELL, *в цитирания труд*, с. 111.
181. Jean ROMEUF, *Dictionnaire...*, I, с. 354.
182. Курсивът е мой, Y. BERNARD, J.-C. COLLI, D. LEWANDOWSKI, *Dictionnaire... в цитирания труд*, с. 401.
183. *В цитирания труд*, с. 185 *и нататък*.
184. S. KUZNETS, *Croissance et structure économiques*, 1972, *навсякъде и особено* с. 248 *и нататък*.
185. „Prise de vues sur la croissance de l'économie française...", цит. ст., с. 46-47.
186. C. BAIROCH, *в цитирания труд*, с. 44, таблица IV.
187. Gaston IMBERT, *Des mouvements de longue durée Kondralieff*, 1959.
188. E. H. PHELPS BROWN, Sheila V. HOPKINS, „Seven Centuries of Building Wages", *в: Economica*, август 1955, с. 197.
189. R. M. HARTWELL, *в цитирания труд*, с. XVII.
190. Курсивът е на S. KUZNETS, *в цитирания труд*, с. 92-94.
191. Цитирано от Raymond ARON, *Les Étapes de la pensée sociologique*, 1967, с. 321.
192. Вж. *по-горе*, II.
193. J.HICKS, *в цитирания труд*, с. 155 „... *It was casual labour that was the typical condition of the preindustrial proletariat.*"
194. Вж. *по-горе*, II.
195. Neil J. SMELSER, *Social Change in the Industrial Revolution. An Application of Theory lo the Lancashire Collon Induslry 1770-1840*, 3 изд. 1967, с. 147.
196. C. MATHIAS, *в цитирания труд*, с. 202.
197. *Също*, с. 203.
198. A. E., C. C. Londres, f°s 146-151,13 март 1817.
199. Neil J. SMELSER, *в цитирания труд*, с. 129 *и нататък*.
200. *Също*, с. 165.
201. L. SIMOND, *в цитирания труд*, II, с. 103.
202. E. HOBSBAWM, *Industry and Empire*, *в цитирания труд*, с. 51.
203. *Също*, с. 55.

204. C. MATHIAS, *в цитирания труд*, с. 170.
205. *Също*, с. 151.
206. *Също*, с. 152.
207. *Също*, с. 152-153.
208. Остатък от ферментирал ечемик, който служи за приготовлението на бира.
209. L. SOMOND, *в цитирания труд*, с. 193-194.
210. C. MATHIAS, *в цитирания труд*, с. 153.
211. *Също*, с. 154.
212. R. M. HARTWELL, „The Tertiary Sector in English Economy during the Industriel Revolution", *в*: *L'Industrialisation* de *l'Europe...*, *в цитирания труд*, с. 213-227.
213. C. MATHIAS, *в цитирания труд*, с. 263.
214. R.-M. PILLET, *в цитирания труд*, с. ооо.
215. Вж. дискусиите на Colloque de Lyon, *L'Industrialisation de l'Europe*, *в цитирания труд*, особено с. 228.
216. Вж. *по-горе*, с. 273.
217. H. C. DARBY, *в цитирания труд*.
218. Да си спомним освен всички други и за класическите трудове на A. N. DODD, *The Industrial Revolution in North Wales*, 1933; H. HAMILTON *The Industrial Revolution in Scotland*, 1932; J. D. CHAMBERS, *Nottinghamshire in the Eighteenth Century*, 1932; W. H. B. COURT, *The Rise of the Middland Industries*, 1938 ; T. C. SMOUT, *A History of the Scottish People 1560-1830*, *в цитирания труд*.
219. E. L. JONES, „The constraints of Econome Growth in Southern England 1660-1840" *в*: Congrès de Munich, 1965.
220. *England in the Reign of Charles II*, 1934.
221. *English Social History*, 1942, с. 298.
222. Albert DEMANGEON, „Iles Britanniques" *в*: *Géographie universelle*, I, 1927, с. 219.
223. *Също*, с. 149.
224. G. M. TREVELYAN, *в цитирания труд*, с. 298 и бележка 1. Трябва да отбележим, че тези числа показват ниво на доходите *на глава*, по-високо в необлагодетелстваните части на Англия (10 срещу 7), което означава, че за масите несъмнено е по-добре да живеят на север, отколкото на юг от линията Глостър–Бостън.
225. A. DEMANGEON, *в цитирания труд*, с. 149.
226. T. S. SMOUT, копие, Semaine de Prato, 1978.
227. Rudolf HILFERDING, *Das Finanzkapital*, 1 изд. 1910, френски превод: *Le Capital financier*, 1970.
228. *Също*, с. 311-312.
229. Вж. *по-горе*, гл. II и III.
230. R. HILFERDING, *в цитирания труд*, с. 175-177.
231. François CROUZET, *L'Économie de la Grande-Bretagne victorienne*, 1978, с. 280.
232. C. MATHIAS, *в цитирания труд*, с. 169.
233. През 1826, от 552 banques, 49 имат по един "титуляр"; 157 по 2; 108 по 4; 43 по 5; 26 по 6. A.E., C., Londres, 21, f°s 168-177, 22 март 1826.
234. Местна банка: така понякога превеждат названието *Country Bank* във френската дипломатическа кореспонденция.
235. C. MATHIAS, *в цитирания труд*, с. 170.
236. *Също*, с. 171.
237. *Също*, с. 176.
238. *Също*, с. 172-173.
239. *Също*, с. 171-172.
240. A.E., C. C., Londres, 27, 319-351,12 юни 1837.
241. M. RUBICHON, *в цитирания труд*, II, с. 259.
242. Chevalier Séguier, Лондон, 5 август 1818; A.E., C. C., Лондон, 13, f° 274.
243. W. BAGEHOT, *Lombard Street, ou le Marché financier en Angleterre*, 1874, с. 21.
244. A.E., C. C., Londres, 22, f° 275, Лондон, 24 юли 1828.
245. A.E., C. C., Londres, 12, f° 38 v°.

246. T. S. ASHTON, „The Bill of Exchange and Private Banks in Lancashire 1790-1830", *в: Papers and English Monetary History,* pp. T. S. ASHTON и R. S. SAYERS, 1953, с. 37-49.
247. A.E., C. C., Londres, 20, f° 29, Лондон, 10 февруари 1825.
248. T. S. ASHTON, *La Révolution industrielle..., в цитирания труд,* с. 141.
249. C. DEANE et W. A. COLE, *в цитирания труд,* с. 296.
250. *Също,* с. 305.
251. S. POLLARD et D. W. CROSSLEY, *Weallh..., в цитирания труд,* с. 199.
252. C. DEANE и W. A. COLE, *в цитирания труд,* с. 166 и 175.
253. *Също,* с. 304-305.
254. A.E., C. C., Лондон, 13, f° 357, 6 септември 1818.
255. W. BAGEHOT, *Lombard Street ou le marché financier en Angleterre,* 1874, с. 31.
256. *Economic Fluctuations in England 1700-1800,* 1959.
257. C. MATHIAS, *в цитирания труд,* с. 227 *и нататък.*
258. Според терминологията на E. LABROUSSE, която е добре позната на френските историци.
259. A.E., C. C., Лондон, 101, 14 ноември 1829.
260. Вж. *по-горе,* гл. III, с. 227 *и нататък.*
261. C. MATHIAS, *в цитирания труд,* с. 404.
262. *Също,* с.144.
263. C. BAIROCH, *Révolution industrielle, в цитирания труд,* с. 271, табл. № 28.
264. E. H. PHELPS BROWN и S. HOPKINS, *в цитирания труд,* с. 195-206.
265. S. POLLARD и D. W. CROSSLEY, *в цитирания труд,* с. 185.
266. *Също.*
267. R.-M. PILLET, *в цитирания труд.*
268. *Също,* с. 30.
269. *Също,* с. 24.
270. L. SIMOND, *в цитирания труд,* I, с. 223.
271. *Също,* II, с. 285.
272. R.-M. PILLET, *в цитирания труд,* с. 31.
273. *Също,* с. 350.
274. *Също,* с. 337.
275. *Също,* с. 345.
276. W. ABEL, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur, в цитирания труд.*
277. R. BAEHREL, *Une Croissance: la Basse-Provence rurale (fin du XVIe-1789),* 1961.

Бележки към заключението

1. Emile CAILLOT, *Ambiguïtés et antinomies de l'histoire et de sa philosophie,* 1962, с. 107, където цитира Marc BLOCH, *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien,* 5 изд., 1964, с. 10.
2. Theodor MOMMSEN, в своята книга *Römische Geschichte,* и още повече в критиките на Маркс (към *хер* Mommsen), *Das Kapital,* Berlin, Dietz Verlag, 1947-1951, II, с. 175, бележка 39, III, с. 359, бележка 47 и с. 857, бележка 45. Важното изречение: „Земеделските образувания в Античността, които най-много се доближават до капиталистическото земеделие, тези в Картаген и Рим, приличат повече на експлоатацията на плантациите, отколкото на истинска капиталистическа експлоатация. Тук може да се открие външна прилика, но по всички съществени пунктове тя по-скоро изглежда обикновена илюзия на всеки, който разбира системата на капиталистическото производство, а не само, както хер Момзен, търси да я открие във всяка икономика, основаваща се на парични отношения..." *(Le Capital,* Éditions Sociales, 1960, 1. III, т. III, с. 168.)
3. Особено в *Storia economica e sociale dell' impero,* 1933, с. 66, поставена под въпрос от Paul VEYNE, „Vie de Trimalcion", *в: Annales E.S.C.,* XVI (1961), с. 237.

4. Спор, потвърждаване на позицията и особено в *Les Étapes sociales du capitalisme.*
5. Théodor ZELDIN, *Histoire des passions françaises,* I, *1848-1945,* 1978, с. 103.
6. Jacqueline GRAPIN, *в*: *Le Monde,* 11-12 ноември 1973.
7. *Découvertes d'histoire sociale,* 1920, с. 58.
8. Marteng BUIST, *At Spes non fracta,* 1974, с. 431.
9. „Appunti sull'economia contemporanea: il dibattito attorno all'azione dello Stato nel capitalismo maturo", в: *Rassegna Economica,* 1978, с. 279-288.
10. C. OFFE, *Lo Stato nel capitalismo maturo,* 1977.
11. J. O'CONNOR, *La Crisi fiscale dello Slato,* 1977.
12. *В цитирания труд,* с. 13.
13. Цитирано от Paul MATTICK, *Marx et Keynes,* 1972, с. 11.
14. François RICHARD, *Injustice et inégalité.*
15. René RÉMOND, „Nouvelle droite" ou droite de toujours", *в*: *Le Monde,* 20 юли 1979.
16. Преди всичко: *The Reputation of the American Businessman,* 1955, и *The Image of the American Entrepreneur: transformation of a Social Symbol,* 1963.
17. *Match,* 23 март 1979.
18. В нашите разговори и в един преведен от руски ръкопис, който притежавам.
19. Вж. бележка 17.
20. *L'Express,* 9-15 юни 1979.
21. Alain VERNHOLES, *в*: *Le Monde,* 21 юли 1979, но вече гладът заплашва Утар Прадеш, *също,* 5 septembre 1979.
22. За O'Connor, по F. CAFFÉ, цит. ст., с. 285-286; за J. K. GALBRAITH, *La Science économique et l'intérêt général,* 1973, *навсякъде,* „L'univers du marché concurrentiel, с. 12.
23. Jason ERSTEIN, „The Last Days of New York", *в*: *New York Review of Books,* 19 февруари 1976.
24. Колоквиум в Париж, организиран от Maison des Sciences de l'Homme et l'Université Boccom de Milan, 22-23 февруари 1979: Малки и средни предприятия в европейската икономическа система. Споменатата демонстрация е на професор Francesco BRAMILLA.
25. Цитирано от Basile KERBLAY, *Les Marchés paysans en U.R.S.S.,* 1968, с. 113-114. Цитатите на Ленин, на руски език, *Œuvres,* т. XXXI, с. 7-8 и т. XXXII, с. 196, 268, 273.

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

Аахен – 88, 134
Абвил – 375
Абел, Вилхелм – 78, 266, 279, 287, 293, 544, 605, 611
Або – 237
Абърдийн – 363
Авалон – 306
Август, Филип – 27, 103, 311
Аверон – 539
Авиньон – 308
Австрийски, Максимилиян – 123, 273–275, 294, 472, 480
Австрия – 53, 88, 124
Агра – 198, 499, 501, 509
Агрикола – 546
Аден – 465, 475–476, 484, 526
Адолф, Густав – 46, 235
Адриатика – 16–17, 31, 97–98, 105–106, 109, 112, 234, 472, 478
Азия – 17, 47, 193, 195, 198–199, 201, 203, 205, 208, 210, 212, 218, 247, 302, 381, 438, 440, 454, 458, 467, 470, 473, 482, 484, 488, 492–493, 482, 484, 488, 492,–493, 511, 519, 527–528, 531
Азов – 85
Азовско море – 439
Азорите – 26, 128
Азорските острови – 218, 241
Акапулко – 200
Акбар – 508, 512
Аквински, Тома – 626
Аквитания – 270, 328–329
Акциум – 542
Алансон – 328, 341
Алборнос, Санчес Клаудио – 413
Албукерке – 489, 521, 526
Александрия – 27, 85, 114, 118, 129, 468, 476–478, 491, 541
Александър I – 235, 444
Александър III – 97
Алепо – 150, 190, 317, 466
Алес – 267
Алжир – 136
Алпите – 99, 111, 116, 142, 315, 328, 333–334
Алтона – 225, 253
Аляска – 455
Амазония – 395
Амару, Тупак – 415
Амборина – 194, 199, 201, 218
Амиен – 328, 334
Анадол – 480
Анан – 35
Ангола – 432, 434, 437
Андалусия – 32, 153
Андите – 392, 395, 398, 423
Андре Фелс и син – 232
Аниели, Джовани – 622
Анкона – 30–31, 97, 111, 124, 157, 478
Анри II – 137, 149
Анри III – 350
Анри IV – 319, 346
Антверпен – 24–26, 29, 31, 34, 48–49, 67, 76, 87–89, 112, 122–124, 129–130, 132–134
Антилски острови – 337–338, 364, 571
Антоний – 542
Анхиоли – 47
Апулия – 30–31
Арабия – 199–200, 427, 473, 476, 482, 510
Арагон – 123
Аржентина – 384, 398
Аристотел – 103, 587
Арон, Йозеф – 253
Арсиниегас, Герман – 423
Артоа – 334
Архангелск – 164, 367, 439, 443, 451, 453, 461
Астор, Е. – 95
Астрахан – 440, 453, 456, 460, 473
Атакама – 383
Атали, Жак – 622

Атлантика – 20–21, 48, 113, 126, 128, 135, 152, 189, 191–192, 195, 326, 382, 388, 394–396, 398, 406, 406, 413, 425, 428, 430, 434, 466, 491, 622
Аугсбург – 111, 133, 135, 235, 334
Аурангзеб – 490, 502, 510–513
Африка – 17–18, 20, 46, 58, 62, 83, 111–112, 114, 125–126, 128, 146, 154, 157, 202, 215, 217, 219, 244, 252, 363, 368, 380–381, 389, 391, 406, 426–428, 430–438, 467, 488, 514, 623
Ахмадабад – 198, 501, 505
Аштън, Т. С. – 536, 552, 604
Ащрьом, Свен Ерик – 238–328
Аюл, Сен – 99
Бабелмандебски проток – 476
Бавария – 156, 270
Багдад – 467
Баджът, У. – 603
Базел – 111
Байкал – 453
Байон – 241, 326, 329, 334, 337
Байрох, Пол – 563–565, 585
Баласор – 492
Балзак, дьо Гез – 24
Бали – 524
Балкани – 20, 35, 54, 111, 280, 459–460, 466–467, 480
Балкански полуостров – 438
Балтийско море – 87, 90, 94, 127, 133, 135, 137, 235, 255, 438
Балтика – 46, 82, 90–91, 136, 171, 174, 177, 183, 189, 191, 228, 232, 234–237, 252, 439, 451, 461, 493
Бантам – 193–194, 196, 199, 204, 247, 483, 486, 526
Бануоло, граф Ди – 51
Бар сюр Об – 99, 483
Барбър, Вайълет – 156, 214
Баркан, Омер Лютфи – 472
Барселона – 118, 127
Басра – 465
Батавия – 58, 196, 203–205, 209, 212–213, 247, 484, 486, 492, 527–528, 530
Бая – 215, 384, 386, 392, 423–424, 437
Бедфорд – 558
Безансон-Плезанс – 356, 601
Безие – 267
Бейкън, Роджър – 546
Бейрох, Пол – 555
Белград – 467
Белфаст – 368, 400
Бенгалия – 198, 201–202, 204–205, 255, 487, 502, 513, 516, 523, 528, 623
Бение, Мишел – 373
Бение, Робер – 376
Беньовски – 457
Бергамо – 106
Берген – 85, 92–93, 133, 139, 170
Берген оп Зоом – 133, 137
Бергслаг – 236
Берел, Рьоне – 297, 604–605, 612
Берингов проток – 455
Берлин – 253, 272
Бернар, И. – 286
Бернар, Самюел – 300, 321–323
Берние, Франсоа – 511–512
Берок, Пол – 33, 532
Берт, Жан Пиер – 385
Бертен, Жак – 554
Бехтел, Хайнрих – 85, 382
Биджапур – 513
Бикер, Корнелиус – 214
Билбао – 135, 164, 199
Бинтам – 434
Бирмингам – 299, 558, 561, 571, 595, 600
Биская – 398
Бланки, Адолф – 315, 535
Бланки, Огюст – 535
Блек Каунтри – 566
Блох, Марк – 58, 118
Блум, Й. – 464
Боа, Ги – 542, 545
Боагилбер – 284, 301, 307

Бове – 225
Бовези – 267
Бодуи, Колет – 36
Бойл, Роджър – 52
Бокер – 324
Боксър, К. – 466
Боливия – 385, 389
Болцано – 323
Бомбай – 62, 485, 487, 492, 504, 516–517, 531
Бонвил – 303
Бордо – 88, 164, 225, 241, 244, 249, 270, 326, 329, 334, 336, 339, 341, 343, 363, 388
Борели, Луиджи – 425
Борланди, Франко – 151
Боске, Г. Х. – 63
Бостън – 394, 397, 404–405, 407, 595
Босфор – 473
Ботани Бей – 376
Ботеро, Джовани – 142, 465
Бохемия – 35, 94, 444
Браамс, Даниел – 201, 212
Брабант – 99, 130, 133, 232, 247, 260
Бразилия – 27, 43, 51–53, 67, 129, 203, 215–218, 290–291, 337, 366, 383, 388, 390, 392, 395–397, 402, 409, 411–412, 416–417, 419, 423, 437, 468
Бранденбург – 93, 164, 272
Браун, Едуард – 467
Браун, Фелпс – 78, 287, 585, 608–609, 611
Бремен – 235, 253
Бретан – 36, 306, 310, 326, 328–329, 336–338, 342
Бреша – 106
Бри – 99
Бриансоне – 36
Бриарски канал – 309–310
Бристъл – 357, 362, 368, 379, 388, 391, 595
Британски острови – 12, 29, 33, 82, 277, 279, 346, 356, 362, 368, 549, 569, 605–606
Бруаж – 190, 241
Брюге – 34, 85, 88–90, 92, 94, 102, 104, 111, 114, 122, 127, 129–130, 133, 139, 136, 139, 141, 146, 153
Брюксел – 88, 138, 161, 260, 325
Брюнел, Пиер – 39
Брянск – 451
Буве, Жан – 302, 310
Бугенвил – 532
Буда – 465
Буенос Айрес – 397, 409, 414–416, 423
Булон – 82
Бурбон – 183, 324, 413, 415, 427, 492, 515
Бургундия – 139, 266, 269–270, 306, 326, 329, 342, 581
Бурньоф – 190, 241
Бурса – 468, 472
Бурханпур – 198
Бъкингам – 557–558
Бюхер, Карл – 280
Бяло море – 439, 465
Вагеман, Ернст – 263, 291, 342
Вакениц – 90
Валанс – 275
Вал д'Аост – 267
Вале – 266
Валенсия – 127
Валоа – 134, 137, 267, 312
Валорсин – 266
Валхерен – 130, 135
Валядолид – 271
ван Бат, Слихер Х. Б. – 84, 422
Ван Бьонинген – 221
ван дер Аудермьолен, Б. – 210
ван дер Вее, Херман – 132, 139
ван Карден, Паул – 247
ван Линшотен, Х. Й. – 193
ван Нек, Якоб Корнелис – 194
ван Олденбарневелт, Йохан – 166, 176–177
Ван Ренселер – 403
ван Хоут, Я. А. – 89
ван Шонбеке, Гилберт – 141
Варшава – 363

Васко да Гама – 35, 48, 98, 112, 125–126, 128, 426, 484, 489, 527
Ватерлоо – 43, 421, 608, 611
Вашингтон – 165
Вебер, Макс – 500, 536, 621
Вевещер – 236
Веласкес – 51
Веракрус – 66, 385, 412, 415–416, 421, 424
Вердьон сюр льо Ду – 337
Верона – 97, 106, 545
Версай – 257, 259, 339, 344, 373, 376, 480, 511
Веспучи, Америго – 337
Вивалди – 98, 115
Виейра, Антонио – 411
Виена – 111, 325, 371, 467, 479
Виетнам – 18, 35, 520, 621
Византия – 82, 85, 87, 96, 98, 465–466
Виламонт – 24
Вилар, Пиер – 74
Вилкесон – 254
Вилнюс – 10
Вилхелм II – 176
Вилхелм III – 176–177
Вилхелм IV – 176, 182
Вилхелм V – 176, 258
Вимон, Клод – 286
Вирджиния – 392, 395–396, 402–404
Висла – 239–240
Витман, Тибор – 141
Витфогел – 47
Вичански, Анжей – 298
Вобан – 227, 284, 288–289, 295, 318, 320
Вогези – 616
Волга – 439, 443–444, 447, 450, 452
Волочок, Вишний – 447
Волос – 24
Воронин – 443
Воронцов, Александър – 463
Воронцов, Симеон – 460, 463–464, 481
Габриел, Албер – 473
Гаваци, Антонио Джино – 431
Гагарин, княз – 47, 442
Галиндо, Флорес Алберто – 393
Галиция – 157, 164, 385
Гамбия – 434
Гана – 431
Ганг – 12, 498, 504, 508, 530
Гарона – 308, 343
Гаскон, Ришар – 316
Гвинейски залив – 217, 431, 433, 437
Гданск – 56, 92, 239–241, 363, 441, 457
Германия – 35, 60, 82–83, 88, 90, 94, 97, 100, 102–103, 106, 109, 112, 128, 133, 135, 147, 167, 226, 228, 235, 245, 252, 254, 270, 272, 279, 293, 321, 325, 333, 357, 401, 470, 472, 484, 546–547, 549, 605, 618–619, 621
Гибралтар – 43, 80, 83, 102, 115, 372, 466, 473, 541
Гибралтарски проток – 125, 192
Глазгоу – 362–363, 365, 581, 610
Гламан, Кристоф – 205–206, 209, 212, 214
Гламорган – 581
Глендауър, Оуен – 346
Глостър – 595
Гоби – 453
Годар – 481
Годиньо, Магаляеш – 134
Годунов, Борис – 443
Голдман – 293
Голдсмит – 293
Голконда – 202, 513
Гонзаги – 267
Гонзалес, Антонио Гарсиа-Бакеро – 284
Грааф – 528
Грако, Г. – 97
Гранада – 126, 148, 151, 398
Гранвил – 403
Грандами, Рене – 78, 287
Грачов – 449
Гренвил, Хенри – 474–475
Гренобъл – 270, 334
Грешам, Томас – 137, 347, 349, 355

Грозни, Иван – 94, 444
Гронинген – 164
Грусе, Пол – 81
Грьонар, Фернан – 465
Гуанахуато – 389, 397, 421
Губер, Пиер – 327
Гуичардини, Лодовико – 158, 220
Гуха, Амаленду – 577
Гуцо, Аугусто – 103
Гълбрайт – 624, 626
Д'Оливарес, граф-херцог – 78, 152, 183, 192
да Винчи, Леонардо – 546–548
да Силва, Буено – 383
да Силва, Жозе Жентил– 13, 317
Дайъмънд, Зигмунд – 620
Далелвен – 233
Далмация – 81, 121, 472
Дамаск – 85, 473
Дания – 94, 137, 159, 177, 183, 187, 189, 229–230, 234–235, 292, 575
Данциг – 38, 239, 363, 401
Дарби, Ейбрахам – 565
Дариенски провлак – 363, 412
Дарнетал – 375
Дарю, Пиер – 109
Датини, Франческо ди Мати – 85, 89
Даунинг, Джордж – 171
Дашкова, княгиня – 447, 463
де Азеведо, Лусиу – 366
де Брюлон, Савари – 227, 239
де Врис, Ян – 159, 164, 183
де Грот, Питер – 180
де ла Корт, Питер – 160, 162, 171, 187, 218
де Лавал, Пиер – 203
Де Лас Кортес, отец – 486
де Лозиер, Бодри – 55
де Насау, Морис – 166, 176–177, 194, 217
де Ресенде, Гарсия – 431
де Хаген, Етиен Ван – 194
де Хеер, Луи – 236
Дева Нина Суриа – 524
Дейвисовия поток – 170
Декарт – 24
Делбрук, Ханс – 49
Делмо, Жан – 327
Делфт – 165
Делхи – 12, 41, 49, 497, 499, 502, 509–511, 516
Делхийски султанат – 282, 495, 508–509, 523
Демарк – 323
Денвил – 389
Дермини, Луи – 67
Детройт – 393
Дефо, Даниел – 158, 222, 245, 360–361, 370, 564, 578, 582
Джеджебхои, Дж. – 517
Джеймс I Английски – 363, 550
Джеймс II – 174
Джеймсън, Франклин – 403
Джейн, Л. К. – 495
Дженовези, Антонио – 12
Джеферсън, Томас – 396, 402–403
Джорджия – 383, 391, 402
Джорджтаун – 408
Джоунс, Е. Л. – 555, 557
Джоунс, Хансън Алис – 293, 417
Дзангери, Ренато – 547–548
Дидро – 122, 170, 463
Дижон – 270, 307, 334, 336, 547
Дизраели – 80
Дийн, Филис – 536, 562, 576
Добра надежда – 20–21, 98, 125–126, 194, 196, 426, 466, 476, 488, 491
Догербанк – 170–171
Дордона – 308
Дофине – 270, 310, 326, 334, 341–342
Дубровник – 31, 97, 124, 460, 473
Дувър – 274–275
Дунав – 19, 53, 58, 88, 270, 280, 459, 475, 479
Дурн, Жак – 35
Дъби, Джордж – 85
Дъблин – 366–368, 401, 592
Дьо Борьогар, граф – 242
дьо Ври, Филип – 345
дьо Комин, Филип – 24

дьо л'Опитал, Мишел – 294
дьо ла Естроа, Льо Поатие – 222, 244, 410
дьо Лаблаш, Видал – 368
дьо Немур, Дюпон – 41, 375
дьо Помпон, Симон Арно – 172, 186, 208, 221–222, 242
дьо Сен Жакоб, Пиер – 264
дьо Сен Жан, Матиа – 244
дьо Сен Леон, Дюфрен – 371
дьо Сьорион, Акариас – 158, 226, 229, 395, 408, 412
Дьо Шеврьоз – 314
Дюбуше, Шьовалие – 371
Дюмезил, Жорж – 617
Дюнкерк – 187, 206, 334–335, 337, 453
Дюпен, барон – 309, 580–581
Дюплекс – 196, 485–486, 490
Дюприе, Леон Х. – 68, 73–74, 605, 607
Дюпьо, Жорж – 298
Дюркем – 587
Дюто, Шарл – 289
Еберхарт, Волфрам – 11
Евклид – 541
Ег Морт – 99, 103
Египет – 17, 70, 83, 106, 111, 114, 118, 124, 170, 466, 468, 474, 477, 480, 484, 486, 507, 541–542, 576
Еден – 607
Единбург – 363, 365, 581
Екатерина II – 124, 175, 230–232, 273, 446, 448, 477, 480
Еквадор – 385, 389
Елба – 91, 433–444
Еленщайн, Жак – 622
Елзас – 306, 328–329, 334–335
Елизабет, кралица – 42, 137, 149, 191, 345, 348–349, 362
Елсинор – 461
Емден – 575
Енгелс, Фридрих – 535
Енисей – 456–457
Енсеро – 421
Ератостен – 541
Ермак – 454
Ерсейра – 42
Жакмон, Виктор – 485
Жанен, Пиер – 175
Женева – 78, 100, 154, 158, 166, 270, 306, 323, 327–329, 532, 547
Жимпел, Жан – 175
Жоао I – 125
Жоао II – 125
Жуан VI – 409
Замбези – 426
Занзибар – 427
Зейдерзее – 546
Зеландия – 161, 164, 170–171, 212, 214, 218, 527
Зелени нос – 125, 128
Зомбарт, Вернер – 536, 621
Зондски проток – 194, 522
Зоопози – 492
Зуйдерзее – 88, 90
Зундски проток – 189
Иберийски полуостров – 52, 100, 136, 168, 189
Иван IV – 445, 454
Иваново – 448–449
Идън, Уилям – 373, 346
Ил дьо Франс – 58, 103, 272, 427, 492, 515
Илеуш – 386
Имбер, Гастон – 69
Индийски океан – 18, 20, 47, 96, 107, 126, 128, 133, 187, 192, 195, 198–199, 219, 355, 426, 430, 432, 453–454, 466, 470, 476–477, 482, 485, 489, 514, 519, 521–522, 528, 624
Индонезия – 18, 35, 41, 47, 193, 196, 199, 247, 281, 482–483, 492, 517, 520, 522, 526, 615
Инкарнати, Ламберто – 104
Ипър – 88–89, 136, 141, 335
Иран – 47, 200, 440–441, 459
Ирбитс – 451, 457, 460
Иркутск – 455, 457–460
Ирландия – 37, 127, 277–279, 346, 362, 365–368, 378, 562, 576, 580

Ирландско море – 82, 90
Исламоглу, Хенри – 480
Истанбул – 16–17, 24, 46–47, 49, 123–124, 192, 460–161, 163, 166–168, 472–475, 478
Истрия – 31, 109–110
Исфахан – 24, 47, 49, 461, 473, 492
Йоркшир – 360, 550
Йънг, Артър – 309, 313, 346, 584
Кабиржау – 236
Кабрал, Алваре – 126
Казан – 440, 460, 473
Кайро – 150, 466, 473, 476–478, 484
Калабрия – 146
Кале – 164, 194, 276, 335, 346
Калкута – 24, 485, 487, 491, 502, 528, 530
Камбай – 198
Камерън, Рондо – 68
Кампания – 37
Камчатка – 455
Канада – 27, 43, 52, 383, 405, 407, 574
Канарски острови – 127–128, 136, 411, 431
Кандахар – 486
Кандия – 27, 80, 121, 124
Кантакузин, Михаил – 47
Кантийон – 318, 576
Кантон – 195, 316, 482, 486, 492, 514, 527, 529, 530–531
Капетинги – 48, 103, 272, 345
Каптан Паша – 474
Кардиф – 581
Кариер, Ш. – 275
Кариколе – 492
Карл IV – 280
Карл V – 16, 25, 48, 61, 124, 135–136, 147, 150, 189, 312
Карл VIII – 48
Карл Велики – 542
Карл, Ернст Лудвиг – 410, 587
Карлс Крона – 235
Карманяни, Марчело – 385
Каролина – 388, 402–403
Карън – 566
Каръс-Уилсън, Е. М. – 542
Каспийско море – 440, 453–455, 460
Кастан, Бертран – 321–322
Кастилия – 271, 388
Каталуния – 154, 284, 553
Категат – 236
Като-Камбрези – 133, 137, 345
Кафа – 124, 146
Кафе, Федерико – 618
Кашмир – 504, 512
Кейдер, Чаглар – 480
Кеймбридж – 511, 600
Кейнс – 73, 75, 293, 619, 624
Келенбенц, Херман – 33
Киев – 451
Киенаст, В. – 48
Килбургер, Й. П. – 450
Кимбърланд – 371
Кинг, Грегъри – 284, 288, 293, 295, 594
Кинг, Чарлс – 220
Киндълбъргър, Чарлс – 226, 281, 284
Киоджа – 105, 108, 147
Киплинг, Ръдиард – 511
Кипър – 27, 80, 97–98, 109, 121, 249
Китай – 17, 20, 26, 35, 47, 53, 70–71, 96, 98, 196, 201–202, 205, 212, 249, 316, 355, 380, 399, 440, 442, 457–159, 462, 473, 481–483, 488, 490, 492–493, 504, 508, 517, 519–520, 522, 526–527, 529, 531–532, 571, 615
Кито – 385, 398
Клайн, В. П. – 175
Кларк, Колин – 593–594
Клеопатра – 542
Клифорд – 245, 251–252, 254–255
Клифорд и син – 232, 254
Ковънтри – 360
Кокс, Оливър С. – 106, 115, 555
Колбер – 174, 242, 244, 275, 277, 302, 313, 334, 336, 511
Коли, Ж.-К. – 286
Колумб, Христофор – 48, 126, 128, 146, 382

Колумбия – 389
Комбор, Сцепси Мартино – 35
Кон, Ян Питерзон – 196
Конго – 125, 128, 427, 430–432, 434, 437
Константинопол – 16, 58, 81, 95, 97–98, 111, 118, 123, 145, 319, 433, 468, 470–472, 474–475, 477
Контра Коста – 426
Копенхаген – 253, 518
Корделиери – 421
Корея – 18, 520, 531, 596
Корнуол – 279, 362, 580–581, 600
Короманделски бряг – 12, 198, 200, 202, 205, 482, 486, 488–489, 504, 508, 523–524
Корсика – 143, 271–272
Корфу – 31, 80, 106, 127, 249
Косово – 111
Котингтън, Франсис – 152
Коул, А. – 607
Коутиньо, Соуса – 175
Коутсуърт, Е. Дж. – 417
Кочин – 198, 201, 502, 521
Красноярск – 457
Крестчман, Гризиоти Джени – 69
Крим – 124, 439
Кроз, Антоан – 301
Кромуел – 171, 244, 391
Крон, Фердинанд – 198
Крьонщрьом – 236
Ксенофон – 587
Куба – 437
Кувейт – 290–291
Куенон – 338
Кузнец, Саймън – 64, 263, 286, 293, 535, 585–586
Куирос, Хосе Мария – 416
Куито – 393
Кула, Витолд – 13, 63, 75
Кулишер, Йозеф – 12
Курзола – 98, 105
Курландия – 20
Куско – 398
Къбит, Томас – 592
Кънектикът – 402, 404
Кьолн – 66, 104, 111, 334, 547
Кьонигсберг – 272
Кьор, Жак – 14, 47
Кюртен, Филип – 430, 435
Кякта – 457, 459
Ла Пуебла – 398
Ла Рошел – 326, 329, 334, 341, 363, 391
Лаба, П. – 434
Лабрус, Ернест – 63, 75, 256, 303, 562, 568, 604, 607
Лавоазие – 284
Ладожко езеро – 447
Лайден – 159, 165, 167, 252, 260
Лайпциг – 34, 192, 232, 245, 253, 461, 479
Лакадивски острови – 489
Ламанш – 53, 82, 90, 137–138, 241, 325–327, 345, 378, 578
Ланге, Лоренц – 460
Лангедок – 267, 270–271, 326, 329, 337, 342
Ландъс, Дейвид – 536, 567
Ланкастър – 198, 527, 561, 581, 602
Лапщранд – 237
Ларедо – 189
Ласлет, Питър – 56
Латвия – 235, 237
Лаунд, Уилям – 352
Лахор – 473, 492
Леванта – 16, 21, 35, 38, 58, 70, 83, 98, 100, 102, 106–107, 111–113, 119, 121, 123–124, 127, 150, 198, 214, 281, 323, 355, 452, 466, 468, 470, 477–480, 488, 569, 574
Левасьор, Емил – 567
Леман, езеро – 234
Лена – 454
Ленин – 624, 627
Леон, Пиер – 75, 326
Леонтиев, Василий – 229, 263
Ливърпул – 299, 362, 368, 388, 435, 561, 570, 581, 597, 602
Лиеж – 88, 236
Лийдс – 299, 561, 570, 595
Лийк – 67

Лил – 328, 334–336
Лион – 34, 100, 134, 137, 154, 222, 306–308, 316–329, 334, 337, 341, 343, 357, 453, 553, 568, 593, 601
Литва – 35, 234–235
Лоара – 41, 272, 275, 277, 308, 310, 329, 332
Лок, Джон – 352–353
Ломбар, Морис – 85
Ломбардия – 106, 153–154, 548–548
Лопес, Роберто – 85, 145
Лотарингия – 41, 270–271, 306, 326, 328–329, 334–335, 581
Лоу, Джон – 14, 43, 208, 301, 324–325, 348, 413
Лувен – 88
Лудзато, Джино – 113, 118
Луи XIV – 38, 45, 53, 78, 124, 143, 152, 157, 174, 185–187, 198, 206, 235, 242, 257, 301, 303, 321, 326, 333, 376, 395, 413
Луи XV – 289, 293, 301, 303
Луи XVI – 295, 325, 607
Луи IX, Свети – 70, 98, 103, 311
Луи XI – 269, 272, 282, 302, 311, 316, 444
Луи XII – 301
Луизиана – 396, 414
Луис, Артър – 535
Лукач, Дьорд – 13
Луфала, Мишел – 68
Луцато, Джино – 84
Льо Блан, абат – 60
Льо Пле – 447
Любек – 88–94, 111, 234, 236, 461, 547
Люблин – 92
Люис, Арчибалд – 83
Люксембург, Роза – 56
Лютге, Фридрих – 382
Магелан – 20, 522, 524
Мадагаскар – 194, 204, 457
Мадагаскарски острови – 194
Мадейра – 128, 241, 406, 431
Маджиб, Ибн – 426
Мадрас – 485, 487, 491, 508
Мадрид – 26, 34, 41, 52, 60, 78, 119, 151, 195, 271, 388, 413
Мазарини – 34, 183, 187
Макао – 67, 195–196, 198, 204, 247, 485–486, 490, 492, 527
Макасар – 196, 201, 208
Македонски, Александър – 541
Макиавели – 269, 273, 512, 621
Макон – 306
Макферсън, Д. – 576
Малабар – 12
Малака – 24, 195–196, 198, 200, 204, 483, 520–527
Малакски проток – 195, 521
Маларме – 39
Малдиви – 194, 489
Мали – 431
Малин – 88
Маловист, Мариан – 432
Малта – 80, 174
Манделсло – 505
Манила – 67, 195, 200, 483, 486
Мантуа – 267
Манчестър – 299, 561–562, 570, 579–581, 595, 602
Маракаибо – 414
Марианski острови – 524
Маркизки острови – 315
Маркович, Ж. Т. – 378
Маркс, Карл – 536
Маркузе, Херберт – 620, 622
Марна – 88, 99, 309
Мароко – 126–128, 383, 427, 466
Марсело, Бартоломео – 123
Марсилия – 30, 103, 118, 143–144, 154, 200, 270, 276, 308, 310, 318, 323, 326, 329, 334, 337, 343–344, 453, 471, 478, 491
Мартен, Франсоа – 486
Мартин, Руис Фелипе – 141
Марчевски, Жан – 263, 285
Маршал, Андре – 68
Масачузетс – 388, 402, 404
Маскаренски острови – 194
Матиас, Питър – 295, 376, 591–592, 605

Мачулипатам – 198
Медичи – 192, 516
Мейерсон, Игнас – 382
Мейн – 384
Мека – 475–476, 513, 522
Мекленбург – 35, 229, 235
Мексико – 71, 383, 385, 387, 389, 397–398, 415–421
Меларн, езеро – 234, 236, 272
Мелиора – 98
Мелис, Федериго – 85
Мендоса – 398
Мериленд – 392, 402–403
Месин – 88
Месина – 38, 146, 271, 317, 478
Метюен, лорд – 31, 42, 355
Мец – 220, 270, 296, 334–335
Мечи остров – 170
Миани, Джема – 548
Миделбург – 214
Миделбюрх – 165
Мидланд – 557
Миквиц, Г. – 237
Микеланджело, Карара – 38
Микиел, Витале – 97
Милано – 16, 104, 106, 108, 110–111, 141, 143, 147, 154, 334, 471, 545, 547–548
Митау – 20
Мишле – 269, 619
Мозамбик – 194, 198, 426–427
Мозел – 170, 220
Молукски острови – 195–196, 201, 248, 256, 524
Момбаса – 426–427
Момзен, Теодор – 614
Монако – 18, 459
Монголия – 18, 459
Монгорпозе – 492
Мономотапа – 426–427, 432, 484
Монпелие – 89, 267, 270
Монсени – 102
Монте, проход – 36
Монте Гаргано – 31
Монтескьо – 24
Монтобан – 342
Моразе, Шарл – 603
Моргадо, Алонсо – 25
Мореланд, Х. В. – 247
Морзин – 36
Морино, Мишел – 75, 191, 279, 328–329, 333, 481
Москва – 20, 47, 49, 60, 439–440, 443, 447–448, 450–451, 453, 456–457, 460, 463, 468, 517
Московско княжество – 17, 20, 47, 58, 94, 164, 234, 282, 380, 438, 441, 444, 452–453, 461, 531
Мочениго, Томасо – 107–109, 111
Мурсхидабад – 516
Мън, Томас – 350–351, 518
Мьоврe, Жан – 604
Мьолон, Жан Франсоа – 208, 223
Мюних, граф – 449
Мюнстер – 153, 185, 270
Мюнхен – 595
Нагасаки – 485, 492
Найс, Питер – 212
Нант – 164, 225, 241, 317, 322, 325–329, 334, 336, 388, 435
Наполеон – 356, 531
Нарва – 438–439, 454
Неапол – 12, 30, 38, 110, 144, 147, 153, 325, 478
Неаполитанско кралство – 279
Неграпонт – 27
Негропонте – 97
Некер – 320, 328
Нерчинск – 456–457
Неф, Вернер – 302
Неф, Джон Ю. – 547, 549, 552, 558
Нигерия – 433
Нидерландия – 33, 49, 85–86, 88, 94, 99, 104, 135, 138, 140, 150, 152, 161, 169, 176, 185, 191, 271, 273, 306, 308, 312–313, 333–335, 546–550
Нийтема, В. – 237
Никитников, Григорий – 443
Николай I – 455
Нимайер, Г. – 32
Нимегвен – 186, 242

Ница – 142–143
Нова Галиция – 385
Нова Гранада – 398
Нова земя – 129, 170, 398, 405
Новалис, Фридрих – 13
Новгород – 85, 90, 92, 94, 443, 447, 450–451, 453–454
Норвегия – 90, 93, 233, 237, 251, 363
Нордман, Клод – 235
Норич – 570, 578, 595, 600
Норланд – 233
Нормандия – 88, 270, 338, 374, 545
Норт, Д. С. – 584
Нортхамптън – 360, 558, 595
Нортъмбърланд – 371, 561
Нотингам – 558, 597
Нурске – 584
Ньовил – 245, 251–254, 320
Ню Джърси – 402, 404, 625
Ню Йорк – 24–27, 218, 249, 256, 385, 388, 391, 393, 402–403, 406, 622, 625–627
Ню Орлиънс – 437
Ню Хемпшир – 403
Нюкасъл – 550, 578, 580–581
Нюкомън – 566
Нюрнберг – 94, 104, 111, 317, 334
Нютон – 353, 587
Нюфаундленд – 338
О'Брайън, Патрик – 295, 376
Оверайсел – 161, 164
Оверн – 271, 289, 329, 341–342
Ог, Дейвид – 594
Огълторп, Джон – 391
Одеса – 453, 461
Ойген, принц – 124
О'Конър, Дж. – 618–619, 624
Оксер – 306
Оксфорд – 511, 535
Олар, Алфонс – 313
Олбъни – 385
Олдекуп, Ф. Х. Й. – 208, 232, 253–254, 257–258, 260
Оливарес, граф-херцог – 78, 152, 183, 192
Олинда – 216, 424
Омск – 457
Онис – 391
Онфльор – 326
Орански, Вилхелм – 168, 174, 352, 370
Ориента – 17, 19, 27, 70, 85, 98, 145–146
Орлеан – 288, 308–310, 313, 319
Ормуз – 440, 483, 485
Османска империя – 47, 438, 465–466, 473, 481
Остенде – 187, 325
Офе, Г. – 618
Падуа – 106, 467
Палас, Пиер Симон – 447
Палембан – 520
Палермо – 38, 146, 246, 271, 317
Палмарес – 385
Палмерстън – 80
Паломба, Джузепе – 213
Панама – 385, 398, 411
Панипат – 510
Папаньо, Джузепе – 128
Папен, Денис – 541
Папската държава – 54, 279
Париж – 32, 34, 43, 60, 89, 100, 103, 218, 249, 254, 257, 275, 307, 309–313, 316–329, 338–339, 357–358, 368, 372, 383, 391, 402, 407, 420, 453, 463–464, 477, 493, 547, 581, 603
Пармска, Маргарите – 138
Партеципацио, Юстиниан – 96
Пасаманс – 247
Пасаровиц – 46, 124
Патна – 492, 505
Пачеко, Дуарте – 128
Педро I – 409
Пекин – 26, 49, 442, 453, 457, 459–461
Пенсилвания – 388, 400, 402–404
Перигор – 343
Пермска област – 443
Пернамбуко – 51
Перо, Жан-Клод – 343

Персийски залив – 111, 465–466, 468, 482–484, 488, 509, 530
Персия – 20, 124, 199–200, 203, 427, 453, 459, 466–467, 471, 473, 475, 480, 501, 509–511, 531
Перу – 217, 350, 385, 389–390, 395, 398, 412, 415, 418, 424, 550
Перу, Франсоа – 39, 585
Петийон – 275
Петър I – 447–448, 460–462
Петър Велики – 124, 380, 438, 443, 446, 460
Пиаченца – 150–151, 155, 318
Пиемонт – 270, 272, 320
Пиза – 39, 96–98, 106, 145, 460
Пизани, Ветор – 105
Пийе – 609–610
Пийл, Робърт – 589–590
Пикардия – 326, 374
Пинто, Исаак – 82, 161, 180, 182, 246, 278, 284–285, 356, 372
Пирен, Анри – 33, 89, 130, 614
Писаре, братя – 424
Пит Младши – 368, 372
Пичегру – 53
Пиърсън, Н. М. – 513
Платон – 587
Плеси – 510, 513
Плимът – 405
Плиний Стари – 19
По, Фернандо – 128
Поансон – 338
Поарие, Жан – 13
Поату – 326, 329, 341–342, 391
Полани, Карл – 237
Поло, Марко – 98
Полша – 20, 35, 41–42, 46, 94, 111, 137, 192, 234, 239, 241, 267, 272, 298, 367, 392, 438, 441, 443–444, 464, 480
Померания – 93, 235
Помпон – 172, 186, 208, 221–222, 242
Пони, Карло – 548
Понс, Антонио – 158, 309
Попаян – 398
Порто Бело – 385, 411
Португалия – 21, 26–27, 31, 36, 42–43, 51, 89, 112, 124–127, 132–135, 189–190, 217–218, 225–226, 270, 290, 355–356, 363, 376, 385, 402, 406, 408–409, 416, 490, 526–257, 574, 610
Потоси, Сан Луис – 389–390, 394, 412
Прато – 85, 291, 293, 376, 625
Прескот – 67
Прованс – 270, 326, 329, 334
Провен – 99–100, 102, 483
Пугачов – 446
Пуерто Рико – 414
Рагузински, Сава Лукич Владиславич – 460
Райсвик – 186, 242
Райшаудури, Т. – 516
Рамон, Андре – 328, 337, 342–343
Рап, Ричард Тилден – 120
Ратисбон – 111
Раус, А. Л. – 326
Ревал – 90, 92, 439
Регенсбург – 270, 363
Редслоб, Ернст – 272
Реймс – 100, 270, 319, 336
Рембранд – 180
Рен – 307, 326, 338
Рен, Кристофър – 60
Ренал, абат – 199, 212
Ресифе – 51, 216–217
Ресифи – 187, 423–424
Рига – 90, 239, 439, 461
Ригли, Е. А. – 557, 568
Рикар, П. Ж. – 208
Рикардо, Дейвид – 41–42, 536, 601
Рим – 16–17, 19, 27, 41, 57–58, 60, 78, 82, 95, 97, 143, 154, 161, 167, 302, 346, 432, 488, 517, 542, 615, 620
Римска империя – 18, 47, 58, 82, 488
Рио де Жанейро – 397, 423, 437
Рио де ла Плата – 390, 412, 414
Рише, Дени – 318
Ришельо – 183, 297

Робинсън, Джоан – 75, 297
Робъртс, Ричард – 564, 589
Роджърс, Торалд – 274
Розета – 467, 477
Ройс – 102
Романов, Михаил – 443
Рона – 99, 175–277, 308, 310, 316, 326, 329, 342
Ростовцев, Михаил – 614
Ростопчин – 464
Ростоу, У. У. – 13, 535, 537, 584
Ротердам – 161, 165, 167, 193, 245, 254, 260, 363
Ротерхам – 556
Роткруг, Лайънел – 272
Роу, Томас – 490
Роуд Айлънд – 403–404
Рош сюр Форон – 306
Руан – 140, 220, 270, 317, 326–329, 334, 363, 374, 453
Румелия – 472
Русийон – 341
Русия – 20, 47, 124, 192, 214, 230, 235, 272, 355, 376, 380–381, 438–442, 444–450, 452–457, 460–464, 472, 475, 479–480, 515, 552, 560, 574, 582
Рьорих, Фриц – 85, 89
Рюбишон, Морис – 559–560, 576, 601
Савари де Брюлон – 208, 226, 239
Савоя – 270–271, 278, 303, 326, 341–342, 626
Сагрес – 125
Сайда – 469
Сайю, Е. Андре – 118
Сакс, Игнаций – 538–539
Саксония – 231, 279
Салсет – 492
Самарканд – 440
Самблансе – 47
Сан Салвадор – 216, 434
Сан Франсиску – 395
Сан Хуан де лос Лагос – 385
Санкт Петербург – 225, 232, 254, 453, 456, 460–461, 464
Сантандер – 189, 397336, 338, 407, 412, 468
Сао Жоржи да Мина – 128, 217, 433
Сао Пауло – 217, 383, 392, 395, 409
Сапори, Армандо – 81, 84
Сардиния – 35, 144
Сардо, Франсиско – 490
Сартър, Жан-Пол – 623
Сахара – 20, 36, 125, 430
Се, Анри – 307
Се, Жан-Батист – 13, 73, 81, 371, 536, 587
Северно море – 53, 70, 82, 86, 88, 90–92, 102–104, 127, 137–138, 165, 170, 187, 235, 327, 334, 345, 385, 443
Севиля – 25, 32, 48, 66, 74, 119, 127–128, 134–135, 146–147, 150–151, 153, 189–192, 225, 371, 388, 411, 414, 428, 456
Сеговия – 148
Седан – 154, 334, 337, 375
Сейнт Джеймс – 373
Сейнт Джон, милорд – 206
Сен Готар –102, 334
Сен Жак дьо Компостел – 100
Сен Жан д`Акър – 71, 98, 118
Сен Кантен – 334
Сен Лоран – 405
Сен Мало – 144, 276, 300, 312, 322, 326, 328, 332, 337–338, 411
Сен Мийел – 308
Сен Шамон – 320
Сена – 41, 88, 99, 121, 308–310, 546, 646
Сенегамбия 435–437
Сент Еспри – 337
Сент Етиен – 320, 434
Сент Йосташ – 411
Сент Луи – 322
Сеньобо, Шарл – 79
Сервиан – 185
Сервиер – 36
Сетубал – 190, 242
Сеута – 111, 125, 127

Сибир – 17, 35, 47, 442–443, 445, 451, 454–460, 479
Сидония, Медина – 191
Сиена – 31, 39, 58, 99
Сийфорт – 393
Сикри, Фатпур – 492
Силезия – 225
Симианд, Франсоа – 68, 72–73, 263
Симолин, И. – 373, 477, 480
Симон, Луи – 379, 570, 575, 610
Симплон – 102
Сингапур – 596
Сирия – 17, 70, 106, 111, 114, 119, 124, 466, 468
Сицилия – 35, 52, 96, 98, 112, 128, 144–146, 151, 154, 269, 271, 392
Смелсър, Нийл – 590
Смирна – 468–470, 473, 478
Смит, Адам – 33, 393, 404, 536, 587, 600
Смитън, Джон – 566
Смоленск – 20, 90
Смут, Т. – 596
Соасон – 328
Сокоро – 398
Соли, Юго – 141
Солун – 478
Сома – 82, 272
Сона – 99, 306, 308, 342
Сонини, Шарл – 472
Сонра – 501, 522
Соом, А. – 237
Софала – 426–427, 431
Спунър, С. Франк – 66, 76, 149, 288, 298–299, 301, 318, 326
Стафордшър – 561, 566
Стендал – 21, 626
Стивънсън, Робърт – 581
Стокхолм – 234–235, 238–239, 253, 363, 452
Стоянович, Траян – 279, 470
Страсбург – 111, 319, 323, 334–335
Строганов, Иван – 443
Строганови, братя – 443, 454
Струмица – 280
Суарес, Диего – 50
Суец – 476–477
Суецки канал – 477
Суифт, Джонатан – 370
Суматра – 194, 196, 200, 202, 247, 520, 522, 524
Сурат – 12, 24
Сурате – 62, 198, 200, 202–203, 476, 487–488, 491, 501–502, 504, 507, 513–514, 516, 521
Суринам – 218
Сфорца, Франческо – 273, 547
Съединени щати – 37, 43–44, 46, 60, 71, 165, 229, 250, 313, 376, 383, 388, 393, 396, 400, 402, 404, 408, 416–417, 420, 422, 532, 537, 570, 574, 594, 605, 616, 618, 620, 622
Сюси ан Бри – 103
Сюлейман Великолепни – 467
Сюли – 313, 346
Таверние, Ж.-Б. – 59, 212
Тавриз – 465, 467, 470
Тавър – 541
Тадич, Йоржо – 280, 467
Тарантез – 267
Таун – 555
Ташкент – 440
Теве, Андре – 428
Тексел – 162, 164, 170, 247
Темза – 357, 578
Темпъл, Уилям – 170, 176, 180
Терезия, Мария – 154, 294, 471
Тибет – 18
Тийон, Жермен – 190
Тимбукту – 431
Типо Сахиб – 502
Тиренско море – 106
Титсинг, Исаак – 513
Тихи океан – 20, 67, 217, 300, 459, 482, 521, 524, 527, 532, 622
Тоболск – 35, 440, 451, 456–458
Тодмордън – 591
Тойнби, Арнолд – 357, 535
Токат – 470
Толедо – 266, 270
Тома, Жан-Габриел – 348
Тома, Луис Филипе – 526

Тома, свети – 103
Томас, Р. П. – 584
Томе, Сао – 128, 217, 431, 434
Томск – 456–457
Тонинген – 575
Торино – 154, 270, 326
Торнър, Даниъл – 282
Торун – 240
Тоскана – 106, 115, 126, 269–270, 279, 282
Тофанин, Джузепе – 103
Трапезунд – 474
Трасели, Кармело – 146
Триест – 30–31
Триполи – 111, 146
Троа – 99–100, 102, 270, 328, 336, 483
Трон, Андреа – 372
Трюден – 323
Туглук, Мохамед – 283
Тулоа – 267
Тулуза – 270, 343–344
Тунис – 16, 58, 112, 136, 146, 311
Тур – 259, 321–322, 329, 348, 350, 378
Туркестан – 459
Туру – 88
Турция – 124, 439, 441, 453, 467, 470–471, 474–475, 477, 480–481, 531, 569
Тутен, Ж. К. – 329
Тъкър – 157
Тъл, Джетро – 555
Тюрго – 157, 175, 277, 284, 314, 318
Уаза – 309
Уайт, Лин – 85, 548
Уелингтън – 419, 421
Уелс – 279, 346, 362, 366, 562, 581, 595
Уестминстър – 357, 594
Уилсън, Чарлс – 245–246, 252, 255, 542, 582
Уилшър – 360
Уилям Пети – 284, 313
Уилямс, Ерик – 387, 391, 425
Уилямс, Томас – 581
Украйна – 442
Унгария – 35, 94, 109, 111, 154, 272, 444
Уолърстийн, Имануел – 33, 44, 47–49, 56, 61, 67, 69, 76, 381, 438
Уорикшър – 561
Уорминстър – 360
Уотърфорд – 368
Урал – 454, 463
Уругвай – 412
Утрехт – 88, 161, 164, 186, 242, 258, 414
Фалюн – 236
Фамагуста – 118
Фанфани, А. – 584
Фарнезе, Александър – 129, 168
Февр, Люсиен – 296, 493
Фелони, Джузепе – 296, 493
Фенлон – 314
Ферара – 30, 97, 478
Фехнер, М. В. – 439
Филаделфия – 383, 401, 406
Филип II – 26, 34, 48, 124, 138, 146, 190, 273, 411, 526
Филип IV – 26
Филип V – 413
Филип Смели – 102
Филип Хубави – 102
Филипини – 193, 196, 199, 247, 482–483, 486, 490, 492, 517, 520, 523
Финикия – 17
Финландия – 90, 235–237, 239
Фиуме – 31
Фишър – 593
Фландрия – 51, 88–89, 91, 100, 115, 119, 121, 127, 133, 135, 159, 241, 269, 326, 334–335, 451, 483
Флеке, М. Б. – 179
Флин, Х. – 555
Флорида – 407, 437
Фльори, кардинал – 371
Фогел, Уилям Робърт – 263
Фокея – 146
Фокс, Едуард – 333, 336, 542
Фолан, Клод – 536
фон Тюнен, Йохан Хайнрих – 32

Формоза – 196, 200, 212, 527, 531
форт Кастел Зеландия – 527
форт Сен Жак – 434
Форт Сент Етиен дьо Кенура – 434
Форт Уилям – 487, 530
Фоскари, Франческо – 108
Франк, Гандър – 423
Франкфурт на Майн – 272, 547
Франсишку де Алмейда – 489
Франсоа I – 147, 149, 312, 329
Франш-Конте – 306, 326, 334–335
Фрейре, Гилберто – 402
Фреш, Жорж – 343–344
Фридерици, Георг – 424
Фридрих II – 53, 81, 254
Фризландия – 159, 161, 259
Фрийс, Астрид – 189
Фромон, Никола – 144
Фугер, Якоб Богатия –14, 47, 129, 132, 134–135, 137, 141, 147, 149, 198, 516, 547, 619
Фуке – 47
Фурастие, Жан – 78, 287
Фърбър, Холдън – 514, 528, 530
Фърт, Реймънд – 13
Хабакук, Х. Дж. – 555
Хабиб, Ирфан – 498, 500–501
Хабсбурги – 48, 70, 134–135, 137, 183, 312, 324, 465, 479
Хавана – 187, 411, 414, 437
Хавър – 326, 334, 345
Хага – 165, 175–176, 178, 182–183, 228, 242, 251, 254, 271, 481
Хазан, Азиза – 67
Хаити – 389
Хайд, Чарлс – 552, 655–656
Хайнан – 36
Халапа – 385
Халеб – 466, 468–471, 476, 478
Хамбург – 88, 91, 111, 137, 225, 231, 249, 253–254, 363
Хамилтън, Ърл – 76, 78
Хан Мустафа – 467
Харис, Джеймс – 259
Харлем – 165, 167–168, 245, 253
Хартуел, Р. М. – 553, 584, 593
Хастингс, Уорън – 530
Хаутман, Корнелиус – 483
Хекшер, Ели – 94, 247, 298
Хелдерланд – 159, 161, 164
Хенри VII Тюдор – 272
Хепке, Ричард – 21, 89
Херон – 541
Хертфорд – 558
Хикс, Джон – 47, 568, 584
Хималаи – 541
Хинце, Отто – 277
Хиос – 146, 249, 472, 480
Хирадо – 490
Хиршман, А. О. – 584
Хобсбом, Ерик – 570, 582
Холщайн – 159
Хонконг – 596
Хопкинс, Шийла – 78, 297, 585, 608–609, 611
Хорнека – 232, 254
Хоуп и Сие – 223, 232, 259
Хоуп, Хенри – 259, 617
Хоутман, Корнелиус – 193–194
Хохер и Сие – 232
Худе, Йоханес – 209
Хъдсън – 403
Хърватия – 109
Хъскисън – 576
Хюм, Дейвид – 37, 371
Цейлон – 195, 198, 201–202, 204, 249, 256, 483, 486, 489, 508
Цицерон – 60
Чабод, Фредерико – 48
Чайлд, Джосая – 490
Чандранагар – 492, 508–509
Чаркас – 385
Чарлс I – 152
Чарлс II – 218, 244, 369, 411
Чарлстън – 303
Чатиган – 492
Чатъм, лорд – 398
Чаудури, К. Н. – 505–506, 517–518, 564
Чезме – 474, 480

Червено море – 19, 47, 111, 380, 426, 465–466, 468, 475–477, 482–483, 488, 507, 512, 514, 530
Черно море – 70, 98, 124, 145–146, 439, 454, 459–460, 465–466, 468, 472, 474–476
Чесапийкски залив – 422
Чикаго – 393
Чили – 217, 385, 394, 396, 398
Чиоджя – 117
Шалон – 100, 328, 334, 336, 547
Шалон сюр Сон – 547
Шалон сюр Марн – 328, 334, 336
Шамони – 36, 266
Шамбери – 270
Шампан – 43, 58, 70, 85, 87, 99–100, 102–104, 220, 250, 270, 289, 306, 311, 326, 341–342, 451, 483
Шарл VI – 108
Шарл VII – 282, 311, 444
Шарл VIII – 110
Шарльовил – 308, 334
шах Абас – 453, 466
Шах Шахан – 511
Швеция – 46, 90, 137, 154, 177, 183, 187, 214, 230, 232–239, 242, 254, 272, 298, 363
Шелда – 130, 133, 136, 185, 189, 349
Шетланд – 581
Шефилд – 299, 561, 571, 595
Шиваджи – 513
Шираз – 440
Шоню, Пиер – 66–67, 311, 385
Шорин – 443
Шотландия – 61, 88, 124
Шпер – 189
Шпиеринк – 236
Шпицбергеч – 170
Шропшър – 565
Шуко, Дара – 511
Шумпетер, Йозеф – 13–14, 290, 584, 619
Щолц, Ото – 279
Щралзунд – 94, 164
Ълстър – 366, 400
Юкатан – 389
Юнан – 18
Юра – 328
Юрбен – 74
Юри, Пиер – 310
Ютландия – 90, 159
Ява – 194, 203–204, 218, 249, 520, 522–526
Яков VI Шотландски – 362
Яков I – 160
Ямайка – 247, 393, 395, 402, 407, 412, 434, 574, 576
Янина – 478
Япония – 18, 196, 198–203, 297, 380, 484, 488, 490, 493, 519–520, 527, 531–533, 538, 622
Японски архипелаг – 195

Всички книги на ИК „Прозорец“ можете да закупите от фирмената книжарница:

ул. „Иван Асен II“ № 39
тел. 944 18 50

Фернан Бродел
СВЕТОВНОТО ВРЕМЕ

превод Мария Георгиева
редактор Кольо Коев
художник Буян Филчев
коректор Станка Митрополитска
компютърен дизайн Калина Павлова
печат ИНВЕСТПРЕС АД

ИК „Прозорец“ ЕООД
тел. 02 9830485, факс 02 9830486
e-mail: office@prozoretz.com

Поредица „Хроника" е основана през 1997 година по идея на Роман Томов (1966–1999). Поредица „Хроника" на ИК „Прозорец"е удостоена с националната награда „Христо Г. Данов" за принос в издаването на хуманитаристика.

ИЗЛЕЗЛИ ОТ ПЕЧАТ В ПОРЕДИЦА „ХРОНИКА":

1. „Философия на неравенството" от Николай Бердяев
2. „История на религиите" – том I, II, III, IV, V (съвместно с изд. „Галимар")
3. „История на Византийската държава" от Георгий Острогорски
4. „Образи и символи" от Мирча Елиаде
5. „Митове, сънища и тайнства" от Мирча Елиаде
6. „Исторически корени на вълшебната приказка" от В. Я. Пропп
7. „Атлас" от Мишел Сер
8. „България в бурно време" от Александър Цанков
9. „Черната книга на комунизма" от Стефан Куртоа, Никола Верт, Жан-Луи Панне, Анджей Пачковски, Карел Бартошек, Жан-Луи Марголен
10. „Третият път" от Антъни Гидънс
11. „Римска история" от Теодор Момзен
12. „Години на промяна" от Хенри Кисинджър
13. „Хилядолетието" от Фелипе Фернандес-Арместо
14. „Петербургски дневници" от Зинаида Гипиус
15. „Размишления върху „Дон Кихот" от Хосе Ортега и Гасет
16. „Структурите на всекидневието" от Фернан Бродел
17. „Чърчил" от Норман Роуз
18. „Окултизъм, магия и културна мода" от Мирча Елиаде
19. „Ще свидетелствам до края" – том I, II, от Виктор Клемперер
20. „Тайната история на Мосад" от Гордън Томас
21. „Мисли за Европа" от Хосе Ортега и Гасет
22. „Кремъл и Лубянка" от Павел Судоплатов
23. „Империя на ужаса" от Канг Чхол Хуан и Пиер Ригуло

24. „Размисли на аполитичния" от Томас Ман
25. „Големият терор" от Робърт Конкуест
26. „Мемоари" – I и II част, от Феликс Юсупов
27. „История на икономическия анализ" – I и II част, от Йозеф Алоиз Шумпетер
28 .„Краят на дните" от Ерна Парис
29. „Руски дневник" от Джон Стайнбек
30. „Афганският сокол" от Оливие Вебер
31. „Великата република" от Уинстън Чърчил
32. „Свещената война" от Питър Л. Бърджън
33. „Ислямът" от Керън Армстронг
34. „Игрите на размяната" от Фернан Бродел
35. „Моето време" от Александър Цанков
36. „Стенограмите на Кисинджър"
37. „Тайната история на ЦРУ" от Джоузеф Трento
38. „Димитров и Сталин (1934–1943)", писма от съветските архиви
39. „Воини в сянка. Специалните сили – поглед отвътре" от Том Кланси и генерал Карл Стайнър
40. „Ренесансът" от Пол Джонсън
41. „Професия читател" от Бернар Пиво
42. „Цитадела на тайните" от Джеймс Бамфорд
43. „Социология" от Антъни Гидънс
44. „Последният алхимик" от Йън Маккалмън
45. „История на четенето" от Алберто Мангел
46. „Мефистофел и андрогина" от Мирча Елиаде
47. „Мао – биография" от Рос Терил
48. „Мемоари" от Дейвид Рокфелер
49. „Операция „Буря" от Игор Бунич
50. „Двете Америки" от Фелипе Фернандес-Арместо
51. „Цивилизациите" от Фелипе Фернандес-Арместо
52. „Черната книга на комунизма" – 2. част, от Йоахим Гаук, Александър Яковлев, Мартин Малиа, Март Лаар, Диню Шарланов, Любомир Огнянов, Пламен Цветков, Ромулус Рушан, Ерхарт Нойберт, Илиос Янакакис, Филип Байе
53. „Балканите" от Марк Мазовер
50. „Световното време" от Фернан Бродел

от същия автор:

том I

СТРУКТУРИТЕ НА ВСЕКИДНЕВИЕТО:
възможното и невъзможното

том II

ИГРИТЕ НА РАЗМЯНАТА

Книгата е издадена с подкрепата на

Education and Culture
Culture 2000

Материална цивилизация, икономика и капитализъм, XV–XVIII век

СВЕТОВНОТО ВРЕМЕ

Основополагащият труд на един от най-значимите учени на XX в., Фернан Бродел, „Материална цивилизация, икономика и капитализъм“ е въведение в световната история от XV до XVIII в.

„Структурите на всекидневието“ – първият том от трилогията – описва една материална култура, културата на предметите, инструментите, жестовете във всекидневието на обществото, храните и техниките, парите и градовете... Именно тук, в различията и контрастите, виждаме развитието на цивилизациите.
В *„Игрите на размяната“* могат да се проследят двете дейности на пазарната икономика и на капитализма, които се преплитат, но в същото време се разграничават и дори се противопоставят.

В *„Световното време“* неравенствата намират място в историята на приливите и отливите на господствата в международната йерархия: последователното издигане на градовете Венеция, Антверпен, Генуа, Амстердам, възходът на националните икономики на Франция и Англия и накрая британското завладяване на света, основано на Индустриалната революция, дълбокият разрив, чиито последици все още изживяваме.
„Световното време“ представя също и един вид надстройка на глобалната история: тя ще бъде завършекът, създадена сякаш и причинена от сили над нея, а тежестта ѝ на свой ред ще бъде насочена към основата. Според местата и епохите това двойно действие от долу на горе и от горе на долу е повече или по-малко значително. Но дори и в икономически и социално развитите страни световното време не е успяло да размеси всичко.
Всичко ли се е променило? Или събитията и промените в прединдустриалния капитализъм ни представят ранна картина на кризите на нашето време?

ISBN 954-733-429-8
9 789547 334298
Цена 19,80 лв.

ПОРЕДИЦА ✱ ХРОНИКА